

НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ

ИСТОРИОГРАФИЈА И САВРЕМЕНО ДРУШТВО

Библиотека
НАУЧНИ СКУПОВИ
I ТОМ

Главни и одговорни уредник
Проф. др Бојана Димитријевић

Програмски одбор

Академик Слободан Грубачић, Српска академија наука и уметности, Србија
Prof. dr Marko Jesenšek, University of Maribor, Slovenia
Проф. др Ценка Иванова, Велико Трново, Бугарска
Dr Олесь Холод, Київський міжнародний університет, Україна
Prof. Uğur Ozcan, University of Istanbul, Turkey
Prof. Todd Oakley, Case Western Reserve University, Cleveland, Ohio, USA
Dr. Cristobal Pagan Canovas, University of Murcia, Spain
Проф. др Александра Вранеш, Универзитет у Београду, Србија
Проф. др Снежана Гудурић, Универзитет у Новом Саду, Србија
Проф. др Горан Максимовић, Универзитет у Нишу, Србија

Рецензенти

Проф. др Ема Миљковић Бојанић
Проф. др Дејан Микавица
Проф. др Татјана Вулић
Доц. др Сања Домазет-Даничић
Проф. др Драгана Захаријевски
Др Невен Цветичанин

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

ИСТОРИОГРАФИЈА И САВРЕМЕНО ДРУШТВО

Тематски зборник радова

Ниш, 2014.

Сва ауторска права задржана. Збрањено је свако неовлашћено умножавање,
фотокопирање или репродукција делова текста.

САДРЖАЈ

ИСТОРИОГРАФИЈА И САВРЕМЕНО ДРУШТВО

Божица Б. Младеновић, Мирослав Д. Пешић ДРУГИ БАЛКАНСКИ РАТ У МЕМОАРИМА ПАВЛА БЛАЖАРИЋА	9
Дејан Д. Антић БАЛКАНСКИ РАТОВИ 1912/1913. ГОДИНЕ КРОЗ ПРИЗМУ СРПСКО-БУГАРСКИХ ОДНОСА	20
Иван Ристић КОЛЕКТИВНО ПАМЋЕЊЕ И ПОЛИТИКА: ПИСАЊЕ ШТАМПЕ ПОВОДОМ ДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ ПОЧЕТКА ДРУГОГ БАЛКАНСКОГ РАТА 1923. ГОДИНЕ	35
Славиша И. Бишевац, Милош М. Дамјановић <i>ИЛУСТРОВАНА РАТНА КРОНИКА</i> О БУГАРСКИМ ЗЛОЧИНИМА НАД СРБИМА У ДРУГОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ (ДА СЕ НЕ ЗАБОРАВИ)	46
Анна Алексиева ХРИСТО БОТЕВ В НАЦИОНАЛНИЈА РАЗКАЗ НА БЪЛГАРИТЕ	65
Дејан Зец СРПСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О СОКОЛСТВУ	82
Димитър В. Атанасов БАТАК VS. ЛЮДМИЛА ЖИВКОВА (ОПИТ ЗА СОЦИОЛОГИЈА НА ИСТОРИЈАТА)	94
Гордана Милошевић, Надежда Гавриловић САХРАНА КОНСТАНТИНА ВЕЛИКОГ У ИСТОРИЈСКОМ РОМАНУ <i>КОНСТАНТИН И КРАЈ АНТИЧКОГ СВЕТА</i> КРИСТИЈАНА И. М. КЕРБУЛА	110
Ирена Љубомировић АРХЕОЛОШКА И ЕПИГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА НИКОЛЕ ВУЛИЋА У НИШУ И ЊЕГОВОЈ ОКОЛИНИ	123
Иван Ристић ПОГЛЕДИ АКАДЕМИКА АНДРЕЈА МИТРОВИЋА НА УЛОГУ И ЗНАЧАЈ ИСТОРИОГРАФИЈЕ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ	135
Радмило Б. Пекић, Глигор М. Самарџић ХРИШЋАНСКИ – ПРАВОСЛАВНИ СПОМЕНИЦИ ТРАВУНИЈЕ У ИСТОРИОГРАФИЈИ И САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ	147
Славиша Д. Недељковић ЕТНИЧКА И КОНФЕСИОНАЛНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА	162

Снежана Југовић ЗНАЧАЈ КОНЗУЛАРНИХ ИЗВЕШТАЈА МИЛАНА РАКИЋА ЗА ИСТОРИОГРАФИЈУ СТАРЕ СРБИЈЕ	177
Александар Д. Стојановић, Душан Р. Бајагић МИЛАН НЕДИЋ И ЊЕГОВА УЛОГА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ У СВЕТЛУ СРПСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ И НОВИХ ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА	190
Владан Д. Станковић КАРТА КАО ПОМОЋНО СРЕДСТВО У МЕДИЈАВИСТИЦИ	208
Милутин Милтојевић СРПСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О УНИЈАЋЕЊУ СРБА У СЕДАМНАЕСТОМ ВЕКУ	220
Александар В. Милетић КРАТАК ПРЕГЛЕД „БИЛАСОЛОГИЈЕ“. ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ БИОГРАФИЈЕ ЈЕДНЕ ИСТОРИЈСКЕ ЛИЧНОСТИ	231
Јасмина С. Петровић, Слободан М. Миладиновић ПРОФИЛ ЕТНИЧКОГ ДИСТАНЦИРАЊА СТУДЕНАТА УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ	248
Милош М. Јовановић, Немања Ј. Крстић РАТ ОКО ПОРОДИЦЕ – 30 ГОДИНА КАСНИЈЕ У СРБИЈИ	265
Љубиша Р. Митровић ДЕМОКРАТСКА ПОЛИТИЧКА КУЛТУРА И КУЛТУРА МИРА НА БАЛКАНУ (еманципација човека и мир међу народима као стратешки елемент теорије и праксе демократске политичке културе)	278
Љубиша Р. Митровић ГЛОБАЛНА КРИЗА И РАСКРШЋА САВРЕМЕНЕ НАУКЕ	288
Nikola Božilović, Jelena Petković MANJINSKA PRAVA U OBLASTI KULTURE: SENZIBILISANJE DRUŠTVA ZA DEMOKRATSKE KULTURNE VREDNOSTI	298
Биљана Т. Продовић Милојковић, Снежана С. Попић БАЛКАНСКИ НАРОДИ И ИЗАЗОВИ ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА – ПЕРЦЕПЦИЈА СТУДЕНАТА НИШКОГ, ВЕЛИКОТРНОВСКОГ И БИТОЉСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА	313
Бранислав Д. Стевановић, Јелена Н. Божиловић НЕКИ АСПЕКТИ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ У СРБИЈИ (ПОГЛЕД ИЗ УГЛА СТУДЕНАТА)	329
Светлана С. Станаревић, Вања Г. Роквић НЕПОШТОВАЊЕ ЉУДСКИХ И МАЊИНСКИХ ПРАВА КАО ОГРАНИЧАВАЈУЋИ ФАКТОР РАЗВОЈА ДЕМОКРАТСКЕ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ	349

Ђорђе Ђекић ЗНАЧАЈ ЕТНОЛОГИЈЕ У НАСТАВИ ИСТОРИЈЕ СРБА ДО КРАЈА ХИ ВЕКА	363
Драгана С. Радојичић ЕТНОЛОГИЈА У ОБРАЗОВНОМ И НАУЧНОМ ПРОЦЕСУ ОД ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ ДО ДАНАС	376
Јадранка Ђорђевић Црнобрња ЗАШТО СИН НАСЛЕЂУЈЕ ОЦА? – О ПРАВИЛИМА НАСЛЕЂИВАЊА У СРБИЈИ ДАНАС –	389
Світлана Біляєва РОЉ ЕТНОЛОГІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА ТА ОСВІТА	403
Александра Павићевић СМРТ И САХРАНА ПАТРИЈАРХА ПАВЛА -ГРАНИЦЕ ПОЛИТИЧКОГ ГОВОРА-	413
Смиљка Исаковић WORLD MUSIC НА КУЛТУРНОЈ СЦЕНИ СРБИЈЕ – ОЗНАКА ИДЕНТИТЕТА И/ИЛИ ВЛАДАВИНА ИНДУСТРИЈЕ ЗАБАВЕ?	425
Кристина Митић МАЛА ШКОЛА ЕТНОЛОГИЈЕ	439
Љиљана Костић ЕТНОГРАФСКИ ЗАПИСИ У АУТОБИОГРАФИЈИ <i>МОЈ ЖИВОТ</i> МАГЕ МАГАЗИНОВИЋ	451
Olexandr Kholod MODERN MEDIA AS A WAY TO ISOLATE THE INDIVIDUAL FROM SOCIETY ...	463
Алла П. Кривец РОЉ „НОВЫХ СМИ“ В ФОРМИРОВАНИИ ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ	471
Анка Мiһајлов Prokopović INTERAKTIVNOST ONLAJN IZDANJA TRADICIONALNIH MEDIJA I PARTICIPACIJA PUBLIKE	484
Дејан Пралица БЕОГРАДСКА ШТАМПА И ВОЈВОДИНА	496
Ivana Stojković VIRTUELNE DRUŠTVENE ZAJEDNICE – PARADIGMA PREOBLIKOVANJA KOMUNIKATIVNE PRAKSE	510
Jelena Vojinović Kostić JEZIK I MANIPULACIJA	525
Marta S. Mitrović, Ivana R. Milovanović PUTOPIS U VRTLOGU POTROŠAČKOG KONZUMERIZMA: OD NOVINARSKO-PUBLICISTIČKOG ŽANRA DO REKLAMNOG SADRŽAJA	538

Милош М. Маловић МАНИПУЛАЦИЈА У ОНЛАЈН МЕДИЈИМА БиХ	550
Мирјана М. Марковић МАНИПУЛАЦИЈА ЕКОЛОШКИМ САДРЖАЈИМА У ПРОГРАМИМА ЛОКАЛНИХ ТЕЛЕВИЗИЈА – СТУДИЈА СЛУЧАЈА У НИШУ	564
Nada Torlak SVETSKO A NAŠE – MEDIJSKA MANIPULACIJA U SRBIJI – LOKALNI SPECIJALITET ILI GLOBALNI TREND	577
Наталія І. Зыкун КАРИКАТУРА КАК ИСКУССТВО И НОСИТЕЛЬ КОНТЕНТА В УКРАИНСКОЙ САТИРИЧЕСКОЙ ПРЕССЕ НАЧАЛА XX ВЕКА	588
Neven Obradović MANIPULACIJA NASLOVIMA U SRPSKOJ DNEVNOJ ŠTAMPI	600
Раде Вельановски МЕДИЈСКА МАНИПУЛАЦИЈА И ИНТЕРЕС	612
Radenko Lj. Ščekić POLITIKA I PROPAGANDA – MANIPULATIVNI EFEKTI MEDIJSKOG PROSTORA	623
Radmila R. Čokorilo, Sonja Terzić ODNOSI S JAVNOŠĆU I(LI) NOVINARSTVO – MEDIJI U RS U SLUŽBI VLADAJUĆIH ELITA	633
Sanja Domazet MANIPULACIJA NOVINSKIM NASLOVIMA	647
Valentina Gatats'ka SPECIFICITY OF EXPRESSING INTERTEXTUALITY IN PRESENT-DAY THEATRICAL JOURNALISM (BASED ON SPECIAL PERIODICALS OF THE INDEPENDENT UKRAINE)	657
Велибор В. Петковић АПОЛИТИЧНА МОЋ ВЕРСКИХ МЕДИЈА У СРБИЈИ	663
Владимир Баровић МЕДИЈСКА МАНИПУЛАЦИЈА И РАДИЈСКО ИЗВЕШТАВАЊЕ СА ГРАЂАНСКИХ ОКУПЉАЊА	675
Vuk B. Vučetić POLITIČKI SPEKTAKL KAO FORMA POLITIČKE MANIPULACIJE – PRIMJER TV DUELA DODIK – JOVANOVIĆ	691

ДРУГИ БАЛКАНСКИ РАТ У МЕМОАРИМА ПАВЛА БЛАЖАРИЋА

Сажетак: У раду је, на основу мемоара пуковника Павла Блажарића, приказан Други балкански рат. Овај официр српске војске је са позиција учесника једне стране у сукобу приказао ратне операције и учешће Добровољачке бригаде, јединице којом је командовао, али истовремено и прилике у другим јединицама са којима је долазио у додир или заједнички водио борбе. Драгоцени су подаци које је Блажарић дао о расположењу у српској и бугарској војсци, командантима појединих јединица, војницима зараћених страна, као и становништва на територији обухваћеној ратним дејствима.

Кључне речи: Други балкански рат, 1913, Павле Блажарић, мемоари, српска војска

На почетку друге деценије 20. века Краљевина Србија водила је два балканска рата. Циљ ових ратова био је ослобођење српског народа од османске власти и територијално проширење областима које су биле саставни делови средњовековне српске државе. Једно поколење Срба добило је историјску прилику да оствари сан неколико претходних генерација – да заврши мисију националног ослобођења. Потписивањем мировног уговора у Лондону маја 1913. године окончан је Први балкански рат. Нажалост, мир није дуго трајао. Само месец дана касније настављене су ратне операције, овога пута између савезника у претходном сукобу. Други балкански рат изазвала је Бугарска. Она је без објаве рата, ноћним нападом на српску војску 30. јуна, покушала да изненадним и муњевитим нападом порази противника. У рат су се укључиле Црна Гора и Грчка, а касније Румунија и Турска.

Борбе између српске и бугарске војске водиле су се на фронту од Китке на Осоговској планини, дуж Злетовске реке, Брегалнице, Криве Лакавице до железничке станице Удово, а у војној историји познате су под именом Брегалничка битка. Бугарски војници наставили су са нападима на српску војску и следећег дана, 1. јула, али су били протерани уз осетне губитке. После неуспешног напада, Бугари су упутили парламентарце да траже примирје. Српска страна је то одбила и борбе су настављене. Сутрадан, Трећа српска армија кренула је

у напад и протерала бугарску војску на леву обалу Брегалнице. Следећих пет дана смењивали су се напади једне и друге зараћене стране. Када су српске трупе 8. јула продрле до бугарских положаја, нису наишле на војнике противничке стране који су у међувремену напустили борбене положаје. Моравска дивизија другог позива заузела је 17. јула Црни Камен, али је ту заустављена бугарском јаком ватром са Киселице. За то време лева колона дивизије заобишла је висове код Дулице и са севера напала бугарске положаје код села Калиманци. После тешких борби, Моравска дивизија успела је да после шест дана заузме Киселицу и одбаци Бугаре на положај код Грљана. У нападима се посебно истакао Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ првог позива. Пук је 29. јула неколико пута јуришао, заузимао бугарске ровове а потом у непријатељским противјуришима био враћан назад. Због испољеног јунаштва пук је био назван „гвоздени“. Последње нападе на утврђене бугарске положаје српска војска извела је у ноћи 29/30. и 30/31. јула, опет без успеха. Неуспех Треће српске армије објашњаван је јачином утврђених положаја и бројном надмоћношћу Бугара (седам српских према девет бугарских пукова). Бугарска влада је 30. јула затражила примирје. Ратне операције прекинуте су сутрадан у подне, а Други балкански рат завршен је потписивањем мировног уговора у Букурешту 10. августа 1913. године.¹

Мемоари су аутобиографска врста историјских извора са извесним специфичностима. Заједничко свим мемоарима је да су писани са одређене временске дистанце па самим тим представљају сећање на прошлост. Павле Блажарић² је своје мемоаре написао при крају живота, на 250 страница формата А3, читким, лепим и правилним рукописом. Пуковник је хронолошки забележио догађаје који су обележили његов живот. Његов стил је питак, сећања су излагана јасно и језгровито, са пуно занимљивих детаља. Његови наводи о важним историјским догађајима у којима је учествовао али и о онима пренетим из друге руке, углавном се слажу са историјским чињеницама. Хронолошки низ је веома поуздан. Помало нестварно изгледају неке епизоде које описује из ратова. Са друге стране, таквих детаља и описа има и у другим мемоарима,

¹ Александар М. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912–1918. год. (Ток операција и примена снабдевања)*, Београд 1932; Милутин Д. Лазаревић, *Наши ратови за ослобођење и уједињење*, I–IV, Београд 1934; Борисав Ратковић, Митар Ђуришић, Саво Скоко, *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913*, Београд 1972; С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, I–II, Београд 1968, 1975; Владимир Стојанчевић, *Из проблематике балканских ратова 1912–1913. године*, Београд 1999.

² Пуковник Павле Блажарић (1878–1947) живео је 69 година. На свом животном путу прошао је кроз четничку акцију и четири рата. После четничке акције, у којој је био шеф Горског штаба, познат као војвода Бистрички, уследила су један за другим три рата: два балканска и Први светски или како су га савременици звали Велики рат. У њима је Блажарић учествовао као официр војске која је славила победе. Пуковник Блажарић учествовао је и у Другом светском рату, у краткотрајном сукобу који је немачки Рајх водио против Краљевине Југославије у априлу 1941. године. Оно што је обележило живот нараштаја коме је припадао Павле Блажарић било је стално ратовање. Он је као официр проживео читав свој живот по војним правилима, био је строг, одговоран и углавном је увек успешно извршавао поверене му задатке.

у већој или мањој мери.³ Могуће је да су настали као резултат оног код сваког човека присутног улепшавања преживљеног и прошлости која је увек лепша од садашњости, ваљда зато што је прошла. Просто се неке ствари у животу идеализују, често без воље разума. *Мемоари* Павла Блажарића објављени су 2006. године.⁴ На тај начин су ширем читалачком кругу представљени многи људи, становници Краљевине Србије које су ратови избацили из уобичајеног тока живота на историјску сцену. Такође, указала се прилика и да се у другој светлу сагледају многи познати српски политичари, војници, официри, ђенерали.⁵

Око двадесетак страница својих мемоара Блажарић је посветио Другом балканском рату. На први поглед примећује се разлика у интерпретацији ратних операција вођених у Првом и Другом балканском рату. Блажарић је о Првом балканском рату углавном писао афирмативно, мада је и тада приметио и критиковао неке негативне појаве.⁶ О Другом балканском рату (тада у чину капетана) је писао веома критички, приказујући много лоших појава и поступака у току трајања оружаних борби. Капетан је критиковао начин вођења операција, понашање српских официра и војника. Приметио је кукавичлук и страх присутан код војника и официра, недисциплину и неодговорност код добровољаца, али и војника и официра. Опасио је да је било много погинулих и рањених војника због лоше везе и координације операција између различитих јединица српске војске. Стално је наглашавао колико је битна личност команданта јединице и његова способност да се снађе у борби и ужива поверење и ауторитет код својих војника.

Непосредно пред почетак рата, Блажарић је приметио да постоји несклад у деловању између српске дипломатије и војске. Као да није постојала никаква сарадња између Министарства војног и Министарства иностраних послова. Без обзира на то што је дипломатија покушавала да се превазиђе оружани сукоб између савезница у претходном рату, из дана у дан све је било извесније да

³ До сада најпотпунији попис мемоарских дела: Славица Мереник, *Библиографија објављених српских мемоара, аутобиографија и дневника*. Перо и повест. Српско друштво у сећањима, зборник радова, Филозофски факултет, Београд 1999, 191–223; Иста, *Допуна библиографије објављених српских мемоара, биографија, дневника – Библиографија необјављених мемоарских списа – Прилог библиографији објављене преписке*. Писмо, зборник радова, Удружење за српску повесницу, Београд 2001, 289–312.

⁴ Павле Блажарић, *Мемоари*, прир. Божица Младеновић (даље у тексту: *Мемоари*) Лепосавић 2006.

⁵ Милић Ј. Милићевић, *Српски официри у мемоарским делима*, у: Перо и повест. Српско друштво у сећањима, Београд 1999, 183–189.

⁶ Божица Младеновић (у коауторству са Мирославом Пешићем), *Први балкански рат у Мемоарима Павла Блажарића*, међународни тематски зборник радова Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), прир. Александар Раствовић, Филозофски факултет Ниш, 2013, 287–299.

ће оружје поново „проговорити“.⁷ Павле Блажарић је написао да је председник српске владе Никола Пашић на седници радикаског клуба предложио да се „иде“ на арбитражу руског цара. Присутни су се бојали да донесу овакву одлуку, па их је Пашић „једва /.../ саломлио па пристану“. Не губећи време, Никола Пашић је на седници Народне скупштине изнео предлог у име српске владе. На предлог владе, Народна скупштина донела је одлуку да се спор са Бугарском изнесе на арбитражу руског цара Николаја II Романова. Пашић је хитно обавестио све владе које су имале акредитоване посланике да је Србија прихватила арбитражу руског цара. Међутим, те исте ноћи бугарске трупе су извршиле препад на српске јединице и тако отпочеле српско-бугарски рат. О овом догађају председник српске владе је такође обавестио све владе „да је бугарска војска мучним ноћним препадом у 1 час напала на српску војску“.⁸

Није без значаја и што је капетан приметио да је у српским војним круговима била присутна бојазан од резултата рата, који се осећао у ваздуху.⁹ Сећање на Сливницу и сраман пораз било је дубоко укоревљено у памћењу официра и војника. Иако је прошло тридесетак година, српска и бугарска војска се у међувремену нису сукобљавале. Обе армије биле су реформисане и снабдевале су се новим врстама оружја. Бугарска војска је тада сматрана за најјачу од свих чланица Балканског савеза. Зато је пружена прилика дипломатама да у преговорима реше настале несугласице између две државе. Када је Бугарска напала Србију без објаве рата онда се прихватила реалност и кренуло у борбу.

У Другом балканском рату Блажарић је постављен за команданта Трећег батаљона у Добровољачкој бригади. У његовом батаљону било је војника добровољаца из Прилепа, Битоља, Струге, Косова, Новог Пазара, Призрена и Гњилана. Добровољци из различитих градова носили су своје заставе, имали су своје музичке инструменте – гочеве и зурле. Добровољачка бригада је „биваковала“ испод Скопља, поред Вардара. Блажарић је добио наређење да се са батаљоном одмах укрца у воз за Криволак. У Криволаку је требало да се јави команданту Тимочке дивизије. Командант је кренуо на челу Трећег батаљона „кроз сред Скопља“, поред Вардара ка главној железничкој станици. Блажарићу се урезао у памћење тај марш: „цело Скопље је одјекивало од мојих гочева, зурли и песама, као да маршира кроз Скопље цела дивизија“. Када је јединица стигла на железничку станицу и војници почели да се пењу у воз, наишао

⁷ Блажарић је приметио: „Били смо образовали батаљоне, отпочели гађање, а дипломатска закулисна борба и даље траје, ни Србија ни Бугарска још нису решиле да иду на арбитражу руског цара“ (*Мемоари*, 174–175).

⁸ *Мемоари*, 175.

⁹ Капетан Блажарић је забележио: „Колико губитак једног рата може да утиче на читаве генерације, видело се најјасније сада. Сви смо официри знали врло добро, да смо тучени од Бугара 1885. год., само за то, што је Краљ Милан само попунио кадровске пукове и само са тим ратовао. Није смео да позивље резерviste. Сви тадашњи команданти бригада, пукова, батаљона, командири чета и водници, ниједан није учествовао у рату 1885. г. нижи се официри нису ни били родили. Па поред свег тог сазнања и неучествовања раније, сваки од нас осећао је неку зебњу, бојазан, да ли ћемо успети“ (*Мемоари*, 175).

је први воз рањеника са Овчег поља и чули су се „јауци, лелеци и запомагање“¹⁰. У том тренутку су Блажаревићеви војници схватили да полазе у сукоб из кога ће се вратити са ранама или се можда неће вратити. Реаговали су тако што су престали да се веселе и потрчали у правцу нужника, тражећи у њему спас.¹⁰ Сам командант није имао времена да се премишља, већ је одмах кренуо да војнике укрцава у воз, уз помоћ тољаге: „Носио сам једну тојагу дебелу као рука, па кад се видех на невољи, појурим све војнике, распалим по њима тојагом“¹¹. Сам је себи личио на дивљег бика, али је постигао резултат – војници су се попели у воз. У истом возу су путовали пуковник Лешјанин и пуковник Крста Смиљанић. Капетан је Лешјанина окарактерисао као надмену личност, док је за Смиљанића имао речи похвале.¹²

Трећи батаљон Добровољачке дивизије стигао је возом из Скопља у Криволак. Капетан Блажарић се јавио телефоном команданту Тимочке дивизије који се налазио на караули Шоби и известио га да је стигао са својом јединицом. Командант му је издао наређење да се са целокупним људством пребаци на леву обалу Вардара код села Пепелишта и да успостави везу са командантом XIV пука другог позива, пуковником Стојаном Павловићем.¹³

Блажарић је одмах кренуо на извршење задатка. Уз помоћ скеле и чамца војници су брзо били пребачени са десне на леву обалу Вардара и заузели положаје на гробљу код села Пепелишта. Потом је пронашао пуковника Павловића који се налазио на положају, „на осматрачници код једног дрвета“¹⁴. Пуковник је наредио Блажарићу да до даљег остане на положају код Пепелишког гробља. Пуковник Стојан Павловић није оставио добар утисак на Блажарића. Био је исувише надмен, неумерен и критички расположен. У даљем току рата, већ сутрадан, није се ни најмање прославио као јунак. Напротив! Напустио је борбени положај и тиме угрозио животе војника којима је командовао. Пуковник Павловић је у поподневним сатима издао наредбу Блажарићу да са батаљоном нападне у правцу села Војишанца које се налазило поред Вардара. Блажарић је направио овакав распоред јединице: „Развијем батаљон за борбу у I борбени ред 3 чете, а 2 чете оставим у резерву. Оба митраљеска одељења бацим на крила I борбеног реда. У том поретку наступао сам полако, преко Пепелишког поља. Бугари су држали поседнуте косе западно и северно од села Војишанца“¹⁴.

У нападу на бугарске положаје који је убрзо уследио, изгинули су или рањени готово сви командири чета, па је Блажарић обуставио даљи напад. Српске оружане снаге имале су велике губитке. Капетан је до смркавања стигао

¹⁰ Блажарић је забележио: „На мах умукосе све моје зурле и гочеве, престаде песма као да је пресечена. Војници уместо да се пењу у воз да се укрцавају, почеше да се губе у правцу нужника, да сад врше нужду“ (*Мемоари*, 175).

¹¹ *Мемоари*, 176.

¹² Исто.

¹³ Исто, 176–177.

¹⁴ Исто, 177.

до потока који је раздвајао атар два села, Пепелишта и Војишанца.¹⁵ Потом је послао једну патролу да саопшти воду који се пребацио преко потока и полегао по падини једне косе, да се повуче на линију на којој је командант наредио да се задржи батаљон. Када се после неколико минута патрола вратила, известила је Блажарића да на коси леже изгинули војници, „све мртваци, дохватио их митраљески снап, пообарао их онако како су се кретали све до једног“.¹⁶ После толиког изгинућа својих сабораца, Блажарић је окупио све чете. За команданте чета је одредио поднареднике јер су сви официри погинули. Око 21 час Блажарић је чуо кад су бугарски војници извршили јуриш на вис изнад Пепелишта, где је био распоређен један вод артиљерије. Борба се распламсавала. На вису се чуо јаук и врисак рањеника. Онда је настала гробна тишина лево од Блажаревићевог положаја. На Трећи батаљон бугарска војска је нападала несмањеном жестином. Добровољци се нису прославили јунаштвом: „Бугари надру напред, добровољци појуре назад, пустим их једно сто метара те одступе, привичем лези, лези и зауставим их, тако преко целе ноћи“.¹⁷

Иако је увелико била ноћ, Блажарић је кренуо у извиђање на Пепелишки вис да би видео шта се тамо десило. На левој страни реке Вардара сусрео се са мајором Душаном Секулићем и његовом јединицом. Такође је наишао и на две чете из XIV пука. Њихов командант пуковник Стојан Павловић је, по Блажаревићевим белешкама, одступио односно напустио положај.¹⁸ Са главом увијеном у завоје прешао је на десну обалу Вардара и није се зауставио до Скопља. У војној болници су скинули завоје са пуковникове главе и констатовали да се ради о огреботинама. Блажарић није био изненађен оваквим Павловићевим поступком. Од првог тренутка пуковник му се није допао због свог односа према потчињенима, надмености и уображености. Био је јак на речима и критички настројен, а у борби се понео онако како није доликовало једном официру српске војске.¹⁹

Блажарић је одлучио да пређе на десну обалу Вардара и успостави везу са јединицама које су тамо биле распоређене. У 11 часова је пронашао Други

¹⁵ О великом страдању својих војника Блажарић је забележио: „Како сам извештен, готово ми сви командири чета израњавани и изгинули, задржим даље наступање батаљона, наредим командиру митраљеског одељења, капетану прве класе господину Белотрепићу, да са митраљезима управу ватру на бугарски стрељачки строј испред Војишанца“ (*Мемоари*, 178).

¹⁶ *Мемоари*, 178.

¹⁷ Исто, 179.

¹⁸ Капетан Блажарић је овако оценио пуковников поступак: „Онај командант, који ме је јуче погледао са неке висине и презиром као неку кукавицу одступио још у 22 часа. Па не само што је одступио, него је и скелу и чамац потопио у 22 ч. иако је знао да на левој обали Вардара има још наших јединица, две чете његовог пука, мој батаљон и батаљон мајора Секулића. Њему је било главно да онемогући везу Бугара са њим, а што тиме доводи у тежак положај наше јединице на левој обали Вардара, то он ни најмање не води рачуна. Одступио је, толико му је било вруће под ногама, да се овај јучерашњи херој једва задржао у Скопљу, да није ту била Врховна Команда, продужио би још даље одступање“ (*Мемоари*, 179).

¹⁹ *Мемоари*, 180.

батаљон и јавио се команданту: „Поздравише ме сви, обрадоваше се кад видеше да сам жив и здрав, јер су веровали да сам погинуо“.²⁰ Ту је добио ново наређење, да са батаљоном пређе са леве на десну обалу Вардара и заузме положаје изнад железничке станице Криволак. Сат времена касније, капетан се вратио са јединицом на десну обалу Вардара и распоредио је на означене положаје. Око 16 часова дошли су на положај и остали батаљони Добровољачке дивизије. Четири сата касније Блажарићу је наређено да заједно са својим војницима и четом Александра Благојевића која је стављена под његову команду, обезбеђује понтонски мост од напада бугарских војника са острва у Вардару, да би се српска војска поново пребацила преко моста на леву обалу Вардара.²¹

У сукобима који су трајали два дана српска војска је била у потпуној дефанзиви. Бугарске трупе су на овој територији дејства биле бројније, организованије, борбеније. Може се приметити да их је било и на левој и десној обали Вардара. Српска војска је наступала поприлично конфузно, неповезано, често се губила веза између појединих јединица. Дешавало се да су поједине јединице биле препуштене својој судбини и да им нико није долазио у помоћ као појачање. Тако је било на положају Орла Баир, важном стратешком месту, где је дошло до повлачења српске војске коју су надјачали Бугари. Када је у осам сати ујутру „пао“ Орла Баир, српске снаге су морале да се повлаче.²² У хаотичном одступању, боље рећи бежању војске, неко је са противничке стране испалио неколико куршума у правцу Павла Блажарића. На срећу, прошао је без повреда.

Повлачење српске војске се наставило. На моменте је то била руља која је безглаво бежала испред непријатеља. Блажарић је сликовити описао: „Код Вардар Чифлика покушах, да зауставим оне масе да не одступају, али кад видох да ће да ударе на Вардар, где ће се подавити, пусти их нека иду и даље. Одступимо до Градског, ту се сви прикупимо“.²³ У том моменту је проверио бројно стање батаљона, и уместо 742 војника, колико их је увео у борбу, батаљон је сада бројао 430 војника. Губици у људству били су страховити – више од 300 војника. После добијеног појачања, од једног батаљона Другог пука и једног вода коњица, Добровољачки батаљон је кренуо ка Криволаку у наступном маршу.

У Криволаку су се кратко задржали. У 20 часова истог дана уследило је наређење, да се Блажарић са батаљоном упути преко ноћи ка Кавадару, да би „рашчистио“ ситуацију, јер су се тамо стационирале неке бугарске јединице. Јединица је наставила кретање ка Кавадару у 22 часа. Када је у јутро следећег дана стигао пред Кавадар, капетан је видео ископане ровове на ивици вароши, у којима су Кавадарчани целу ноћ чували стражу. Из града су становници и бугарске комите пружали јак отпор српској војсци. После шест сати жестоких

²⁰ Исто, 180–181.

²¹ Мемоари, 181.

²² Исто.

²³ Исто, 182.

борби, српска војска је ушла у град.²⁴ Сутрадан је наставила напредовање ка селу Кончи. И мештани овог села дочекали су их ватром из пушака, али су брзо били савладани.²⁵ Батаљон је наставио даље наступање и прогањање комитских банди кроз Криву Лакавицу. Повремено су са војском ишле и турске избеглице, па је капетан записао да му се батаљон час ширио, час скупљао као каква хармоника. После три дана стигао је у Радовиште и смештен на одмор. Како је забележио командант: „Сместим батаљон у бивак изнад саме вароши, поред осталих батаљона бригаде који су већ били стигли много пре мене“.²⁶ Одмор у Радовишту потрајао је седам дана.

Потом је уследило ново наређење – покрет за Пљачкавицу и Голак, да би успоставили везу са грчком армијом у правцу Пехчева и Владимирова.²⁷ Међутим, како се на свим наведеним положајима налазила бугарска војска, командант батаљона је био принуђен да настави тродневни марш до Пекљанске косе, најближег положаја који су држале српске снаге. Бугари су такође утврдили важан стратешки положај Чавка. Преко Чавке и Голака пребацивали су јединице према десном крилу српске војске и грчким трупама. Српске снаге су биле недовољне да нападну бугарске положаје, а грчка војска је била страховито поражена на Бејаз Тепе. Српска Врховна команда упутила је на Пљачкавицу бригаду Шумадијске дивизије, која је ојачала десно крило и повила се према положајима грчке армије која се повукла. Уследио је потом са српске стране неуспео покушај освајања карауле Обозне. Закључење примирја затекло је бригаду на положајима код села Пекљана. По примирју, Блажарић је био одређен да са једним бугарским официром одреди демаркациону линију између српске и бугарске војске до закључења мира. Капетан је забележио: „Састанем се са једним бугарским мајором и углавимо демаркациону линију. Овај Бугарин као и сви остали Бугари, жалио се на бугарског краља, псовао га што нас завади, да проливамо братску крв, а овамо сви су најбоље слуге Фердинандове. Срби и Грци заједно, па смо тешко изашли на крај са Бугарима, морала је да ступи и Румунија против њих, па да Бугари буду принуђени да закључе мир“.²⁸ По потписивању примирја, бригада се вратила преко Радовишта, Штипа, Светог Николе у Скопље, где је демобилисана.²⁹

²⁴ Блажарић се сећао: „Цео Кавадар, жене, људи, деца бегали су узбрдо, нисам хтео да их гађам, кад су видели да палим куће остаци бугарских четнка до 13 часова напустише Кавадар, до 13 часова су се борили по вароши од 7 часова јутра“ (*Мемоари*, 182–183).

²⁵ У пушкарању је било и погинулих српских војника: „Кад се примакох мало ближе са батаљоном селу, дочекаше ме и ови идеални сељаци ватром из својих кућа, убише ми одличног поднаредника Комненића Милована“ (*Мемоари*, 184).

²⁶ *Мемоари*, 184.

²⁷ Како је Блажарић записао: „У 15 часова позове ме командант, изда ми наређење да се сутра у 9 часова кренем за Пљачкавицу, Голак, да ухватим везу са грчком војском у правцу Пехчева и Владимира“ (*Мемоари*, 184).

²⁸ *Мемоари*, 190–191.

²⁹ Исто, 191.

У сукобима који су потрајали око месец дана, Блажарићева јединица се више пута нашла у прилици да ратује против бугарских трупа. Капетан је на неколико места у својим белешкама писао да су бугарски војници достојни противници. Били су одлично мотивисани, наступали су храбро, енергично и непрестано. Били су добри ратници, али по мишљењу Павла Блажарића, веома лоше су поступали према заробљеницима. То је потврдио наводима да су бугарски војници углавном убијали заробљенике. Правило је било да се заробљени српски добровољци убијају на лицу места. Чак је записао да су једног заробљеног рањеног српског мајора испекли на ражњу.³⁰

О савезницима, грчкој и црногорској војсци, такође је записао своје утиске. Црногорце је споменуо у једној реченици, јер се са њима није сусрео на ратишту. О грчким војницима је писао да су се стално повлачили и да нису имали снаге да се супротставе Бугарима. Насупрот понашању у рату, када нису много допринели победи, после сукоба покушали су да извуку што више територија за себе. Капетан је оставио белешку како су се Грци понашали приликом одређивања граничне линије између Србије и Грчке. Грчки официри су описани као себични, грамзиви, похлепни, без официрске части и достојанства.³¹

Драгоцени су и подаци о понашању, активностима и расположењу становништва које је живело на територији обухваћеној борбеним дејствима. Блажарић је приметио да су становници пробугарски оријентисани и да су на разне начине помагали дејства бугарских трупа. Он је као бивши герилац приметио да чобани пале ватре, приближавају се линији фронта да би извиђали. Због тога је применио казнену меру – паљење колиба у којима су чобани углавном држали козе и овце, у мањој мери говеда. Колибе су биле пуне експлозива, што је био знак сарадње између сточара и бугарских трупа. Детонације су одјекивале док су колибе гореле.³² Близу села Конче српски војници заробили су наоружаног бугарског комиту који је несмотрено изашао на пут. Сељаци су се оружјем супротставили српској војсци. Такође је, као што је већ истакнуто, грађанство Кавадара активно помагало бугарским трупама и комитама у покушају да одбрани град од напада српских трупа. Многи цивили су се повукли заједно са војском и комитама, када су после шест сати жестоких борби били надјачани.³³ Капетан је кажњавао пробугарски настројено становништво, поготову када су му гинули војници. Било је неколико осуђених на смртну казну, после обављеног саслушања и одлуке суда.

За показану храброст и снажљивост на дужности команданта бригаде, капетан Павле Блажарић је одликован Карађорђевоом звездом.³⁴ По завршетку

³⁰ Исто.

³¹ Исто, 192–193.

³² Блажарић је записао: „Кад су увече моје патроле запалиле све колибе, осветли се цео Голак, како су колибе биле као неко слагалиште муниције, то иста поче да прашти као да се води најжешћа борба, а бомбе учестале као да се одбија јуриш“ (*Мемоари*, 187).

³³ *Мемоари*, 182–183.

³⁴ У Мемоарима је записано да је одликован медаљом за ревносну службу која се могла добити и у мирнодопским условима. Због тога је поднео приговор (*Мемоари*, 191). У персоналном

Другог балканског рата, Блажарић се тешко привикавао на мирнодопски живот. Како је сам написао: „После свршеног Бугарског рата, навикао сам био на непрекидно ратовање, непрекидне борбе, па ми је овај мир тешко падао, једва сам чекао да се поново зарати“.³⁵

Мемоари, као специфична врста историјских извора, могу добро послужити као допуна историјским изворима првог реда који постоје о биткама и осталим догађајима у Другом балканском рату. На тај начин смо у могућности да продубимо већ постојећа знања о овом историјском догађају. У овом раду је, на основу мемоара пуковника Павла Блажарића, приказан Други балкански рат. Сукоб који је трајао месец дана, у лето 1913. године, био је много крвавији од претходног, Првог балканског рата. Официр српске војске је писао о ратним операцијама јединице којом је командовао. Врло детаљно приказао је у потпуности акције својих сабораца, али и све активности, веома бројне које је он сам обављао у рату. Драгоцени су подаци које је Блажарић дао о расположењу у српској и бугарској војсци, командантима појединих јединица, војницима зарађених страна. Такође и подаци о савезницима – грчкој војсци и становништву које је живело на територији обухваћеној ратним операцијама.

Литература

- Стојићевић, М. А. (1932). *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912–1918. год. (Ток операција и примена снабдевања)*, Београд.
- Рагковић, Б., Ђуришић, М., Скоко, С. (1972). *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913*, Београд.
- Блажарић, П. (2006). *Мемоари*, (ур. Б. Младеновић), Лепосавић: Центар за културу „Сава Дечанац“, Институт за српску културу.
- Мереник, С. (1999). Библиографија објављених српских мемоара, аутобиографија и дневника. У Р. Љушић (ур.) *Перо и повест. Српско друштво у сећањима*, Београд: Филозофски факултет, 191–234.
- Мереник, С. (2001). Допуна библиографије објављених српских мемоара, биографија, дневника – Библиографија необјављених мемоарских списа – Прилог библиографији објављене преписке. У Р. Љушић (ур.) *Писмо, зборник радова*, Београд: Филозофски факултет, 289–312.
- Миљевић, Ј. М. (1999). Српски официри у мемоарским делима. У Р. Љушић (ур.) *Перо и повест. Српско друштво у сећањима*, Београд: Филозофски факултет, 183–189.
- Младеновић, Б. и Пешић, М. (2013). Први балкански рат у Мемоарима Павла Блажарића, Зборник радова *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и*

досијеу налази се податак да је Павле Блажарић одликован Карађорђевом звездом (Војни архив, персонални досије Павла Блажарића, К. 118/788). Сам капетан то није споменуо у *Мемоарима*. Намеће се питање, тренутно без одговора, зашто Блажарић није записао тако важан податак, да је одликован Карађорђевом звездом.

³⁵ *Мемоари*, 190.

цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), прир. А. Растовић, Ниш: Филозофски факултет, 287–299.

Božica B. Mladenović, Miroslav D. Pešić

THE SECOND BALKAN WAR IN MEMOIRS OF PAVLE BLAŽARIĆ

Summary: The article displays the Second Balkan War based on the memoirs of Colonel Pavle Blažarić. In the foreground is the conflict between Serbian and Bulgarian troops, which erupted in the summer of 1913. The writer, who was an officer in the Serbian army, described military operations from the viewpoint of one of the parties as well as the participation of the unit he commanded. He also described in detail the conditions in Dobrovoljačka brigade he commanded, and the situation in other units of the Serbian Army he came in contact, or performed common actions. Blažarić give valuable data regarding the mood of the Serbian and Bulgarian army, commanders of individual units, soldiers on both sides. Memoirs, as a specific type of historical sources, might well be a supplement to the primary sources on the battles of the Second Balkan War. In this way, we are able to deepen the existing knowledge on this historic event.

БАЛКАНСКИ РАТОВИ 1912/1913. ГОДИНЕ КРОЗ ПРИЗМУ СРПСКО- БУГАРСКИХ ОДНОСА

Сажетак: Незадовољна својим територијалним проширењем после Првог балканског рата, Бугарска је почетком јуна 1913. године започела агресивну политичко-дипломатску кампању усмерену против Србије. Убрзо је та кампања прерасла у отворени напад бугарских јединица на српске положаје, чиме је почео Други балкански рат. У овом раду говори се о српско-бугарским односима уочи и за време Првог балканског рата 1912/1913. године. Са посебном пажњом приказани су детаљи сарадње војски двеју земаља, али и разилажење њихових политичких елита по питању решавања статуса територије Вардарске Македоније. Износе се појединости преговора и ставова српске и бугарске стране уочи рата са Турском, и пружају информације о разлозима сукоба Бугарске и Србије после потписивања Лондонског мировног уговора.

Кључне речи: Балкански ратови, Србија, Бугарска, територија, савез

Током XIX века српски и бугарски народ успели су да обнове своје државе и обезбеде њихово међународно признање. Процес ослобађања Србије почео је 1804, међународно признање добијено је 1878. године, док је проглашење Краљевине уследило 1882. године. Бугарска је након Берлинског конгреса постала трибутарна кнежевина под суверенством султана али је у пракси функционисала потпуно независно од Цариграда.¹ Седам година од добијања фактичке независности она је проширила своју територију и на област Источне Румелије,² док је 1908. године њен владар себе прогласио краљем, а државу подигао у ранг краљевине.³ За све то време осим рада на јачању сопствених позиција на међународној сцени и на Балкану, Београд и Софија тежили су даљем проширењу територија и ослобађању сународника који су се налазили под турском влашћу.

¹ Д. Антић, О појединим облицима српско-бугарске сарадње у првој половини XIX века, *Along cliv` ways. Topical problems of modern historical science*, edit by Mihovil Vojinovic and Sasa Kozuh, Korep 2013, 179.

² Г. Павловић, Бугарска и Источна Румелија. Њихов међународни, државно-правни и политички положај од 1876–1887. године, Београд 1907, 34.

³ К. Тодоров, Политичка историја савремене Бугарске, Београд 1938, 170–172; S. Sfetas, *Proglášenje nezavisnosti Bugarske* (22. IX–5. X 1908) i његов одјек u Grčkoj, *Tokovi istorije*, 3/2010, Beograd 2011, 30; С. Павловић, Историја Балкана, Београд 2004 , 266.

Аустроугарском анексијом Босне и Херцеговине, политичко-безбедоносна ситуација на Балкану била је пољуљана.⁴ Такав чин Двојне монархије подстакао је царску Русију да се додатно укључи у дешавања на југоистоку Европе, што је свакако утицало и на даљу судбину српско-бугарских односа. Како би спречио ширење утицаја Беча ка југу, Петроград је инсистирао на постизању договора између балканских земаља укључујући и Турску, не би ли се створио систем колективне безбедности и зауставио даљи германски продор. Међутим, приближавање Београда и Софије Цариграду није било у складу са офанзивним стратегијама за ширење територија ових земаља. И Србија и Бугарска имале су за циљ ослобађање територија од Турске. Када су у појединим моментима чак и помишљале да побољшају односе са Портом, радиле су то не са циљем очувања постојећег стања на Балкану, већ искључиво из тактичких разлога. Са друге стране идеја о заједничком деловању балканских народа на решавању Источног питања Бугарима није била страна. Она се у политичким круговима Софије почела стидљиво јављати крајем 1909. године, што је довело и до прагматичне корекције бугарског гледишта према Београду.⁵ Упоредо са тим и српској политичкој елити било је јасно да би везивање Софије за интересе и планове Беча озбиљно угрозило позиције Београда на Балкану. Због тога су сарадња са Русијом и проналажење савезника у балканским државама, пре свега у Бугарској, били важни задаци српске дипломатије. Свесна да спољнополитичка оријентација и геополитички положај Бугарске могу битно утицати на судбину читавог полуострва, Србија је после Анексионе кризе као израз добре воље признала независност Бугарске, а српске дипломате тражиле су начин да актуелизују идеју о удруживању хришћанских балканских држава.⁶

У експозеу о спољној политици који је министар спољних послова Бугарске, генерал Паприков изнео пред посланике Собрања у новембру 1909. године закључено је да односи Србије и Бугарске морају бити искрени. Паприков је истакао да Бугарска жели да односи Београда и Софије буду пријатељски. На истој седници посланици опозиционих партија подржали су излагање генерала Паприкова. Стојан Данев је изјавио да Бугарска треба да живи у пријатељским односима са Србијом како би солидаришући своје интересе са њеним могла бранити начело „Балкан балканским народима“. Посланик Хацијев је отишао и даље. Он је у свом говору рекао да је Санстефанска Бугарска један неостварљив сан и да Бугари треба да напусте ту идеју у чије се име праве толике злоупотребе.⁷ То је био први пут да се у бугарском парламенту јавно и отворено чују речи о раду на балканском споразуму и чувању заједничких интереса балканских народа.

Након позитивних сигнала из Софије уследила је и посета краља Ферди-

⁴ М. Војводић, *Изазови српске спољне политике (1791–1918)*, Београд 2007, 356–357.

⁵ М. Gleni, *Balkan 1804–1999: nacionalizam, rat i velike sile*, Београд 2001, I, 234.

⁶ Д. Ђорђевић, *На почетку радобља ратова [у:] „Историја српског народа. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918“*, књига VI–I, Београд, 1994, 182, 183.

⁷ *Политика*, 7. новембар 1909, бр. 2087, 1, Спољна политика Бугарске.

нанда Србији.⁸ Ова вест у суседној Аустроугарској одјекнула је веома непријатно. Беч је чинио све да долазак бугарског краља у Београд представи Турској као почетак стварања једног словенског-балканског савеза против ње. Штампана Двојне монархије ставила се у службу таквих покушаја. И држање турских листова поводом Фердинандове посете било је веома критичко. Насупрот томе, српска штампа је анализирајући ставове Беча саопштавала да се ради о посети чији је једини циљ био манифестовање пријатељских односа и демантовање гласина које су тврдили да између Србије и Бугарске постоји било каква напетост и затегнутост. Настојања Беча да прикаже нешто више од пријатељског сусрета двојице балканских владара окарактерисан је као провидна интрига.⁹

Посета бугарског краља Србији свакако није протекла без разговора о могућој сарадњи ових држава на решавању нагомиланих проблема Балкана. Српски министар спољних послова Милован Миловановић¹⁰ искористио је прилику да у присуству краља Петра и Николе Пашића разговара са краљем Фердинандом о заједничком деловању Србије и Бугарске, и стварању једне нове балканске коалиције.¹¹ Потреба за стварањем Балканског савеза тада је постала реалност коју је својим потезима потврђивала влада у Београду. И док је Србија идеју о стварању Балканског савеза посматрала као могућу изградњу бране даљем германском продору на југ, у Софији су у овом савезу видели механизам за коначно сламање Турске, без мешања великих сила.¹²

Време од 1909 до 1912. године у српско-бугарским односима представљало је период приближавања ових држава и изградње заједничког погледа на решавање судбине територије европске Турске. Деловање и једне и друге државе било је усмерено на стварању коалиције која би омогућила територијално проширење и безбедност њихових земаља. Милован Миловановић је говорећи о циљевима спољне политике Србије, наглашавао да је остварење тих циљева немогуће без постизања споразума са Бугарском. Србија мора са Бугарима да пронађе разумну границу поделе балканске територије, истицао је он. Укратко одређујући шта Србија треба да ради у будућности, Миловановић је поставио основ опрезног ослонаца на Русију и исто тако опрезног сукоба са Двојном монархијом. У свом запису „Наша спољашна политика“ који је објавило *Дело*, он је објаснио на који начин Аустроугарска спроводи своју политику. Она настоји

⁸ Политика, 13. новембар 1909, бр. 2093, 2, Краљ Фердинанд у Београду.

⁹ Политика, 14. новембар 1909, бр. 2094, 1, Балкански савез.

¹⁰ Милован Ђ. Миловановић (17. фебруар 1863–18. јун 1912) био је српски теоретичар државе и права, истакнути дипломата и политичар, један од првака Народне радикалне странке. Био је министар иностраних дела за време Анексионе кризе 1908–1909, а затим и председник владе Краљевине Србије (1911–1912) када је закључио савез са Бугарском који је омогућио стварање Балканског савеза против Османског царства. Његову детаљну биографију обрадио је академик Димитрије Ђорђевић. Види: Д. Ђорђевић, Портрети из новије српске историје, Београд 1997, 17–274.

¹¹ Д. Ђорђевић, Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године, Историјски часопис књ. IX–X (1959), Београд 1960, 472.

¹² М. Gleni, нав. дело, I, 235.

да „све балканске државе лиши неопходних погодаба за самосталан живот и да их доведе под сферу искључивог аустроугарског утицаја“. Под тим начелом Беч користи ривалство између Србије и Бугарске, што Србији доноси одговоран задатак да своје национално уједињење остварује упоредо са решавањем бугарског уједињења. Миловановић је сматрао да се „независна српска држава у границама које одговарају колико етнографским принципима, толико и неопходним потребама државног живота у економском и културном погледу, може замислити само ако поред такве народне српске државе буде стајала исто тако независна бугарска народна држава“.¹³

Да су дипломатске активности Србије на повезивању балканских народа током 1910. биле од велике важности за судбину југоисточне Европе говорила је и германска штампа у свом уобичајено негативном тону. Ни Немачкој ни Аустроугарској није било по вољи склапање било каквих балканских савеза и коалиција. Бечка штамапа се ревностније чак и од балканских листова бавила питањем односа држава на Балкану и њиховим зближавањем. У свим својим текстовима она се трудила да докаже како рад на зближавању балканских држава подстичу Русија и Енглеска, али како ће резултати њиховог рада бити неуспешни. Политички кругови у Бечу били су свесни да би стварањем широке балканске коалиције чији би стожер били Србија и Бугарска, германски планови о Балкану били тешко остварљиви. Зато је аустроугарска штампа жестоко нападала и сам наговештај приближавања балканских земаља.¹⁴

Српско-бугарски преговори за склапање савеза могу се поделити у две фазе. Прва фаза обухвата период од 1909. до 1911, почиње након Анексионе кризе и допире до Триполитанског рата. Друга фаза настаје у јесен 1911. године и завршава се закључењем савезничког уговора. Током прве фазе све је било неодређено и имало начелни карактер. Миловановић је покушавао да крене са мртве тачке, припреми терен у Европи и додатно ангажује Русију у српско-бугарским односима, док је са друге стране била присутна и неодлучност Бугарске.¹⁵ Другу фазу карактерише озбиљан рад и српске и бугарске стране који је резултирао заједничком акцијом против Турске.

Питање које је нарочито компликовало односе Београда и Софије и додатно оптерећивало ток преговора јесте судбина територије и становништва Македоније. Током 1910. и 1911. године док су се две балканске краљевине бавиле повезивањем и успостављањем партнерских односа, дошло је до погоршања положаја хришћана у Турској. Незадовољно својим статусом, арбанашко становништво је непрестано подизало побуне против Младотурака.¹⁶ Њихови

¹³ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, Београд 1989, 553–554.

¹⁴ *Политика*, 1. март 1910, бр. 2198, 1, Германи и Балкан.

¹⁵ Д. Ђорђевић, Пашић и Миловановић у преговорима, 471–472.

¹⁶ Д. Антић, Извештавање листа *Политика* о приликама у предвечерју Првог балканског рата, Први балкански рат 1912/1913. године: Друштвени и цивилизацијски смисао, I, Ниш 2013, 489–490; Д. Ђорђевић, Националне револуције балканских народа 1804–1914, Београд 1995, 134; М. Gleni, нав. дело, I, 237.

устанци стварали су хаос и метеже у којима је свакодневно страдао и хришћански живаљ.¹⁷ Ради стабилизовања ситуације младотурски режим покренуо је процес разоружавања Арбанаса, а њихово антиуставно деловање искористио као изговор да изврши разоружавање и осталих хришћанских народа у Македонији, првенствено Срба, Бугара и Грка. И док су поједини православни Срби пристали да предају оружје новим властима, то није био случај са Бугарима које је завела егзархија. Егзархисти су се енергично успротивили предаји оружја Турцима. Наоружане чете из Софије, Тустендила, Дупнице и других места почеле су да прелазе границу и започињу своје акције против Младотурака.¹⁸ Убрзо су ове акције бугарских чета од одбрамбеног добиле асимилаторски карактер. Поред сукоба са Турцима, бугарске комите су нападале и српска села инстистирајући да њихово становништво пређе на „бугарску страну“ а све са циљем поправљања бугарских позиција у Македонији. Тиме је процес десрбизације на тлу Старе Србије добио шире и пространије оквире.¹⁹ Стога српско-бугарске односе на Балкану не можемо посматрати искључиво у сфери дипломатије већ морамо сагледати и њихову тамну страну која је свој полигон пронашла управо на тлу Солунског, Битољског и Косовског вилајета.

Ситуација у Старој Србији и Македонији током 1911. и почетком 1912. године била је хаотична. Опстанак српског живља на тим просторима доведен је у питање побунама и устанцима Арбанаса,²⁰ нагомилавањем турских трупа, акцијама бугарских комита. То је разлог због чега је Београд улагао максималне напоре на постизању коначног споразума са Софијом.²¹ Пресудну улогу у припреми Балканског савеза одиграла је и италијанска објава рата Турској у јесен 1911. године.²² Триполитанска криза отворила је нову страницу у историји Источног питања. Она је ослабила позиције Турске и пружила коначну прилику за обрачун са Османском империјом.²³ Ако је током 1910. године и било дозе неодлучности код Бугара, они су с временом схватили да решење лежи у заједничком раду са Србијом и осталим хришћанским народима Балкана на коначној ликвидацији „болесника са Босфора“.²⁴ У корист преговора ишла су и политичка дешавања у Бугарској крајем 1911. када је на редовним изборима коалиција народњака и напредњака предвођена Иваном Гешовим поново добила

¹⁷ М. Војводић, Србија и Македонско питање, Историјски гласник 1–2, 1990–1992, Београд 1992, 41.

¹⁸ Политика, 17. јул 1910, бр. 2332, 1, Метежи у Македонији.

¹⁹ Д. Антић, Извештавање листа *Политика*, 491.

²⁰ За више података о повезаности албанских устанака 1910–1912. године са Аустроугарском, и утицају арнаутских побуна на стварању климе за избијање Првог балканског рата види: М. Екмечић, Албански фактор у избијању Првог балканског рата, Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану, Београд 2007, 9–17.

²¹ Ј. Јовановић, Борба за народно уједињење 1903–1908, Београд 1938, 145.

²² В. П. Потемкин, Историја дипломатије, II, Београд 1949, 182.

²³ Д. Ђорђевић, Портрети из новије српске историје, 253.

²⁴ Болесник са Босфора, термин је који је руски цар Николај I приликом једне од својих дипломатских посета Енглеској употребио говорећи о Турској.

власт. Гешов је био важна политичка личност у Бугарској. У свом политичком деловању настојао је да пронађе начин за решавање македонског проблема који је представљао и унутрашње и спољашње бугарско питање. Када је у Европи дошло до груписања великих сила и припрема за будући рат, ни Бугарска више није могла да чека. Под утицајем Русије отворен је пут склапању војног савеза са Србијом.²⁵

Друга фаза преговора Србије и Бугарске почела је крајем 1911. године. Почетком октобра 1911. бугарски изасланик Ризов донео је у Београд предлог споразума у којем је садржан и начелни пристанак Софије на деобу Македоније. То је био озбиљан помак у преговорима јер су Бугари често истицали принцип недељивости македонске територије и тражили да она добије аутономију. Бугарски представник понудио је Србији проширење њене границе до Скопског санџака, док би Бугарска према њему задржала највећи део Македоније. Овакав предлог није био прихватљив за српске преговараче који су тражили присаједињење Скопља, Велеса, Прилепа, Кичева и Пореча Србији.²⁶

Краљ Фердинанд се у начелу сложио са потребом склапања дефанзивно-офанзивног савеза са Србијом и алтернативним решењем за Македонију које је предвиђало аутономију или поделу. Након давања његове сагласности уследио је састанак председника бугарске владе Гешова са Милованом Миловановићем.²⁷ Састанак је одржан у тајности 11. октобра 1911. године у железничком вагону који се кретао од Београда према Лапову. На њему је постигнут договор у начелу о склапању споразума али се није расправљало о детаљима везаним за поделу Македоније. Сами преговори о територијалној подели Македоније изродила су два гледишта. Прво је подразумевало да се питање поделе Македоније одложи до победе и по њему требало је одредити само оне територије које су неспорне, до Шар планине и Родопа, док је друго претпостављало да се граница у Македонији успостави одмах а да арбитража руског цара у разграничењима буде само формална. Први предлог је имао своју лошу страну која је постављала хипотезу да би за време сукоба и једна и друга страна уместо да концентришу своје снаге против непријатеља, могле да употребе своју војну моћ на учвршћивање позиција у Македонији, што би ослабило јачину савезника. Због тога је одлучено да се најпре дефинише макар и груба линија разграничења.²⁸

За време трајања преговора у Србији дошло је до размимоилажења Пашића и Миловановића због различитих погледа на постизање споразума са Бугарима везаним за територијално разграничење у Македонији. Пашић је заступао чврст и непопустљив став, и није желео да препусти леву обалу Вардара Бугарима. Са друге стране Миловановић је у споразуму видео сламку спаса за опстанак Србије на Балкану, док је територијалне уступке Бугарима планирао

²⁵ С. Павловић, нав, дело, 267–268.

²⁶ Д. Ђорђевић, Пашић и Миловановић у преговорима, 473.

²⁷ Исти, На почетку радобља ратова, 185.

²⁸ Д. Ђорђевић, Пашић и Миловановић у преговорима, 474, 475.

да надокнади српским проширењем према обалама Јадранског мора. У суштини, овде је дошло до супростављања два различита гледишта према споразуму. Пашић је у њему видео механизам за продор у Македонију док је Миловановић видео одбрамбено својство које ће заштитити Србију од германске експанзије на југ и ојачати словенске везе на Балкану.²⁹

Уступци које је Миловановић био спреман да учини изазвали су негодовање конзервативних кругова у Србији. Изложен притисцима изнутра и споља, Миловановић је желео да рашчисти са Пашићевим мешањем у преговоре. Због тога је у децембру 1911. сазвао на саветовање радикале, самосталце и представнике војске да би поднео извештај и изложио своје гледиште о актуелној ситуацији. У свом обраћању присутнима изговорио је следеће: „Догађаји не допуштају одуговлачење. Моје уверење вазда је било да је српско-бугарска заједница права и најглавнија погодба за будућност и нашу и њихову. Ја данас мање но игда видим на који би се други начин могла осигурати наша државна независност и даље остварење наших народних идеала. [...] Ми савез хоћемо и морамо хтети јер га немамо чиме заменити. [...] Ми се морамо журити јер не знамо шта нам пролеће носи и, за случај заплета на Балкану, не можемо остати у ваздуху – необезбеђени било са бугарске било са аустроугарске стране“. Тиме је Миловановић још једном покушао да убеди присутне у исправност његове идеје. Упркос томе, Никола Пашић наставио је да бескомпромисно заступа свој став изјављујући како не пристаје на ампутацију српске нације, и понудио да и српски и бугарски предлог иду на пресуду руском цару који треба да донесе одлуку.³⁰ Пашић није био против савеза са Бугарском али је за разлику од Миловановића у Бугарима видео супарника а не верног савезника. Због тога је сматрао да се Бугарској за неизвесну и несигурну подршку даје превише.³¹

Различита гледишта у Србији поново су на кратко одложила потписивање споразума. Одуговлачење је стварало опасност да тајност преговора буде доведена у питање. Аустроугарски, турски и румунски дипломатски представници у Бугарској почели су да се занимају за све чешће српско-бугарске дипломатске контакте.³² Ипак, после дугих и често прекиданих преговора коначан споразум између Србије и Бугарске потписан је 29. фебруара/13. марта 1912. године, а допуњен војном конвенцијом у мају исте године. Документ се састојао из Уговора о пријатељству између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске и тајног додатка. Уговор је имао одбрамбени карактер и предвиђао је међусобне гаранције државне независности и неповредивости државне територије, заједничку одбрану балканске територије од покушаја окупације које стране силе, и закључење војног савеза. У тајном додатку дефинисане су офанзивне намере

²⁹ Исти, Портрети из новије српске историје, 257; Исти, На почетку раздобља ратова, 186.

³⁰ Д. Ђорђевић, Пашић и Миловановић у преговорима, 478–479.

³¹ Д. Симеуновић, Милован Миловановић о стварању Балканског савеза, Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану, Београд 2007, 61.

³² Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. V, св. 1, 1/14. јануар – 14/27 јули 1912, приредио: М. Војводић, Београд 1984, док. бр. 74, стр. 250–252.

Србије и Бугарске према Турској. Оне су предвиђале рат против Турске у случају нереди у Македонији или у случају угрожавања постојећег територијално-политичког стања на Балкану.³³

Најосетљивија тачка споразума свакако се тичала турског наследства и питања Македоније. Према потписаном документу питање територије Македоније требало је бити решено тако што би Србији у случају рата припала неспорна зона на северу и западу од Шар-планине, а Бугарској неспорна зона источно од Родопа и реке Струме. Средишња област могла је добити или аутономију или граничну линију која би раздвајала Србију од Бугарске.³⁴ Србија се у случају да средишње области не могу бити организоване у засебну територију са аутономним статусом обавезала да неће тражити „ништа преко линије која почиње од турско-бугарске границе са Голема Врха (северно од Криве Паланке) и пружа се уопште у југозападном правцу до Охридског језера“. Друга уговорна страна, Бугарска се обавезала „да прими ту границу ако се Његово Императорско Величанство Руски цар који ће бити умољен да буде Врховни Арбитр по том питању, изјави у корист те линије“.³⁵

Ипак, сам документ био је прожет нејасноћом и недореченошћу по многим питањима. Он није дефинисао јасан излаз уколико би дошло до рата Србије са Аустроугарском, уколико би Србија била онемогућена да запоседне територију Албаније, уколико постојећа снага српске војске не би била довољна за остваривање задатих циљева, као што није дефинисао ни измене које су требале настати уколико Бугарима буде била потребна већа војна помоћ.

После склапања уговора између Србије и Бугарске наступили су преговори и осталих балканских држава у смеру закључивања међусобних споразума. Средином септембра 1912. године Бугарска и Црна Гора су склопиле споразум о савезу. Потписивање војне конвенције између Србије и Црне Горе уследило је 6. октобра, док је бугарско-грчки споразум склопљен у мају а потврђен војном конвенцијом између Софије и Атине од 5. октобра 1912. године. Међусобним уговорима Србије, Црне Горе, Грчке и Бугарске током 1912. године створен је Балкански савез, чиме је балканско питање улазило у своју завршницу.³⁶

Прилике за колективну акцију балканских земаља против Турске биле су повољне. Велика нада Европе полагана у режим Младотурака потрошила се и оронула. Сва очекивања да ће њиховим преузимањем власти у Цариграду бити окончано питање реформи у европској Турској а самим тим и доћи до стабилности Балкана нису се остварила. Насупрот томе, младотурски режим

³³ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. V, св. 1, 1/14. јануар – 14/27 јули 1912, док. бр. 168, стр. 375–376.

³⁴ М. Екмечић, Стварање Југославије, 649; Д. Попов, И. Божилов, Историја Бугарске, Београд 2008, 284.

³⁵ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. V, св. 1, 1/14. јануар – 14/27 јули 1912, док. бр. 168, стр. 378.

³⁶ М. Екмечић, Стварање Југославије, 650; Д. Ђорђевић, Националне револуције, 138; Ч. Попов, Источно питање и српска револуција 1804–1918, Београд 2008, 286; Исти, Грађанска Европа 1770–1914. Друштвена и политичка историја Европе 1871–1914, Београд 2010, 294–295.

створио је погодну климу за спровођење терора над хришћанским живљем, што је посебно дошло до изражаја неколико месеци пре почетка Балканског рата.³⁷ Опширан извештај српског конзула у Скопљу упућен крајем јула 1912. године министру иностраних дела Краљевине Србије, информисао је власти у Београду да је после експлозије бомби, у Кочанима извршен стравичан злочин над тамошњим православним живљем.³⁸ Крвопролиће у Кочанима, у Софији је изазвало бурне реакције и довело до одржавања митинга на којем је било око 30.000 људи и са којег су говорници тражили од бугарске владе „да ратом реши македонско питање“.³⁹

Свет је постао уморан од перманентне кризе на Балкану. Силе Антанте су стога прикривено подржавале Балкански савез који је према њиховом мишљењу имао антиаустроугарски карактер.⁴⁰ То је произвело још јаче ратно расположење код савезничких земаља. Тако је у августу 1912. у седишту генералштаба војске Краљевине Србије дошло до састанка начелника бугарске војске генерал мајора Ивана Фичева са генералштабним пуковником српске војске Живојином Мишићем. На том састанку анализиран је оперативни план Србије и Бугарске против Турске, после чега су Фичев и Мишић дали своја мишљења о предстојећим операцијама. Фичев је сматрао да ће главно војиште са Турском и решавајући удар бити у долини Марице, док је Мишић сматрао да ће непријатељска снага бити јача на Вардарском фронту и да стога у тој области треба концентрисати већи део савезничких трупа.⁴¹

После састанка представника српске и бугарске војске у Београду, бугарска влада проучила је извештај свог начелника генералштаба и формулисала своје закључке о оперативном плану за извршење ратних дејстава према Турској. Они су подразумевали да у случају рата објава мобилизације мора бити извршена у обе државе истог дана, да објава рата треба да се изврши истог дана, да целокупна српска војска треба да оперише у Македонији и Старој Србији држећи се линије Ћустендил–Врање и даље на запад, да бугарска војска треба да оперише у долини Марице остављајући само један гарнизон за одбрану Дупнице и Струминог пролаза и да се примирје и мир могу закључити сходно одредбама Војне конвенције.⁴²

У политичким круговима балканских земаља Бугарска је сматрана војнички најјачом државом на Балканском полуострву, а њен начелник генерал-

³⁷ М. Лазаревић, Српско-турски рат 1912. године. Наши ратови за ослобођење и уједињење, Београд 1929, I, 3.

³⁸ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. V, св. 2, 5/28. јули – 4/17. октобар 1912, приредио: М. Војводић, Београд 1985, док. бр. 49, стр. 205–207.

³⁹ Д. Антић, Извештавање листа *Политика*, 498.

⁴⁰ Љ. Алексић – Пејковић, Западне силе Антанте и Први балкански рат, Први балкански рат. Округли сто поводом 75. годишњице 1912–1987, 28. и 29. октобар 1987, Београд 1991, 26–27.

⁴¹ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. V, св. 2, 5/28. јули – 4/17. октобар 1912, док. бр. 304, стр. 517–519.

⁴² Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. V, св. 2, 5/28. јули – 4/17. октобар 1912, док. бр. 339, стр. 567–568.

таба Иван Фичев као најспособнији војни старешина.⁴³ И сама Софија била је убеђена у надмоћ својих трупа над осталим балканским савезницама. Због тога је у војним круговима Бугарске постојала потајна самоувереност да ће након пораза Турске, бугарске трупе моћи да се обрачунају са српском и грчком војском. Таквом стратегијом Бугари су планирали да реше питање статуса ослобођених територија у своју корист.⁴⁴

У коначним плановима пред почетак војних дејстава и објаве рата савезници су дефинисали своје обавезе. Бугарска је имала задатак да мобилише 200.000 бораца и да том снагом дејствује у правцу главног Маричког фронта. Српској војсци био је намењен Вардарски фронт према којем је Србија имала обавезу да упути око 150.000 војника.⁴⁵ Крајем септембра 1912. године Београд је објавио општу мобилизацију.⁴⁶ Таквој одлуци претходио је састанак Николе Пашића са бугарским послаником који је председника српске владе обавестио да је Бугарска као одговор на мобилизацију турских трупа у Једренском вилајету, наредила мобилизацију своје војске.⁴⁷ После састанка са краљем Петром I, министар војни Радомир Путник обавестио је министра иностраних дела Краљевине Србије о проглашењу мобилизације. За први дан мобилизације био је предвиђен 20. септембар 1912. године.⁴⁸ Неколико недеља касније, 5/18 октобра, краљ Петар I са министрима српске владе у Нишу издао је ратну прокламацију народу и позвао га да крене у рат за ослобођење својих сународника.⁴⁹ Према ратном распореду српске војске, Прва српска армија је била главни носилац напада. Друга и Трећа армија имале су улогу крилних српских снага. Ипак, ситуација са Другом армијом била је мало компликованија. Како је два дана пред проглашење мобилизације на састанку начелника генералштабова српске и бугарске војске отклоњена претпоставка да би најјачи турски отпор био пружен на Вардарском фронту, и како су оба фронта постала подједнако битна, договорено је да само једна бугарска дивизија заједно са српском Тимочком дивизијом I позива образује Другу српску армију. Начелник генералштаба српске војске прихватио је такав план. Међутим када су почела ратна дешавања ствари су се закомпликовале. Од VII бугарске дивизије у операцијама против турских снага употребљива је била само једна њена бригада која је наступала преко Царева Села. Друге две бугарске бригаде које су биле саставни део њихове VII дивизије противно наређењима команде Друге српске армије ротирале су свој положај улево

⁴³ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, 649.

⁴⁴ Т. Влахов, *Одношенијата между Бугарија и Централните сили во време на войните 1912–1918*. г, София, 1957, 32–22.

⁴⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, 647–648.

⁴⁶ Српске новине, 17. септембар 1912, бр. 209.

⁴⁷ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. V, св. 2, 5/28. јули – 4/17. октобар 1912, док. бр. 437, стр. 681.

⁴⁸ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. V, св. 2, 5/28. јули – 4/17. октобар 1912, док. бр. 491, стр. 746–745.

⁴⁹ Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење, 1912, Фасцикла – XII, Досије – 6, Поверљиво број 3837, „Српском народу“, Ниш 5/18. октобар 1912. (у даљем тексту: АС, МИД, ПО, Ф, Д, Пов. бр.)

према Џумаји, одакле су касније заједно са Струмичким корпусом напредовале према Серезу и Солуну не би ли предухитрили грчке трупе и заузеле позиције око Солуна. Тако је Тимочка дивизија, иначе окосница Друге српске армије која је наступала преко Криве Паланке била у веома тешком положају док је могућност њеног ефикасног напредовања потпуно умањена.⁵⁰

На примеру Друге српске армије можемо уочити неискреност односа Бугарске према Србији. Колико год то био савезнички рат у којем свако на првом месту гледа себе и своје интересе, бугарска врховна команда није показала нимало солидарности. Напротив, по питању Друге армије испољила је чист егоизам и себичност. Бугари су сву своју војску усмерили према Тракији како би освојили већу територију од Грка и стигли у Солун пре њих. Све су подредили том циљу. Из тог разлога најпре су убеђивали српску команду да су за помоћ Тимочкој дивизији у напредовању на правцу Ћустендил – Крива Паланка – Кочане довољне две бригаде њихове VII дивизије, да би се на крају послали само једну бригаду. Такав расплет уназадио је савезничку акцију на овом врло важном правцу и оставио Тимочку дивизију усамљену у једној веома широкој зони.⁵¹

Ради стварања јасније слике о српско-бугарској сарадњи током Првог балканског рата од посебног је значаја улога Друге српске армије под командом генерала Степе Степановића, и њен задатак у ратним операцијама око Једрена. Након успешних акција на Вардарском ратишту, Тимочка дивизија I позива и Дунавска дивизија II позива добиле су наређење да крену ка Ћустендилу и ставе се на располагање бугарској врховној команди ради подршке савезничким снагама на Маричком фронту.⁵² Раме уз раме са бугарском војском војне формације Друге српске армије учествовале су у операцијама против Турака и заузимању Једрена. Тешка артиљерија војске Краљевине Србије која је упућена Бугарима као додатна подршка, имала је велики значај у заузимању града. После жестоких борби, у току 13. марта 1913. године, све турске јединице су предале оружје чиме је бугарско-српска операција опсаде Једрена успешно окончана.⁵³

За све време рата Бугарска је подржавала српску идеју о изласку на Јадран јер је тиме отклањала могућност да ће јој Србијаа угрозити интересе у Македонији. Ово потврђују разговори српског посланика у Софији са председником бугарске владе који је у више наврата изјављивао „да ће Бугарска у свим случајевима бити до краја солидарна са Србијом односно њеном животном потребом за излазак на Јадранско море“.⁵⁴ Таква идеја била је идентична плану тада већ постојећег Милована Миловановића који је сматрао да ће Србија уступке које чини у Македонији према Бугарима надокнадити територијалним проширењем на оба-

⁵⁰ М. Лазаревић, Српско-турски рат, I, 16–19.

⁵¹ Исто, I, 32–34.

⁵² М. Ђуришић, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске. У биткама код Скадра, Једрена и Брегалнице 1912/1913, V, Београд 1998, 170–171.

⁵³ М. Лазаревић, Српско-турски рат, III, 197–199.

⁵⁴ АС, МИДС, ПО, 1912, Ф-Х, Д-7, Пов. бр. 2512, Посланик Краљевине Србије у Софији, М. Спалајковић–Пашићу, 26.X/8.XI 1912.

лама Јадрана. Међутим, српски план о изласку на Јадран и запоседању Албаније осујећен је одлуком великих сила на челу са Аустроугарском о стварању „аутономне Албаније“.⁵⁵ Негативним расплетом албанског питања по српске интересе на конференцији у Лондону, Србија је себе сматрала територијално оштећеном, што је имало своје рефлексије и у односима са Бугарском. Пре самог пада Једрена, Србија је званично затражила да се у њену корист исправе уговором предвиђене границе у Македонији, оправдавајући свој захтев чињеницом да је на молбу бугарске владе послала близу 50.000 војника са својом тешком артиљеријом као подршку бугарским трупама на Маричком фронту. Други разлог био је и тај што су српске власти истицале велики удео српских снага у успешним борбама око Једрена. Бугарска је као одговор на захтев Србије понудила само новчану надокнаду за помоћ коју јој је Србија пружила мимо уговорних обавеза. Тако је поново почело да се буди старо супарништво Београда и Софије.⁵⁶

До коначног мира у Првом балканском рату дошло је 30. маја 1913. године када је закључен Лондонски мировни уговор између Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе са једне и Османске империје са друге стране. Овим уговором Османска држава се одрекла свих европских провинција западно од линије Енос–Мидија. Осим тога уговор је подразумевао стварање независне албанске државе, повлачење српских трупа са Јадранског мора, присаједињење Крита Грчком, поделу Новопазарског санцака између Србије и Црне Горе, присаједињење једног дела Тракије Бугарској док је Македонија остала у српском поседу јер није била донета дефинитивна одлука о њеној судбини.⁵⁷

Из предострожности и како би избегао могуће угрожавање позиција на ослобођеној територији коју је контролисала српска војска, генерал Радомир Путник је издао наређење да се на тој истој територији не дозволи долазак било чијих савезничких трупа. Наредио је да: „се неће ни под каквим изговором дозволити ниједној савезној трупи прилазак са леве обале Вардара на десну на целој линији, коју наше трупе држе закључно са Ђевђелијом“.⁵⁸ Став Врховне команде српске војске поклапао се са ставом српске владе која је сматрала да остварене позиције Србије у Македонији не треба изгубити. Стога је српска влада Бугарској упутила ноту у којој је изнела своје гледиште по питању границе између нових бугарских и српских територија. У ноти је речено да је становиште српске владе о линији разграничења у Македонији дефинитивно, да га она не може мењати и да је спремна да у одбрани тог становишта прихвати све могуће последице.⁵⁹

Недефинисан статус Македоније која је *de facto* била под контролом српских оружаних снага, бугарска непопустљивост и неспремност за проналажење

⁵⁵ Д. Богдановић, Књига о Косову, Београд 1999, 199.

⁵⁶ М. Ђуришић, нав. дело, V, 220.

⁵⁷ Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918, приредили: Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, Нови Сад 2007, док. бр 74, стр. 373–375.

⁵⁸ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. VI, св. 2, 1/14. април – 30. јуни / 13. јули 1913, приредио: Д. Лукач, Београд 1981, док. бр. 35, стр. 140–141.

⁵⁹ Политика, 1. мај 1913, бр. 3339, 2, Српско-бугарска граница.

компромисног решења довеле су до заоштравања односа Београда и Софије у јуну 1913. године. Србија је сматрала да се приликом поделе територија мора поштовати принцип пропорционалности који гласи: „колико жртава – толико земље“, док су се Бугари правдали да су и сами територијално оштећени јер нису остварили циљ запоседања Цариграда.⁶⁰

Од српско-бугарског оружаног сукоба деле нас само дани – писала је тада *Политика*. Уместо преговора Софија је гомилала војску дуж границе према Србији. У мају 1913. бугарске јединице су често прелазиле демаркациону линију да би изазивале инциденте.⁶¹ Тако су код Штипа бугарски војници прешли граничну линију о чему је српска Врховна команда известила председника владе Николу Пашића.⁶² Код места Мало Трново северно од Криве Паланке из заседе је нападнута и заробљена српска војничка патрола. Три заробљена српска војника Бугари су депортовали у Ћустендил.⁶³ Слични инциденти почетком јуна постали су свакодневица.

Целокупна политичка и безбедоносна ситуација указивала је на скоро избијање рата. Непопустљивост и једне и друге стране још више је компликовала ситуацију. Охрабрен неискреном подршком Двојне монархије, и инспирисан жељом да се војнички обрачуна са Србијом, краљ Фердинанд је 30. јуна 1913. године издао наређење бугарској војсци, да без објаве рата изврши напад на српске и грчке положаје.⁶⁴ „Мрачном карактеру Бугара годила је ноћ. По својој склоности за мучке нападе, они је узеше за савезника“ бележио је историчар Милутин Лазаревић.⁶⁵ Пред силином бугарске офанзиве српска војска је била принуђена да се повуче на више положаје, да организује одбрану и контранапад, чиме је и званично отпочео Други балкански рат. Тим ратом ће за дуги низ година у негативном смислу бити запечаћена судбина српско-бугарске сарадње на Балкану.

Необјављени извори

Архив Србије – Београд: Министарство иностраних дела Србије – Политичко одељење.

Објављени извори

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. V, св. 1, 1/14. јануар – 14/27 јули 1912, приредио: М. Војводић, Београд 1984.

⁶⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, 656.

⁶¹ *Политика*, 28. мај 1913, бр. 3367, 2, Пред рат са Бугарима.

⁶² Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. VI, св. 2, 1/14. април – 30. јуни/ 13. јули 1913, док. бр. 307, стр. 400.

⁶³ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. VI, св. 2, 1/14. април – 30. јуни/ 13. јули 1913, док. бр. 428, стр. 495–496.

⁶⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, 658.

⁶⁵ М. Лазаревић, *Српско-бугарски рат 1913. године. Наши ратови за ослобођење и уједињење*, Београд 1934, 27.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. V, св. 2, 5/28. јули – 4/17. октобар 1912, приредио: М. Војводић, Београд 1985.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. VI, св. 2, 1/14. април – 30. јуни/ 13. јули 1913, приредио: Д. Лукач, Београд 1981.

Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918, приредили: Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, Нови Сад 2007.

Штампа

Политика, Београд, новембар 1909 – мај 1913. године

Српске новине, Београд: 17. септембар 1912. године

Литература

Алексић – Пејковић, Љ. (1991). Западне силе Антанте и Први балкански рат, зборник радова: Први балкански рат. Округли сто поводом 75. годишњице 1912–1987, Београд: САНУ.

Антић, Д. (2013). О појединим облицима српско-бугарске сарадње у првој половини XIX века, зборник радова: Along clio` ways. Topical problems of modern historical science, University of Primorska, Faculty of education – A.F.M. Krakow University, Koper.

Антић, Д. (2013). Извештавање листа *Политика* о приликама у предвечерју Првог балканског рата, зборник радова: Први балкански рат 1912/1913. године: Друштвени и цивилизацијски смисао, I, Ниш.

Богдановић, Д. (1999). Књига о Косову Београд: Народна књига.

Војводић, М. (2007). Изазови српске спољне политике (1791–1918). Београд: Историјски институт САНУ.

Војводић, М. (1992). Србија и македонско питање, Историјски гласник 1–2, 1990–1992, Београд.

Влахов, Т. (1957). Отношенията между България и Централните сили во време на войните 1912–1918. г, София.

Gleni, M. (2001). Balkan 1804–1999 : nacionalizam, rat i velike sile. Beograd: Samizdat B92.

Ђорђевић, Д. (1994). На почетку радобља ратова [у:] „Историја српског народа. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918“, књига VI–1. Београд: Српска књижевна задруга.

Ђорђевић, Д. (1997). Портрети из новије српске историје. Београд: БИГЗ.

Ђорђевић, Д. (1960). Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године, Историјски часопис књ. IX – X (1959). Београд: Историјски институт САНУ.

Ђуришић, М. (1998). Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске. У биткама код Скадра, Једрена и Брегалнице 1912/1913, V, Београд.

Екмечић М. (1989). Стварање Југославије 1790–1918, II. Београд: Просвета.

Екмечић, М. (2007). Албански фактор у избијању Првог балканског рата, зборник радова: Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану. Београд: САНУ.

- Ловановић, Ј. (1938). Борба за народно уједињење 1903–1908, Београд.
- Лазаревић, М. (1929). Српско-турски рат 1912. године. Наши ратови за ослобођење и уједињење, I. Београд: СКЗ.
- Лазаревић, М. (1934). Српско-бугарски рат 1913. године. Наши ратови за ослобођење и уједињење. Београд: СКЗ.
- Павловић, Г. (1907). Бугарска и Источна Румелија. Њихов међународни, државно-правни и политички положај од 1876 до 1887. Године. Београд: Нова штампа-рија „Давидовић“.
- Павловић, С. (2004). Историја Балкана. Београд: Клио.
- Потемкин, В. (1949). Историја дипломатије II, Београд.
- Попов, Д., Божилов, И. (2008). Историја Бугарске. Београд: Клио.
- Попов, Ч. (2008). Источно питање и српска револуција 1804–1918. Београд: СКЗ.
- Попов, Ч. (2010). Грађанска Европа 1770–1914. Друштвена и политичка историја Европе 1871–1914. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Симеуновић, Д. (2007). Милован Миловановић о стварању Балканског савеза, зборник радова: Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану. Београд: САНУ.
- Sfetas, S. (2011). Proglašenje nezavisnosti Bugarske (22. IX–5. X 1908) i njegov odjek u Grčkoj, Tokovi istorije, 3/2010, Beograd.
- Тодоров, К. (1938). Политичка историја савремене Бугарске. Београд: Слога.

Дејан Д. Антич

БАЛКАНСКИЕ ВОЙНЫ 1912/1913 ГГ. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СЕРБСКО-БОЛГАРСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме: Неудовлетворенная своим территориальным расширением после Первой балканской войны, Болгария в начале июня в 1913 года начала агрессивный политическо-дипломатический поход против Сербии. Вскоре эта кампания превратилась в открытую атаку болгарских подразделений на сербские позиции, что привело к началу Второй балканской войны. В данной статье говорится о сербско-болгарских отношениях накануне и во время Балканских войн 1912/1913 гг. С особым вниманием показано сотрудничество между двумя армиями, но и различия политических элит в решении статуса территории Вардарской Македонии. Излагаются подробности переговоров между сербской и болгарской сторон накануне конфликта с Турцией и представлены детали военных операций и передвижение сербской и болгарской армий во время битвы на Брегалнице. В статье дается и отражение конфликта между Болгарией и Сербией после балканских войн.

КОЛЕКТИВНО ПАМЋЕЊЕ И ПОЛИТИКА: ПИСАЊЕ ШТАМПЕ ПОВОДОМ ДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ ПОЧЕТКА ДРУГОГ БАЛКАНСКОГ РАТА 1923. ГОДИНЕ

Сажетак: Ратови, као највеће трауме за једно друштво, имају своје посебно место у колективном памћењу. Значај Другог балканског рата је, између осталог, и у томе што је њиме отворена „Пандорина кутија“ у српско-бугарским односима – војни конфликти и насиље заменили су дотадашње сукобе од почетка XX века на пољу дипломатије, политике и академских полемика. Циљ нашег истраживања је да покажемо како је овај рат перципиран у српској јавности, у светлу актуелних српско-бугарских односа после Првог светског рата, на основу писања штампе поводом десетогодишњице сукоба. Каква је била „слика Бугара“ и перцепција њихове улоге у Другом балканском рату и после њега? Како је, у светлу српских победа од 1912. до 1918. године, као и политичких односа 1923. године, посматран сукоб са Бугарском на Брегалници крајем јуна 1913. године? На ова питања ћемо покушати да одговоримо у раду.

Кључне речи: Други балкански рат, колективно памћење, „слика“ Бугара, стереотипи, јубилеји, писање штампе

Ратови представљају највеће друштвене трауме. За собом остављају тешке последице материјалне и психолошке природе. Психолошке последице могу бити теже и трајније, јер је страхом и мржњом разорену индивидуалну и колективну психу тешко у краћем року обновити и подићи „из пепела“, као што је то случај са порушеним зградама и мостовима. Ове последице подједнако трпе и побеђени и победници, јер у рату страдају сви. Дистанца која се ствара између дојучерашњих ратних непријатеља готово по правилу бива испуњена мржњом. Непријатељ наставља да то буде и када утихну топови и бојне трубе. Примирјима и мировним уговорима се обустављају ратне операције и поново успостављају покидане политике везе, али се покидане везе међу народима не могу успоставити никаквим декретима или званичним изјавама. Рат се наставља „у главама“ људи. У том контексту, *сећање* и с њим повезани наративи, имају посебну важност. Моћ рата као епицентра колективног сећања произилази и из снаге емоција које ратови доносе и остављају за собом. Емоционални одговор

појединаца и читавих друштава на ратне страхоте је доминантан одговор и на страни победника, и поражених. Тешко је, посебно у кратком временском периоду после ратова, очекивати рационализовани одговор на ратна дешавања. Како наводи социолог Тодор Куљић, ратови су „маркантна места сећања“, јер ратна прошлост омогућава „емотивну хомогенизацију“, па је зато „употребљивија од мира“. Осећања везана за рат је „лако инструментализовати“, јер ратне жртве „траже освету“, а победе „буде понос“.¹ Дobar је пример парола српске војске после победе на Брегалници – *Брегалница за Сливницу*², јер указује на оба поменута аспекта ратних емоција: понос и освету.³ Са друге стране, треба имати у виду и простор и традицију, као одређујуће факторе. На Балкану, као и у Европи, постоји традиција „ратноцентричне историје“⁴, у којој доминирају наративи о ратовима и конфликтима. Велики немачки филозоф Хегел је чак сматрао да „историјска чињеница почива на конфликту, а не на хармонији“ и да „несрећа даје смисао историји“, те да „периоди среће“ представљају „празне листове“ у историји.⁵

Тема нашег рада није Други балкански рат, већ „дживљај“ рата, тачније Брегалничке битке (једине битке између Срба и Бугара у овој рату) и српске победе у њој, у актуелном политичком контексту 1923. године, дакле десет година касније. Нећемо се бавити самом фактографијом рата⁶, већ покушајем

1 Kuljić, Todor, „Rat i sećanje“, *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti* (dalje: *Istorija i sećanje*), ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2006., str. 76.

2 Битка код Сливнице (село близу Софије) одиграла се у српско-бугарском рату, 17–19. новембра 1885. године, и завршена је тешким поразом српске војске и продором Бугара све до Пирота (детаљније о овом рату и Сливничкој бици видети: „Slivnica“, *Vojna enciklopedija*, том 8, Beograd 1974, str. 673–674; „Srpsko-bugarski rat 1885“, *Vojna enciklopedija*, том 9, Beograd 1975, str. 114–116; Самарџић, Момир, *Од Сан Стефана до Сливнице: Србија против Бугарске 1878–1886*, Нови Сад 2008, стр. 260–315.)

3 Занимљиво је гледиште које је о улози емоција на колективном плану, имао један од бардова европске историографије, француски историчар Лисијен Февр. По њему, емоције представљају „резултат одређеног низа искустава заједничког живота, сличних истовремених реакција у судару с идентичним ситуацијама...“. Емоције, везане за одређену ситуацију, постепено повезујући више учесника „који су истовремено били и покретачи и подржаваоци“, образују „систем међусобног подстицања“. Усаглашеност и истовременост емотивних реакција се, по Февру, показује корисном, јер групи обезбеђује „већу безбедност, или већу моћ“. Ова корисност је с временом оправдала успостављање једног „правог система емоција“, које постају попут „некакве институције“, уређене „попут ритуала“ (Февр, Лисијен, *Борба за историју*, прир. Дубравка Стојановић, Београд 2004, стр. 264). Феврово становиште је интересантно за нас, јер се емоције које настају као последица заједничког искуства рата показују као веома отпоран и тврђ „систем“ који повезује групу, а та је кохезија чини чвршћом и моћнијем у односу на некадашњег и још увек потенцијалног „непријатеља“, према коме су те емоције усмерене, и који је главни актер ситуације која је изазвала емотивне реакције.

4 T. Kuljić, *n. d.*, str. 77.

5 Исто.

6 Више о Другом балканском рату (дипломатско-политичкој позадини и војном аспекту), као и о току Брегалничке битке видети: Скоко, Саво, *Други балкански рат. Узроци и припреме рата*, Београд 1968; „Drugi balkanski rat“, *Vojna enciklopedija*, том 1, Beograd 1970, str. 454–458;

„мапирања“ његовог места у колективном сећању, али и у „мозаику“ стереотипних представа о Бугарима после Првог светског рата, а све то у контексту српско/југословенско-бугарских односа после Првог светског рата, у години јубилеја (десетогодишњица рата) која је изузетно значајна за односе југословенске државе и Бугарске. Као што ћемо видети, самом јубилеју Брегалничке битке, тј. обележавању, посвећено је мало пажње. Фокусирајући се на наратив у чијем је средишту Други балкански рат, а не на фактографију рата, откривамо „начин на који друштво памти своју прошлост“⁷, имајући, наравно, пред собом конкретан „одсечак“ те прошлости. Реч је, заправо, о „осмишљавању прошлости“, у складу са актуелним националним и политичким потребама кроз које се изграђује прошлост употребљива у садашњости.⁸ Коначна победа Србије над својом главном супарницом на Балкану 1918. године, представљала је „нови почетак“ односа две државе и два народа који су до тада били супарнички, а од тог тренутка су добили сасвим други карактер: однос победник–побеђени, са свим оним што он носи на политичком, војном, друштвеном и психолошком плану, постао је основни оквир нових односа. Дакле, актуелни политички односи, представљају оквир за разумевање прошлости међусобних односа.

Какви су, укратко, били односи те 1923. године? Широки спектар отворених питања, почевши од комитског⁹ као најтежег и најважнијег, па до питања динамике и квалитета извршења многобројних обавеза Бугарске из мировног уговора¹⁰, утицали су на то да послератни односи између југословенске државе и Бугарске буде крајње напети. Ратни ожиљци на српској страни, због улоге Бугарске у рату и односу према цивилима у окупираној Србији, као и због предратних односа, утицали су на појаву *крајњег неповерења* како код српске политичке елите, тако и код српске јавности, према Бугарима и свему што је потицало од њих. Без обзира на пројугословенску политику земљорадничке владе Александра Стамболијског (1919–1923), и више његових покушаја да

„Bregalnica bitka“, *Vojna enciklopedija*, том 2, Београд 1971, стр. 5–7.

7 Pintar, Olga Manojlović, „Istorijska svest i kolektivni identitet“, *Istorija i sećanje*, стр. 14.

8 Т. Kuljić, *n. d.*, стр.81.

9 Тзв. комитско питање било је кључно питање југословенско-бугарских односа. Реч је о деловању сепаратистичке и терористичке Унутрашње македонске револуционарне организације (ВМРО), чије је седиште било у Бугарској, против Краљевине СХС/Југославије, са циљем одвајања Македоније (Јужне Србије). Комите су се у свом деловању на југословенској територији користиле субверзивним, терористичким и пропагандним методама. Југословенска влада је оптуживала Бугарску за толерисање и помагање ове акције (детаљније о овом питању видети: Тасић, Дмитар, „Војно-политичка акција ’македонствујушких’ у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934. године“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 3 (2002), Београд 2002, 92–107).

10 Мировни уговор између Бугарске и савезничких сила потписан је 27. новембра 1919. године у месту Неји, близу Париза. Уговором је Бугарска обавезана да редукује своју војску, укине систем регрутовања, плати одштету државама-победницама од 2,5 милијарди златних франака, повуче своје трупе са окупираних територија и уступи делове своје територије суседима ради исправке граница. Краљевина СХС је добила Босилеград, Цариброд (Димитровград), мала проширења источно од реке Тимок и у струмичком крају. Краљевина СХС је овај уговор потписала 5. децембра 1919 године.

постигне зближење са Краљевином СХС, на југословенској страни није било изграђено поверење према Бугарској, нити су односи суштински побољшани (мада је било епизода које су обећавале, као што је било потписивање југословенско-бугарског споразума, тачније неколико резолуција, у Нишу, априла 1923. године, о заједничким мерама усмереним на сузбијање комитских акција). Југословенско-бугарском неспоразуму допринеле су и поједине велике силе, пре свих Италија, која је Бугарску желела да придобије за своју балканску политику тј. на својој страни у потенцијалном конфликту са Краљевином СХС због спора око источне обале Јадрана. С друге стране, Велика Британија, иако је подржавала помирење између дојучерашњих непријатеља, нерадо је гледала на идеју Стамболијског о зближењу са Србима и стварању „југословенско-бугарске федерације“, јер је у томе видела „панславистичке“ идеје. Све у свему, како наслеђене, тако и међународне околности нису погодиле помирењу између две државе и два народа. Тежак ударац међусобним односима, али и југословенској политици према Бугарској, задао је преврат у Софији од 9. јуна 1923. године, када је пројугословенску владу Стамболијског оборила коалиција удружених противника режима, међу којима је било крајње ревизионистичких и националистичких елемената, заступника идеје „санстефанске Бугарске“, као што је била Војна лига (организација активних и резервних официра основана 1919. године са циљем рушења владе Стамболијског и ревизије мировног уговора, посебно војних и територијалних одредаба), иначе извођач преврата, али и старих (предратних) грађанских партија које су подржале улазак Бугарске у рат против Србије 1915. године. Превратнике је подржао ВМРО.¹¹ Ово је разбеснело југословенску владу која је, ипак, после интервенције великих сила и пошто је у свом непомирљивом ставу остала усамљена, прихватила нову реалност у Бугарској, али се са тиме није помирила.¹² На нивоу јавног и политичког дискурса, старе омраге, стереотипи и оптужбе су наставили да доминирају (у политичким говорима и скупштинским расправама), увек када су Бугарска и односи са њом били на дневном реду. Језик штампе, ондашњих водећих листова, је, уз извесне међусобне разлике (што је зависило од уређивачке политике, односно политичких и интересних центара који су стајали иза појединих ли-

¹¹ О југословенско-бугарским односима за време владе Александра Стамболијског (1919–1923) као и о ставовима према Бугарима и Бугарској после Првог светског рата видети: Ристић, Иван, „Политика споразумевања у време неразумевљања (Рад Александра Стамболијског на југословенско-бугарском зближењу 1919–1923)“, *Теме*, год. XXXVI, бр. 3 (2012), Ниш 2012, стр.1033–1047; *Исти.*, „Никола Пашић и Бугари – генеза идеолошких и политичких ставова“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 84 (2012), Нови Сад 2012, стр. 87–109.

¹² Југословенска влада је, између осталих мера, пружила уточиште бугарској политичкој емиграцији коју су чиниле присталице оборене земљорадничке владе и комунисти који су се, такође, супротставили новој влади, а чији је циљ било насилно свргавање нове бугарске владе. У периоду 1923–1925. године званични Београд је активно помагао земљорадничку емиграцију, између осталог и снабдевајући је оружјем, у њеним активностима против бугарске владе (детаљније о томе видети: Ristić, Ivan, „Bugarska politička emigracija u Kraljevini SHS“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2012), Beograd 2012, str. 41–61).

стова), не само следио овај „дискурсивни код“, већ је, с обзиром на кључну улогу штампе као главног медија у међуратном раздобљу, заправо био његов главни катализатор. Важно је, дакле, имати у виду политичку атмосферу обележену ескалацијом кризе у односима, изазване превратом, јер, како истичу поједини теоретичари, стереотипи добијају значење „аргумената“, управо „ослањајући се на друштвени, политички, идеолошки и уопште контекстуални домен“.¹³

Већ смо поменули да су стереотипне представе доминирале јавним дискурсом када су Бугарска и Бугари били у питању. Питање дефинисања стереотипа је јако комплексно и залази у широко поље друштвено-хуманистичких наука. Оно је интердисциплинирано. Постоји мноштво дефиниција које полазе са различитих становишта (антрополошког, етнолошког, социјално-психолошког, језичког итд.), и које потенцирају одређене стране стереотипа: когнитивне, вербалне, културолошке, идеолошке.¹⁴ Овде ћемо навести дефиницију лингвисткиње Уте Квасткоф која истиче језичко-текстуалну страну стереотипа, а коју сматрамо посебно важном за тему нашег истраживања представља писање штампе. Она стереотип дефинише као „вербални израз уверења чији су предмет друштвене групе или појединци као њихови чланови. Он има логичку форму суда који, уз неоправдана поједностављења и уопштавања, са тенденцијом ка емотивном вредновању, једној класи људи приписује или оспорава одређене особине и начине понашања“.¹⁵ Код стереотипа, чија је основна функција језичког и мисаоног економисања, суштина је у „униформном“ погледу на свет.¹⁶ То су „уверења и знања из навике“ која се тичу особина људи и ствари“.¹⁷ Овде је важно поменути да је, како је Февр приметио, управо језик „најмоћније од свих средстава деловања групе на појединца“ који осим ових непосредних утицаја које трпи из своје околине (путем језика и митова), трпи и снажне утицаје „који потичу из дубине векова“ тј. историје. Све ово је, по њему, довољно да се закључи да је појединац увек „оно што му његова епоха и његова социјална средина омогућују да буде“.¹⁸ Ова мисао великог историчара јасно указује на оквир у коме треба „читати“ и разумети тумачења појединих догађаја из прошлости.

Стереотипи су неопходни како појединцима, тако и групама. Осим функције језичког „економисања“, они имају и когнитивну функцију, јер помажу обради информација из окружења; служе разјашњењу сопственог идентитета; имају и социјалну функцију, јер делују као систем прилагођавања унутар групе,

¹³ Đerić, Gordana, *Pr(a)vo lice množine: Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*, Beograd 2005, str. 9.

¹⁴ О различитим дефиницијама и врстама стеротипа видети: Rot, Klaus, *Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi u Jugoistočnoj Evropi*, Beograd 2000, str. 257-280.

¹⁵ Исто, стр. 259-260.

¹⁶ G. Đerić, *n. d.*, str. 43; K. Rot, *n. d.*, str. 275.

¹⁷ K. Rot, *n. d.*, str. 263-264.

¹⁸ Л. Февр, *н. д.*, стр. 244,

јачају групну кохезију и означавају границу између различитих група.¹⁹ Могу бити *аутостереотипи*, као представе о себи, сопственом карактеру и идентитету и *хетеростереотипи*, као представе о другима, представе о странцу. Представе о „себи“ и „другоме“ су повезане, тичу се групног и појединачног идентитета, јер, како истиче етнолог Клаус Рот, „дефиниција Ја увек подразумева и дефиницију не-Ја, оног другог“.²⁰ За сваку особину се тражи пандан (негативан или позитиван), који се пројектује у „друго“.²¹ Чувена бугарска историчарка Марија Тодорова у својој књизи *Дизање прошлости у ваздух*, сматра да је алтеритет (тј. „другост“) други аспект идентитета или други начин говора о идентитету. Артикулисање било ког идентитета, осликава се на контрасној позадини „другости“.²² Једноставније речено, одређујући „Другог“ увек одређујемо себе. „Другост“ је огледало „Јаства“. Иста ауторка истиче и да „други“ увек има нешто заједничко са нама, и „јаство“ и „други“ су људи, супростављеност се јавља само ако постоји основа за надметање, а претпоставка за то је заједничност, а не само различитост. Зато морамо себе видети у „другом“.²³ Може се рећи, уз неминовни ризик упрошћавања, да су односи Срба и Бугара „школски пример“ за оно о чему нам Тодорова говори. На културолошком, етнологском, језичком плану, између ова два народа има много више сличности него разлика. Надметање у готово свим областима, од којих је најтрагичније било оно политичко, готово да је обележило односе Срба и Бугара. Неопходно је, међутим, подвући да иза сваког стереотипа стоји један „резервоар“ колективног историјског искуства, насталог на основу историјских додира два народа, две културе или две вере. Стереотип, дакле, није измишљена слика, већ окоштало уверење. Када је реч о Бугарима, стереотипи о њима црпу снагу из историјског искуства српског народа у контактима са својим источним суседима. Из тих искустава, као три кључна за учвршћивање стереотипних представа о Бугарима после Првог светског рата, сматрамо следеће:

- неуспех српско-бугарског савеза из 1912. године, за шта је свака страна кривила ону другу (сматрамо, заправо, да је управо пропаст савеза код Срба био главни извор стереотипа о „бугарској издаји“ који је у Првом светском рату само појачан);
- улогу Бугарске у ратном поразу и пропасти Србије на јесен 1915. године;
- злочиначко поступање према цивилном становништву под бугарском окупацијом за време рата.

Како смо видели њих и себе видели кроз „другог“, односно кроз „слику о Бугарима“, можда најбоље сведочи обиман текст објављен на првој страни

¹⁹ К. Rot, *n. d.*, str.266-267.

²⁰ *Исто.*, стр. 267-269, 278.

²¹ *Исто.*, стр. 272.

²² Todorova, Marija, *Dizanje prošlosti u vazduh. Ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi*, Beograd 2010, str. 78.

²³ *Исто.*, стр. 82-83.

најутицајнијег југословенског листа између два рата, београдској *Политици*, поводом годишњице Брегалничке битке, под насловом „Брегалница“.²⁴ Аутор, који се није потписао, иначе учесник битке, почиње текст готово свечаним, узвишеним патосом, својеврсним драмским прологом, желећи да нагласи судбински значај Брегалничке битке. „Десет година је прохујало, али заборав није пао на ону издајничку ноћ, на онај крвави дан, када је брат устао на брата и сахранио братство у мору своје и братске крви. Дошле су за њом још теже ноћи, још крвавији дани, јер је крв непрестано тражила крв, па и братску, нарочито братску. Али је у нашој души остала дубоко урезана она прва ноћ, онај први дан, дан издајства и преваре, када се у црној ноћи са ножем у руци, прикрао брат, да мучки, у сну, изненади рођеног брата“. Не знамо да ли је аутор нашао инспирацију у старозаветној причи о Каину и Авељу, али нас овај пролог у коме централно место заузима братоубилачки чин, неодољиво подсећа на то. На овакав став нас наводи и језичка стилизација уводног текста који је веома налик ономе у Светом писму. „Брата“ Бугарина је попут сенке пратила „зла коб“ јер у срцу носио „само мржњу своју“, а мржња „није могла победити“, наставља аутор. „Брат“ Србин, као потпуна супротност своме брату, у свом срцу није имао мржњу. „Извршили смо своју дужност и мирне савести чекали пресуду“, мирним тоном наводи аутор. Наравно, овде је реч о „небеској“ пресуди, о чину васељенске праведности, од које је брат „Каин“ стрепио, како нас аутор упућује, „јер му савест није била мирна“. Али је „велика била мржња његова и снажан је био ударац његов“ (пример библијске стилизације текста). Овом стилизацијом аутор појачава драмски развој радње и појачава напетост. На крају пролога нас обавештава да је „издајник лежао у прабини и молио за милост“ и „милост му је дата, јер се веровало да искрено моли. А он је после још једном устао на брата (ово је јасна алузија на Први светски рат – И. Р.) и *можда не и последњи пут...*“, закључује аутор свој драмски пролог, веома интересантно, завршавајући га са три тачке, што имплицира да се сукоб наставља и да ће, како нас аутор упозорава, „брат-издајник“, можда, опет ударити на „брата-праведника“ који је на његову издају одговорио својом милошћу. Мишљења смо да није потребно посебно доказивати како је овај уводни део текста показао на нашем примеру релевантност напред изречених теоријских ставова о „сликању“ себе кроз осликавање Другог, кроз изричиту дихотомију особина „карактера“ сукобљене „браће“ (Бугара и Срба): са једне стране издаја и превара, са друге праведност (и то она која превазилази земаљске оквире) и милосрђе, иначе (поред љубави према ближњем) најзначајније хришћанске врлине. Победа над Бугарском на Брегалници је чин „небеске праведности“, јер је ударила на свог „брата“ вођена мржњом и похлепом. Нема ни трагова, ни покушаја рационализације – анализе интереса супраничких страна, њихових позиција, и многих других околности које су довеле до сукоба. Аутор нас уводи у својеврсну „метафизичку битку“ између „добра и зла“, „врлине и греха“, као да се водила на

²⁴ *Политика*, бр. 5452, год. XIX, 30. 06. 1923.

неком ванвременом Армагедону, а не у штитском залеђу. Имајући у виду врло сугестивно упозорење аутора да ће „брат“ можда поново напасти „брата“, јер га је већ једном напао, пошто му је опроштено (овим се појачава стереотип о превари као одлици бугарског „карактера“), долазимо, заправо до нечега што Тодор Куљић означава као „тумачење прошлости кроз филтер будућности“, односно „осмишљавање прошлости“ уз помоћ „будуће прошлости“, јер „свака садашњост, намеће оквир тумачења прошлости“.²⁵ Дакле, српско-бугарски конфликт на Брегалници тумачи се потоњим догађајима (Првим светским ратом), а ауторово очекивање новог напада кореспондира са очекивањима јавности после деветојунског преврата у Бугарској који су извеле антисрпске снаге, и о чему је непрестано писала штампа. Садашњост је, дакле, у функцији „референтног оквира“ за тумачење једног догађаја из прошлости који је сам по себи, и без драматизације, од великог историјског значаја. У наставку текста, аутор износи ток саме битке са мноштвом детаља, фактографски, без великих „драмских“ ефеката, осим што увек када говори о неком бугарском нападу додаје да је он био „мучки“. Крај, иако обележен курзивом као и почетак, са много је мање драматичности. Аутор изводи закључак о апсолутној надмоћности „наше ратничке и победничке снаге над бугарском снагом“, а битку на Брегалници означава као прекретницу која је „извојевала српској војсци првенство и војничку надмоћност на Балкану“ (ово је, међутим, врло лако поткрепити и рационалном анализом чињеница и последица битке). Напоменућемо, јер сматрамо веома важним, да је мотив бугарске „издаје“ и „преваре“, у контексту „братоубилаштва“ свеprisутан у српској јавности после 1918. године, и да је, вероватно, био најраспрострањенији стереотип о неком другом народу у јавном дискурсу после Првог светског рата. Означавање Бугара као „браће“ овде има симболички карактер, у функцији је појачавања садржаја основних мотива о „издаји“ и „превари“, и додатног учвршћивања уверења (а рекли смо да је суштина стереотипа управо у „окошталости уверења“) о перфидности и зликовачком карактеру Бугара. С друге стране, стално истицање „братства“ обезбеђује смисао основном стереотипу о издаји, јер издаја имагинарног словенског „братства“, словенске „породице“, сигурно додатно значењски појачава конструкцију основног стереотипа, имајући у виду да породица у традиционалном, патријархалном друштву, представља својеврсну светињу. Споменућемо и то да је Никола Пашић, уз краља, најзначајнија личност српске и југословенске јавне сцене, после Првог светског рата чврсто заступао став о „издајничком карактеру“ Бугара, а суштину њихове политике видео је у „непрестаном варању својих савезника“, износећи као кључан пример Другог балканског рата.²⁶ *Политика* је у истом броју, на следећој страни, објавила још један чланак посвећен победи

²⁵ Т. Куљић, *n. d.*, стр. 85. Куљић ово своје гледиште илуструје примером савремене европске историје која, по њему, у последњих 60 година тече у знаку „новог нултог часа“, „аутентичног почетка“, а то је крај Другог светског рата и победа над фашизмом.

²⁶ И. Ристић, *Никола Пашић и Бугари*, стр. 104–105.

на Брегалници, под називом „На коти 550“.²⁷ али аутор овог чланка наводи фактографију битке и околности непосредно пре њеног почетка. О Бугарима се овде говори као о непријатељу, без додатних атрибуција.

За наше истраживање које је усмерено на наратив о рату, интересантан је и чланак, објављен у утицајном београдском листу *Време*. Ради се, заправо, о извештају из Штипа о томе да је 23. пешадијски пук за своју славу узео дан победе над Бугарима на Брегалници.²⁸ Извештај даље наводи да ће слава пука бити „читава национална манифестација“ тј. прослава дана ослобођења штипског краја (брегалничке области) од туђинског ропства. Тако је датум победе на Брегалници израстао у локални празник ослобођења, чиме је сама битка добила шири значај. Немачки историчар Михаел Митерауер указује да јавно обележавање „спомен-дана“ може имати „унутрашњу функцију интеграције“, чему одговара „функција спољног разграничења“.²⁹ Наводи да су спомен-дани и јубилеји у Немачкој после Наполеонових ратова неговали слику Француске као непријатеља. Посебно указује на то да „јубилеји битака имају тенденцију указивања на непријатеља против којег се још и данас мора борити“.³⁰ По њему, приликом прослава јубилеја, долази до изражаја „идентификацијски приказ историје“, тако што се истиче значај сопствене групе, на рачун туђе.³¹ Претходно анализирани текст из *Политике* „Брегалница“ јасно указује на овај аспект прославе јубилеја битке.

Истицање надмоћи сопствене групе (тј. сопственог народа) још је израженије у текстовима објављеним у војном листу *Ратник*. У једном, чији је аутор мајор Милутин Јовановић, дајући репреспективу српских ратова од 1912. до 1918. године, за Брегалничку битку наводи да је српска војска „као сапунске мехуре раздувала уображену и незаслужену славу ’балканских Пруса’ (Бугара – И. Р.)“³², док генерал Данило Калафатовић у истом листу, у тексту „Наша народна душа“ иде корак даље, па српске победе (у том смислу и победу на Брегалници) приписује „посебном народном карактеру“ тј. снази „народне душе“. Војничке победе су сврстале Србе међу „најјаче расе на свету“, сматра Калафатовић.³³ Осим очигледног „ратноцентрично“ схватања српске историје које оружју даје недвосмислену предност над осталим „квалитетима“ народа, овде примећујемо и како су неспорно велики војни успеси деловали готово магички на поједине тумаче ратних искустава Србије. Да ли нас је победа опила?

²⁷ *Политика*, бр. 5452, год. XIX, 30. 06. 1923.

²⁸ *Време*, „Слава 23. пешадијског пука (прослава победе над Бугарима на Брегалници)“, 01. 07. 1923.

²⁹ Митерауер, Михаел, *Миленијуми и друге јубиларне године: Зашто прослављамо историју?*, Београд 2003, стр. 136.

³⁰ *Исто.*, стр. 137.

³¹ *Исто.*

³² Јовановић, Милутин, „Чиме смо побеђивали 1912–1928“, *Ратник: лист за војне науке, новости и књижевност*, год. XXXIX, св. 11–12 (новембра–децембра 1923), Београд 1923, стр. 30.

³³ Калафатовић, Данило С., „Наша народна душа“, *Ратник*, год. XXXIX, св. 6 (јун 1923), Београд 1923, стр. 9, 20.

Колико је она плаћена мерено људским животима, те да ли су „народна душа“ или „небеска правда“ оно што је одлучило између нас и наших непријатеља? Размишљајући на ову тему, сетили смо се речи великог Иве Андрића:

„Древна је истина коју сви знамо, а о којој никад не водимо довољно рачуна, да народи после победе често теже страдају него после пораза. То није само стога што је после успона лакши пад, а после пада вероватнији успон, него и стога што људи и народи обично не испитују стварне узроке својих победа, лако заборављају прилике и услове под којима су победили, и тако падају у судбоносну грешку да своје осећање победе протежу и на нове догађаје и нове опасности, које захтевају нове напоре. Тако се може казати, да је један народ најтеже угрожен у тренутку када је цео прожет свешћу о својој победи“ (Цвијић, Андрић, 1988: 148).

Андрић свакако није био видовит, али је био изразито трезвен и добро ослоњен на своје изузетно познавање историје Балкана и менталитета балканског човека. А да ли је био у праву, нека свако сам просуди.

Литература

- Đerić, G. (2005). *Pr(a)vo lice množine: Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju
- Митерауер, М. (2003). *Миленијуми и друге јубиларне године: Зашто прослављамо историју?*. Београд: удружење за друштвену историју
- Rot, K. (2000). *Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi i Jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Biblioteka XX vek
- Самарцић, М. (2008). *Од Сан Стефана до Сливнице: Србија против Бугарске 1878–1886*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду
- Скоко, С. (1968). *Други балкански рат 1913. Узроци и припреме рата*. Београд: Војноисторијски институт.
- Todorova, M. (2010). *Dizanje prošlosti u vazduh. Ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Февр, Л. (2004). *Борба за историју*. (прир. Дубравка Стојановић). Београд: Српска књижевна задруга.
- Цвијић Ј. и И. Андрић. (1988). *О балканским психичким типовима* (текстове одабрао Петар Џацић). Београд: Просвета.
- Kuljić, T. (2006). Rat i sećanje. U Olga Manojlović Pintar (ur.) *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti, Zbornik radova*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 76–90.
- Pintar Manojlović, O. (2006). Istorijska svest i kolektivni identitet. U Olga Manojlović Pintar (ur.) *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti, Zbornik radova*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 7–27.
- Јовановић, М. (1923). Чиме смо побеђивали 1912–1928. *Ратник: лист за војне науке, новости и књижевност*, год. XXXIX, св. 11–12 (новембра–децембра 1923). Београд, 22–45.

- Калафатовић, Д. С. (1923). Наша народна душа. *Ратник: лист за војне науке, новости и књижевност*, год. XXXIX, св. 6 (јун 1923). Београд, 5–36.
- Ристић, И. (2012). Политика споразумевања у време неразумевања (Рад Александра Стамболијског на југословенско-бугарском зближењу 1919–1923). *Теме*, год. XXXVI, 3, Ниш, 1033–1047.
- Ристић, И. (2012). Никола Пашић и Бугари – генеза идеолошких и политичких ставова. *Зборник Матице српске за историју*, 84, Нови Сад, 87–109.
- Ristić, I. (2012). Bugarska politička emigracija u Kraljevini SHS. *Istorija 20. veka*, 2, Beograd, 41–61.
- Тасић, Д. (2002). Војно-политичка акција „македонствујушчих“ у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934. године. *Архив. Часопис Архива Југославије*, 3, Београд, 92–107.

Ivan Ristić

THE COLLECTIVE MEMORY AND POLITICS: PRESS REPORTS OF THE TENTH ANNIVERSARY OF THE SECOND BALKAN WAR IN 1923

Summary: The wars, as the largest trauma of a society, have their own special place in the collective memory. The importance of the Second Balkan War, among other things, is in the fact that it is open „Pandora’s box“ in the Serbian-Bulgarian relations in the twentieth century – a military conflict and violence have replaced the conflicts in the field of diplomacy, policy and academic debates. The aim of our study was to show how the Serbian public seen this war, in light of current Serbian-Bulgarian relations after World War I, according to serbian press (the most influential newspapers) on the occasion of the tenth anniversary of the conflict. What was the „image“ of the Bulgarians and their role in the Second Balkan War and after it? How, in the light of the Serbian victory in World War I and political relations in 1923, observed conflict with Bulgaria? These are some of the important issues in the work.

ИЛУСТРОВАНА РАТНА КРОНИКА О БУГАРСКИМ ЗЛОЧИНИМА НАД СРБИМА У ДРУГОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ (да се не заборави)

Сажетак: Анализирајући извештаје дописника *Илустроване ратне кронике* рад има за циљ да подсети на злочине које су над рањеним српским ратницима затеченим на фронту, али и цивилним становништвом, извршили бугарски војници за време Другог балканског рата. Повлачећи се испред победоносне српске војске бугарски војници су уништавали све што се уништити могло. Опљачкали су вароши и села, порушили куће, разорили имовину, убили велики број недужних цивила међу којима је било жена, деце и старих људи. Наши и страни извештачи били су згрожени недељима једне регуларне војске која је по својој бестијалности надмашила варварске нападе Хуна и Авара у далекој прошлости. Њихови злочини су имали несагледиве последице, нарочито на простору Тимочке крајине где је бугарска солдатеска оставила „савршену пустош“ за собом. Било је потребно време да се преболе губици и да избледе трагови бугарског вандализма.

Кључне речи: Илустрована ратна хроника, Други балкански рат, бугарски злочини, српско становништво

*

После значајних резултата током Првог балканског рата и заједничких победа против Османског царства савез балканских земаља је запао у кризу. Немогућност да се договоре око поделе „османског наслеђа“, сасвим логично, савезнике је довео до несугласица које су кулминирале ратом.¹ Напад Бугара на српску војску означио је почетак новог балканског сукоба који ће имати несагледиве последице.²

¹ О узроцима рата видети у: Скоко, Саво. 1968. *Други балкански рат књ. 1.* Београд: ВИИ.

² Опширније о самом рату у: Скоко, Саво. 1975. *Други балкански рат књ. 2.* Београд: ВИИ; Уп. Белић, Александар. 1913. *Срби и Бугари у балканском савезу и у међусобном рату*, Београд: Књижара С.Б. Цвијановића.

Међутим, овај, други по реду балкански рат, ипак је остао у сенци великих успеха постигнутих током Првог балканског рата, бар када је у питању српска историјска наука. Освећено Косово и херојски подвизи славних ратника, наследника Карађорђа и Милоша, бацили су у засенак све што се дешавало током сукоба дојучерашњих савезника лета 1913. године. Мали број људи зна да су жртве српске војске биле знатно веће у време сукоба са Бугарима. Ова чињеница јасно указује на то да домаћа историографија до данас није посветила довољно пажње овом балканском рату, да није добио заслужено место у историји. Међутим, велики допринос да „осветници Сливнице“ не буду заборављени, да њихова имена буду уписана великим словима у прошлост српског народа припадају новинарима (извештачима) *Илустроване ратне кронике* који су помно пратили дешавања како на фронту, тако и ван њега.

Илустрована ратна кроника је часопис који је уређивао Каменко Суботић, а излазио је сваке седмице у Новом Саду од 13. октобра 1912. до 3. октобра 1913. године.³ Педесет свезака и преко четири стотина страна овог часописа представљају вредно сведочанство оних који су раме уз раме са српском војском, подносили жртве током балканских ратова. Конципиран тако да својим текстовима, као и илустративним материјалом, слави ратне хероје, култ Косова и Сливнице, имао је велики одјек у јавности. Сви записи праћени су колекцијом фотографија различитих формата, чија је вредност непроцењива. Приказана је читава плејада ликова из свих делова Србије, знаних и незнатних, оних који су страдали, али и других који су преживели ратне страхоте и славили успехе и победе. За многе од њих никада не бисмо ни сазнали да се сарадници овог часописа нису потрудили да нам прикажу њихове биографије. Не смемо заборавити ни најмлађе, малолетну децу, која су књиге и оловке заменила ратном опремом.

Време често носи и заборав. Они који су некада били на бранику отаџбине после неколико година ишчежавају, нико их се више и не сећа. *Илустрована ратна кроника* представља ратни албум, збирку портрета и вечити споменик да се такви ликови трајно меморишу у сећање народа као национални хероји.

Да би се употпунила слика неизоставни извор јесу и остала штампана издања која су излазила тада у Србији, часопис *Балкански рат у слици и речи*, дневни листови *Политика*, *Српске новине*, *Радничке новине*, али и издања у суседним земљама. Свакако, треба поменути стране ратне дописнике међу којима су се истицали Анри Барби, Гвидо Човинини, Лоренцо Ларко, Гвидо Тартаља. Они су били можда најобјективнији извештачи о свим догађајима који су пратили овај сукоб балканских држава.

Мало би ко могао поверовати у недела Бугара током рата да за то нису, поред записа савременика, постојали и јасни докази у виду фотографија. Зато се често каже да једна слика вреди више од стотину речи. Поред наших и страни новинари и фотографи оставили су нам изванредне записе овог формата.

³ Сви датуми у тексту су по старом календару (нап. аутора).

Посебно треба истаћи Самсона Чернова, човека чији живот и судбина нису још увек довољно расветљени, нити је истакнута његова улога у Србији, како за време балканских, тако ни за време Првог светског рата. Дошао је у Србију 1912. године у време Првог балканског рата као ратни дописник француског листа *L'Illustration* и руског *Новое время*. Новинарском, фотографском и филмском уметничком активношћу чинио је велике услуге српском народу. Већ августа 1913. године приредио је изложбу у Официрском дому у Београду са мотивима из тек завршених борби. На основу истих мотива нешто касније приредио је и сликарску изложбу у Петрограду.⁴

Други балкански рат је почео у ноћи између 29. и 30. јуна 1913. године бугарским нападом на српску армију.⁵ Обележила га је велика битка на Брегалници,⁶ али и неколико мањих сукоба некада савезничких војних јединица. Бугарска, за коју се веровало да је најмоћнија држава на Балкану, није успела да оправда овај епитет, што су показале борбе које су биле вођене.

Српски војници имали су успеха на фронту, али је било и проблема на самом почетку рата, када су морали, на кратко, да се повуку услед жестоких бугарских напада. То је дало Бугарима довољно простора да покажу своју безобзирност заузимајући српске положаје. Иживљавање над рањеним и мртвим српским војницима и официрима до којих су могли допрети, не може се поредити ни са средњовековним дивљаштвом. У извештајима са фронта, забележено је да су после потискивања непријатеља, биле затечене потресне сцене. Тела српских војника и официра нађена су унакажена. Ратни извештаји истицали су тела мајора Милана Васића,⁷ мајора Косте Ценића,⁸ поручника Милорада Гавриловића,⁹ потпоручника Милана Ристовића,¹⁰ наредника Милована Лакетића. Међу њима било је још стотине измрцварених и рашчеречених тела.¹¹ Нису се стидели да над

⁴ Малић, Горан. 2004. Допринос руских фотографа српској култури у 19. и 20. веку. *Годишњак музеја града Београда LI*. 287–314; Доступно на: <http://politikin-zabavnik.rs/pz/tekstovi/kralj-retar-na-bo%D1%98istu> [23. 11. 2013].

⁵ *Документи о спољној политици Краљевине Србије VI/2*. 1981. (ур. Д. Лукач). Београд: САНУ. док. 548, 549. и 561.

⁶ Видети у: Томић, Јаша. 1914. *Рат у Македонији и Старој Србији*. Нови Сад: Електрична штампарија Дра Светозара Милетића, 71–99; Уп. *Илустрована ратна кроника*, св. 38, 11. јул 1913, 310–312.

⁷ Биографију и слику Милана Васића видети у: *Балкански рат у слици и речи*, бр. 22, 30. јун 1913, 341.

⁸ Опширније о Кости Ценићу у: *Балкански рат у слици и речи*, бр. 27, 11. август 1913, 426.

⁹ О херојској смрти овог српског поручника извештавала је *Илустрована ратна кроника* у тексту „Нови Танаско Рајић“, у свесци број 40. Опширније у: *Илустрована ратна кроника*, св. 40, 25. јул 1913, 326.

¹⁰ Милан Ристовић је страдао на Брегалници 18. јуна 1913. године. Видети: *Балкански рат у слици и речи*, бр. 31, 15. септембар 1913, 488.

¹¹ Међу њима су били каплари Стеван Пешић и Чедомир Димитријевић, редови Радомир Ђорђевић, Митар Миленковић, Цветан Дикић, Милан Матковић, Ђорђе Михајловић, Бошко Симић, Ранђел Маринковић, Антоније Ђорђевић и Обрад Филиповић. *Политика*, бр. 3400, 2. јул 1913, 2.

лешевима, рањеницима, заробљеницима, искале сав бес и незадовољства због пораза. Један војник у Струмици је био испечен, као и неколико њих у Велесу, друге су подизали на бајонете и тако их носили, трећима су одсецали главе или вадиле очи, неке су пљачкали и поскидали им сву одећу.¹² То што нису успели да ураде војници, касније су довршавале комите које су, по писању страних извештача, затицали како боду ножевима и ударају кундацима преживеле.¹³

Командант 4. батаљона 1. пешадијског пука „Милош Велики“ слао је извештај о бугарским злочинима над српским војницима на положају „Кашика“. Саопштавао је, како су пронашли леш једног српског војника који је био печен наг. Поред војника пронашао је потпуну ратну опрему, али и завоје, што је указивало на то да је војник био рањен у борби, да су га Бугари тако рањеног нашли на положајима. Леш је до те мере био сагорео, да је цело тело, сем стопала, већ било претворено у угљен и гар. Исти командант забележио је и друга зверства која су Бугари извршили над српским рањеним и немоћним војницима палим на положају у одступању приликом бугарског напада. Међу овим извештајима, може се закључити да је највише било српских војника који су премлаћивани кундацима, избодени ножевима, затим велики број са ископаним очима, са одераном кожом с лица. Сви ови лешеве, свирепе унакажени, нађени су углавном голи на положајима.¹⁴

Сличне извештаје слали су и остали команданти 2. и 16. пешадијског пука.¹⁵ Ни њихови војници нису били поштеђени различитог терора и мрцварења. Потресне сцене које се не могу ни замислити. Међутим, било је и неколико војника који су успели „неким чудом да преживе“. Они су касније причали различите приче о мучењима која су доживели.¹⁶ Некима од њих су пребијали прсте, руке, давили их, тукли по глави док се не би онесвестили.¹⁷

Било је и оних сналажљивих који су успели на друге начине да побегну или буду ослобођени из бугарског заробљеништва. Један од њих био је Љубомир Спасић.¹⁸ Он се борио са Бугарима на вису изнад карауле „Горњи Трогарци“. ¹⁹ Затим, Радулко Кабајевић који се са тројицом рањених бораца успео спасити тако што је дао новац једном бугарском нареднику. После краћег лутања успели су да стигну до српске војне команде, а одатле су били пребачени у Београд на лечење. Његову причу у целости објавила је београдска *Политика* под насловом „У бугарском ропству“.²⁰

¹² *Политика*, бр. 3400, 2. јул 1913, 2; Уп. Барби, Анри. 1914. *Брегалница*. Београд: Штампарија Савића и Комп. 161–162.

¹³ *Јутарњи лист*, бр. 406. 4. јул 1913, 2.

¹⁴ *Политика*, бр. 3404, 6. јул 1913, 2.

¹⁵ *Српске новине*, бр. 143, 3. јул 1913, 2.

¹⁶ *Илустрована ратна кроника*, св. 44, 21. август 1913, 355.

¹⁷ *Исто*, 356; Уп. *Политика*, бр. 3404, 6. јул 1913, 2.

¹⁸ *Српске новине*, бр. 147, 7. јул 1913, 2

¹⁹ *Исто*.

²⁰ Детаљније у: *Политика*, бр. 3399, 1. јул 1913, 1.

Са положаја у близини Велеса један артиљеријски потпоручник, јављао је команди у Београду, како је видео трагове најгрознијег дивљаштва. Бугари су на неколико места били привезали српске војнике за ражањ и тако их испекли.²¹

Према извештајима српске команде Треће армије из Штипа од 2. јула 1913. године било је много унакажених српских војника. Једном војнику била је секиром одсечена глава [борбе на Ретким Буквама – прим. аутора]. Леш је био затрпан камењем, тако да је једва нађен, али се глава није могла пронаћи. Другом је била одрана сва кожа са лица, па се није ни лик препознавао, трећем ископана оба ока, четврти печен жив на ватри, петом одсечен нос, шестом расечена уста до ушију, седмом распорен трбух и утроба бачена...²²

На неколико километара од Падомеца, у близини Радовишта, српски официри наишли су на коњичког потпоручника са ископаним очима и одсеченим ушима. Тај потпоручник је причао да је залутао, па су га бугарски официри и војници заробили и „грозно мучили“. Како је био без оружја, преклињао их је да га убију, да га ослободе мука. Они то нису могли урадити. Потпоручник се касније домогао револвера једног војника, па се сам убио, пуцајући себи у главу.²³

Све приче и записи српских новинара, војника, официра, команданата и других војних званичника, о бугарским злочинима вероватно би биле у Европи прихваћене с резервом да није било страних извештача и дипломата који су се својим очима у то уверили. С обзиром на то да су Европљани имали другачије мишљење о бугарском народу, као и војсци, тешко би се могла убедити европска јавност да је све то истина. Текстови британских, француских и руских дописника су изазивали велико негодовање, нарочито у Лондону и Паризу. Сведоци свих дешавања били су руски и француски конзули у Скопљу. Они су посетили рањене, измрцварене и унакажене српске војнике у тамошњој болници. Били су запрепашћени затеченим призорима.²⁴ Руски конзул је лично разговарао са сваким од искасапљених војника. Причања каплара Саве Богдановића (коме је било одсечено уво), Милутина Николића (прободен бајонетом на седам места), Радована Крајчиновића (прободен бајонетом на девет места) и Саве Ракића (куршум му је прошао кроз доњу вилицу), на њега су оставили страховит утисак. Сви ови војници били су усликани, а конзули су послали извештаје својим владама о затеченом стању у овој болници.²⁵

Анри Барби, ратни дописник париског листа *Journal*, оставио нам је драгоцене податке о другом сукобу балканских земаља. Његови записи су од великог значаја, јер су европску и светску јавност упознавали са многим детаљима

²¹ *Политика*, бр. 3401, 3. јул 1913, 1; Уп. Барби, А. *Брегалница*, 161.

²² Барби, А. *Брегалница*, 161–162.

²³ *Илустрована ратна кроника*, св. 40, 25. јул 1913, 327; Уп. Барби, А. *Брегалница*, 161.

²⁴ Ови војници су у борби били рањени, а потом запали у бугарско заробљеништво. Спасили су их српски војници разбијајући бугарске положаје.

²⁵ *Политика*, бр. 3400, 2. јул 1913, 2.

и истинама са балканског бојишта. Између осталог, оставио нам је велики број информација о бугарско-српском ратовању, али и ситуацији иза фронта. Он је забележио да су у току битке на Говедарнику Бугари још једном помрачили славу јуначког отпора, тако што су чинили дивљаштва недостојна цивилизованог народа. Као пример, наводи пуковника Аранђеловића који је био током битке рањен у кук. Двојица његових бораца покушали су да му помогну, али, како су и сами били рањени, то нису били у стању, па су остали поред свога официра. Када су, после битке, болничари нашли пуковника, „устукнуше пред ужасним призором“. Дотукли су га бугарски војници са четири метка, један је испален на само лево уво. Затим су му испробадали груди на више места, чак и тамо где је стајао орден за храброст који је Аранђеловић добио од бугарског краља по заузимању Једрена у Првом балканском рату. На крају, врхунац свирепости био је бајонет остављен у рани. Извештач је јављао, да су „творци овог мрцварења коме нема имена“ били из бугарске 8. танцанске дивизије, управо оне која је четири месеца пре тога, била раме уз раме са пуковником Аранђеловићем испред турских топова под Једреном.²⁶

Поред бројних фотографија Самсона Чернова, остали су нам и записи приликом његовог боравка на ратишту у Македонији.²⁷ Како је био са преживелим српским војницима који су сахрањивали своје саборце, могао је лично да се увери у каквом су стању били лешеве. Истичући да су они са незнатним повредама били полако мучени и убијани, био је запрепашћен колико је код Бугара био развијен дух за мучењем. У Криволаку је видео српског војника који је био рањен у трбух, па су га Бугари ухватили, ставили на ражањ и пекли као јагње на великој ватри. Други војник је био рапапет на дрвету. Руке и ноге биле су му заковане за стабло, а језик расечен и привезан за једну грану. Ове призоре потврђивао је и Анри Барби чија се прича у потпуности слаже са Черновим.²⁸

Сви трагови дивљаштва забележени су само током првог напада бугарске војске. Не можемо ни замислити шта би се све дешавало да су Бугари имали више успеха у борбама. Поред српских, нису боље прошли ни грчки војници где год су до њих могли стићи „бугарски хероји“. Морамо поменути да су и цивили у Македонији претрпели разне страхоте, без обзира на то да ли су били Срби, Грци, Турци, Јевреји.²⁹ Највеће губитке претрпело је становништво Штипа,³⁰ Велеса³¹ и Сереза,³² града који је имао више од 60.000 становника. Ратни дописници јављали су 1. јула 1913. године да је од Сереза остало још „свега три кварта, а да је стање становништва жалосно“. Терор су спроводили

²⁶ Барби, А. *Брегалница*, 137–138.

²⁷ Доступно на: <http://starosti.ru/arhive.php?y=1913&m=07&d=26> [25.11. 2013].

²⁸ Барби, А. *Брегалница*, 162.

²⁹ *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 320.

³⁰ *Илустрована ратна кроника*, св. 38, 11. јул 1913, 309.

³¹ *Илустрована ратна кроника*, св. 42, 8. август 1913, 337.

³² *Илустрована ратна кроника*, св. 48, 19. септембар 1913, 391.

без разлике официри, војници и комите. Овде су Бугари запалили чак и аустроугарски конзулат, претходно га опљачкавши. Нису испоштовали ни заставу Дунавске монархије, државе која је била њихов заштитник. Био је запаљен и италијански конзулат, више јавних зграда, а поштеђени су једино владина палата и телеграф.³³

После великих и тешких губитака у Македонији услед српске контраофанзиве, бугарска војска под вођством генерала Кутинчева, састављена од 5, 9. и 15. дивизије са укупно 15.000 људи, покушавала је да отвори нови фронт на линији Кула–Белоградичк. Војне јединице имале су у плану да заузму главне путеве и наступе ка средишњем делу Србије. Пре свега, Кутинчев је имао за циљ да заузме Зајечар, Књажевац и Пирот, вароши које су се налазиле на неколико километара од границе. Њиховим заузимањем био би отворен пут ка Нишу и железничка пруга дошла би у бугарске руке.³⁴ Ово је требало да изазове пометњу код српске војске на македонском бојишту, а Бугарска је могла да говори бар о једној победи против Србије уколико би заузела неку српску варош.³⁵

Слика 1. Српска војска одбија бугарски напад у близини Књажевца³⁶

Бугари су овде имали првокласне борбене снаге. Девета дивизија је убрајана у најборбеније групе. Само је у 15. Дивизији било елемената другог реда, регрута допунских батаљона. Међутим, српске трупе које су биле према Бугарима на тимочком бојишту, биле су много слабије. Изузев тимочке дивизије првог позива, остали су били из пукова трећег позива и последње одбране. Махом су то били старији људи, јер је омладина била у Македонији. Ове српске војне јединице нису биле на једном месту, већ распоређене на више циљева. Између осталог, неки су чували мостове, пруге и мунициона складишта. Додатни проблем

³³ *Српске новине*, бр. 143, 3. јул 1913, 2.

³⁴ Барби, А. *Брегалница*, 149–150.

³⁵ *Илустрована ратна кроника*, св. 44, 21. август 1913, 358.

³⁶ *Илустрована ратна кроника*, св. 38, 11. јул 1913, 311.

стварало им је лоше наоружање, тачније старе пушке. Затим, многи нису имали шаторе и додатну опрему, па су данима спавали под ведрим небом. Али, упркос томе, ратни извештачи су говорили да су водили борбу као активне трупе.³⁷

Напад бугарских војника на положаје око Зајечара, као стратешки најважнијег места, почео је у ноћи између 21. и 22. јуна 1913. године. Жестоке борбе водиле су се у читавом овом крају и околини до 27. јуна 1913. године, када су бугарске снаге биле натеране на повлачење.³⁸ Међутим, оно што је бугарска солдатеска за време трајања борбе и приликом повлачења направила у Тимочкој крајини, Зајечару и нарочито Књажевцу,³⁹ не може појмити ниједан културан човек, а по писању *Кронике* „тешко може поверовати у страшну стварност чак и онај који је гледа“. Немоћни да се супротставе српској војсци на бојном пољу, бугарски војници су извршили такво дивљаштво над цивилима да су запрепастили свет. „У опустошеном Књажевцу“ назив је чланка који је *Илустрована ратна кроника* објавила на насловној страни свеске број 39, од 18. јула 1913. године. Потресан текст о почињеним неделима никога није могао оставити равнодушним. Трагови бугарског вандализма били су свуда. Књажевац је одавао слику „савршене пустоши“. Тамо више није било ничега, све је било опљачкано и уништено, све је пропало. Великим, подебљаним словима, аутор је доносио страشان закључак: „**ЧИТАВА ЈЕДНА ВАРОШ ВИШЕ НЕ ПОСТОЈИ. КЊАЖЕВЦА ВИШЕ НЕМА**“.⁴⁰

Тековине поколења овим варварским нападом биле су потпуно уништене. Извештачи су се питали колико још година треба да прође, па да једна мирна, честита и лепа варош, Књажевац, преболи страховити удар који ју је бацио у рушевине.⁴¹

Вест о несрећи која је задесила Књажевац брзо се ширила. Нису саопштавани сви детаљи овог бестијалног напада, али и најмање појединости наговештавале су страхоте једног насеља. Информације о судбини Књажевца стигле су и до ратних новинара који су боравили у Македонији. Дописнику *Илустроване ратне кронике* и четворици странаца било је дозвољено да одмах отпутују и својим очима се увере шта је све починила војска краља Фердинанда у читавом низу села у „заглавском и сврљишком срезу“.⁴²

Док су путовали према Књажевцу извештачи су на више места сретали „бегунце“ из Књажевца. Биле су то групе људи који су се из збегова враћали на разорена огњишта. У њиховим рукама запазили су понеку ситницу, за коју нису ни слутили да им је једино што је преостало иза Бугара...⁴³

³⁷ Детаљније о борби на српско-бугарској граници око Зајечара, Пирота и Књажевца у: Томић, Ј. *Рат у Македонији и Старој Србији*, 172–189.

³⁸ *Илустрована ратна кроника*, св. 38, 11. јул 1913, 312.

³⁹ То је био једини српски град који су Бугари заузели у овом рату. Истовремено представља највећи и једини (не)успех бугарске војске.

⁴⁰ *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 313.

⁴¹ *Исто*.

⁴² *Исто*, 314.

⁴³ Упечатљив утисак на њих су оставиле три старе жене. Бледи, изнурене, унезверене, у

Нимало пријатан призор дочекао их је у Књажевцу.⁴⁴ Дописник бечких и чешких новина, господин Упшимни, и господин Шимоњи, дописник пештанских листова, гледали су разрогаченим очима ову страхоту. Километрима дуг ред оборених телеграфских дирека, разваљени и разбијени прозори, стакло на улицама које је изгледало као „нарочито посуто“, били су само први знаци онога што се десило. Што се дубље улазило у град слика је била све грознија. Затекли су празне куће, а ни на улицама није било света. Могли су се приметити само у понеким двориштима људи забринутих лица и жене окамењене док су гледале кроз поломљене прозоре и одваљена врата. Унутар саме вароши слика је била страшнија. Бугари су спалили до темеља читав низ дућана од пивнице

похабаном оделу, срели су их на тротоару испред једног нишког хотела. Међу њима је била и старица која је по процени новинара имала више од осамдесет година. Убрзо су сазнали да су из Књажевца. Пешице су превалиле дуг пут до Бољевца, одатле се склониле у Параћин, а онда неким од ноћних возова стигле у Ниш. Ту су дочекале зору. Поред њих биле су четири бошче (мараме), у њима све што су имале. Намеравале су, како су рекле једном од новинара, да се врате у свој крај. Али су стрепеле од онога што су тамо могле да затекну. *Исто*, 313–314.

⁴⁴ Књажевац се налази у источном делу Србије на ушћу Сврљишког и Трговишког Тимока, окружен обронцима Старе Планине, Тресибаве и Тупижнице. Удаљен је од Бугарске границе свега петнаест километара (зато је био Бугарима најближа мета током Другог балканског рата – прим. аутора). Књажевачки крај је био насељен још у време праисторије, о чему сведоче многобројни археолошки налази. Антички хроничар Плиније (II век н. е.) забележио је овај простор као део римске провинције Мезија. Римско утврђење *Timasum Minus* код села Равна, са откопаном бедемима, деловима цивилног насеља, богатом некрополом, објашњавају период историје књажевачког краја до времена средњег века. У самом граду су пронађени остаци и другог познатог касноантичког града *Timasum maius*. У римској путној карти из IV века Књажевац је записан под називом *Timaso Maiori*, насеље које је настало на темељима утврђења Велики Тимок на брду Зданије (садашња црква „Свети Ђорђе“). Из периода средњег века потичу градови Равна и Кожељ, црква Свете Богородице у Горњој Каменици и манастир Свете Тројице у Доњој Каменици, грађене у XV веку, као и први траг имена Гургусовац (стари назив за Књажевац – прим. аутора). Турци су овај крај освојили 1396. године и припојили га Видинском пашалуку. Из времена турске власти има мало података. Запис из XVII века ближе бележи ондашњи Гургусовац као војно утврђење са палисадима и топом, са 46 турских и 120 хришћанских кућа. Први српски устанак Књажевачки крај је захватио 1807. године када је Хајдук Вељко напао Гургусовац, али га није могао заузети, све до српско-руске победе на Малајници. После српског пораза на Чегру, Турци поново освајају Гургусовац који је сломом устанка 1813. године, поново био прикључен Видинском пашалуку. У саставу овог пашалука остао је све до ослобођења од Турака и припајања матици Србији 1833. године. Граду је остала Гургусовачка кула, злогласни затвор за политичке затворенике, познатији као „Српска бастиља“. Кула је запаљена наредбом Књаза Милоша Обреновића, па су њему у част, грађани 1859. године променили име града у Књажевац. Тешке економске прилике после наметања нових пореза за пругу Београд–Ниш и наоружање војске, као и политичко стање у земљи, довели су до Тимочке буне 1883. године. Бун је захватила Књажевац и књажевачки округ у октобру 1883. године, а један од покретача буне био је Књажевчанин Аца Станојевић. После овог догађаја Књажевац се убрзано развијао и постао за кратко време једна од најнапреднијих вароши Тимочке крајине. О богатству ове вароши најбоље говори плен који су Бугари однели 1913. године, када је читаво околино вароши била готово сравњена са земљом. Слична судбина, тек опорављену варош, задесила је и током Првог светског рата. Више о Књажевцу у: *Књажевац и околина*. 1999. (ур. П. Влаховић). Београд: Етнографски музеј; Доступно на: http://www.knjazevac.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=3&lang=sr [2.12. 2013].

„Тимок“ до хотела „Маћедонија“. Страшна је била слика коју је Књажевац пружио споља, са улице, али се права страхота уочавала када би се ушло у неку од кућа или трговинских радњи.

Враћајући се из збега, Књажевчани су полако улазили у своје куће затичући узнемирујући призор. Из часа у час су се могле чути нове вести о дивљаштву Бугара. Центар вароши се није могао препознати. Од највеће трговине па до последње лончарнице било је уништено све. Нису могли уочити нити један читав предмет или стварчицу. Бугари су, по њиховом мишљењу, више од пљачкања хтели уништити Књажевац. Било је више него очигледно да су у томе успели.⁴⁵

Слика 2. Једна улица у Књажевцу после бугарског повлачења⁴⁶

У књижари Стеве Веселиновића уништили су варвари сав књижни и канцеларијски материјал, па се није могао пронаћи ни један једини табак хартије. До скоро уређена књижара одавала је утисак једног великог сметлишта на које је годинама бацано ђубре. У другој књижари власника Илије Николића није остала ни писаљка.⁴⁷

Нису боље прошле ни занатско-трговинске радње. Велика гвожђарска радња Анте Атанацковића која се налазила зид уз зид са књижаром била је демолирана. Сва роба била је на поду, а рафови на којима је била, исцепани и поломљени. Покушали су да је запале, али нису успели у томе. Да је дивљаштво поменуте војске превазилазило сваку границу сведоци су биле две полуништене слике. На њима су били портрети руских владара, цара Николаја II Романова и његове супруге царице Александре. Скупоцене слике, како су проценили извештачи, биле су на тезги, избодене ножевима и умазане блатом. У радњи су новинари затекли власника који им је показивао овај вандализам. Тврдио је Атанацковић, да су на тај начин Бугари хтели искалити свој бес према Русији и осветити се руском цару, што Македонија није дала Бугарској.⁴⁸

⁴⁵ *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 314.

⁴⁶ *Балкански рат у слици и речи*, бр. 26, 4. август 1913, 409.

⁴⁷ *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 315.

⁴⁸ Атанацковић је био имућан трговац, борац под Једреном. Вест о догађајима у Књажевцу затекла га је на бојишту. Био је пуштен кући тек дан након ових дешавања. После напада на

Сличне сцене су се могле затећи где год су пронашли слике српског краља Петра I Карађорђевића, регента Александра или неког од српских генерала. Светили су се сликама кад нису могли живим ратницима.⁴⁹

Док су даље ишли из дућана у дућан, из куће у кућу, виђали су исте призоре, подједнако страшне, подједнако одвратне. Радње Димитрија Ђорђевића и Љубе Јанковића биле су у хаотичном стању. Све изгужвано, искидано, угажено и поливено водом. Најфинији штофови и шешири исечени, све кутије отворене и роба из њих избачена. „И све, све редом /.../ искидано и бачено на гомилу која је прекривала под. Слика каква се не може замислити“.⁵⁰

„Можете кренути на било коју страну“, писали су новинари „у било коју улицу, ући у све зграде, свуда се наилазило на исти приказ, исти лом и дивљаштво ком није било равна“. Истицали су да се у читавом Књажевцу није могло наћи ни парче платна. Све платно и бело рубље, све навлаке креветне, чак и најмању мараму, бугарски војници су однели. Ироничан коментар новинара *Илустроване ратне кронике* био је: „Изгледа да су у томе највећу оскудицу трпели“.⁵¹

Опљачкан је био и намештај по свим кућама, од најлепших пиротских ћилима по којима је овај крај био познат, па до најпростијих застирача за предсобље. Од неколико старих људи и жена који су остали у Књажевцу, извештачи су слушали приче, како су колима и дању и ноћу биле превожене ствари преко бугарске границе.

Од свих зграда, најстраховитији изглед имали су стан и апотека једног мирног и питомог Чеха, Кучера. Тамо нису могли приметити ниједну стопу која није била прекривена његовом упропашћеном имовином, ниједну ствар на којој се није огледало дивљаштво Бугара. У апотеку су једва ушли преко крша који су затекли. Није било фиоке, тегле, пакета, стакла који нису били на поду. Од медикамената једне, донедавно дивно уређене апотеке, било је направљено сметлиште. Каса, наравно, није била поштеђена, као ни рачунске књиге. Демолиране су биле и све споредне просторије у приземљу апотеке. Али, најупечатљивију слику одавао је горњи спрат куће, стан апотекарев, који је пре бугарских упада био један од најелегантнијих станова у Књажевцу. Четири собе и предсобље овог стана били су у таквом стању, као да их је разорила бомба. Огледала разбијена, кревети изломљени, ормари за одећу обијени секирама, испражњени и оборени. Клавир госпође Кучер, такође је био исцепан секиром, а преко њега побацане саксије са цвећем, исцепане фотографије и блатњаве шустикле којима су вероватно брисали војници своје блатњаве чизме. Све

Књажевац било му је уништено све. Бугари су чак пронашли и добро маскирану касу која се налазила у задњем одељку његове куће. У њој је држао сав новац и хартије од вредности. Све је било однесено. Преко ноћи је постао просјак. *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 315.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто.

лампе биле су полупане, слике са рамова изломљене и бачене на под, фотелје, столови, оборени на једну страну, а преко њих испросипано слатко и компот, изломљен велики број тегли. Као да им је и ово било мало, па су исекли све дечије креветиће, душеке, јоргане и јастуке.

Ништа бољи призор нису затекли ни у кућама адвоката Саве Ђукића и потпуковника Јеше Илића које су се налазиле у непосредној близини Кучерове апотеке. У кући Ђукића био је страشان лом. У канцеларији били су разбацани и полузапаљени папири. У овом хаосу затекли су адвокатовог таста, човека од седамдесет година. Он није хтео да бежи из Књажевца и био је живи сведок свега што се дешавало. На врату су му још биле видљиве модрице. По његовој причи, добио их је од бугарског војника који је, хватајући га за грло, тражио новац. Дао му је старац последњих дванаест гроша.⁵²

Сам улазак у двориште Илићеве куће наговештавао је шта се унутра могло затећи. Ствари које су биле вредне однели су, остало полили гасом и запалили. На средини дворишта уочљива је била поцепана и блатњава униформа бугарског војника, чизме, прљава шапка и кошуља. Вероватно се ту бугарски „херој“ пресвукао, оставивши своје старо и обукавши ново официрско одело.

У вандалском нападу Бугара страдала је и зграда поште. Били су поломљени сви апарати, уништена телефонска централа,⁵³ батерије и материјал који су били у згради, док су три велике касе биле динамитом разбијене. Узето је било све од вредности, писма поцепана, а многе пошиљке могле су се наћи у ђубришту. У самој згради, тачније оном што је остало од ње, извештачи су видели управника поште и једног чиновника. Они су неуморно рашчишћавали крш и лом који су им оставили бугарски војници.

У среској згради био је направљен такав хаос, па је дописник био убеђен да се не може довести у ред ни за пуну годину дана. Уништили су Бугари цело кривично одељење. Није остао ниједан читав документ. Сва архива претворена је у „изгужвану стару хартију измешану са кокулама, остацима јела, прњама које су пресвукли“. И остале просторије у овој згради биле су упропашћене. Материјал, књиге и остало што је ту било, делом је однето, а делом уништено.⁵⁴

„Витезови Фердинанда Кобурга“ показали су се као изванредни обијачи каса. Колико су далеко ишли у својој дивљачкој потреби за уништавањем показује пример да су динамитом разваљивали и касе које су нашли отворене.⁵⁵ Преко сто каса је за три дана било обијено. Покупили су све што су нашли у њима. Ипак је остала једна једина каса у целој вароши коју нису успели разбити. Та каса се управо налазила у среској згради. Била је то огромна каса некадашњег књажевачког округа. Иако су је оборили, излупали са свих страна, покушавали на све могуће начине да је отворе, у томе нису успели. Међутим,

⁵² *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 316.

⁵³ То је била једна од најмодернијих централа у Србији. *Политика*, бр. 3407, 9. јул 1913, 1.

⁵⁴ *Исто*.

⁵⁵ *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 315.

то више није могао ни управник, нити било ко други, јер су јој биле поломљене све браве.

Службеници тадашње управе, чије су куће биле у непосредној близини саме зграде, били су, такође, оштећени. Начелник срески, Сретен Јовановић, причао је како су Бугари однели све, па и одличја. Нису му оставили ниједно одело, чак ни прљава рубље. Накит његове супруге, минђуше, прстење, часовник, и то су украли.⁵⁶ Из стана писара Стевана Вучковића, однета је била и „последња прња“. Није имао шта да пресвуче, док његова мала деца нису имала на чему да легну. Станови других чиновника, адвоката Васе Митића и судије Стојадина Стојановића, били су исто тако опљачкани.⁵⁷

Анри Барби је писао да су Бугари палили и пљачкали и по Македонији, али онај ко је прошао долином Тимока, после бугарског бекства, не може помислити друго, већ да војска генерала Кутинчева овде није имала другог задатка, сем пљачке. „Човеку изгледа као да сања“, говорио је он. Питао се, да ли је то заиста XX век, или је у времену Атиле и Хуна? Називајући бугарске војнике „татарским хордама“, каже да су све опљачкали, попалили, поклали, силујући девојке, бабе и болесне.⁵⁸

Оскар Тартаља, далматински извештач и уредник сплитске „Слободе“ описивао је затечено стање у Књажевцу као једну од најбеднијих и најцрњих слика коју је на свом бојном пољу видео. Он је даље говорио: „Кад уђеш у Књажевац, видиш оно што у другим варошима ниси видео: згариште“.

Када је у рану зору 28. јуна 1913. године бугарска војска продрла у варош затечене становнике, као и оне у Зајечару нешто пре тога, убили су на улицама, по кућама и на мостовима. Неки су страдали хицем из пушака, неки рањени па дотучени кундацима, убодени ножем или сабљом, док су неки страдали од бомби. У радичевачкој општинској згради мртве су затекли председника и два општинска кмета који вероватно нису успели да побегну. Далматински новинар, као и многи други, тврдили су како су ове злочине без разлике чинили војници и официри.

Страдања нису биле поштеђене ни жене и девојчице. Тартаља је наводио да их је обешчашћено преко осамдесет, док су други тврдили да их је било преко сто. Иако тачан број никада није утврђен, јер многе од срамоте нису причале о томе, претпостављало се да је жртава било више. Овај новинар, као и остали, истицао је да у граду није било ни једне једине куће, дућана, кафане, банке, из које није све, али све однесено, покрадено, сатрвено. У пљачкашком походу који је трајао три дана све је стрпано у кола и однесено преко границе. Често су људи затицали стара бугарска одела, чарапе, кошуље, а Тартаља је писао „да су их Бугари оставили за успомену Књажевчанима“. У таквој пустоши оставили су бугарски војници и неколико херојских порука. Навешћемо неке од њих:

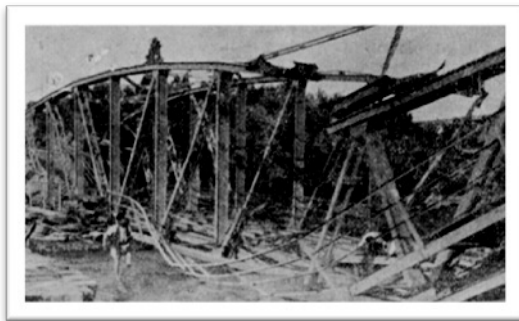
⁵⁶ Барби, А. *Брегалница*, 157.

⁵⁷ *Политика*, бр. 3407, 9. јул 1913, 1.

⁵⁸ Барби, А. *Брегалница*, 155.

- „Напуштајући лепо град Књажевац, по својој жељи, поздрављамо српске официре с жељом, да буду мање шовинисти и више са словенским духом и солидарношћу. Официри бугарски“.⁵⁹
- „Нека се зна да су овде били бугарски јунаци“!⁶⁰

Шта рећи на ове поруке једне војске која је своју снагу демонстрирала над немоћним цивилима? Били су све, али јунаци, то никако!

Слика 3. Железнички мост у Књажевцу који су Бугари разрушили динамитом⁶¹

Српски нобеловац, Иво Андрић, писао је, да од свега што човек у животном нагону подиже и гради, ништа није у његовим очима боље и вредније од мостова. Говорио је, да су они важнији од кућа, светији, општији од храмова, свачији и према сваком једнаки, корисни, подигнути увек смислено, на месту на коме се укрштао највећи број људских потреба, истрајнији су од других грађевина и не служе ничему што је тајно и зло. Нажалост, Бугари ни њих нису поштедели. Високи мост преко Сврљишког Тимока био је полузапаљен, као и други, ниже од њега, док је трећи, на двеста корака даље био сасвим изгорео.⁶²

Нико није имао оправдања за ове бугарске поступке, па ни српски социјалисти, чији је лист *Радничке новине*, за све време трајања рата остао доследан својим начелима као противник рата, и смело штитио Бугаре. Оно што је овај лист објавио, као потпуно непристрасан, најбоље говори о бугарском варваризму: „Тешко је замислити да оно што је било с Књажевцом може бити у двадесетом веку. Као да у њега нису упадали људи већ звери“.

⁵⁹ Исте натписе приметио је и А. Барби. Писао је да су се бугарски официри потписивали испод ових порука и на француском. Он је истицао да су официри ишли толико далеко у свом цинизму, да су по кућама које су претурали, остављали своје адресе. Својим очима је видео и посетнице поручника из Софије и лекарског помоћника из Плевне. Барби, А *Брегалница*, 159.

⁶⁰ Ово је било написано на кући пуковника Недића, истакнутог ратника из српско-турских борби. Барби, А *Брегалница*, 158.

⁶¹ *Балкански рат у слици и речи*, бр. 26, 4. август 1913, 408.

⁶² *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 314.

Гвелфо Човинини, ратни дописник *Corriere della Sera*,⁶³ такође је био у прилици да се увери у бугарска (не)дела. Свом листу послао је три извештаја о томе шта су бугарски војници починили у источној Србији. Ове извештаје објављивала је и београдска *Политика* у фељтону „Трагом балканског рата“, па наводимо неке најзанимљивије детаље.⁶⁴

Пролазећи кроз село чијег се имена није сећао, затицао је колоне људи које су се враћале из збегача. Кроз њихово село је прошао један бугарски пук који је журно одступио после узалудног напада на Зајечар. Ипак, „све живо“ је побегло, посакривало се у жита, пшеницу, јечам и кукуруз, у шумарке и по пећинама. Бугари које су Срби гонили, нису имали када да пљачкају и да пале, али село са својим бедним кућицама од блата и сламе „било је као испретурано том бујицом трупа које су бежале“. Међутим, они људи, углавном старци који нису бежали, поубијани су. Међу жртвама била су и деца. Тачније три или четири девојчице које су се највероватније биле изгубиле, нађене су на земљи где су лежале као мртве, у бесвесном стању. Над њима су се бугарски војници иживљавали, задовољавајући своју зверску похоту. О њиховој даљој судбини Човинини није давао опширније информације.⁶⁵

У даљем тексту, овај Италијан је износио нове детаље о ономе што је видео. Затицао је разорене куће, намештај и посуђе испретурано, баште уништене. На неколико кућних прагова било је крви. У разговору са поједним становницима могао је да чује понеку причу о томе шта су преживели. Постављао им је разна питања. За одговоре које је чуо, каже да су то неисказано тужне ствари, али је био изненађен да су тако мирно и без већег узбуђења причали о томе, да то „човек не може просто разумети“.⁶⁶

Потресле су га приче две жене чији су најближи били изложени страдању. Првој су убијени отац и муж, а другој су бугарски војници „упропастили“ ћеркицу. У свој тужној поворци, поред поменутих призора, пажњу му је привукао и један црномањаст младић. Он је седео на колима пуним окрвављене сламе и на виолини свирао неку тужну мелодију.

„Човек се мора ужасавати и чудити, али највише чудити“, писао је Човинини. Постављао је питања: „Како не плаче, не јадикuje, не очајава тај свет? Да ли ту недостаје израз или душа не осећа?“ Међутим, као добар познавалац српске историје имао је и прави одговор: „Можда помало и једно и друго. Живот тога народа је непрестано био донекле такав, изложен насиљу, притиску, невољи. Вековима и вековима, беснела је ту непрекидна борба. Најпре ратови древних српских и бугарских краљевина, затим је дошло дуго и бесно турско господарство, па онда опет други ратови између два слободна народа“. Закљу-

⁶³ О бугарским зверствима над становништвом у Вардарској Македонији извештавао је и други дописник овог листа, Лоренцо Ларко.

⁶⁴ *Политика*, бр. 3417, 19. јул 1913, 1.

⁶⁵ *Исто*.

⁶⁶ *Исто*.

чак је био, да је „лепа и мирна тимочка долина /.../ била напојена крвљу. То је традиција вековна“.⁶⁷

Нови запис италијанског ратног дописника тицао се Краљевог Села кроз које је пролазио са колегама новинарима на путу за Књажевац. Негде на половини пута, између Краљевог Села и Зајечара, испред једне куће, зауставио их је неки ужасан задах. Затекли су седам лешева који су били на гомили. То су били сељаци који на време нису побегли, а судећи по ранама, претпостављали су да су убијени бајонетима и кундацима. Међу убијенима, могла су се разликовати тела четири средовечна човека, једног младића и два старца.⁶⁸

У Краљевом Селу Човинини је преноћио, па је имао прилике да се детаљније упозна са прошлошћу насеља и да чује нове детаље о бугарским злочинима. Село се састојало од два реда кућа с једне и друге стране пута, око њега су се уздизале тополе. На основу остатака разбијеног намештаја, слика и других кућних ствари, могао је закључити да су готово сви становници овог малог тимочког села били имућни. Све остале куће унаоколо биле су опљачкане, дворишта закрчена разбијеним стварима. Све су ово били сведоци зверског пустошења.⁶⁹

Сутрадан је Човинини наставио путовање према Књажевцу. Сам улазак у ову „дражесну варош“ на њега је оставио јак утисак. Као да је ушао у неко место где је „земљотрес све порушио, а пожар довршио дело пустошења. /.../ Ништа није спасено, ужасан призор. Хуни не би могли учинити више“.⁷⁰ Није превише замерао војницима. „Сирову масу“ је некако и могао да разуме. Изморени, крвљу претворени у звери, бесни због пораза, могли су да нападају и руше кућу победника. Али, питао се, шта су радили официри? Зашто нису стрељали поред првих рушевина те јунаке паликуће и рушиоце трговина, убице слабих и немоћних, ловце на нејаку женску децу?! Напуштајући Књажевац гадио се на тог „непојмљивог звера што носи име човек“.⁷¹

У Књажевац је 2. јула 1913. године стигла међународна комисија коју су чинили: доктор Албер Перон из Париза, Лудвиг Шлин из Берлина, Сиберн Молер из аустријске марине, адвокат Јовановић из Београда. Њихови извештаји пуни су стравичних детаља из судбине ове тимочке вароши. У Краљевом Селу, у кући среског начелника која није била поштеђена пљачкања, чланови помену-те комисије су саслушали око четрдесет сељанки из околних села према којима су бугарски војници и официри показали „одвратну бестијалност“. Нису били поштовани ни детињство, ни старост, ни болест, а ни трудноћа.⁷²

⁶⁷ Исто, 2.

⁶⁸ Исто; Готово идентичне слике бугарског дивљаштва описује и међународна комисија која је боравила у Књажевцу од 2. јула 1913. године. Уп. Барби, А. *Брегалница*, 156–157.

⁶⁹ Барби, А. *Брегалница*, 157.

⁷⁰ *Политика*, бр. 3418, 20. јул 1913, 1.

⁷¹ Исто.

⁷² Девојчице од 15 и 16 година, под претњом смрћу, бивале су жртве разузданих војника. Једна паралитична девојка од двадесет година, Живка Павловић, из Јуковца, била је силована од

Коначан биланс штете коју су направили Бугари био је катастрофалан. Комисија је у свом извештају констатовала да су силоване 43 жене, а међу њима девојчице од 12, 13 и 15 година и бабе од осамдесет година. Многе су пре и у току силовања ударане кундацима или су им револвери били уперени у груди. Наглашавали су да је број силованих жена већи, али се то није могло утврдити јер је Књажевац био још полупразан.⁷³

Комисија је могла да констатује да су Бугари запалили велики број села: „Локву, Радичевце, Берчиновац, Ошљане, Ново Корито, Репушницу. У Жукковцу су запалили школу, на граници је била запаљена и нова модерна парна стругара Стеве Веселиновића (њему је била запаљена и књижара у центру вароши – прим. аутора). Запалили су Бугари и артиљеријски павиљон у Књажевцу, сењак, три дрвена моста преко Тимока, 80 најлепших кућа и дућана. Нови мост тимочки у Књажевцу бацили су у ваздух /.../. Штета учињена у Књажевцу и по селима цени се на пет до шест милиона динара“.⁷⁴

Једно је сигурно, Бугари су Књажевац уништили, али су целом свету показали, да су и сувише далеко заостали иза културних народа и дали су несумњиве доказе о својој војничкој „моћи“.

Закључак

Други балкански рат почео је лета 1913. године нападом бугарске војске на српске положаје у Македонији. Главни разлог сукоба била је немогућност да се савезници који су заједно ратовали против Османског царства, договоре око поделе освојених територија. Један је од најкраће вођених ратова, али су последице биле далекосежне.

Овај балкански рат је оставио неизбрисив траг у историји српског народа. Ратни вихор однео је више десетина хиљада живота, уз причињену велику материјалну штету. Да буду сачувани од заборавља „осветници Сливнице“ велика заслуга припада штампи која је тада излазила у Србији, нарочито часопису *Илустрована ратна кроника*. Дописници овог часописа су на веродостојан начин приказали сва дешавања на фронту, али и иза фронта. Нема места сумњи у њихову објективност јер су се њихови записи често до најситнијих детаља поклапали са извештајима страних ратних дописника који су у великом броју боравили на бојишту. На основу њихових извештаја, може се закључити да су бугарски војници показали сву безобзирност и бестијалност, запрепастивши

пијаних војника. Исту судбину доживела је и седамдесетогодишња старица из села Булиновца. У селу Штипини су две сестре Бранковић, Ивана и Живка, пале шака двадесеторици коњаника. Од бола и срама, остале су без свести. Било је и других случајева које је комисија имала прилике да чује. Барби, А. *Брегалница*, 156.

⁷³ *Српске новине*, бр. 148, 9. јул 1913, 3.

⁷⁴ Од 600 кућа и 150 радњи и кафана само једна кућа, Ставре Јовановића случајно је била неопљачкана. *Политика*, бр. 3402, 4. јул 1913, 2.

читаву европску јавност злочинима које су извршили над рањеним српским војницима и официрима. Највише војника било је премлаћивано, ударано кундацима, бодено ножевима, али било је и оних које су живе пекли, вадили им очи, одсецали уши, каспили. Показали су Бугари дивљаштво које се није могло мерити ни са средњовековним варварством. Многи, знани и незнани борци, нашли су се на страницама овог часописа који представља вечити споменик страдалима.

После неуспелих акција на македонском ратишту, покушали су војници краља Фердинанда Кобурга да отворе нови фронт на српско-бугарској граници у Тимочкој крајини. Предвођени генералом Кутинчевим, упали су у погранична насеља. Кршећи све међународне норме и правила бугарска солдатека је уништила читав низ села у Тимочкој крајини. Међутим, највеће страхоте претрпео је Књажевац. Како се налазио у близини српско-бугарске границе, био је најпогоднија мета. Бугари су на тај начин могли изазвати пометњу на македонском бојишту и евентуално утицати да се део српске војске пребаци на ову линију фронта. Недела бугарске солдатеке заувек су обележила историју ове вароши.

Новинари *Илустроване ратне кронике* су испратили и ове догађаје. Извештавали су јавност да је убијен велики број цивила, силовано више десетина жена, међу којима и девојчице од десет и дванаест година. Запаљена је била готово свака кућа, дућан, кафана, пошта, књижара, зграда среске управе, сви мостови преко Тимока..., уништено све што се уништити могло. Оставили су „бугарски хероји“ згариште и пустош за собом.

Наши, као и страни извештачи који су на лицу места могли да се увере у недела једне војске, могли су само да констатују да Књажевац више није постојао.

„Оно, што су радили бугарски војници, па и официри у Књажевцу и околним селима, не само да се противи сваком међународном праву, него би било врло мало када би то понашање назвали дивљаштвом“.

(Томић, 1914: 181)

Извори и литература

Барби, А. (1914). *Брегалница*. Београд: Штампарија Савића и Комп.

Белић, А. (1913). *Срби и Бугари у балканском савезу и у међусобном рату*. Београд: Књижара С. Б. Цвијановића.

Документи о спољној политици Краљевине Србије VI/2. (1981). (ур. Д. Лукач). Београд: САНУ.

Књажевац и околина. (1999). (ур. П. Влаховић). Београд: Етнографски музеј.

- Малић, Г. (2004). Допринос руских фотографа српској култури у 19. и 20. веку. *Годишњак музеја града Београда*. 287–314.
- Скоко, С. (1968). *Други балкански рат књ. 1*. Београд: ВИИ.
- Скоко, С. (1975). *Други балкански рат књ. 2*. Београд: ВИИ.
- Томић, Ј. (1914). *Рат у Мађедонији и Старој Србији*. Нови Сад: Електрична штампарија Дра Светозара Милетића.

Штампа и часописи

- Балкански рат у слици и речи*, Београд 1913.
- Илустрована ратна кроника*, Нови Сад 1913.
- Јутарњи лист*, Загреб 1913.
- Политика*, Београд 1913.
- Српске новине*, Београд 1913.

Прилози са интернета

- <http://politikin-zabavnik.rs/pz/tekstovi/kralj-petar-na-bo%D1%98istu> [23.11. 2013]
- <http://starosti.ru/arhive.php?y=1913&m=07&d=26> [25.11. 2013].
- http://www.knjazevac.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=3&lang=sr [2.12. 2013].

Slaviša I. Biševac, Miloš M. Damjanović

ILUSTROVANA RATNA KRONIKA ABOUT BULGARIAN CRIMES AGAINST SERBIAN POPULATION IN THE SECOND BALKAN WAR – NOT TO FORGET

Summary: Analyzing the reports of correspondents of magazine *Ilustrovana ratna kronika* this paper aims to remind the horrors that have survived the Serb civilian population of the Bulgarian soldiers in the Second Balkan War. Retreating ahead of victorious Serbian army, Bulgarian soldiers were destroying everything that could be destroyed. They robbed the towns and villages, demolished houses, destroyed property, killed a numerous of innocent civilians, including many women, children and old people. Domestic and foreign reporters were shocked of misdeeds committed by a regular army, which is in it's bestiality exceeded the barbaric attacks of Huns and Avarians in the distant past. Their crimes have had unforeseeable consequences, especially in the area of Timok frontier where the Bulgarian soldiery left behind „perfect wasteland“. It took a long time to recover from losses and to fade traces of Bulgarian vandalism.

ХРИСТО БОТЕВ В НАЦИОНАЛНИЯ РАЗКАЗ НА БЪЛГАРИТЕ

Резюме: В центъра на изследването стои една от най-каноничните фигури в българския героичен пантеон – тази на поета и революционер Христо Ботев, който през 1876 г. загива в сражение с османската войска. Чрез използване на широк библиографски корпус (публикации в пресата, мемоарни текстове, художествени произведения, учебна литература и т.н.) изследването проследява пътя на митологизирането на Ботев в културната памет на българите, а и на институционализирането му като ядро на българския гранд наратив. Този път колебливо започва след смъртта на героя и получава по-ясни очертания през 20–30-те години на XX век, когато се избистрят националистичните представи за „българското“, чиято емблема е Ботев. След 1944 г. образът на революционера получава най-висока легитимация в идеологическите търсения на социалистическия режим. След падането на този режим (1989), независимо от ревизирането на немалко негови символи, Ботев продължава да пази възвишения си ореол. Това свидетелства както за устойчивостта на метаразказа, така и за привилегията, която получават онези образи в него, които възплащават есенциалистката представа за „национално“ и „българско“.

Ключови думи: Христо Ботев, Българско възраждане, национален разказ, национална идентичност, литературен канон, героичен пантеон

Независимо че постмодерната ситуация поставя под съмнение легитимността на „големите“ национални разкази (Лиотар, 1996), в български контекст съществуват определени исторически сюжети и фигури, които продължават да излъчват монументална възвишеност и да изглеждат недосегаеми за разни алтернативни, партикуларни повествования. Основаването на българската държава, приемането на християнството и на славянската писменост, „Златният век“ на културен възход по времето на Симеон, сетне травматичният период на „турското робство“, обнадеждаващото време на Възраждането, Априлското въстание, Освобождението на България от османска власт – са тъкмо такива, обраснали с митологичен заряд и националистически импликации сюжети, които трудно се поддават на научно неутрални или критически рефлексии. Сред историческите субекти, които поддържат актуалността на българския

гранд наратив, специално място заемат революционерите от третата четвърт на XIX век, участвали в освободителното движение срещу османското владичество. Заради насложени се по-късно военни крушения и национални катастрофи, които в някаква степен подриват монархическата идея, техните образи са обгърнати със светлина, надхвърляща блясъка дори на средновековните владетели.

Революционният пантеон от своя страна също подлежи на вътрешно йерархиизиране, издигащо фигурите на Васил Левски и Христо Ботев високо, в непомерните за обикновените „смъртни“ героични селения. Как поетът революционер Христо Ботев достига до тях, как българската историография и литературна история изчистват образа му от възможните омаловажаващи интерпретации, така че да го въздигнат начело на пантеона на „първите и най-добрите“ – ще ме интересува в настоящия текст. С убеденост, че колкото и заслуги да има даден исторически деятел, неговата героическа безусловност е не онтологично качество, а приписвана, конструирана характеристика, ще маркирам някои биографични конкретности около фигурата на Ботев, а сетне по-подробно ще се спра на процеса, довел до тяхното нефактологично, митологизиращо преосмисляне. Защото тъкмо преодоляването на конкретиката и историчността превръщат революционера в национален герой с възлово място в културната памет на българите.

Христо Ботев (1848–1876) е роден в гр. Калофер в семейството на учителя и книжовника Ботьо Петков. Учи в Карлово и Калофер при баща си, а после (доста нередовно, с често отсъствия от учебните занятия) и в Одеса. Изключен от гимназията там, през 1866 г. става учител в бесарабското село Задунаевка, след което отново се връща в Калофер. Към края на 1867 г. се прехвърля в Румъния, където се сближава с българската революционна емиграция и се ангажира с нейните националноосвободителни проекти. През 1874 г. става член на Българския революционен централен комитет, но поради разногласия в Комитета си подава оставката (1875). Издава вестниците „Дума на българските емигранти“, „Будилник“, „Знаме“, „Нова България“; участва и в редактирането на вестниците на Любен Каравелов „Свобода“ и „Независимост“. Съвместно със Стефан Стамболов издава стихосбирката „Песни и стихотворения от Ботьова и Стамболова“ (1875), в която помества по-голямата част от общо двадесетте си поетически творби. При вестта за избухването на Априлското въстание в България (1876) организира и става войвода на боен отряд, с който превзема парахода „Радецки“ и преминава на българския бряг. След поредица от сражения с османската войска на път към Врачанския балкан, четата на Ботев е разбита, а той е убит.

Първите опити за полагането на революционера в пантеона на героите започват непосредствено след преждевременната му смърт. В противовес на съвременните канонични легитимации, които без изключение наблягат на неговата творческа гениалност, тогавашните митологизиращи подстъпи почти пренебрегват образа му на поет. Наистина, немалко Ботеви стихотворения по

онова време са достатъчно популярни като песни, но в битноста си на градски фолклор, в редица случаи преработени и неподписани, те не отчитат авторитета на авторството. Че Ботев е известен не толкова като поет, колкото като бунтовник, свидетелства например статия, публикувана във в. „Стара планина“ няколко месеца след смъртта му. В нея се споменава името на Любен Каравелов, „прочут по своята литературна деятелност“ и това на Ботев, окачествен като „юнак на приключението с парахода ’Радецки’“. „Приключенският“ характер на делото му обаче, както и неприпознаването му като поет, в никакъв случай не понижава значимостта на неговия подвиг. Тъкмо обратно, според публикацията Ботев дава „на цял свят да разбере, що ще каже българска самоотверженост, що ще каже смелост в народните ни движения“ (Бобчев, 1876: 19). Паралелно с прославата на подвига, вървят и призивите за събиране на биографични данни за „онези наши покойни юнаци, които преминаха с парахода ’Радецки’, начело на които беше отважният герой Христо Ботюв“ (Български ратници за свободата, 1876: 1). Имената на четниците прилежно се групират в списъци, приемащи облика на своеобразни светски мартиролози. Тъкмо под заглавие „Мартиролог на българските ратници“ през ноември 1876 г. в. „Стара планина“ отпечатва некролог на четиринадесет загинали Ботеви сподвижници, което е знак за осмислянето им като мъченици. В помощ на започналото сакрализиране действия и изобразителното изкуство: появяват се ентузиастични литографиран подвига на Ботев (Каракостов, 1977: 56); негов портрет украсява и отпечатания през 1876 г. стенен календар, който, движейки се по датите на Свещената история, имплицитно въздига революционера до ранга на светец. За трансцендентното му извисяване съдейства и поезията от периода, която съвременен възпява Ботевите „места на памет“: „белий Дунав“, „Радецки вапор хубав“, „стария Балкан“ и пр. (Недялков, 1877а: 2). Известно колебание предизвиква вероятно най-важният топос на ритуализирано спомняне – лобното място на Ботев – относно което веднага се появяват множество несводими една с друга версии. Липсата на точна установеност на въпросното място поражда както поетически фантазми (в едно стихотворение на Христо Недялков „чудесна сила“ и мистична девойка посочват на лирическия субект гроба на героя – вж. Недялков, 1877б: 3), така и обществени спекулации, че Ботев не е загинал и че четата му действа в планините Витоша и Рила (Панов, 2012: 39).

Във всички случаи обговарянето на смъртта (или на безсмъртието) на Ботев допълнително засилва легендарните черти на образа му. И те вероятно биха го въздигнали до челните позиции в българския героичен пантеон още в първите години след Освобождението, ако тъкмо тогава някои детайлни вглеждания в житейския път на героя не помрачават донякъде възвишения му ореол. Това е времето, в което делото на Ботев става обект на по-разгърнати биографични повествования. Обратно на намерението им да прокарат вертикала между героя и редовия българин, те по-скоро съдействат за хоризонталното полагане, за „приземяването“ на първия. В книгата си „Христо Ботюв – опит за биография“ (1888) мемоаристът Захари Стоянов, сам участник в националноосвобо-

дителното движение, още в началото заявява, че не мери героя си „с аршина на обикновените смъртни“; че за разлика от тях, Ботев е „роден и предназначен от необикновените стихии да бъде голям човек, да води подире си тълпите и да прави епохи“. По протежение на повествованието си обаче мемоаристът се вглежда в някои „твърде човешки“, малко смущаващи подробности от поведението на своя герой, които сякаш подриват първоначалната му интенция. Тези „подробности“ включват посягане върху чужди имущества, бягства от училище по време на обучението на героя в Одеса, безпътен живот в бесарабското село Задунаевка, твърде леконаравно отношение към жените, участие в гуляи и пехливански борби („като засвирили гайдите – пише З. Стоянов – той почвал да трепери, хвърлял си дрехите, събувал се бос, мазал се с масло, плющял ръце и трошил кокали по мегдана“); въобще всевъзможни „безчиния и волности“, които му спечелили прозвището „скандалиста“ (Стоянов, 1983: 289–320). Разбира се, това противоречиво поведение според мемоариста е следствие от извънмерността на героя. Той просто не се побира в обозримите човешки мащаби и странностите на характера му, които биха се оказали фатални за простосмъртните, само подчертават неговата гениална необикновеност. И все пак, ако приемем, че важен аспект на героичната легитимация е превръщането на героя в обществен пример, обвързването му със знаците на социалното действие (във Веберов смисъл: действие, ориентирано в полза на други лица), ще видим, че текстът на З. Стоянов, макар и да иска, не успява да въздигне Ботев до пиедестала на героичното. Защото в съзнанието на читателя, редом с порива към самоотвержена борба (който би могъл да бъде такова социално действие), остават, и дори надделяват, авантюристичните наклонности на революционера, които забавят оркестрирането на героичния култ.

Препятствията пред него са забелязани от следващите биографи на Ботев, които критикуват З. Стоянов за това, че е „извадил на пазар най-лошите страни на житие-битието“ на революционера, че го е представил като „прост вагабонтин“ (Заимов, 1895: 199), като „чудовище“ (Клинчаров, 1910: 6). По-малко критичен към първия биограф на героя е поетът Иван Вазов, който смята, че с извънредната си щателност, повествованието на З. Стоянов увеличава „нравствената грозота в Ботевия облик“, но прави картината на неговия живот „пълна и целна“. Стремешът към обективност – продължава Вазов – със сигурност отнема „легендарността, която обвива образа на Раковски“, но от това „историята“ на Ботев печели, „ако и да не спечели славата му“. Всъщност думите на Вазов в полза на „историята“ на героя са индикация за все още неслучило се митологизиране: Ботев е по-малко легендарен от революционера Раковски, а „славата“ му, както изглежда, е несигурна. Последвалото вглеждане от страна на Вазов към художествените текстове на Ботев донякъде е знак, че редом с революционния му образ започва да си проправя път и този на поета. Ботев като поет обаче се оказва далеч от съвършенството. В плана на съдържанието, или онова, което Вазов нарича „мировъзрение“ на твореца, се усеща едно-странчивост, не особена сложност на идеите, уклон към патриотични мотиви,

които наминуемо носят „печат на временност“. Ботев, разбира се, е писал и по-универсални стихотворения, чрез които „изпъква пред нас във вид на интернационален пророк“. Ала тези поетически текстове се отличават с недостатъци в плана на израза – „ни едно стихотворение на Ботева, даже от най-хубавите, не е навсякъде издържано във формата си, не във всичките си части еднакво удовлетворява художествените изисквания, естетиката или просто добрия вкус“ (Вазов, 1891).

Сред примерите за естетическо отстъпление Вазов посочва и едно от най-популярните Ботеви стихотворения – „Хаджи Димитър“, посветено на българския революционер Димитър Асенов, организирал хайдушка чета през 1868 г. и убит през същата година в сражение с османската войска. Стихотворението на Ботев ситуира ранения герой във фантастично пространство: „там на Балкана“, обграден от помагачи му митологични същества: вълк, който „кротко раната ближе“; орлица и сокол, които го пазят със сянката си; самодиви, които нощем превързват раната му и му помагат да забрави страданието. С настъпването на деня баладичната картина отстъпва място на потискаща „робска“ действителност: под „спрялото“, изпепеляващо слънце, „потънал в кърви“, героят умира.¹ Според Вазов изображението на нощта в Ботевия текст, в едно със самодивите, които обгрижват героя, е пример и за „величествен полет на фантазията“, и за „пластическо съвършенство“. В останалите си строфи обаче, мисли Вазов, творбата съдържа определени „технически“ неточности (нарушено римуване, дисонанси в музикалността), които нарушават „армонията на цялото стихотворение“ (Вазов, 1891).

Вазовата оценка на разглежданата творба е важна както от гледна точка на зараждащата се тенденция Ботев да бъде осмислян и като поет, така и във връзка с някои критически рефлексии, които през следващите години се съсредоточават тъкмо върху споменатото Ботево стихотворение. Любопитна в този план е статията „Жив е той, жив е...“, отпечатана през 1906 г. Авторът ѝ – Пенчо Славейков – син на възрожденския поет Петко Р. Славейков – е известен с решителното си откъсване от предосвободенската културна традиция и с концептуализирането (като водеща фигура на литературния кръг „Мисъл“) на естетиката на българския модернизъм. В желанието си да внедри нови, съзвучни с европейските, художествени модели в българската културна среда, Пенчо Славейков активно участва в генерационния конфликт „млади и стари“. „Младите“ в лицето на кръга „Мисъл“, прокламират идеята за универсално, антимиетично изкуство, надхвърлящо тясно националната проблематика. Персонификацията на „старите“ според въпросния естетически кръг е Иван Вазов, който възплъщава една анахронична литературна традиция, която трябва да бъде преодоляна. Интересно е обаче, че Пенчо Славейков се съгласява с някои възгледи на недолюбвания от него Вазов по отношение на Ботева поезия и по-специално на стихотворението „Хаджи Димитър“. Той приема

¹ Вж. пълния текст на стихотворението: Ботев, Христо. 2013. Хаджи Димитър. Достъпно на: <http://litclub.bg/library/bg/botev/poezia/hd.htm> [18.01.2014 г.].

„всички тия външни недостатъци“, посочени от Вазов, които „загрозават тая дивна песен“ и пристъпва към разкриване на „вътрешните“ ѝ несъобразности, сред които особено го притесняват изобразените митологични същества. „Какво дири – пита се Славейков – тоя вълк при юнака?“. Той е едно „обикновено кръвожадно животно“, без никаква национална или символна стойност, което не само че няма място около умиращия войвода, но ако се „случи да доближи юнашки труп, (...) няма никак ’кротко да ближи’ раните му. Отгук насетне Пенчо Славейков прави почти пародиен прочит на творбата, добре известен на българските читатели с радикалната си трагичност: вълкът, соколът и орлицата, поставени до ранения герой, му напомнят ’екземпляри от животното царство’, събрали се ’на мърша’. Не му допада и постоянно лещата се кръв на героя (’нали поне една от самодивите му превързва раната с билки? Но види се, вълкът е отвързал превързаната люта рана – за да има какво да ближе!’); също – последната строфа на текста, в която се повтарят ’няколко от най-лошите стихове на песента’. Изненадващо обаче, след целия крайно критичен, принизяващ прочит на текста, Славейков го определя като ’превъзходен’ и ’величествен’. Ония недостатъци, които посочихме – пише той, - (...) са твърде слаби в сравнение с дивното общо впечатление от песента“ (Славейков, 1959: 230–232). Показателно е, че формулировката „с недостатъци, но все пак хубаво“, много типична за оценъчното съзнание на кръга „Мисъл“, се разпростира върху цялото Ботево творчество, че и върху личността на поета, и започва да маркира последвалото му рецептивно осмисляне.

И така, през 90-те години на XIX век и първото десетилетие на XX век Ботев вече е популярен поет и революционер, при когото слово и дело са вплетени в неразчленимо единство (както гласи стереотипният израз, прокламиран през този период, а и днес). Всеизвестна е както бунтовната му саможертва, така и поезията му, а двете вкупом стават обект на учебните програми по българска история и литература. За сравнение, в първите следосвобожденски учебници фигурата на Ботев или не присъства (тя липсва например в „Кратък учебник върху българската история“ (1883) от Ст. Бобчев; също в „История на българската литература“ (1884) от А. Пипин и В. Спасович), или като цяло е слабо представена (например в „Кратък исторически преглед на българската литература“ от 1886 г. на творчеството и на личността на поета са посветени едва осемнадесет реда). В учебниците след 90-те години на XIX век той вече е разглеждан като важен деец на българското националноосвободително движение; със значителна литературна дарба, която го издига над много негови съвременници. „Ботев е сроден с Каравелов – пише в учебника си от 1896 г. Александър Теодоров-Балан – (...) ала само по своята проза; - в стихотворните си произведения той стои над него твърде високо, и то не само от външна страна, но особено и от вътрешна: у него има обработени мисли и поетическа форма, бляска устръмна фантазия“ (Теодоров-Балан, 1896: 212).

Заедно с това обаче през този период Ботев все още не е безспорният творчески връх, за какъвто го възприема по-сетнешният литературен канон

(включително и към днешна дата). Критиките, които отправят към поезията му Иван Вазов и Пенчо Славейков – двамата може би най-авторитетни културни дейци на следосвобожденската епоха – са повече от сериозни. Дали поради родова обвързаност, или поради друга причина, чертаейки йерархията на възрожденските писатели, Пенчо Славейков почти успоредява литературното дело на баща си с това на Ботев, като дори изтъква, че поетическите похвати у първия са по-разнообразни (Славейков, 1959: 163). Революционният образ на Ботев, макар и утвърден, на свой ред влиза в конкуренция с други герои, мислени като мяра за национално достойнство: най-вече Васил Левски, култът към когото отчетливо се задейства, или Георги Раковски, който според Вазов, както видяхме, е несъмнено по-легендарен от Ботев. Все още споменът за житейските авантюри на поета възпрепятства превръщането му в национален мит. Използвайки понятието „мит“, имам предвид не пейоративния му смисъл на „неистина“, а значението му на авторитетен наратив, имащ претенцията да е „парадигматична истина“ (Lincoln, 1989: 24–25; Тодорова, 2009: 214). Фигурата на Ботев придобива такъв авторитетен, парадигматичен статус едва с утихването на усъмняващите се в него генерационни спомени.

Това се случва към 20-те години на XX век, когато поколението на възрожденските герои и техните сподвижници в общи линии приключва земния си път. Отива си както генерацията на „старите“ (мемоаристът на възрожденското време З. Стоянов умира още през 1889 г., поетът Иван Вазов – през 1921 г.), така и тази на техните „млади“ критици (П. Славейков умира през 1912 г., д-р Кръстьо Кръстев – друг представител на кръга „Мисъл“ и радикален отрицател на Вазов – през 1919 г.). Със загубата на „живите“ спомени, които по същество са различни, спорещи една с друга, версии за образа на Ботев, идва ред на неговото канонизиране. То предполага, първо, създаването на епическа дистанция, при която принизяващите, делнични спомени за живота на героя се превръщат в ритуализирана, възлова за националното самосъзнание културна памет. И, второ, предполага утвърждаването на безспорен, единодушно приет, институционално легитимен разказ за Ботевата героика.

Безспорността на този разказ не означава точно липса на дискуссионна среда. През 20-30-те години на XX век Ботев е използван за всевъзможни идеологически и политически каузи. Ако се вгледаме в заглавията на публикациите от този период („Чий е Ботев?“², „Кому принадлежи Ботев?“³, „Христо Ботев е наш!“⁴ и пр.), ще забележим, че стремежът към идентификация с героичния му образ очевидно активира яростни полемики. За разлика от предходните десетилетия обаче (пораждащи и радикални тези, отричащи делото на поета революционер), дебатите в очертания междувоенен период са стеснени в плана позитивното, благоговейно отношение; те са борби за присвояване на героя,

² Чолчев, 1922; Бакалов, 1924; Милев, 1924 и др.

³ Златаров, 1924.

⁴ Красний, 1924.

което е знак за митологичното му въздигане. Единичните случаи на дискредитация (например излязлата през 1929 г. книга на автор, подписал се като Макдъф, в която Ботев е наречен „зловеща личност“) са маргинални и по-скоро от позицията на умора от вече утвърдения култ (неслучайно въпросният Макдъф твърди, че е бил свидетел „на нечувани и невиждани по своята импозантност тържества и манифестации“ в чест на героя; че „Божие то име не е било така чествувано от българския народ, както бе чествувано това на Ботева“ – Макдъф, 1929: 3). Пишещият през този период литературен историк Боян Пенев също акцентува върху случилата се сакрализация: „всяка група – твърди той – счита [Ботев] за своя изключителна принадлежност – той е светецът, когото признават тук всички секти и религии“ (Пенев, 1978: 602).

В помощ на задействаното през 20-30-те години на века трансцендиране на образа застава и художествената литература. Две произволно подбрани произведения от този период, чийто централен персонаж е поетът революционер, са добра илюстрация за начина, по който неудобните поведенчески атрибути на реалната личност могат да бъдат трансформирани в идеализирана, безспорна героика. Едното произведение е историческият роман „Христо Ботев“ от Георги Савчев (1935), чиято фабула се опира на биографията на Ботев, написана от Захари Стоянов. Опира се на нея, но идеологически я преמודелира, така че да изпъкнат положителните черти на главния герой. Това преמודелиране особено ясно проличава в частта, посветена на Ботевото пребиваване в Задунаевка. Ако според З. Стоянов престоят на героя в селото протича в забавления, поради което през този период от живота си той „никаква книга не вземал в ръцете си да прочете“ (Стойанов, 1983: 321), то според Георги Савчев поетът не само чете, но и усилено пише своите произведения. Когато не се занимава с книжовна дейност, Ботев събира около себе си „по-събудените селски младежи“ и им разказва за родината си. В духа на възраждащия се през 30-те години на ХХ век национализъм, постановил образността и естетиката на българското, тя е описана като „земен рай“, върху който от „петстотин години е надвиснал черен облак“. „Преди игото – четем в романа – българският народ е бил свободен, (...) достигнал е до цариградските стени, до три морета се е простирало царството му“.⁵ Ботевият разказ за величието на „земята рай“ особено впечатлява момите, с които обаче героят няма никакво съприкосновение, освен че понякога им пее български народни песни.

Пълно загърбване на интимното героят демонстрира и в драмата на Петър Попов „Христо Ботйов. Трагедия в три действия“ (1927). В нея той е отдаден единствено на въоръжената борба. Когато разговаря с любимата си Парашкева, той изрича само идеологически „правилни“ тези. Споделя ѝ например, че единственото му желание е да замине за Румъния, където да се бори за народната кауза. Парашкева, разбира се, изповядва същите възгледи, затова и му казва: „Върви напред, гордост моя, стихийно се движи по голготския път

⁵ Цитатите са по изданието на романа от 1945 г. Вж. Савчев, 1945: 35–50.

за народната ни свобода“. А Ботев ѝ отговаря: „И за теб има място в борбата. Всеки според силите си трябва да се прояви“ (Попов, 1927: 22–24).

Стильт на горния цитат удивително наподобява утвърдената по-късно социалистическа реторика. Но това едва ли е случайно, като се има предвид, че тя се опира на утвърдени тъкмо към 30-те години на XX век виждания за „народното“ и „българското“ (Дечев, 2010: 71). Още тогава Ботев (заедно с Васил Левски – най-прекия му конкурент за първенство в пантеона на безсмъртните) е почитан както от общности с десни политически възгледи, така и от формации с леви идеологически убеждения. Ако първите акцентуват на националистическия потенциал в делото на своя кумир, вторите се идентифицират с революционния му завет (Тодорова, 2009: 233). За пишещия през 30-те години на века марксист Георги Бакалов например „Ботев е най-високият пункт в Българското възраждане“⁶, защото под влияние на руската литература, на автори като Чернишевски и Добролюбов, става „идеолог, вожд и поет на националната селскодемократична революция“. За разлика от другия, пропагандиран през Възраждането, път на развитие – мирно-просветния – този на въоръжената борба – мисли Бакалов – е безспорно по-перспективен. От една страна, той цели да освободи българския народ от „чуждото иго с всички негови феодално-крепостни останки“, а, от друга, се опитва да изведе същия този народ към една „нова обществена организация, стояща над капиталистическата фаза“ (Бакалов, 1983: 127–154). Очевидно мечтаната „фаза“ на достигане е социализмът, поради което марксистите често обявяват Ботев за техен предтеча. Към края на 20-те години на XX век дори „откриват“ неизвестен дотогава текст на поета, озаглавен „Символ-верую на българската комуна“. Този наслов, задаващ авторитета на сакралните речевни практики, е своеобразна увертюра към една патетична идеологическа програма, която възвестява избавяне „на сички народи от вековни тегла и мъки чрез братски труд, свобода и равенство“, а също и тържество на „бъдащия комунистически строй на целия свят“.⁷

При все че тази утопия намира реализация в далеч по-тесен мащаб, българските ѝ адепти след 1944 г., когато настъпва социалистическият режим в България, засилват в още по-голяма степен причинно-следствените обвързвания между себе си и поета революционер. „Демократическото и републиканско дело на Христо Ботев и нашите възрожденци – твърди тогавашният министър-председател Георги Димитров – намери продължение от страна на самия народ в лицето на неговите политически, обществени, стопански и културни организации и това дело възтържествува в победата на Отечествения фронт на 9 септември 1944 година, в осъществяваната сега външна и вътрешна политика на отечественофронтовското правителство“ (Димитров, 1949: 5–6). Както се вижда, епическата дистанция между Ботев и поколението на социалистите е

⁶ Периодът „Българско възраждане“ най-общо сочи столетието преди Освобождението на България от османско владичество (1878).

⁷ Вж. пълния текст на програмата: Ботев, Христо. 2014. Символ-верую на българската комуна. Достъпно на: <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=1&WorkID=3179&Level=2> [18.01.2014 г.].

разрушена. От перспективата на конструираната от тях непрекъснатост на историческите периоди, действайки за националноосвободителната кауза, Ботев всъщност действа за утвърждаването на социалистическата идея. Пак от тази перспектива, самото Възраждане е не само време на съпротива срещу османската власт, а и време на изковаване на бунтовен дух, който заедно с избистряната още тогава пролетарска идеология довежда до успеха на социалистическата революция през 1944 г. В неистовия стремеж към усвояване на възрожденското наследство, Ботев е вплетен в изопачени каузални вериги, открояващи връзката му със социалистическите активисти (например в лозунга „Гордо знаме ни е Ботев, пръв учител – Димитров“, взет от марша на популярната по онова време пионерска организация „Септемврийче“). Набляга се и на близките отношения на героя с „братския“ руски народ, също и на „мечтите“ му за южнославянско единство (той е наречен „страстен поборник за вечна дружба с великия руски народ“, радетел на идеята за „съюз между южните славяни“ и за сътрудничество с балканските страни – Димитров, 1949: 5). В подобни приписани на героя възгледи прозират федеративните амбиции на самия Георги Димитров. Те пораждат характерни публикации, актуални през ранните години на режима (например „Ботев и южнославянското единство“⁸, „Историческите основи на българо-югославянското братство Ботьов-Димитров-Тито“⁹, „Ботев и славянските народи“¹⁰ и пр.). Разбира се, тези писания предвидимо за нас секват към 1948 г., бележеща политическия разрыв с Йосип Броз Тито. В съзвучие с провежданата по съветски модел колективизация в селското стопанство, на Ботев се вменият също така идеи за земеделското коопериране¹¹, възприемани като възрожденско „предсказание“ за бъдещото ТКЗС, утвърдено по времето на социализма.¹² Тези Ботеви „прозрения“ се изковават не без легитимацията на специално създадени институции (като открития през 1945 г. Научен институт „Христо Ботев“), които освен че се занимават с организирането на грандиозни чествания на паметта на своя патрон, освен че преиздават и „проучват“ неговото творчество, се грижат и за „правилното“ му идеологическо функциониране в българския гранд наратив. В периода на зрелия социализъм (70–80-те години на XX век), белязан от дейното участие в политическия живот на Людмила Живкова – дъщеря на тогавашния министър-председател Тодор Живков и председателка на Комитета за култура – без да прекъсва връзката си с авторитетните „ленински принципи“, общественото развитие прави завой в подчертано националистична насока, при която на преден план изпъкват есенциалист-

⁸ Зарев, 1945.

⁹ Каракостов, 1947.

¹⁰ Недков, 1945.

¹¹ Например в статията „Христо Ботев за земеделското стопанство и кооперацията“. Вж. Топузов, 1949.

¹² ТКЗС е абревиатура на словосъчетанието „Трудово кооперативно земеделско стопанство“, което отправя към характерната по време на социалистическия режим форма на коопериране, осъществена чрез национализация на частната земеделска земя, животни и инвентар.

ки тези, прицелени в „българския творчески гений“, „многовековната история на нашия народ“, самобитната българска култура и пр. (Живкова, 1981: 7–26). Един от стожерите на „този чутовен подем“ на българското самосъзнание е, разбира се, Ботев, който и в късно социалистическия метаразказ е определян като „великан на нашата национално-демократична революция“ (пак там, с. 15), „скъп и близък на всяко българско сърце“ (Живкова, 1982: 457).

И все пак, тъкмо към края на социалистическия режим се забелязва и активиране на отделни академични дискурси, разколебаващи в някаква степен йерархиите във въпросния метанаратив. Техен източник е най-вече историкът Николай Генчев, който смята, че първенството на Ботев в националния героичен пантеон е предпоставено (заради прокламираните от поета комунистически идеи) и донякъде неоснователно, тъй като не той, а Васил Левски е най-важният идеолог на националноосвободителната революция.¹³ Популярността на Генчев, дължаща се по онова време и на критиките му срещу режима, допринася много за актуализирането на култа към Васил Левски и превръща този български революционер, подобно на защитника му, в своеобразен дисидентски символ (Тодорова, 2009: 224–234). Вероятно и заради това след 1989 г., когато социалистическият режим в България пада, Левски продължава да носи ореола на най-безспорния национален герой, а през 2007 г. печели първото място в проведена от националната телевизия класация „Великите българи“, в която Ботев се класира едва пети. Същевременно в учебниците по история и литература представянето на поета започва постепенно да се дистанцира от характерния за социалистическата реториката патос. Прави впечатление, че постъпателно, макар и не напълно последователно, Ботев престава да бъде назоваван с генерализиращи определители от типа на „революционер демократ“, „борец за свобода“, та дори и „поет революционер“, което започва да звучи клиширано. Забелязва се също, че суперлативите, обгръщащи образа му през отминалия период, също стихват. В един учебник по литература от 1996 г. например се казва, че „Христо Ботев е *между* най-привлекателните фигури от историята на Българското възрождане“, че той е „една от най-вълнуващите легенди в националната ни памет“ (Атанасов, Берковска, Дамянова, Чернокожев, 1996: 52–53).

Паралелно с нормализацията на тона върви и изчистването на Ботевия образ от насложената преди това идеологическа обвързаност с тоталитарния режим. Пак в учебник по литература от 1992 г. се изтъква, че в „думи като „комунисти“ и „социализъм“ Ботев влага съдържание, „което е твърде далече от значението, което те придобиват по-късно“, че „за него тези понятия са свързани преди всичко с естествения стремеж на бедните и угнетените към постигане на по-голяма социална справедливост“. С други думи, Ботев е хуманист, а не комунист, затова и определянето му като „предтеча на научния социализъм у нас“, „интернационалист“, „предвестник на социалистико-реалистичната художествена критика“, „създател на партийността в идеологическия сектор“,

¹³ Вж. Генчев, 1987.

„предвестник на Червената армия“ и пр., е напълно спекулативно (Германов, Драгова, Михайлова, Стефанова, Топалов, Хаджикосев, 1992: 97). Оборват се също така и твърденията на социалистическата наука, че Ботев притежавал екземпляр от „Капиталът“ на Карл Маркс. През 1991 г. текстологът Илия Тодоров привежда сериозни аргументи в защита на тезата, че мистериозно „откритият“ през 20-те години на ХХ век текст „Символ-верую на българската комуна“, приписван на Ботев, е фалшификат.¹⁴

Проведените демистификации в постсоциалистически условия, както и стихването на патетичните обертонове, обгръщащи Ботевия подвиг, по никакъв начин не поставят под съмнение мястото на героя в българския „голям“ исторически разказ. В определени сюжетни завои на прочита той може и да отстъпва ролята си на централен персонаж в полза на Васил Левски, да кажем. Но дори и с подобно „отстъпление“, Ботев продължава да бъде сърцевината на есенциалистката представа за българското. Затова и всички опити за преосмисляне на образа му (независимо дали са индивидуална инициатива, или носят печата на някакво институционално решение), се схващат като посегателство срещу „народността“ и „българщината“ и, разбира се, предизвикват яростен отпор.

В плана на персоналните деконструктивистки начинания такава реакция инспирира нашумелият през 2013 г. филм с малко смуцаващо заглавие „Ботев е идиот“, дело на режисьора Деян Барарев. Късометражната продукция печели награди на фестивали, проведени в Република Сръбска в Босна и Херцеговина, също така в Румъния, Франция, Канада, но среща сериозна съпротива от страна на български националистични организации и особено от феновете на футболния клуб „Ботев“ (Пловдив). Деян Барарев изрично подчертава, че състрякащото заглавие на своя филм цели не дискредитиране на светинята, а тъкмо обратното – провокиране на размисъл по темата „колко ни е нужен Христо Ботев днес“ (Plovdiv-online, 2013). Този размисъл обаче се осъществява в насока, съвсем противоположна на режисьорската интенция. Освен че изкривява в разбирането за случила се обидна гавра с национален символ, той допълнително се изостря от слуха, разпространен в интернет пространството, за непрозрачно финансиране на филмовата продукция от „Движението за права и свободи“¹⁵; също от недостовърната информация, че сценарист на производението е скандалната изследователка Мартина Балева¹⁶; не на последно място,

¹⁴ Вж. Тодоров, 1991.

¹⁵ „Движение за права и свободи“ (ДПС) е политическа партия, за която популярното (и особено националистическото) съзнание смята, че защитава турски етнически интереси. Вж. пример за тези представи: Божков, 2010.

¹⁶ Мартина Балева става известна най-вече с участието си в проекта „Батак като място на паметта“ (2007). От позицията на един либерален, деконструктивистки инструментариум, в този проект тя се занимава с пресъздаването на т.нар. Баташко клане (избиване на българско население от село Батак по време на Априлското въстание през 1876 г.) в произведенията на изобразителното изкуство. Според масовите представи обаче Балева отрича това клане, подценява жертвата на „баташките мъченици“, загинали за Освобождението на България, и обслужва чужди (турски) политически интереси.

от обстоятелството, че една от наградите на филма е от фестивал, състоял се в Баня Лука, където според крайния националист Боян Расате било средище-то на „най-големите българофоби на Балканите“ (Български национален съюз, 2013). Така или иначе, след заплахи за физическа разправа, режисьорът заменя заглавието на филма с далеч по-неутралното „В час с Ботев“.

В сходна ситуация, отново в контекста на частните преосмисляния на ка-нона, попада и десетокласничката Деница Пенчева, която през 2013 г. публи-кува в личния си блог есето „5 + 1 причини да мразя Христо Ботев“, получило широко разпространение в медиите и социалните мрежи. Започвайки с призна-нието, че „този герой на българската литература“ никога не я е „вдъхновявал особено много“, ученичката изрежда следните причини за резервираното си отношение спрямо него: Ботев е „стихоплетец“ (защото в плана на поетиче-ския израз е далеч под нивото на по-късните поети модернисти); Ботев е „на-всякъде“ (неизменно фигуриращ във всички изпитни конспекти); Ботев е „пър-вобитен“ (и творчеството му наподобява „магията на пещерните рисунки“); Ботев е „прехвален“ (въпреки че, „крадейки“ от народните песни, очевидно не е толкова оригинален); Ботев е твърде „голям“ (поради което се е превърнал в „символ на всички полуграмотни патриотари“). Към избраните причини Де-ница Пенчева въвежда и един последен аргумент за „омраза“ към Ботев:

...Защото ми разбива сърцето.

Всеки път, когато прочета негов стих. Всеки път, когато помисля за съдбата му. Всеки път, когато усетя у себе си онзи ботевски бунт срещу грозното, сре-щу кривото и несправедливото. Всеки път виждам младото му тяло, проснато под оня връх. В тревата се просмуква лепкава кръв. (...) И тази кръв причинява повече болка, отколкото недораслото ми сърчице може да поеме. Затова го мразя. (Пенчева, 2013а)

Последният параграф на есето задава реторически похват, преобръщащ и в някаква степен обеззначаващ смисъла на приведените преди това аргументи. Очевидно в есето става дума за бунт не срещу Ботев (способен да пленява и даже да „разбива“ читателски сърца), а срещу каноничното втвърдяване на об-раза му, което му придава отчуждаваща изключителност и възпрепятства въз-можността за близко, непреднамерено вчувстване. Намерението на авторката на есето обаче е разчетено като подривна атака, характерна изобщо за поколе-нието ѝ, растящо с объркана ценностна система (както четем в коментарите на многобройните морални съдници, разпространени в интернет пространството по повод текста). Дали поради обществения натиск, или поради други, лични съображения, няколко дни след въпросната публикация, Деница Пенчева пише ново, идеологически „коректно“ есе, озаглавено „5 причини да обичам Христо Ботев + още нещо“ (Пенчева, 2013б).

Общественият натиск обаче е още по-отчетлив, когато опитите за пре-моделиране на метаразказа приемат облика на институционални директиви. Периодично например българското публично пространство е „взривявано“ от слухове (или от не толкова илюзорни инициативи, които тъкмо поради об-

ществения отпор по-късно биват определени като „слухове“), че творчеството на Ботев ще бъде редуцирано (или редактирано, или, още по-лошо, направо цялостно премахнато) от учебните програми. Подходящ пример в тази насока е развихрилият се през 2012 г. скандал, започнал заради доклад на Комисията за защита от дискриминация. Според доклада българското училище формира негативни стереотипи за някои малцинствени групи (най-вече за турците) чрез преувеличени разкази за насилие над българите по време на османското владичество. Това твърдение предизвиква остра реакция от страна на издателство „Просвета“, което в отворено писмо веднага задава въпроса трябва ли Ботев, който е писал срещу османската власт и е пресъздал в творчеството си въпросното насилие, да бъде махнат от учебниците по литература и история. Този въпрос на свой ред бива хиперболизиран до масовата истерия, че Министерството на образованието наистина е замислило да отмени изучаването на Ботевите творби. Социалните мрежи дават гласност на тази истерия, а една националистическа партия настоява, че случилото се е „част от процеса по денационализация на българите и псевдоевропейска подмяна на българската история“ (Actualno.com, 2012). Разбира се, и Комисията за защита от дискриминация, и тогавашният образователен министър Сергей Игнатов се оправдават, че план за отмяна на Ботев не е имало. Но убеждението, че се готви посегателство срещу гения поет е толкова дълбоко, че тези оправдания не се приемат за истинни и дори напротив, в масовото съзнание остава впечатлението, че благодарение на обществената реакция е предотвратено голямо зло.

На следващата година, и вече като премислено действие, което не може да бъде окачествено като невярна информация или мътва, е прононсиран нов образователен проект, според който четири канонични Ботевци стихотворения („Майце си“, „Елегия“, „Борба“ и „Моята молитва“) ще отпаднат от учебните планове. Решението е потвърдено от министъра на образованието Анелия Клисарова с довода за необходимо „олекотяване“ на учебните програми, в които трябвало да има „повече време за преговор и упражнения, каквито са новите тенденции в българското и европейското образование“ (БНТ, 2013). Отново под натиска на общественото недоволство обаче, ден по-късно Клисарова се извинява за предходното си твърдение. Тя обещава да разпорежи проверка по случая (в който съзира зловредната намеса на предишното правителство), заканва се да уволни дисциплинарно виновниците, изготвили недообмисления проект, и тържествено заявява, че докато е министър, няма да позволи „от програмата по български език и литература да отпаднат произведения на български класици“ (24 часа, 2013), което е гаранция, че „патриотичният дух в нашата литература“ ще бъде запазен (Труд, 2013).

Последните думи на образователния министър неминуемо напомнят, че фундаментът на българския гранд наратив (заедно с каноничните му разклонения в полето на литературата и културата) е националистически. Като възплъщение на масовата, а и на институционалната представа за автентиката на българското (представител на „най-българското“ време, както популярно е наричано Възражда-

нето; основоположник на българската литература, пример за съблнимна героика в името на свободна България и пр.), образът на Христо Ботев не само че устоява на всевъзможни идеологически пренаписвания, но и неизменно запазва високото си място в най-емоционалните сюжети на българския национален разказ.

Литература

- Атанасов, Вл., Л. Берковска, А. Дамянова, Н. Чернокожев. (1996). *Литература за 7. клас*. София: Просвета.
- Бакалов, Г. (1983). *Студии, статии, рецензии*. Т. 1. София: Бълг. писател.
- Бакалов, Г. (1924). Чий е Ботев? *Нов път*, 1, бр. 14.
- Бобчев, С. (1876). От Одеса в Белград. *Стара планина*, 25 август, бр. 5.
- Български ратници за свободата. (1876). *Стара планина*, 23 октомври, бр. 22.
- Вазов, И. (1891). Христо Ботев. *Денница*, II, бр. 6, 7, 8, 10.
- Генчев, Н. (1987). *Васил Левски*. София: Военно издателство.
- Германов, Г., Н. Драгова, А. Михайлова, Л. Стефанова, К. Топалов, С. Хаджикосев. (1992). *Литература за 9. клас на средното общообразователно училище*. София: Просвета.
- Дечев, С. (2010). Интимизиране на изобретеното: национална държава, национална идентичност и символи на всекидневието. – Във: *В търсене на българското. Мрежи на национална интимност (XIX–XXI век)*. София: Институт за изследване на изкуствата.
- Димитров, Г. (1949). Христо Ботев е знаме, което все по-високо ще се развява над нова, демократична България. – В: *Стогодишнината от рождението на Христо Ботев*. София: БКП.
- Живкова, Л. (1981). *Да пребъде през вековете нашата древна и вечно млада Родина*. София: Партиздат.
- Живкова, Л. (1982). *С априлско вдъхновение в борбата за мир и социализъм, за единство, творчество и красота*. София: Партиздат.
- Займов, С. (1895). *Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов*. София: Ив. Б. Касъров.
- Зарев, П. (1945). Ботев и южнославянското единство. *Народна войска*, 2 юни, № 221.
- Златаров, А. (1924). Кому принадлежи Ботев? *Социалистическа младеж*, 3, 02 юни, бр. 10–11.
- Каракостов, С. (1947). Историческите основания на българо-югославянското братство Ботьов-Димитров-Тито. *Работническо дело*, 5 авг. 1947, № 179.
- Каракостов, С. (1977). *Ботев в спомените на съвременниците си*. София: Партиздат.
- Клинчаров, И. (1910). *Христо Ботйов*. София: Ив. Г. Игнатов.
- Красний. (1924). Христо Ботев е наш! *Народно единство*, 1, 08 юни 1924, бр. 141.
- Милев, Н. (1924). Чий е Ботев? *Изгрев*, 02 юни, бр. 17.
- Лиотар, Ж-Ф. (1996). *Постмодерната ситуация*. София: Наука и изкуство.

- Макдъф. (1929). *Чий е Ботев? Нравственият лик на тая зловеца личност*. София: Арм. воен.-изд. фонд.
- Недков, Й. (1945). Ботев и славянството. *Добруджанска трибуна* (Добрич), 2 юни 1945, № 35.
- Недялков, Х. (1877а). Христо П. Ботев. *Стара планина*, 14 април, бр. 63.
- Недялков, Х. (1877б). При гроба на Ботева. *Стара планина*, 14 април, бр. 63.
- Панов, А. (2012). *Художествена система на Ботевата поезия*. София: Ал. Панов, 2012.
- Пенев, Б. (1978). *История на новата българска литература*. Т. IV. София: Бълг. писател.
- Попов, П. (1927). *Христо Ботйов*. Трагедия в три действия. Ловеч: Др. Мичев и син.
- Савчев, Г. (1945). *Христо Ботйов. Исторически роман*. София.
- Славейков, П. (1959). *Събрани съчинения*. Т. 5. София: Бълг. писател.
- Стоянов, З. (1983). *Съчинения*. Т. 2. София: Бълг. писател.
- Теодоров-Балан, А. (1896). *Българска литература. Кратко ръководство за средни и специални училища*. Пловдив: Хр. Г. Данов.
- Тодоров, И. (1991). „Символ-верую на българската комуна“. *Летописи*, бр. 1.
- Тодорова, М. (2009). *Живият архив на Васил Левски и създаването на един национален герой*. София: Парадигма.
- Топузов, И. (1949). Христо Ботев за земеделското стопанство и кооперацията – В: *Христо Ботев. Сборник по случай 100 години от рождението му*. София: БАН.
- Чолчев, Х. (1922). Чий е Ботев? *Вестник на жената*, 27 май, бр. 59.
- Lincoln, В. (1989). *Discourse and the Construction of Society. Comparative Studies of Myth, Ritual and Classification*. New York: Oxford University Press.
- 24 часа. (2013). *Анелия Клисарова уволнява виновните за отпадане на стихотворения от Ботев*. Достъпно на: <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=2079845> [18.01.2014].
- Actualno.com. (2012). *Facebook протест: махате Ботев, не пускаме децата на училище*. Достъпно на: http://society.actualno.com/Facebook-protest-Mahate-Botev-ne-puskame-decata-na-uchilishte-news_397155.html [18.01.2014].
- БНТ. (2013). *Ботеви стихотворения отпадат от учебната програма*. Достъпно на: http://archive.bnt.bg/bg/news/view/103213/botevi_stihotvorenija_otpadat_ot_uchebnata_programa [18.01.2014].
- Божков, В. (2010). *Националните интереси налагат отстраняване на ДПС от политиката*. Достъпно на: http://www.vestnikataka.com/?module=displaystory&story_id=25449&format=html [18.01.2014].
- Ботев, Х. (2013). *Хаджи Димитър*. Достъпно на: <http://litclub.bg/library/bg/botev/poezia/hd.htm> [18. 01. 2014].
- Ботев, Х. (2014). *Символ-верую на българската комуна*. Достъпно на: <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=1&WorkID=3179&Level=2> [18.01.2014].
- Български национален съюз. (2013). *Поредна гавра с национален символ – филм „Ботев е идиот“*. Достъпно на: <http://bgns.net/поредна-гавра-с-национален-символ-ф/> [18.01.2014].

- Пенчева, Д. (2013а). *5 + 1 причини да мразя Христо Ботев*. Достъпно на: <http://pisheshtamashina.wordpress.com/2013/08/27/5-1-причини-да-мразя-христо-ботев/> [18.01.2014].
- Пенчева, Д. (2013б). *5 причини да обичам Христо Ботев + още нещо*. Достъпно на: <http://pisheshtamashina.wordpress.com/2013/09/09/5-причини-да-обичам-христо-ботев-още-не/> [18.01.2014].
- Plovdiv-online. (2013). *Заплашват автор на филма „Ботев е идиот“*. Достъпно на: <http://www.plovdiv-online.com/konflikti/item/44452-%D0%B0vtor-n%D0%B0-film%D0%B0-botev-e-idiot-ne-obijd%D0%B0me-fk-botev> [18.01.2014].
- Труд. (2013). *Министър Клисарова: Извинявам се за този смут с Ботев и Димов*. Достъпно на: <http://www.trud.bg/Article.asp?ArticleId=2080325> [18.01.2014].

Ana Alexieva

HRISTO BOTEV IN THE NATIONAL NARRATIVE OF BULGARIAN PEOPLE

Summary: The paper is focused on one of the most canonic figures on the Bulgarian heroic pantheon – the poet and revolutionary Hristo Botev, who died in battle against ottoman troops in 1876. The analysis is based on wide scope of sources: press publications, memoirs, literature texts, school textbooks etc. The process of mythologization of Botev and gradual installation of him into cultural memory of Bulgarian people are traced. Particular attention is paid to the institutionalization of the hero as core character of the Bulgarian Grand narrative. This process begun shortly after his death, but it became evident during 20-ties and 30-ties of XX c., when the national concepts, representing Bulgarian essentiality, were forged. Thus, Botev was regarded as one of the emblems of these concepts. After the communist takeover in Bulgaria (9 September 1944) the image of the revolutionary was attributed with the highest possible legitimacy, a logical consequence of the ideological aspiration of the regime. And, after the collapse of the communism (10 November 1989), despite of the revision of a number of symbols, considered as a visual representation of the regime, the poet-revolutionary remained untouched with his noble aureole. Therefore, meta-narrative could be regarded as rigid structure as well as the privilege, obtained by the personalities it comprises as implying the essentialist conception of the „national“ and „Bulgarian“.

СРПСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О СОКОЛСТВУ

Сажетак: Соколски покрет и соколска идеологија представљају значајан друштвено-политички феномен с краја 19. и прве половине 20. века, не само у слободним и поробљеним словенским земљама Европе, већ и у Краљевини Србији и на аустроугарском словенском југу. Развој соколског покрета, његова идеологија, устрој соколских друштава и њихово политичко, културно и друштвено ангажовање стога су већ дуго предмет интересовања југословенских и српских историчара. Овај рад има за циљ да представи научној јавности домете српске историографије у сфери проучавања соколства, значајне чланке, студије и монографије, посебно новија истраживања и синтезе који се баве историјом соколства на територији данашње Србије.

Кључне речи: соколство, соколски покрет, Србија, Југославија, историографија

1. О значају спорта и физичке културе

Овај рад, који има за циљ да да кратак преглед изучавања соколства у српској историографији, згодно је започети једним значајним цитатом професора Боре Јовановића, вероватно једног од највећих познавалаца историје физичке културе и спорта у Србији и Југославији. Он је, у предговору својој књизи *Физичка култура кроз историју*, која је објављена давне 1955. године, написао следеће: „Физичка култура је увек била зависна од друштвеног уређења и зато није никад ни била у себи изолована појава него је увек условљавана другим појавама а и сама је условљавала односно утицала на низ других појава. Историја физичке културе не може бити проста хронологија значајних догађаја и личности, лабаво повезаних сликовитим описима појединих њихових манифестација, ограничених простором и временом, већ она мора бити један допринос стварању целовите слике живота људског друштва у непрекидном процесу његовог историјског развоја“ (Јовановић, 1955: 5). Професор Јовановић је на један леп и концизан начин сажео једну велику мисао, мисао о потреби интензивног изучавања спорта и физичке културе у оквиру друштвене историје и доприносу истих процесу сагледавања тоталитета људског живота у прошлости. До сада је већ постало јасно свима да је и те како могуће посматрати велике теме кроз призму малих догађаја, малих људи и наизглед периферних појава. Физичка култура, физичко васпитање, гимнастика и спорт предствљају

у периоду прелаза из 19. у 20. век још увек периферне феномене који нису били у фокусу пажње јавности, али су неспорно били на добром путу да се ту ускоро нађу. Животне навике грађанске Европе, урбанизоване и индустријализоване, мењале су се рапидно а на ту Европу се угледала и мала Србија (Maze, 2008: 53–59). Све оно што се у Европи јављало као директна или индиректна последица технолошке и друштвене модернизације, долазило је и у Србију, истина са малим закашњењем али је свакако долазило. Тако су у Србију са запада дошли и спорт и физичка култура.

За ову студију битна је једна специфична форма физичке културе која је истовремено била и гимнастичка дисциплина посвећена јачању тела и побољшању здравља, али и политички и културни манифест словенског идентитета, снаге и јединства. Соколски покрет, настао у Чешкој средином 19. века, нагло се проширио целим словенским светом, највише у словенским деловима Аустроугарске, а до почетка 20. века и на слободне словенске државе Европе и на словенске емигрантске заједнице широм света. Соколство, као израз тежњи за националном еманципацијом и братском сарадњом, било је популарно и у југословенским земљама, подједнако међу Словенцима, Хрватима и Србима. У каснијем периоду, пошто је формирана Краљевина СХС, југословенски Соколи су представљали носиоце идеје југословенског националног и државног јединства и лојалности монарху. Изузетан значај који је соколски покрет у Југославији имао у идеолошком, политичком, пропагандном, па чак и одбрамбеном смислу, указује на неопходност његовог изучавања, посебно како би се у правом светлу могли разумети сложени процеси кроз које је југословенска држава пролазила 20-их и 30-их година 20. века.

Југословенска и српска историографија, нажалост, соколству нису посветиле одговарајућу пажњу. Два су главна разлога због којих је ситуација била таква. У периоду пред Други светски рат настало је неколико дела која су се бавила историјом соколства али она нису била критички написана већ су углавном била пропагандне природе. Са друге стране, после Другог светског рата, историографска наука се није бавила детаљно соколским покретом јер је он био окарактерисан као фашистички, што је свакако груба и неистинита квалификација. У том периоду, Соколима се углавном бавила спортска штампа и периодика, без улажења у шири смисао постојања и деловања. Тек је крајем 80-их година дошло до пробоја у историографској науци, макар по питању проучавања соколства у ширем контексту, прво контексту културне историје Југославије а затим и њене политичке историје. Истраживања која су у том периоду настала и указала на многобројне и занимљиве проблеме из историје соколства, показала су и пут будућим истраживачима, онима који су се овом темом бавили у последње две деценије.

2. О југословенским соколима

Соколски покрет се на словенском југу појавио свега неколико година пошто су га у чешким земљама утемељили Мирослав Тирш и Јиндрих Фиг-

нер. Прво соколско друштво на овим просторима био је *Јужни сокол*, основан у Љубљани 1863. године.¹ Власти су неповољно гледале на ову организацију и током целог периода њеног постојања била је под стриктним надзором и под константном претњом гашењем. У Хрватској, Славонији и Далмацији ситуација је била слична: оснивана су соколска друштва која су била и хрватска и српска а често и мешовита. У политичком смислу, као и у Словенији, Соколи су били блиски народњацима и истовремено велики противници мађаронске политике и римокатоличког клерикализма. Соколи су били стуб одбране од мађаризације, германизације и италијанизације. Прво соколско друштво у Хрватској је био *Хрватски сокол*, основан у Загребу 1874. године.

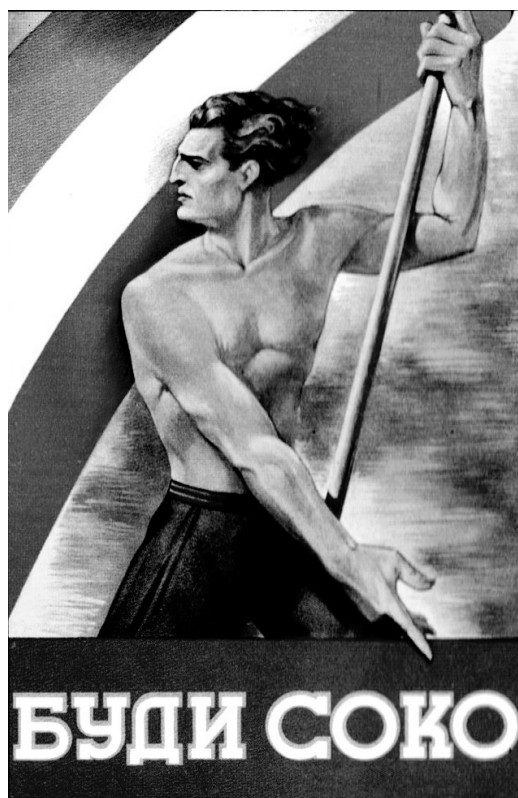
У Србији се соколски покрет развијао у знатно другачијим околностима него што је то био случај у словенским крајевима Аустроугарске. С обзиром на то да је Србија била практично независна кроз највећи део 19. века и да је пуну и од међународне заједнице признату независност стекла 1878. године, у периоду с краја 19. века, када су питања асимилације и културне хегемоније била изузетно значајна за Словенце и Хрвате, у Србији се није осећала ова претња и бојазан. Стога Соколи нису у Србији били у оној мери значајни као у другим деловима Балкана, макар до последње деценије 19. века, када су идеје о неопходности ослобођења и уједињења свих Срба и других јужних Словена, како оних у матици, тако и оних у Кнежевини Црној Гори, Аустроугарској и Османском царству, постале актуелне. Прво соколско друштво у Краљевини Србији основано је у Београду 1891. године, а недуго затим још неколико у другим, мањим српским градовима. Пуну афирмацију је соколство у Србији стекло тек у периоду подигнутих тензија и конфронтације са Аустроугарском, у периоду од избијања Анексионе кризе па до почетка Првог светског рата. Процењује се да је у том периоду у Србији деловало око 8.000 Сокола.

После Првог светског рата и стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у децембру 1918. године, југословенски Соколи су у новој политичкој средини били главни носиоци идеје народног јединства и браниоци новоуспостављеног поретка, не само од остатака аустрофилских елемената у западним крајевима земље, већ и од потенцијалне револуционарне унутрашње комунистичке опасности. (Bartulović, 1925: 71–79). Уједињење свих соколских организација у новој држави обављено је у јануару 1919. године у Загребу, када је створен *Соколски савез Краљевине СХС* а националне соколске организације укинуте. На оснивачком конгресу истакнуте су смернице југословенског соколског покрета у будућности а Александар Карађорђевић је поздрављен као ујединитељ и спасилац отаџбине (Žutić, 1991: 10). Идеологија интегрализма која је код Сокола иначе била јака, посебно је истакнута чином промене имена организације у *Југословенски соколски савез*, у тренутку када се држава још

¹ Према одредници о Соколима у *Енциклопедији физичке културе*, главни разлог за тако брзо ширење соколских идеја на територију данашње Словеније је била добра повезаност та два дела аустроугарске монархије и слична културно-друштвена средина. *Enciklopedija fizičke kulture 2*. 1977. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 278.

увек звала Краљевина СХС. Соколски унитаризам је у сваком случају био авангарда у односу на државни унитаризам који ће постати доминантна идеологија тек по увођењу краљеве личне диктатуре 1929. године.

Идеолошка ригидност југословенских Сокола у периоду 20-их година и неприхватање постојања других соколских организација у држави довели су до тога да се јавила и опозиција *Југословенском соколском савезу*, посебно у круговима хрватских Сокола. Многи од њих који су раније били у потпуном сагласју са осталим југословенским Соколима, нису желели ни могли да прихвате унитаристичку идеологију која је у својој суштини представљала негацију хрватске народне индивидуалности и која је зарад државног јединства пропагирала националну асимилацију југословенских народа. Реакција *Југословенског соколског савеза* на настанак опозиционих групација је била груба и арбитрарна: пошто је према соколском статуту политичко деловање било забрањено (иако су опозиционари заступали ставове легалних политичких чинилаца у Краљевини СХС, попут Хрватске републиканске сељачке странке), опозиционари су из организације избачени (Брозовић, 1930: 93). Избацивање великог броја хрватских Сокола из *Југословенског соколског савеза* значило је реактивирање националних соколских организација и њихову даљу политичку радикализацију.

Слика 1. Соколски пропагандни постер

Када је у јануару 1929. године краљ Александар суспендовао Устав и за-
вео апсолутну личну власт, нова државна идеологија је ступила на сцену. Идеја
југословенског интегрализма (или идеологија интегралног југословенства),
за коју су се раније залагале поједине политичке личности и групације, међу
њима и већина југословенских Сокола, постала је доминантан политички дис-
курс у држави. Држава је постала Југославија, племенске (односно народне)
особености су стављање у страну. У циљу промовисања и учвршћивања новог
политичког и идеолошког курса, ангажовани су сви државни ресурси а често и
организације које су, макар номинално, биле приватног карактера. *Југословен-
ски соколски савез* који је и раније стајао на сличним политичким основама, у
потпуности је потчињен циљевима власти и стављен под директан државни
надзор. У децембру 1929. године донет је нови закон којим је регулисано дело-
вање југословенских Сокола, по којем су све старе организације укинуте а фор-
миран нов и централизован *Соко Краљевине Југославије*, директно подређен
држаним органима попут Министарства унутрашњих послова, Министарства
војске и морнарице, Министарства просвете а касније и специјално формираном
Министарству физичког васпитања народа (Крагујевић, 2008: 129–132).
Сврставање организације југословенских Сокола у једно од оруђа режима има-
ло је двоструке ефекте: никад раније нису Соколи били у тој мери моћни и
значајни у југословенском друштву као у периоду 30-их година, нити су икада
имали такву материјалну и политичку подршку државе, док су, са друге стране,
у потпуности изгубили морални ауторитет и интегритет и праву политичку
тежину коју је у ранијем периоду доносила чињеница да су организацију са-
чињавали својом вољом, идејама и пожртвовањем повезани појединци. Све до
краја Југославије Соколи су били помоћна рука режима, камп за предвојничку
обуку и место за исказивање лојалности властима.

3. О изворима за проучавање соколског покрета

Пре него што се фокус усмери на историографска дела која су се бавила
соколством у српској и југословенској историји, упутно је продискутовати о
изворној основи, односно о документима, архивским фондовима и архивској
грађи на основу које су истраживања вршена. Основне карактеристике архивске
грађе која се односи на соколство су фрагментарност и растуреност, као
уосталом и грађе која се односи и на многе друге, често битније области из
наше националне историје. Истине за вољу, узроке оваквом стању грађе треба
тражити пре свега у третману којем су културна и историјска добра била подвр-
гнута у турбулентним периодима историје. Архивска грађа везана за историју
соколства у Србији и Југославији је раштркана у неколико архива а у оквиру
истих, раштркана у неколико различитих фондова. Најзначајнији фондови који
садрже соколске документе се налазе у Архиву Србије и Архиву Југославије. У
Архиву Србије, у фонду који носи назив *Београдско гимнастичарско друштво*

„Соко“, налазе се најдрагоценији документи везани за сам почетак соколског покрета у Србији и Београду и он покрива период између 1881. и 1944. године. Документи који се тамо налазе се углавном односе на београдско соколско друштво али су веома значајни и за остатак Србије и Југославије јер је Београд током целог периода његовог постојања био центар соколског покрета, прво у Краљевини Србији а касније у Краљевини СХС/Југославији и у београдском центру су настајале многе иницијативе и идеје које су се касније шириле целом земљом.

У Архиву Југославије у Београду чувају се документи који се односе на централну соколску институцију у држави, *Савез Сокола Краљевине Југославије*, односно касније само *Сокола Краљевине Југославије*. Нажалост, грађа је раштркана у неколико фондова и не постоји један централни фонд ове институције. Највише грађе се може наћи у фонду Министарства физичког васпитања народа Краљевине Југославије (фонд 71), где неких десетак кутија грађе скоро потпуно садржи документе посвећене Сокоlima. Ту се могу наћи разни документи: преписка соколске централе са разним министарствима и другим органима државне управе и локале самоуправе, преписка са разним месним и жупским соколским организацијама широм земље, статuti и одлуке, различита мишљења и молбе, захтеви за материјалном потпором и слично. Овај фонд није једини који се налази у Архиву Југославије а који садржи соколска документа. Значајни су и следећи фондови: фонд Министарства унутрашњих послова (фонд 14), где се налази мноштво докумената који се односе на пријаве, регистрације и одобрења за рад и деловање соколских друштава, као и извештаји локалних полицијских структура о раду, фонд Државног савета Краљевине Југославије (фонд 73), у којем се могу наћи разне молбе и представке, фонд Краљев двор (фонд 74), који чува бројне документе везане за соколство, пре свега молбе и извештаје, фонд Министарског савета Краљевине Југославије (фонд 138), фонд Министарства просвете Краљевине Југославије (фонд 66) и фонд Министарства социјалне политике и народног здравља (фонд 39), где се налази грађа важна за схватање значаја Сокола у културно-просветној и здравственој политици Краљевине Југославије, као и многобројне личне збирке, попут збирке Милана Стојадиновића (збирка 37).

Широм Србије, у локалним, градским и регионалним архивима, чува се значајна архивска грађа за развој соколства и соколског покрета у појединим крајевима државе. Стање тих фондова је различито и зависило је од срећних или несрећних околности које су поједине архиве пратиле кроз историју, пре свега кроз период Другог светског рата. Чест је случај да је архивска грађа која се односи на соколску дружину једног места потпуно уништена а да је за нека друга места необично богата и у потпуности сачувана. Фондови који садрже грађу, преписку и фотографије локалних, градских, среских и жупских соколских дружина броје се у десетинама и они су раштркани по архивима широм Србије. Ова грађа је непроцењива за истраживаче, не само због тога што може послужити за реконструкцију друштвеног живота једне мање средине у

Србији у периоду краја 19. и прве половине 20. века, већ и због тога што је у локалним архивским збиркама могуће пронаћи и документе који описују и значајне догађаје и процесе на државном нивоу. Између осталих, треба поменути значајне документарне збирке соколских друштава из Ужица, Чачка, Пожеге, Аранђеловца и других српских градова, чије је богатство инспирисало бројне истраживаче који су, на крају, својим истраживањима дали огроман допринос проширењу наших сазнања о развоју и деловању соколских друштава.

Поред архивске грађе која је несумњиво најважнија за проучавање соколске прошлости, од изузетног значаја су и различите серијске публикације са соколском тематиком које су излазиле у Краљевини СХС/Југославији у периоду између два светска рата. Соколска продукција је била толика да се број публикација (гласника, недељника, месечника, календара, специјалних публикација, сепарата, реферата и других) може мерити у неколико десетина. Сва значајнија соколска друштва и соколске жупе у држави су издавале своју сопствену серијску публикацију која је, пре свега, имала информативни карактер јер је члановима и симпатизерима говорила о редовним и ванредним активностима организације. Са друге стране, поред информативног, ове публикације су имале и идеолошко-пропагандни карактер, јер су веома често објављивале или преносиле текстове који су читаоце обавештавали о циљевима соколства и соколским погледима на свет, друштво и државу. Најзначајнији од свих соколских гласила је био *Соколски гласник: званичан орган Соколског савеза Срба, Хрвата и Словенаца*, који је у периоду између 1919. и 1929. године излазио у Загребу два пута месечно а уређивали су га Мирослав Амброжич, Вериј Швајгар, Анте Брозовић и Рико Фукс. Од 1930. године, када је држава преузела потпуну контролу над југословенским Соколима, званичан часопис је променио место издавања и уредништво. Прво је излазио у Љубљани а од 1937. године у Београду. Уредници часописа су у том периоду били Стјепан Челар, Тихомир Протић и Нико Бартуловић. Поред *Соколског гласника* и локалних и регионалних соколских часописа (од којих су најважнији они које су издавале жупе у Љубљани, Загребу и Београду), значајан је био и часопис *Соколић*, лист намењен соколском нараштају, односно соколској омладини. Излазио је у периоду између 1919. и 1938. године у Љубљани а часопис су уређивали Иван Лах, Иван Бајзел и Јосип Јерс. Соколска периодика, упркос томе што истраживач мора уложити значајан напор да би се извукао из наслага идеологије и пропаганде, представља изузетно значајан корпус релевантне и богате грађе, посебно због тога што је путем локалних соколских гласника могуће пратити деловање појединих организација и попунити рупе које су остале услед недостатка докумената. Такође, званична соколска штампа је најбољи извор за проучавање соколске идеологије и њене промене кроз године и услед политичких ломова у држави.

4. Преглед истраживања историје соколства

Најстарија истраживања која су се бавила соколством потичу још из периода пре Првог светског рата. Поред занимљивих чланака у дневној штампи и периодичи који су повремено објављивани а који су се тицали развоја соколског покрета у Чешкој, Словенији и Хрватској, прва права и озбиљна анализа развоја физичког васпитања у Србији је била књига *Витешке игре и спортови и физичко васпитање нашега народа* коју је написао Миленко Арсовић, поручник српске војске и која је објављена у Београду 1911. године. У њој је један одељак посвећен соколству и у том одељку се посебно истиче важност коју Соколи посвећују народној традицији и неговању патриотског осећања (Арсовић, 1911: 230–239).

Соколска литература, а тако је треба називати јер је то много примереније него је звати литературом о соколству, доживела је прави процват у периоду после Првог светског рата, посебно после 1929. године, када су сва соколска друштва и организације у земљи, одлуком државних власти, обједињена у једну, *Соко Краљевине Југославије*. Тада су издавани многобројни часописи, чланци, брошуре, календари и монографије који су се дотицали најразличитијих тема из домена соколства, соколског живота и соколске идеологије. Две најзначајније публикације које треба поменути, а које се у највећој мери баве историјом соколског покрета на територији Југославије су *Соко Краљевине Југославије* из 1930. године коју је написао Анте Брозовић, тада секретар *Савеза сокола Краљевине Југославије* и *Свеславенско соколство*, објављено исте године поводом Свесловенског видовданског соколског слета у Београду. Брозовићева књига даје кратак али опет сасвим задовољавајући преглед историје соколског покрета у југословенским земљама као и кратку историју Сокола у Чешкој. Књига *Свеславенско соколство*, која заправо представља свечано и јубиларно издање којег су припремили Анте Брозовић, Лујо Ловрић, Милорад Драгић, Јован Радонић, Бранко Живковић, Милутин Стевановић и Бошко Богдановић, много је обимнија и детаљнија, приказује не само историјски развој соколства у Југославији, и то у свим тада постојећим југословенским соколским жупама, већ и кратак преглед историје соколства у другим земљама, у Чехословачкој, Пољској, Русији, код Лужичких Срба, чак и у Сједињеним Америчким Државама. Оба ова дела су памфлетистичке природе и стоје на линији званичне државне политике и идеологије интегралног југословенства, па су у складу са тим и тумачени многи догађаји из прошлости југословенских народа. Упркос томе што такав приступ умањује научну вредност поменутих дела, ипак су многи подаци који су тамо изнети а који иначе нису сачувани на другим местима, драгоцени и непроцењиви за даље истраживање. Штавише, скоро сви истраживачи соколства се и данас користе овом литературом за потребе утврђивања елементарне фактографије. Још једно велико богатство ових књига представљају изузетне фотографије значајних Сокола и соколских дружина и манифестација које засигурно нису сачуване ни на једном другом месту.

У периоду после Другог светског рата *Сокола краљевине Југославије* су државне власти, али и научна и стручна јавност која је у то време деловала у једној веома идеологизованој јавној сфери, посматрале као фашистичку и милитаристичку организацију и као од један од стубова Шестојануарске диктатуре и стога често у историографским делима стављан у групу организација попут *ОРЈУНА-е*, *Јадранске страже*, *Југословенске акције* или *ЈНП Збор*. Наравно, значајна улога Сокола у процесу учвршћивања диктатуре није спорна али квалификација која организацију сврстава у ред фашистичких просто не може да стоји, у истој мери у којој тај епитет не пристаје ни самом краљу Александру Карађорђевићу нити Милану Стојадиновићу. Важан корак у отклањању ове идеолошке категоризације Сокола и соколског покрета дали су историчари Бранко Петрановић у првом тому свог капиталног дела *Историја Југославије 1918–1988*, Љубодраг Димић у књизи *Културна политика Краљевине Југославије* и Никола Жутић у монографији *Соколи: Идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије 1929–1941*. Иначе је у периоду од 1945. па до краја 80-их година, када су идеолошке стеге значајно попустиле, настало мало радова који су се бавили Соколима и соколским покретом. Треба издвојити два значајна, монографију *Физичка култура кроз историју* Боре Јовановића из 1955. године и енциклопедијску одредницу *Соколство у Енциклопедији физичке културе* коју је издао Југославенски лексикографски завод у Загребу 1977. године. Оба ова рада се углавном користе старијом литературом и публицистиком али су веома корисна као основа за истраживање. Одредница о соколству у *Енциклопедији физичке културе* је доста опширна, веома добро написана и даје одличан преглед историјата и организације покрета. Написана је на основу радова Зорана Полича, Живка Радана, Драга Степишника, Франце Лубеја, Хајрудина Ђурића и Рада Радуновића. Треба поменути и једно значајно дело које је настало у овом периоду али није објављено све до 2005. године. Ради се о радовима *Ecclesia militans ratuje s Tyrševom ideologijom* и *Libellus accusationis*, великог научника Виктора Новака. Ови радови, оригинално замишљени да буду саставни део његовог епохалног дела *Magnum crimen*, нису објављени због наводних политичких притисака појединих моћника из Хрватске. Виктор Новак, с обзиром на то да је био човек југословенског опредељења и велики противник деструктивног политичког деловања Римокатоличке цркве, симпатисао је Соколе, представљајући их као бескомпромисне борце против оних политичких снага које су тежиле да Југославију ослабе и разбију. Ова књига коју је за штампу припремио академик Василије Крестић, даје одличан увид у борбу између соколства и римокатоличког клерикализма у Краљевини Југославији, али истраживач истој треба приступити са одређеним опрезом, управо због ауторове очигледне пристрасности која је у самом делу видљива. Наравно, у морални интегритет професора Новака не треба сумњати али треба имати у виду да је дело настало из процеса једне сурове политичке борбе у којој професор Новак није стајао по страни, те је његов угао гледања на ствари потпуно разумљив.

Крајем 80-их година истраживачи су почели да отварају многа нова питања из југословенске историје, охрабрени подстицајима професора Бранка Петрановића, и једно од тих питања је било и питање историјског значаја Сокола и соколства. У изучавању ове проблематике предњачили су историчари Љубодраг Димић и Никола Жутић. Нов приступ теми и истраживању, пре свега осталог проучавање обимне и релевантне архивске грађе, резултовали су многим новим сазнањима и бројним чланцима, рефератима и монографијама. У монографији *Културна политика Краљевине Југославије* која представља заправо докторску дисертацију, Љубодраг Димић је посветио Соколима два поглавља: у једном проучава везу између Сокола и званичне државне идеологије интегралног југословенства а у другом однос између Сокола и римокатоличке клерикалне политике у Краљевини Југославији. Ова два поглавља, укупно свега педесетак страна текста, основа су за свако даље озбиљно истраживање и представљају праву ризницу података, статистичких извештаја и сажетих стотина докумената из разних југословенских архива. Никола Жутић је у истраживању ишао још даље. Он је 1991. године објавио монографију *Соколи: Идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије* у којој су обрађени многи проблеми из соколске историје: соколска идеологија, однос Сокола и државе, однос Сокола и војске, њихова политичка оријентација, однос према националном питању, однос према политичким странкама, промене у соколском покрету које су пратиле политичку динамику југословенског међуратног друштва и многи други.

У најновије време, у последњих петнаестак година, уочљив је тренд да се на основу онога што је писано у ранијем периоду и на основу веома богате архивске грађе соколских друштава који су сачувани у локалним архивима по Србији, раде веома озбиљна истраживања и пишу сјајне монографије о соколском покрету на нивоу локалних заједница, градова и жупа. Ове микроисторије не само да су веома важне за разумевање животних прилика и социјалне динамике мањих заједница, већ представљају костур сваког, условно речено, већег и глобалнијег истраживања. Тих сјајних локалних соколских историја има пуно. Треба истакнути неколико најзначајнијих: монографију *Соколи Чачка 1910–1941* Милоша Тимотијевића коју је објавио Народни музеј у Чачку 2006. године, која није само изврстан приказ једне значајне друштвене организације у српској вароши у међуратном периоду, већ и пример како на прави начин треба приступити изучавању једне теме из локалне историје. Уводно поглавље ове књиге представља изванредан пример како се на адекватан начин даје један општи увод у материју која се изучава и може се рећи да би просечном читаоцу ово поглавље било довољно да сазна о соколском покрету све што је икада хтео (Тимотијевић, 2006: 12–52). Такође треба поменути дело *Споменица крагујевачких сокола 1907–2007* аутора Јевђе Јевђевића, ентузијасте и обновитеља рада крагујевачке соколске жупе које нам доноси одличан преглед историје соколства у Крагујевцу и Шумадији, као и прегршт докумената и сачуваних фотографија. Монографија *Соколство у ужичком крају и рашкој области 1911–1941* аутора Милета Чарапића коју је 2010. године објавио Историјски архив у Ужицу, даје занимљив пре-

глед развоја соколства у Ужицу, Ариљу и Пожеги, као и бројна сведочанства, документе, фотографије и биографије знаменитих локалних Сокола.

Посебан корпус научних радова који се појавио у последње време представљају радови који се баве соколском иконографијом и симболиком, односно визуелним и симболичким карактеристикама соколског покрета. Предмет изучавања ових радова представљају соколске униформе, соколске заставе, соколски плакати, симболика соколских манифестација и перформанса, архитектура соколских домова и вежбалишта и слично. Из ове области треба издвојити два значајна рада: чланак *Визуелна култура сокола* Марије Стојић који представља скраћени магистарски рад и књигу *Соколи и соколски слетови* Душана Цветковића која представља праву ризницу соколских артефаката.

5. Закључак

У данашње време је значај спортских активности и организација и институција спорта и физичке културе признат од стручњака, и то не само њихов значај примарном пољу деловања, већ и њихов друштвено-политички и културни значај. Тренд пораста интересовања истраживача је евидентан и лако уочљив. Соколски покрет је на просторима бивше Југославије представљао значајан феномен, не само због тога што је окупао десетине хиљада људи, већ пре свега због својих политичких и идеолошких становишта, непријатељских према Аустроугарској и Италији и према онима који су радили против државног јединства Краљевине СХС/Југославије и власти династије. Историјом соколског покрета на територији Југославије и Србије бавили су се разни људи. Први су били сами Соколи, чланови соколских друштава и њихови функционери. Монографије које су се бавиле Соколима а које су излазиле 20-их и 30-их година су биле апологетске и необјективне али веома значајне, пре свега у смислу фактографије. У периоду после Другог светског рата, због идеолошке острашћености, озбиљније изучавање соколства није било могуће и у том периоду је настало неколико значајних дела, пре свега енциклопедијског карактера. Њих су састављали бивши спортисти и спортски новинари, ређе историчари. Нови полет у процесу истраживања соколства десио се половином 80-их година 20. века, упоредо са повећаним интересовањем за међуратну историју Југославије. Нове теме које су отворене односиле су се на политички и друштвени ангажман Сокола. У последњих петнаест година, значајан је пораст интересовања за соколску историју на локалном нивоу као и за разне друге аспекте соколства, попут њихове визуелне културе и иконографије.

Литература

- Bartulović, N. (1925). *Od Revolucionarne omladine do Orjune*. Split: Direktorium Orjune.
 Брозовић, А. (1930). *Соко Краљевине Југославије*. Београд: Венац.

- Чарапић, М. (2010). *Соколство у ужичком крају и рашкој области: 1911–1941*. Ужице: Историјски архив Ужице.
- Цветковић, Д. (2007). *Соколи и соколски слетови*. Београд: Мирослав.
- Димић, Љ. (1997). *Културна политика Краљевине Југославије I–III*. Београд: Стубови културе.
- Enciklopedija fizičke kulture 2*. (1977). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- Јовановић, В. (1955). *Физичка култура кроз историју*. Београд: Sportska knjiga.
- Крагујевић, Г. (2008). Sokolstvo u Srbiji (1918–1941). U S. Илић (ur.) *Telesno vežbanje i sport u Srbiji: 1857–2007*. Београд: ДТА, 129–132.
- Мазе, К. (2008). *Bezgranična zabava: uspon masovne kulture 1850–1970*. Београд: Službeni glasnik.
- Novak, V. (2005). *Ecclesia militans ratuje s Tyrševom ideologijom i Libellus accusationis*. Jagodina: Gambit.
- Петрановић, В. (1988). *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Knj. 1*. Београд: Nolit.
- Sveslavensko sokolstvo*. (1930). Београд: Vreme.
- Стојић, М. (2008). Визуелна култура сокола. *Новопазарски зборник*, 31, 129–155.
- Žutić, N. (1991). *Sokoli: Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije*. Београд: Angrotrade.
- Арсовић, М. (1911). *Витешке игре и спортови и физичко васпитање нашега народа*. Београд: Давидовић.
- Јевђевић, Ј. (2008). *Споменица крагујевачких сокола: 1907–2007*. Крагујевац: Соколско друштво Крагујевац.
- Тимотијевић, М. (2006). *Соколи Чачка: 1910–1941*. Чачак: Народни музеј.

Dejan Zec

SERBIAN HISTORIOGRAPHY ABOUT THE SOKOL MOVEMENT

Summary: The Sokol movement and the Sokol ideology represent a significant social and historical phenomenon in the end of the 19th and the first half of the 20th century, not only in free and enslaved Slavic lands of Europe, but also in the Kingdom of Serbia and the Austro-Hungarian lands of the Slavic south. The development of the Sokol movement, its ideology, formation of the Sokol societies and its political, cultural and social engagement is therefore an object of interest of Yugoslav and Serbian historians. This paper has a goal to present relevant articles, studies and monographs about the Sokol movement, especially newer researches and synthesis that deal with the history of the Sokol movement on the territory of modern Serbia.

БАТАК VS. ЛЮДМИЛА ЖИВКОВА (ОПИТ ЗА СОЦИОЛОГИЯ НА ИСТОРИЯТА)

Резюме: Статията прави усилие да разграничи полето на академичното и идеологическото, експлоатирайки няколко примера от съвременната научна ситуация в България. Анализът осмисля случващото се през филтрите на различни концепции за структура и функция на науката като обществено полезен ресурс. Сред основните разделителни линии в това отношение е тази между професионално-научно и популярно.

Използвани са съвременни социологически и антропологически изследователски оптики, даващи възможност за задълбочено проучване на отношенията между наука и общество, за вглеждане в историята и теорията на историческото познание, и механизмите, по които то бива произвеждано. В този контекст е обърнато внимание и на проектите за конструиране на научна общност, както и на изначално заложените във всеки от тях критически потенциали.

Ключови думи: социология на историята, граници на дисциплинарното поле на историята, научно и политическо, социология на социализма, научно гилдийно съзнание

Българската наука доказва, че ако няма кой знае какви резултати, поне е съхранила съвестта си – конференция, посветена, на едно от лицата на късния социализъм, бе спряна от свършено законен протест. Подобна позиция защитаваха партиите, свързани с демократичните промени в България, пряко свързани с падането на тоталитарния режим. Насреща на събитието застанаха и редица учени, също убедени декократи, някои от тях – десни по политически убеждения. Сред тях са политологът Светослав Малинов, преподавател в Софийския университет, евродепутат, който заяви: „Във времето, което организаторите на честването се канят да нарекат 'културно отваряне', от живкова България се излизаше с изходна виза, границите бяха от бодлива тел, а на браздата разстрелваха младежи на възрастта на моите студенти, само защото искаха да избягат от затвора, в който Живкови и още няколко фамилии държаха целия ни народ. Не съм предполагал, че толкова брутална гавра с истината може да се случи в Софийския университет – един от символите на свободата“.¹ Подобен

¹ Вж. <http://smalinov.eu/2012/10/17/sram/>.

патос носят и изказванията на философа Калин Янакиев, според когото „На тази конференция бяха струпани привърженици на Людмила Живкова и социализма. Затова бе считано с право, че се **прави опит за реабилитация на комунистическия режим**“.² Ето какво споделя философът Тони Николов относно епохата на Людмила Живкова по същия повод: „Помним и за разделението на правоимащи и правонямащи: за затворения достъп до книги и филми... А пък лично аз си спомням как (...) мой съсед има неблагоразумието да си поръча ’три людмилки’, вместо ’три принцеси’³, и задълго изчезна от София“.⁴ Философският факултет на Софийския университет прие протестна декларация, осъждаща конференцията като ненаучна и опит за реставрация на преодоланото тоталитарно минало.

Не, напротив, научната ни общност отново демонстрира, че не е нито научна, още по-малко – общност, защото за науката няма забранени територии, а близкото минало е също толкова минало, колкото по-далечното, следователно подлежи на изследване. На тази страна застанаха организаторите на събитието, сред които историчката Искра Баева, бивш член на Висшия съвет на Българската социалистическа партия (наследила комунистическата партия, управлявала България след преврата на 9 септември 1944 г.), която заявява: „Много сме изненадани от политическия характер на случващото се. Конференцията не случайно се провежда в Софийския университет, защото става въпрос за историческа конференция“.⁵ В този смислов ред е и откриващото изказване на декана на Историческия факултет, Пламен Митев, който заявява: „Очевидно 23 години преход се оказаха недостатъчни да се научим да уважаваме плурализма на мненията. (...) При нас няма табуа и слава богу, защото пътят към храма на знанието не минава през забрани или през забрави“.⁶

Навярно така звучат полусите на реакцията, предизвикана от научното събитие, посветено на 70-годишнината на Людмила Живкова и приютено от най-старото висше училище в България – Софийския университет „Свети Климент Охридски“, което застана с максималния възможен авторитет зад него. Датата е 19 октомври 2012 г. И наистина, в духа на честната игра или по-скоро – на академичната прозрачност и коректност, предложените доклади бяха публикувани не къде да е, а на сайта на университета⁷, задавайки по този начин поне няколко насоки на разбиране: едно – това събитие е научно и никой не може да отмени това, тъй като зад него застава центърът на знанието; две – то

² Вж. <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=1598623>.

³ „Принцеса“ е и популярно понятие за вид закуска.

⁴ Николов, Т. „Каква ни е Людмила Живкова?“ – *нортал Култура*, 20.10.2012 (<http://kultura.bg/web/каква-ни-е-людмила-живкова/>).

⁵ http://www.webcafe.bg/id_400910579_Osvirkaha_konferentsiyata_za_Lyudmila_Jivkova.

⁶ <http://www.mediapool.bg/protesti-i-skandali-saprovodiha-konferentsiyata-za-lyudmila-zhivkova-news198546.html>.

⁷ Вж. https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/novini/novini_i_s_bitiya/p_tyat_k_m_hrana_na_znaniето_ne_minava_prez_zabrani_i_zabravi

е научно и по силата на написаното в изчетените и дискутирани текстове, тъй като те са написани от лица с научни титли, а според стандартното очакване, изхождащо от определението им, те произвеждат познание от полза на обществото или поне на научното микрообщество; три – организатори и участници застанаха с лицата и имената си, видимо залагайки и личното си достойнство – обстоятелство, което заслужава да се отбележи, тъй като представлява истинско изключение на фона на всеобщо-лепкавото малодушие, настанило се в научните центрове, считани за традиционни, бидейки финансирани от държавни бюджет, без видими перспективи да бъде отстранено.

Случай като този дава основание да се погледне и отвъд фактологията на конкретния конфликт, разсъждавайки за университета и границите му, за мястото на политическото в него, за различните проекти за производство на знание, възможните им връзки с идеите за свобода. Не на последно място, в този контекст биха могли да бъдат поставени по достатъчно изострен начин проблемите, свързани с отстояването на научното пространство като предел на политическото мислене в най-малко два аспекта: като поле, което оставя извън себе си лихата връва на ежедневно политикантстване, удържайки възможността за гледане на случващото се от дистанция – активна, не съзерцателна; и като територия на консервативни ценности, които се осъществяват и имплантират в действие от взаимодействащите си критически интуиции, разгръщащи се на свободния терен, на празното място в сърцевината на университетския топос.⁸

Конференция, в която участва лично дъщерята на обекта на изследване, представяйки доклад, озаглавен „За майка ми като личност и като ръководителка на българската култура“⁹, трудно може да бъде считана за еманация на научното. Макар и въведено с обяснението, че е замислено „в два потока – от страна на свидетели на събитията във въпросния социалистически период, а от друга – на учени и аналитици, които да предложат различни гледни точки“¹⁰, подобно събитие мъчно би могло да бъде удържано на терена на науката. От публикуваната програма ясно личи, че ако такова разделение има, то не е част от началните намерения на организаторите, а по-скоро от извинителната им реч, въвеждаща събитието в наукообразен модус. В първата ѝ част, наред с историка-медиевист акад. Васил Гюзелев, прочел доклад на тема „Няколко думи за Людмила Живкова“, философа чл. кор. Васил Проданов, представил се с изложение под заглавие „Людмила Живкова в контекста на културните и идеологически промени в България през 70-те години“, и проф. Евгения Калино-

⁸ Вж. Манчев, Б. „Университетът и политическото“ – *Култура*, 39 (2745), 22.11.2013.

⁹ За жалост почти всички публикации на програмата на събитието са свалени, в това число и от сайта на Софийския университет, и на електронното историческо списание „Анамнезис“. В насипно състояние тя е все още налична на страницата на вестник Дума – печатен орган на партията, наследила комунистическата: <http://www.duma.bg/node/41240> – *Дума*, 242, 18.10.2012.

¹⁰ Изказване на Искра Баева в сутрешния блок на националната телевизия bTV, отразено в <http://btvnews.bg/article/bulgaria/obshtestvo/professori-ot-su-s-kraini-pozitsii-za-provaleniya-forum-za-lyudmila-zhivkova.html>

ва, историк и преподавател по съвременна българска история в Историческия факултет на Софийския университет, личат фигурите на художника Светлин Русев със съкровено „За Людмила Живкова“, на поета Любомир Левчев – „Людмила Живкова, с която работих“. Вторият панел на конференцията също събира професионално хетерогенни люде – започвайки от първата директорка на националната класическа гимназия Гергина Тончева – „Людмила Живкова за средното образование и връзката му с движението ’Знаме на мира’ до професионалните историци като проф. Искра Баева, предложила доклад „Людмила Живкова в контекста на Източна Европа“.

Никак не бива да бъде пропускано обстоятелството, че личният състав на конференцията далеч не е обединен само от левите си политически нагласи – факт, който е колкото очакван, толкова и неукорителен, тъй като университетът е пространство на сблъсък на критически интуиции, в което замерването с обвинения няма място. Даже напротив – граждански активната позиция е част от определението на учения, доколкото научното поле генерира знания, чиито потенциали прехождаат – ако си позволя да употребя тук известната фигура на Рикьор – от текста към действието.¹¹ Обстоятелство, което не влиза в противоречие с идеята за университета като автономна територия на критика, където интелектуалният продукт не бива сведен единствено до своята практическа възможност.¹²

В числото на участниците личат имена на фигури, участвали в изковаването и реализацията на проекта на Живкова за окултуряване на имиджа на българското общество пред международната общност, акцентирайки върху приноса на българи в световната цивилизация. Л. Левчев нерядко се превъплъщаваше в придворен поет на режима, Св. Русев и други отоваряха за визуалните репрезентации на късния социализъм, а на В. Гюзелев (на изобретателя на тракологията, науката за траките, Александър Фол, и др.) беше поверено изковаването на модела на национал-комунистическата българска идентичност в полето на историята.

Сред присъстващите е и Димитър Иванов¹³, последният ръководител на Шесто управление на Държавна сигурност, определено да се бори с идеологическата диверсия – институция, равностепенна на своите нацистки аналози, чиято дейност е причина за множество физически изтребени, далеч повече разнебитени съдби и безчет животи, преминали в страх и отчуждение. Съвършено заслужено прякорът му е Митьо Гестапото – и той, и службата, която е представлявал, са известни с чудовищната си жестокост и безкомпромисност в справянето с всяко инакомислие. Приемам веднага обвинението, че привеждането на подобен пример е чиста проба спекулация – Софийският университет е публична институция, произвежданото на негов терен знание е отворено и всякога в модуса на диалога, ето защо всеки би могъл поне да присъства, без това да бъде предмет на специално разрешение. Заставането на една от най-одиозните

¹¹ Рикьор, П. *От текста към действието*, София, 2000.

¹² Вж. Манчев, Б., *цит. съч.*

¹³ Факт, документиран в серия новинарски фотографии: <http://www.mediapool.bg/gallery/198/2b7a9113b42e1365406234109994042c.jpg>

фигури в съвременната българска история зад събитие като конференцията, посветена на Людмила Живкова, би могло да се разбере и метафорично. Прочее, дохождането на Д. Иванов на тъкмо тази конференция, а не на някоя друга, може да се разчете и като знак, сигнализиращ усилие, заплашващо наличието на динамична, критическа празнина, на критическо рождено лоно, фундамент на културата на университета, като символ на някогашната подмяна на научното изследване с наукоидното препотвърждаване на политическата повеля, характерно за тоталитарната държава.

Подобно тълкуване изглежда още по-логично на фона на страха от реставрация на репресивни практики от миналото, смятани за парадигмално несъвместими с демокрацията и свободата. Това усещане за заплашеност и безсилие на личността и гражданството срещу системата е поставено в хранителната среда на агресивните медийни образи на Русия на Путин (безпричинните арести на политическата опозиция, потискането на всяка гражданска инициатива, критична към провежданите политики и др.), скандала с незаконното подслушване на високопоставени европейски политици от страна на разузнавателните служби на САЩ, и назначаването на разпознаваеми лица от криминалния свят на ключови властови постове в България.

Струва ми се, че тук е мястото да напомня, че събиране на български и чужди учени, посветено на Батак като място на памет, беше брутално разгонено, подобно на бесовско сборище, участниците в него бяха обявени за предатели¹⁴, платени агенти¹⁵ и хора, насилващи не само травмата „Батак“, а цялото крехко здание на българската национална идентичност. Действието се разви през май 2007 г. Професионални историци с научни титли привидяха в деконструктивния метод и усилието за разчитане на историята на онова, което смятаме за даденост, атака директно срещу концепта „Българско възраждане“¹⁶, на чийто постулати се гради националистическия проект за българската нация. Ненапразно за мнозина третата четвърт на XIX век е време, съдържателно равно на митологичния „златен век“.¹⁷ Срещу събитието тогава в един глас креснаха

¹⁴ Освен тази квалификация, цял ред потребители на социалната мрежа facebook, наричащи себе си патриоти, пишат за Балева с неподправен цинизъм като за покойница: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=431103080304927&id=146218868743068

¹⁵ Някои медии дори посочват сумата от 2000 евро, които според тях Балева е получила като хонорар: http://frognews.bg/news_228/Uchenata_moma_Martina_Baleva_vzela_2000_evro_da_dokaje_che_klaneto_v_Batak_e_balgarska_razduvka/

¹⁶ Личният принос тук принадлежи на Илия Тодев, понастоящем директор на Института за исторически изследвания към Българската академия на науките, бивш ръководител на секция „История на българския народ през XV–XIX век“: Тодев, Ил. „Баташкото клане – мит или история? (Възрожденознание и възрожденофобия – 4 тезиса за академична дискусия)“ – лекция на открито събрание на Научния съвет на Института по история, 22.05.2007 г. Вж. на адрес: http://www.ihist.bas.bg/sekcii/CV/_private/Ilija%20Todev/Tezisi_Batak.htm

¹⁷ Повече по въпроса вж. у Алексиева, А. „Емоционални употреби на миналото: Възраждането като Златен век“. – *...първа радост е за мене. Емоционалното съдържание на българската национална идентичност: исторически корени и съвременни измерения*, съст. Н. Аретов, София, 2012, с. 281–298.

тогавашният директор на Националният исторически музей – институция, изковаваща визията на разказа за българската нация, Божидар Димитров; президентът тогава – Георги Първанов; а им пригласяха още купчина знайни и незнайни войни на национализма, наредили се зад тях с широко отворени очаквания да осребрят комплексите на българина и демагогията на двамата всепризнати майстори на манипулацията, продукт на една от най-добрите школи в тази насока – Държавна сигурност.¹⁸ Според музейният шеф научното изследване на репрезентациите на Батак като място на памет е вдъхновено и поръчано от Турция – реторическа фигура, възкресяваща мита за османското владичество като „турско робство“.¹⁹ Високият държавен авторитет на свой ред окачествява проекта като „остра провокация“ и пореден опит за „пренаписване“ на историята, интимизирана в режим „историята ни“.²⁰

Във всеки случай опасенията срещу инвентаризацията и ревизията на произведеното знание насочва към групата клишета, произведени от парадигмата на твърдолинейния национализъм (в случая – неговата последна значима редакция, осъществена под егидата на Л. Живкова в качеството ѝ на политик, отговорен за културния имидж на България), които едва ли имат място в речника на историка Г. Първанов. Макар и в настояща обективация на политик, етичката му причастност към академичното не би следвало да бъде въпросителна, а неотделим елемент от нея е отстояването на научното поле като територия за разгръщане на конкурентни критически нагласи. Условие, което по всичко личи, че в конкретния случай не е изпълнено. Дори и повърхностно гледано, намесата на държавни институции като президентството в полемика на терена на науката напомня на времената на единствената истина, пряко отражение на политически изкованата коректност, сторена от името на тоталитарната партия-държава.

И двамата, разбира се, с научни титли: единият – с неустановена титла от незнаен университет (самият той заяви, че народът го е удостоил с професура²¹), другият – доктор от закрития вече Институт по история на БКП, а това няма начин популярно да не ги намества като компетентни научни гласове.

Проблемът, няма спор, беше колосален. Неосъществените участници, наричани с всевъзможни обиди, бяха обект и на интернет-терор – пощенските им кутии бяха затрупани от писма; срещу тях се появиха ред статии, издържани между учтивия тон на Людмиловския национал-комунистически сленг, и пло-

¹⁸ Вж. Решение № 7 от 19.07.2007 г. и Решение № 12 от 1.08.2007 г. на Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежността на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия, според които Георги Първанов е бил секретен сътрудник, вербуван с оглед македонския въпрос, действащ под псевдонима „Гоце“.

¹⁹ Вж. интервюто му по въпроса на адрес: <http://news.plovdiv24.bg/26515.html>

²⁰ Думите му са цитирани тук: http://news.ibox.bg/news/id_1029358286

²¹ Подобна измама не се приема дори в партията, от която начена кариерата на бившия агент на Държавна сигурност с псевдоними имената на българските ханове Тервел, Телериг и Кардам – вж. Христова, В. „Ректор се подписвал с фалшива титла“ – *Дума*, 16, 20.01.2012.

щадния кръсък, съдържащи залпахи, написани в повечето случаи с неграмотно-лумпенски език. В многобройни интернет-форуми и коментари под новинарски или коментарни публикации бяха публикувани заплахи и нецензурни закани към Брунбауер и Балева. „Еничарка“ е сред най-неутралните определения за българката, дадени бяха предложения за отнемане на българското ѝ гражданство, а фантазията на потребителите достига до натуралистични описания на садистични практики, предназначени да овъзмездят стореното от нея, пред които перото на Зола бледнее.²² Във форума на националистическия вестник „Атака“ се намират дори лични нейни данни за връзка като телефонен номер и електронна поща, придружени от призови „предателката да бъде наказана“.²³ Вестник „Десант“ дръзва да нарече М. Балева „национален предател“, „подлога“ и „първа по коварство“, а Улф Брунбауер – „олигофрен“, „немски евреин“ (в контекста на българския национализъм речникът, впиташ еврейството, е всякога връх на оскърблението за онзи, срещу когото е насочен), „немски нахалник“ (акцентирането на фактът, че е немец, с особена сила стоварва върху него омразата на националистите към всичко „чуждо“) и „дървена глава“.²⁴ В сайта pik.bg Балева е определена като „печално известна“, „соросовъд“ (в последно време в България дейността по проекти, финансирани от Запада, в очите на националистите се смята еднозначно за предателство към нацията, за форма на шпионаж в полза на чужди сили, а говоренето по тази тема видимо актуализира реторика от времето на Студената война), „пудел на Рокфелер и Сорос с дългогодишен опит в денационализаторските си попълзновения“, „кебапчийски котарак“ (последното – отново с ясна алюзия към факта, че работи по проекти, които са заплатени от европейски научни организации) и е сравнена с „лешояд“, а изследванията ѝ са дамгосани като „отвратителни писания“.²⁵

Стигна се до там, че родителите на едно от академичните лица, иницирали конференцията – възрастни хора, живеещи в полузабвение, подобно на почти всички български пенсионери, също станаха обект на закани²⁶ – факт, който превръщаше нереализираната конференция в нещо повече, в проблем на сигурността на група граждани, разрешим не с научна дискусия или нейното разтуряне, а от органите на МВР.

Произведеният акустичен хиперфект видимо постигна целта си, след като отгласът му беше чут далеч отатък границите на България. Доказателство за това е питането на Франко Фратини, заместник-председател на Евро-

²² Вж. <http://forum.all.bg/showflat.php/Cat/0/Number/1726029/an/0/page/0#Post%3Cfont>.

²³ Вж. <http://forum.vestnikataka.bg/index.php?topic=6607.0>.

²⁴ Георгиев, Стоян. „Националните предатели се роят като мухи“ – *Десант*, 9.12.2009.

²⁵ Вж. <http://pik.bg/удари-часът-на-кебапчийските-котарац-и-news66364.html>

²⁶ Такива сведения дава относително неутралната медия Deutsche Welle – вж. <http://www.dw.de/истината-живее-опасно/a-2782613>. Информацията се появява дори в органа на парламентарно представената партия „Атака“ – екстремни националисти, изригнаха куп уцърбяващи квалификации на лична основа към Балева и Брунбауер: http://www.vestnikataka.com/?module=displaystory&story_id=40201&format=html.

пейската комисија, отправено към българските власти относно взетите мерки за пресичането на ксенофобските нагласи в обществото по повод спряната конференция, посветена на Баташкото клане, и обезпечаването на сигурността на заплашените със смърт родители на д-р М. Балева.²⁷

По темата не пропуска да се изкаже и професорът по съвременна история от Софийския университет Драгомир Драганов. Навярно за мнозина настояването му българите да спрат да пазаруват електроуреди на немската фирма „Бош“ заради финансовата подкрепа на фондация „Роберт Бош“ към научния проект на Балева и Брунбауер²⁸ би се сторило като подривно-иронично подмятане, нарочно довеждащо до смехотворна крайност нагласите на пещерния национализъм. Държа да бъде ясно, че тази позиция беше поднесена като академично познание от последна инстанция. Факт, който допълва безразличието на значителна част от гилдията професионални историци по фрапантен начин, връзвайки се насреща на правилата на всяка научно-критична позиция чрез абсурд, на който трудно може да бъде даден смислен отговор.

Зад този тип мислене прозира примордиалната ненавист на историка-чиновник, работещ на държавна служба срещу сигурно, но недостойно ниско заплащане, към проектно-ориентирания изследовател, към предприемчивия и добре ориентиран, способен да произведе академичен продукт, който е в състояние да послужи за опора в процес на взимане на важни решения за обществото. Последното – в противовес на почти напълно загубилата широка публичност наука, изковавана в държавно финансираната академична инфраструктура.²⁹ Маскирана като колизия между либералния настрой на фондационния тип изследователи и ценностите на консервативната наука, привиждана като „автентична“ и единствен легитимен представител и бранител на периметъра на националното, постоянно стесняван от деконструктивни попълзновения, зад нейния първи план ясно личат очертанията, от една страна – на едноплановите, идеологически послания, вградени в мисловното кръвообръщение дори на учени по времето на Студената война, в чиято логика всичко западно е гнило; и от друга – личната завист към представителите на съвременния начин за правене на наука, който дава далеч по-уплътнени материални перспективи.

Страната на насиленото научно събитие заеха изследователи, свързани тъкмо с науката като лична инициатива за създаване на знание, за които критическите територии не са затворени, още по-малко – само в поддържаните от държавата институции. Макар и немногобройни и некохерентни като група, неколцина от емблематичните учени, разпознаваеми с резултатите от изследователската си работа, не се поколебаха да подкрепят ценностите на демокрацията и на акаде-

²⁷ http://www.dnevnik.bg/evropa/novini_ot_es/2008/04/15/485631_bulgariia_shte_se_obiasniava_za_zaplahi_po_mediite/

²⁸ „Митът Батак“ запали и учените. Стотици хуманитаристи се обявиха против течащата кампания срещу проекта“ – *Сега*, 2.05.2007.

²⁹ Повече по въпроса вж. у Атанасов, Д. „Маргинализацията на академичния исторически разказ“ – *Маргиналното в/на литературата*, София, 2011, с. 536–562.

мичното пространство като поле на свободна интелектуална изява. Сред тях бяха професорът-културолог Ивайло Дичев³⁰; историкът Диана Мишкова³¹, ръководител на Centre for Advanced Study Sofia; изследователят на свободна практика Александър Везенков.³² Техните опити бяха обединени от усилието за удържане на границата между университет и политиканстване, между пределите на наука, в които се ражда критичната нагласа, способна да произведе експертно мотивирани действия, калкулирайки ефектите от тях, и площада, където спонтанният напън на тъплата често пъти произвежда мащабни травми. За тези учени ставащото беше буря в чаша вода, станала възможна благодарение на преднамерено манипулативно представяне на замисъла на проекта от страна на припознатите за представители на елита в лицата на Божидар Димитров и Георги Първанов. Нарочно прокараната синонимност между „исторически мит“ и „неистина“ поражда емоционални реакции, водещи до консолидация на електорални маси. По този начин – продължава Дичев – лидерите на нацията допринасят за размножението на невежеството и пещерния национализъм.

Баташкото клане е исторически факт. Не би се намерил професионален историк, който да отхвърли това. Смея да заявя, че заявили се в неслучилата се научна проява отговарят напълно на това условие. Подобна позиция се доказва и от сборника, отразяващ предвидените за представяне текстове.³³

Казано другояче, двама бивши „отговорни другари“, решени за нищо на света да не изпускат златните си кокошки, поведоха армията на недоволните към битка срещу универсалните виновници за всички злини – „предателите“. Обвинението към тях беше още по-силно тъкмо сега, защото ставаше дума за хора на ума, които няма начин да не знаят как стоят истински нещата, но въпреки това изглеждаха като продажници, оценили съвестта си за 30-ина сребърника³⁴, платени от някое чуждо разузнаване. Единият желаше да запази имджа си на „социален президент“, на „защитник на онеправданите и нападнатите“, ето защо, яко едного Супермена, реши от нищото да се материализира в една научна дискусия, където нито му беше мястото, нито изобщо можеше да му бъде. Другият, традиционен титуляр на полето на атавистичния национализъм, известен с арогантно си поведение във всякакви прояви, проблематизиращи научно утвърдени клишета, считани за елементи от националната идентичност, не пропусна да отбележи поредния си зрелищен гол под звуците на ревящите тълпи, акламиращи го като цезар триумфатор.

Натискът на тъплата е решавал достатъчно много на брой и достатъчно отговорни дилеми в историята. Намесвал се е и там, където колебание хич

³⁰ Дичев, Ив. „От Батак съм, чичо...“ – *Сега*, 26.04.2007.

³¹ Мишкова, Д. „Параисторическият национализъм и властта“ – *Сега*, 2.05.2007.

³² Везенков, Ал. „Проектът и скандалът „Батак“ (разказ на един очевидец)“ – *Anamnesis*, 2009, 1, с. 132–203.

³³ Балева, М.; У. Брунбауер (съст.) *Батак като място на паметта*, София, 2007.

³⁴ Тъкмо тази библейска метафора употребяват националистите от партия „Атака“ в публичното си обръщение към проф. Улф Брунбауер: http://www.vestnikataka.com/?module=displaystory&story_id=71061&format=html

няма, насочвайки събитията към онази пресечка, зад която дебне отворената паст на пропастта. А научната етика е по определение деликатна, чуплива, напълно неустойчива на вербално насилие, а на физическо – съвсем. И кой би опонирал с лице (задължително и с тяло) на корпулентните юнаци с тъмни очила, облечени в черни тениски, заплашително кръстосани ръце с агресия в погледите, които често-често придружават мероприятията от площадния националистически регистър?! Това – и за тези, които все още вярват, че примитивността може да бъде победена с интелект, а в света като цяло винаги доброто тържествува. Ако на част от чудовищните престъпления на XX век не сме свидетели и ги приемаме като статистика, а не като човешки животи и съдби, и не четем през тях достатъчно смислено идеята за превъзходството на властта и на мускулите пред ума, на фитнеса пред финеса и ценностите, то тук всеки беше в състояние да изпита чрез опита си всераздробяващата доминация на грубата сила. Справки – разпъдените учени, събрали се на научна конференция. Събитие, което някак от само себе си се до-полага със сбиването пред софийската джамия³⁵, където крайни националисти провокираха конфликт с молещите се мюсюлмани по време на петъчната молитва. Липсваше само ходът на юмруците, но намерението за разправа беше ясно явено.

Мнозина от запазилите неутралитет по отношение на конференцията за Баташкото клане застанаха насреща на протестиращите няколко десетки университетски преподаватели с намерението да бранят в диалогичен режим независимостта на научните изследвания. По всичко изглежда, че критическите инструменти в очите на някои имат избирателно приложение, подобно на равенството през епохата на социализма – всички бяха равни, но само някои бяха привилегировани да бъдат по-равни. На този фон мълчанието на същите тези пред хората, съпровождащи Б. Димитров и Г. Първанов, изглежда самосъхранително, но не само. В крайна сметка световната литературна класика и примерите от историята трябва да служат за това – да възпитават съзнание за ненарушимостта на ценностите. Историците, сторили събирането по повод юбилея на Людмила Живкова, трябва да знаят това като стихотворение. На какво, прочее, се дължи тяхното безгласие тогава и достатъчно стабилната им отбрана сега? – Ако някой смята все още, че едното е научно събитие в техните очи, а онова от по-далечното минало не е, това би било проблем. Платформата, произвела приемането на усилието за проследяването на историята на популярната представа за Батак като ненаучно би следвало да не противоречи на привиждането на конференцията за Л. Живкова като ненаучна, като част от план за реставрация на комунизма, когото изгонихме през парадния вход, но той поляка се възвръща през задния.

Едва ли, прочее, следва да бъдем хиперкритични в опита си да обясним този двоен стандарт: срещу замисъла за възпоменаване на дъщерята на тоталитарния лидер застанаха хора без партийни афилиации, които не се намират по нищие политическо покровителство. Но това изобщо не беше така, говорейки за дебатите око-

³⁵ „Бой и пожар след митинг на 'Атака' пред джамията Баян Башъ“ – http://btvnews.bg/article/807561074-Boy_i_pojar_sled_miting_na_Ataka_pred_djamiyata_Banya_Basha.html

ло вглеждането в репрезентациите на кървавите събития в Батак. Ето защо апелът на организаторите на конференцията по повод годишнината от рождението на Л. Живкова звучи безкрайно фалшиво – колегиалността не само се консумира. Правилата на етиката следва да бъдат размахвани не само тогава, когато аз страдам от тяхното погазване, а във всеки миг, в който съм в състояние с доводи да защита нечия нарушена правота. Акт, който е първата проява на гражданска, професионална и лична съвест – само онзи, който е дал, без да очаква да му се даде в замяна, има легитимното право да призовава силата на правото на своя страна. Днес страдат далеч от нас, утре – по-близо стоящи, другиден насилието превзема и самите нас. Тъкмо това се случва, ако всеки, решен да съхрани на всяка цена личния периметър на сигурност, жертва свободата в името на тази кауза. Както каза някога философът Георги Каприев, единствено сигурното, до което води опита за размяна на свобода срещу сигурност, се нарича Държавна сигурност.

Още по-драматично-кух изглежда призивът към спазване на етичните норми на историческото изследване на фона на идеята, че тук не само избягването на широка публичност с цел запазване на личното, пренебрегвайки общото, е фактор, оставил атаката срещу говоренето за Баташкото клане да мине без последици. Тогава едни срещу други трябваше да се окажат партийни другари. Наивно е очакването, че професионалната свързаност и гилдийният морал могат да надделеят над връзка, въобразявана като генетическа, за каквата тя бе представена съвсем неотдавна от водещ български социалист.³⁶ Ето защо нямаше по-логичен ход от този воплите на „левите интелектуалци“ с партизанско безстрашие да бъдат насочени не към мълчащите колеги, които в обозримото минало претърпяха ущърб, пред гледката на който днес пострадаващите вече се бяха обърнали гърбом, сякаш това никога не би могло да засегне тях.

Нека бъде ясно – това е колегиално коректната позиция, която тук няма никакво място. В случая с провалената конференция събитие от научно естество бе саботирано от паранаучни и ненаучни сили, които, успяха да подменят силата на доводите с аргумента на насилието. И победиха. Мероприятие, принадлежащо към културата на диалога, бе спречено. Неговата причастност към академичния етос е безспорна. Доводът – излязлата след това книга с текстовете на авторите. Важно е да се има предвид, че в момента, когато публичната свада избухна и конференцията беше отменена, М. Балева вече беше публикувала няколко текста, посветени на проблема³⁷, предизвиквайки диалог и привличайки критически потенциали. Макар и лишен от акустичен шум, въпреки вялото си протичане, дебат имаше, а това ясно показва факта, че репрезентативни работи на изследователката са попаднали в български научен оборот.³⁸

³⁶ „Антон Кутев: Социализмът се предава като СПИН! Корнелия Нинова: Нечувано и обидно! Оставка!“ – *Труд*, 24.08.2012.

³⁷ Балева, М. „Кой (по)каза истината за Батак“ – *Култура*, 17 (2412), 5.05.2006; същата, „Хиатусът Батак“ – *Култура*, 29 (2424), 8.09.2006.

³⁸ Кайчев, Н. „Как Батак влезе в българския национален разказ“ – *Култура*, 24 (2419), 23.06.2006.

Баташкото клане е събитие, присъстващо в идентификационния код на българите. За него има смисъл да се говори, а участниците в несбъдналата се конференция го сториха и научно, и уважително, както подобава за намеса, пък дори и само с цел измерване, в поле, през което протичат високите волтажи на груповата травма.

За разлика от предвиденото събиране на територията на Софийския университет, легитимирано на първо място от организационния си комитет, в който личат имената на някогашни соц-другари, ползвани като остриета на Людмиловата тиха инвазия и профитирали дълго време на тази висока позиция. Политиката на Живкова имаше за цел да пребори лошия имидж на българите пред света чрез мега-проекти за създаване на културно-дълбок разказ, застанал гордо върху фундаментите на европейската цивилизация, поради което се нуждаеше, освен от академичен интелект, и от талантиливи комбинатори, каквито тя, разбира се, успя да намери. Част от тях под благосклонния поглед на Първата създадоха нови науки³⁹, на други бяха подарени цели научни звена. Не по-малко значими бяха социалните придобивки, сторени достъпни за малцината избрани. Няма съмнение, че група приятели⁴⁰, решени да отдадат почит на своята благодателка, опитаха да намерят форма за нормализиране на нейния противоречив образ – първа стъпка към враждането ѝ в разказа за българската история като социално значима конструкция.

Доколкото тя е била изтъкнато политическо лице, макар и част от един човекообразен режим, изтребил физически само в България хиляди, наранил десетки и стотици хиляди, а на още повече – обръкал събдата, едва ли следва да се съмняваме, че един ден каноничният исторически разказ ще включи и сюжет за нейната роля. Под тази наглед почти миловидна констатация се крие поредна чудовищна манипулация. Първо: изглежда, че никакъв обществен дебат не би могъл да предотврати вписването на личността в регистъра на историческия наратив за обществена консумация. Историята в тази логика на мислене не е плод на консенсус, а неотменима телеология, която поглъща и отделя всичко – един безконтролен процес, имащ свои закономерности, пред които всички трябва без замисляне да капитулираме. Попадането на Людмила в българската идентичностна рамка се мисли като неизбежност, заповядана от висша сила. От свръхсубект, за какъвто се представяше „системата“ през полувековния тоталитарен режим в България.

Безкрайно любопитно би било тъкмо такова предложение да бъде чуто

³⁹ Как се фабрикува модел за цяла една научна дисциплина вж. у Маринов, Ч. „Добре дошли в родината на Орфей: тракийското наследство между конструиране и комерсиализация“ – *Критика и хуманизъм*, 39, 2, 2012, с. 11–29.

⁴⁰ Такова е и заключението на културолога Ивайло Дичев, според когото „Българската история се превръща (...) в един вид примитивна религия, където няма институции, а приятели и врагове, няма аргументи, а окайване на собственото страдание и омраза към враговете. В този процес елитите не само не просвещават народа си, а го насъскват срещу всички онези, които застрашават националния им монопол.“ – вж. Дичев, *Ив. цит. съч.*

от устата на онези, чиито ментори бяха свършени в изтриването на историята. Пример в това отношение е разказът за летците, загинали в опити да отбранят България от съюзническите бомбардировки през зимата на 1943–1944г. Ненапрасно тяхното перманентно възпоменание бе осигурено след падането на тоталитарния режим: улици получиха имената на Димитър Списаревски, Неделчо Бончев и др. чак след 1990г., поради което се намират не в градската и паметово значима територия на София, а в индустриалната зона, където улиците се означават често пъти с номера не поради липсата на идеологически съществени кандидати, а поради незначителната публичност на тези места и невъзможността вложената символика да проработи в социален контекст. Навярно и до днес за тях щяха да си спомнят само специалистите, чиято памет в случая е непредставителна, ако не беше популярен поп-фолк изпълнител, който посвети на тези пилоти на изстребители свой албум, а на направилния първия въздушен таран в историята на военната авиация – и нарочна песен.⁴¹ Макар и сторено като част от стратегия за пазарен успех, това тъкмо действие осигури публикация на тези имена в корпуса на националната история, макар и в периферията ѝ поради полувековното идеологически мотивирано мълчание.

Второ: зад безличната конструкция, отразяваща неизбежното попадане на Людмила Живкова в социално значимите регистри на паметта, може да бъде възможно разчетено усилие за маскиране на имената, даващи всичко от себе си за изтикването на този процес напред. „Така ще стане“ тук следва да се разбира като „тъкмо така ще го направим“. Няма съмнение, че зад тази формула вече стоят личности, а не аморфни и аниконични сили, които действат по характерен за левия тоталитаризъм начин – безгласно, подповърхнинно, подмолно, във всяка възможност за диалог. Всекиму е ясно, че опитът за критическо заговаряне на позиции се осъществява не от позицията на партийни основания. Ето защо щерката на диктатора Тодор Живков трябва да бъде вкарана в историята не през парадния вход, дори не през задния, а през канализацията: никой да не усети какво става.

Съществува, разбира се, възможност шумно освирканата конференция да опитва да разграничи Людмила Живкова като културна фигура от щерката на бившия диктатор, от психически неуравновесената млада жена, лесно губеща баланс в посока на езотерични учения. Звучи съвсем научно и чак похвално: за всичко трябва да се говори, дори и за монстрозното, тъй като само така пораженията от него биха могли да се надмогнат. Тук призивът към колегиалност и защита от позицията тъкмо на професионалната етика се сглобява свършено – какво по-логично от това учени да защитят свои колеги, ущърбени тъкмо в това свое качество?!

⁴¹ Става дума за Станислав (Слави) Трифонов и неговия албум, омасловен *Prima patruom* (2004). На корицата му изпълнителят е изобразен в черно-бял шрих с каска на летец на главата, имитираща тези от началото на 40-те, на фона на четири витлови самолета. Песента, посветена на Д. Списаревски, активира най-деликатните тонове на патриотизма както със свръхзнаковото си заглавие – „Ах, къде е мойто либе“, така и с емоционалната си музикална интерпретация.

Наукоидната фасада в случая отново прикрива непохватно усилие за умилено въвеждане в заблуждение. Нека припомним, че преди няколко години се състоя дискусия за именуване на част от градското пространство на проф. Богдан Филов в качеството му на изследовател на българските археологически старини⁴², един от създателите на фундамента на разказа за Античността по българските земи, който до днес е непоклатим, а по всичко личи, че неговите позитивни приноси ще останат не само дял от историята на науката, но и от нейното актуално производство. У никого няма съмнение, че думите срещу българските евреи и еврейската общност въобще в дневника на Филов са писани от него самия и поради убеждения. Депортирането на хилядите евреи от новоприсъединените земи също е исторически факт, който не е добре да се заобикаля или прескача, разсъждавайки личността на този български учен и политик. На твърдението, че Л. Живкова е „разведрила режима“ и е намерила рецептата за „социализъм с човешко лице“ може лесно да се отвърне, че да бъдеш част от един престъпен режим и да бъдеш по-малко злодей от тези около теб не означава твърде много. Името на Филов също щеше да бъде окачено на табела с професорска титла пред него, сиреч в неговата оценъчно безспорна обективация като учен.⁴³ Ето защо доводът, че събралите се имали намерение да изговорят нейния културен калибър, не издържа. Споделям последното с пълното убеждение, че хората биват кохерентни и разнолики едновременно така, както Иисус Христос се състои от неразделно и неслитно единство на божественото си и човешкото си естество. Ето защо отделянето и спояването на личностни характеристики и придаването им към нечий образ е въпрос на ефективна реторика, а не на същностно налични и обективно установими качества.

Полусъстоялата се конференция беше посветена на рождението на Дъщерята. Въведена по този начин, нейната поява е внушена като смислоторна за цялото общество. Ето защо три десетилетия след кончината ѝ тя трябва да бъде възпоменавана. Ето как тя бива инсталирана в календара на онези, които следва да бъдат помнени: хан Крум, княз Симеон, Георги Раковски и др. Към този ред тоталитаризмът додаде героите на комунистическата революция: Георги Димитров, Цола Драгойчева, Добри Терпешев, Пеко Таков и т.н. Историческият канон е нетолерантно построение, подобно на всички нему-подобни, почиращи на принципно идентична схемна логика. Литературният канон след 1990 г. не изхвърли нито един от авторите с леви убеждения, даже повече – техни текстове се падаха на приемни изпити по български език и литература в Софийския университет. Обстоятелство, което показва не само характера на канона, но и търпимостта на колегиата, успяла да спази критическата дистанция

⁴² „БАН: оценяваме Филов като учен, не като политик“ – http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=360259

⁴³ Важно е да се има предвид, че организаторите на събитието с фокус Людмила Живкова бяха сред най-активните противници на именуването на улица на проф. Филов, наричайки го „фашист“, какъвто той никога не е бил. Особено енергична в това отношение беше проф. Искра Баева, в чиито изказвания личеше ясно изразена лява партийна позиция.

спрямо предмета си. Факт е, че днес в социално консумирания разказ за българската история повечето от някога триумфално интронизиранияте соц-дейци са изхвърлени. Честването на Людмила Живкова обаче изглежда, че прави пореден напън за реставрация на именно онази неактуална и идеологически компрометирана версия на наратива за българската есенциалност, продължавайки един ред, обявен на базата на ценностен консенсус за задънена улица.

Ако събитието се беше случило година преди или след символичната дата, то едва ли щеше да бъде толкова уязвимо. Тъкмо разделянето му от юбилея би било доказателство, че имаме пред себе си наука и опит за безпартиен анализ на миналото, за съблюдаване на правилата на научното изследване, основани на свободата. В такъв случай предположението, че през етоса на науката се осъществява подлост, имаща за цел да до-положи Людмила в реда на българското групово самоопределение, би изглеждала свършено неоснователно, а оттам самата конференция би била обществено безопасна. Тъй като няма съмнение, че ученият има задължения към обществото, част от които са да допринесе в изковаването на такъв разказ за колективния Аз-образ, който ще служи на каузата за постигане на общото благо. За разлика от усилията, потекли от препълнения с политически смисли критически център на университетското, които, произведени от не-свобода, залагат социална бомба със закъснител. Никак не твърдя, че въвеждането на тоталитарната принцеса в кръга на обществено съществените образи от историята не бива да се случва – бих изпаднал в ситуацията да денонсирам със замах професионализма си на историк и да се превърна в социален инженер, заобикаляйки правилата на критическото мислене. Ценностите, които очакваме да са споделени, налагат такива операции да бъдат плод на дебат, на обсъждане с участници всички, които биха имали какво да споделят. Незапълнеността на оценъчния център, на ядрото на академичното, следва да се отстоява, защото тъкмо това гарантира независимостта на научното поле от връвата на всекидневното, заплашваща да го пояде и редуцира науката до набор от правила, обслужващи прагматичния интерес на обществото. Отстояването на независимостта на интелекта в последна сметка почива върху схващането за науката като културен продукт.

Литература

- Алексиева, А. (2012). „Емоционални употреби на миналото: Възраждането като Златен век“. – ...*първа радост е за мене. Емоционалното съдържание на българската национална идентичност: исторически корени и съвременни измерения*, съст. Н. Аретов, София, с. 281–298.
- Атанасов, Д. (2011). „Маргинализацията на академичния исторически разказ“ – *Маргиналното в/на литературата*, София, с. 536–562.
- Балева, М. „Кой (по)каза истината за Батак“ – *Култура*, 17 (2412), 5.05.2006;
- Балева, М. „Хиатусът Батак“ – *Култура*, 29 (2424), 8.09.2006.
- Балева, М. (2007). У. Брунбауер (съст.) *Батак като място на паметта*, София.

- Везенков, Ал. (2009). „Проектът и скандалът 'Батак' (разказ на един очевидец)“ – *Anamnesis*, 1, с. 132–203.
- Георгиев, Ст. „Националните предатели се роят като мухи“ – *Десант*, 9.12.2009.
- Дичев, Ив. „От Батак съм, чичо...“ – *Сега*, 26.04.2007.
- Кайчев, Н. „Как Батак влезе в българския национален разказ“ – *Култура*, 24 (2419), 23.06.2006.
- Илчев, Ив. „За употребите на историята“ – *Сега*, 28.04.2007.
- Манчев, Б. „Университетът и политическото“ – *Култура*, 39 (2745), 22.11.2013.
- Маринов, Ч. (2012). „Добре дошли в родината на Орфей: тракийското наследство между конструиране и комерсиализация“ – *Критика и хуманизъм*, 39, 2, с. 11–29.
- Мишкова, Д. „Параисторическият национализъм и властта“ – *Сега*, 2.05.2007.
- Николов, Т. „Каква ни е Людмила Живкова?“ – *портал Култура*, 20.10.2012.
- Рицър, П. (2000). *От текста към действието*, София.
- Тодев, Ил. „Баташкото клане – мит или история? (Възрожденознание и възрожденнофобия – 4 тезиса за академична дискусия)“ – лекция на открито събрание на Научния съвет на Института по история, 22.05.2007 г.
- Христова, В. „Ректор се подписвал с фалшива титла“ – *Дума*, 16, 20.01.2012.

Dimitr Atanasov

BATAK VS. LYUDMILA ZHIVKOVA (AN ATTEMPT FOR SOCIOLOGY OF HISTORY)

Summary: The paper aims at analyzing a set of problems, tied to the interconnection between knowledge and society. Existing demarcations lines between the field of the ideology, seen in its narrow political meaning, and science; between knowledge as a professional concept, and popular knowledge, circulating in wider social frame, are examined.

Conclusions made are illustrated with numerous examples, taken from the scientific life in Bulgaria during the last ten years. Two conferences were organized. The first one, dedicated to the history of national essentiality elements, was banned. High political officials stood against it, and the conference did not take place. The second one, focused in studying particular traumatic aspects of the totalitarian past in highly disputable way, were held, even though after resounding protests, but with evident pretention to obtain research status and to have made distinguishable scientific contribution. Various interferences between scientific and political aspects of knowledge production are taken into consideration, interpreting numerous significant voices and silencing as well.

The conception for university, thought as terrain for independent expression of epistemological potentials and attitudes, are taken as fundamental. In this context, the university community is regarded as virtual community, as a filed for dialogue energies development and alternative thinking forging, not as mantra, (ab-)used in accordance of the practical need, applying double standards.

САХРАНА КОНСТАНТИНА ВЕЛИКОГ У ИСТОРИЈСКОМ РОМАНУ *КОНСТАНТИН И КРАЈ АНТИЧКОГ СВЕТА* КРИСТИЈАНА И. М. КЕРБУЛА¹

Сажетак: У раду се расправља о идеолошким ставовима Константина Великог. Они се огледају кроз религију и његову везу са богом Аполоном, поистовећивањем са другим соларним божанством – богом Сунца Хелиосом и Тринаестим апостолом – Христом. У градитељском опусу такође се уочава преплитање паганских и хришћанских елемената. Хришћанска схватања о једнакости у вечном рају нису потиснули традиционални начин сахрањивања у Римском царству са назначеном идејом апотеозе и бесмртности, до градње Херона. Христограм и апостоли бесмртном покојнику треба да помогну да на том путу буду што ближе Богу Оцу и Богу Сину. Црква св. Апостола представља традиционални чин привилегованог сахрањивања у маузолеју, али и успостављање династичког чина полагања остатака хришћанских византијских царева и епископа на истом месту.

Кључне речи: Константин Велики, сахрана, маузолеј, соларни култ, хришћанство

1. Кристијан Кербул и Константин Велики

Роман Кристијана Кербула *Константин и крај античког света* објављен 1993. у едицији Светови, Нови Сад, није изазвао много пажње код наших истраживача. По основном занимању текстилни инжињер, Кербул је стекао и више престижних диплома из области друштвених и хуманистичких наука; Универзитета грегоријанских свештеника у Риму и Европског института за интернационалне високе студије у Ници. Његов неоспорни истраживачки таленат брзо га је уврстио у културни круг Бретање и истраживања граничног подручја јужних Алпа и краљевине Монака. Био је на челу истраживања Института за

¹ Рад је урађен у оквиру пројекта 177097: *Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног, војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на територији Србије*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

хуманистичке науке у Ници, члан Културолошког института Бретање, председник Асоцијације бретањских писаца (1997–1999) и председник Асоцијације Ц. Г. Јунга за област Нице. За историјски роман *Константин и крај античког света* (Christian Y. M. Kerboul, *Constantin et la fin du Monde Antique*, Mayenne 1993, редиговано издање 1997), добио је Велику награду бретањских писаца 1994. и награду „Лоара-Атлантик“ Бретањске академије и земаља Лоаре (1994). Роман обухвата период од 305. године до смрти цара 337. године. Садржи 13 поглавља са епилогом, белешкама, библиографјом и изворима на крају књиге. Роман је писан пријемчивим стилем, а аутор вешто користи историјске изворе и обимну литературу. Посебно је интересантна последња, Глава 13, у којој је описана апотеоза која почиње свечаностима у Риму, Јерусалиму и завршава у Константинопољу, сахраном у маузолеју-херону посвећеном тринаестици апостола.²

Опис сахране Константина Великог у роману *Константин и крај античког света* Кристијана И. М. Кербула изнова покреће питања религијских ставова великог цара. Аутор романа детаљно разматра и описује време покрштавања „in articulo mortis“, приступ балсамовању тела и церемонију сахрањивања. Поворка са телом „победника Византиона“ у златном ковчегу на Аполоновим колима кретала се кроз Константинопољ. Поред почасног стуба од порфира на коме је стајала златна скулптура Константина Хелија објављена је Апотеоза. Сахрана Константина Великог, новог Александра Македонског, свечано је завршена у већ припремљеном маузолеју (Херону). На саркофагу је урезан египатски Анкх, а у лучном делу Христограм.³

2. Између Аполона, Сол Инвиктуса и Христа

Опис свечане процесije и сахране Константина Великог представља последњи детаљ у вишегодишњем разматрању религијске политике, ставова и схватања значајног римског владара у научној литератури. Дескрипција догађаја од момента постављања ковчега испред Аугустеона до спуштања истог у саркофаг у Цркви светих апостола у Константинополису потврђује поштовање устаљених религијских норми и традиција Римског царства, уз одређене елементе вере којој се владар приклонио – хришћанства. Владарево тело је по постављању у златни ковчег било положено на Аполонова кола, четворопрег бога Сунца са којим се Константин поистоветио и сматрао га за личног заштитника још од почетка своје званичне владавине. Из писама Константинове мајке Јелене се види да га, приликом његовог боравка у Галији 310. године, саветује да оде у чувено светилиште Аполона Грануса у Галији и принесе жртву у знак захвалности божанству за победе над Галеријем и Максимијаном.⁴ Писани извори

² Кербул М. И. К. 1993, 226–242.

³ Исто, 240–242.

⁴ Barnes Т. 1981, 36.

говоре како се приликом посете Аполоновом храму, Константину приказао сам Аполон у пратњи Викторије и прорекао му тридесетогодишњу владавину целим светом и успешан и дуг живот.⁵ Не улазећи дубље у питање истинитости Константиновог доживљавања Аполоновог привада, избор Аполона као једног од личних богова заштитника не чуди, с обзиром на то да је низ римских царева, почевши од Августа, бирало Аполона као заштитника себе и своје породице.⁶ Константиново приклањање Аполону је свакако било вишеструко мотивисано, између осталог чињеницом популарности Аполона у Галији, али и наставком породичне традиције, будући да је Константинов отац Констанције такође поштовао Аполона.⁷ Иако убрзо засењен богом Солом, Аполон је божанство чија је иконографија присутна кроз целу Константинову владавину – на портретима и на новцу, Константин је често приказан са погледом упртим нагоре, по узору на хеленистичке портрете Александра Великог и Аполона.⁸ Писац из 6. века н. е. Хезихије наводи да је статуа Константина са форума у Константинополису била заправо статуа Аполона коју је цар искористио као своју. Познато је да је симбол зракасте круне присутан у Константиновој иконографији преузет према сунчевим зрацима око главе Хелиоса-Аполона; на једном од рељефа са Константиновог лука цар је приказан како приноси жртву Аполону, на геми из Народног музеја у Београду је један од Константинових синова приказан као Аполон, а познато је да је и неке споменике у вези са Аполоновим култом – попут познатог Стуба са змијама и статуом Аполона – Константин пренео у Константинополис, а све са циљем *imitatio Augusti*, односно приказивања цара као новог Августа, победника над злом и успоставитеља хармоније и слободе.⁹

У опису сахране цара Константина се даље наводи да су кола са владаревим телом стала у подножју порфирног стуба на форуму Константинополиса и да је непрегледна поворка ожалошћених пружала руке ка ковчегу и позлаћеном кипу Константина Хелиоса који је стајао на порфирном стубу. Чак и у последњем сусрету цара са својим народом, његова веза са богом сунца је неизоставна. Иако је већ доста тога речено у научној литератури о односу Константина и бога сунца, познатог као Сол Инвиктус односно Непобедиво Сунце, укратко ћемо поновити да је владар сматран инкарнацијом самог божанства од 310. године, од када се лик Сола и почиње редовно појављивати на новцу и у империјалној иконогра-

⁵ Писани извори наводе да се уснулом Константину приказала визија Аполона у пратњи Викторије, који му је понудио четири лаворова венца (од којих је сваки симболисао 30 година успеха) и обећао дуг живот. У младом, снажном Аполону, Константин је наводно препознао себе и попут више римских царева, својих претходника, пригрлио Аполона као једног од личних богова заштитника, Nixon C. E. V., Saylor Rodgers B. 1994, 248.

⁶ Bardill J. 2011, 44 и даље; Детаљније погледати у; Elliott T. G. 1990, 349–350.

⁷ Не улазећи дубље у елаборацију различитих разлога за Константинов избор Аполона као једног од преферираних богова, треба само навести да након панегирика из 310. године н. е. у коме је цар повезан са Аполоном, почињу да се појављују емисије новца са Константиновим ликом по узору на Аполонов (млад, без браде), Bardill J. 2011, 56.

⁸ Ibid, 19 i dalje.

⁹ Ibid, 34, 49, 56, 97, 144.

фији.¹⁰ Константин поставља статуу Сол Инвиктуса са својим именом на римском Форуму, а и ван Рима је доживљаван као инкарнација бога Сол Инвиктуса, као на пример у граду Термесосу у Малој Азији где је називан „*Свевидеће сунце*“, односно *Helios Pantepoptes*.¹¹ На најзначајнијем споменику Константиновог доба, тријумфалном луку саграђеном у Риму у част десетогодишњице императорове владавине, више рељефа на којима Константин држи попут Сола подигнуту десну руку или има ореол око главе, показују блиску везу између владара и бога Сунца. Међутим, већ од 317. године лик Сол Инвиктуса полако нестаје са новца, додуше повремено се и даље појављујући на одређеним емисијама златног новца.¹² Коначни прекид Константина са култом Сол Инвиктуса наступа 323. године, након победе над Лицинијем.¹³ Не треба пренебрегнути да се даље, у опису Константинове сахране, говори да је „након објављивања царева Апотеозе, пуштен орао који је одлетео пут истока“. Моменат пуштања птице која је представљала симбол врховног римског бога Јупитера, те самим тим и императора који се идентификовао са поменутиим божанством, значајан је јер указује на придржавање римске традиције и неодбацивање елемената паганског порекла.

У даљем опису догађаја током сахране цара наводи се да је по доласку у Константинов маузолеј, његов ковчег спуштен у саркофаг, на чијем је поклопцу био урезан пагански односно египатски симбол вечног живота – Анкх, а на лучном делу саркофага хришћански знак победе Вечног победника, односно христограм. Константиново санкционисање паганских обичаја и обреда и приближавање хришћанској доктрини је текло постепено – 315. године, приликом обележавања десетогодишњице његове владавине, цар је обнародовао да треба понудити молитве богу и забранио све жртве у крви, 318. и 319. године. Константин забрањује приватно практиковање магије и обреда свештеника, заправо приватно клањање паганским боговима.¹⁴ Разни акти су уследили све до Константинове смрти који потврђују давање веће слободе и права хришћанима, а забрану различитих аспеката практиковања паганских култова, али Еузебијеве тврдње изречене годину дана пред Константинову смрт да су „царевим едиктом срушени пагански храмови“ треба узети са великом резервом, имајући у виду да је приликом градње новог Рима – Константинополиса, владар наредио да се бројни свети предмети из различитих паганских храмова широм римског

¹⁰ MacMullen R. 1987, 69–70. Поред богиње Викторије, Сол Инвиктус је био један од најважнијих дии милитарес војске цара Константина, а представе на новцу од 310. године н. е. приказују различите сцене бога Сола, као и више легенди међу којима су најчешће биле Sol Invicto Comiti, Comiti Augustorum, Soli Comiti Augustorum, Soli Invicto, Soli Invicto Comiti Domini Nostri и Soli Invicto Aeterno Augusto, Halsberghe G. H. 1972, 168.

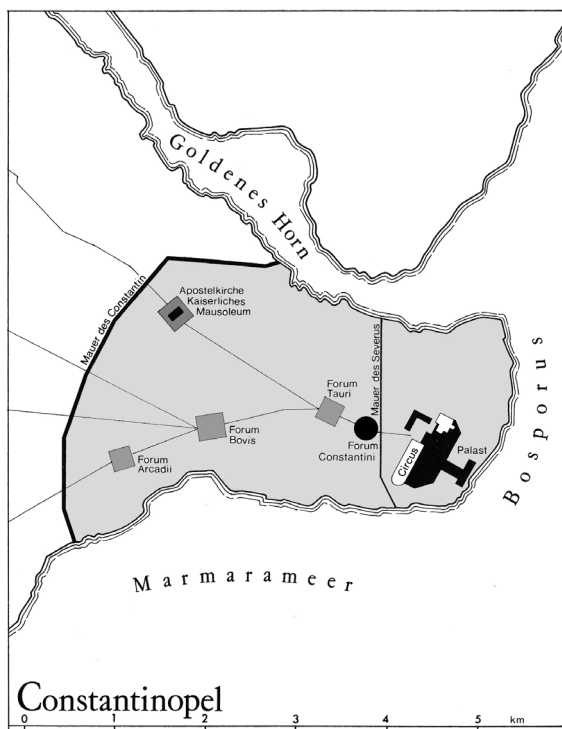
¹¹ Wallraff M. 2001, 261.

¹² Мисли се на емисије новца коване у Сирмијуму од 320. до 323. године н. е. и Антиохији (коване 325. године н. е.), Stephenson P. 2011.

¹³ Halsberghe G. H. 1972, 169.

¹⁴ Curran J. 1996, 69–70; Barnes T. D. 1984, 71.

царства донесу и украсе нову престоницу.¹⁵ Најзад, између 333. и 335. године. Константин дозвољава градњу храма у част царске породице, генс Флавија.

Слика 1. Основа Константинопоља у време Константина Великог
Fig. 1. Plan of Constantinople in the time of Constantine the Great

Неоспорно је да су многе Константинове одлуке биле донесене у контексту толеранције старе традиције и паганских култова, као и у циљу чвршћег устоличавања нове религије, хришћанства. Последњи месеци царева владавине сведоче о томе, као и опис његове сахране у којој се преплићу пагански и хришћански елементи.

¹⁵ Као на пример статуа Магне Матер из Кизика, статуа Фортуне из Рима итд., Fowden G. 1991, 130. Писани извори наводе да је Константин наложио бискупу Макарију рушење храма Афродите у Јерусалиму, с обзиром на то да је био саграђен изнад пећине идентификоване као Исусов гроб. Овај догађај је послужио за слична рушења – Еузебије наводи да је Константин срушио храм Асклепија у Егеји у Турској и два храма Афродите у Апаки и Хелиополису, Potter D. 276. За детаљније о Еузебијевим наводима погледати Storch R. H. 1971, 145–155.

3. Маузолеј и црква СВ. Апостоли у Цариграду

Опис сахране Константина, Кербул заснива управо на античким изворима, ослањајући се највише на подацима Еузебија из Цезареје, међутим у једном делу романа аутор помиње почетак радова на градњи маузолеја: „Константин је од двојице архитеката (Еусторгија и Михаила, из тима Цариградског архитекте Еуфрата затражио да изграде маузолеј-херон, према мартирију изграђеном изнад Христовог гроба у Елији Капитолини (Aelia Capitolina), односно Јерусалиму.¹⁶ „...Неколико месеци потом маузолеј Константина Великог ће личити на Диоклецијанов у Сплиту. Маузолеј са централним планом високих зидова у целини украшени изнутра моаицима, као и кубе. У средишту велика гробница од порфира. Да би се нагласила паралела са Светим гробом у Јерусалиму, дванаест стела је окруживало саркофаг. Носиле су и дванаест знакова зодијака, који круже око 'Константина Хелија', као дванаест богова који прате тринаестог бога, или дванаест апостола који прате 'Слику Христа'...Постављен на средину простране заравни окружене перистилом, споменик ће, с обзиром на издвојеност, пратити многе помоћне зграде: царска станишта, купатила, зграде за послугу....“¹⁷

Наводи из романа покренули су на нова размишљања о изгледу маузолеја-мартиријума.

Преплитање паганских и хришћанских елемента присутно је и у архитектури Константиновог и постКонстантиновог времена. Већ од Хадријана уметност и архитектура дубоко су зашли у последњу фазу тзв. „античког барока“.¹⁸ Античка римска архитектура у периоду од тетрархије била је на врхунцу свог развоја, посебно у новим центрима власти и резиденцијалним комплексима. Обликовање стилова и форми било је на врхунцу и у завршној фази. Градитељски полет био је посебно изражен у центрима провинција. Потреба за обимним градитељским материјалом и декорацијом полако је прерасла у тражење нових ресурса. Постојећи градитељски фонд био је прави изазов, а употреба *spolia* свакодневна потреба. Овакав приступ у архитектури био је посебно наглашен у време владавине Константина Великог. *Damnatio architecturae* није у потпуности имао значење *Damnatio memoriae*. У архитектонском смислу реупотреба декорације, елемената архитектуре и преобликовања функције просторних решења омогућавала је континуитет појединих стилских, архитектонских форми и конструкцијских детаља у новим условима или са новом функцијом.¹⁹

У профаним грађевинама, јавног, приватног и резиденцијалног карактера настављени су већ установљени принципи и традиција.²⁰ У сакралној ар-

¹⁶ Кербул, И. М. К. 1993, 224.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Опширније види у: Margaret L. 1974, *Passim*

¹⁹ Kinney D. 2011, 138–145.

²⁰ Ćurčić S. 1993, 67-90.

хитектури, посебно од Миланског едикта, амбиције свештенства, али и самог цара биле су посебно изражене у изналажењу облика „божије куће“. Скромна архитектура *Domus Ecclesia* није више задовољавала потребу за обављањем литургије и свете Еухаристије.²¹ Константин је веома рано започео са градњом хришћанских храмова. У његовом градитељском опусу могу се издвојити две основне група цркава.²² Првој групи припадају градске катедралне цркве које представљају симбол уједињења хришћанске заједнице и намењене су обављању недељне литургије. Другој групи припадају мартирске цркве, меморије и места сведочења победе Христа и такође су места окупљања верника. У оба примера наведених група цркава литургија је обавезни део службе и завршава се Светом Еухаристијом.²³ Исказан је дуализам у коме су главне компоненте време и вечност.

Катедралне цркве су грађене у већим урбаним средиштима као што су Милано, Трир, Константинопол, Антиохија и вероватно у Никомедији. Понекад чине и саставни део палацијалних комплекса као што је пример у Триру или у палати Јелене у Риму, или у непосредној близини резиденцијалног комплекса, какав је случај са црквом Пресвете мудрости Св. Софије у Константинопољу.²⁴

У Риму није било означеног места за катедралну градску цркву, али и већи део хришћанског становништва живео је ван градских зидина, у непосредној близини већ установљених хришћанских некропола. На више места почета је веома рано градња мартирских цркава као што су Св. Себастијан, Св. Марцијан и Петар, Св. Лорензо, Св. Агнеса. Издвајају се само Ст. Кроче, црква Св. Крста, као део већ поменуте Јеленине палате и Латеранска црква изграђена на Фаустином имању, које је Константин поклатио епископу Рима, Милтиаде-су после победе на Милвијском мосту.²⁵ Овакав међусобни однос мартирских цркава омогућавао је тзв. парапатетичарски однос у литургији, односно места заустављања, станице за ходочаснике, а не и трајни објекти за молитву.²⁶

Поред Рима, велики градитељски опус Константин је спровео у Јерусалиму.²⁷ Јеленина посета древном граду 326–327. године, проналажење часног крста и гроба били су почетак великих радова на мартирским црквама. Константин је и сам учествовао у градњи што се може видети из његовог писма Макарију, јерусалимском епископу. Цар даје сва овлашћења да се обезбеди најскупоценији материјал за „најчудесније место на свету“ којим располаже царство. Инсистира на украшавању каетиране таванице златом, употреби скупоценог мермера из сваког дела царства. Изабрани су и градитељи, архитекта

²¹ Krauthajmer R., Ćurčić S., 2000. 39-41.

²² Shepherd H. M. 1967, 71.

²³ Ibid, 71.

²⁴ Ibid, 72; Armstrong T. G. 1974, 7–8.

²⁵ Ibid, 74.

²⁶ Ibid, 72.

²⁷ Krauthajmer R., Ćurčić S. 2000, 74.

Зенобије и асистент црквени архитекта Еустахије, обојица из Константинопоља.²⁸ Црква светог гроба представља јединствен комплекс за победу Христа, у коме је садржана и катедра и мартријум (Анастасис), Христова жртва и васкресење. У олтарској апсиди базилике било је 12 стубова који су симболично приказивали апостоле. У средишњем делу на месту олтара био је похрањен део часног крста. Мањи комади часног крста разаслати су у веће центре како би постали сведочанства и део Голготе. У дворишном простору над гробом је био најпре постављен балдахин, а затим ротонда са куполом.²⁹

Систем адиције, односно повезивања базилике и централне основе постигнут је још снажније у цркви Христовог рођења у Витлејему. Олтар је био постављен у главном броду. Октагон је наткривао пећину и на слемenu крова налазио се прстенасти отвор *opinion*. Отвор у поду и на крову повезивали су рођење и васкресење.³⁰

У свим поменутих и катедралних и мартирским црквама преовладавају два облика организације основа: подужна, лонгитудинална основа подељена на три или пет бродова (у архитектури названа базилика³¹) и кружна, односно октогонална основа централног распореда. Симболика ових облика је веома јасна.

Подужни облик цркве – облик брода представља веру у бесмртност, путовање, симбол новог живота, путовање душе. Хришћани треба да буду свесни да само у Господњем броду, тј. Његовој цркви имају наду за постизањем вечног покоја. Базилика је земаљско царство, копија божанских права и закона. То је Краљев трон и царски темељи. Седиште судаје, епископска катедра и подсећање на Мојсијев трон. Врло је јасна порука зашто је свештенство преузело профану базилику-судницу за основу храма.³² Насупрот томе кружни облик се односи на вечну природу Цркве, бескрајна линија, без почетка и краја. И сви облици изведени из круга – октагон и хексагон, припадају овом облику. Спој ова два симбола био је логичан избор за организацију цркве Св. Рођења, Св. Гроба, али и мартирских цркава и маузолеја у Риму, Цркву, Св. Марцелина и Петра (Хеленин маузолеј) и Св. Агneze (Маузолеј Константина и Хелене).³³

Последњи градитељски подухват Константина, била је изградња цркве Св. Апостола и маузолеја у Константинопољу. Број извора, описа и расправа о овој грађевини је импозантан, но и поред тога тешко је разумети и растумачити изглед херона и цркве.³⁴

²⁸ Ibid, 60.

²⁹ Ibid, 60–61.

³⁰ Ibid, 60.

³¹ Појам *базилика* означавао је царску грађевину која је уобичајено била јавне, судске намене. Од Константина под базиликом се подразумева и хришћански храм, без обзира на то да ли је централног или подружног плана; Shepherd H. M. 1967. 70.

³² Shepherd H. M. 1967. 70.

³³ Krauthajmer R., Ćurčić S. 2000, 47 и даље.

³⁴ Уп: Eusebius of Caesarea, *Vita Constantini*, IV, 58–60, pp. 141–142; IV, 70–71, pp. 146–147, ed. I. A. Heikel (Berlin, 1902); Paulinus of Nola, *Carmina*, XIX, 329–342, in C.S.E.L., XXX, p. 130;

У више поменутих радова преведен је и цитиран опис грађевине коју је начинио царев биограф и савременик Еузебије. Према коментарима Краутхајмера, црква је изграђена као део већег комплекса са дворанама, купатилима и базенима. Крстообразне основе са издуженим улазним краком. Таваница је била касетирана и позлаћена, а зидови обложени мермером. На пресечници крста налазила се купола на тамбура са прозорима затвореним бронзаним решеткама.³⁵

Грађевина је више пута девастирана и преправљана. Вероватно је приликом радова у време Констанција II дошло већ до неких измена у плану објекта, а затим и у време поправки после великог земљотреса 357. године.³⁶ Највећа девастирања догодила су се у време опсаде, а затим током владавине крсташа у XII веку и најзад изградњом Фетије џамије 1469. године.³⁷

Изглед првобитног маузолеја-херона и цркве Св. Апостола и његове трансформације после Константинове смрти у време Констанција, а затим у време Јустинијана стални су предмет истраживања различитих научних профила. У историји архитектуре преовладава мишљење да су Св. Апостоли имали крстообразну основу и она се препознаје у ктиторским радовима Јустинијана I. Изглед маузолеја и цркве из времена Јустинијана остао је забележен код више аутора, а посебно у описима Константина са Родоса³⁸ у 9. веку и Николаоса Месаритеса³⁹ из Цариграда с краја XII и почетка XIII века, пре упада крсташа. Црква Св. Марка у Венецији изграђена по узору на Св. Апостоле представља и својеврсну „копију“ и сведочи о изгледу обновљене Јустинијанове цркве из VI века.⁴⁰

Многа питања, међутим, која се односе на изглед и организацију првобитне, Константинове цркве остала су и данас без одговора: Да ли је ротонда из времена Константина или је придодата касније? Да ли је основа цркве крстообразна? Да ли је првобитна сахрана извршена у цркви Св. Акација⁴¹, и тек по завршетку маузолеја тело Константина положено у херон?

Socrates, *Hist. eccl.* I, 16, in P.G. LXVII, 117 A; I, 40, in P.G. LXVII, 180; Sozomen, *Hist. eccl.* II, 34, in P.G. LXVII, 1032 C; Constantine of Rhodes in his description of the Wonders of Constantinople and of the Church of the Apostles. "Nikolaos Mesarites 1957, 855–924. Најисцрпнију библиографију и изворе пружају радови: Downey G. 1951, 53–80; Downey G. 1959, 27–51; Grierson P., Mango C. and Ševčenko I. 1962, 3–63.

³⁵ Krauthajmer R., Ćurčić S. 2000, 69.

³⁶ Krautheimer R. 1969. 30.

³⁷ Israel J. 2012, 108–109.

³⁸ Константин са Родоса је у периоду од 931. до 944. године написао поему у којој је описао и цркву Св. Апостола, на позив Константина VII Порфирогенита (913–959), у време преноса моштију Св. Јована Хризостома 938. године, Downey G. 1951, 67.

³⁹ Николаос Месаритес је описао цркву на почетку 1198. и 1203. године; Downey G. 1951, 68; Israel J. 2012, 107–112; Downey G. 1957. 855–924.

⁴⁰ Dark K. and Özgümüş F. 2002. 393–413; Israel J. 2012, 108–109.

⁴¹ Поједини аутори помињу ову цркву као место привремене сахране или касније translације остатака Константина Великог; Downey G. 1951, 56 и даље.

Одговори на питања организације базиликалне или крстообразне форме су врло сложени и непотпуни. Насупрот томе одговор на питање порекла маузолеја-херона у облику круга и октагона је познат и једноставнији, и налази упориште у касноантичким херонима-маузолејима (Диоклецијанов, Галеријев) који настављају хеленистичку традицију сахрана Августа и Хадријана.⁴² Могло би се претпоставити да је Константину идејни концепт комбиновања базилике и круга, слично или истоветно као у цркви Св. Гроба било препознатљивије у потпуном поистовећивању са Христом. По свој прилици да је херон био кружне основе и могуће да се у 12 поменутих кенотафа у каснијим реконструкцијама замењени саркофазима наследника династије и других владара у Византији.⁴³ Многи истраживачи, међутим, доводе у сумњу тачност Еузебијевих навода о изгледу Св. Апостола.⁴⁴ Извесна је сличност у описивању цркве Светог Гроба у Јерусалиму и Св. Апостола у Константинопољу. Ова сличност указује, можда, на истоветни идејни концепт ове две мартирске цркве, али и на могућност да Св. Апостоли нису били завршени у потпуности у време смрти Константина, те је понуђени опис само интерпретација царевог биографа. У том случају Констанције је можда додао крстасту структуру коју је касније надградио Јустинијан.

Црква св. Апостола представља традиционални начин привилегованог сахрањивања у маузолеју, али и успостављање династичког чина полагања остатака хришћанских византијских царева и епископа на истом месту.⁴⁵ Извесно је да се Константин препознао као „оличење Речи, Представник Бога на земљи“, тринаести апостол, али и нови Александар Македонски. Грађевина је требало да представља мартирејум и маузолеј, што се и остварило 356, 357 и 358. године, када су донете мошти Св. Тимотија, Св. Андреје и Св. Луке.⁴⁶

Извесно је да је симбол крста јака порука и да већи број цркава из позног 4. века, из 6. и касније из средњег века користи овакву организацију основе. Сматра се и да је црква Св. Апостола утемељила овакав начин градње у потоњем периоду. Крстообразна форма наглашава мистичну природу цркве и распето Тело Христово. Овако обликована црква треба да преузме сведочанство и тежину догађаја на Голготи и постигне јединство са Спаситељем. Уколико је основано мишљење Еузебија да је саркофаг почивао на знаку крста са куполом изнад, био би то велики искорак у односу на све изведене катедралне и мартирске цркве, напуштање традиције и стварање новог типа мартирејума Апостелион намењеног обожавању цара-Христа.

⁴² Armstrong T. G. 1974, 10, 11–12; Milošević G. 2009. 113–129.

⁴³ Grierson, P., Mango, C. and Ševčenko, I. 1962, 3–63

⁴⁴ Johnson J. M. 2008, 259.

⁴⁵ Grierson, P., Mango, C. and Ševčenko I. 1962, 7, 21 и даље.

⁴⁶ Downey G. 1951, 57.

Литература

- Armstrong, T. G. (1974). Constantine's Churches: Symbol and Structure, *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 33, No. 1 (Mar., 1974), 5–16.
- Bardill, J. (2011). *Constantine Divine Emperor of the Christian Golden Age*, Cambridge.
- Barnes, T. D. (1984). *Constantine and Eusebius*, Harvard.
- Barnes, T. D. (1984). Constantine's Prohibition of Pagan Sacrifice, *The American Journal of Philology*, Vol. 105, No.1, Baltimore 1984, 69–72.
- Curran, J. (1996). Constantine and the Ancient Cults of Rome, *Greece & Rome*, Vol. 43, No. 1, London 1996., 68–80.
- Ćurčić, S. (1993). Late-Antique Palaces: The Meaning of Urban Context. In *Ars Orientalis*, Vol. 23, 67–90.
- Dark, K. and Özgümüş, F. (2002). 'New Evidence for the Byzantine Church of the Holy Apostles from Fatih Camii, Istanbul', *Oxford Journal of Archaeology*, 21 (2002), 393–413.
- Downey, G. (1951). The Builder of the Original Church of the Apostles at Constantinople: A Contribution to the Criticism of the „Vita Constantini“ Attributed to Eusebius, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 6, 53–80.
- Downey, G. (1957). „Nikolaos Mesarites: Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople“, *Transactions of the American Philosophical Association*, N.S., 47, part 6, 855–924.
- Downey, G. (1959). The Tombs of the Byzantine Emperors at the Church of the Holy Apostles in Constantinople, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 79, 27–51.
- Elliott, T. G. (1990). The Language of Constantine's Propaganda, *Transactions of the American Philological Association*, Vol. 120, University of Pennsylvania 1990, 349–353.
- Fowden, G. (1991). Constantine's Porphyry Column: The Earliest Literary Allusion, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 81, London 1991, 119–131.
- Grierson, P., Mango, C. and Ševčenko, I. (1962). The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337–1042); *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 16 (1962), pp. 1+3-63.
- Grillmeier, A. (1975). *Christ in Christian Tradition: From the Apostolic Age to Chalcedon*, London.
- Halsberghe, G. H. (1972). *The Cult of Sol Invictus*, Leiden.
- Israel, J. (2012). A History Built on Ruins Venice and the Destruction of the Church of the Holy Apostles in Constantinople, *Future Anterior* Volume IX, Number 1 Summer 2012, 102–122.
- Johnson, J. M. (2008). Observations on the burial of the Emperor Julian in Constantinople, *Byzantion*, LXXVIII, 254/260.
- Кербул, М. И. К. (1993). *Константин и крај античког света*. Светови: Нови Сад.
- Kinney, D. (2011). Roman Atrhitectural Spolia, *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol.145, No 2.jun., 138–161.
- Krautheimer, R. (1969). On Constantine's church of the Apostles in Consatninoples, *Studies in Early Christian, Medieaval and Renai ssance Art*, London, New York, 27–33.

- Krauthajmer, R., Ćurčić, S. (2000). *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, Beograd.
- Lyttelton, M. (1974). Baroque architecture in Classical Antiquity, Thames and Hudson.
- MacMullen, R. (1987). *Constantine*, London.
- Mesarites, N. (1957). „Nikolaos Mesarites: Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople“, Trans. American Philosophical Society, N.S., 47, 855–924.
- Milošević, G. (2009). Hellenistic tradition in Roman period mausoleums in the Balkans, In Mihailescu-Bîrliba L. und Bounegru O. (ed), *Migration und Akkulturation im Osten des Mittelmeerraumes in Hellenistischer und Romischer Zeit*, Akten der Tagung in Iași, 3–7. Oktober 2007, Herausgegeben von Lucrețiu, Harrassowitz Verlag, 2009, 113–129.
- Nixon, C. E. V., Saylor Rodgers, B. (1994). *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini: Introduction, Translation and Historical Commentary*, University of California Press.
- Potter, D. (2013). *Constantine the Emperor*, Oxford.
- Shepherd, H. M. (1967). Liturgica; expressions of the Constantinian triumph, *Dumbarton Oaks*, Vol 21, 55–78.
- Stephenson, P. (2011). *Constantine: Unconquered Emperor, Christian Victor*, London.
- Storch, R. H. (1971). The „Eusebian Constantine“, *Church History*, Vol. 40, No.2, Cambridge, 145–155.
- Wallraff, M. (2001). Constantine’s Devotion to the Sun after 324, *Papers presented to the thirteenth International Conference on Patristic Studies held in Oxford 1999*, Leuven 2001, 256–270.

Gordana Milošević, Nadežda Gavrilović

**THE BURIAL OF CONSTANTINE THE GREAT
IN HISTORIC NOVEL *CONSTANTIN ET LA
FIN DU MONDE ANTIQUE*
BY CHRISTIAN Y. M. KERBOUL**

Summary: The description of ceremonial procession and burial of Constantine the Great in historical novel of the author C. Y. M. Kerboul, gives the perspective into religious customs and tradition of the late Roman empire, in which the interlacing of pagan and Christian elements can be viewed in its perplexity. The special bond between the emperor and god Apollo was for the last time underlined with the fact that the coffin with Constantine’s body was laid on Apollo’s carriage driven by four horses, golden carriage of the Sun god with whom Constantine identified himself and considered as his personal protector. In further description of Constantine’s burial, it is stated that the funeral procession stopped at the base of the porphyry column with the statue of Constantine Helios on the Constantinopolis’ forum, which also emphasizes the link between the emperor and solar deity Helios, that is Sol Invictus. Written sources describe

in detail particular respect which Constantine showed to god Sol Invictus, confirmed with numerous series of coins with the image of solar deity (coined from 310. year A. D.), sculpture, mosaics etc. Very important element in Kerboul's novel is the description of the symbol of Christogram on Constantine's sarcophagus, which confirms emperor's approaching towards Christianity and his acceptance of Christian symbols.

The interlacing of pagan and Christian elements is also present in the architecture of Constantine and post-Constantine period. Prevailing opinion in the history of architecture is that the Church of the Holy Apostles was cross-shaped, which can be observed in the identical cruciform shape of the church built under Justinian I. However, many questions regarding the appearance and organisation of Constantine's church are still unanswered. The Church of the Holy Apostles present traditional act of privileged burial in mausoleum, but also the concept of dynastic act of burying Christian Byzantine emperors and bishops in the same place. The answers to various questions concerning the organisation of basilical or cross-shaped form are very complex and incomplete. On the other side, the answer to the question of mausoleum-heron in the shape of a circle and octagon is maybe simpler and linked to late-antique heron-mausoleums (such are those of Diocletian, Galerius) which continue Hellenistic burial tradition of Augustus and Hadrian. It can be presumed that Constantine's concept of combining basilica and circle, similar or even the same as in the Church of the Holy Sepulchre (known also as Basilica of the Holy Sepulchre or the Church of the resurrection in Jerusalem), was a way of implying his complete identification with Christ.

АРХЕОЛОШКА И ЕПИГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА НИКОЛЕ ВУЛИЋА У НИШУ И ЊЕГОВОЈ ОКОЛИНИ

Сажетак: Никола Вулић (1872–1945), историчар, класични филолог и археолог, наставник на Београдском универзитету један је од најзначајнијих проучавалаца антике у Србији. Током свог вишедеценијског истраживања бројних локалитета на територији Србије Вулић је у неколико наврата посетио околину Ниша, обишао локалитете и пописао налазе из античког периода. Попис налаза је био од посебне важности за израду археолошке карте. На основу рукописне заоставштине као и објављених епиграфских споменика могуће је сагледати резултате до којих је Вулић дошао обиласком археолошких налазишта у Нишу и његовој околини.

Кључне речи: Никола Вулић, археолошки налази, епиграфски споменици, античко наслеђе

Никола Вулић је био наставник на Великој школи у Београду, потом и на Београдском универзитету и један је од најзначајнијих проучавалаца антике у Србији. Реч је о истраживачу чији су радови утемељили методолошке принципе критичког изучавања у области историје старог века, епиграфике и археологије. Вулић је био подједнако успешан и као наставник, али и као научник. Његова библиографија (550 научних радова, критика и приказа) показује да је био изузетно плодан истраживач.¹ Највећи део времена проводио је у кабинету где се у миру и тишини могао посветити књизи и праћењу савремене научне литературе на пољу античке историје. У научној рукописној заоставштини налазимо да је Вулић имао велики број пријатеља у целом свету са којима је одржавао редовну преписку, и од којих је добијао најновије научне публикације.² О својој посвећености науци и преданом кабинетском раду научник бележи:

„Ја сам рођен, чини ми се, за калуђера. У сваком случају за мене је самоћа. Највише од свега волим и увек сам волео, од раних дана, да се потпуно усамим

¹ Библиографија радова д-р Николе Вулића. Саставио Р. Марић, *Старинар* IX–X (1958–1959), XV–XXIV: In memoriam Nikoli Vuliću.

² НБС, Р 432/7, 47.

окожуен књигама. Друштво ме је растројавало, разговори умарали. Мој идол била је књига, да могу по цео дан читати и радити... На жалост, у последњим годинама читање ме умара и не могу да радим интензивније од пет-шест сати дневно. Често сам бесан због тога, јер има толико лепих књига које бих волео проучити и толико научних проблема који ме интересују³.

Вулићу су ипак била најзанимљивија археолошка истраживања, те стога летње распусте није користио за одмор, већ је организовао археолошка ископавања на локалитетима широм Краљевине СХС. У својим аутобиографским записима Вулић их се радо сећа:

„Моје археолошке екскурзије по земљи, по Србији и Македонији, Санџаку и на Дунаву, трајале су до сад читавих четрдесет година. Био је то веома напоран рад. Често се гладовало, или зебло, још чешће се патило од жеге; газио сам с опасношћу дубоке реке и прелазео врлетне планине, претурао споменике стотине кила тешке, спавао на тврдој земљи, више пута стављао живот на коцку. Не жалим. Успеси су били дивни. особито су моја откопавања дала сјајне резултате: у Требеништу сам нашао архаичне гробове пуне злата и драгоцених уметничких предмета; код Скопља сам откопао огромно и раскошно римско позориште; на Дунаву сам почео испитивати римски *limes*“⁴.

Рад на прикупљању античких епиграфских споменика Вулић је започео са Антуном фон Премерштајном.⁵ Године 1899. њих двојица су четири недеље обилазили различите крајеве Србије. Том приликом пронашли су велики број нових римских споменика, објавивши их заједно са античким натписима који још нису били издати или њихова издања нису била задовољавајућа. У првом издању Античких споменика, Вулић и Фон Премерштајн су објавили споменике према обрасцу издања *Corpus Inscriptionum Latinarum*.⁶ Лема је садржала место налаaska, тренутну локацију споменика, податке о његовој величини и материјалу на ком је натпис уклесан. Уколико није било могуће дати фотографију натписа, доношен је цртеж споменика, а испод је долазило разрешење текста.⁷ Налази са рељефном декорацијом су посебно детаљно описивани.

Град Ниш двојица научника први пут су посетили 1899. године пошто су добили одобрење од команданта Николе Петровића да у војничком кругу старог града отпочну са истраживањима Тврђаве. У Нишкој тврђави су пронашли надгробне споменике и одредили да се извештан број споменика и скулптура пренесе у Народни музеј у Београду. Међутим, већ наредне године поменути експонати су нестали; Вулић је претпоставио да су били употребљени за рестаурирање главне

³ НБС, Р 342/2а, 5.

⁴ НБС, Р 432/2, 8.

⁵ Н. Вулић, А. фон Премерштајн, Антички споменици у Србији, *Споменик XXXVIII*, (1900), 15–18.

⁶ Вулић, Премерштајн, *Споменик XXXVIII* (1900), 15.

⁷ Вулић, Премерштајн, *Споменик XXXVIII* (1900), 15–18.

градске капије.⁸ Он је срећом натписе преписао и објавио у Споменику те су нам остали сачувани. У исто то време двојица научника су посетила и Равну код Књажевца, где су открили велики број споменика које су касније и објавили у *Споменику* Српске краљевске академије.⁹ Вулић је, овога пута сам, поново посетио Ниш 1905. године када је начинио копије натписа до којих је дошао и том приликом је обишао и локалитете у околини града. У околини села Балајнца задржао се код рушевина за које је претпоставио да су остаци неког града, али није навео којег.¹⁰ Балајнац је привлачио пажњу археолога и много година касније и они су у даљим истраживањима полазили од резултата до којих је дошао Вулић.¹¹ Мишљење А. Јовановића, да се у античком периоду налазило важно војно утврђење остало је на нивоу хипотезе јер није потврђено ни најновијим археолошким истраживањима.¹²

Приликом обиласка Равне, Вулић је на једном брежуљку у близини локалитета пронашао остатке зидова.¹³ Мештани су веровали да су то остаци цркве и зато су их звали Св. Тројица. Вулић је на основу великог броја предмета из римског доба, пронађених на локалитету, установио да су зидине у ствари остаци римског храма. Све пронађене налазе је објавио и постарао се да буду допремљени у Народни музеј у Београду.¹⁴

Обилазећи поменути крај, Вулић је посетио и рушевине једног старог града који се налазио на врху брда Тилварош, преко пута рудника бакра. Зидове су открили сељаци који су на том месту копали, али било је мало остатака и на основу њих није се могло установити из ког периода је кастел. Вулић је код града пронашао један надгробни споменик из римског периода, на основу којег се није могло закључити да је и кастел римски, јер је споменик могао бити узидан у тврђаву као грађевински материјал.¹⁵

Локалитет у Равни Вулић је посетио и 1908. године о чему је поднео извештај Академији наука.¹⁶ Недалеко од римског храма открио је темеље зидова и остатке мање грађевине. Организовао је вађење више камених блокова за које се испоставило да садрже натписе. Пронашао је мноштво натписа и материјалних остатака, али је много споменика још увек било под земљом јер како Вулић каже „сељаци су прошле године слабо откопавали“.¹⁷ Суочен са таквим

⁸ Вулић, *Споменик* XXXIX (1903), 74–75.

⁹ НБС, Р 432/7, 68.

¹⁰ Вулић, *Споменик* XLVII (1909), 151.

¹¹ А. Јовановић, Археолошке белешке из касноатничког Наиса и околине, *Ниш и Византија* I (2003), 23–37; М. Милинковић, Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије, *Ниш и Византија* III (2005), 163–182.

¹² Јовановић, *Ниш и Византија* I (2003), 36–37.

¹³ Вулић, *Споменик* XLVII (1909), 161.

¹⁴ Вулић, *Споменик* XLVII (1909), 162.

¹⁵ Вулић, *Споменик* XLVII (1909), 164.

¹⁶ Годишњак СКА XXII (1909), 191–194.

¹⁷ Годишњак СКА XXII (1909), 193.

приликама Вулић је истакао да ће резултати у археологији бити већи тек када се буде почело са систематским ископавањима за која су била потребна већа новчана средства.

Током овог обиласка терена Вулић је попунио збирку отисака и фотографија грчких и римских натписа и рељефа.¹⁸ На тај начин је настојао да комплетира збирку споменика за коју је сматрао да ће бити корисна за изучавање историје Србије у римско доба. Будући да је био одличан познавалац грчког и латинског језика, оштроумног критичног духа и да је са великом сигурношћу допуњавао и интерпретирао натписе, корист од збирке споменика коју је сачинио и данас је велика.

Потврда да је Вулић обилазио Ниш и околину града у циљу посете локалитета, али и прикупљања података о материјалним остацима и епиграфским споменицима су необјављене белешке насловљене „Прилози за археолошку карту секција Ниш“, које су део Вулићеве рукописне заоставштине.¹⁹ Рукопис садржи попис свих места у околини Ниша које је Вулић обишао и у којима је пронашао налазе из римског периода. Локалитети су груписани, у зависности од територије на којој се налазе, у пет великих целина. Првој групи припадају села у околини Сврљига. Принцип навођења је увек био исти: назив места, шта је у њему пронађено, тачно место локалитета, шта је очувано и из ког периода су налази. Уколико се локалитет налазио на нечијем имању обавезно је наводио име власника имања, као и ситније налазе уколико их је било.²⁰ Натписе пронађене на овој територији објављивао је у Академијиним издањима *Споменика*.²¹

Другој групи припадају локалитети у Нишу и данашњим приградским насељима: Кравље, Хум, Комрен, Каменица, Доњи и Горњи Матејевац, Доња и Горња Врежина, Кнез Село и Малче.²² У Габровцу на брду „Камара“ на имању Душана Цекића откопани су темељи старохришћанске цркве и сачуван је натпис са Христовим монограмом који је Вулић објавио у *Споменику* LXXVII.²³ У Вукманову је у близини школе видео остатке римске гробнице и комаде новца из IV века. Вулић је указао на то да је сам обишао све локалитете и неке од покретних налаза прикупио и доставио Музеју у Нишу.²⁴ Осталим трима групама припадају локалитети у ближој околини Ниша, навођени на исти начин као и у претходним двама групама.²⁵ Пописао је и локалитете које је обишао у околини Сврљига: Нишевачку општину, села Бурдимо, Лалинац, Манојли-

¹⁸ Годишњак СКА XXII (1909), 194.

¹⁹ НБС, Р 467/76, I-V

²⁰ НБС, Р 467/76, I

²¹ Вулић, *Споменик* LXXV (1933), 72. натпис 207; Вулић, *Споменик* XCVIII (1941–1948), бр. 417.

²² НБС, Р 467/76 II

²³ Вулић, *Споменик* LXXVII (1934), 48–49, бр. 41.

²⁴ НБС, Р 467/76, II

²⁵ НБС, Р 382/2, 25. о налазима у Нишу и околини.

цу, Рибаре, Драјинац, Варош Извор, Кнез Село, Г. Матејевац, Малче. Забележио је основне податаке о налазима и начинио скице пронађених налаза.²⁶ На основу овако прикупљене грађе Вулић је предузео израду археолошке карте. Објављене су две секције археолошке карте на немачком језику: *Archäologische Karte von Jugoslawien, Blatt Prilep-Bitolj* (1937) и *Archäologische Karte von Jugoslawien, Blatt Kavadarci* (1938).²⁷

Међу значајнијим налазима са поменутих територија Вулић бележи остатке војних објеката и једну зидану гробницу према Хуму на месту званом „Рибник“. На падини Виника пронађени су остаци виле из II и III века и велика остава денара под остацима једне дрвене зграде.²⁸ Новац је кован од чистије легуре сребра, пронађен је у великим земљаним питосима и чува се у Народном музеју у Београду и Народном музеју у Нишу.²⁹ У Малчи је на месту „Улица“ 1 км северно до села 1910. откопана једна засвођена гробница о којој недостаје више података.

У четврту групу пописаних локалитета спадају Брзи Брод, Суводол, Бербатово, Доњи Барбеш, Гркиње, Гаџин Хан, Драшкова Кутина, Копривица, Јагличе, Чагровац, Челије, Миљковац, Краставче, Овсињинац, Шebet и Велики Вртоп.³⁰ У току летњих месеци 1935. и 1936. године Вулић је боравио у Нишу и надгледао археолошке радове на локалитету Брзи Брод и у Нишкој бањи. Током ископавања у Брзом Броду откривена је одаја са савршено урађеним мозаиком. Препорука еминентних археолога, међу њима и Вулића, била је да се мозаик конзервира тако што ће се над њим подићи конструкција од тврдог материјала. Вулић је изнео претпоставку да је одаја са мозаиком један део палате цара Константина, те би стога требало, након подизања конструкције над мозаиком, убрзано наставити ископавања.³¹ Заштитна зграда је подигнута 1939. године, а настављена су и ископавања која су потврдила Вулићеве претпоставке да се ради о репрезентативној грађевини.³² У Овсињинацу је откривен споменик са представом Трачког коњаника који је Вулић објавио у *Споменику LXXV*.³³

Одмах након што је основан Музеј у Нишу 1933. године Вулић је ин-

²⁶ НБС, Р 467/7 (2)

²⁷ N. Vulić, *Archäologische Karte von Jugoslawien: Blatt Prilep-Bitolj*. Jugoslavischer Ausschuss des Internationalen Verbandes der Akademien, Beograd, E. Pelikan, стр. 1–54 и једна карта; N. Vulić, *Archäologische Karte von Jugoslawien: Blatt Kavadarci*. Jugoslavischer Ausschuss des Internationalen Verbandes der Akademien, Beograd, E. Pelikan, стр. 1–23 и једна карта; N. Vulić, *Archäologische Karte von Jugoslawien: Kavadarci*. Издање Југословенског одбора Међународне уније академија. Београд 1938. *ЛЖ* V 295.

²⁸ НБС, Р 467/76, II

²⁹ П. Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 62–63.

³⁰ НБС, Р 467/76, IV

³¹ АНМ, Извештај Управе музеја Бану Моравске бановине, 8.09.1935.

³² А. Оршић Славетић, Археолошка истраживања у Нишу и околини, *Старинар* VIII–IX (1933–34), 303–310; П. Петровић, *Медијана резиденција римских царева* (1994), 29–34.

³³ Вулић, *Споменик LXXV* (1933), 54–55, бр. 171.

систирао да се предузму истраживања Равне и прихватио је да надзире археолошке радове на овом локалитету³⁴. У Равни су откопане грађевине, римски храм, остаци бедема, пронађени су надгробни споменици различите величине и облика из периода од I до III века н. е. Вулић је био иницијатор откупа споменика из Равне из круга касарне XIV пешадијског пука и њиховог преношења у нишки Народни музеј.³⁵ Године 1936. средствима Народног музеја откупљено је око тридесет споменика из Равне. Транспортовани су возовима о чему сведочи и фотографија из музејске архиве. Већину тих натписа из Равне Вулић је објавио у *Споменику* ХCVIII.³⁶

Вулић је обрадио и епиграфске споменике са подручја Ниша и први је научник који је указао на „натпис који говори о лику који се вежба у морнарској служби“.³⁷ На основу тог натписа Вулић је закључио да је на Нишави постојала мала пловна флота, што су потврдили и други научници много година касније.³⁸ Посебно поглавље у *Споменику* број XXXIX Вулић је посветио налазима скулптура. Највише их је пронађено у Виминацијуму и Равни.³⁹ Приложене су фотографије и детаљни описи нађених скулптура. Навођено је и у коликој мери су оштећене, где су пронађене и где се чувају, као и то да ли су негде већ објављиване.

Међу објављеним налазима из Ниша Вулић је посебно истакао бронзану статуу Зевса на престолу. Слична статуа је била пронађена и у Бугарској, а Вулић је указао да је нишки примерак велике уметничке вредности и да заузима посебно место међу сличним експонатима.⁴⁰ Објавио је и налаз сребрног печатног прстена пронађеног у Нишкој бањи. Од текста на прстену Вулић је успео да прочита само речи *Iste anulus*. У продужетку текста могло се још протумачити скраћеница SIG као sigillum, док је слова АВТ Вулић погрешно преписао.⁴¹ И. Поповић је у својој расправи *Arcadius signet ring from Naissus* показала да натпис на печатном прстену гласи : + *Iste anulus Arcadii sigillum*.⁴² Овај текст недвосмислено показује да је прстен припадао цару Аркадију.

Захваљујући преданом радом на прикупљању споменика Вулић је обезбедио и да мноштво налаза стигне у музејске збирке београдског, скопског и нишког музеја. Музеј у Нишу је основан 1933. године, а Вулић је отпочео археолошка ископавања у граду и његовој околини још почетком XX века.⁴³ Потврђена је и Вулићева сарадња са Музејским друштвом у Нишу које је под-

³⁴ Ж. Петровић, *Народни музеј у Нишу* 1933–2003, 74.

³⁵ АНМ, Документација Музејског друштва за 1935. (17 докумената), 27/II

³⁶ НМН, Архивска књига ред. бр. 6/58

³⁷ АНМ, Нишки музеј Банској управи о преношењу споменика, 27.03.1935.

³⁸ Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 52.

³⁹ Вулић, *Споменик XXXIX* (1903), 64–68; 77–78.

⁴⁰ Вулић, *Споменик ХCVIII* (1941–1948), 115, бр. 256.

⁴¹ Вулић, *Споменик ХCVIII* (1941–1948), 117, бр. 261.

⁴² I. Popović, *Arcadius signet ring from Naissus, Ниш и Византија V* (2007), 243–250.

⁴³ И. Љубомировић, *Никола Вулић – историчар антике* (2013), 96–98.

стицао и помагао у раду на оснивању Музеја.⁴⁴ Својим знањем и ауторитетом пружао је стручну помоћ Нишком музеју у свим делатностима. Едуковао је прву генерацију музејских радника, вршио је експертизу налаза и доставио је бројне публикације музејској библиотеци.⁴⁵

У архиви Нишког музеја је сачувано око петнаест писама, до сада необјављених која су део преписке између Вулића и Алексе Ненадовића, секретара Музејског друштва у Нишу.⁴⁶ Из писама се сазнаје да је Музеј излазио у сусрет захтевима Вулића, као и да је он увек био спреман да помогне раду Музеја. У Вулићевом писму од 24. фебруара 1934. године упутио је молбу Музеју да у циљу прикупљања натписа које је требало да објави у Корпусу, неко од његових сарадника сними и начини отиске у упијајућој хартији.⁴⁷ У одговору је председник Музејског друштва у Нишу, Милорад Чавдаревић указао Вулићу да је због нових правила у раду са музејским објектима потребно да достави податке о познанику који би извршио снимање и копирање упијајућом хартијом. Након достављених података Музеј је омогућио Вулићевим сарадницима у Нишу да у његово име начине отиске натписа, тако да је Вулић могао да их објављује и пре него што их је видео. Секретар Музеја Алекса Ненадовић у неколико наврата обратио се Вулићу са молбом да Музеју достави научне и археолошке публикације као и „Глас Академија наука“.⁴⁸ С обзиром на то да је Музејско друштво располагало минималним новчаним средствима није било у могућности да их набавља и публикације које је Вулић послао Музеју уведене су у инвентар књига и атласа.⁴⁹ Увидом у библиотечки фонд потврђено је да се публикације и данас чувају у библиотеци Народног музеја.⁵⁰

Јула месеца 1934. године у Музеј је доспео један споменик из Беле Паланке, на коме се први пут помиње име града Ремесијане и чији је препис А. Ненадовић одмах послао Вулићу. Он је превео натпис и у писму које је упутио Ненадовићу инсистирао је да се споменик који се налазио на приватном имању у Белој Па-

⁴⁴ Архив Народног музеја у Нишу, Просветно одељење Банске управе министру просвете 27.03.1933.

⁴⁵ АНМ, Извештаји и записници са одржаних редовних и годишњих скупштина Музејског друштва у Нишу бр. 184, 1935–1939.

⁴⁶ АНМ, Документи Музејског друштва у Нишу за 1934. (I) 29.01.1934–18.04.1934. бр. 179; Документи Музејског друштва за 1934 (II) 18.04.1934–27.06.1934. бр. 179; Документи Музејског друштва за 1934. (III) 28.06.1934–24.12.1934. бр. 179; Документација Музејског друштва за 1935. (17 докумената) бр. 18; Редовне седнице Музејског друштва (1933–1938) Документи везани за оснивање Музејског друштва (50 докумената) бр. 183.

⁴⁷ АНМ, Документи Музејског друштва за 1934. од 29.01.1934. до 18.04.1934, фасцикла бр. 179, бр. 188.

⁴⁸ АНМ, Документи Музејског друштва за 1934. (II) 18.04.1934–27.06.1934, фасцикла бр. 179, бр. 161.

⁴⁹ АНМ, Документи Музејског друштва за 1934. (III) 28.06.1934–24.12.1934, фасцикла бр. 179, бр. 248.

⁵⁰ Аутор дугује велику захвалност библиотекаркама Народног музеја што су му омогућиле увид у публикације.

ланци, што пре превезе у Музеј како би се сачувао од даљег пропадања.⁵¹ Вулић је радио и на изради археолошке карте за територију Ниша и суседних општина, за коју су му били потребни подаци о налазима античког новца из Ниша и његове околине. Због тога се обратио Музеју са захтевом да му доставе податке о музејским налазима новца и других експоната, али само оних за које су имали податке где су тачно нађени.⁵² У једном од писама које је упутио Музеју Вулић је прецизно навео шта је списак требало да садржи и то је табеларно и приказао.⁵³ Вулићу су били потребни и подаци о праисторијском добу и пошто је сазнао да је у Музеју било око 700 извештаја из Ниша и суседних општина о праисторијским налазима замолио је да му их доставе поштом.⁵⁴ У врло кратком року Вулић је добио из Музеја све тражене податке на чему им је посебно био захвалан.

Већину тих натписа из Равне Вулић је објавио у *Споменику* ХСVIII.⁵⁵ У писму упућеном А. Ненадовићу Вулић га је обавестио да ће у току летњих месеци те (1937) године „радо пристати да му прави друштво у Равни где ћу доћи и радити о свом трошку; све што има нека иде на откопавање“.⁵⁶ Вулићево писмо показује колика је била спремност научника да помогне Нишком музеју на чему му је управа била неизмерно захвална. Наиме, у многим музејским извештајима поред захвалности која је исказивана многим научницима увек је посебно истицано име Николе Вулића.⁵⁷ А. Ненадовић је писмима обавештавао Вулића о свим налазима који су у Музеј допремани са локалитета у Равни, при том наводећи и тачне податке о пронађеним предметима и инвентарни број под којим су заведени. Приликом Вулићеве посете Нишу он је фотографисао музејске предмете и објављивао их у издањима *Споменика СКА*. Вулић је обрадио и епиграфске споменике са подручја Ниша и први је научник који је указао на „натпис који говорио о лику који се вежба у морнарској служби“.⁵⁸ На основу тог натписа Вулић је закључио да је на Нишави постојала мала пловна флота, што су потврдили и други научници много година касније.⁵⁹

Вулићу су на археолошким локалитетима велику помоћ пружали и археолози-аматери, учитељи, свештеници али и понеки земљорадник одушевљен

⁵¹ АНМ, Документи Музејског друштва за 1934. (II) 18.04.1934–27.06.1934, фасцикла бр. 179, бр. 242, 244.

⁵² Редовне седнице Музејског друштва (1933–1938), Документи везани за оснивање Музејског друштва (50 докумената) фасцикла бр. 183, 786.

⁵³ АНМ, Редовне седнице Музејског друштва (1933–1938), Документи везани за оснивање Музејског друштва, бр. 183.

⁵⁴ АНМ, Редовне седнице Музејског друштва (1933–1938), Документи везани за оснивање Музејског друштва, 25/2 1036.

⁵⁵ НМН, Архивска књига ред. бр. 6/58.

⁵⁶ АНМ, Документација 1937–1939, 15.04.1937.

⁵⁷ АНМ, Извештаји и записници са одржаних редовних и годишњих скупштина Музејског друштва у Нишу 1935–1939, бр. 184.

⁵⁸ АНМ, Нишки музеј Банској управи о преношењу споменика, 27.03.1935.

⁵⁹ Петровић, *Ниш у античко доба* (1999), 52.

старицама. Управо је Душан Лазаревић, из села Равна, био један од Вулићевих најпоузданијих сарадника на терену.⁶⁰ Сарадња између Вулића и Лазаревића је почела 1925. године. Од тада је овај археолог-самоук, како га је Вулић називао, сакупио античке споменике са локалитета Тимакума и предавао их Вулићу који је након што би их обрадио, организовао њихов пренос у Нишки музеј.⁶¹ О Лазаревићу је Вулић говорио са дубоким поштовањем и сматрао га једним од својих најбољих сарадника аматера. Вулић је Музеј у Нишу упутио да се за сва обавештења и боравак у селу обраће Лазаревићу. Он је излазио у сусрет члановима Музеја, сакупио је важне предмете, прикупио је потребне податке и помагао Музеју и након Вулићеве смрти.⁶² Лазаревић је пред своју смрт, августа 1958. године, завештао својим потомцима да наставе да раде на обогаћивању музејских збирки.⁶³

Током ових обилазака терена Вулић је попунио збирку отисака и фотографија грчких и римских натписа и рељефа.⁶⁴ Наиме, управо га је предани рад на прикупљању римских старина препоручио Српској краљевској академији која га је одредила за свог представника у Међународној унији академија.⁶⁵ У овој организацији Вулићев рад је био врло цењен, те је стога изабран за члана председништва и на том месту ће остати до краја живота. Учествовао је у изради збирки *Corpus Inscriptionum Latinarum* и *Corpus Vasorum*, Археолошке карте и Речника средњовековног латинског језика.⁶⁶ Вулић је најинтензивније радио на корпусу латинских епиграфских споменика, у који је требало унети све нове натписе којих није било у берлинском *Corpus Inscriptionum Latinarum* и приложити издање старих натписа са територије Мезије, Тракије и Македоније. Значајни резултати могли су се постићи само систематским истраживањима која су изискивала знатна новчана средства. Ако се узме у обзир време у коме је Вулић живео и радио, ратни и међуратни период, није се могло рачунати на већа улагања у ову научну дисциплину. Ипак, помоћу расположивих новчаних средстава, неретко и уз сопствено финансирање организованих путовања, Вулић је успео да истражи неке од најзначајнијих локалитета у земљи. Резултати његових археолошких и епиграфских истраживања су имали одјека и у свету.

Захваљујући истрајности на прикупљању античких натписа Вулића можемо сматрати оснивачем епиграфике на нашим просторима. Највећи број натписа прикупио је на територији Македоније, где је вршио и опсежна археолошка истраживања. Објавио је и знатан број натписа из Виминацијума, Рав-

⁶⁰ Летопис Народног музеја у Нишу I књига, О оснивању и отварању историјско-етнографског музеја у Нишу, 16–17.

⁶¹ АНМ, Архивска књига ред. бр. 6/58.

⁶² АНМ, О оснивању и отварању Историјско-етнографског музеја у Нишу, 18.

⁶³ АНМ, О оснивању и отварању Историјско-етнографског музеја у Нишу, 19.

⁶⁴ Годишњак СКА XXII (1909), 194.

⁶⁵ Годишњак СКА XXXVI, (1927), 55, 95; Р. Марић, Никола Вулић, *Старинар* IX–X (1958–1959), XI–XII

⁶⁶ Н. Вулић, Установе Међународна унија академија, *ЈИЧ* II (1936), 412–413.

не, Ниша, Београда и осталих крајева Србије. Натписи које је Вулић прикупио и објавио били су од великог значаја за касније састављање *Inscriptions de la Mésie Supérieure*. Својим радом на овом пољу дао је значајан допринос истраживању античке прошлости наших земаља. Натписи које је објавио значајни су научним истраживачима који су их користили у решавању појединих проблема, али су их при томе и подвргавали критици и када је то било потребно мењали њихово читање.

Необјављени извори

Архив Народног Музеја у Нишу (= АНМ)

АНМ, Архивска књига ред. бр. 6/58.

АНМ, Документи Музејског друштва у Нишу за 1933. годину, бр. 178.

АНМ, Документи Музејског друштва у Нишу за 1934. годину од 29.01.1934. до 18.04.1934. бр. 179.

АНМ, Документи Музејског друштва у Нишу за 1934. годину од 18.04.1934. до 27.06.1934. бр. 179.

АНМ, Документи Музејског друштва у Нишу за 1934. годину од 28.06.1934. до 24.12.1934. бр. 179.

АНМ, Документација Музејског друштва за 1935. годину (17 докумената), бр. 180.

АНМ, Редовне седнице Музејског друштва (1933–1938); документи везани за оснивање Музејског друштва (50 докумената) бр. 183.

АНМ, Извештаји и записници са одржаних редовних и годишњих скупштина Музејског друштва у Нишу 1935–1939, бр. 184.

Фонд Николе Вулића, Народна библиотека Србије (= НБС)

НБС 432/2а-в

НБС 432/5 а-б

НБС 432/6

НБС 432/7

Литература

Вулић, Н. и А. фон Премерштајн. (1903). Антички споменици у Србији, *Споменик XXXIX*, 43–89.

Вулић, Н. и А. фон Премерштајн. (1909). Антички споменици у Србији, *Споменик XLVII*, 109–191.

Вулић, Н. (1909). Извештај о старинарским екскурзијама, *Годишњак СКА XXII*, 191–194.

Вулић, Н. (1933). Нови гробови код Требеништа, *Споменик LXXVI*, 1–31.

- Вулић, Н. (1936). Установе Међународна унија академија, *Југословенски историјски часопис* II, 412–413.
- Вулић, Н. (1941–1948). Антички споменици наше земље – Трачки коњаник и друге иконе из античког доба, *Споменик ХСVIII*, 1–339.
- Јовановић, А. (2003). Археолошке белешке из касноантичког Наиса и околине, *Ниш и Византија* I, 23–37.
- Летопис Народног музеја у Нишу I књига, О оснивању и отварању историјско-етнографског музеја у Нишу, 16–17.
- Љубомировић, И. (2013). *Никола Вулић – историчар антике*.
- Милинковић, М. (2005). Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије, *Ниш и Византија* III, 163–182.
- Марић, Р. (1958–1959). In memoriam: Николи Вулићу, *Старинар* IX–X, 15–24.
- Оршић Славетић, А. (1933–1934). Археолошка истраживања у Нишу и околини, *Старинар* VIII–IX, 305–310.
- Петровић, Ж. (2003). *Народни музеј у Нишу 1933–2003*.
- Петровић, П. (1999). *Ниш у античко доба*.
- Поповић, И. (2007). Arcadius signet ring from Naissus, *Ниш и Византија* V, 243–250.

Irena Ljubomirović

ARCHAEOLOGICAL AND EPIGRAPHIC RESEARCHES OF NIKOLA VULIĆ IN NIŠ AND ITS SURROUNDINGS

Summary: Archeological excavations, conducted by Nikola Vulić, which lasted for several decades produced some very important findings. He visited several times Niš and the surrounding area. His list of findings was of particular importance for the creation of the archaeological map. On the basis of the written legacy and published epigraphs one can review the results to which Vulić himself came while visiting archaeological sites in Niš and the surrounding area. Vulić, during archaeological excavations, also worked on collecting monuments. With his many years work in many localities, he managed that many monuments reach the collections of Belgrade, Niš and Skopje Museums. Vulić's cooperation with the Museum Association in Niš was also confirmed, which work on founding the museum he encouraged and assisted. Thanking to preserved correspondence of Nikola Vulić with Niš Museum, there may be a little more to say about their cooperation and Vulić's encouragement for founding of this institution. He educated the first generation of museum staff, conducted the findings expertise, advocated for founding of the ethnographic collection and provided a number of publications to the museum library.

Vulić processed epigraphic monuments in Niš as well and was the first scientist who pointed out to a label that talked about a character who is trained in the naval service. Based on this inscription, Vulić concluded that there used to be a small floating fleet

on the Nišava river, which was confirmed by other scientists many years later. During these site visits Vulić filled in collection of incuses and photographs of Greek and Roman inscriptions and reliefs. He participated in the creation of collections Corpus Inscriptionum Latinarum and Corpus Vasorum, Archaeological maps and Dictionary of Medieval Latin. Vulić worked most intensively on a corpus of Latin epigraphic monuments, where all of the new labels which were not included in the Berlin Corpus Inscriptionum Latinarum should be included and where the old labels' edition from the territories of Moesia, Thrace and Macedonia should also be attached. Vulić's dedicated work in the field of archeology and epigraphy is of great importance and is a contribution both to the national and world science. Significant results could only be achieved through systematic research that required considerable financial resources. If one takes into account the time Vulić lived and worked in, war period and period between wars, it was not possible to count on greater investments in this scientific discipline. However, with the available funds, often financing himself the organized trips, Vulić managed to explore some of the most important sites in the country.

ПОГЛЕДИ АКАДЕМИКА АНДРЕЈА МИТРОВИЋА НА УЛОГУ И ЗНАЧАЈ ИСТОРИОГРАФИЈЕ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

Сажетак: У својим радовима и интервјуима за различите писане медије које је давао од средине 70-их па до средине 90-их година, академик Андреј Митровић, један од најзначајнијих југословенских и српских историчара, дотицао се многих питања из историје Европе, Балкана, српске и југословенске државе у XIX и XX веку, о политици великих сила у Југоисточној Европи, улози елита и идеологија у историјским процесима, као и о методологији, теорији и историји историографије. Тема наше анализе су његови ставови и погледи о улози историографије у савременом друштву, изнети у интервјуима објављеним у књизи *Време деструктивних*, као и у другим делима из његовог теоријско-методолошког опуса.

Кључне речи: академик Андреј Митровић, историографија, савремено друштво, историја и теорија историографије, историографија и политика

„Када покушавамо да дамо одговор на питање 'шта је историја?' наш одговор, свесно или несвесно, одликава наше место у времену и постаје саставни део одговора на много шире питање о томе какав став имамо према друштву у коме живимо.“¹

Е. Х. Кар

„Pod istorijom podrazumevam stvarnost koju čovek živi.
I čovek je, sam po sebi, istorija.“²

А. Mitrović

Постоје људи иза којих остају дубоки отисци на културној мапи једног времена и чије мисли постају драгоцен део интелектуалног наслеђа једне културе. Са њиховим се научним, филозофским или политичким погледима и ставовима не морате слагати, али вас дубина њихове мисли, разложност ставова, ширина знања и опште културе, као и свеобухватност погледа на свет или поје-

¹ Edvard Halet Kar, *Šta je istorija?*, Beograd 2001, str. 11.

² Mitrović, Andrej, *Vreme destruktivnih (intervjui)*, Čačak 1998, str. 135.

дине његове аспекте, на поједина научна или друштвено-политичка питања, не могу оставити равнодушним. Сусрет са делом академика Андреја Митровића који, нажалост, никада није био праћен непосредним сусретом са његовим творцем, имао је управо такав ефекат на аутора ових редова.

Андреј Митровић је рођен у Крагујевцу 17. априла 1937. године. Завршио је историју на Филозофском факултету у Београду 1961. године, где остаје као асистент професору Јорју Тадићу не предмету Општа историја новог века. Магистрирао је 1964. године са темом „Априлски преговори о јадранском питању у априлу 1919“, а докторирао 1967. године са темом „Делегација Краљевине СХС на Конференцији мира у Паризу 1919–1920“. За доцента је изабран 1967, за ванредног професора 1973, а за редовног професора на Одељењу за историју 1980. године. Основао је Катедру за општу савремену историју 1985. године, и био њен управник све до пензионисања 2004. године. Дописни члан Српске академије наука и уметности постао је 1988. године, а 2006. године постао је дописни члан Црногорске академије наука и уметности. Био је председник Одбора за историју XX века САНУ и члан Удружења књижевника Србије по позиву. Са групом својих студената и сарадника покренуо је 1998. године Удружење за друштвену историју, а четири године раније (1994) и *Годишњак за друштвену историју*, до данас јединствени научни часопис на нашем простору, посвећен темама „не-политичке“ (друштвене, економске и културне) историје. Био је уредник више библиотека: Нолитове библиотеке „Историја“, библиотеке „Историјска мисао“ Српске књижевне задруге, као и библиотеке „Истраживања историје“ подгоричког ЦИД-а. Био је члан уређивачког одбора *Историје српског народа* и уредник шесте књиге (која обухвата период српске историје од 1878. до 1918. године). Био је члан и председник Научног савета српско-немачке Михаило Жикић фондације. Андреј Митровић је добитник многих друштвених признања: 1975. године Октобарске награде града Београда за књигу *Време нетрпељивих*; 2001. године престижне Хердерове награде за допринос историографији, а 2004. године је добио Медаљу Константина Јиричека Друштва за Југоисточну Европу.³ Андреј Митровић је преминуо у Београду 25. августа 2013. године.⁴

Научни опус академика Митровића је огроман, обухвата 24 монографије и посебна издања и преко 700 научних и публицистичких радова⁵, и немогуће је овом приликом набројати сва, или макар већину његових дела. Међутим,

³ Детаљније о биографији и научном делу Андреја Митровића видети: Ристовић, Милан, „Андреју Митровићу, поводом седамдесетог рођендана“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1–3 (2006), Београд 2007, стр. 7–20.

⁴ *Преминуо Андреј Митровић*: http://www.danas.rs/danasrs/kultura/preminuo_andrej_mitrovic.11.html?news_id=266573

⁵ Јовановић, Мирослав, *In memoriam Андреј Митровић: Одлазак научника-институције*: <http://velikirat.nb.rs/andrej-mitrovic> ; Библиографију радова академика Митровића, као и попис магистарских теза и докторских дисертација урађених под његовим менторством видети у: „Библиографија Андреја Митровића. Монографије, зборници радова, критичко приређивање историјске грађе“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1–3 (2006), Београд 2007, стр. 21–40.

верујемо да ће се већина историчара сложити да су најзначајније и најутицајније његове велике историографске синтезе: *Србија у Првом светском рату*; *Продор на Балкан и Србија 1908–1918.*, и посебно *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939.*⁶ Од дела из теоријско-методолошког опуса издвојили бисмо: *Клио пред искушењима и расправљања са Клио*; *Противљање Клио*; збирку есеја *Ћудљива муза.*⁷ Академик Митровић се посебно бавио односом историје и уметности у Европи између два светска рата, односом уметника и његовог друштвено-политичког и идеолошког окружења, и у овој области његови радови се могу сматрати пионирским у домаћој науци.⁸ По нешем скромном мишљењу његово најутицајније дело је синтеза *Време нетрпељивих.* О утицају овог дела у домаћој историографији довољно говори чињеница да је наслов књиге постао синоним за историју међуратног периода („време нетрпељивих“) који се готово одомаћио у публицистици, новинарству, уџбеницима историје, научној литератури, па и свакодневном дискурсу када се говори о овом динамичном и преломном периоду европске историје. То нам опет говори не само о списатељском дару академика Митровића који је неспоран, већ и о његовој способности да проникне у суштину једног, иначе веома комплексног, догађајима од светско-историјског значаја препуног периода, и ту суштину искаже једном синтагмом која указује на најважније одлике тога доба – нетрпељивост, сукобе, перманентне политичке и друштвене кризе.

Веома је важна и збирка његових интервјуа објављених у различитим дневним и недељним листовима (*Борба*, *НИН*, *Време*, *Наша Борба* и др.), од средине 70-их до краја 90-их година, под називом *Време деструктивних.* Одабрани објављени интервјуи су важан извор за анализу погледа академика Митровића на однос историографије и друштвеног окружења, идеолошку и политичку инструментализацију прошлости и митологизацију и вулгаризацију садржаја прошлости током бурних година југословенске кризе. У интервјуима академик Митровић са новинарима разговара о широком спектру тема и питања: од кључних историографских тема европског и балканског 20. века; југословенском питању; теоријским, методолошким и филозофским темама историографије; анализира актуелна друштвено-политичка питања, посебно она с краја 80-их и почетка 90-их година, у време дезинтеграције југословенске државе. Сматрамо важним напоменути да је академик Митровић био оштар критичар

⁶ *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Београд 1974; *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Београд 1981; *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984. Ове књиге доживеле су по неколико издања, овде су наведене године првих издања.

⁷ *Ћудљива муза: огледи о историјском, научном и уметничком*, Ваљево 1992; *Противљање Клио. Огледи о теоријском у историографији*, Београд 1996; *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*, Београд 2001.

⁸ Најзначајнија Митровићева дела из овог опуса су: *Историјско у „Чаробном брегу“ Томаса Мана*, Београд 1977; *Angažovano i lepo. Umetnost u razdoblju svetskih ratova (1914–1945)*, Београд 1983.

национализма, екстремизма и осталих дезинтеграционих фактора који су се посебно жестоко испољили крајем 80-их година, али и критичар сепаратистичких режима у Хрватској и Словенији, и аутократског режима у Србији током 90-их година.⁹ Покушавао је да одговори на питања о структуралним (привредним и друштвеним) разлозима југословенске кризе (неразвијеност заједничког привредног простора и стандарда грађана, непостојање „квалитетније свакодневице“, као фактора недовршене интеграције југословенског простора, што је омогућило бујање појединачних национализма тј. националног питања које је било одувек присутно (од момента стварања Југославије), али би његова улога била знатно другачија да је Југославија постала модерна, европска држава)¹⁰ и, оно што је за нас посебно важно, на питања о улози ирационалних садржаја историјских представа у израстању национализма и продубљивању кризе. Почетком 90-их је упозоравајући говорио о „насиљу садашњости над прошлосту“ и указивао на погубне последице тог насиља („три беспућа у историји“): да прошлост треба заборавити; да се она може и мора поништити; да се на основу „изванкултурних и ваннаучних мерила, посредством идеологизоване свести у прошлости жели учврстити или омогућити неки савремени интерес“.¹¹

⁹ Говорећи о коренима међународне изолације Србије, у једном интервјуу листу *Борба* априла 1992. године, Митровић оштро критикује српско руководство „које је све хтело, чини се и хоће да реши сукобима“. Политичари на власти „и на њих прилепљена интелигенција“, нису водили рачуна о „сложености прилика и околине“ – југословенске, балканске, средњоевропске и европске. Критиковао је стално позивање на историју и превиђање чињенице да смо „дуго били међу најмањим и најзаосталијим“ (А. Mitrović, *Vreme destruktivnih*, стр. 122–123). Види се, дакле, да је Митровић замерео политичком руководству Србије недостатак онога на чему је као историчар инсистирао, а то је да се увек мора водити рачуна о целини историјског тренутка, да се појаве и процеси не могу посматрати парцијално, посебно не на Балкану – простору који је чврстим историјским и културним везама био повезан са простором Средње Европе и, шире, са процесима на европском континенту. Академик Митровић, међутим, није штеео критике ни руководства других република. Износећи свој став о југословенској политичкој елити и тада водећим политичарима (Слободану Милошевићу, Милану Кучану и Фрањи Туђману), он тврди да се ради о „малим људима, малим политичарима... људи малог политичког формата, мале културе и великих овлашћења...“. Говорећи о Кучану, Митровић сматра да „има нечег фашистичког у китњастом дизајну његовог национализма“, а истовремено и „нешто нацистичко“. Проглашавајући „рат против Србије“ Кучан је, сматра Митровић, „поновио потез који је повукао Хитлер 1941. године“. Упоређујући политичаре с почетка 90-их, и оне који су стварали југословенску државу, Митровић каже: „Једно је сигурно: интелигенција је пигмејска у поређењу са људима који су се ангажовали око прве југословенске идеје. Они нису имали авантуристичке визије будућности, него нужне визије будућности“ (*Исто*, стр. 105–107).

¹⁰ *Исто*, стр. 127, 139.

¹¹ М. Ристовић, *н. д.*, стр. 18; Андреј Митровић наводи неколико могућих разлога друштвене „нетрпелјивости према историографији“: конзервативизам; догматске идеологије или догматизоване идеолошке представе (од чега, по њему, болује 20. век); деловање наслеђених и донекле оживелих ирационалних, односно мистичких схватања света, историје и човека; ароганција власти (А. Mitrović, *Vreme destruktivnih*, стр. 48).

1. Андреј Митровић о историјској свести, историографији и историчарима: базичне идеје и главне поруке

Централне теме теоријских и филозофско-историјских размишљања академика Митровића биле су:

- улога историографије у формирању историјске свести, као важног сегмента друштвене свести појединаца и колективитета;
- епистемолошке и сазнајне димензије историографије, односно њени циљеви, однос према знању и друштвена улога;
- однос историографије и историчара према друштвено-политичком амбијенту, „времену и простору“ у коме историчар ствара, као и идеолошко-политичким утицајима на историографију.

Последњи сегмент (однос историографија-историчар-друштвено окружење) је заузимао важно место у анализама академика Митровића. Он га је дефинисао као „проблем стајне тачке историчара“, одређујући је „географски просторно и временски просторно“. Задатак историчара је да у датом месту и времену одреди која су то оптерећења која долазе из његовог непосредног окружења, јер око историчара се „увек налази нешто што се зове друштвена свест, или друштвени интерес“, нешто што су „тежње у друштву“. ¹² Друштвене прилике у којима се истраживање одвија представљају значајан проблем који се налази изван самог истраживања („претходно настао“, „претходно постојећи“ проблем), и не проистиче из потешкоћа које прате сам сазнајни процес, а узрок му је у „безмерној политизацији и идеологизацији које намећу модерни насилни политички покрети и прилике...“. Овакве прилике омогућавају „харање догми“ и значајну улогу „полузнања и псеудонауке“, а историјско знање постаје не само несхваћено, већ и неподобно, следствено томе и непотребно, јер насупрот њему стоје на идеологији и страстима засноване „надвредности“ које су сагласне поштовању „државног разлога“, „револуционарног интереса“ или „свете националне историје“, сматра Митровић. ¹³

Свој став о улози историчара између прошлости и садашњости, исказао је на себи својствен начин, јасно и луцидно, речима да „када изучава стварност он (историчар – И. Р.) се носи са прошлошћу као што се због прошлости носи са стварношћу“. ¹⁴ Узимајући као критеријум управо „проблем стајне тачке“, ставове Андреја Митровића о улози историографије у друштву, и њеним односом са својим друштвеним окружењем, сагледаћемо кроз његове погледе на улогу историографије и историјских представа у југословенској кризи крајем 80-их када је криза почела, и почетком 90-их када је криза заоштрена до нивоа оружаног сукоба. Сматрамо, међутим, неопходним да пре тога покушамо да разјаснимо шта је у сазнајном погледу историографија представљала за акаде-

¹² Исто., стр. 137.

¹³ А. Mitrović, *Klio pred iskušenjima*, стр. 51.

¹⁴ А. Mitrović, *Vreme destruktivnih*, стр. 137.

мика Митровића, на којим је принципима, по њему, требало да буде заснована једна модерна историјска наука, каква је улога историјске свести у друштвено-политичким процесима и, на крају, каква је улога историчара у свему томе.

Историјска свест је једна од централних тема теоријских разматрања академика Митровића. Он је дефинише као „укупност представа и мишљења о историји уопште“.¹⁵ Та се свест мора схватити двоструко: њена непосредна сврха је утврђивање идентитета, али она и „обавештава о негдашњем посредством условно широких и сложених садржаја“. Историјска свест је исто што и трајање, „човеково живљење“.¹⁶ За њега је човеков свет историчан, зато што „човек када мисли о себи у свакодневном животу, умногоме мисли на начин на који мисли и о историји...“¹⁷, јер је човекова свест о историји „дата чињеница“. Зато „структуру мишљења о историји налазимо у свакодневном мишљењу“, па је и само причање о свакодневици један вид „приповедања о историји“.¹⁸ Дакле, историја (прошлост) и савременост (свакодневица) су повезани управо историјском свешћу, као главном одликом историчности самог човека, и оне су неодвојиве, јер се структуре мишљења о прошлом и садашњем преплићу у историјској свести. Прошлост је неодвојива од садашњости и будућности. Ево како то објашњава академик Митровић:

„Данас у себи садржи јуче, прекјуче и низове протеклих дана; оно у себи, такође, има сутра, прекосутра и низове дана који тек долазе. Без оног што је било, нема оног што јесте, а то што јесте је умногоме оно што ће бити. У *сада* се продужава *прошло* и у њему почиње *будуће*. Дакле, *сада* је не само трен сложеног него и проблемског садржаја, јер су у њему *прошло* и *будуће* одређенији и садржанији него саме особитости садашњег. Такође, *прошло* ће сигурно обухватити, тј. поништити, и то врло брзо, свако *сада*; *будуће* ће трајати, мада ће и оно убрзо почети да постаје *сада* и потом одмах *прошло*. *Прошло* се стално шири обухватајући *сада*, *сада* је стално ново и увек неизмерно кратко, *будуће* је бескрај који долази да би, поставши *сада*, прелазило у *прошло*. Сва три појма су релативна, али је ипак садржај *прошлог* најодређенији, садржај *будућег* најнејаснији, а садржај *сада* најусловнији“ (Heler, 1984: 11).

Улога историјске свести у друштву може бити спонтана или организована од одређених друштвених установа или друштвених снага. У другом случају, историјска свест може бити употребљена сагласно *рационалном* или сагласно *ирационалном* погледу на свет.¹⁹ И ту је та кључна „тачка“, фокус кроз који, по нашем мишљењу, академик Митровић посматра улогу историје, историјске свести, историографије и историчара у друштвеној стварности. Он, као што ћемо видети, историјску науку одређује као збир, на *рационалном* заснованих,

¹⁵ А. Mitrović, *Klio pred iskušenjima*, str. 53.

¹⁶ *Исто*, стр. 91.

¹⁷ Mitrović, Andrej, *Misliti o istoriji*, u: Heler, Agnes, *Teorija istorije*, Beograd 1984, str. 9.

¹⁸ *Исто*.

¹⁹ А. Mitrović, *Klio pred iskušenjima*, str. 53.

знања о прошлој стварности, као интелектуалну делатност (откривање света) која је саставни и неодвојиви део *рационалне културе*, засноване на идејама и традицијама европског просветитељства.

За академика Митровића, историографија је наука чији је крајњи циљ „знање ради знања“. Овај став има основа у савременој култури која почива на рационалном и која само знање ставља на пиједестал својих вредности; у складу са овим ставом, историографија не сме да има некакав „над-циљ“, било да је он класни, било да је национални, што ће рећи да историографије није нпр. национална дисциплина (или класна), већ једна у систему наука које откривају свет; историографија, дакле, не сме да служи националним циљевима, већ циљевима знања и откривања света. Академик Митровић је био бескомпромисни заступник тзв. *критичке школе у историографији*, чији су родоначелници у домаћој науци били Иларион Руварац, Стојан Новаковић, Станоје Станојевић и др., који су крајем 19. века однели победу над представницима тзв. *романтичарске школе* (Панта Срећковић, Милош Милојевић). С тим у вези, у једном од својих интервјуа, академик Митровић се слаже са Руварцем који је тврдио да треба одбацити тзв. васпитне задатке историје, и позива се на његове речи да ћемо „децу најбоље васпитати, тражећи истину, а не одређујући шта је корисно за омладину“.²⁰ Митровић се надовезује на ову мисао речима да „када историчар досегне до знања, оно је после тога корисно само по себи, и нико не треба да прописује шта је знање, па да га други по тој идеји конструише“.²¹ Ово би конкретно значило да нико не би требало да прописује да је знање у историографији оно што, нпр. доприноси „националном поносу“ или „националном духу“, или пак „класној борби“ или томе слично, јер се, на тај начин, заправо, само знање унапред конструише, односно смешта у пожељне оквире, које одређују ваннаучни фактори – идеолошки и политички центри. Знање је, дакле, централна категорија којој историографија треба да тежи, али знање по себи није истина, оно нас само приближава истини. По академику Митровићу, истина је „недохватљива човеку“, ми јој се само приближавамо и вечито је освајамо.²² Овакво одређење према истини у историјском сазнању, можда произилази из схватања о суштинској одлици света, а то је стална променљивост. „Историчан свет је променљив, а само идеологије инсистирају на вечним суштинама“, каже академик Митровић. Логично, ако нема „вечних суштина“, нема ни „вечних истина“, већ само трагања за њима. Када је реч о могућности да историјска наука делује као „поука“ за будућност, Андреј Митровић је сматрао да она може да „поучи“ уколико се испуне одређени стручни и колективно-психолошки предуслови: уколико сама историографија поседује унутрашњи капацитет за то (уколико је „трезвена“) и ако само друштво испуњава одређене услове, тј. ако у њему преовлађује рационална култура. Међутим, чак и у том

²⁰ А. Mitrović, *Vreme destruktivnih*, str. 162.

²¹ *Исто*, стр. 162.

²² *Исто*, стр. 137.

случају, наука не може обликовати историјску свест друштва у целини, јер се „не може само научно мислити“. Наука треба да допринесе, а не да одређује колективну свест, и „од количине онога што струка уноси у историјску свест једног друштва доиста зависи какав ће се квалитет историјских представа у том друштву уопште појавити“. ²³ Дакле, механизми утицаја историјске науке на друштво у целини, преко утицаја на историјску свест која је део колективне свести, сложени су и делимични. Али, само рационално и трезвено научно мишљење може да оствари одређени утицај.

Ту долазимо до улоге историчара, који су најодговорнији за онај унутрашњи фактор, односно „трезвеност“ историјске науке. По академику Митровићу, за једног историчара је важно да према историји гаји позитивне емоције, „да воли историју“, што не значи пристрасност, али, још важније, да има дистанцу према проучаваном. Притом, академик Митровић не мисли на временску, већ на психолошку дистанцу која произилази из рационалног става према историји. Свет који се проучава доживљава се као *свет изван историчара* и тиме се постиже та неопходна психолошка дистанца. „Могу да тврдим да имам ту потребну дистанцу према историји, каже академик Митровић, зато што је разумевам као ситуацију ван себе и то двоструко. Она јесте ван мене. Ја нисам убио Јулија Цезара. Могу да размишљам о том убиству, а да не навијам ни за Брута, ни за Цезара“. ²⁴ Дакле, оно што је на страни историчара кључно за „трезвеност“ и рационални приступ историји, јесте психолошка дистанца која се постиже разумевањем, схватањем да време које се проучава није твоје време, избегавањем емоционалне или идеолошке ангажованости оног који проучава, да историчар има развијену свест о „другости“ проучаваног времена или ситуације. Посао историчара није да људи имају „представу о прошлости као о добром које је потребно животу у садашњости“. Они задовољавају људску „радозналост за прошлост“, тако што изграђују „рационалну културу с којом ће човек трезвено да види савременост и да претпоставља будућност с обзиром на искуства која историја нуди“. ²⁵ Према овом схватању, историчар је нека врста посредника између искустава прошлости и садашњости, у циљу препознавања будућности, с тим што то посредништво мора да буде засновано на рационалном. *Трезвеност и рационалност*, као два кључна захтева или параметра савремене научне историографије, стално су присутни у размишљањима академика Митровића на тему друштвене улоге историчара и историографије.

²³ Исто, стр. 55.

²⁴ Исто, стр. 136.

²⁵ Исто, стр. 172.

2. Андреј Митровић, југословенска криза и инструментализација историје и историографије

У време све видљивијих заоштравања националних односа у Југославији, као и у време ескалације политичке кризе и оружаних сукоба, академик Митровић је у јавности веома често реаговао упозоравајући, између осталог, на улогу коју су историја, ирационалне представе о прошлости и историјски митови играли у тим сукобима. Крајем 80-их година академик Митровић је истицао да је потребна рационална култура (коју ми немамо) да би се историја могла мислити, а не „страсно доживљавати“.²⁶ Сама политичка атмосфера сукоба, погудује узимању историјске свести као средства које побуђује страсти.²⁷ Допринос таквом стању дала је и „велика продукција инспирисана историјом“, пре свега публицистика којој Митровић замера упрошћено посматрање прошлости (још је немачки филозоф Фридрих Ниче сматрао да „хиперпродукција у историографији замагљује виђење прошлости“²⁸), за разлику од стручне историје која проблем обухвата у потпуности, уравнотежена је и без „тешких речи“. Међутим, сматра академик, такав „уравнотежен говор“ који је дужност сваког историчара, не комуницира добро са једном групом читалаца. Он се пита, да ли је та „велика продукција“ историје, заправо, само маскирана политичка делатност која је заправо пропаганда?²⁹ Да ли ће стручна историографија бити политички инструментализована или не, по Митровићу, зависи од самог схватања суштине историјске науке: да ли се она схвата као „применљива наука“, која је „ангажована у непосредној стварности“, чиме постаје средство политичких и идеолошких борби; или је историографија „део културе и културне ситуације доба“, једна од наука, део проучавања света. *Савремена историографија у свету је једна „културна човекова делатност“ која се преко културе укључује у политику, обogaђује је, али сама не постаје политика*, мишљење је академика Митровића.³⁰

Почетком 90-их година, када је српско-хрватски спор већ ескалирао, академик Митровић је упозоравао на инструментализацију националне историје која се претворила у „оруђе савремене политичке битке“, пошто сукоб има карактер националног, те су националне свести врло ангажоване. Последица ове политичке инструментализације, била је стилизација националних историја: историјска слика је шаблонизирана, а слика о „другом“ се формира искључиво као слика о непријатељу који се посматра као „блок“: код њега се ништа

²⁶ Исто, стр. 71.

²⁷ Исто, стр. 72; Академик Митровић је сматрао да је југословенско друштво било „неумерно друштво“ које није никада било засновано на трима европским револуцијама: демократској, индустријској и „револуцији духа“ (просветитељство).

²⁸ Kuljić, Todor, „Rat i sećanje“, *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti* (dalje: *Istorija i sećanje*), ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2006., str. 76.

²⁹ A. Mitrović, *Vreme destruktivnih*, str. 73.

³⁰ Исто, стр. 74.

више не види као различито, већ је он једна целина. Више се не говори о политичким странкама или политичким вођама, већ глобално, о овом или оном народу. Тако је, тврди Митровић, историја добила своје место у политичким обрачунима, као средство „ирационализације политичког мишљења“.³¹ Дакле, како разумети ово гледиште: историографија је део културног простора, а не политичког и идеолошког, а са њима може да комуницира само посредством културе. Али, ако се вратимо базичним ставовима академика Митровића, доћи ћемо до закључка да би култура морала бити рационална, чиме би се и историографији као њеном интегралном делу, обезбедила назависност од политичког и идеолошког. Историјска струка би требало да окупи различите људе око утврђивања истине, а не да продужава идеолошке свађе из прошлости, тако што ће стварати додатне инструменте за постојећи идеолошку борбу.³²

Злоупотреба митологизоване прошлости у националним сукобима током 90-их година, али и за „унутрашње потребе“, ради учвршћивања аутократског режима у Србији, академик Митровић је оштро критиковао, посебно паролашке манипулације садржајима прошлости. О томе најбоље сведоче његове речи: „Као неко ко воли да се бави прошлошћу, знам да је будућност старија. То кажем због многобројних морбидних теорија како смо, наводно, одговорни према јунацима и гробовима прошлости. Ми смо одговорни само према животу који је прошлост и будућност. (...) Прошлост треба проучавати и поштовати. Дајем предност будућности као продужетку живота“.³³ У том контексту, Митровић критикује интелигенцију која је „прва потегла за неким решењима о прошлости“; прошлост се није вратила, али су погледи на будућност постали, за већи део интелектуалне елите, погледи у прошлост.³⁴

* * *

За академика Андреја Митровића, само трезвена, на рационалној култури заснована историографија, са знањем као крајњим циљем, без јурњаве за „вечитим или великим истинама“, у склопу осталих наука на вечитом задатку откривања света – може да буде друштвено корисна, да само то друштво рационализује и да на основу историјских чињеница и искустава тако стечених, савремености, као и онима који одлучују о будућности, понуди помоћ, нико готова решења или уцртане мапе ка будућности. У супротном, прошлост постаје предмет и средство политичких и идеолошких манипулација, историја постаје оруђе за острашћивање маса, призивање упрошћених слика прошлости које се, попут демона, помаљају из гробова и ковитлају нове сукобе, приближавајући такво стање својеврсном колективно-психолошком лудилу. Само нас

³¹ Исто, стр. 77.

³² Исто, стр. 76.

³³ Исто, стр. 191.

³⁴ Исто, стр. 171.

разум, поштовање достојанства струке, лично достојанство и научни и лични интегритет као историчара дели од тога хоћемо ли служити знању, или демонима прошлости. Лични, животни и научни пример академика Андреја Митровића је најбољи доказ да се и у временима деструктивних струка и достојанство историчара могу одбранити.

Литература

- Кар, Е. Н. (2001). *Šta je istorija?*. Beograd: Gradac.
- Митровић, А. (1974). *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Митровић, А. (1977). *Историјско у „Чаробном брегу“ Томаса Мана. Покушај интердисциплинарног огледа*. Београд: Коларчев народни универзитет.
- Mitrović, A. (1981). *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*. Beograd: Nolit.
- Mitrović, A. (1983). *Angažovano i lepo. Umetnost u razdoblju svetskih ratova (1914–1945)*. Beograd: Narodna knjiga.
- Митровић, А. (1984). *Србија у Првом светском рату*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Митровић, А. (1992). *Ћудљива муза: огледи о историјском, научном и уметничком*. Ваљево: Милић Ракић.
- Митровић, А. (1996). *Пропитивање Клио. Огледи о теоријском у историографији*. Београд: Новинско-издавачка установа „Војска“.
- Mitrović, A. (2001). *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*. Beograd: Čigoja štampa.
- Heler, A. (1984). *Teorija istorije*. Beograd: Rad (uvodni deo: Mitrović, Andrej, *Misliti o istoriji*, 9–20).
- Mitrović, A. (1998). *Vreme destruktivnih (intervjui)*. (prired. Dragan Štavljanin). Čačak: Čačanski glas.
- Kuljić, T. (2006). Rat i sećanje. U Olga Manojlović Pintar (ur.) *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti, Zbornik radova*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 76–90.
- Ристовић, М. (2006). Андреју Митровићу, поводом седамдесетог рођендана. *Годишњак за друштвену историју*, 1–3, Београд, 7–20.
- Митровић, А. (2006). Библиографија Андреја Митровића. Монографије, зборници радова, критичко приређивање историјске грађе. *Годишњак за друштвену историју*, 1–3, Београд, 21–40.

Прилози са интернета

- Јовановић, М. (2013). *In memoriam Андреј Митровић: Одлазак научника-институције*. Доступно на: <http://velikirat.nb.rs/andrej-mitrovic> [14. 01. 2013.]

Преминуо Андреј Митровић. Доступни на: http://www.danas.rs/danasrs/kultura/preminuo_andrej_mitrovic.11.html?news_id=266573 [14. 01. 2013.]

Ivan Ristić

**THE VIEWS OF ACADEMICIAN
ANDREJ MITROVIC ABOUT THE ROLE
AND IMPORTANCE OF HISTORIOGRAPHY
IN MODERN SOCIETY**

Summary: In his books and interviews for various print media that he gave from the mid 1970's to the mid 1990's, academician Andrej Mitrovic, one of the greatest Yugoslav and Serbian historians, touched many of the issues on European history, history of the Balkans, Serbian and Yugoslav state in the Nineteenth and Twentieth centuries, the politics of Great Power in South-Eastern Europe, the role of elites and ideology in historical processes, as well as the methodology, theory and history of historiography. The topic of our analysis are his opinions and views on the role of historiography in contemporary society, expressed in interviews published in the book *Vreme destruktivnih*, as in other of its theoretical and methodological works.

ХРИШЋАНСКИ – ПРАВОСЛАВНИ СПОМЕНИЦИ ТРАВУНИЈЕ У ИСТОРИОГРАФИЈИ И САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

Сажетак: У историографији бивше Југославије опште је прихваћено мишљење да је у средњовјековно доба на подручју данашње Босне и Херцеговине истовремено партиципирала православна, католичка и тзв. „црква босанска“.

У савременој историографији новонасталих држава, на темељима те исте Југославије, у бројним научним радовима, као и у медијским средствима, често се презентују неутемељене констатације које се приказују као непобитне чињенице да је државна вјероисповијест у средњовјековној Босни била „богумилска“, док су православље и католичанство ширени насилним путем из сусједства. Такве тврдње образлажу да православни манастири на подручју данашње Херцеговине која је припојена Босни у другој половини XIV вијека, потичу из турског периода и да о њима нема писаних доказа, већ се везују за непоуздано предање. Такође, и средњовјековне споменике – стећке сматрају „богумилским културним изразом“, а „својим особеним науком лишили су средњовјековну Босну црквене архитектуре“. Насупрот наведеном, почев од првих трагова хришћанства пронађених у долини Требишњице, писаних историјских извора, дубровачке архивске грађе, натписа на стећцима и литературе, аутори у раду презентују хришћанске – православне споменике Травуније, од најстаријих времена до краја XV вијека.

Кључне речи: Травунија, православље, цркве, стећци, Дубровачки архив

Распадом државе Југославије, на њеном тлу појавили су се нови народи. Да би се доказало њихово вјековно постојање, јавила се потреба за писањем нове историје. У складу са тим, извјесни академици из федералног дијела данашње Босне и Херцеговине, темеље бошњаштво још из античког периода.¹

¹ R. Dodik, *Patareni i partizani* (prikaz: Muhamed Filipović, Historija Bosanske duhovnosti od ulaska Pira u historiju do propasti prve bosanske države, Svjetlost, Sarajevo, 2006), Hrvatska misao, Matica hrvatska Sarajevo, časopis za umjetnost i znanost u čast dr. sc. Marijana Sivrića, God. XI, n.s. sv. 32, Sarajevo 2007, 213–236; S. Kutleša, *Profesionalni diletant(izam) ili otac nacije?* (Prikaz monografije: Muhamed Filipović, Historija bosanske duhovnosti. Epoha modernizacije. Biblioteka „Izdanci“, nakladnik: Svjetlost, Sarajevo 2004, 498 str.), Hrvatska misao, Matica hrvatska Sarajevo, časopis za

Осим тога, неки оповргавају и постојање хришћанског становништва које је од раног средњег вијека насељавало данашњу Босну и Херцеговину. Тако преводилац и приређивач дефтера насловљеног *Сумарни попис санџака Босна 1468/69. година*, у уводном дијелу констатује: „Особито је важно да нас дефтер поучава да у Босни постоји један народ. Нема исказа о католицима и православцима, заправо у ово вријеме православља у Босни није ни било. Оно што је сигурно, нема никаквих страних народа Хрвата и Срба“.²

Неопходно је обичном читаоцу скренути пажњу да се не ради о неком неупућеном истраживачу, већ о стручњаку османског језика који је преводио и приређивао и друге турске дефтере.³

Нажалост, сличних примјера је много у савременој историографији и друштву. Готово свакодневно у писаним и електронским медијима могу се чути констатације да је државна вјероисповијест у средњовјековној Босни била „богумилска“, док су православље и католичанство ширени насилним путем из сусједства. Тврди се да православни манастири на подручју данашње Херцеговине која је припојена Босни у другој половини XIV вијека, потичу из турског периода и да о њима нема писаних доказа, већ се везују за непоуздана предања.⁴

Могуће да их је на ово навела констатација истакнутог В. Ћоровића који је писао: „Као за све манастире у Херцеговини, тако и за Добрићево постоји предање да га је основао цар Константин на путу из Рима у Цариград, нашавши да је његово мјесто добро“.⁵ Истовремено, преко средњовјековних споменика – стећака које приписују богумилима, заговарају духовни континуитет између богумилства и ислама, односно средњовјековне босанске државе и Османлијског царства.

Насупрот наведеном, пренебрегавају чињенице да су рани трагови хришћанства пронађени у селу Панику на подручју Билеће која је у средњем вијеку припадала Травунији. Паник и друга насеља у долини ријеке Требишњице у данашње вријеме потопљена су водом Билећког акумулационог језера. Због стварања поменуте акумулације, ангажовани су бројни домаћи и страни стручњаци, ради измјештања и заштите историјских споменика. Интересантно је да је истакнуту улогу у истраживањима имао амерички истраживач, професор Станфорд универзитета, Вејн Вучинић који је поријеклом из Билеће.

О налазима у потопљеним селима Панику, Ораху, Чепелици и Мирушама написани су значајни радови од којих бисмо истакли резултате З. Кајмаковића, Ш. Бешлагића, И. Бојановског и И. Чремошник.⁶

umjetnost i znanost u čast dr sc. Marijana Sivrića, God. XI., n.s. sv. 32, Sarajevo 2007, 237–246; Р. Пекић, *Досељавање Срба у Босну и Херцеговину*, (Ahmet S. Aličić, Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine, Islamski kulturni centar, Mostar 2008), Радови Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву 11/2, Пале 2009, 443–453.

² А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008, XXV.

³ А. Аличић, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine*, Sarajevo 1985.

⁴ Д. Кораћ, *Vjera u humskoj zemlji*, Mostar 2008, 32.

⁵ В. Ћоровић, *Херцеговачки манастири*, Гласник Земаљског музеја XXII, Сарајево 1911, 505–533.

⁶ И. Војановски, *Arheološki spomenici (dolina Trebišnjice)*, Naše starine VIII, Sarajevo 1962, 7–16:

Због индустријализације тадашње државе, жртвоване су не само природне љепоте које су красиле долину Требишњице, већ и значајан број вјерских, односно културно историјских споменика из античког и средњовјековног периода.⁷

Ријека Требишњица протичала је кроз насеље Паник (римски *Leusinium*), а била је премошћена старим мостом. Пронађени натпис у камену говори да је мост на ријеци Требишњици код Паника обнављан од 79. до 84. године нове ере.⁸

На овом подручју хришћанство је наговјештавано још пред Константиново доба, што потврђују трагови у откривеној луксузној вили с Црквине у Панику коју је сачињавало неколико грађевинских комплекса, а датирана из доба цара Галијена (253–268). Изнад римског грађевинског комплекса пронађена је мала старохришћанска црква која је изграђена још у VI вијеку, а касније је изнад ње изграђена средњовјековна црква око које се сахрањивало становништво.⁹

Хришћанска традиција настављена је доласком Словена. Ово подручје је припадало средњовјековној области Травунији за коју византијски цар и писац Константин Порфирогенит половином X вијека каже: „тамошњи становници воде поријекло од некрштених Срба“ и потом констатује да су њени владари увијек били подложни владару Србије.¹⁰ Касније, 1376. године, Твртко I Котроманић ово је подручје припојио Босни.¹¹

Нема никакве сумње да је у средњовјековном периоду на овом подручју живјело хришћанско становништво православне вјероисповијести, што потврђују евидентиране цркве и црквишта од којих су неке измјештене а неке потопљене водом. Приликом истраживања долине Требишњице, З. Кајмаковић посебно је истицао средњовјековну цркву посвећену Св. Николи на Мисти-

Š. Bešlagić, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici-stećci* (dolina Trebišnjice), *Naše starine* VIII, Sarajevo 1962, 17–38; Z. Kajmaković, S. Tihčić, *Manastir Dobričeva – problematika zaštite*, *Naše starine* VI, Sarajevo 1959, 143–160; Z. Kajmaković, *Značajni likovni i arhitektonski spomenici u dolini Trebišnjice*, *Naše starine* VIII, Sarajevo 1962, 39–52; Z. Kajmaković, *Prenos manastira Dobričeva*, „*Naše starine*“ br. XI, *Godišnjak* Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1967, 67–86; I. Čremošnik, *Rimsko naselje na Paniku kod Bileca*, *Zemaljski muzej*, Sarajevo 1976; I. Čremošnik, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1984, 77–96.

⁷ I. Bojanovski, *Arheološki spomenici* (dolina Trebišnjice), *Naše starine* VIII, Sarajevo 1962, 7–16; Š. Bešlagić, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici-stećci* (dolina Trebišnjice), *Naše starine* VIII, Sarajevo 1962, 17–38; I. Bojanovski, *Rimski spomenici iz doline Trebišnjice*, *Tribunia* 3, *Trebinje* 1977, 143–149.

⁸ CIL III 4013; ILJug 972, 973, 974, 975, 976; *Itinerarium Antonini* 1848, 337, 338, 339; *Ptolemaei* 1883, II 16, 3; II 16, 7; *Itineraria Romana* 1916, V 467, 468, 469, 470, 471; *Miliaria Imperii Romani* 2012, 224–233; *Ptolemäus* 1990, VI.

⁹ I. Čremošnik, *Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku*, GZM, *Arheologija*, Sarajevo 1960, 173–184; I. Čremošnik, *Prvi tragovi kršćanstva na nalazima vile u Paniku*, *Opisavla Iosepho Kastelic sexagenario dicata*, *Situla* 14–15, *Razprave Narodnoga muzeja v Ljubljani*, Ljubljana 1974, 243–248.

¹⁰ *Византијски извори за историју народа Југославије* II, Београд 2007², 61–62 (ур. Љ. Максимовић).

¹¹ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 135.

хаљу у Панику, претпостављајући по називу локалитета да је раније била посвећена Св. Михаилу. По његовим мјерењима димензије цркве биле су: дужина 7.80, ширина 4.35, а висина 5 метара. Била је пресвођена полуобличастим сводом. На западној фасади приликом последње обнове био је уграђен натпис у којем се помиње поп Вучкосав, ктитор раније обнове.¹²

Иако је црква била посвећена Св. Николи, становништво које је живјело на овом подручју и данас се са носталгијом сјећа да је код ове цркве традиционално одржавана свечаност о Светом Илији.¹³

У Мирушама, у засеоку Колањевићи, налазила се црква посвећена Св. Ђурђу. Била је смјештена на лијевој обали ријеке. Црква је димензија: дужина 7.33, ширине 4.40, а висине 4.50 метара. Сматра се на основу њеног архитектонског изгледа, односно благо преломљеног свода, да је далеко старија од своје обнове из 1856. године. Поред поменуте цркве у Колањевићима евидентирана је средњовјековна црква посвећена Св. Петки. У овој цркви М. Вего пронашао је натпис једног Влаха Мирушића који су, како је познато из дубровачких докумената, насељавали ова подручја крајем XIV и током XV вијека.¹⁴

Као и претходно наведене, сличног архитектонског изгледа била је црква у Мирушама у Прибојну, посвећена св. Сави, дуга 7.42, широка 4.53, а висока 4 метра. Овај локалитет називао се и „Манастир“, што упућује на раније култно мјесто.¹⁵

Током наведених истраживања, посебна пажња посвећена је манастирским комплексима Добрићеву и Косијереву који су измјештени са првобитне локације. Око настанка ових манастира код истраживача из области историје умјетности не постоји усаглашено мишљење. За манастир Добрићево М. Шупут сматра да датира с почетка XVI вијека, док је З. Кајмаковић сматрао да је Добрићево саграђено прије доласка Турака. По његовом виђењу у архитектури Добрићева преплићу се рашки (у основи) и готски (у надоградњи) стил.¹⁶

Сачувани су манастирски печати који датирају из XIII вијека. Међутим, истраживања су показала да натписи на печатима нису аутентични.¹⁷

Недалеко, на извору ријеке Требишњице, налазила се црква Ружица. Детаљан опис ове цркве дао је Марко Поповић који је учествовао у поменутих истраживањима и датирао цркву у XIV вијек.¹⁸

¹² Z. Kajmaković, *Značajni likovni i arhitektonski spomenici u dolini Trebišnjice*, 49–50. Према Ш. Бешлагичу димензије цркве Св. Николе биле су 7 x 4. 5m x 5m. Š. Bešliagić, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici-stećci*, 19.

¹³ Наведене и друге интересантне податке добили смо од Лазара Мркајића који је био водич археологу Земаљског музеја у Сарајеву Здравку Марићу.

¹⁴ M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija. n.s. sv. XIX, Sarajevo 1964, 186–188.

¹⁵ Z. Kajmaković, *Značajni likovni i arhitektonski spomenici u dolini Trebišnjice*, 50.

¹⁶ Z. Kajmaković, *Značajni likovni i arhitektonski spomenici u dolini Trebišnjice*, 41.

¹⁷ В. Ћоровић, *Херцеговачки манастири*, Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1911, 505–533.

¹⁸ М. Поповић, *Црквина Ружица крај врела Требишњице*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 4, Београд 2004, 67–79.

Поставља се питање коме припадају цркве и црквешта, као и средњовјековни споменици – стећци у долини Требишњице којих је на овом подручју побројано укупно 476. Стећци су евидентирани на следећим локалитетима: Извор 2, Задубље 61, Орах 10, Мистихаљ 178, Паник 103, код цркве Св. Ђурђа 20, Гробнице I 48, Гробнице II 9, Мостиште 33 и Горње село 3 стећка.¹⁹

Средњовјековни споменици разасути су по цијелој данашњој Херцеговини. Већ неколико година, од како је у четири државе бивше републике СФРЈ кренуо пројекат УНЕСКО-а о номинацији и заштити стећака, негодовања и протести упућени су из федералног Сарајева, гдје се тврди да се покушава претети бошњачка културна баштина. По њима су стећци богумилски који су њихови преци. Нажалост, и неки српски историчари преузимају податке и пишу како су стећци богумилски. Не желећи да се овом приликом упуштамо у питање „цркве босанске“ коју су заиста многи обрађивали, износимо само чињеницу која каже да је закључно са 1985. годином један истраживач пребројао 521 рад који третира ову тему.²⁰

Од 1985. године до данас, „цркви босанској“ посвећени су научни скупови и написан велики број радова, гдје се без неких нових доказа понављају раније изречени ставови. Од новијих истраживања пажњу привлаче радови П. Ђошковића и И. Барнс која је објелоданила погрешно ишчитавање тестамент госта Радина од стране Ћ. Трухелке. Ауторка истиче да није тешко примијетити да нема ниједног навода који се коси са догмом православне цркве и да је тестамент сачинио припадник православне вјере.²¹

Због индиректне везе са вјерским приликама у средњовјековној Босни и Херцеговини о стећцима је написан велики број радова. Нажалост, велики број њих је компилативног карактера у којима се тврди да они припадају богумилима. Припадност стећака утврђивана је на темељу декоративних и других мотива уклесаних на њима. Један од најбољих познавалаца ове проблематике сликарка и историчарка умјетности М. Венцел (1932–2002), чија су истраживања незаобилазна, писала је да иконографија стећака има праву хришћанску основу.²²

Ментор М. Венцел био је А. Бенац, коме се, како је написала, обратила: „’Dr. Benac, rekoh, moram Vam nešto reći. Prošle večeri sam razgovarala sa Johnom Fineom, koji istražuje Crkvu bosansku. Zajedno smo zaključili da ni na stećcima, ni u Crkvi bosanskoj nema ničeg bogumilskog. Mislim da bogumili nisu napravili stećke. Mislim da nikad nisu ni bili ovdje.’ ’Znam’, reče on. ’Uvijek sam to znao. Ali to nije nešto što mogu ja reći. Vi to možete i ja ću Vam pomoći’“.²³

¹⁹ Š. Bešliagić, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici-stećci*, 32.

²⁰ С. Јалиман, *Прилог библиографији о „цркви босанској“ и богумилству*, Годишњак Друштва истражара БиХ, XXXVI, Сарајево 1985, 173–196.

²¹ Y. Burns, *The testament of Gost Radin*, Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век), Међународни научни скуп 11–13. децембра 1996, Историјски институт САНУ, Београд 1997, 165–173; P. Čošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo 2005, 7–532.

²² M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965, 15.

²³ M. Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu*, Sarajevo 1999, 18.

У разрјешењу постављених питања најсигурнији ослонац је писана историјска грађа, у овом случају Дубровачког архива која је незаобилазна у разрешењу бројних питања, па и ових. Село Мируше добило је име по Власима Мирушићима. Из катуна Мируша био је Гојко Медошевић, Влах Мирушић, који је почетком XV вијека наведен као вазал Вука Хранића.²⁴

Пљачке и убиства дешавале су се у Мирушама и Чепелици. Године 1406. Радивац Милотић опљачкао је у Чепелици два дубровачка курира и њиховог сапутника.²⁵

Трговце који су ишли из Дубровника ка унутрашњости пут је водио кроз Чепелицу и Мируше. Двојицу удружених трговчића Вукашина Вукотића и Радосава Богавчића опљачкали су Радивој Витојевић, Милач Богуновић, Радоња Братуљевић, Мирослав Станчић и других. Разбојници су припадали Власима Мирушанима.²⁶

У дубровачким изворима помињу се страдања у Доњем Врбну и Скроботну који су у сусједству Мируша и Чепелице. Четрдесетих година XV вијека у Скроботну су пљачкали Милишићи, док су у Чепелици убиство извршили Требињци, Божитко Остојић звани Чифут, његов рођак Вукота и Иваниш Новаковић.²⁷

Октобра 1470. године против једног крамара са овог подручја поднијета је тужба у Дубровнику.²⁸

У каснијем периоду, као разбојник помиње се Драгић Вукмировић, човек Радича Паскашевића из Чепелице (*Dragichus Vochmirovich homines Radicii Pascassevich de Zepelica*). Против њега оптужницу је пред ректором Сигисмундом Ђорђићем подигао Радин Миобратовић из Жупе Дубровачке.²⁹

Док су у Мирушама живјели Власи Мирушићи, у сусједним насељима Доњем Врбну, Малини и Скроботну живјели су Власи Малешевци.³⁰

Заселак Колањевићи у Мирушама добио је име по Власима Колањевићима који се помињу у дубровачким архивалијама, а којима смо посветили засебан рад. Априла 1425. године у документима се помиње Бјелослав Колањевић из Требиња.³¹

Да је средњовјековно становништво насељено по травунијском побережју припадало православљу протврђује и примјер Предојевића смјештених у околини Билеће. Захваљујући сачуваним епитафима на стећцима смјештеним на

²⁴ М. Динић, *Земље херцега Светоз Саве*, Глас CLXXXII, (Београд: „СКА“, 1940), 18.

²⁵ DAD, Lam. de Intus. I, f. 180 (29. II 1406).

²⁶ DAD, Lam de for. XL, f. 169' (13. IX 1468).

²⁷ DAD, Lam de for. XVI, f. 217' (25. V 1443); f. 263 (15. VII 1443).

²⁸ DAD, Lam de for. XLII, f. 148 (16. X 1470).

²⁹ DAD, Lam de for. XXXV, f. 126 (10. XI 1461).

³⁰ Н. Мандић, *Малешевски Мандићи*, Гацко 2001; А. Бачко, *Малешевци род који слави св. Игњатија*, Београд 2007.

³¹ DAD, Div. Canc. XLIII, f. 119 (11. IV 1425).

локалитету Језерине у Билећком пољу и упоређеним са дубровачком архивском грађом, недавно је утврђено разгранавање њиховог катуна и идентификовање њихових некропола. Турском окупацијом неки од Предојевића прелазили су на ислам, а неки сачували православну вјеру. Рушевине Предојевића цркве сачуване су све до данашњих дана у селу Пријевору. Сачувана је и Предојевића цамија.³²

Још 1319. године у Рудинама које су припадале Травунији, а касније Требињској области, помиње се православни поп Прибихлав. Нешто касније помиње се и калуђер Макарије. Почетком 1491. године у Билећи је дјеловао православни поп Радић Предојевић.³³

У селу Заушју код Билеће недавно је откопана црква за коју се сматра да је из средњовјековног периода. У цркви са лијеве стране откопан је стећак, нажалост, без натписа, а у олтару који је четвртастог облика откопан је стуб часне трпезе.³⁴

У селу Баљцима, удаљеном четири километра од Билеће, номинована је некропола на локалитету Бунчића за Унескову листу у којој се налази 190 стећака. Значај Бунчића некрополе огледа се у раније пронађених седам натписа у којима се помињу Вукша Дубчевић, Рашоје, Цријеп и Рашко Влаховић, Витоје Даковић, Рада Раичева, Бунац Рушовић и калуђер Глигорије који је посебно значајан за наш рад.³⁵

Недавно је на овом локалитету Г. Комар пронашао два нова натписа. У једном од њих помиње се да ту почива монахиња.³⁶

Позивајући се на предање, мјештани села Баљци тврде и показују локалитет гдје се налазио средњовјековни манастир. Нажалост, истраживања нису вршена.

Као и многа друга насеља у данашњој Херцеговини, Бунчићи су име добили по Власима Бунчићима који су настали разгранавањем других катуна.

У раније пронађеном натпису помиње се Бунац Рушовић. Поставља се питање да ли је локалитет Бунчићи добио назив по поменутом Бунцу који је можда био на челу катуна. Његови насљедници називали су се Бунчићи. У каквом је сродству био наведени Бунац и Вукота Бунчић није нам познато. У судским књигама Дубровачког архива 1419. године регистровани су Вукота

³² Р. Пекић, Трагом Богумила Храбака – Власи Предојевићи, Међународни тематски зборник, *Живот и дело академика Богумила Храбака*, Косовска Митровица 2011, 368–370; 374–375.

³³ В. Нрабак, *Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna, odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII–XVI vek)*, Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији, Подгорица 1981, 190; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979, 90.

³⁴ Ђорђо Кисић и Миодраг Капор открили су православни храм у селу Заушју и уз благослов свештенства иницијали његово откопавање. Дужина храма је 7,5 а ширина 4,5 метра.

³⁵ М. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine III*, Sarajevo 1964, br. 140–145, 197; Š. Bešlić, *Stećci – kataloško topografski pregled*, Sarajevo 1971, 390.

³⁶ Наведени и други нови и ревидирани ћирилични натписи из Херцеговине, приредио је и предао у штампу истраживач из Херцег Новог Горан Комар.

Бунчић из Баљака и Драгослав Богдашић из сусједног села Богдашићи. Наведени су оптужени да су украли Медоју Бранојевићу из Мириловића три краве.³⁷ Такође, и недалеко удаљено село Мириловићи добило је име по Власима Мириловићима.³⁸

Осим наведених, значајан је број стећака у селима Скроботно, Жудојевићи и Врм који припадају влашкој скупини Малешеваца који су живјели на ширем овом подручју. За њих је карактеристично да су дали највећи број крамара и били највећи превозници робе која је караванима преношена из Дубровника у унутрашњост. И овај род био је православан, а славили су Св. Игњатија Богоносца. Њихове порушене цркве налазе се у селима Доње Врбно и Жудојевићима. У цркви у Жудојевићима налази се стећак са натписом у којем се каже да ту почива поп Обрад Малешевац.³⁹

На овом подручју бројна су црквешта која до данас нису истражена. Најбољи примјер је подручје које је некада обухватала средњовјековна жупа Ватница (Фатница), а била је у склопу Травуније.⁴⁰

Писани извори помињу постојање православних попова у Фатници. Наиме, из Фатнице је 1449. године у Дубровник посредством проводација дошла Мила, ћерка попа Новака, да би се удала и склопила брак са Иваном Тонковићем са острва Мљета. Пошто је била православне вјероисповијести, дубровачки бискуп требало је да одобри овај брак.⁴¹

Према предању, у средњовјековној Ватници (Фатници), којој су припадала села Ватница, Бачевица, Нарат, Расухаче, Калача, Калац, Какорићи и друга, постојао је већи број православних цркава и то на локалитетима под Црвеном гредом, Пораће, Сопот, Црквина, Косе, Баба-крст.⁴²

О постојању манастира у селу Ораховицам писао је истакнути Ј. Дедијер поријеклом из поменутог села Чепелице.⁴³

На темељу истраживања О. Зиројевић сазнајемо да је у једном турском дефтеру у Фатници забиљежена црква свете Пречисте чију је баштину држао извјесни поп Стефан.⁴⁴

³⁷ DAD, Lam. de for. IV, f. 12' (18. VI 1419).

³⁸ Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. I, Београд 2003, 186; Ђ. Тошић, *Доњовлашки родови Влаховићи и Мирловићи у Херцеговини*, Радови V, Бања Лука 2002, 195–212.

³⁹ Н. Мандић, *Малешевски Мандићи*, 103; А. Бачко, *Малешевци род који слави св. Игњатија*, 23.

⁴⁰ Р. Пекић, *Средњовјековна жупа – нахија Ватница*, Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини, XL/2010, Косовска Митровица 2011, 209–230.

⁴¹ С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић- Косача и његово доба*, Београд, 1964, 216; Б. Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557. године*, Сарајево 1990, 64; Ђуро Тошић, *Неколико примјера покатоличавања становништва из средњовјековне Босне*, Мешовита грађа, Miscellanea, књ. XXVII, (2006), 139–141.

⁴² Р. Пекић, *Средњовјековна жупа – нахија Ватница*, 226.

⁴³ Ј. Дедијер, *Херцеговина, антропогеографске студије*, ДОБ, Гацко 2004, 207.

⁴⁴ О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683 године*, Београд 1984, 65.

У истом извору у нахији Фатници, у селу Г. Будебојик (?), данас непознатом, евидентирана је и црква светог Јована. Њену земљу држао је поп Магија. Још једна црква посвећена светом Јовану била је у Фатници и то у селу Г. Кржака (?) које данас не постоји под тим називом.⁴⁵

Осим Рудина, које су припадале Травунији, значајан број средњовјековних хришћанских споменика налазио се и у Требињу које је уједно било центар Травуније. Требињски властелин Обрад Војихнић, априла 1326. године, склопио је споразум са каменаром Влахом Колендиним из Дубровника да изводи радове на једној цркви у Требињу за годишњу накнаду у износу од 40 перпера. Осим новчане накнаде за рад, Обрад се обавезао да ће Дубровчанину обезбиједити храну и путне трошкове. Нешто касније Обрад је за радове на цркви ангажовао једног мајстора из Задра који се обавезао да ће радити годину дана за износ од 45 перпера.⁴⁶

Током тридесетих година XIV вијека, а и касније, у дубровачким документима помиње се насеље у Требињу Свети Стефан или Стефан Поље. Нешто касније, у десетинама документа Дубровачког архива разних серија помиње се црква Светог Стефана која у данашње вријеме не постоји, а налазила се, како извори говоре, код прелаза ријеке.⁴⁷

У њој је службовао православни требињски поп Тврден.⁴⁸ Његов рођени брат био је калуђер у Конавлима, а звао се Никола Богдановић. Октобра 1375. године поп Тврден није био жив, а његове ствари у Дубровнику су преузели брат Никола Богдановић и рођаци Бокчин Станиславић из Требиња и Рајко Милагковић из Врсиња.⁴⁹

Нешто касније, Богчин Станиславић постао је поп. На захтјев кнеза Павла Раденовића 1411. године у Дубровнику је „пречасни поп“ Бокчин био присутан током нагодбе у вези са једним убиством. Октобра 1418. године његов човјек Мирослав Милотић продао је коња у Дубровнику. У центру Требиња је имао кућу православни поп Бокчин Станиславић, у којој је живио са својим синовима Радославом и Прибатом.⁵⁰

У насељу Полицама, радник музеја у Требињу Стеван Кијац пронашао је 1959. године натпис урезан у три реда у живу стијену у којем се помиње поп Бокчин.⁵¹

⁴⁵ О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683 године*, 108.

⁴⁶ К. Лиречек, *Историја Срба*, књ. II, Београд 1981², 223.

⁴⁷ К. Лиречек, *Хришћански елементи у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Лиречека I, Београд 1959, 484.

⁴⁸ DAD, Div. Canc. XII, f. 45 (23. II 1335); XVI, f. 10' (13. XI 1348); Div. Not. V, f. 70 (17. III 1348); Div. Canc. XXIV, f. 49 (21. X 1376); Ј. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, Београд-Сремски Карловци 1929, бр. 124 (21 X 1376).

⁴⁹ К. Лиречек, *Споменици српски*, Споменик XI, Београд 1892, 101; М. Динић, *Хумско требињска властела*, 94.

⁵⁰ DAD, Div. Canc. XXXVIII, f.185' (6. V 1411); XLI, 228 (28. VIII 1418); М. Динић, *Хумско требињска властела*, 94; М. Динић, *Из српске историје средњег века*, (ур. С. Ђирковић-В. Ђокић), Београд 2003, 402. Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1997, 35.

⁵¹ М. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, 178–179.

Код прелаза ријеке, недалеко од измјештеног Арсланагића моста, налазила се и црква Св. Ђорђа, коју је потопило акумулационо језеро. За разлику од осталих потопљених цркава, ова црква била је већих димензија: дуга 9.1, широка 4.81, а висока 4 метра. И ова црква датира из средњег вијека. Наиме, до 1887. године била је рушевина, а тада је обновљена.⁵²

Непознато је гдје се налазила црква Св. Михајла у којој је сахрањен требињски жупан Павлимир са сином Тјешимиром. Можда је била на локалитету Мистихаља у Панику. Међу најстаријим црквама у Требињу је Костадиновица у Гомиљанима (посвећена архиђакону Стефану) и црква Св. Варваре у Цивару. Средњовјековне цркве налазе се и у селима Талежи посвећена Св. Недељи и Св. Илије у селу Месари.⁵³

Један од најстаријих црквених објеката је манастир Св. Петра и Павла. Мавро Орбини тврдио је да ту лежи тијело рашког жупана Десе. Према Томи Архиђакону, у овом манстиру се од 1067. године налазила требињска бискупија у којој је столовао католички бискуп који је протјеран у Дубровник и добио острво Мркан на управу.⁵⁴

Да су на подручју Требиња осамдесетих година XV вијека постојале православне монашке заједнице потврђује и дубровачка архивска грађа. Извјесна Јелисавка из Требиња била је калуђерица чији је син Радоња био слуга код ковача Радибрата Припчиновића из Дубровника.⁵⁵

Један од најзначајнијих вјерских и културних споменика Требиња је манастир Тврдоша, посвећен Успењу Пресвете Богородице. Око његовог постанка у историографији не постоји усаглашен став. Новија археолошка истраживања установила су ранохришћански и неколика средњовјековна слоја. На темељу записа Марка Требињца из 1509. године, сазнаје се да је манастир подигнут заслугом кир Василија, при архиепископу Јовану, свакако прије записане године.⁵⁶

Међутим, први писани помен Тврдоша датира од деведесетих година XV вијека. Као монах Богородичине цркве (данашњи Тврдош) помиње се Вењамин Радишић. Године 1496. помиње се презвитер Стефан Ковачевић, а нешто касније и Лука Раосалић чија је парохија била поменута црква.⁵⁷

У дубровачким документима помиње се митрополит Василије који резидира у цркви Свете Марије у Требињу.⁵⁸ Он се октобра 1504. године задужио 40

⁵² Z. Kajmaković, *Značajni likovni i arhitektonski spomenici u dolini Trebišnjice*, 50.

⁵³ V. Korać, *Trebinje, Istorijski pregled I, period do dolaska Turaka*, Trebinje 1966, 192; Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna crkva i groblja na Ilijinom brdu kod sela Mesari blizu Trebinja*, Tribunia 3, Trebinje 1977, 123–152; Љ. Шево, *Православне цркве и манастири у Босни и Херцеговини до 1878. године*, Глас српски, Бања Лука 2002, 217–218.

⁵⁴ М. Орбини, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 15 (Коментари: С. Ћирковић); V. Korać, *Trebinje, Istorijski pregled I*, 191.

⁵⁵ DAD, Div. Not. LXVI, f. 82 (19. X 1485).

⁵⁶ Љ. Шево, *Културна баштина Републике Српске*, Нови Сад 2003, 163–167.

⁵⁷ DAD, Deb. Not. LVII, f. 144, f. 155, LIX, f. 16.

⁵⁸ Б. Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије*

златних дуката код Франческа Радановића из Дубровника и Драгише Вучинића из Журовића. Наведени кредит требало је да врати након два мјесеца.⁵⁹

Међутим, дуг није враћен на вријеме, па се потом током марта наредне 1505. године помиње игуман Јован који се обавезује да врати преостали дуг. Кредит је враћен са закашњењем, јер је касација документа датирана 28. априла 1505. године.⁶⁰

Да је на подручју Травуније, касније Требињске области, живјело православно становништво свједочи дубровачка архивска грађа. Због тешких животних прилика православно становништво одлазило је у Дубровник и прелазило на католичанство. Радован Ђурђевић из Мирловића јуна 1415. године дошао је у Дубровник са својом ћерком Радославом и ступио у службу код извјесног Марина и пристао да га служи само за храну и одијевање. Истом послодавцу дао је своју ћерку Радославу која се покрстила и примила име Ана, а која је, такође, служила само за храну и одијевање. Она се обавезала да ће поштено и вјерно служити, а послодавац да је неће отпустити све док буде жива.⁶¹

На подручју које је обухватала Травунија, а потом Требињска област, развио се интензиван и динамичан живот у античко, а потом и у средњовјековно доба, о чему свједоче многобројни споменици и једне и друге епохе. Становништво које је насељавало ова подручја и прије турске окупације било је православне вјероисповијести, што потврђују рушене, а потом обнављане цркве и црквшта које су припадале Предојевићима, Малешевцима, Мирловићима, Угарцима, Журовићима и другим разгранатим родовима попут Мирушића, Колањевића, Бунчића, Богдацића, Витковића и других. У прилог наведеном свједоче и многобројни средњовјековни споменици – стећци под којима су покопани чланови наведених братстава, што потврђују натписи на стећцима и дубровачка архивска грађа. Средњовјековни споменици – стећци на подручју које је припадало средњовјековној Травунији не могу се доводити у везу са тзв. богумилима, што раде многи истраживачи са високим академским звањима. На жалост неки то раде намјенски, да докажу како у средњовјековној Босни и Херцеговини није било православља, ни Срба.

На крају, потребно је нагласити да ово питање није у потпуности исцрпљено. Ово су само неки од доказа о дугом трајању хришћанства и православља на подручју Требиња и његове шире околине. Неопходно је систематски истражити бројне локалитете који се везују за постојање цркава, манастира и црквшта. За разрјешење овог значајног питања нису довољна спорадична археолошка истраживања, већ један тимски рад под окриљем историјског института који недостаје данашњој Херцеговини.

1557. године, 127.

⁵⁹ Ego Vassilie mitropolitus ecclesie Sante Marie de Tribigne confiteor quod super me et omnia mea bona obliquo dare et soluere Francisco Radanovich de Ragusio et Dragisse Vucignich de Xurovichi ducatos auri quadraginta usque ad mennis quattuor proxime futuris sub pena etc. Renuntiando etc. Nec autem carta. Iudex et testis. DAD, Deb. Not. LXIII, f. 171 (8. X 1504).

⁶⁰ DAD, Deb. Not. LXIII, f. 171 (8. X 1504).

⁶¹ DAD, Div. Not. XII, f. 68 (6. VI 1415).

Извори

А. Необјављени извори

- Državni arhiv u Dubrovniku (DAD)
 Diversa Cancellariae (Div. Canc.) XII, (1334–1337); XVI, (1348–1350); XXIV, (1375–1376); XXXVIII, (1408–1413); XLI, (1416–1418).
 Diversa Notariae (Div. Not.) V, (1324–1330); LXVI, (1485).
 Debita Notariae (Deb. Not.) LVII, (1495–1496); LIX (1497–1498); LXIII (1503–1504).
 Lamenta de foris (Lam. de for.) IV(1419–1422); XVI (1442–1443); XXXV (1461–1462); XL (1468); XLII (1470–1471).

Б. Објављени извори

- Aličić, A. (1985). *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
 Aličić, A. (2008). *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. Godine*. Mostar: Islamski kulturni centar.
 Vego, M. (19646). *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine III*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
 Византијски извори за историју народа Југославије II. (2007²). (ур. Љ. Максимовић). Посебна издања. Књ. 33. Београд: Византолошки институт САНУ.
 Itineraria Romana. (1916). *Römische Reisenwege an der Han Der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart: Ed. C. Müller.
 Corpus inscriptionum Latinarum. (1873). *Consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum*. Voll. III. Berolini: Ed. Th. Mommsen (CIL III 4013).
 Ptolemaei, C. (1883). *Geographia*, Paris: Ed. C. Müller und C. P. Fischer, Firmin Didot.
 Ptolemäus, C. (1990). *Cosmographia*. Stuttgart: Ed. Alfred, P. Zeller, Parkland.
 Стојановић, Љ. (1929). Старе српске повеље и писма I/1. Београд-Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
 Šašel, A. et J. (1978). *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia Inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae*. Situla 19, Ljubljana: Narodni muzej u Ljubljani.

Литература

- Атанасовски, В. (1997). *Пад Херцеговине*. Београд: Народна књига.
 -Бачко, Александар. 2007. *Малешевци род који слави св. Игњатија*. Зборник за српску етнографију, књ. 1. Београд: Удружење грађана „Српски деспот“.
 Bešlagić, Š. (1962). *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci (dolina Trebišnjice)*, Naše starine VIII, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture S.R. Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, 17–38.

- Bešlagić, Š. (1971). *Stećci – kataloško topografski pregled*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bojanovski, I. (1962). *Arheološki spomenici (dolina Trebišnjice)*, Naše starine VIII. Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture S.R. Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, 7–16.
- Bojanovski, I. (1977). *Rimski spomenici iz doline Trebišnjice*, Tribunia 3. Trebinje: Zavičajni muzej Trebinje, 143–149.
- Burns, Y. (1997). *The testament of Gost Radin*, Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век), Међународни научни скуп 11–13. децембра 1996. Зборник радова, књ. 14. У: С. Терзић, (ур), Београд: Историјски институт САНУ, 165–173.
- Vego, M. (1964a). *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija. Nova serija, sv. XIX. Sarajevo: Zemaljski muzej, 186–188.
- Wenzel, M. (1965). *Ukrasni motivi na stećcima*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Wenzel, M. (1999). *Bosanski stil na stećcima i metalu*. Sarajevo: Publishing.
- Дедијер, Ј. (2004). *Херцеговина, антропогеографске студије*. Гацко: „ДОБ“.
- Динић, М. (1940). *Земље херцеза Светог Саве*. Глас Српске краљевске академије CLXXXII. Београд: Српска краљевска академија, 151–257.
- Динић, М. (1967). *Хумско требињска властела*. Посебна издања. Књ. CCCXCVII, Одељење друштвених наука, књ. 54. Београд: Научно дело, Српска академија наука и уметности.
- Динић, М. (2003). Из српске историје средњег века, ур. С. Ћирковић-В. Ђокић. Београд: Equilibrium.
- Dodik, R. (2007). *Patareni i partizani*, (prikaz monografije: Muhamed Filipović, Historija bosanske duhovnosti od ulaska Pira u historiju do propasti prve bosanske države, Svjetlost, Sarajevo, 2006), Hrvatska misao, Matica hrvatska Sarajevo, časopis za umjetnost i znanost u čast dr sc. Marijana Sivrića, God. XI., n. s. sv. 32, Sarajevo: Ogranak Matice hrvatske Sarajevo, 213–236.
- Зиројевић, О. (1984). *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683 године*. Београд: ИРО „Народна књига“, Историјски институт у Београду.
- Јалиман, С. (1985). *Прилог библиографији о „цркви босанској“ и богомилству*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, XXXVI, Сарајево: Друштво историчара Босне и Херцеговине, 173–196.
- Јиречек, К. (1959). Хришћански елементи у топографској номенклатури балканских земаља, *Зборник Константина Јиречека I*, Посебна издања, књ. CCCXXVI, Одељење друштвених наука, књ. 33. Београд: Српска академија наука, 461–527.
- Јиречек, К. (1892). *Споменици српски*, Споменик XI. Београд: Српска краљевска академија.
- Јиречек, К. (1981²). *Историја Срба*, књ. II. (превео: Ј. Радоњић). Друго, исправљено и допуњено издање. Београд: Слово љубве, Библиотека фототипских издања.
- Кажмаковић, З., Тихић, С. (1959). *Manastir Dobričeva – problematika zaštite*, Naše starine VI, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture Narodne republike Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, 143–160.
- Кажмаковић, З. (1962). *Značajni likovni i arhitektonski spomenici u dolini Trebišnjice*, Naše starine VIII, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i

- Hercegovine. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, 39–52.
- Kajmaković, Z. (1967). *Prenos manastira Dobričevo*, Naše starine XI, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, 67–86.
- Korać, V. (1966). *Trebinje, Istorijski pregled I, period do dolaska Turaka*. Trebinje: Zavičajni muzej Trebinja.
- Korać, D. (2008). *Vjera u Humskoj zemlji*. Mostar: Crkva na kamenu.
- Kutleša, S. (2007). *Profesionalni diletant(izam) ili otac nacije?* (Prikaz monografije: Muhamed Filipović, Historija bosanske duhovnosti. Epoha modernizacije. Biblioteka „Izdanci“, nakladnik: Svjetlos, Sarajevo 2004, 498 str.), Hrvatska misao, Matica hrvatska Sarajevo, časopis za umjetnost i znanost u čast dr sc. Marijana Sivrića, God. XI., n.s. sv. 32, Sarajevo: Ogranak Matice hrvatske Sarajevo, 237–246.
- Мандић, Н. С. (2001). *Малешевски Мандићи*. Ауторско издање
- Нилевић, Б. (1990). *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557. Године*. Сарајево: Веселин Маслеша.
- Орбини, М. (1968). *Краљевство Словена*. (Превео: З. Шундрица, коментари: С. Ћирковић). Београд: Српска књижевна задруга.
- Пекић, Р. (2011). Трагом Богумила Храбака – Власи Предојевићи. У: Д. Маликовић (ур.), *Живот и дело академика Богумила Храбака*, Косовска Митровица: Филозофски факултет, 349–376.
- Пекић, Р. (2011). *Средњовјековна жупа – нахија Ватница*, Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини, XL/2010. Косовска Митровица: Филозофског факултета, 209–230.
- Пекић, Р. (2009). Досељавање Срба у Босну и Херцеговину. (Ahmet S. Aličić, Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar 2008). Радови Филозофског факултета 11/2. Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет, 443–453.
- Поповић, М. (2004). *Црквина Ружица крај врела Требишњице*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 4, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Sparavalo, Lj. (1977). *Srednjovjekovna crkva i groblja na Ilijinom brdu kod sela Mesari blizu Trebinja*, Tribunia 3, Trebinje: Zavičajni muzej, 123–152.
- Тошић, Ђ. (1997). *Требињска област у средњем вијеку*. Београд: Историјски институт.
- Тошић, Ђ. (2002). *Доњовлашки родови Влаховићи и Мириловићи у Источној Херцеговини*. Радови В. Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Бања Луци, 195–212.
- Тошић, Ђ. (2006). *Неколико примјера покатоличавања становништва из средњовјековне Босне*, Мешовита грађа, Miscellanea, књ. XXVII, Београд: Историјски институт, 139–141.
- Нрабак, В. (1981). *Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna, odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII–XVI vek)*, Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији. У: Ђ. Пејовић (ур.), Титоград: ЦАНУ.
- Храбак, Б. (2003). *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. I. Београд: Архивар.

- Čremošnik, I. (1960). *Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, Sarajevo: Zemaljski muzej, 173–184.
- Čremošnik, I. (1974). *Prvi tragovi kršćanstva na nalazima vile u Paniku, Opvscvla Iosepho Kastelic sexagenario dicata*, Situla 14–15, Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani, Ljubljana: Narodni muzej, 243–248.
- Čremošnik, I. (1976). *Rimsko naselje na Paniku kod Bileca*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Čremošnik, I. (1984). *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Ђирковић, С. (1964а). *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ђирковић, С. (1964б). *Херцег Стефан Вучић-Косача и његово доба*. Београд: Научно дело.
- Ђоровић, В. (1911). *Херцеговачки манастири*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXII, Sarajevo: Zemaljski muzej, 505–533.
- Čošković, P. (2005). *Crkva bosanska u XV. stoljeću*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Шево, Љ. (2002). *Православне цркве и манастири у Босни и Херцеговини до 1878. Године*. Бања Лука: Глас српски.
- Шево, Љ. (2003). *Културна баштина Републике Српске*. Нови Сад: Православна реч.

Radmilo B. Pečić, Gligor M. Samardžić

CHRISTIAN – ORTHODOX MONUMENTS OF TRAVUNIJA IN HISTORIOGRAPHY

Summary: In the historiography of the former Yugoslavia it is generally accepted that during the medieval times, in what is now Bosnia and Herzegovina, Catholicism, Orthodoxy and Bogomilism participated at the same time.

In the modern historiography of the emerging countries, on the foundations of the Yugoslavia, in numerous scientific papers as well as in media resources, unsubstantiated statements are often presented, displayed as irrefutable facts, that the state religion in medieval Bosnia was „Bogomilism“ while the Orthodoxy and Catholicism were spread violently from the neighborhood. Such statements explain that Orthodox monasteries in the area of present-day Herzegovina, which was annexed to Bosnia in the second half of the 14th century, are from the Turkish period and that there is no written evidence about their existence but are rather associated with unreliable tradition. They also consider medieval tombstones to be cultural expressions of the Bogomilism.

Beginning with the first traces of Christianity, found in the Trebisnjica Valley, written historical sources, archive material from Dubrovnik, inscriptions on tombstones and in the literature, authors present in their work Christian – Orthodox monuments of Travunija, from the earliest times to the end of the 15th century.

ЕТНИЧКА И КОНФЕСИОНАЛНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА

Сажетак: О етничкој структури становништва на Косову и Метохији у првој половини 19. века мало се писало у српској историографији. Свеобухватност и комплексност коју ова тема захтева, скромна архивска грађа и оскудна релевантна литература, дестимулативно су деловали на истраживаче који су опрезно заобилазили ову занимљиву, али истовремено и веома захтевну тематику. Ако свему овоме додамо и то, да је за време комунистичког режима проучавање ове тематике представљало својеврсну табу тему, што је и те како ишло у прилог албанској историографији, није ни чудо што се о етничкој слици централних делова Старе Србије веома мало зна. Досадашњи историјски резултати у овом правцу дали су скромне резултате, и то више у фрагментарном и појединачном него у ширем и целовитом проучавању наведене проблематике.

Кључне речи: Арбанаси, Косово, Метохија, становништво, Срби, Турска

Од бројних српских области које су се у првим деценијама 19. века још увек налазиле под турском влашћу, посебан значај имало је Косово и Метохија. Повољан геостратешки положај давао је овим областима веома важну улогу за даљу одбрану граница турске царевине. Косовско-метохијска котлина имала је велики значај за везе између обала Јадранског мора и земаља западне и јужне Европе са централним деловима Балканског полуострва. Она је представљала не само кључ моравско-вардарске долине већ и област у којој су се спајале најважније балканске комуникације које су биле од изузетног значаја за контролу читавог Балканског региона.¹ Као некадашње централне области старе српске средњовековне државе, Косово и Метохија имале су велики национално-историјски значај. Ослобођењем ових области требало је покренути ослободилачки процес који би срушио турску власт на Балкану и довео до коначног ослобођења и уједињења српског народа. Овај значај Косова и Метохије за Србију и српски народ уопште, одавно је био познат турским власти-

¹ *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989, 207.

ма.² После избијања Првог и Другог српског устанка, Турска је заузела веома негативан став према српском становништву у Старој Србији. Порта ни по коју цену није хтела да дозволи да се пламен српске револуције пренесе и на ове области. Због тога је притисак турске државне управе и Арбанаса као главних експонената њихове политике, на српски народ на Косову и Метохији био веома јак.³ Наследне арбанашке паше, до тада углавном одметници од Порте, узнемирени могућношћу да се пламен српског устанка пренесе и на централне области Старе Србије, постали су главни стубови одбране турске царевине и предводници честих војних похода против устаничке Србије. Заплашене обновом српске државе, турске власти и арбанашке паше настојали су да немилосрдним прогонима умање број српског становништва на овим просторима. Већ одавно обесправљен, српски народ на Косову и Метохији, био је немилосрдно расељаван и уништаван, насилно укмећиван и веома често, под претњом физичке ликвидације, примораван да пређе у ислам.⁴ Европска и светска историја бележе много примера да се средиште државног простора једног народа временом померило на друго место, стварајући нови национални центар. Све је то нарочито дошло до изражаја на турбулентном Балканском полуострву где је дијаспора постала типична историјска судбина малих народа. Много су ипак ређи примери, када је народ, плански потискиван са свог основног етничког простора, као што се то десило српском народу у Старој Србији.⁵ После Прве и Друге сеобе Срба, изменио се етнички састав становништва на Косову и Метохији. Досељена арбанашка племена из северне Албаније, населила су се у напуштена српска села у којима је један део српског становништва почео да прелази у ислам. Тако су крајем 18. и почетком 19. века, Арбанаси били скоро једини становници у Хасу, Дреници, Шаљи, Руговској клисури, у селима испод падина Скопске Црне Горе и у качаничком крају. У планинским крајевима српска села задржала су се само у Средачкој и Сиринићкој жупи, на обронцима Шар-планине, у Старом Колашину и у горњем току Ибра. Ова померања становништва пресудно су утицала на живот српског становништва и његов даљи развитак.⁶ За пет векова турске власти, на Балканском полуострву догодиле су се велике демографске промене. Долазећи из Азије, Турци су са собом донели један од најефикаснијих начина да се осигура једна територија и потчини један народ. То је било уништавање и расељавање несигурног становништва и његова замена новом, поузданијом популацијом. Верски прозелитизам ислама, владајуће државне религије у Турској, био је искључиво усмерен ка повећању броја муслимана. Поред исламизације српског становништва то је подразумевало и довођење муслиманског арбанашког становништва и његово насељавање

² Јован Хаџи Васиљевић, *Арнаутски покрет у XIX веку*, Београд 1905, 24–30.

³ Владимир Стојанчевић, *Из српске националне прошлости*, Београд 1998, 173–176.

⁴ Славиша Недељковић, *Србија и Косово и Метохија (1856–1897), културно-просветни и национални рад*, (даље: Србија и Косово и Метохија 1856–1897) Ниш 2012, 8–10.

⁵ Стеван К. Павловић, *Историја Балкана*, Београд 2001, 486–488.

⁶ Милосав Лутовац, *Гора и Ополье*, Београд 1955, 265–280.

на Косово и Метохију. Турске власти су директно подстицале насељавање јер је то било у складу са њиховим политичким интересима.⁷ Овакав рад турских власти био је један од главних узрока што је на простору Косова и Метохије извршено једно од највећих етничких претапања и померања становништва у ширем балканском региону.⁸ Наведене чињенице јасно доводе до закључка да је колонизација арбанашког становништва рађена искључиво ради остваривања политичких циљева турске царевине, што обара ставове албанских историчара да је до колонизације албанских племена дошло услед демографске експлозије и пренасељености северне Албаније. Сличан став имају и поједини новији западноевропски историчари. Тако немачки историчар Петер Бартл у својој монографији *Албанци* пише да су „економски разлози били најјачи мотив овог досељавања: за разлику од сурових планинских предела северне Албаније из којих су Албанци највише долазили, косовске низије биле су плодније“.⁹

У свом продирању на исток Арбанаси су углавном долазили као муслимани. У политици исламизације арбанашког становништва у 17. и 18. веку, турске власти су смишљено настојале да придобију водеће људе из племенско-фисовске организације како би преко њих остварили свој утицај на становништво њиховог племенског или управног подручја. Рачуна се да је током 19. века, око 70% Арбанаса било исламизовано. Исламизација код Арбанаса није као код потурчених Срба довела до губитка језика и народности. У овом случају, народност је код исламизованих Арбанаса само била изједначена са вером. Осећање припадности арбанашком народу, очувано племенском традицијом уклопило се у конфесионално опредељење исламског друштва.¹⁰ Долазећи као муслимани, или примајући ислам по насељавању, Арбанаси су на Косову и Метохији постајали привилеговано становништво. Када се тим привилегијама додају верска нетолеранција и брђански менталитет долазимо до разлога због којих су Арбанаси постали изузетно агресивни према староседелачком српском становништву на Косову и Метохији. Спуштајући се у плодне равнице Старе Србије, Арбанаси су насиљем и пљачком српског становништва добијали сталан приход, а када би се нека српска породица због насиља иселила, добијали су и земљу за трајно насељавање. Досељени Арбанаси постали су ослонац турских власти и главни борци за очување старог поретка и легитимитета турске царевине на Балканском полуострву.¹¹ Ударне јединице у сузбијању националних покрета и устанака кроз прву половину 19. века, биле су састављене скоро искључиво од Арбанаса муслимана. У време Српске револуције учешће арбанашке управно-феудалне структуре пашалара и бегова,

⁷ Гастон Гравије, *Стара Србија и Албанци*, Приштина 1995, 9–10.

⁸ Хуго Рот, *Косовски искони*, Београд 1996, 145–148.

⁹ Петер Бартл, *Албанци*, Београд 2001, 60.

¹⁰ Архив Србије (даље: АС), Министарство Иностранних дела (даље: МИД), Инострано одељење (даље: И), 1839, ф I, р 33, Но 63, Попечитељство иностраних дела-Попечитељству унутрених дела, Београд 13. април 1839.

¹¹ Владимир Стојанчевић, наведено дело, 142–146.

заповедника јаничарских орта као и башибозлучких одреда, било је велико. Награду за верност у служби представљало је несметано вршење злочина над незаштићеним српским становништвом.¹²

Поред муслимана, на простору Метохије населио се и један број Арбанаса католика. То се углавном односи на припаднике племена Малисора и Мирдита. Малисори су у Метохију пристигли са планине Дукађин у северној Албанији и по њима се читав басен Белог Дрима често називао Дукађин. Малисори су по доласку у Метохију прешли у ислам. За разлику од њих, Арбанаси из племена Миридита сачували су своју католичку веру и у околини Ђаковице основали своја насеља.¹³ Поред њих, почетком 19. века дошло је и до насељавања Арбанаса из фиса Кабаш. Ови Арбанаси су напустили скадарску област и населили су се у Подгору, у близини манастира св. Марка код Призрена.¹⁴ Правци миграционог кретања Арбанаса били су: Метохија, Косово, област Старог Раса, долина река Јабланице, Топлице, Косанице, Прешевске Моравице, као и област Врањског Поморавља. Крећући се долином Топлице арбанашки колонисти избили су на Јужну Мораву и стигли до Ниша. Најудаљенија села у правцу Ниша у која су Арбанаси продрли била су: Клисурсица, Џигољ, Влахово, Кординци, Лукомир, Девча и Ново Село.¹⁵ Арбанашка колонизација српских земаља и наметање читлук-сахибијских односа, до чега је нарочито дошло после Свиштовског мира, јављају се као нови чиниоци у економском и друштвеном животу српског народа у Старој Србији. Циљ арбанашке колонизације био је цепање етничке компактности српског народа у Старој Србији и исламизација ове области која је била од великог стратешког значаја за интересе турске државе.¹⁶

Да би територију Косова и Метохије учиниле што сигурнијом, турске власти су настојале да исламизују српско становништво на овом простору. Иако турски закони званично нису одобравали насилну исламизацију, турске власти су својим ставом према хришћанима као и толерисањем зулума које су чинили муслимани, индиректно форсирале исламизацију.¹⁷ Многи обласни и локални феудални господари су на томе радили непрекидно, скоро до краја турске власти у Европи, о чему сведочи бројна историјска документација. Негативан став према Србима нису имали само арбанашко-турски господари, него и сељачко арбанашко становништво. Досељени из Албаније и углавном ненавикнути на тежак рад на пољима, они су се радије хватали за пушку неголи за мотику. Организовани у качачке чете, беспштедно су пустошили српска села, чинећи при том разне врсте зулума. У свему овоме, важну улогу имао је и верски фактор.

¹² Ђорђе Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*, Београд 1988, 26–27.

¹³ Радомир Николић, *Ширење Арнаута у српске земље*, Београд 1914, 124–126.

¹⁴ Бранислав Нушић, *Са Косова на сиње море*, Београд 2005, 202–204.

¹⁵ Ђоко Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Хилместир 1983, 118–122.

¹⁶ Гастон Гравије, наведено дело, 19.

¹⁷ Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1990, 160

Нападати и чинити зло Србима, било је за Турке и исламизоване Арбанасе богоугодно дело, и прилика да се као правоверни муслимани докажу Алаху.¹⁸ Убијање ненаоружаних хришћана, отмица српске деце и девојака била је за Арбанасе прилика да међу својим саплеменицима стекну углед јунака. Њихова храброст нарочито је била подстакнута чињеницом да Срби нису смели да носе оружје. Ако би који Србин, кришом, и набавио оружје и успео да се одбрани од Арбанаса, сусрео би се са нападом читавог племена. У том случају, престало би му или да погине бранећи кућни праг, или да остави имање и побегне у Србију.¹⁹ Да би се спасио од арбанашко-турских зулума, српски народ на Косову и Метохији је поред исељавања прибегавао исламизацији. Срби који су примали ислам веровали су да ће то бити само привремено, док се не поправе услови живота и попусти турско-арбанашки притисак. Повратак на стару веру се стално очекивао, али се таква прилика веома ретко указивала. Прве генерације исламизованих Срба чувале су језик и верске обичаје, па су чак и тајно славили Божић, Ускрс и крсну славу. У Пећкој нахији су многи исламизовани и поарбанашени Срби задржали своја стара презимена: Лекић, Стојковић, Ђекић, Бојковић итд.²⁰ Када је почетком 90-их година 19. века српски конзул у Приштини, Тодор Станковић обишао Метохију, њему су тамошње арбанашке поглавице изјавиле да су они свесни свог српског порекла и „да су од српске вере далеко колико и љуска црног лука од своје главице“.²¹

Слично је било и у области Дренице која је важила за најмилитантнију област у целој Старој Србији. Истакнути арбанашки првак из Лауше, Феко Марушић празновао је Св. Петку, коју су његови дедови као православни Срби славили пре преласка у ислам. Топоними у већини арбанашких села у дреничкој области указују на то да је раније у њима живело српско становништво. Православна гробља у појединим местима чували су и сами Арбанаси, јер су знали да у њима почивају њихови преци.²² У једној забелешци из 1872. године Милош С. Милојевић је писао да се у области Дренице налази четрдесет села са 789 кућа. Од тог броја, истиче Милојевић „у 431 кући живи све сам потурчен Србин, који врло мало зна арнаутски и који више српски но арнаутски говори, док у 258 кућа живи потурчени Србин, који подједнако говори и једним и другим језиком“.²³

Исламизација српског становништва на Косову и Метохији, премда у мањем обиму почела је пре арбанашке колонизације. До знатнијег преласка косовско-метохијских Срба у ислам дошло је после 1690. године, односно по-

¹⁸ Славиша Недељковић, *Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне 1841. године*, у: Зборник радова „Устанци и побуне Срба XIX века“ (поводом 170. година од избијања Нишке буне), Ниш 2012, 11–15.

¹⁹ Јанићије Поповић, *Живот Срба на Косову 1812–1912*, Београд 1987, 10–20.

²⁰ Атанасије Урошевић, *Косово*, Београд 1965, 90–97.

²¹ Тодор Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*, Београд 1910, 125–128.

²² Тагомир Вукановић, *Дреница*, Приштина 1998, 91–92.

²³ Милош С. Милојевић, *Путонис дела праве Старе Србије II*, Београд 1872, 110.

сле Прве сеобе Срба. Други јачи талас исламизације кренуо је од 1737. године, када је настало јаче исламизовање српског становништва у долини Дрима. То се углавном односило на мешовита српско-арбанашка села, што је као последицу имало поарбанашавње исламизованих Срба.²⁴ Исламизовани Срби су у почетку чували своје обичаје и језик. Налазећи се у јаком арбанашком окружењу они су после извесног времена, преузимали и арбанашку ношњу, док су ван породичног круга користили арбанашки језик. Све је то довело до стварања посебног облика социјалне мимикрије која је потурченим Србима после извесног времена омогућавала егзистенцију.

У првој фази арбанизације исламизовани Срби су представљали неку врсту посебне популационе категорије. Због припадности исламској вери били су одвојени од својих дојучерашњих сународника, али су због свог српског порекла још увек били неадаптирани арбанашкој муслиманској околини. До арбанашења је долазило онда када су исламизовани Срби, сада без икаквих етничких посебности, склапањем бракова улазили у арбанашке фисове и родовску и племенску заједницу.²⁵ Српско становништво које је остало верно својој православној вери, дуго је своје поарбанашене сународнике називало арнаутацима, све док се није потпуно изгубила успомена на њихово српско порекло. Као што је то чест случај са конвертитима, чин преласка у ислам стварао је ново непријатељство према својој старој средини. Тако су исламизовани и арбанизовани Срби постали најмилитантнији део арбанашке популације и представљали су ударну песницу арбанашког експанзионизма у Старој Србији.²⁶ Исламизација и арбанизација смањивали су број Срба и по вероисповести и по народности. Почетком 19. века, скоро цела регија Урошевца (Феризовића) изгубила је своје српско обележје, док су Дреничка област као и долина Лаба скоро потпуно арбанизоване. Исламизацијом су најкасније захваћени источни делови косовске котлине, у којима је српски народ живео у компактним насељима. У Изморнику и Горњој Морави први случајеви исламизације везују се за прве деценије 18. а последњи за седамдесете године 19. века.²⁷ Притисак на српско становништво да пређе у ислам, био је нарочито јак у првим деценијама 19. века, када су Приштинским пашалуком управљали Малић-паша и Јашар-паша Џинић. Паше из породице Џинић, били су после султана прави господари Косова. Плаћали су Порти само 15.000 гроша годишње, а све приходе које су узимали од потчињеног становништва задржавали су за себе, тако да су стекли велико материјално богатство.²⁸ Ови арбанашки феудалци вршили су велике погроме над српским становништвом. Они су српском становништву остављали избор: или да прими ислам или да буде уништено. Да би заштитио своју територију од упада српских устаничких чета, за време Првог српског

²⁴ Атанасије Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, Београд 1935, 102–104.

²⁵ Иван Степанович Јастребов, *Стара Србија*, Приштина 1995, 100.

²⁶ Јован Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије III*, Београд 1911, 158.

²⁷ Јован Хаџи Васиљевић, *Муслимани наше крви у Јужној Србији*, Скопље 1925, 93.

²⁸ Тодор Станковић, наведено дело, 8–10.

устанка, Малић-паша је расељавао српско становништво са севера Лаба и тамо насељавао Арбанасе.²⁹

Сличан став према српском становништву имао је и Јашар-паша Џинић који се показао као велики противник хришћана. Немирног духа и насилне природе Јашар-паша је завео прави терор над српским становништвом на Косову. Користећи слабост турске власти на Косову, Јашар-паша је рушио цркве, одузимао манастирска имања и убијао свештенике, док је многе цркве претворио у џамије. Забрањено је богослужење у манастиру Грачаница, а затим је наредио да се са ове српске богомоље скине кров, тако да је манастир био потпуно запуштен.³⁰ Постоји податак да је Јашар-паша „утаманио“ 79 српских села и то: 32 у Приштинској нахији, 22 у Вучитрнској нахији и 25 села у осталим деловима Косова. Становнике тих села побио је или протерао а још толико српских села натерао је да пређу у ислам. Један део отете земље, Јашар-паша је поделио Арбанасима и исламизованим Србима, док је остале поседе задржао за себе. Том приликом су запуштени велики комплекси ливада и ораница, јер досељени Арбанаси који су углавном били сточари, нису желели да се баве земљорадњом.³¹ Сматрајући себе за јединог господара Косова, Јашар-паша је повремено нападао и Арбанасе и Турке. Желећи да богата вучитрнска села припоји својим поседима, Јашар-паша је неколико година ратовао са моћним феудалцем Махмудбегом, Вучитрнцем. Овог феудалца подржавали су новопазарски Турци и Арбанаси из Лаба. Удружени са Арбанасима из Голака, Лабљани нису признавали Јашар-пашину власт и више пута су се сукобљавали са његовим одредима.³² Исламизација и арбанизација смањивали су број Срба и по народности и по вероисповести. Процес арбанизације исламизованих Срба појачао се у време Махмуд-паше Ротула, да би своју кулминацију достигао у време Кримског рата.³³ Последња велика исламизација Срба десила се у Шар-планинској Гори. То је био крупан корак у исламизацији српског народа на Косову и Метохији, јер је према процени руског конзула Јастребова, после завршетка Кримског рата, исламизованих Срба било више него Арбанаса муслимана у њиховом окружењу. Прелазак Срба на ислам у овим крајевима текао је постепено. Срби из Горе почели су прелазити на ислам после сеобе под патријархом Арсенијем IV Чарнојевићем, да би у току 18. века скоро сви становници Горе били преведени на ислам.³⁴ Последња појединачна прелажења у мухамеданску веру јавила су

²⁹ Атанасије Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 102–104.

³⁰ Архив Србије (даље: АС), Лични фонд Љубомира Ковачевића, бр 1637, Липљан 2. јуни 1834.

³¹ Владимир Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Нови Сад 1994, 185–188.

³² АС, МИД-И, 1840, ф I, р 90, ПП No 5849, Попечитељ внутренних дела Ђорђе Протић-Попечитељству иностраних дела, Београд 19. јануар 1840.

³³ АС, Министарство просвете и црквених дела, Просветно одељење (даље: МПс-П), ф III, арх 279, Серафим Ристић-Попечитељству просвете кнежевине Србије, Манастир Високи Дечани 3. октобар 1854.

³⁴ Петар Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века (са успоменама писца)*, Скопље 1933, 168–169.

се у првим деценијама 19. века, поново из разлога како би се сачували живот, част и имовина. Најпре су у муслиманску веру прешла најмања и најугроженија села, као Крстац, а потом су се исламизовала већа и богатија српска насеља. Исламизовани Срби-Горанци сачували су свој језик и скоро до краја 19. века, чували су и славили своје старе православне обичаје.³⁵ Потурчени Срби из села Драјичић су све до српско-турских ратова 1876–1878, славили крсну славу св. Јована, а исламизовани Горанци из села Небрегоште, славу св. Илија. Потурчени Срби из Опоља славили су Божић и палили бадњаке. Последња хришћанка која је живела у селу Брод на Шар-планинској Гори била је старица Божана која је умрла 1855. године. Све до своје смрти Божана је живела са својом вишечланом породицом која је била потпуно исламизирана, одбијајући да промени веру и пређе у ислам. Пишући о Божани и њеној решености да до краја свог живота остане верна хришћанској вери, Иван Степанович Јастребов је забележио „старица Божана је живела све до своје смрти међу својом децом, унуцима и рођацима који су се потурчили. Синови њени: Станко се зове Селим, Гаврило-Халил, ћерка Катарина-Кадима, а друга ћерка није имала име хришћанско. Њен отац Јакуб (Анастас) није дозволио да је назову хришћанским именом и да је крсте, мада никако није могао да потурчи своју жену Божану а њихову мајку“.³⁶ Истовремено са исламизацијом, долазило је и до велике миграције косовско-метохијских Срба. Досељавање Срба из Приштинског, Пећког, Призренског и Скадарског пашалука у кнежевину Србију обележило је прву половину 19. века. Тешко стање у овим пашалуцима, честе арбанашке побуне као и свакодневни зулуми драстично су погоршали положај српског народа. Правду у Старој Србији одређивали су арбанашки племенски поглавари од чије је воље понекада зависила и воља локалних турских чиновника. Уз подршку наоружаних племенских одреда они су створили неку врсту управног поретка који је представљао мешавину арбанашког обичајног права и одредби исламског шеријатског законодавства.³⁷ Такав паралелни систем власти био је најизраженији у Метохији и управо је у овој области било и највеће исељавање српског народа. Ово исељавање је било толико интензивно да је у неким деловима метохијске равнице старо српско становништво потпуно нестало, било да се иселило, било да је побијено или поарбанашено. Сваки разбојник уколико је био муслиман, могао је да нападне хришћанина, опљачка га или чак и убије, и да за то уопште не одговара.³⁸ Повлашћени као муслимани, удружени у племена и фисовске заједнице, Арбанаси су терорисали српско становништво коме су отимали земљу или пољопривредне производе те су на тај начин издржавали своја братства. Истовремено, потискивањем српског становништва

³⁵ Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Приштина-Горњи Милановац 1991, 28–29.

³⁶ Иван Степанович Јастребов, наведено дело, 100–138; Татомир Вукановић, наведено дело, 91–111.

³⁷ Владимир Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, 112–113.

³⁸ Душан Т. Батаковић, *Дечанско питање*, Београд 1988, 43–45.

стварали су простор за досељавање својих саплеменика из северне Албаније.³⁹ Арбанашки притисак био је најјачи у брдским и планинским крајевима у којима су српска насеља била разбијена у мале засеоке или махалице. Лишен било какве друштвене организације, живот српског сељака у тим областима свео се само на рад у кући и окућници. Све је то даље водило до губитка сеоских утрина и заједничких имања, што је проузроковало нагло пропадање српских сељака и распадање породичних задруга. Иако су у српским селима скоро свакодневно били присутни турска војска и полиција стална несигурност је била присутна на сваком кораку.⁴⁰ Главна одговорност за овакво стање падала је на терет турских власти. Док су Арбанаси у очима турских власти били одани поданици и борци за очување интегритета османске државе, дотле су Срби сматрани за бунтовну и непослушну рају. Арбанаси су на тај начин стекли право да без страха од икакве казне нападају своје хришћанске суседе. Ако би која разбојничка дружина и била ухваћена, она би после слања у неки већи центар, после краћег задржавања била ослобођена и са даровима у новцу и оружју била послата натраг. Такав случај се десио октобра 1847. године, када је нишки мухафис ослободио групу арбанашких разбојника који су годинама терорисали становништво Куршумлијског, Вучитрнског и Приштинског кадилука.⁴¹

Размере безвлашћа и страдања Срба запањили су и стране путописце који су у то време крстарили европским турским покрајинама. Путописац Ами Буе је записао да српски сељаци у косовским пределима масовно страдају од арбанашко-турских злодела. Буе је био сведок јаког муслиманског притиска на манастир Дечане, како би манастир опустео а тамошњи Срби били натерани на потурчавање.⁴² Описујући злочине Арбанаса према тамошњем српском становништву, путописац Жорж Голис писао да је Стара Србија најнесрећнија земља на свету. Описујући арбанашку бахатост он је истакао: „Они из Дебра убијају да краду, они пак из Ђаковице убијају из лудог фанатизма, они из Пећи убијају из задовољства, они пак из Призрена убијају због својих рђавих нагона а они из Тетова убијају да опробају своје карабине“.⁴³

Погроми над Србима на Косову и Метохији имали су за последицу велико осипање српског становништва. Сама близина слободне Србије била је превелико искушење за косовско-метохијске Србе. Уместо да подстиче чврстину и снагу, близина српске границе је код Срба из Турске изазивала жељу да се бекством спасу од мука и муслиманског злостављања. Стављени пред избор да се исламизују или да страдају многи косовско-метохијски Срби су са поро-

³⁹ Владимир Стојанчевић, *Србија и ослободилачки покрети на Балканском полуострву у XIX веку*, Београд 1990, 41–45.

⁴⁰ АС, МИД-И, 1844, ф III, р 6, No 1343, Радован Петровић-Попечитељству иностраних дела, Крушевац 5. јуни 1844.

⁴¹ Исто, 1847, ф V, р 58, No 4885, Начелство Крушевачког округа-Попечитељству иностраних дела. Крушевац 30. новембар 1847.

⁴² *Историја српског народа, књига V-I*, група аутора, Београд 1988, 241.

⁴³ *Косово и Метохија у српској историји*, 205–206.

дицама или појединачно бежали у кнежевину Србију. Почетком 1819. године из Пећи је у Србију пребегла већа група тамошњих Срба.⁴⁴ Најинтензивније исељавање српског становништва било је у периоду од 1832. до 1845. године. У том периоду је велики број косовско-метохијских Срба био приморан да напусти своје домове и спас потражи у Србији. Крајем децембра 1838. године, неколико виђенијих српских трговаца и челника приштинске црквено-школске општине, предвођени Богданом Ристићем, било је приморано да се са породицама исели у Србију.⁴⁵

Бежећи од арбанашко-турског зулума крајем 1841. године у кнежевину Србију је прешла већа група Срба из Вучитрна на Косову. На сеобу у Србију кренуло је 25 српских породичних задруга а предводио их је њихов земљак Марко Атанасијевић.⁴⁶ Због несносног зулума Арбанаса у мају 1842. године скоро сви сељани из пећког села Шалиновца напустили су своја имања и спас од терора и исламизације потражили у Србији. Ови избегли метохијски Срби су по наређењу српске владе били насељени у околини Чачка.⁴⁷ И сам Илија Гарашанин је 1844. године бележио да због свирепих Турака и Арбанаса, живот у Турској не вреди много, па се зато Срби опредељују за исељавање и масовно беже у Србију.⁴⁸

Када се говори о етничкој и конфесионалној слици Косова и Метохије у првој половини 19. века треба истаћи да не постоје прецизни подаци на основи којих би могао да се стекне потпуни увид у бројчану заступљеност српског и осталих народа на овим просторима. Турски годишњи пописи (салнаме) били су добрим делом непоуздани, јер су хришћани због пореза сакривали тачан број чланова породице, док су муслимани одбијали да пописују жене и женску децу.⁴⁹ Циљ турске статистике био је да утврди тачан број мушке популације ради утврђивања броја војних обвезника муслимана као војника, а хришћана као обвезника плаћања бедел-аскерије (војнице). Тачних демографских и статистичких података за области румелијских пашалука није било осим харачких и пореских књига. Због тога је тешко одредити прецизну етничку и конфесионалну слику средишњих делова Старе Србије, нарочито за време пре танзиматског законодавства.⁵⁰

Почетком 30-их година 19. века, у централним деловима Старе Србије живели су као основне етничке групе Срби и Арбанаси. Сем једног дела Мето-

⁴⁴ Славиша Недељковић, *Србија и Косово и Метохија (1856–1897)*, 26.

⁴⁵ АС, Министарство иностраних дела-Внутрено одељење (даље: МИД-В), 1839, ф I, р 33, No 63, Попечитељство иностраних дела-Полицијаној вароши Београда, Београд 13. април 1839.

⁴⁶ Славиша Недељковић, *Српски народ на Косову и Метохији од грчког устанка до проглашења хатишерифа од Гилхане (1821–1839)*, Српске студије, 3, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2012, 272-273.

⁴⁷ АС, МИД-В, 1842, ф II, р 172, No 991, Цветко Рајовић-кнезу Михаилу М. Обреновићу, Београд 26. мај 1842.

⁴⁸ Славиша Недељковић, *Србија и Косово и Метохија (1856–1897)*, 27.

⁴⁹ Спиридон Гопчевић, *Стара Србија и Македонија*, Приштина 1995, 207–215.

⁵⁰ Михаило Филипковић, *Етничке промене у Јужној Србији у XIX и почетком XX века*, у: Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије, Скопље 1937, 397–399.

хије, где се Арбанаси јављају као већина, на осталој територији Призренског, Пећког и Приштинског пашалука већину становништва чинили су Срби. Већих арбанашких насеобина ван етничких центара у Албанији, било је у: Качанику, Лабу, планинским пределима Голака, у југозападној подгорини Копаоника (касније прозваној Митровачка Шаља), у Гоњој Топлици са центром у Куршумлији и у Пештеру.⁵¹ Један од занимљивијих података с почетка 19. века који се односи на етничку и конфесионалну структуру становништва Старе Србије је статистика француског генералштаба из 1806. године. Ову статистику су по наређењу Наполеона Бонапарте урадили официри извиђачи за случај да се војна конфронтација са Русијом води преко територије Балкана. По овој статистици целокупан број становника Старе Србије и дела Македоније износио је 968.500. Од тог броја, православних хришћана било је 724.500, а муслимана 244.000 становника. Становништво ових области говорило је српским, грчким, цинцарским, турским и арбанашким језиком.⁵²

Одређене податке о становништву на Косову и Метохији оставили су страни путописци и дипломате који су крстарили европском Турском. Међутим, њихов рад се углавном сводио на пописивање броја кућа и верску припадност становништва, док су до укупног броја становника долазили на основу просечног броја чланова домаћинства. Њихово истраживање обухватало је углавном само становништво већих градских центара и околине. Један од интересантнијих података о етничким приликама на Косову и Метохији, оставио је путописац Јозеф Милер. Он је неколико година провео у Метохији, као лични лекар пећког паше, добро је познавао турски језик и служио се турским пописним листама-нуфузима. Он се више задржавао на градском становништву, али је делимично дао и податке о сеоским насељима. Милер је дао податке за три метохијске вароши – Призрен, Пећ и Ђаковицу.⁵³

На територији пространог Призренског санцака живело је измешано српско и арбанашко становништво. Раније започет процес исламизације је на простору Призренског санцака оставио највеће последице. Основну масу муслиманског становништва представљали су исламизовани Срби и мањим делом досељени Арбанаси. Централна област исламизованих Срба налазила се у Шар-планинској Гори, затим у околини Ораховца и у Средској.⁵⁴ Ови исламизовани Срби који су очували српски говорни језик а којих је само у Гори било двадесетак хиљада, односили су превагу над арбанашко-османлијском језичком и конфесионалном категоријом. За разлику од насеља у брдовитим областима одакле је српско становништво било потиснуто и где је проценат муслиманског становништва из године у годину бивао све већи, Срби су још увек значајно били присутни у областима око Призрена, као и у самом гра-

⁵¹ Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856.* године, Београд 1971, 326–327.

⁵² Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1941, 33.

⁵³ Димитрије Богдановић, наведено дело, 131–133.

⁵⁴ Гастон Гравије, наведено дело, 27; Владимир Стојанчевић, Срби и Арбанаси 1804–1912, 56–70.

ду.⁵⁵ Као велики занатски и трговачки центар, Призрен је био највећи град у Старој Србији. На развој овог града значајно је утицала транзитна трговина. Тридесетих година 19. века Призрен је представљао важан економски центар одакле се обављала трговина између приморског дела Албаније и пашалука у унутрашњости Турске.⁵⁶ У другој половини 19. века, Призрен је био и административни центар пространог Призренског вилајета. Овај град је био снажан културни центар Срба у Турској, за које је још увек имао углед некадашње Душанове престонице.⁵⁷ По Јозефу Милеру, у Призрену је 1838. године било 6.000 кућа у којим је живело нешто преко 25.000 становника. Међу њима било је 4.000 муслимана, 2.150 католика и 18.850 православних. Овом броју треба додати и нешто мало Цинцара, Турака Османлија и Цигана. Према националној основи, становништво Призрена било је подељено овако: Срба је било 4/5, Арбанаса 1/6, Цинцара 1/12, и Османлија 1/60. Као што се види, Срби православне вере чинили су у Призрену велику већину становништва.⁵⁸

Када пише о Пећи, Милер истиче да је ова варош пре пада Србије под Турцима била много већа и значајнија, али да је затим много опала услед константног иселјавања српског становништва. Што се тиче пећке вароши Милер наводи да је од 2.400 кућа на исламизоване али још не и арбанизоване Србе отпадало 2.108 домаћинстава, на православне Србе 130, на Арбанасе католике 20, на Арбанасе муслимане 100, турских кућа је било 62, а цинцарских 28 домаћинстава.⁵⁹ Када се погледају ови подаци пада у очи веома велики број исламизованих Срба. Тај процес исламизације, односно појава да је међу муслиманима у Пећи и Пећкој нахији, српски језик био више у употреби него арбанашки или турски, говори о интензивном процесу исламизације која ће касније довести до асимилације и арбанизације. Према Милеровим подацима у Ђаковици је 1838. године, било 17.000 Арбанаса муслимана, 450 Арбанаса католика, 180 Турака и 3.800 Срба, од тога 2.800 православних и 1.200 исламизованих Срба.⁶⁰ Милерови подаци се директно косе са подацима које је у својој књизи *Албанци* навео Петер Бартл, у којима стоји да је Ђаковица 1782. године постала чиста арбанашка варошица у којој нико више није разумео српски језик.⁶¹ Према истраживању Јозефа Милера, крајем тридесетих година 19. века на простору Метохије у три санцака (Призренски, Пећки и Ђаковачки) живело је око 195.000 становника. Од тог броја Срба православне вере било је 73.572 лица, Арбанаса католика 5.120, док су остало чинили муслимани (исламизовани Срби, Арбанаси и Турци). Поред њих, било је и нешто цинцарског и јеврејског

⁵⁵ Ђорђе Микић, наведено дело, 280–284.

⁵⁶ Славиша Недељковић, *Српски фондови и новчани заводи на Косову и Метохији почетком 20. века*, Косовско-метохијски зборник, 4, Београд 2011, 113–115.

⁵⁷ Петар Костић, наведено дело, 45–50.

⁵⁸ Димитрије Богдановић, наведено дело, 131–132.

⁵⁹ *Косово и Метохија у српској историји*, 189–190.

⁶⁰ Владимир Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, 56–57.

⁶¹ Петер Бартл, наведено дело, 60.

становништва.⁶² Када се говори о броју српске православне популације у козовским пашалацима око половине 19. века, одређена слика може да се створи на основу два службена документа која су у то време била објављена у Цариграду. По једном саопштењу које је 1849. године било издато у Цариграду, укупан број Срба око Приштине и Призрена износио је око 400.000 лица. У другом документу које је на основу турских салнама 1854. године објавио А. Убисини, стоји да је само у Приштинском, Призренском и Новопазарском санџаку живело око 200.000 Срба.⁶³ Из наведених података може се закључити да је упркос исламизацији и арбанизацији српског становништва, као и иселавању, српски етнички елемент био далеко бројнији и доминантнији од арбанашког, иако се исламизацијом и арбанизацијом смањивао у корист овог другог.

Литература

- Бартл, П. (2001). *Албанци*. Београд: Клио.
- Батаковић, Т. Д. (1989). *Дечанско питање*. Београд: Просвета.
- Батаковић, Т. Д. (1991). *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*. Приштина: Јединство.
- Богдановић, Д. (1990). *Књига о Косову*. Београд: Народна књига.
- Васиљевић, Х. Ј. (1905). *Арнаутски покрет у XIX веку*. Београд.
- Васиљевић, Х. Ј. (1925). *Муслимани наше крви у Јужној Србији*. Скопље.
- Вукановић, Т. (1998). *Дреница*. Приштина: Музеј у Приштини.
- Гопчевић, С. (1995). *Стара Србија и Македонија*. Приштина.
- Гравије, Г. (1995). *Стара Србија и Албанци*. Приштина.
- Историја српског народа. Књига V-1*. Група аутора. (1988). Београд.
- Јастребов, С. И. (1995). *Стара Србија*. Приштина.
- Јовановић, М. Ј. (1941). *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*. Београд.
- Косово и Метохија у српској историји*. Група аутора. (1989). Београд.
- Костић, П. (1933). *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века (са успоменама писца)*. Скопље.
- Лутовац, М. (1955). *Гора и Опље*. Београд.
- Микић, Ђ. (1988). *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*. Београд.
- Милојевић, С. М. (1872). *Путопис дела праве Старе Србије, II*. Београд.
- Недељковић, С. (2012). *Србија и Косово и Метохија (1856–1897), културно-просветни и национални рад*. Ниш.

62 Владимир Стојанчевић, Срби и Арбанаси 1804–1912, 79; Историја српског народа, V-1, 241; Димитрије Богдановић, наведено дело 133.

63 Владимир Стојанчевић, Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године, 333–334.

- Недељковић, С. (2011). *Српски фондови на Косову и Метохији почетком 20. века*, у: Косовско-метохијски зборник, 4. 113–127. Београд.
- Недељковић, С. (2012). *Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне 1841. године*, у: Зборник радова „Устанци и побуне Срба у XIX веку“ (поводом 170. година од избијања Нишке буне). 7–24. Ниш.
- Недељковић, С. (2012). *Српски народ на Косову и Метохији од грчког устанка до проглашења хатишерифа од Гилхане (1821–1839)*, у: Српске студије, 3. Филозофски факултет Универзитета у Београду. 255–277. Београд.
- Николић, Р. (1914). *Ширење Арнаута у српске земље*. Београд.
- Нушић, Б. (2005). *Са Косова на сиње море*. Београд.
- Павловић, К. С. (2001). *Историја Балкана*. Београд.
- Поповић, Ј. (1987). *Живот Срба на Косову 1812–1912*. Београд.
- Рот, Х. (1996). *Косовски искони*. Београд.
- Слијепчевић, Ђ. (1983). *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*. Хилместир.
- Станковић, Т. (1910). *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*. Београд.
- Стојанчевић, В. (1971). *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*. Београд.
- Стојанчевић, В. (1990). *Србија и ослободилачки покрети на Балканском полуострву у XIX веку*. Београд.
- Стојанчевић, В. (1994). *Срби и Арбанаси 1804–1912*. Нови Сад.
- Стојанчевић, В. (1998). *Из српске националне прошлости*. Београд.
- Урошевић, А. (1935). *Горња Морава и Изморник*. Београд.
- Урошевић, А. (1965). *Косово*. Београд.
- Филиповић, М. (1937). *Етничке промене у Јужној Србији у XIX и почетком XX века*, у: Споменница двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије. 392–401. Скопље.
- Цвијић, Ј. (1911). *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, III*. Београд.

Необјављена архивска грађа

- Архив Србије, Министарство иностраних дела, Инострано одељење.
- Архив Србије, Министарство иностраних дела, Внутрено одељење.
- Архив Србије, Министарство просвете и црквених дела, Просветно одељење.
- Архив Србије, Лични фонд Љубомира Ковачевића.

Slaviša D. Nedeljković

THE ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION IN KOSOVO IN METOHİJA IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Summary: When we talk about ethnic and confessional image of Kosovo and Metohija in the first half of the 19th century, it should be noted that there are no precise data of which basis we could gain a better insight into the number of Serbs and the other nations in the region. Until the mid-19th century, in Turkey was no census, as it was done in European countries. Turkey's annual lists (salname) were largely unreliable, because Christians for the tax concealed the exact number of family members, while the Muslims refused to include in the census women and female children. Accurate demographic and statistical data were not for areas of Rumelia, except tributes and tax lists. Therefore, it is difficult to investigate ethnic and confessional relations especially for the era before the Tanzimat reform. Specific details on the numerical representation of the population in that area, left travelers and diplomats who traveled this region. However, we should be approached with particular caution to their data as they only numbered the houses and religious affiliation of the population, while the total number of people getting on the average number of household members.

About the ethnic composition of the population in Kosovo and Metohija in the first half of the 19th century, there is a little works in Serbian historiography. Comprehensiveness and complexity, which this theme requires, lack of modest archival material and relevant literature, discouraging researchers who have carefully avoided this interesting, but also very demanding theme. If we add to this that in the communist regime study of these topics represent a taboo subject, which is very favorable for the Albanian historiography, it is not surprising that we know very little about the ethnic image of the central parts of Old Serbia. Write about population, includes the study of all components of its position at the Ottoman Empire. The previous historical results in this direction, give the modest and more fragmented results, more in the individual and broader which in comprehensive study of these issues. In the central parts of the historic Old Serbia in the first decades of the 19th century, lived intermingled Serbs and Albanians as the main ethnic groups. Apart from them, to a lesser extent, were Ottoman Turks, Cincars and Gypsies. Except for one part of Metohija, where the majority were Albanians, in the remaining part of the central Old Serbia the main mass of the population represented by the Serbs. Very good expert of the general conditions in Metohija, former Austrian consulate officer in Albania, Dr Joseph Miller, gave a very interesting and mostly authentic data on the population situation in Metohija and in the border Albanians and Serbian regions. Based on his research, it can be concluded that despite of the emigration, islamization and albanization, Serbian ethnic element was more numerous than Albanian, although by islamization and albanization declined in favor of the latter.

ЗНАЧАЈ КОНЗУЛАРНИХ ИЗВЕШТАЈА МИЛАНА РАКИЋА ЗА ИСТОРИОГРАФИЈУ СТАРЕ СРБИЈЕ¹

Сажетак: Познати српски песник и дипломата Милан Ракић боравио је на простору Старе Србије као представник Краљевине Србије у периоду 1905–1911, у којем је био унапређиван неколико пута. Његов тадашњи рад није везан само за Приштину већ и за Скопље у које је често био премештан.

Милан Ракић је помогао разумевање живота у Старој Србији, нарочито кроз своје извештаје Влади у Београду који за овај рад имају посебан значај и које је историчар Андреј Митровић објавио под називом „Милан Ракић, Конзулска писма 1905–1911“. Ови извештаји су веома значајни за историчаре који проучавају прошлост Старе Србије, поготово због обиља информација о српском народу на подручју Старе Србије.

Аутор ће покушати да покаже количину информација и значај извештаја Милана Ракића за данашњу историографију.

Кључне речи: Милан Ракић, Стара Србија, извештаји, историографија

Милан Ракић – песник и дипломата

Милан Ракић је рођен 30. септембра 1876. године као син истакнутог београдског интелектуалца и преводиоца Митра Ракића. Захваљујући свом оцу, Милан је од детињства учио француски језик што му је помогло да студије права, започете на Великој школи у Београду, доврши у Паризу. Свакако му је знање француског језика било неопходно и касније за дипломатску службу.²

¹ Овај рад је настао у оквиру ширег истраживања које је ауторка спровела док је радила свој мастер рад на тему „Српски народ у старој Србији 1903–1908. године“. Ауторка је у току свог истраживања користила објављену архивску грађу под насловом „Милан Ракић, Конзулска писма 1905–1911.“ коју је приредио, предговор и коментаре написао Андреј Митровић. Приликом истраживања, ауторка је користила и друге конзуларне извештаје српских дипломатских представника из Скопља и Приштине и приметила да се та писма умногоме разликују од писама Милана Ракића, не по садржини већ по форми, начину излагања и опису догађаја. Због тога се јавила жеља за настанком овог рада, као својеврсног признања господину Милану Ракићу који је својим описом догађаја задужио српску историографију, нарочито историчаре који се баве проучавањем историје Старе Србије. Рад је базиран на писмима која је сакупио и објавио Андреј Митровић у поменутој књизи.

² Часлав Ђорђевић, Предраг Лучић, Књижевност и српски језик, приручник за ученике гимназије и средњих стручних школа, Нови Сад, 2012, 80.

Студије је завршио 1900/1901. године, а каријеру је започео као статистичар Царинске управе у Београду, маја 1903. године. Годину дана касније унапређен је у звање цариника, али је тај посао обављао само неколико месеци, па је у јулу 1904. прешао, као писар II класе, у Министарство иностраних дела.³ У том министарству је на различитим функцијама остао све до пензионисања 1933. године. Опслуживао је дипломатска представништва Краљевине Србије, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Југославије у многим европским државама. Постављан је у она дипломатска представништва где је држава у одређеном политичком моменту имала највише потреба.

Ракић је дипломатску каријеру започео 1905. године као писар II класе при конзулату у Софији. Одмах је у истом звању пребачен у конзулат у Приштини, да би након седам месеци био унапређен у секретара V класе при посланству у Риму. У Рим није стигао ни да отпутује јер је одмах унапређен у вицеконзула III класе Генералног конзулата у Скопљу. Наредне, 1906. године, враћен је у Приштину, са истим звањем, као отправник послова Конзулата. Већ октобра 1907. године премештен је у Солун, са новим звањем вицеконзула II класе, да би крајем 1908. године поново био враћен у Приштину, поново као отправник послова. Вицеконзул I класе постао је 1909. године и остао је на месту отправника послова Конзулата у Приштини. Крајем децембра 1910. године добио је звање конзула II класе и постављен је за шефа Конзулата у Приштини.⁴

Октобра 1911. године, Ракић је напустио представништва Краљевине Србије у Турској и као секретар II класе постао је шеф Конзуларног одељења у Министарству иностраних дела. Крај 1911. и почетак 1912. године провео је у служби у Министарству, а са почетком Првог балканског рата приступио је добровољачким одредима под командом Алимпија Васиљевића, мада је као службеник Министарства иностраних дела био ослобођен војне обавезе. У рату је био одликован златном медаљом за храброст, иако се борио, свега, нешто више од месец дана. Већ у другој половини новембра поново је у дипломатским пословима, овог пута као пратилац аустроугарског изасланика Теодора Едла који је истраживао тзв. „Прохаскину аферу“ за коју је оптуживана српска војска.⁵

Када је отворена Конференција мира у Лондону, децембра 1912. године, Ракић је био члан српске делегације, а касније, 1913. године учествовао је у поверљивој мисији на Крфу где је са Есад-пашом преговарао о разграничењу Србије и Албаније.⁶

Током Првог светског рата боравао је као члан посланства у Румунији и скандинавским земљама. Године 1921. је постављен за посланика у Софији, а учествовао је као делегат и на Лозанској конференцији и потписивању мира са Турском. Од 1924. до 1927. године службовао је у Софији да би 1927. године

³ Милан Ракић, Конзулска писма 1905-1911, приредио Андреј Митровић, Београд, 1985,379.

⁴ Милан Ракић, Конзулска писма...,379-380.

⁵ Исто, 380-381.

⁶ Исто, 381.

био премештен у Рим. Године 1929. одбија позив краља Александра да постане министар иностраних послова и држи се опозиционо према Шестојануарској диктатури, што га 1932. године доводи у директан сукоб са краљем, а 1933. године улази у сукоб и са министром иностраних дела Богољубом Јефтићем, после чега је уследио указ о пензионисању 29. априла.⁷

У пензији је био пет година, а умро је 30. јуна 1938. године, у Загребу, на повратку са лечења из иностранства.⁸

Иако је имао завидну дипломатску каријеру, Милан Ракић је ипак остао упамћен као један од најбољих српских песника. Писао је љубавну, мисаону и родољубиву поезију. Његове родољубиве песме које су га и прославиле, настале су као плод његовог службовања у Старој Србији. Из овог циклуса, названог „На Косову“ су песме: „Божур“, „Симонида“, „На Газиместану“, „Наслеђе“, „Јефимија“, „Напуштена црква“.⁹

Неоспорно је да је Ракићево службовање у Старој Србији оставило дубоки траг на његову лирику. Међутим, релевантна је и чињеница да је његов песнички дар умногоме утицао на његову дипломатску каријеру, јер је он, захваљујући том дару, био у могућности да разуме одређене ситуације другачије од других људи.

О Ракићу као човеку и дипломати говоре многи извештаји страних дипломатских представника, како оних из држава позитивно расположених према Србији, односно Краљевини СХС и Југославији, тако и из противничких, односно непријатељски настројених земаља. Сви извештаји карактеришу Милана Ракића као сталоженог, разборитог, и приступачног дипломату који је из Београда постављан на места где је држава имала највише интереса и где је ситуација била најзатегнутија. Осим као доброг дипломату страни дипломатски представници Ракића описују као културног човека, познаваоца музике и књижевности, али и као признатог песника у својој домовини. Ипак, извештаји се поклапају и по томе да Ракић није био дипломата који је од непријатеља стварао пријатеље и није радио ништа што није у складу са његовом личношћу, што указује на човека изузетно снажног карактера. Међутим, гледано кроз призму дипломатије, Ракић није био дипломата професионалац, већ професионални дипломата по убеђењу.¹⁰

Осим у странам, Ракић је високо цењен и у домаћим круговима. О томе говори чињеница да су се о њему позитивно изражавали и његови савременици, а велика имена српског јавног живота у домовини, попут: Јована Дучића, Милана Беговића, Симе Пандуровића, Милоша Црњанског и др.¹¹

⁷ Исто, 381–382.

⁸ Часлав Ђорђевић, Предраг Лучић, наведено дело, 81.

⁹ Исто.

¹⁰ Милан Ракић, Конзулска писма..., 9–13.

¹¹ Исто, 13–21.

Ракић у Старој Србији и Стара Србија у Ракићу

Милан Ракић је своју дипломатску каријеру започео на тлу Старе Србије и на различитим функцијама, као што је већ показано. У Скопљу и Приштини се задржао од 1905. до 1911. године. То је уједно и његов најдужи боравак као дипломатског представника на једном месту. Када је 1905. године ступио, са звањем писара II класе, на дужност при конзулату у Приштини имао је непуних 29 година, а када се вратио у Београд, крајем 1911. године имао је нешто више од 35 година.¹²

На дужност у Старој Србији је ступио као релативно млад човек, али са изграђеним животним погледима које је неминовно дограђивао током шест година проведених на простору који је представљао раскршће и чвориште сукобљених интереса балканских народа и великих сила, испреплетаних слабиим културним и привредним развојем, сукобљеношћу различитих вера и нација, духовном учмалашћу, сујеверјем и другим показатељима заосталости друштва, неделотворности власти и уплитања са стране. Овакво стање сукоба и заосталости које је у Старој Србији тињало већ читав један век, у време Ракићевог доласка у Приштину, 1905. године било је доведено до тачке усијања. Наиме, у току је била међународна фарса, названа реформном акцијом у којој су учешће узеле велике силе, међу којима је предњачила Аустроугарска, а која је трајала од 1903. до 1908. године. Када је реч о реформној акцији великих сила у европским деловима Османског царства, о Старој Србији се не мора ни говорити. Пре се може рећи да је она стављена под присмотру Аустроугарске која је на том простору распиривала већ довољно велику мржњу и верски фанатизам Арбанаса према православним Србима, све у сопственом интересу да стања у косовском вилајету доведе до стања неподношљивости како би се по други пут у три деценије појавила као мандатар ради сређивања прилика на једној османској територији и тако се, на штету Срба, ширила ка Солуну.

На такво стање наишао је Милан Ракић по доласку у Приштину, као још увек неискусан дипломата. Отуда не изненађује чињеница да су његови београдски пријатељи његов положај у Приштини схватили као ропство. Миђутим, такав почетак његове каријере је дефинисао цео његов радни век који је био испуњен премештањем из престонице у престоницу, по правилу оне државе која се у датом моменту највише непријатељски односила према његовој домовини – у Букурешт, када је Румунија требало да превагне да ли ће у рату подржати Централне силе или Антанту, у Софију када је требало осигурати Нејски мировни уговор, и у Рим када се око јадранске обале требало изборити са преамбициозним Мусолинијем. Ова чињеница уопште не изненађује када се узме у обзир да је своје прве дипломатске кораке Ракић правио у Старој Србији.

Ракић је у почетку своје каријере покушао да држи дистанцу од свакодневних догађаја на терену и да их посматра са стране, као да чита роман, како

¹² Исто, 22.

је сам говорио. Међутим, с временом му прилике то нису допуштале, па је већ у свом извештају Јовану М. Јовановићу, од 12. јуна 1905. године морао признати да га свакодневни догађаји и лично погађају: „Почињем и сам увиђати да што човек дубље улази у ове наше послове све више разочарења и жалости има“.

Карактеристика почетка Ракићеве делатности, осим покушаја да се стави изнад стварности јесте и портретисање учесника догађаја, као да је тиме покушавао да, преко људи, опише догађаје. Убрзо је променио свој став, па је кроз догађаје описивао људе. Другачије није ни могао, пошто је постао учесник многих догађаја о којима је писао. Околности су захтевале да се попут камелена она трансформише и да има по једно лице за сваки догађај, за сваку околност, за сваког човека. Морао се другачије представљати турским властима, другачије пред страним представницима, другачије пред арбанашким главарима, а другачије пред српским народом, пред којим је, несумњиво, био најискренији. Учествовао је у разним догађајима и нашао се на разним местима, од пријема у иностраним конзулатима до преношења оружја и бомби из Србије. Можда је управо то разлог што је доба проведено у Старој Србији, у једном кафанском разговору, пред крај своје каријере, описао као „херојско доба“, а које је у његовим извештајима осликано више као мученичко, него као херојско.¹³

Снагу и одлучност Ракић је црпео из патриотизма којим је био задојен и у чијем је духу био васпитаван од ране младости. Рођен у време када се Србија борила за независност, одрастао у доба тешког положаја Србије под теретом аустроугарских тежњи и на крају, каријеру започео у доба спољнополитичког заокрета ка силама Антанте, Ракић није могао остати равнодушан према свом народу и својој земљи, нарочито што је потицао из младог српског интелектуалног грађанства. Тај се патриотизам појачавао на терену, где су га свакодневно оптерећивале патње и зле судбине његових сународника.

Милан Ракић је свој допринос проучавању историје Старе Србије на почетку 20. века дао најпре као учесник и градитељ догађаја, али и на папиру, као извештач, те се може рећи да је и стварао и записивао историју

Конзуларна писма Милана Ракића

Осим као важан историјски извор, конзуларни извештаји Милана Ракића из периода 1905–1911. године имају вредност која није карактеристична за многе извештаје Ракићевих колега и савременика, а реч је о начину описа – сликања свакодневних догађаја, о емотивном виђењу судбина људи, о приказу менталитета, о унутрашњим збивањима личности. Ради се о слободи Ракићевих извештаја, о песничком виђењу догађаја. Једном речју, Милан Ракић је успео да од сувопарних докумената, депеша, извештаја, телеграма, створи мала књижевна дела.

¹³ Милан Ракић, Конзуларна писма..., 7–27.

На почетку свог службовања Милан Ракић се сусреће са немилим догађајем заробљавање једне српске чете која је деловала у околини Призрена, у Великој Хочи и Ораховцу. Ова чета је после жестоког окршаја са Арбанасима и турским аскером уништена, а Ракић већ тада са страшћу описује шта јој се догодило. Карактеристичне су његове изјаве да не може из главе избацити „несрећног“ Саву и Лазу Кујунџића. Нарочито се брине о Кујунџићу који је био родом из Велике Хоче и боји се за народ у Хочи, јер зна да би дошло до страшне арбанашке одмазде када би се знало да је Хочанин био део чете. Због тога подржава идеју конзула Спалајковића да се неко из Србије јави под именом Лазара Кујунџића, наводног учитеља у Србији, како би се спасио народ у Великој Хочи.¹⁴ Осим о Ракићу као човекољупцу и родољубу, ови извештаји из прве половине јуна 1905. године, говоре и о менталитету Срба на Косову и Метохији, али и о њиховом сталном страху пред арбанашким насиљем. Ово нигде није изричито поменуто у Ракићевим извештајима, али није остало ни скривено и нарочито се осећа у изразима које Ракић неколико пута користи: „да не остане крв на Великој Хочи“ или „о томе се срећом не зна међу Арбанасима“.¹⁵

Истовремено, у истим извештајима, Ракић описује и збивања око оснивања добротворног фонда при Митрополији у Призрену и о митрополиту Нићифору. У овим, пак, описима Ракић је склон иронији и нерасположен је према митрополиту, оцртава се и мањак поверења. Изрази као што је: „жудња за 20.000“ или опис митрополитове прорачунатости упућују на помисао да први и други део писма није писала иста особа, али управо то је драг стила Милана Ракића, унос личних осећања и гледишта у извештаје.

Након ових догађаја, конзул Спалајковић заказао је пут у Пећ, а Милан Ракић је путовао са њим. То је био први пут од оснивања Конзулата у Приштини, да српски конзул путује у Пећ, а могле су се чути и различите гласине о несигурности тог пута. У писму Јовану М. Јовановићу, Ракић износи другу страну приче, тј. говори о томе да стање на терену није баш тако црно као што о томе говоре званични извештаји. Сем тога Ракић верује да је конзул јако добар човек, али да врло лако верује људима који му скривају или изврћу истину.¹⁶ Највише му смета Мирон Ђорђевић, архимандрит Пећке патријаршије, о којем каже: „Persona grata у Консулату и Митрополији јесте невероватни Мирон. Његови извештаји у којима кипте ординарне лажи, самохвалисање и одвратне грамзивости за ма каквом паром, примају се овде [у Консулату] као јеванђеље. Из њих ми црпемо своју философију догађаја, по њима одређујемо правац нашега рада... Исти тај Мирон сада ради на слози и савезу Арнаута и Срба... али не верујем да се ма шта озбиљно може урадити док год споразум буду припремали овај Мирон и некакав Бојко Мирковић“.¹⁷ На другом месту Ракић архимандри-

¹⁴ Исто, 41–46.

¹⁵ Милан Ракић, Конзулска писма..., 43–45.

¹⁶ Исто, 54.

¹⁷ Исто, 53.

та Мирона подругљиво назива „благоглагољиви Мирон“, док у извештају о путу у Пећ говори о Мироновим обећањима да ће Арбанаси позитивно реаговати на долазак српског конзула у Пећ, па да ће чак и дочек организовати, од чега се ништа није догодило, али је архимандрит и у том случају био спреман, па је код српског конзула извинио Арбанасе, страхом од турских власти.¹⁸ Тoliko празних обећања и беспотребних говора љуте Ракића, па се при читању његовог писма осећа задовољство што може шефу Конзуларног одељења Министарства иностраних дела, Јовану М. Јовановићу да пренесе причу о слабој моралности архимандрита Мирона где каже: „Али смо зато чули нове приче о сестри Зелел-бега коју су заплениле дражи оца Мирона и која с њим живи 'слава Богу ево већ три месеца', која све тајне Зелел-бега и других Арнаута казује своје драгом Мирону и која нам сада, преко Мирона поручује...“.¹⁹ Уопште узевши, Ракић има веома рђаво мишљење о архимандриту Мирону, а једино његово писмо у ком се о Мирону позитивно изјашњава датира из августа 1911. године. Ништа лепше не мисли ни о митрополиту Нићифору, ког саркастично упоређује са Палилулком која носи мантију и митру.²⁰

Ракић у својим писмима око пута у Пећ осећа и преноси велико разочарење у оне Србе који уместо да раде за добробит Срба и Србије раде за своју личну корист, па чак и оружје предвиђено за формирање чета продају Арбанасима. Такође му смета што је манастир Дечани додељен руским калуђерима, јер народ око манастира почиње да се изражава као да је руске, а не српске нације. Разумљив је тај народни потез, јер је учињен из страха, али од тога Србија може имати само штете о чему Ракић извештава лично министра иностраних дела.

Поред разочарења у део свог народа који је изгубио националне идеале Ракић описује и понос на онај део народа којем се то није догодило. У писму свом тасту Љубомиру Ковачевићу од 19. јула 1905. године говори о народу који плаче од радости што види српског конзула, али и о сузама које је Ракић сам пролио док је био у окружењу тог народа.²¹

Од новембра 1905. до октобра 1906. године Милан Ракић ради у Генералном конзулату у Скопљу, где се између осталог, бави и преносом оружја из Србије у Турску. Поред тога бавио се и распоредом српских чета, али и уопште, пропагандном делатношћу Србије у Македонији. Најистакнутији су његови описи стања српских четника, па између осталих користи изразе којима показује њихово тешко стање: „кука и запева“ и томе слично.²²

Ипак, Милан Ракић није дуго остао у Скопљу. У Приштину се вратио октобра 1906. године, као отправник послова, што значи да је био главни задужени за слање извештаја у Београд. Са новим околностима мења се и Ракићев стил

¹⁸ Исто, 58.

¹⁹ Исто.

²⁰ Исто, 53.

²¹ Милан Ракић, Конзулска писма..., 55–56.

²² Исто, 71–75.

писања. За разлику од претходног периода проведеног у Приштини где су његова писма имала карактер приватних писама, чак и када су била званична, а уз то се није устегао да пише оно што заиста мисли и по цену да то буде духовито или чак претерано, у другом периоду службовања у Приштини у његовим извештајима се губи та слободоумност и све се више примећује општи начин опхођења који је присутан у дипломатским круговима тог времена. Не може бити речи о претходној неозбиљности, односно озбиљности у новим околностима иако би на такав закључак могла упутити чињеница да се као отправник послова обраћао директно министру иностраних дела. Ипак, и у писмима Јовану М. Јовановићу, дакле, истом човеку којем је писао о љубавним аферама архимандрита Мирона приметна је појачана службеност. То не значи да је квалитет извештаја Милана Ракића ослабио већ да се он само пренео на један други ниво.²³

Његови описи догађаја су и даље били детаљни, нарочито када је реч о односима између Срба и Арбанаса, односно између Срба и турских власти. Неки од тих описа гласе: „После познатих догађаја [Колашинска афера] Колашин се убрзо подигао и опоравио и данас он пре[д]ставља један комплекс од четрдесет чисто српских села која слободњаштвом и одважношћу својом предњаче овим крајевима, који нису последња раја турска већ који без отпора не пропуштају поједину неправду која им се покуша нанети.“²⁴ или „Кад дочекамо тај дан да се на Гњиланском путу ухвати српска чета (а тај дан мора доћи, кад се и даље шаљу чете тим путем), онда ће наступити страховите несреће у гњиланској кази према којима ће изгледати као ситница они догађаји који су обично наступали после пропасти српских чета на другим путевима... Гњиланци [ће] страдати и од власти и од Арнаута.“²⁵

Ракић се у Приштини задржао до октобра 1907. године, а за тих годину дана имао је велики број извештаја. Најчешће је извештавао о односима Срба и Арбанаса, али је бележио и односе између самих Арбанаса, као што је склапање бесе о одлагању крвних освета, што само по себи никад није било добро за Србе. Осим писања извештаја морао је да се бави и ситуацијом на терену, да покушава да придобије поједине арбанашке главаре и да са њима разговара о могућности споразума са Србијом. Као разборит човек Ракић је увиђао да спас српског становништва, бар до припајања Србији, лежи једино у могућности да се постигне какав-такав компромис са Арбанасима, како они не би нападали Србе бар не у мери у којој су то већ чинили. Ипак, није се заносио могућношћу да тај споразум или савез буде искрен, али је веровао да би се тиме постигла дупла корист: Арбанаси би смањили притисак на српски народ, а истовремено би били одвучени од Аустроугарске, главног такмаца Србије на простору Старе Србије.²⁶

Октобра 1907. године Ракић је премештен у Солун и тамо је остао до пред крај 1908. године. Тај период његовог службовања је период у којем је вероват-

²³ Исто, 84.

²⁴ Исто, 88.

²⁵ Исто, 90.

²⁶ Милан Ракић, Конзулска писма..., 94–106.

но био најмање оптерећен пословима, током целог свог радног века, али пошто Солун не улази у границе Старе Србије, није потребно дуже се задржавати на овом периоду.²⁷

После овог краткотрајног предах Ракић је од почетка 1909. до октобра 1911. године био на службовању у Приштини где су га већ на самом почетку сачекали нови заплети. Ракић је из Солуна по хитном поступку пребачен у Приштину, а разлог томе највероватније је био сукоб дотадашњег конзула у Приштини, др Милана Пећанца и митрополита Нићифора. Било како било Ракићу је овај сукоб користио јер је том приликом и унапређен, па је као један од најугледнијих дипломатских чиновника, иако отправник послова Конзулата, постао водећа личност овог представништва. Упоредо са тим, период Ракићевог службовања 1909–1911. године је најдужи период од почетка његове каријере да је остао у једном месту без премештања.²⁸ Ипак, то му није ни у чему олакшало положај који је и иначе био тежак за све српске конзуле у Приштини. Напротив, у Приштину је дошао у време када је растао антагонизам између нове власти у Турској – Младотурака и Арбанаса који ће током 1909. године ескалирати у отворену буну Арбанаса из Лаба. Сукоб Арбанаса и турских власти је за собом повлачио погоршање положаја српског становништва које је већ по утврђеној пракси страдало у таквим сукобима. Када је локалним властима било потребно да се супротставе Арбанасима оне су од Срба тражиле да оптужују Арбанасе за зулуме. Када су Срби то чинили трпели су још веће зулуме, пљачке, разбојништва и убиства од Арбанаса, а власти их нису штитиле. Ракић који је то схватао саветовао је Србима да се не мешају у турско-арбанашке сукобе, нарочито што турске власти нису ни желеле ни могле да се у потпуности супротставе Арбанасима, а томе сведочи и Ракићев извештај министру иностраних дела од 2. јула 1909. године: „Џавид-паша морао се вратити, не учинивши ништа, и све је остало по старом. Може се чак рећи да је стање данас горе, јер су се Арнаути овим успехом Џавид-паше уверили да ни данашњи нови турски режим не може ништа против њих, да су они моћна чињеница и данас као и под старим режимом. То уверење распростире се по свим крајевима арнаутским и већ се свуда може опазити да Арнаути дижу главе и постају обеснији.“²⁹

Ракић извештава и о уплитању Срба у турско-арбанашки сукоб: „Затим је Џавид-паша тражио од наших људи да они јавно протестују против тако лажног представљања ствари, да изнесу све зулуме и невоље од којих пате и да на тај начин докажу да је рад његов – Џавид-паше – био од користи и да га не треба обустављати.“³⁰

Свестан чињенице да жалбе Срба на арбанашке злочине неће донети ништа добро, Ракић предлаже министру да се Срби држе по страни, а то образ-

²⁷ Исто, 140.

²⁸ Исто, 153–155.

²⁹ Исто, 163.

³⁰ Исто.

лаже на следећи начин: „Цавид-паша је у овом питању лично заинтересован. Он је прекорачио инструкције које су му дате. Он мрзи Арнауте још од онда од када је, као помоћник Шемси-паше, први пут ишао против Арнаута...“, затим каже: „С друге, пак, стране, колико сам ја на овом месту могао запазити, ни нови режим у Турској не намерава предузимати радикалне и енергичне мере против Арнаута. Најмање му је пак стало до тога да регулише односе између Арнаута и Срба и да Србима осигура бар живот и имање“.³¹

Док о овим догађајима који се тичу директно Срба уноси целу своју личност у састављање извештаја, у питањима која се Срба мање тичу, као што је арбанашка буна у долини Лаба Ракић се понаша као и сваки други дипломата, извештава детаљно, али са мање страсти. Ипак, у његовим извештајима, па чак и у телеграмима, осећа се страх од могућег расплета догађаја у арбанашку корист.³²

Иако је Ракић из својих извештаја углавном избацио иронију и духовитост она је поново, кад-кад успевала да избије на површину као што је то случај када говори о прикупљању оружја које спроводи турска власт: „Ретко је ко дао мартинку, све је остало тетовача, капислара, па чак и кременјача. Са оружјем које је до сад војска одузела могао би се основати један врло интересантан музеј старог и неупотребљивог оружја.“³³, или: „Ја сам видео неколико приштевских Арнаута који су носили оружје на предају. То су биле пушке од пре 60 до 80 година, каписларе, све изедене рђом, с разбијеним кундаком. Они су их сасвим озбиљно носили комисији, а комисија их је сасвим озбиљно примала и давала реверсе на њих“.³⁴

У извештајима о истом случају, тј. прикупљању оружја јавља се још једна карактеристика Ракићевог стила са почетка његове дипломатске каријере: разочарење у оне сународнике који ради личне користи издају остале Србе турским властима: „Поред свега званичног наређења још увек овде-онде власти злостављају Србе. Приликом поновнога купљења оружја и то већином на денунцијацију Турака, а на жалост и некада Срба“.³⁵

У току свог последњег боравка у Приштини, Ракић је још једном унапређен и то указом од 29. децембра 1910. године као конзул II класе и формално је постао шеф Конзулата у Приштини. У овом периоду Ракић је имао више посла него раније, али га то није ометало да његови извештаји и даље буду веома високог квалитета.³⁶

Милан Ракић се као конзул Конзулата у Приштини морао суочити са проблемима који су имали много значаја за српски народ који је у 1911. години претрпео можда најтежи период свој постојања на Косову и Метохији. Одмах

³¹ Исто, 164.

³² Милан Ракић, Конзулска писма..., 181–197.

³³ Исто, 202.

³⁴ Исто, 201.

³⁵ Исто, 203.

³⁶ Исто, 217–219.

по ступању у звање конзула Ракић је морао да решава питање противљења митрополита Нићифора да се на место ректора Богословије у Призрену постави прота Стеван Димитријевић. Нићифор није говорио своје разлоге, али је Влада у Београду била већ дуже време у сукобу са митрополитом, па му је изнудила оставку. Ракић, који је од самог почетка свог службовања у Приштини 1905. године имао лоше мишљење о митрополиту Нићифору, морао је да буде посредник између српске владе и митрополита. На основу његових извештаја јасно се види колико не верује Нићифору. Такође, иако сматра да финансијски моменат није од значаја на површину избија бунт где пакосно говори о митрополитовој намери да добије пензију и од Цариградске патријаршије и од српске владе. На крају, по доношењу оставке митрополита Нићифора код Ракића се осећа жеља да се што пре сконча са тим питањем и да се расчисти са свим остацима управе у митрополији коју је држао митрополит Нићифор.³⁷

Ипак, митрополитова оставка био је само један од мањих проблема са којима се Ракић сретао у Приштини 1911. године. Највећи од свих било је избијање арбанашког устанка средином године. Ракић је радио предано, иако није имао много простора за маневар. Остао је квалитетан извештач и заштитник народа који је највише страдао у том стању безвлашћа. Коначно, октобра 1911. године повучен је у Београд на место секретара у Министарству иностраних дела. Ракић до краја своје каријере никада више није био дипломатски представник у Турској.

Период Ракићевог рада у Старој Србији остао је забележен као период великих антагонизама и превирања на том простору, али је Ракић успео да се избори са скоро свим проблемима и поред тога, оно што је за историчара од највеће важности, предано, опширно и квалитетно је бележио догађаје. Ипак, то га не разликује умногоме од осталих представника Србије. Међутим, оно што га издваја је чињеница да је успео да продре у душу актера догађаја и да то пренесе својим надређенима у Београду, а самим тим и будућим генерацијама.

Иако циљ овог рада није створити хвалоспев Милану Ракићу, неопходно је напоменути да један човек таквих способности треба да има посебно место у садашњој историографији, а рад ћемо завршити његовим стиховима да бисмо показали да нисмо заборавили ни Ракића дипломату, ни Ракића песника, као што ни Ракић није заборавио своје претке:

„Сада нама кажу, деци овог века,
 Да смо недостојни историје наше,
 Да нас је захватила западњачка река
 И да нам се душе опасности плаше...“
На Газиместану,
 Милан Ракић

³⁷ Исто, 223–230.

Закључак

У периоду од 1905. до 1911. године Милан Ракић је службовао у конзулатима Краљевине Србије у Скопљу и Приштини. Био је на различитим положајима од писара до конзула друге класе али се његов задатак пре свега састојао у томе да прикупља и доставља податке о збивањима на терену Влади у Београду. Период његовог службовања је био период велике напетости на подручју Старе Србије где су се укрштали интереси великих сила и балканских држава. Уз то српска национална делатност је у највећој мери била усмерена на подручје Старе Србије. Ракић је имао тежак задатак да све догађаје будно прати и да о њима шаље извештаје.

Оно што Ракићеве извештаје издваја у односу на извештаје његових колега и савременика јесте начин описивања свакодневних догађаја. Ракић је давао реалистичну слику свакодневице, али као поета он је зашао у детаље и покушао је да да опис како објективног стања на терену тако и субјективног осећаја актера догађаја. На почетку тог посла Милан Ракић је покушао да се у својим извештајима критички осврне на људе и догађаје и тиме се дистанцира од њих као неутрални посматрач. Околности му понекад то нису дозвољавале па је, можда и више него што је желео, као способни дипломата морао да се уплете у дешавања на терену која су неминовно морала на њему да оставе емотивне трагове. То је и сам признавао у извештају Јовану М. Јовановићу од 12. јуна 1905. године где каже: „Почињем и сам да увиђам да човек, што дубље улази у ове наше послове све више разочарења и жалости има“.

Значај његових извештаја се осим у ономе што им је циљ, тј. опису догађаја налази у томе што се Ракић с временом емоционално посветио сагледавању тих догађаја чиме је успео да продре у емоције људи, њихове жеље, намере и способности. Захваљујући томе његови извештаји обилују подацима о људским судбинама, њиховим радостима и жалостима али и о карактеру и менталитету. Он је често користио изразе као што су: „јадни...“, „жалосни...“ итд. Те податке историчар мора да узима у обзир када обрађује неки догађај, неку особу или неки период, нарочито када је реч о друштвеној историји и у том смислу су Ракићеви извештаји веома исцрпан историјски извор.

За време Ракићевог службовања у Старој Србији настале су и његове песме „На Газиместану“ и „Симонида“ што управо говори о његовом везивању за средину у којој је службовао а та чињеница је свакако допринела начину на који је састављао извештаје. Од српских дипломатских представника на подручју Старе Србије ретко ко се сем Ракића и Бранислава Нушића бавио свакодневним животом и менталитетом Срба.

Поред тога Ракић је обављао и низ послова од контаката са арбанашким главарима до сарадње са страним конзулима и у томе се увек добро сналазио. Његови извештаји су тачни, непристрасни и нису оптерећени претеривањима ни улепшавањима, али то је и био његов задатак по чему се не разликује од својих савременика и колега.

Литература

- Борђевић, Ч., Лучић, П. (2012). *Књижевност и српски језик*, приручник за ученике гимназије и средњих стручних школа. Нови Сад.
- Ракић, М. (1985). *Конзулска писма 1905–1911*, приредио Андреј Митровић. Београд: Просвета.

Snežana Jugović

**THE IMPORTANCE OF CONSULAR REPORTS
OF MILAN RAKIC FOR HISTORIOGRAPHY
OF ELDERLY SERBIA**

Summary: Famous Serbian poet and diplomat Milan Rakic stayed in area of Elderly Serbia as presenter of Kingdom of Serbia in period 1905–1911. In that period he has been promoted several times. Finally he became consular chief in Pristine in 1910. His work in this period it wasn't only related for Pristine, but also for Scope, where he was moved often.

Milan Rakic helped understanding life in Elderly Serbia of that time, especially through his reports to Government in Belgrade, which is, for this essay, most important and which have been presented by history scientist Andrej Mitrovic under title: 'Milan Rakic, Consular letters 1905–11.' These reports have been significant for history scientists which are studying past of Elderly Serbia, especially for its plentynes of information about Serbian people in Elderly Serbia.

The author will attempt to show masses of information and significance of reports of Milan Rakic for today's historiography.

МИЛАН НЕДИЋ И ЊЕГОВА УЛОГА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ У СВЕТЛУ СРПСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ И НОВИХ ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА

Сажетак: Председник српске колаборационистичке владе у Другом светском рату Милан Недић једна је од најконтроверзнијих личности новије српске историје. Његова улога у Другом светском рату предмет је идеолошког посматрања и политичких инструментализација већ дуже од пола века. Старија југословенска историографија најчешће га је означавала као фашисту и квислинга, док је емигрантска грана те историографије често преко сваке мере истицала Недићеве заслуге у очувању српских живота, и представљала га као националног мученика и жртву идеолошког (комунистичког) прогона. Нови историјски извори, преваходно из фонда Безбедносно-информативне агенције у Архиву Србије, као и нова, идеолошки неоптерећена истраживања, пружају једну сложенију и знатно нијансиранију представу улоге Милана Недића и његове владе у Другом светском рату. Овај рад сумарно ће се осврнути управо на те изворе и истраживања.

Кључне речи: Милан Недић, Други светски рат, колаборација, историографија, фонд БИА

1. Перцепција колаборације у старијој југословенској историографији

Колаборација представља појаву која прати историју ратовања до дубоко у прошлост, а од краја 19. века постаје и предмет међународног и ратног права. Прекретницу у перцепцији сарадње са окупатором представља Други светски рат који је због свог тоталног карактера и начина на који је нацистичка Немачка потчињавала домаће владе у окупираним и савезничким земљама, преваходно утицала да појам „колаборација“ изгуби своје основно лексикографско значење и добије одијум нечасног и издајничког помагања фашистичком окупатору. Иако се колаборација у Другом светском рату изучава већ готово седам деценија историјска наука још увек није изнедрила једну општеприхваћену дефиницију овог појма, нити је успостављена нека широко прихваћена градација недозвољене сарадње са

окупатором.¹ У старијој југословенској историографији дефинисање и проучавање колаборације одвијало се под идеолошким надзором и било је део политичких инструментализација догађаја из Другог светског рата. Као колаборационисти бивали су означени практично сви противници партизанског покрета на простору Југославије, а међу њима се није правила никаква градација. Тако је стављан знак једнакости између Павелића, Недића, Љотића, Рупника и Михаиловића, као и између свих људи који су под њима служили током рата.² Како је рат био кључан фактор у избијању револуције и стварању услова за промену друштвеног поретка, сам политички врх нове власти на челу са Јосипом Брозом Титом прописао је „званично“ историјско тумачење Другог светског рата на простору Југославије.³ Генерације југословенских историчара следиле су ову директиву деценијама, па се о многим спорним стварима везаним за ратну прошлост и улогу партизанског и четничког покрета, као и српских колаборациониста, почело писати тек након Титове смрти. Циљ изузетно великог ангажовања дела социјалистичке историографије није био утврђивање научне и историјске истине, већ приказивање личности, догађаја и процеса из ратне (а делом и из предратне) историје Југославије према идеолошким мерилима КПЈ и у корист владајуће политичке гарнитуре. Истраживања ове врсте била су снажно материјално и логистички подржавана од државе, партије, војске и безбедносних служби, тиражи су били велики, у штампи, на радију и телевизији оваквим садржајима била је посвећивана значајна пажња.⁴ Научна историографија преузела је примат над идеолошким тумачењима тек са објављивањем монументалне синтезе проф. др Бранка Петрановића *Србија у Другом светском рату 1939–1945*. (Београд, 1992), иако су одређене политичке инструментализације и тенденциозна тумачења опстала и до данас.

2. Колаборација у делима тзв. „Емигрантске“ (заграничне) гране југословенске историографије

Насупрот преовлађујућим ставовима о српским колаборационистима у социјалистичкој историографији стајала је њихова некритичка апологија у делима емигрантских аутора.⁵ Историографски списи емигрантских историчара

¹ Неколико вредних покушаја дефинисања и градације колаборације у Другом светском рату објављено је у: Davies, Peter. 2004. *Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two*, Routledge: 1st edition; Aleksić, Dragan. 2010. *Izdajnici ili rodoljubi. Istorija 20. veka*, br. 2/2010, str. 163–174; Милићевић, Наташа. 2013. Опасне везе у Европи под нацистичком окупацијом или разматрања о колаборацији у Другом светском рату. *Токови историје*. бр. 1/2013, стр. 309–321.

² Види нпр: Borković, Milan. 1985. *Milan Nedić*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, str. 7.

³ Broz, Josip Tito. 1949. *Politički izveštaj SK KPJ. V. kongres Komunističke partije Jugoslavije 21–28. jula 1948: stenografske bilješke*. Beograd: Kultura, 9–112.

⁴ Илустративан пример представља едиција „Трагом издаје и злочина“, као и дуг низ пригодних публикација које је Субнор приређивао и финансирао, а бавиле су се историјом различитих партизанских одреда широм Југославије.

⁵ Поред истраживања Ђока Слијепчевића, Бошка Н. Костића, Милана Пропадовића, Илије М.

били су оптерећени другом врстом идеолошке острашћености која се најчешће испољавала кроз екстремни национализам и антикомунизам. У научном смислу загранична историографија није имала велику вредност: већи део продукције представљао је мемоаре учесника рата (најчешће је реч о припадницима покрета Збор и бившим војницима Српске државне страже и Српског добровољачког корпуса) који нису били школовани историчари, нису користили примарне историјске изворе у својим истраживањима, неопходна архивска грађа била им је готово у потпуности недоступна, и у целини, с обзиром на сопствено учешће у рату и идеолошку острашћеност, често нису ни тежили објективности. Сарадња са окупатором правдана је спасавањем српских живота („биолошке супстанце Српства“), залагањем за нормализацију стања у окупираној земљи као и борбом против комунизма, што је посебно било актуелно у хладноратовској политичкој клими 50-их и 60-их година прошлог века. Доследно је негирано постојање било какве политичке амбиције Милана Недића и његовог рођака Димитрија Љотића током рата, као што је и порицан и релативизиран тоталитарни карактер колаборационистичког режима. Насупрот истицању саможртвовања Недића за националне и државне интересе (што је заправо била пракса коју је он сам успоставио још током окупације у својим говорима)⁶ постојала је тенденција да се многи колаборационисти једнострано прикажу као жртве идеолошког прогона нових комунистичких власти, док се њихови злочини нису помињали. Уопштено посматрано, у делима емигрантских аутора изостао је било какав осећај кривице или одговорности због сарадње са окупатором и учествовања у терорисању сопственог народа, већ се целокупна активност колаборациониста, посебно од јесени 1941. године, посматра у контексту борбе против комунизма као највећег светског зла. Један део емигрантске историографске продукције посвећен је искључиво побијању тврдњи и ставова изнесених у делима социјалистичке гране југословенске историографије.⁷

Највећу вредност емигрантских дела представљају подаци о личном учешћу појединих аутора (Бошко Н. Костић, Ратко Парезјанин, Милутин Пропадовић, Ђоко Слијепчевић и други) у догађајима из периода окупације, као и

Павловића и књиге Станислава Кракова, екстензивно цитираних у наставку овог рада, међу значајније доприносе емигрантске историографије убрајају се: Карапанцић, Боривоје М. 1958. *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Кливленд, Минхен; Карапанцић, Боривоје (уредник). 1981. *Српски добровољци 1941–1981*, Кливленд: ауторско издање; Парезјанин, Ратко. 1971. *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, Минхен: Искра; Magazinović, Hrvoje. 2009. *Kroz jedno tucno stoljeće: sjećanja*. Valjevo: Друштво Hilandar; Жорж, Бранислав А. 2006. *Завод у Смедеревској Паланци: острво спаса или робијашница*, Београд: Калиграф и др.

⁶ Недић, Милан. 1991. *Ратни говори генерала Недића српском народу* (приредио Мирослав Костић). Београд: Графопублик; Недић, Милан. 1991. *Милан Ђ. Недић: живот, говори, саслушања* (приредили Анђелка Цвијић и Миленко Васовић). Београд: ауторско издање.

⁷ Нпр: Костић, Бошко Н. 2009. *Истина о Милану Недићу*. Београд: Нова Искра; Пропадовић Милутин. 2012. *Д. В. Љотић, Збор и Комунистичка партија Југославије 1935–1945: прилози за истину о ЈНП Збор*. Београд: Нова Искра. Ова издања су репринти оригиналних тиража из 1965. и 1990. године. Полемисање са социјалистичком историографијом било је једна од главних тема у емигрантском листу „Искра“ који је био под контролом следбеника Димитрија Љотића.

описи стања на територији под контролом Војног заповедника у Србији,⁸ мада су и ове информације понекад тенденциозно приказане и захтевају проверу укрштањем са архивском грађом и изворима друге провенијенције. Како су наведени аутори били високо позиционирани у колаборационистичком режиму њима су били поверавани и посебни задаци, о чијем извршењу често не постоји адекватан писани траг, тако да су и у овом случају дела емигрантске гране југословенске историографије од извесне користи истраживачима. Поједина дела заграничних аутора садрже објављена документа, интегрално или у деловима, од којих су нека похрањена у немачким архивима или представљају личну преписку емигрантских аутора са британским и америчким војним и цивилним властима у периоду непосредно након завршетка рата.⁹

3. Митови и контроверзе о Милану Недићу у старијој југословенској историографији

Значај улоге Милана Недића у новијој српској историји допринео је великом истраживачком интересовању и настајању мноштва радова посвећених њему и његовој влади. Као што је већ истакнуто, већи део ових истраживања објављен је у клими идеолошке нетрпељивости и политичких инструментализација историографије, услед чега су и настале бројне контроверзе и противуречна тумачења Недићевих дела, његове владе и улоге у српској историји. Списак свих историографских контроверзи везаних за Недића и колаборационистичку владу у Србији 1941–1944. године изузетно је дуг, те је темељно сагледавање свих појединачних случајева искључено као могућност услед ограничења која намећу обим и природа овог рада. Уместо тога, покушаћемо да на неколико илустративних примера прикажемо како су, услед идеолошких полазишта и политичких упливација, слике одређених историјских догађаја и процеса приказиване у искривљеном облику у делима старије југословенске историографије (како оне у земљи – „социјалистичке“, тако и емигрантске).

3.1. Противуречна тумачења Недићеве улоге на месту министра војске и морнарице Краљевине Југославије

Милан Недић био је војник са истакнутом каријером пре Другог светског рата, током које је вршио дужности армијског генерала, начелника Гене-

⁸ Kostić, Boško N. 1949. *Za istoriju naših dana: odlomci iz zapisa za vreme okupacije*. Lille: Jean Lausier.

⁹ Међу овим документима могу се видети изјаве и одлуке Меклејнове комисије и поједини извештаји Министарства спољних послова Велике Британије који се односе на изручење српских колаборациониста властима у Југославији или давање статуса избеглица. Види нпр. Pivac, Marko. 2002. *Koraci u noći*. Bez mesta izdavanja-autorsko izdanje; Карапанџић, Боривоје М. 2009. *Под знаком инцилона: Тито-Мак Линов споразум о ликвидацији југословенске националне емиграције: Münster Lager "Y", Немачка*. Београд: Хришћанска мисао.

ралштаба и министра војске и морнарице, у влади Драгише Цветковића.¹⁰ На месту министра затекао се у драматичним тренуцима када је Други светски рат већ беснео Европом, док је југословенско руководство на челу са кнезом Павлом чинило велике напоре не би ли Краљевина остала ван ратног вихора. Велики ударац таквој политици задао је изненадни напад Италије на Грчку крајем октобра 1940. године који је, након неуспеха Мусолинијевих армија, практично приморао нацистичку Немачку да отвори фронт и на Балкану. Након напада на Грчку било је прилично јасно да Југославија постаје стратешки окружена чланицама Осовине и њеним савезницима, а Немачка је бивала све мање вољна да Краљевини допусти да задржи неутралан статус у ратним дешавањима. У оваквим околностима Недић је, као министар војске и морнарице, поднео влади и кнезу Павлу реферат 1. новембра 1940. године, у коме се осврнуо на геополитичке и војно-стратешке околности у којима се Југославија нашла и понудио низ различитих решења. Недић је заправо захтевао од политичког руководства земље да се одреди на коју ће страну у рату Југославија стати, јер је био уверен да је постојећа неутралност неодржива услед новог развоја догађаја. Истом приликом он је и индиректно обавестио намесништво и владу да југословенска војска није у стању да се адекватно оружаном супротстави силама Тројног пакта.¹¹ Ову изречену тврдњу коју је свега неколико месеци касније поновио и генерал Петар Пешић, Недићев наследник на челу министарства војске и морнарице, користила је социјалистичка историографија да Недића прикаже као профашисту тј. проосовински расположеног, што не одговара историјској истини. У самом реферату који је касније у својој истакнутој монографији објавио Велимир Терзић, разматрају се све ратне опције. Штавише, Недић је у том тренутку исправно предвидео да ће управо Срби највише страдати уколико Краљевина Југославија уђе у рат са силама Осовине.

3.2. Историјски фалсификат Станислава Кракова: како је и због чега Милан Недић решио да ступи у колаборацију

Један од најчешће понављаних митова у историографији везаној за Други светски рат на простору Југославије који је и данас веома присутан у јавности, везан је за околности под којима је Милан Недић, у то време још увек армијски генерал војске Краљевине Југославије, постао председник колаборационистичке владе. На промену прве српске колаборационистичке управе (Савета комесара на челу са Миланом Аћимовићем) превасходно је утицао распламсали устанак у Србији, као и немогућност овог тела да га успешно угуши, а осим тога, свакако и скроман углед и ауторитет који је ова, у суштини техничка, управа имала у очима становништва. Из онога што је до сада утврђено у ис-

¹⁰ О војничкој каријери Милана Недића детаљније у: Bjelajac, Mile S. 2004. *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd: INIS, str. 224–225.

¹¹ Terzić, Velimir. 1982. *Slom kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*. Beograd: Narodna knjiga, str. 584–585.

траживањима, Недић је уистину одбијао да се прихвати вођења једне владе под окупацијом. Милан Аћимовић и Димитрије Љотић били су међу онима који су у више наврата разговарали са њим и покушавали да га наговоре да преузме кормило српског народа у тако деликатном тренутку. Управо посредством поменуто двојице Недић се у више наврата састајао и са високим представницима окупационог режима. Ове догађаје, у великој мери, и данас обавија вео тајне и мистификације, што је омогућило да се већ деценијама развијају најразличитије теорије завере и пласирају историјске неистине. Свакако најупечатљивији фалсификат те врсте је тврдња Станислава Кракова (иначе Недићевог блиског рођака и пропагандног функционера) да је Недић пристао да формира владу када му је на састанку војни заповедник Србије генерал Данкелман показао мапу Србије са обележеним деловима које је, наводно, требало да заузму немачки савезници, у првом реду усташка НДХ и Бугарска, као и Мађарска, док је јужна Србија требало да буде препуштена Албанцима („Арнаутима“) а Београд претворен у нацистичку твђаву која би носила име по Принцу Еугену.¹² Ову Краковљеву тврдњу која нема никакво упориште у историјским изворима, доследно су преписивали и преносили готово сви емигрантски историчари, па је тако она данас широко распрострањена и прихваћена у јавности и делу историографије. Сам Недић, међутим, у врло детаљном истражном исказу који је дао новим југословенским властима након ослобођења, ни у једном тренутку не спомиње овај догађај нити карту коју му је Данкелман тобоже показао.¹³ Посебно када се узме у обзир обимност дела исказа које се односи управо на околности Недићевог доласка на чело српске колаборационистичке владе постаје јасно да је реч о накнадно смишљеном и вешто пласираном историјском фалсификату. Сасвим је извесно да би Недић поменуо такав догађај током истраге, тим пре што би му представљао олакшавајућу околност спрам његове кривице. Посреди је, највероватније, Краковљева драмска домишљатост: његово историографско дело препуно је измишљених дијалога и патетичних призора за које је веома тешко доказиво да су се икада одиграли, али који остављају снажан емотивни утисак код неупућеног читаоца.

Сличан покушај правдања Недићеве одлуке да ступи у колаборацију са окупатором и прихвати се положаја председника колаборационистичке владе представља теза о тобожњем легитимитету који је овој влади дала „српске елита“. Аутор ове тезе је истакнути емигрантски историчар др Ђоко Слијепчевић. Он је у својој монографији *Југославија уочи и за време Другог светског рата* увео елемент изборности у процес настајања Недићеве владе, наводећи како

¹² Краков, Станислав. 2008. *Генерал Милан Недић. Књига прва: На оштрици ножа*. Београд: Никола Пашић, стр. 143–144 (реч је о репринту оригиналног издања „Искре“ из Минхена, 1963. године).

¹³ Недић је током истраге само укратко објаснио да му је др Харалд Турнер, шеф Управног штаба у Србији, указао да се влада формира како би се обезбедио мир, те да ће, ако она у томе не успе, ред бити заведен помоћу мађарских, бугарских и хрватских трупа (Војни Архив/ВА/, фонд: Четничка архива /Ча/, к.269, ф.1, бр. 38).

је Недића на једном састанку изабрало 300 представника српске националне елите (најугледнијих грађана Београда), што не одговара историјској истини.¹⁴ За разлику од Кракова, Слијепчевић није „обогатио“ своје дело имагинарним дијалозима по угледу на историјска дела античке Грчке, али се и код њега уочавају нетачни подаци и одређена идеолошка тумачења. Потпуно различиту верзију Недићеве одлуке да се прихвати сарадње са Немцима даје Петар Мартиновић Бајица, бивши мајор Српске државне страже, позивајући се на усмено сведочанство које му је дао лично Божидар Недић, најмлађи брат председника српске владе под окупацијом. Према њему, управо је Божидар Недић најзаслужнији за одлуку Милана Недића, јер га је наводно на коленима преклињао да се прихвати власти и спасава народ, иако је тобоже још тада био свестан да ће се цело ангажовање завршити фатално по њега.¹⁵ У свим делима која се баве Недићем, његовом владом или Србијом у Другом светском рату помињу се бројне депутације које су разговарале са њим (тада генералом југословенске војске који се налазио у добровољном кућном притвору), а и сам Недић дао је опсежан исказ о њима у истрази после рата. Социјалистичка историографија видела је у овим депутацијама „профашистичку буржоазију“, док су оне у делима насталим у емиграцији представљена тако да изгледа као да је цело српство молило Недића да образује владу и било једнодушно у схватању да само он може спасити српски народ потпуне пропасти.

4. Милан Недић, његова влада и њихова улога у другом светском рату кроз призму научне историографије

Ослобађање југословенске историографије од идеолошких стега био је дуг и мукотрпан процес који, у суштини, ни до данас није потпуно завршен. Међутим, као и у другим историографским споровима на српском етничком простору (довољно је присетити се само оног најдужег и најкруцијалнијег: спора између романтичарске и критичке (научне) историографске школе у другој половини 19. века), могуће је уочити и описати преломне тренутке и дела која су преокренула општи ток у посматрању прошлости. Када је реч о југословенској историографији и проучавању Другог светског рата значајне помаке донела су истраживања проф. др Јована Марјановића и проф. др Бранка Петрановића. Професор Марјановић је био међу првима (а свакако међу првим водећим интелектуалцима-комунистима у земљи) који су признали антифашистички карактер четничког покрета (Југословенске војске у Отаџбини), чиме је започет процес објективнијег и идеолошки неострашћеног проучавања ратне

¹⁴ Slijepčević, Đoko. 1970. *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*. Minhen: Iskra, str. 298–299; 302–307.

¹⁵ Мартиновић-Бајица, Петар. 2003. *Милан Недић*. Београд: Никола Пашић, стр. 147–149.

прошлости.¹⁶ Пуну победу научних критеријума над политичким притисцима у посматрању Другог светског рата на простору Србије представљала је већ поменута синтеза проф. др Бранка Петрановића: *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, у којој је дато до данас најпотпуније, најутемељеније и најнијансираније сагледавање изузетно сложених историјских догађаја и процеса везаних за ратну историју југословенског простора. Истраживања професора Петрановића објављена у овој књизи и данас су основно полазиште за разумевање и проучавање рата, устанка, улоге партизанског и четничког покрета, колаборационизма, ратних злочина и страдања. Она су у великој мери представљена и широј јавности у документарној серији Радио-телевизије Београд „Југославија у рату 1941–1945“, чији је уредник био Божидар Николић, а стручни консултант и главни сарадник професор Петрановић.

Професор Бранко Петрановић трудио се да сагледа улогу и положај Милана Недића из великог броја углова. Он је сасвим правилно оценио да је Недић био дубоко уверен у ратни тријумф Немачке, као и да „немачком народу припада будућност“, али да „није био човек фашистичких схватања“.¹⁷ Премда је осуђивао колаборацију са окупатором и Недићеву мржњу према комунизму и народно-ослободилачком покрету, проф. Петрановић је указивао на „утицај егзистенцијалне стране српског питања“, те је истицао да се, и поред јасне пронемачке функције Недића у рату, „његова колаборација не може изједначавати са квислиншком позицијом других снага у Југославији које су је свесно смишљено остваривале, иако народ из којег су потицале није био угрожен“.¹⁸ Тиме је учињена преко потребна научна диференцијација Недића од Павелића, као и тзв. „Недићеве Србије“ од усташке НДХ.

Истраживања различитих сегмената рада владе Милана Недића у последњих двадесетак година донела су значајан напредак у обиму и квалитету сазнања везаних за историју српске колаборационистичке владе. Политички односи унутар владе који су били предмет писања и старије емигрантске историографије, додатно су истражени. Потврђено је раније становиште о постојању три (међусобно сукобљене) групе унутар владе: збораша, бивших сарадника Милана Стојадиновића и тзв. „недићеваца“ – министара и функционера које је довео сам председник владе и који су му били најлојалнији. Питање сукоба додатно је продубљено освртањем на изворе политичке моћи у окупираној Србији који су у великој мери потицали из личних веза са истакнутим чиновницима окупатора, идеолошке сродности са нацизмом и спремности да се узме учешће у антикомунистичкој акцији. Иако је на основу неколико изјава датих

¹⁶ Види: Marjanović, Jovan. 1963. *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*. Beograd: Institut društvenih nauka; Isti. 1979. *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, knj. 1. Zagreb: Globus; Beograd: Narodna knjiga, Prosveta; Група аутора. 1976. *Србија у рату и револуцију 1941–1945*. Београд: Српска књижевна задруга, Институт за историју радничког покрета, стр. 77.

¹⁷ Petranović, Branko. 1992. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 224–225.

¹⁸ Isto, 227.

у послератним истрагама јасно да је сам Недић настојао да води главну реч у својој влади и контролише рад свих њених ресора,¹⁹ приметно је да су постојале личности које су му успешно пркосиле у томе, ослањајући се, пре свега, на подршку окупатора стечену по личној основи. Међу овим лицима предњачили су Драги Јовановић, управник Београда и шеф српске тајне службе, и Танасије Таса Динић, министар унутрашњих дела и потом министар народног здравља и социјалне политике који су, иако су се налазили у међусобном сукобу, у више наврата покушали да се препоруче окупатору за Недићевог наследника и да делимично угрозе његову позицију. У неколицини радова детаљно је разматран однос окупатора према домаћим сарадницима. Сумарно посматрано, закључак ових радова је да се, полазећи од крајње неповољне позиције Србије у систему окупираних и сателитских држава, окупатор односио према српским сарадницима оштро и са великим степеном неповерења, што је резултирало фактичком лишеношћу домаће управе било каквих озбиљнијих политичких ингеренција и потпуном зависношћу од односа са појединцима унутар окупационог система.²⁰ Потчињеност окупатору посебно се добро уочава у привреди окупиране Србије: као што су нова истраживања утврдила, интереси окупатора увек су ишли испред жеља српске владе или потреба становништва.²¹ Чак и када је народ масовно гладовао, окупатор је узимао (и чак повећевао) контрибуције у храни, док је одвођење српских радника на принудни и добровољни рад спроведено „у складу са указаном потребом“ и без икаквог освртања на последице које су остајале у аграрној земљи без довољно радне снаге.²²

Однос владе Милана Недића према покретима отпора у Србији привлачи пажњу истраживача већ деценијама. На основу старије литературе, историјских извора и нових истраживања може се са сигурношћу закључити да је однос према партизанском покрету (НОП) био прожет идеолошком острашћеношћу и дубоким личним презиром. Недић и његова влада немилосрдно су прогонили комунисте и њихове симпатизере, и на том послу остваривали пуну сарадњу са окупатором. Међутим, неопходно је истаћи да су та осећања била обострана: знатно више него сам окупатор, на мети удара акција комунистичких илегалца налазили су се истакнутији представници колаборационистичког режима.²³ Однос са четничким покретом (ЈВУО) и његовим вођом генералом Михаиловићем био је знатно сложеније природе и оптерећен прошлошћу. До пуне са-

¹⁹ У том смислу илустративан је исказ Велибора Јонића, Недићевог министра просвете, дат новим властима у току послератне истраге (ВА, Ча, к. 269, ф. 3, бр. 17).

²⁰ Однос окупатора према српским колаборационистима сажето је и ефектно приказан у: Шкодрић, Љубинка. 2010. Однос немачког окупатора према домаћим сарадницима у Србији 1941–1944. У А. Животић (ур) *Ослобођење Београда 1944. године*. Београд: ИНИС, стр. 82–94.

²¹ Алексић, Драган. 2002. *Привреда Србије у Другом светском рату*. Београд: ИНИС.

²² Janjetović, Zoran. 2012. „U skladu sa nastalom potrebom“...*prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*. Београд: INIS.

²³ Више о томе у: Ристановић, Раде. 2013. *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942*. Београд: Филип Вишњић.

радње која би подразумевала неку врсту и војног и политичког савеза никада није дошло, по свој прилици, услед личног конфликта који је постојао између Недића и Михаиловића, као и жеље четничког вође да сачува међународни антифашистички углед свог покрета. На војном плану односи су се мењали од отвореног рата, преко тактичког савеза (оличеног у „легализацији“ већине четничких снага на простору Србије током 1942. и у првој половини 1943. године), до најаве пуног савеза пред ослобођење који ипак није био реализован.²⁴ Од оба покрета отпора Недић је био означен за издајника, док му је влада Краљевине Југославије у Лондону одузела чин генерала у децембру 1941. године.

Пропаганда Недићеве владе била је тема већег броја објављених научних расправа:²⁵ утврђено је да је она имала снажан националистички, антикомунистички и антисемитски тон, али и да се налазила под контролом окупатора. Велику улогу у организацији пропаганде имали су истакнути екстремни десничари из међуратног периода: Ђорђе Перић и Велибор Јонић, док је већ помињани Недићев сестрић Станислав Краков означен као потенцијални аутор и редактор бројних текстова које је потписао председник српске колаборационистичке владе.²⁶ Значајно су унапређена сазнања везана за оружане снаге владе Милана Недића: Српску државну стражу, Жандармерију и Љотићеве добровољце, захваљујући делимично и недавно декласификованој грађи Безбедносно-информативне агенције. Захваљујући овим архивским документима потврђена је улога зборашког идеолога Милосава Васиљевића у организацији добровољачких одреда, док је истовремено доказано да Михајло Олћан није имао скоро никакву улогу у тој делатности, супротно раније опште прихваћеном становишту. Грађа из фонда БИА Архива Србије указала је и на постојање специјалног обавештајног одељења покрета „Збор“, који је деловао и при добровољачким снагама, као и о исцрпности идеолошке припреме добровољаца за борбу против партизана и четника.²⁷

Посебно велики истраживачки помаци учињени су у домену познавања националне и културне политике Недићеве владе. И у радовима старије југословен-

²⁴ Borković, Milan. 1979. *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941–1944*. Књ. 2. Београд: Sloboda, стр. 375; Димитријевић, Бојан Б. 2009. *Војска Недићеве Србије: оружане снаге српске владе 1941–1945*. Београд: ИСИ.

²⁵ Ристовић, Милан. 2006. Изопачени град у идеологији српских колаборациониста 1941–1945. *Нова српска политичка мисао*. vol. IX, no. 1–4, стр. 67–79; Петровић, Ненад. 2006. Град-Европа-демократија: три јахача апокалипсе. *Нова српска политичка мисао*. vol. IX, no. 1–4, стр. 45–66; Ристовић, Милан. 2009. Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату. *Токони историје*. бр. 3/2009, стр. 20–32.

²⁶ Ristović, Milan. 2010. Pokušaj konstrisanja „nove tradicije“ i „nacionalni mit“: Milan Nedić i „vlada nacionalnog spasa“ 1941–1944. godine. U D. Gavrilović (ur) *Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije*, Sremska Kamenica: Fakultet za evropske političko-pravne studije, стр. 70.

²⁷ Најзначајнија документа која се односе на зборашке добровољачке одреде, организацију и структуру овог политичког покрета, као и његову обавештајну делатност чувају се у једном великом предмету у фонду Безбедносно-информативне агенције (Архив Србије, фонд: БИА, II-69).

ске историографије било је истицано да се Недић окретао Србији и оживљавању патријархално-конзервативних националних традиција насупротив свакој врсти интернационализма, што је обично поједностављено тумачено као „фашизација Србије“. Нова истраживања потврдила су да је природа културне и националне политике српске колаборационистичке владе била изразито антијугословенска и антиинтернационалистичка уопште, што се јасно уочавало у просветној политици, уметничком стваралаштву и перцепцији српске историје.²⁸ Озбиљност са којом је Недићева влада, а посебно Министарство просвете и вера, приступала овим вредностима најбоље се увиђа на примеру детаљно разрађиваних друштвено-политичких пројеката какви су били Српски цивилни/културни план, Српска сељачка задружна држава и „Нови Србин“ – концепт интегралног васпитања у „националном духу“.²⁹ Насупрот ономе што се мислило у старијој, а делом и у новијој српској историографији, овим пројектима, чији је крајњи циљ био коренит преображај српског друштва, била је посвећена велика пажња у самом врху колаборационистичког режима. На њиховом развоју били су ангажовани лични Недићеве сарадници, као и читав Универзитет у Београду, док је политичка подршка долазила из самог председништва владе и са највиших места у министарству просвете и вера. У циљу друштвене трансформације и промене система вредности под идеолошки надзор колаборационистичке владе биле су стављене и неке од најугледнијих независних или аутономних установа у земљи: Универзитет у Београду, Народно позориште, Српска књижевна задруга и Задужбина Илије М. Коларца.³⁰ Ове институције српске науке и културе темељно су реорганизоване према мерилима нацистичког окупатора и ултраконзервативним, екстремно националистичким напорима Милана Недића, његовог министра просвете Велибора Јонића, идеологије покрета „Збор“ и других истакнутих колаборациониста.

Последњих двадесетак година истраживања, као и појава новооткривених историјских извора, омогућили су и потпуније и квалитетније сагледавање Милана Недића и његове владе, те њихов боравак на простору данашње Аустрије пре хапшења и изручења новим југословенским властима. Као посебно занимљив и по много чему необичан издвојио се један обиман мемоарски

²⁸ Више о томе у: Ђорђевић, Бојан. 2001. *Летопис културног живота у Србији под окупацијом 1941–1944*. Нови Сад: Матица српска-Београд: Институт за књижевност и уметност; Ђорђевић, Бојан. 2008. *Српска култура под окупацијом*. Београд: Службени гласник; Керкез, Слободан. 2004. *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*. Ниш: Центар за балканске студије; Керкез, Слободан. 2008. *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*. Ниш: Центар за балканске студије; Шкодрић, Љубинка. 2009. *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*. Београд: Архив Србије и др.

²⁹ О друштвено-политичким пројектима владе Милана Недића: Stojanović, Aleksandar. 2013. *Planning a social Transformation: a Contribution to the Research of WWII Collaboration in Serbia*, *Токови историје*, 1/2013, стр. 135–152; Стојановић, Александар. 2012. *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*. Београд: ИНИС.

³⁰ Више о раду неких од наведених установа током окупације у Другом светском рату у: Трговчевић, Љубинка. 1992. *Историја Српске књижевне задруге*. Београд: СКЗ; Мајданац, Боро. 2011. *Позориште у окупационој Србији*. Београд: Киз Алтера.

спис који је похрањен у фонду БИА Архива Србије.³¹ Овај спис, чији је аутор анониман и кога је веома тешко разоткрити будући да даје мало података о себи у самом тексту, доноси сликовите описе повлачења Недића из Београда и стања у коме се налазио колаборационистички врх у последњим данима своје власти. Посматрајући Недића из непосредне близине (аутор списка је вероватно био запослен при Председништву министарског савета) он указује на мање познате стране личности председника српске колаборационистичке владе: жељу за популарношћу и емотивно-психичку нестабилност. Са пуно критичких тонова описано је како се Недић за кратко време уживео у улогу великог вође и „оца нације“, иако је пре ступања на власт био скрхан болом због погибије сина јединца и унучета, те како је уживао у писмима подршке и клицању маса. На Недићеву депресију након повлачења из Србије указали су и поједини емигрантски историчари, превасходно др Ђоко Слијепчевић који му је био лични пратилац у тим данима, те Илија М. Павловић.³² Ни у Тиролу, где је у егзилу боравио дуже време, Недић се није одрицао политичких аспирација. Писао је, у више наврата, Херману Нојбахеру у циљу успостављања нове српско-немачке колаборације,³³ иако се Немачка тада недвосмислено налазила пред војним сломом. Штавише, Недић је ова писма потписивао као председник српске владе, иако је одлуком окупатора његова влада формално престала да постоји почетком октобра 1944. године и замењена је тзв. Српском канцеларијом. Његово држање током послератне истраге, на основу записника са саслушања, делује искрено и мирно. Недићева смрт наступила је након пада са трећег спрата зграде у којој је боравио током истражног поступка, у Змај Јовиној улици бр. 21 у Београду. Званично објашњење било је да се ради о самоубиству, што, узевши у обзир Недићеве депресивне епизоде не сме бити искључено. Међутим, смрт бившег председника српске колаборационистичке владе током истраге у којој се држао изнад очекивања, као и брзина са којом је сахрањен на и данас непознатом месту, подстицали су годинама различите теорије према којима је Недића заправо убила комунистичка власт.³⁴

³¹ Архив Србије, фонд: БИА, П-5, Мемоари Недићевог сарадника који се налази у Аустрији. Документ је сачуван на негативу већег формата и значајно је оштећен: недостаје око 20 страница, док су и неке од сачуваних тешко читљиве због стања у коме се документ налази. Извор је необичан због тога што потиче из пера неког ко је за време окупације очигледно дуже време боравио у непосредној близини Недића и чак се повлачио са њим из земље, али о председнику српске колаборационистичке владе говори са пуно критика и горчине. У одређеним питањима аутор овог списка заузима став који је ближи четничком покрету него колаборационистичкој управи.

³² Павловић, Илија М. 1994. *Милан Ђ. Недић и његово доба*, Књига I. Београд: Нова Искра, стр. 119–125.

³³ Део Недићеве преписке са Нојбахером објављен је у: Павловић, Илија М. 1994. *Милан Ђ. Недић и његово доба*, Књига I. Београд: Нова Искра, стр. 167–174.

³⁴ У емигрантској историографији потпуно је преовладало уверење да је Недић прво „убијен на свиреп начин“, а потом избачен кроз прозор, мада за то нису пружени никакви релевантни докази (уп: Павловић, Илија М. 1994. *Милан Ђ. Недић и његово доба*, Књига I. Београд: Нова Искра, стр. 125–126).

5. Милан Недић и његова влада у светлу компаративне анализе феномена колаборације у Другом светском рату на простору Европе

Историјска улога Милана Недића и његове владе у Другом светском рату не може бити у потпуности одређена и сагледана без компаративне перспективе и поређења са другим колаборационистичким владама у Европи 1939–1945. године. У југословенској и српској историографији овај приступ у проучавању колаборације готово да није ни примењиван, са изузетком неколико значајних расправа проф. др Милана Ристовића³⁵ и инструментализација компарацијом појединих емигрантских истраживача. Због ограничења која намећу природа и обим овог рада посветићемо пажњу само грчком и француском искуству, јер се она могу означити и као најилустративнија за српски случај.³⁶ За разлику од српских и грчких колаборационистичких влада режим маршала Петена био је легитиман и легалан: постављен је на предлог француског председника и верификован већином у народној скупштини. Српски и грчки колаборационисти нису имали такву врсту легитимитета: њих је на власт довео окупатор својом вољом и њему су били политички одговорни. Сличност грчког и српског искуства проистиче из сличних државно-правних традиција и менталитета становништва. Као и у Србији, и у Грчкој је прва колаборационистичка управа морала бити замењена да би се обуздале побуне у земљи. Генерал Ралис и Недић имају много тога сличног: били су издanci утицајних и угледних породица, тврди антикомунисти и националисти. И у Грчкој и у Србији комунисти су се истицали својом бескопромисношћу у борби са окупатором, али су постојали и значајни национални покрети отпора. У обе земље Немци су се сурово обрачунавали са „балканским бандитима“ и стрелили по кључу 100 за једног. Сличност француског и српског искуства испољава се и на пољу „националне револуције“: оба колаборационистичка режима тежила су да изврше коренит преображај друштва и створе нов систем вредности заснован на ултраконзервативним и националистичким назорима. Велику пажњу посвећивали су улози

³⁵ Ristović, Milan. 1998. Third Reich's „New Order“ Planning and Practice in the Balkans, 1941–1944. *Macedonia and Thrace 1941–1944. Occupation – Resistance – Liberation*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, pp. 33–49; Ristović, Milan. 2000. Treći Rajh i pravoslavne crkve na Balkanu u Drugom svetskom ratu. *Dijalog povjesničara – istoričara*, II, Zagreb: Friedrich Neumann, str. 551–568. Професор Ристовић такође је објавио већи број научних расправа посвећених Другом светском рату у Србији на немачком језику, у којима су садржани и компаративни осврти.

³⁶ Упоредна анализа француског, грчког и српског искуства колаборације у Другом светском рату детаљно је обрађена у: Стојановић, Александар. Бајагић, Душан. Р. 2014. Колаборација у окупираној Европи 1939–1945: компаративна анализа француског, грчког и српског искуства. У С. Божић (ур) *Историја и географија: зборник радова*, Београд: ИНИС, рад у штампи. За проучавање колаборације у Европи 1939–1945. године драгоцене су монографије: Mazower, Mark. 2009. *Hitler's Empire – Nazi rule in occupied Europe*. London: Penguin Books; Mazower, Mark. 1993. *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation 1941–1944*. London – New Heaven: Yale University Press.

омладине у том процесу, а са највећим жаром прогонили су све елементе интернационализма из националне културе, просвете и политике. Компаративно посматрано, судбине европских колаборациониста биле су различите. Недић је изгубио живот током истраге, Петен је осуђен на доживотну казну, док су од три председника грчке колаборационистичке владе два осуђена на смрт (али им је пресуда преиначена на доживотну робију), док је један осуђен на доживотну казну затвора али је из њега пуштен већ 1951. године.

6. Закључак

Милан Недић и његова влада били су, и још су увек, извор бројних контроверзи у југословенској и српској историографији. Иако су многа питања везана за рад ове колаборационистичке владе још увек отворена и далеко од решења, значајни помаци у њеном проучавању учињени су у последњих двадесетак година. На основу релевантних новијих истраживања као и новооткривених историјских извора може се закључити да се Милан Недић прихватио образовања колаборационистичке владе у једном веома незахвалном и тешком тренутку за српски народ. Стављајући се на страну окупатора у устанку који је захватио Србију у лето и јесен 1941. године Недић је запечатио своју судбину код готово свих антифашистичких снага у земљи, владе у емиграцији и краља Петра II Карађорђевића. Када је устанак угушен у крви приступило се процесу националног преображаја српског друштва, а Недић је постао „отац нације“, што је била улога у којој је уживао и које није желео да се одрекне. Његов режим био је по својој природи тоталитаран, а таквој клими у земљи значајно је доприносило и опхођење окупатора. Помагањем немачке ратне индустрије и великим ратним контрибуцијама „купован“ је релативни мир у земљи и помагано очување српских живота. Примљен је и спасен велики број избеглица које су из НДХ, пред усташким злочинима, пребегли на територију окупиране Србије. Недић је пружао пропагандну подршку немачкој кампањи уништења Јевреја у Србији али су холокауст и њихово страдање организовале окупаторове обавештајне и војне службе.³⁷ Уз Пољску, Србија је била једина окупирана земља која није слала своје снаге да ратују за интерес Осовине на другим ратиштима. Недић је био убеђен у ратни тријумф Хитлерове Немачке и остао јој је лојалан и након што су га Немци разрешили било какве обавезе према њима. Изненадна смрт у току послератне истраге преселила га је у историју али његова историјска улога још увек није у потпуности одређена.

³⁷ Manošek, Valter. 2007. *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*. Beograd: Službeni list SRJ.

Литература

- Алексић, Д. (2002). *Привреда Србије у Другом светском рату*. Београд: ИНИС.
- Ђелажас, М. С. (2004). *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*. Београд: ИНИС.
- Ђорђевић, М. (1979). *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941–1944*. Књ. 2. Београд: Слобода.
- Ђорђевић, М. (1985). *Milan Nedić*. Загреб: Центар за информације и publicitet.
- Davies, P. (2004). *Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two*. Routledge: 1st edition.
- Димитријевић, Б. Б. (2009). *Војска Недићеве Србије: оружане снаге српске владе 1941–1945*. Београд: ИСИ.
- Ђорђевић, Б. (2001). *Летопис културног живота у Србији под окупацијом 1941–1944*. Нови Сад: Матица српска-Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Ђорђевић, Б. (2008). *Српска култура под окупацијом*. Београд: Службени гласник.
- Ђорђевић, Б. А. (2006). *Завод у Смедеревској Паланци: острво спаса или робијашница*. Београд: Калиграф.
- Јанјетовић, З. (2012). „U skladu sa nastalom potrebom“... *prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*. Београд: ИНИС.
- Карапанџић, Б. М. (1958). *Грађански рат у Србији 1941–1945*. Кливленд, Минхен.
- Карапанџић, Б. М. (2009). *Под знаком ипсилона: Тито-Мак Линов споразум о ликвидацији југословенске националне емиграције: Münster Lager “Y”, Немачка*. Београд: Хришћанска мисао.
- Карапанџић, Б. (ур.) (1981). *Српски добровољци 1941–1981*. Кливленд: ауторско издање.
- Керкез, С. (2004). *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*. Ниш: Центар за балканске студије.
- Керкез, С. (2008). *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*. Ниш: Центар за балканске студије.
- Kostić, V. N. (1949). *Za istoriju naših dana: odlomci iz zapisa za vreme okupacije*. Lille: Jean Lausier.
- Костић, Б. Н. (2009). *Истина о Милану Недићу*. Београд: Нова Искра.
- Краков, С. (2008). *Генерал Милан Недић. Књига прва: На оштрици ножа*. Београд: Никола Пашић.
- Magazinović, H. (2009). *Kroz jedno tužno stoljeće: sjećanja*. Valjevo: Društvo Hilandar.
- Mazower, M. (1993). *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation 1941–1944*. London – New Heaven: Yale University Press.
- Mazower, M. (2009). *Hitler's Empire – Nazi rule in occupied Europe*. London: Penguin Books.
- Мајданац, Б. (2011). *Позориште у окупираној Србији*. Београд: Киз Алтера.
- Мапошек, В. (2007). *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*. Београд: Službeni list SRJ.

- Marjanović, J. (1979). *Draž a Mihailović između Britanaca i Nemaca*, knj. 1. Zagreb: Globus; Beograd: Narodna knjiga, Prosveta.
- Marjanović, J. (1963). *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Мартиновић-Бајица, П. (2003). *Милан Недић*. Београд: Никола Пашић.
- Павловић, И. М. (1994). *Милан Ђ. Недић и његово доба*, Књига I. Београд: Нова Искра.
- Petranović, B. (1992). *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.
- Pivac, M. (2002). *Koraci u noći*. Bez mesta izdavanja-autorsko izdanje.
- Пропадовић М. (2012). *Д. В. Љотић, Збор и Комунистичка партија Југославије 1935–1945: прилози за истину о ЈНП Збор*. Београд: Нова Искра.
- Ристановић, Р. (2013). *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942*. Београд: Филип Вишњић.
- Slijerčević, Đ. (1970). *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*. Minhen: Iskra.
- Стојановић, А. (2012). *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*. Београд: ИНИС.
- Terzić, V. (1982). *Slom kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*. Beograd: Narodna knjiga.
- Трговчевић, Љ. (1992). *Историја Српске књижевне задруге*. Београд: СКЗ.
- Шкодрић, Љ. (2009). *Министарство просвете и вера у Србију 1941–1944*. Београд: Архив Србије.
- Недић, М. (1991). *Милан Ђ. Недић: живот, говори, саслушања* (приредили Анђелка Џвијић и Миленко Васовић). Београд: ауторско издање.
- Недић, М. (1991). *Ратни говори генерала Недића српском народу* (приредио Мирослав Костић). Београд: Графопублик.
- Broz, J. T. (1949). *Politički izveštaj СК КПЈ. V kongres Kомунистичке партије Југославије 21–28. jula 1948: stenografske bilješke*. Beograd: Kultura, 9–112.
- Група аутора. (1976). *Србија у рату и револуцији 1941–1945*. Београд: Српска књижевна задруга, Институт за историју радничког покрета.
- Ristović, M. (2010). *Pokušaj konstruisanja „nove tradicije“ i „nacionalni mit“: Milan Nedić i „vlada nacionalnog spasa“ 1941–1944. godine*. U: D. Gavrilović (ur) *Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije*, Sremska Kamenica: Fakultet za evropske političko-pravne studije.
- Ristović, M. (1998). *Third Reich's „New Order“ Planning and Practice in the Balkans, 1941–1944. Macedonia and Thrace 1941–1944. Occupation – Resistance – Liberation*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 33–49.
- Ristović, M. (2000). *Treći Rajh i pravoslavne crkve na Balkanu u Drugom svetskom ratu. Dijalog povjesničara – istoričara*, II, Zagreb: Friedrich Neumann, 551–568.
- Стојановић, А., Бајагић, Д. Р. (2014). *Колаборација у окупираној Европи 1939–1945: компаративна анализа француског, грчког и српског искуства*. У С. Божић (ур) *Историја и географија: зборник радова*. Београд: ИНИС, рад у штампи.

- Шкодрић, Ј. (2010). Однос немачког окупатора према домаћим сарадницима у Србији 1941–1944. У А. Животић (ур) *Ослобођење Београда 1944. године*. Београд: ИНИС, 82–94.
- Aleksić, D. (2010). Izdajnici ili rodoljubi. *Istorija 20. veka*, br. 2/2010, 163–174.
- Милићевић, Н. (2013). Опасне везе у Европи под нацистичком окупацијом или разматрања о колаборацији у Другом светском рату. *Токови историје*. бр. 1/2013, 309–321.
- Петровић, Н. (2006). Град-Европа-демократија: три јахача апокалипсе. *Нова српска политичка мисао*. vol. IX, no. 1–4, 45–66.
- Ристовић, М. (2006). Изопачени град у идеологији српских колаборациониста 1941–1945. *Нова српска политичка мисао*. vol. IX, no. 1–4, 67–79.
- Ристовић, М. (2009). Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату. *Токови историје*. бр. 3/2009, 20–32.
- Stojanović, A. (2013). Planning a social Transformation: a Contribution to the Research of WWII Collaboration in Serbia. *Токови историје*, 1/2013, 135–152.

Aleksandar D. Stojanović, Dušan R. Bajagić

MILAN NEDIĆ AND HIS ROLE IN WWII IN THE LIGHT OF SERBIAN HISTORIOGRAPHY AND NEW HISTORICAL SOURCES

Summary: Milan Nedić and his government were, and in many ways still are, generators of great historical controversies. During the past 20 years important breakthroughs have been made in research of this collaborationist government, although many questions are still left unanswered. Based on newly published research and recently discovered historical sources it can be concluded that Milan Nedić decided to take a role in new government in a very complex and difficult moment for Serbian people. Allying himself with the occupiers during the Uprising in Serbia (summer-autumn 1941) he sealed his faith with almost all anti-fascist forces in the country, the Royal Government in exile and the King Peter II. When Uprising was crushed in blood a process of national transformation begun and Nedić became a „Father of the Nation“. Moreover, he enjoyed this role and was not eager to let it go. Nedić’s regime was a totalitarian one by its nature and the presence of Nazi occupier contributed in creation of totalitarian atmosphere. Relative peace in Serbia and salvation of Serbian lives was „bought“ by helping the German war industry. Nedić succeeded in receiving and taking care for vast number of Serbian refugees that came from Independent State of Croatia, fleeing before the genocide that took place there. In occupied Serbia Nazi forces organized large-scale Holocaust of Serbian Jews. Although Serbian collaborationist government took place in anti-Semitic propaganda all relevant studies showed that it had nothing to do with physical destruction of Jewish community, that was organized by Gestapo

and other parts of occupation government. Alongside Poland, Serbia was the only occupied country in WWII that didn't mobilize and send its troops to fight for Third Reich on world frontiers. Despite that, Nedić was deeply convinced in war triumph of Nazi Germany and had remained loyal to Germans even after they dissolved his government. His unexpected death during the post-war interrogation transferred Nedić to history. However, his historical role still has not been fully determined.

КАРТА КАО ПОМОЋНО СРЕДСТВО У МЕДИЈАВИСТИЦИ

Сажетак: На карту као помоћно средство у медијавистици је у историјској науци указано. Посебно су томе допринели радови Г. Шкриванића, И. Синдик, Г. Томовић и других. Указујући на већ постојеће радове али и захваљујући дигитализацији и доступности нових карата могуће је извршити убијацију неких локалитета који су до сада у науци били непознати. Истражујући област Будве и њене епископије у средњем веку међу ретке романске топониме убрајамо *Fontanu*, *Fiumuru* и *Arcere* а које је забележио будвански каноник Петар Марковић. На основу карте из XVII века а коју је израдио *Eraut*, *Napoleone Francesco* биће учињен покушај да се изврши убијација једног од три наведена топонима. Тиме ће бити показан значај карте у медијавистици али и потреби да се што више карата које су дигитализоване и оне које нису а које се налазе у националним библиотекама у Италији, а посебно оној у Венецији, прегледају како бисмо искористили што више података које би оне могле да нам пруже.

Кључне речи: карта, медијавистика, картографија, Будва, романски топоними

Када је у питању уводни део рада нећемо почети са набрајањем историчара, што домаћих, што страних, који су допринели развоју картографије и указали на значај карте као помоћног средства у историји, па самим тим и у медијавистици. На почетку ћемо пренети причу Луиса Керола.¹ Он је испричао занимљиву причу о немачким картографима. Немачки картографи су познати као вешти и веома добри картографи. Картографи који су увек тежили ка савршенству. Као такви желели су да направе савршену карту Немачке, карту у размери 1:1. Схвативши да би било немогуће у тој размери начињена карта да се отвори, један од картографа је онда предложио да Немачка буде карта Немачке. Она би била тачне величине и пропорције, савршена карта.

Кнут Ћелстали, преносећи такође ову причу у својој књизи *Прошлост није више што је некад била*, изнео закључак да једно историјско истраживање и приказивање не може бити само пука репродукција стварности тако што ће научник мање-више механички средити све податке. „Не можемо само пасивно регистровати. Не можемо урачунати све. Потребно нам је оруђе, које нам помаже да изаберемо како ћемо ићи даље. Стварамо модел“².

¹ Писац књиге *Алиса у земљи чуда*.

² Knut Čelstal, *Prošlost nije više što je nekad bila*, Beograd 2003, 162. (О моделу даље 162–179).

Карта као модел је и гледиште историчара Питера Берка. Берк износи виђење да код карте као и код модела, корисност зависи од изостављања неких елемената стварности. Модел је интелектуална конструкција која поједностављује стварност како би нагласила оно што је опште и типично и што приказује групу сличних елемената. Карту треба посматрати као извор, као модел који може да поставља питања али и да пружа одговоре.³ Оно на шта треба посебно обратити пажњу јесу предуслови критичке употребе карте. Познавање њеног места у картографској традицији, однос према ранијим картама, аутентичност, зависности од ранијих извора итд. Све су то основни кораци којима треба приступити приликом рада са картама.⁴ Овакав поглед, излагање али и (његова) оправданост се огледа у питању које поставља С. Ћирковић: „Није ли и код историографије као код картографије за тачност потребна велика размера, није ли тачност могућно постићи тек кад на великој површини карте представљамо малу површину земљишта, кад је излагање довољно подробно и пространо да узима у обзир што је могућно више појединости и конкретних околности?“⁵

Требало би на самом крају овог дела и напоменути и дефиницију историје коју је дао Е. Х. Кар: „...проучавање човека и његове околине, дејства човека на околину и околине на човека. Циљ проучавања је исти: да се повећа човеково разумевање и савладавање окружења.“⁶ Управо ова дефиниција приближава се у великој мери коначном дефинисању карте. Стога је и сасвим јасна повезаност и узајамност картографије и историографије.⁷ Зато је тешко замислити рад модерних историчара без карте, карте као историјског извора.⁸

Картографија има дугу и интересантну историју која добро рефлектује стање културне активности али и људске перцепције света, у различитим периодима.⁹ Картографија се развијала још од старог века, да би свој врхунац у старом веку доживела у раду Клаудија Птоломеја.¹⁰ Из овог периода свакако треба напоменути и Појтингерову таблу (лат. *Tabula Peutingeriana*).¹¹ Средњовековне карте у историји картографије представљају, у географском смислу, неуспеле

³ Peter Berk, *Istorija i društvena teorija*, Београд 2002, 36.

⁴ Сима Ћирковић, *Сведочење карте у: Историографији и методологији*, Београд 2007, 255. даље (С. Ћирковић, *Сведочење карте*).

⁵ Исто, 259.

⁶ Е. Н. Carr, *What is History?*, 86.

⁷ Весна Иконовић, Драгица Живковић, *Методолошки концепти картографије*, Гласник српског географског друштва, свеска LXXXVII - бр. 2, Београд 2007, 153–164.

⁸ С. Ћирковић, *Сведочење карте*, 255–256.

⁹ Norman J. W. Thrower, *Maps and men, An examination of cartography in relation to culture and civilization*, New Jersey, 1972, 1–2. (даље N. Thrower, *Maps and men*).

¹⁰ Више о античкој картографији и њеном значају за наше просторе види у: Г. Шкриванић, *Monumenta cartographica Jugoslaviae I*, Античке карте, Београд, 1975.

¹¹ Ова мапа представља средњовековну копију мапе римских путева, која се данас налази у *Österreichische Nationalbibliothek* у Бечу. Добру реконструкцију карте уз помоћ технологије може се видети на сајту: <http://www.omnesviae.org/>. (16.9.2013). Док саму мапу можемо видети на сајту: <http://www.euratlas.net/cartogra/peutinger/index.html> (16.9.2013).

компилације, тада већ старих података са античких карата и спекулативне фикције. Развој карте у средњем веку имао је два различита тока. То су такозване Т-О карте настале под утицајем схоластичког учења цркве и њене представе о свету и земљи, и друге, велике карте света у боји од којих је сачувано свега неколико примерака. Другим током су се развијале тзв. поморске или портоланске карте¹² а пре свега услед развоја поморства.¹³ Таквим приступом средњовековне карте су биле најчешће сведене на грубе цртеже. Оне показују да се од Птоломејеве карте и његовог рада мало напредовало. Карте у периоду од VI до XIV века се често називају и *манастирске карте*, наравно по месту настанка. Код ових карата је и оријентација по Библији, па је зато Исток стављен у врх карте. Због тога су знања античких картографа много боље искористили арапски картографи. За нас је од посебног значаја Идрисијева карта света (*Tabula Rogeriana*). Карта представља компилацију из Птоломејеве *Географије*, арапских извора и географских знања западне Европе тог доба. Међутим, Европа је за Идрисија дознала тек 1592. када је у Риму штампано скраћено издање *Географије*.¹⁴ Почетак XV века¹⁵ обележава ново раздобље у европској картографији. Напуштају се крути принципи средњег века, пре свега хришћанско-теолошки поглед на свет и науку.¹⁶ Од посебног значаја за картографију наших предела, пре свега приморја, јесте италијанска картографија која је доживела свој процват у XVI веку. Италија је постала центар за производњу и трговину¹⁷ географским картама.¹⁸ Иако је Венеција, Италија генерално, са новим географским открићима полако заостајала за другима у картографији и даље је имала значајна имена у овој области. На првом месту треба издвојити Коронелија

¹² О поморским картама види у: Г. Томовић, *Поморска карта Ангелина Дулцерта из 1339. г.*, ИЧ 19 (1972), 79–99; Г. Томовић, *Југословенске земље на средњовековним поморским картама*, у Monumenta cartographica Jugoslaviae [Картографска грађа]: средњовековне карте. II; Т. Campbell, *Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500*, 371–463, in: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean Ed. by J. V. Harley and David Woodward, University of Chicago Press, 1987. (са старијом литературом).

¹³ Г. Томовић, *Територија Србије на картама до 1600. године*, 26, у: Д. Срејовић, *Србија и суседне земље на старим географским картама*, Београд, 1991; С. Мишић, *Хидрографија српских земаља на старим географским картама*, Гласник Историјског архива Ваљева, 34 (2000), 41–52. даље (С. Мишић, *Хидрографија српских земаља на старим географским картама*).

¹⁴ С. Мишић, *Хидрографија српских земаља на старим географским картама*, 41–42.

¹⁵ Рад који се бави нашим простором до XV века: Г. Томовић, *Српске земље у европској картографији до краја XV века*, у: Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања: зборник радова са округлог стола Историјског института. Подгорица, 1999, 189–198.

¹⁶ М. Николић, Monumenta cartographica Jugoslaviae: средњовековне карте. II, 67.

¹⁷ R. V. Tooley у својој књизи *Maps and Mapmakers, xiii*, London 1978. истиче да је карта и њена израда у том периоду представљала чист бизнис.

¹⁸ *Jugoslovenske zemlje na starim geografskim kartama : XVI, XVII i XVIII vek* / [izbor i tekst] Siniša Živković ; [fotografije Milinko Stefanović], 12. Посебно треба истаћи значајне картографе из Венеције: Giacomo Gistaldi, Paolo Forlani, Fernando Bertelli, Simone Pinargenti, Gian Francesco Camocio...

(Vincenzo Maria Coronelli).¹⁹ Његов велики углед у Венецији, Ватикану, Паризу, говори о поузданости и обавештености овог картографа.²⁰ У овом периоду је стварао и Ераут (Eraut, Napoleone Francesco). Његова карта Будве²¹ има значајан допринос у убикацији топонима о чему ће бити више речи у даљем раду.

На примеру будванског подручја, тачније њене епископије, биће приказан значај карте. У науци је установљено да се град практично поистовећује са епископијом.²² На Зетском приморју, самим тим и у Будви, духовна власт епископа се простире и поклапа са подручјем градског дистрикта.²³ На основу канона римокатоличке цркве епископско седиште може бити само у граду, па је стога уобичајено становиште да се неко насеље сматра градом ако је у њему неко црквено средиште.²⁴ Епископија (лат. *Diocesis*; у западном хришћанству бискупија) у црквеној употреби представља административну област Цркве.²⁵

Питање подручја будванског дистрикта је до сада у науци обрађено у оквиру радова Ж. Бујуклића и М. Антоновића.²⁶ За разлику од неких других градова на Зетском приморју дистрикт Будве је због недостатка извора мање познат. Повеље српских владара који су потврђивали границе нису сачуване. Из потврда будванских права, од различитих власти, такође немамо податке о границама.²⁷

Реконструкција подручја будванске комуне највише може бити установљена на основу будванских Анала и Статута града.²⁸ Требало би и напоменути да подручје које је под јурисдикцијом града и у којем важе посебни земљишни односи представља градски дистрикт.²⁹ Он готово никада није статичан, а чиниоци који томе доприносе јесу географски услови, политички (и унутрашњи

¹⁹ Списак радова у националној библиотеци Marciana у Венецији: <http://geoweb.venezia.sbn.it/geoweb/HSL/Coronelli/Coronelliana.html> (10.7.2013)

²⁰ *Jugoslovenske zemlje na starim geografskim kartama*, 12.

²¹ Будва је била предмет ауторовог интересовање али и мастер тезе: *Будванска епископија између Венеције и Србије у првој половини XV века* која је одбрањена на Филозофском факултету у Београду а под менторством проф. др М. Антоновића.

²² Ј. Калић, *Словени и Византијско урбано наслеђе, у: Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII)*; 23.

²³ К. Митровић, *Млетачки епископи Котора*, 31.

²⁴ М. Антоновић, *Град и жупа*, 23. са освртом на старију литературу.

²⁵ Ц. Линч, *Историја средњовековне Цркве*, Београд 1999. 494. Епископија је област којом управља епископ уз помоћ нижег свештенства. Епископија је од најранијих година поистовећивана са самим градом.

²⁶ Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне Будванске комуне*, Никшић 1988; М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003.

²⁷ М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва, у: Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII)*; 71; М. Антоновић, *Град и жупа*, 209.

²⁸ *Статут Будве*, ед. Н. Вучковић, Будва, 1988; К. Ивановић, *Будвански анали I-II*, ед. Н. Вучковић, *Историјски записи* 22/4 (1965), 623–652; Бока 10 (1978), 287–307. Топоними који нам се овде нуде веома су битни, о значају топонима вид. рад С. Мишић, *Топонамастика као извор за историјску географију*, у: *Студије о средњовековном Полимљу*, Ниш, 2012, 22–33.

²⁹ М. Антоновић, *Град и жупа*, 182.

и односи са залеђем) и демографска кретања.³⁰ Ширење градског дистрикта у зетском приморју било је могуће само на два начина: стрпљивом економском пенетрацијом у залеђе или чекањем да се политичке околности измене.³¹

Територија коју је обухватала будванска комуна у статутарним одредбама се назива „terra nostra“, разликујући уже градско језгро „citta“ од подручја изван градских зидина односно дистрикта, „distretto“. Међутим, статут нам не доноси даље одреднице и не прецизира где су се те границе простирале у време доношења статута. У самом статуту се помињу неколико локалитета Целестрина (Celestine), Прапратина, Шушањ (Sussana) као и сељаци из села Марковићи.³²

На основу будванског статута, данас још увек загонетни топоним Целестрина је представљала црквени посед, односно посед будванског капитола.³³ Топоним оваквог имена се не налази у самој околини Будве. Приближну убијацију, али њену припадност Бару, током XV века можемо да уочимо на основу упутства Венеције Азелину Боци који је као млетачки посланик боравио у Турској. У инструкцијама које је добио да предочи султану, требало је образложити како Венеција жели мир са Балшићима уз предају Будве са целокупним дистриктом. Са друге стране, Венеција је требало мирно да ужива своје поседе од Целестрине код Св. Марије Ратачке до Скадра.³⁴ Млечани су захтевали дакле у тим ратним годинама манастир који је припадао њима, међутим, на њиховим поседима ситуацију је контролисао Балша III. Сенат је током 1409. године упутио и једно посланство Јелени Балшић на преговоре, изричито захтевајући да опатија Св. Марије Ратачке са њеним поседима припадне Републици.³⁵ Физичка издвојеност Целестрине и њена делимична правна посебност није је одвајала од будванског дистрикта све до тренутка када су наступила бурна времена. Сасвим је могуће да се поклапа са успоном Паштровића, што је можда и узроковало њено одвајање.³⁶ Међу поседима који се потврђују Бару 1443. године налази се и Целестрина.³⁷

Када је реч о Прапратини, Статут је наводи у члану у којем забрањује давање земље у закуп сељацима који станују ван дистрикта, код Прапратине.³⁸ У непосредној близини Целестрине, налази се и село Шушањ, чијим сељацима

³⁰ Исто. 179.

³¹ М. Антоновић, *Град и жупа*, 181.

³² Н. Вучковић, *Статут Будве*, 72; Ж. Бујуклић, *Правно уређење*, 39.

³³ М. Антоновић, *Град и жупа*, 209.

³⁴ J. Valentini, *Acta Albania Veneta VII*, nr. 1473, Munchen, 1969–1979. даље (AAV).

³⁵ М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара*, 171, у: Прекинут успон. Границе опатије на северу су почињале од Сутоморског теснаца.

³⁶ М. Антоновић, *Град и жупа*, 211.

³⁷ AAV XVIII, nr. 4860.

³⁸ Н. Вучковић, *Статут Будве*, 101; Ж. Бујуклић, *Правно уређење*, 222. М. Антоновић, *Град и жупа*, 211. Што се тиче убијације М. Антоновић закључује сасвим исправно да се будванска Прапратина не може поистовећивати са Дукљаниновом, јер је она пак лежала између Бара и Улциња што је ипак предалеко од Будве за било какав однос са њом.

је било дозвољено да напасају стоку у дистрику уз дажбине које су се давале казнац.³⁹ Топоним Шушањ и данас постоји. Разлог због којег су ови топоними преживели све редакције и преписе статута јесте припадност жупи и посебни привредни односи са Будвом.⁴⁰ Други извор који нам пружа податке за реконструкцију јесу *Будвански анали*, писца Крсте Ивановића. Он је 1650. године забележио да је у време „готских војвода“ граница Будве ишла од Бечића (реке), преко Три Студенца, Колијеша (Кољежа, Colieso), Мајстора и Ђурђевца (цркве), потом потоком Дреновштица до Црвеног камена. Из наведених топонима се види да су у склопу будванске комуне припадали Завала, Маине, Побори и део Грбаљске жупе.⁴¹ Међутим, с временом се област под разним околностима смањивала, да би у Ивановићево време подручје под јурисдикцијом Будве обухватало област од Бјелаштице (речица), до Пријевора са Сеоцем (село) под брдом Св. Спас.⁴² Поморске границе, како наводи Ивановић, очувале су се и простирале се од Которског залива до Црног рта. Будва је сводећи свој дистрикт на једну трећину успела да задржи море, пре свега као свој привредни простор.⁴³

Податак о поморској граници налазимо и у документу који је настао нешто раније⁴⁴, сачуваном у Државном архиву у Венецији. У њему се Будвани обраћају сенату са молбом да Паштровићи морају да плаћају царине од промета вина и остале робе, јер су се ови последњи налазили на њиховој територији чија *стара граница* је ишла од Црног рта до Бококоторског залива.⁴⁵ Будвани су се тада позивали на привилегије које су поднели као доказ ради признавања њихових права.⁴⁶ Овом захтеву није удовољено, али нам указује на чињеницу да су се Будвани на време снабдели фалсификатима како би остварили своје територијалне претензије.⁴⁷ Западна граница будванског дистрикта, према которским поседима, позната нам је на основу уговора о миру између Србије и Венеције из 1426. године. Гранична линија је ишла од рта Јаз, потом преко Пријевора и Дубовице до Мајстора.⁴⁸ Западна граница будванског дистрикта је

³⁹ Н. Вучковић, *Статут Будве*, 101; Ж. Бујуклић, *Правно уређење*, 19, 87; М. Антоновић, *Град и жупа*, 211.

⁴⁰ М. Антоновић, *Град и жупа*, 212.

⁴¹ *Будвански анали I*, 646–647.

⁴² *Будвански анали I*, 647. М. Антоновић, *Град и жупа*, 212. Околност која је довела до те промене јесте дуготрајан процес опадања комуне након смрти цара Душана па све до учвршћивања власти Венеције.

⁴³ М. Антоновић, *Град и жупа*, 213.

⁴⁴ 1. децембар 1587. година.

⁴⁵ Фарлати такође доноси податак о граници на мору. D. Farlati, *Illyricum sacrum VII, Venetiis*, 1800–1817. 211. даље (*Illyricum sacrum*).

⁴⁶ Г. Станојевић, *Документи за проучавање друштва Котора, Будве и Паитровића*, Бока 17 (1985), 186.

⁴⁷ М. Антоновић, *Град и жупа*, 213. О Паштровићима и односу са Будвом подробније И. Божић, *Паитровићи*, у: Немирно Поморје, Београд, 1979, 106–155.

⁴⁸ *AAV XII*, пг. 3075. М. Антоновић, *Град и жупа*, 206–209. Треба истаћи и топоним *Saxo Roso* (Црвени камен), који се налазио на граници између Котора и Будве. О подручју которског

још више позната на основу повеље цара Стефана Душана о границама Котора.⁴⁹

За упознавање подручја будванске епископије може да послужи бележница каноника Петра Марковића која је настала 1708. године.⁵⁰ Значај овог документа се огледа у катастиху добара Цркве св. Јована Крститеља у којем је наведено ко су власници земље, суседне земље, затим која се култура узгаја, његова величина, дажбине и други подаци. Нажалост овај документ до сада није објављен и чува се у ХАЗУ. Посебно је значајно то што се спомињу називи предела, што нам омогућава да још боље уочимо величину будванског дистрикта. Наводе се следећи топоними⁵¹: Госпоштина⁵², Топлиш, Бјелин до, Бабин до, Бражде, Фонтана (Fontana), Фиумура (Fiumura), Бјелаустица, Блато, Арцере (Arcere), Подспилице, Стражница, Каржулице, Брдо, Дубовица, Царине. Наведени топоними се подударају са онима који се налазе у исправама из ранијих времена, са краја XV века. За разлику од свог западног суседа Котора али и југоисточног Бара, Будва показује сиромашнију слику у броју топонима, посебно топонима романског порекла. Још ако узмемо у обзир да су Целестрина, Шушањ, Самбро, топоними романског порекла, припадали такозваним „прекоморским“ поседима Будве, који су много ближи Бару.⁵³

Једини топоними романског порекла у оквиру самог дистрикта наводе се у споменутој бележници Петра Марковића а то су Фонтана, Фиумура и Арцере. Фиумура је према мишљењу професора М. Антоновића, настала тек у доба млетачке власти и представља италијанску реч са домаћим наставком.⁵⁴ Фонтана је топоним романског порекла чију убикацију можемо извршити на основу карте коју је израдио *Eraut, Napoleone Francesco*.⁵⁵ На изворишту реке Грђевице која се од Будве налази североисточно уцртан је топоним Фонтана.

дистрикта опширније М. Антоновић, *Град и жупа*, 199-209; К. Митровић, *Млетачки епископи Котора*, 31-38.

⁴⁹ С. Ћирковић, *Повеља цара Стефана Душана о границама Котора*, 37-58, у: Стари српски архив 10, 2011. (Допунио и за штампу приредио Ђорђе Бубало)

⁵⁰ Нажалост овај документ до сада није објављен и није био доступан аутору, чува се у ХАЗУ, Marcovich Petrus, Terminationes seu decreta ac alia acta ad futuram cautellam et regulam pro bono regime ecclesiae cathedrales s. Johannis Baptista de Budua, Arhiv Jazu, sign I d. 103. (Према наводу Ж. Бујуклића). Значај овог документа се огледа у катастиху добара цркве св. Јована Крститеља у којем је наведено ко су власници земље, суседне земље, затим која се култура узгаја, његова величина, дажбине. Ж.Бујуклић, *Правно уређење*, 40.

⁵¹ О развоју топонимије видети: Г. Шкриванић, *Најважније етапе у развоју топонимије југословенских земаља на старим картама*, Историјски часопис, књ. XVIII, (1971), 115–121.

⁵² К. Ивановић, *Будвански анали I*, 626. Уз Госпоштину која се налази уз саме зидине налази се и локалитет Фратарске њиве.

⁵³ М. Антоновић, *Град и жупа*, 248–249.

⁵⁴ Ж. Бујуклић, *Правно уређење*, 40; М. Антоновић, *Град и жупа*, 249. (Ita. -mura/зид)

⁵⁵ http://iccu01e.caspur.it/ms/internetCulturale.php?id=mag_GEO0025813&teca=GeoWeb++Marciana датум преузимања (1.6.2013). У прилогу је достављен и извештај у коме су наведени сви градови и утврђења које Ераут уцртао.

Сама реч *фонтана* је латинског порекла и има значење извор.⁵⁶ Тиме је извршена убикација једног од три топонима које наводи Петар Марковић а који се налазе у оквиру самог будванског дистрикта.⁵⁷

Како немамо овако детаљну карту Будве од неког другог аутора, отежавајућа је околност за сучељавање две карте. Но и поред ове чињенице, на основу осталих карата које је сачинио Ераут а пре свега градова на Јадранској обали и са колико прецизних топонима и детаља говори нам о информисаности и познавању терана овог картографа у служби Венеције.⁵⁸

Захваљујући дигитализацији и доступности нових карата могуће је извршити убикацију неких локалитета који су до сада у науци били непознати. Овим је показан значај карте у медијавистици, у науци уопште. Показана је и потреба да се што више карата које су дигитализоване, и оне које нису а које се налазе у националним библиотекама пре свега у Италији, а посебно оној у Венецији,⁵⁹ прегледају како бисмо искористили што више нових података које би оне могле да нам пруже. Тиме бисмо значај карте, картографије и њено место као помоћне историјске науке унапредили још више.

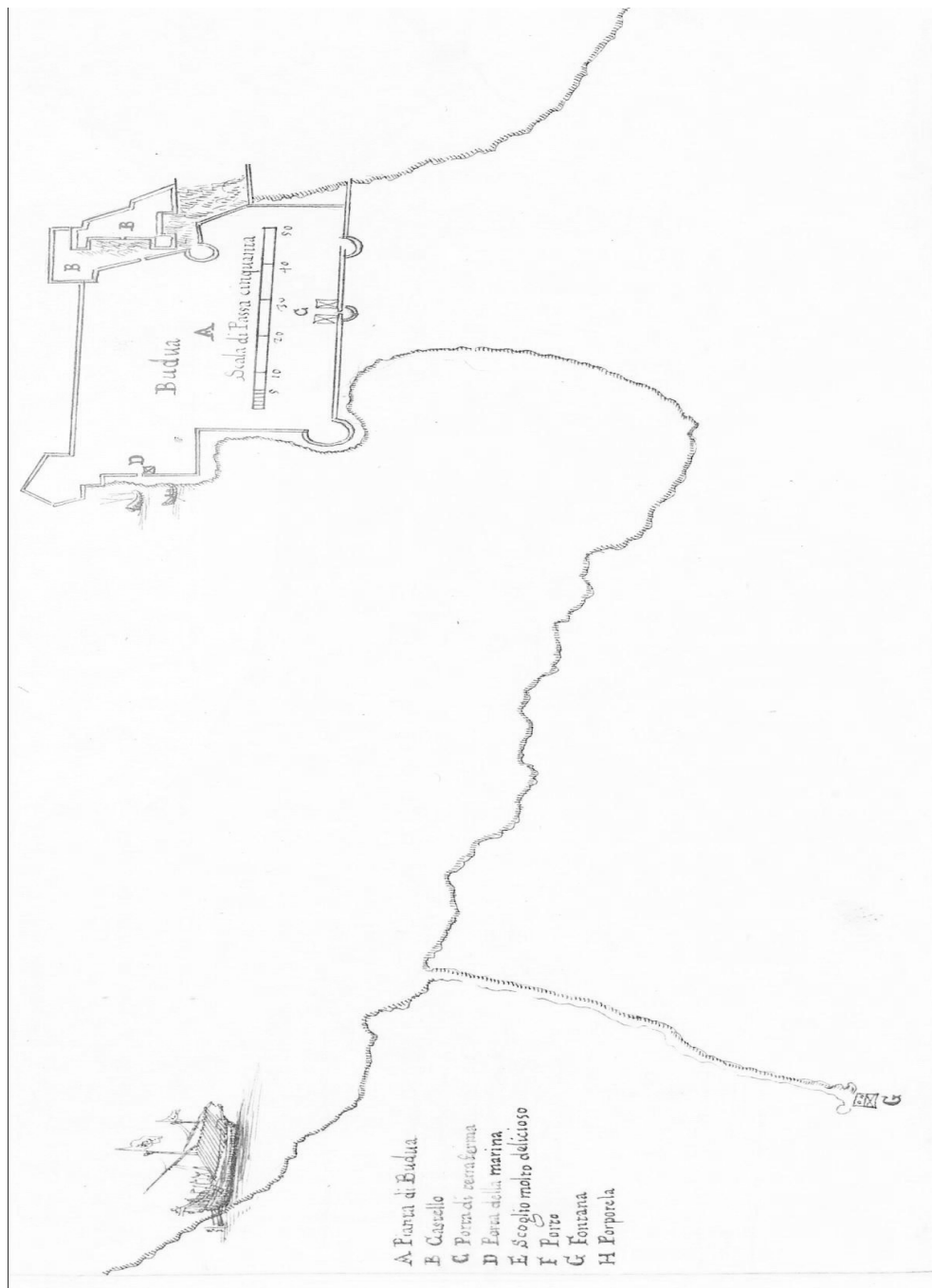
⁵⁶ М. Kostrenčić, *Lexicon Latinitatis medii aevi Iugoslaviae I*, 1973, 470.

⁵⁷ Ц. Тош, *У трагању за историјом*, 87. „Историчар воли изворе који су временски и изворно ближи догађајима али и извори удаљени од догађаја имају свој значај.“

⁵⁸ Остале карте могу се прегледати на сајту: <http://www.internetculturale.it> (6.8.2013). У Прилогу је достављен и извештај на основу којег се може видети које је све градове израдио на картама.

⁵⁹ <http://marciana.venezia.sbn.it/> (6.8.2013)

Прилог

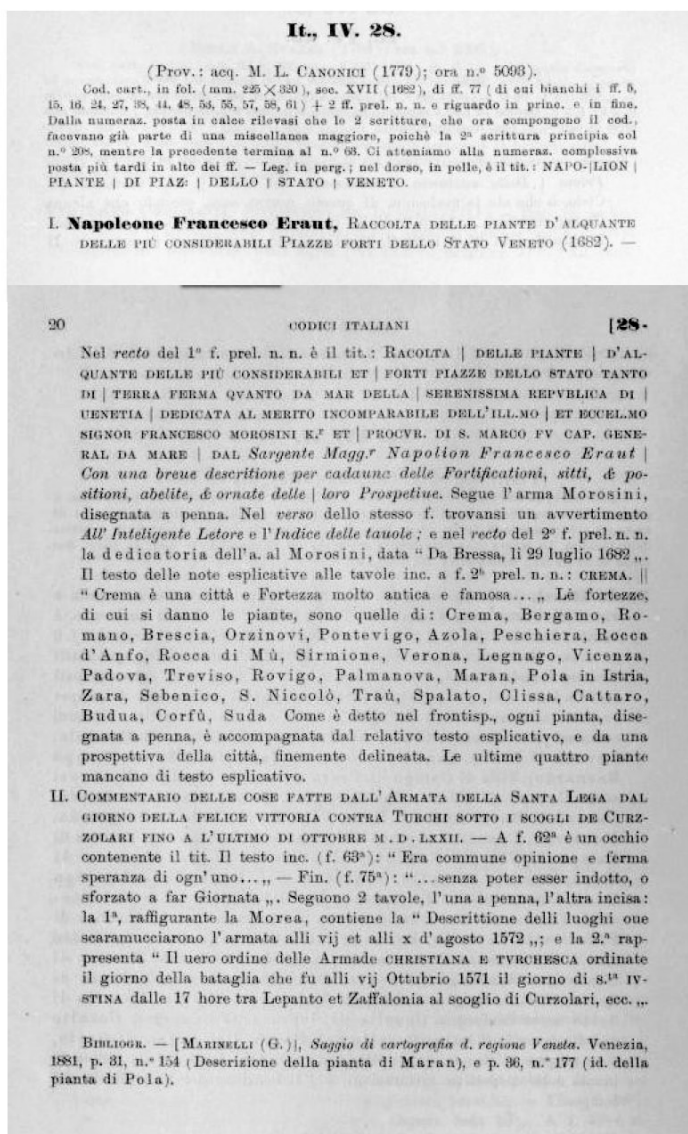

http://iccu01e.caspur.it/ms/internetCulturale.php?id=mag_GEO0025813&teca=GeoWeb+-+Marciana;
аутор карте: *Eraut, Napoleone Francesco*; датум настанка карте 29. 07. 1682.

Ms. It. IV, 28 (=5093)

Napoleone Francesco Eraut, *Raccolta delle piante d'alquante delle più considerabili piazze forti dello Stato Veneto, 1682*

Frati-Segarizzi, Catalogo dei codici marciiani italiani, vol. 2, pp.19-20

Преузео са: <http://geoweb.venezia.sbn.it/cms/images/stories/MsGeo/05093.pdf>

Литература

- Статут Будве*. (1988). (ед. Н. Вучковић). Будва.
- Farlati, D. (1800–1817). *Illyricum Sacrum VII. Venetiis*.
- Valentini, J. (1969–1979). *Acta Albaniae Veneta II–III (2–24)*. Munchen.
- Антоновић, М. (2003). *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*. Београд.
- Berk, P. (2002). *Istorija i društvena teorija*. Beograd.
- Благојевић, М. *Град и жупа – међе градског друштва*, у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII)*, 67–84. Смедерево.
- Бујуклић, Ж. (1988). *Правно уређење средњовековне будванске комуне*. Никшић.
- Campbell, T. (1987). *Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500*, 371–463, in: *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* Ed. by J. V. Harley and David Woodward, University of Chicago Press.
- Carr, E. H. (1961). *What is History?* Cambridge University Press.
- Ćelstal, K. (2003). *Prošlost nije više što je nekad bila*. Beograd.
- Ћирковић, С. (2011). *Повеља цара Стефана Душана о границама Котора*, 37–58, у: *Стари српски архив 10 (допунио и за штампу приредио Ђорђе Бубало)*.
- Ћирковић, С. (2007). *Сведочење карте у: Историографија и методологија*, Београд.
- Иконовић, В., Живковић, Д. *Методолошки концепти картографије*, Гласник српског географског друштва, свеска LXXXVII - бр. 2, Београд 2007, 153–164.
- Ивановић, К. (1978). *Будвански анали I-II*, ед. Н. Вучковић, *Историјски записи* 22/4, 623-652; *Бока* 10 (1978), 287–307.
- Калић, Ј. (1992). *Словени и византијско урбано наслеђе*, у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII)*, 21–32, Смедерево.
- Kostrenčić, M. (1973). *Lexicon Latinitatis medii aevi Jugoslaviae I*, Zagreb.
- Линч, Џ. (1999). *Историја средњовековне цркве*. Београд.
- Мишић, С. (2000). *Хидрографија српских земаља на старим географским картама*, Гласник Историјског архива Ваљева, 34, 41–52.
- Мишић, С. (2012). *Топонамастика као извор за историјску географију*, у: *Студије о средњовековном Полимљу*, Ниш, 22–33.
- Митровић, К. (2007). *Млетачки епископи Котора: 1420–1513*, Београд.
- Николић, М. *Ренесанса Птоломејеве географије*, Monumenta cartographica Jugoslaviae [Картографска грађа]: средњовековне карте. II
- Спремић, М. (2005). *Ратачка опатија код Бара*, у: *Прекинути успон, Српске земље у позном средњем веку*, Београд.
- Станојевић, Г. (1985). *Документи за проучавање друштва Котора, Будве и Паиштровића*, Бока 17.
- Шкриванић, Г. (1971). *Најважније етапе у развоју топонимије југословенских земаља на старим картама*, *Историјски часопис*, књ. XVIII, 115–121.
- Thrower, N. J. W. (1972). *Maps and men, An examination of cartography in relation to culture and civilization*, New Jersey.

- Томовић, Г. *Југословенске земље на средњовековним поморским картама*, у *Monumenta cartographica Jugoslaviae* [Картографска грађа]: средњовековне карте. II
- Томовић, Г. (1972). *Поморска карта Ангелина Дулцерта из 1339. г.*, ИЧ 19, 79–99.
- Г. Томовић, *Српске земље у европској картографији до краја XV века*, у: Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања: зборник радова са округлог стола Историјског института. Подгорица, 1999, 189-198.
- Томовић, Г. (1991). *Територија Србије на картама до 1600. године*, у: Д. Срејовић, Србија и суседне земље на старим географским картама, Београд.
- Tooley, R. V. (1978). *Maps and Mapmakers*, London.
- Тош, Џ. (2008). *У трагању за историјом*, Београд.
- Jugoslovenske zemlje na starim geografskim kartama: XVI, XVII i XVIII vek.* (1990). [izbor i tekst] Siniša Živković ; [fotografije Milinko Stefanović]. Beograd: NIP Jugoslavija EKO.

Vladan D. Stanković

THE MAP AS AN AUXILIARY INSTRUMENT IN MEDIEVALISM

Summary: The map as an auxiliary instrument in medievalism has already been pointed out in historical science by works of Gavro Škrivanić, Gordana Tomović and the others. Indicating the already available works, thanks to the process of digitizing and attainability of new maps, it is now possible to locate some regions unknown to science so far.

Researching the area of Budva and its diocese in the medieval age, among seldom Roman toponyms we consider Fontana, Fiumura and Arcere noted by Budvan prebendary Petar Marković. Based on the seventeenth century map made by Eraut, Napoleone Francesco, it would have been a try to locate one of three quoted toponyms. It would show the significance of map in medievalism, but also the need to inspect as much maps as possible, not only digitized, but also those which are not. Placed in National library of Italy, with emphasis on the one in Venice, it would help the proper data usage.

СРПСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О УНИЈАЋЕЊУ СРБА У СЕДАМНАЕСТОМ ВЕКУ

Сажетак: Унија цркава постала је предмет интересовања различитих научних дисциплина посебно историје, одмах након Велике шизме или Раскола, 1054. године. Међутим, на основу прегледа литературе дошло се до сазнања да је мало публикованих радова посвећено унијаћењу Срба који су живели на територији Османског царства у седамнаестом веку. И поред доступности извора, српска историографија се углавном бавила унијаћењем Срба у средњем веку или унијаћењем Срба који су живели северно од Саве и Дунава. Циљ рада је да пружи увид у достигнућа домаће историографије на тему унијаћења у седамнаестом веку и да укаже на потребу темељнијег истраживања ове теме.

Кључне речи: унија, унијаћење, Конгрегација за пропаганду вере, српска историографија

1. Увод

Унијаћење Срба, и поред тога што у научној јавности, али и међу лаицима изазива велико интересовање, у српској историографији није довољно истражено. Постоји више разлога недовољног бављења проблемом унијаћења од којих нам се најзначајнијим чине: државна политика бивше СФРЈ која је дуго потискивала овај проблем, опречна мишљења о самом процесу међу римокатолицима¹ и православцима и недовољно изучавање објављене грађе архива Конгрегације за пропаганду вере и Тајног Ватиканског архива.

Све до почетка деведесетих година прошлог века, тачније до распада државне заједнице у којој су Срби и Хрвати чинили већинско становништво, готово се није писало о процесу унијаћења. Тек је неколико страна капиталних

¹ Придев „католички“ (од грчке речи *katholikos*, општеважећи, свеобухватни, универзални) први пут је употребио Игњатије Антиохијски (107) и под њим је означавао Васељенску цркву. Међутим, овај појам се од давнина везивао за Западну цркву, иако га Исток никада није одбацио. Од XVI века, појам „римокатолички“ означавао је религиозно тело које признаје папу као поглавара читаве цркве, са седиштем у Риму као центром црквене заједнице. Иако је на основу ранијег написаног Католичка црква синоним за Васељенску цркву, када се спомене или када се пише о њој, углавном се мисли на Римокатоличку цркву (S. Barišić, *Katolička crkva u Srbiji i Beogradu*, Religija i tolerancija 6 (2006) 163).

историографских дела попут *Историје српског народа*² и *Историје српске православне цркве*³ Ђоке Слијепчевића посвећено овом проблему.

Процес унијаћења у српским земљама отпочео је одмах након Велике шизме или Раскола 1054. године и изазвао је од самог почетка пажњу, духовних и световних поглавара нашег народа. Ипак, на основу прегледа литературе дошло се до сазнања да је мало публикованих радова посвећено унијаћењу Срба у седамнаестом веку. У раду после осврта на процес унијаћења, указујемо на најзначајнија дела у којима се разматра овај процес.

2. Унијаћење у српској историографији

2.1. О унијаћењу

Одмах после Раскола хришћанске цркве, у оквиру римокатоличке цркве присутна су видљива настојања да се потчине православни верници Риму, тачније папи. Ова настојања прикривена су римокатоличком идеологијом, у којој се отворено не говори о потчињавању православаца, већ о уједињењу хришћана. Потенцирање на уједињењу допринело је да покрет добије назив унија⁴, унијатство, унијатска црква.

Појмови унија, унијатство, унијатска црква се користе да би се њима означили православни хришћани који су потпали под власт папе и који проповедају учење, укључујући и филиокве Римокатоличке цркве, односно прихватају папски примат и у заједници су са Римом. Званично, римокатолици називају унијате „грко-католицима“ или „католицима источног обреда“.⁵

О процесу унијаћења постоје супротна гледишта међу римокатолицима и православцима. Док римоцентрични кругови представљају унију као корак ка уједињењу хришћанског Истока и Запада, за православно становништво она углавном има негативну конотацију. Ово не би требало да чуди јер се унијаћење у Србији углавном везује за дешавања у двадесетом веку и рад загребачког надбискупа Алојзија Степинца који је на простору Независне Државе Хрватске током Другог светског рата, насилно покристио преко 250.000 православних верника.⁶ Како би се процеси присилног превођења православног становништва у римокатоличку веру приказали у бољем светлу, велики број, пре свега про-

² *Историја српског народа 3, Том 2*, Београд 1994, 7–86 (Р. Самарџић).

³ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве, књ. 1. Од покритавања Срба до краја XVIII века*, Београд, 1991.

⁴ Унија, од латинског *unio*, јединство.

⁵ Видети шире: З. Милошевић, *Унија и православни Словени*, Унија. Политика Римокатоличке цркве према православним Словенима, Београд 2005, 7–26 и *Enciklopedija živih religija*, Београд 1992, 760.

⁶ А. Левтић, *О унијаћењу на територији Српске православне цркве, Теолошки погледи*, версконаучни часопис 1–4 (1991), 145.

унијатских историчара, попут Јанка Шимрака⁷ приказује Унију као добровољни прелазак православних верника под окриље римокатоличке цркве.

Међутим, у готово свим релевантним лексиконима српског и хрватског говорног подручја при одређењу појма указује се да процес унијаћења није био добровољан, већ да се одвијао под притиском. У *Рјечнику страних ријечи израза и кратица* Братољуб Клаић пише да су унијати „припадници гркокатоличке цркве, тј. некадашњи православци који су се под политичким притиском 'сјединили' с римокатоличком црквом“.⁸ Слично Клаићу, Милан Вујаклија у *Лексикону страних речи и израза* наводи да су унијати „православни који су се под политичким притиском 'поново сјединили' са римокатоличком црквом тако што су признали власт папину и догму филиоква...“.⁹ Пошавши од оваког одређења појма, многи сматрају, попут Зорана Милошевића да процес унијаћења доприноси и губљењу културног и националног идентитета. У том смислу, Милошевић пише: „Нема народа који је примио унију да је учинио значајна културна достигнућа. Напротив, унија је обично сузбијала народну културу и наметала латинску (језик, писмо, обичаје, начин градње цркава...). У том смислу, условно речено, деструкција је била испред конструкције“.¹⁰

2.2. О унијаћењу Срба у седамнаестом веку

Током седамнаестог века српски народ живео је на подручјима Османског царства, Хабзбуршке монархије и Млетачке републике. Зато, када се говори о унијаћењу Срба треба раздвојити простор јужно и северно од Саве и Дунава. Наиме, на подручју Османског царства, Османлије се нису превише занимали за теолошке расправе између самих хришћана и трудиле су се да извуку што већу личну корист из њихових сталних размирица. Османлије нису подржавале унијатске мисионаре, који лишени помоћи централне управе на тлу османског царства нису остварили већи успех, па самим тим нису оставили ни већи историјски траг.

Притисак римокатоличких мисионара на православно становништво појачан је након што је папа Гргур XIII 1577. односно 1580. године у Риму основао *Collegium Graecum* и *Collegium Illyricum*. Основни циљ ових колегијума био је да њихови ученици, након завршетка школовања, постану главни носиоци римокатоличких идеја у свом народу. Тешка финансијска ситуација у којој су се колегијуми налазили, као и жеља да се прође што јефтиније при образовању младића са Балкана, допринели су да свршени питомци ових школа не постигну запаженије успехе. Паралелно са радом и активношћу колегијума, прозелитска активност Римске курије настављена је и појачана након Тридент-

⁷ Ј. Шимрак, *Павао Зорчић, марчански владика*, Загреб 1933.

⁸ В. Клаић, *Рјечник страних ријечи и израза*, Загреб 1968.

⁹ М. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 2004.

¹⁰ З. Милошевић, нав. дело, 18.

ског концила (1545–1563),¹¹ чији је основни циљ био да се стане на пут даљем ширењу реформације на Западу. План курије био је да све већи губитак верника на западу, који је подразумевао и губитак финансијских средстава која су верници плаћали цркви, надомести преобраћењем православних верника на истоку Европе, где су хришћани остављени без заштите својих средњовековних држава били лака мета за преобраћење.

Како би био сигуран да ће се одлуке Тридентског концила извршавати, папа Пије IV је 2. августа 1564. године основао Конгрегацију концила (*Congregazione del Concilio*). Убрзо су овлашћења Конгрегације порасла, па у време папе Пија V (1566–1572), Конгрегација има власт да тумачи концилске одлуке – што је у почетку било у личној надлежности папе и да решава спорна питања која су произишла у односу на њих. Сикст V (1585–1590) је у Конституцији *Immensa aeterni* од 22. јануара 1588. године потврдио и консолидовао Конгрегацију концила. Признао јој је легитимитет и поверио власт да тумачи одлуке Тридентског концила (изузимајући одлуке које се односе на догме вере) и да проверава и одобрава одлуке провинцијских синода, да прегледа бискупске релације (извештаје) о стању у њиховим бискупијама.¹²

Папа Гргур XV (1621–1623) је 22. јуна 1622. године булом „*Inscrutabili divinae providentiae*“ основао Конгрегацију за пропаганду вере (*Congregatio de propaganda fide*) или скраћено „Пропаганду“. Све што се односило на мисионарску делатност Конгрегације концила, прешло је у надлежност новоосноване Конгрегације.¹³ Основни задаци Конгрегације за пропаганду вере били су да ради на спровођењу уније међу православцима, да враћа протестанте у крило римокатоличке цркве и шири римокатолицизам међу нехришћанима.¹⁴ Конгрегација је имала свој архив, тако да су о њеној активности на подручју Османског царства остали писани подаци.

Незаобилазно дело које се бави односом Римске курије према балканским народима јесте монографија Јована Радонића *Римска курија и јужнословенске земље: од XVI до XIX века*.¹⁵ Радонић је обрадио готово све значајније покушаје унијаћења, а ми ћемо споменути само неке од њих, који су се десили у седамнаестом веку. У првом делу књиге Радонић се осврнуо на оснивање Конгрегације за пропаганду вере, њену организацију и рад њених мисионара на Балкану. Посебан акценат стављен је на рад апостолског визитатора (касније и барског надбискупа) Петра Мазарекија, који је 1623–1624. године извршио своју прву

¹¹ О Тридентском концилу видети више: Ж. Делимо, *Католицизам између Лутера и Волтера*, Сремски Карловци 1993; Ј. Поповић, *Црквена историја са црквеностатичким додатком*, Књ. 2, (од 1054 до 1912.), Нови Сад 1995; John W. O'Malley: *Trent: What Happened at the Council*, Cambridge (Massachusetts), The Belknap Press of Harvard University Press 2013, H.Jedin, *Konziliengeschichte*, Freiburg im Breisgau 1959.

¹² М. Јачов, *Списи тајног Ватиканског архива XVI–XVII века*, Београд 1983, IX.

¹³ М. Ђорђевић, Извештај апостолског визитатора Петра Мазарекија о Србији (1623–1624), *Браничевски гласник* 6 (2008), 44.

¹⁴ М. Јачов, *Списи конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима, 1622–1644*, Београд 1986, X.

¹⁵ Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље: од XV до XIX века*, Београд 1950.

канонску визитацију Угарске, Босне, Србије и Бугарске. Доста пажње посветио је и раду мисионара фране Леонардија, који је у време патријарха Пајсија (1644–1647) успео да придобије за унију цетињског митрополита Мардарија и његовог архиђакона Висариона. Један од значајнијих доприноса Радонићевог писања је и разоткривање сабора у Морачи који је наводно одржан 1654. године. Јован Радонић је доказао да је сабор измислио Павлин Демски и да је цела „прича“ око унијаћења изведена без знања патријарха Гаврила Рајића, митрополита Василија Јовановића Острошког и митрополита ваљевско-ужичког Јефтимија, што је било у супротности са тврдњама Павлина Демског. Иако објављена сада већ давне 1950. године, књига је до данас остала најсвеобухватније и најчешће цитирано дело, што говори о неоспорном квалитету Радонићевог писања и истраживања, али и о својеврсном проблему српске историографије, чији истраживачи нису посвећивали довољно пажње овом периоду.

У последње време, млађи истраживачи овом периоду и проблему поклањају све већу пажњу. Катарина Митровић у радовима „О делатности смедеревског-београдског администратора Петра Катића (1625–1621), Алберта Ренђића (1625–1629) и Петра Мазарекија (1631–1634)“ и „Сремски викар Лука Наталис (1681–1720)“¹⁶, као и Милош Ђорђевић у чланку „Извештај апостолског визитатора Петра Мазарекија о Србији (1623–1624)“¹⁷ анализирају извештаје апостолских визитатора који су обилазили балканско полуострво у седамнаестом веку. Значај ових извештаја је велики за расветљавање прилика у овом периоду на Балкану, јер садрже податке не само о црквеним, већ и о демографским, културним и економским приликама.

За црквену историју од значаја је тротомно дело Зорана М. Јовановића штампано као прилог обележавању 85-годишњице поновног успостављања Београдске надбискупије *Београдска римокатоличка (над)бискупија њени натпастори и цркве кроз епохе*, а за нас други том који обрађује период од 1521. године па све до краја осамнаестог века. Јовановић, на преко 900 страница приказује историју београдске надбискупије, међутим, вешто избегава питања која би изазвала опречна мишљења о унијаћењу код римокатолика и православца.¹⁸

Положај Срба у Османлијском царству битно се разликује од положаја у Хабзбуршкој монархији, а разликује се и однос Османлија и Хабзбурговаца према покрштавању православца. Монархија је у мирнодопском периоду допуштала притисак на православно становништво. Насупрот томе, у случајевима непосредне спољне опасности трудила се да обезбеди поштовање права и привилегија које су Срби имали. Као резултат заједничког деловања мисионара и државне администрације у Хабзбуршкој монархији долази до стварања Марчанске уније и уније у

¹⁶ К. Митровић, О делатности смедеревско-београдских администратора епископа Петра Катића (1625–1621), Алберта Ренђића (1625–1629) и Петра Мазарекија (1631–1634), *Зборник радова*, (Свеске, 6), 2008, стр. 221–234; и Сремски викар Лука Наталис (1681–1720), *Београдски историјски гласник*, 2011.

¹⁷ М. Ђорђевић, нав. дело.

¹⁸ Z. M. Jovanović, *Beogradska rimokatolička (nad)biskupija, njeni natpastiri i crkve kroz epohe*, *Књ.2. Од 1521. године до освита новог доба*, Београд 2011.

Жумбреку. О унијаћењу Срба који су живели северно од Саве и Дунава више се писало и биле су предмет студиознијег истраживања у српској историографији.

Срби су масовније кренули да насељавају „вретанијску“ област након што је 1578. године дабробосански митрополит Гаврило Аврамовић, са групом калуђера пребегао у ове крајеве, где је основао и манастир Марчу код Иванић-града у близини Загреба. Симеон Вретанијски постављен је за епископа ове епархије 1609. године. Због великог притиска хрватске црквене и световне властеле, а у жељи да заштити своју паству, Симеон Вретанијски је уз посредовање Мартина Дубравића (особе српског порекла, који је уз заузимање љубљанског бискупа Томе Хрена постао парох Иванић-града) ступио у везу најпре са папским нунцијем у Грацу, Петром Антонијем, а преко њега и са римским папом Павлом V. Епископ Симеон посетио је Рим 1611. године где је сем признања папског примата, можда прихватио и Фирентинску унију. Ипак, задржао је словенски језик, православне обреде у цркви, као и стари јулијански календар. Међутим, није прекидао везу са Пећком патријаршијом, а није постао ни викар загребачког бискупа. Овакав полуунијатски став српских епископа трајао је све до 1670. године када је доведен унијатски епископ Павле Зорчић. Сви марчански монаси који су се противили унији, ухапшени су 1672. године и оковани упућени на Малту, на доживотну робију, где су и окончали живот.¹⁹

О Марчанској унији писали су, пре свега пред крај деветнаестог века најпре Манојло Грбић у делу *Карловачко Владичанство*,²⁰ Ђорђе Рајковић у *О манастиру Марча*,²¹ а потом у првој половини двадесетог века, затим Радослав Грујић у *Пропаст манастира Марча*,²² Алекса Ивић у *Из историје цркве хрватско-славонских Срба*²³, *Марчанска епископија*²⁴, Душан Кашић у *Отпор марчанској унији*.²⁵

У другој половини двадесетог века, осећа се својеврсна празнина на пољу историје цркве која је последица, пре свега, политичког стања у земљи. Ту празнину покушали су да попуне Ђоко Слијепчевић својим радом „Између католицизма и уније“²⁶ и Славко Гавриловић радовима „Унијаћење и покатоличавање Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XIII–XIX век)“ и „Унијаћење Срба у Хрватској, Славонији и Барањи (XVI–XVII)“.²⁷

¹⁹ Ј. Радонић, нав. дело, 50–52. и А. Јевтић, нав. дело, 139

²⁰ М. Грбић, *Карловачко Владичанство: прилог к историји Српске православне цркве. Књ. 1, Како је ово Владичанство постало из српскијех насеобина, каква судба бијаше прије патријарха Чарнојевића, а каква послје њега до владике Ненадовића 1774*, Карловац 1891.

²¹ Ђ. Рајковић, *О манастиру Марча, Летпис Матице српске*, 1880.

²² R. Grujić, *Propast manastira Marča*, Zagreb 1908.

²³ A. Ivić, *Iz istorije crkve hrvatsko-slavonskih Srba tokom XVII. veka*, Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva, 2, Zagreb 1916., 20–32; Исти, *Марчанска епископија*, Братство, Друштво Св Саве XVIII, 1924.

²⁴ А. Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана*, Суботица 1923.

²⁵ Д. Кашић, *Отпор Марчанској унији: Лепавинско-северинска епархија*, Београд 1986.

²⁶ Ђ. Слијепчевић, *Између католицизма и уније*, Краљево и Београд, 1992

²⁷ С. Гавриловић, *Унијаћење и покатоличавање Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XIII–XIX*

Ново поглавље у историји унијаћења Срба отворено је након велике сеобе 1690. године, када је велики број Срба предвођен патријархом Арсенијем III и тројицом епископа прешао на подручје Хабзбуршке монархије. Из страха од уније, која се уз помоћ језуита навелико спроводила после ослобођења Барање и Славоније од Турака, српски патријарх желео је да осигура црквену аутономију какву је имао у Османском царству. Због тога су патријарх и народне старешине измолиле од цара Леополда I, привилегију од 21. августа 1690. године. Овим актом цар је признао Србе као народ, дозволио им је употребу старог календара и избор архиепископа који је имао духовну и световну власт над српским народом.²⁸ И поред великог труда патријарха да задржи народ у православној вери, неки епископи, вођени пре свега жељом да се материјално обезбеде прихватили су унију. Тако је на пример епископ јегерски и великовардарски Јефрем Бањанин уз наговор кардинала Леополда Колонића, отишао у Рим 1699. године, где је био спреман да прихвати унију. Незадовољан пријемом у Риму, где није добио велику материјалну помоћ, епископ је решио да напусти идеју уније. Унију је прихватио и игуман манастира Ораховица, Јов Рајић, кога је цар Леополд I, поставио за унијатског владику у Срему. Њега је након смрти 1694. године наследио Петроније Љубибратић. О овоме су опширно писали пре свега Јован Радонић²⁹ као и Ђоко Слијепчевић.³⁰

Унијаћење Срба у Жумбреку почело је 1625. године. У то време у овој области налазило се око 2.000 Срба под оружјем. Овај процес трајао је све до друге половине осамнаестог века тачније до 1769. године када је уз притиске грофа Петација, команданта Карловачког генералата, решено „српско питање“.³¹ О унијаћењу Срба у Жумберку писао је још 1875. године Јохан Хајнрих Швикер у *Zur Geshichte der kirchlichen Union in der croatishen Militargranze (Историја црквене уније у Хрватској Војној крајини)* коју је објавио Крагујевачки издавач „Каленић“ у два издања (1990, 1995) под називом *Унија у Жумберку и Историја унијаћења Срба у Војној крајини*. Књигу је превео и предговор написао историчар Никола Живковић. По објављивању књига је привукла велику пажњу јавности и историчара, па готово да нема озбиљнијег рада о унијаћењу у коме се није користило Швикерово дело. Значај Швикеровог писања огледа се у другачијем приступу тумачењу процеса унијаћења на овим просторима. Наиме, Живковић побија тврдњу проунијатских писаца попут Јанка Шимрака, да су у Жумберку Срби добровољно прелазили из православља у унију.

Швикерове две књиге послужиле су као основа за многа нова, сасвим интересантна истраживања и размишљања на ову тему, као што је рад Радослава

век), *Зборник САНУ о Србима у Хрватској 3*, Београд 1994; Исти, *Унијаћење Срба у Хрватској, Славонији и Барањи (XVI–XVII)*, 1996.

²⁸ Д. Микавица, *Српска Војводина у Хабзбуршкој монархији 1690–1920*, Нови Сад 2005, 11, 12.

²⁹ Ј. Радонић, нав. дело. 439–469.

³⁰ Ђ. Слијепчевић, *Између католицизма и уније*, *Catena mundi*: српска хроника на светским веригама, Књ. 1, 578–581. Краљево и Београд 1992, 579, 580.

³¹ Ј. Х. Швикер, *Историја унијаћења Срба у Војној крајини*, Крагујевац 1995, 95.

Лопашића „Жумберак“,³² затим Николе Бадовинца „Жумберак и Мариндол“,³³ као и Ника Жупанића „Жумберчани и Мариндолци“³⁴ и Алексе Ивића „Из прошлости Срба Жумберчана“.³⁵

* * *

На крају, поставље се питање зашто се о унијаћењу у српској историографији није више писало када она до наших дана није изгубила на актуелности. Недостатак објављених извора свакако није оправдање јер је Марко Јачов објавио грађу архива Конгрегације за пропаганду вере у „Списима Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србији 1622–1644“, а временом је објављен и велики број докумената Тајног ватиканског архива: „*Veterana Monumenta Slavorum Merdionalium II*“ (1875) А. Theinera, „*De relationibus Slavorum meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica saeculis et XVII et XVIII*“ (1926) Јанка Шимрака, „Збирка историјских докумената из прошлости барањских Срба XVII и XVIII века“ (1936) Владислава Пандуровића, „Списи и историја Православне цркве у далматинском историјском владичанству од XV до XIX века“ (1899) Никодима Милаша, „Списи тајног ватиканског архива XVI–XVIII века“ (1983) Марка Јачова.

Измењене друштвено-политичке околности на простору Балкана, у години толико помињане годишњице прославе Миланског едикта, када су на служби у Нишу, поред православног свештенства, били присутни и папини изасланици, требало би да подстакну истраживаче да више пажње посвете и проблему унијаћења. У Нишу су у јесен 2013. године, истина одвојено, присуствовали православни верници, православни поглавари и римокатолици, односно римокатолички кардинали и високи представници Англиканске цркве, како би обележили значајан јубилеј – седамнаест векова од издавања акта којима је окончан прогон хришћана и уведена верска толеранција. То је била изузетна, али пропуштена прилика, да се позову познати домаћи и инострани научни радници, да отворе ову, а и друге истина нимало лаке и захвалне дуго времена потискиване теме које се тичу односа православне и римокатоличке цркве, а посебно процеса унијаћења.

Литература

- Badovinac, N. (1896). *Žumberak i Marindol*. Zagreb.
- Barišić, S. (2006). Katolička crkva u Srbiji i Beogradu. *Religija i tolerancija*, 6, 163–176.
- Благојевић, М. и Медаковић, Д. (2000). *Историја српске државности, Књ. 1, Од настанка првих држава до почетка српске националне револуције*. Нови Сад:

³² R. Lopašić, *Žumberak: crte mjesnopolisne i povjestne*, Zagreb 1881.

³³ N. Badovinac, *Žumberak i Marindol*, Zagreb 1896.

³⁴ Н. Жупанић, *Жумберчани и Мариндолци*, Београд 1912.

³⁵ А. Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана*, Суботица, 1923.

- Српска академија наука и уметности; Огранак у Новом Саду; Издавачка установа православне Епархије бачке „Беседа“; Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа.
- Бошков, В. (1992). Турски документи о односу католичке и православне цркве у Босни, Херцеговини и Далмацији (XV–XVII век). *Споменик САНУ CXXXI*. Београд: САНУ, 7–95.
- Бубало, Ђ., Митровић, К. и Радић, Р. (2010). *Јурисдикција Католичке цркве у Срему*. Београд: Службени гласник.
- Вујаклија, М. (2004). *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Просвета.
- Грујић, Р. (2007). *Политичко-верска активност Ватикана на Балкану кроз векове*. Горњи Милановац: Лио.
- Грујић, Р. (1908). *Propast manastira Marča*. Zagreb.
- Draganović, K. (1938). Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624. *Starine, knj. XXXIX*. Zagreb: JAZU.
- Ђорђевић, М. (2008). Извештај апостолског визитатора Петра Мазарекија о Србији (1623–1624). *Браничевски гласник* 6, 45–67.
- Јевтић, А. и др. (1992). *Енциклопедија живих религија*. Београд: Nolit.
- Жупанић, Н. (1912). *Жумберчани и Мариндолци*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Ивић, А. (1916). Iz istorije crkve hrvatsko-slavonskih Srba tokom XVII. veka. *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 2, 20–32.
- Ивић, А. (1923). *Из прошлости Срба Жумберчана*. Суботица.
- Ивић, А. (1924). *Марчанска епископија*. Братство друштва Св. Саве XVIII.
- Самарцић, Р. (1994). *Историја српског народа 3, Том 2*, Београд: Српска књижевна задруга. 7–86.
- Јачов, М. (1983). Списи тајног Ватиканског архива XVI–XVII века. *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа САНУ*, књ. 22. Београд: САНУ.
- Јачов, М. (1986). Списи конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима, 1622–1644. *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа САНУ*, књ. 26. Београд: САНУ.
- Јевтић, А. (1991). О унијаћењу на територији Српске православне цркве. *Теолошки погледи*, версконаучни часопис 1–4, 131–146.
- Јовановић, З. М. (2009). *Београдска Римокатоличка (над)бискупија, њени наtpastiri i цркве кроз епохе, Књига 1. Од почетка христјанизације до 1521. године*. Београд: Београдска надбискупија.
- Јовановић, З. М. (2011). *Београдска римокатоличка (над)бискупија, њени наtpastiri i цркве кроз епохе, Књ. 2. Од 1521. године до освита новог доба*. Београд: Надбискупија београдска.
- Кашић, Д. (1986). *Отпор Марчанској унији: Лепавинско-северинска епархија*. Београд: Православље.
- Клаић, В. (1968). *Рјеџник страних ријечи и израза: туђице и посуђенице*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

- Комац, М. и др. (2013). *Срби у Белој крајини*. Ниш: СКЦ и ЈУНИР.
- Лорашић, Р. (1881). *Žumberak: crte mjesnopisne i poviestne*. Zagreb.
- Мантран, Р. (2002). *Историја Османског царства*. Београд: Слио.
- Микавица, Д. (2005). *Српска Војводина у Хабзбуршкој монархији 1690*. Нови Сад: STYLOS.
- Милошевић, З. (2005). Унија и православни Словени. У З. Милошевић (ур.) *Унија: политика Римокатоличке цркве према православним Словенима*. Београд: Институт за политичке студије, 7–26.
- Митровић, К. (2008). О делатности смедеревско-београдских администратора епископа Петра Катића (1625–1621), Алберта Ренђића (1625–1629) и Петра Мазарекија (1631–1634). У Д. Алексић (ур.) *Зборник радова*, (Свеске, 6). Пожаревац: Историјски архив; Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 221–234.
- Митровић, К. (2011). Сремски викар Лука Наталис (1681–1720). *Београдски историјски гласник* 2, 143–163.
- Миљковић, Е. (2013). Мехмед II Освајач и питање верске толеранције у османској држави. У Д. Бојовић (ур.) *Свети цар Константин и хришћанство I*. Ниш: Центар за црквене студије, 645–654.
- Никодим, М. (1899). *Списи и историја Православне цркве у далматинском историјском владичанству од XV до XIX вијека*, књ. 1. Задар: Типографија С. Аргале.
- Nikodim, M. episkop. (1989). *Pravoslavna Dalmacija – istorijski pregled*. Beograd: Sfiaros.
- O'Malley, J. W. (2013). *Trent: What Happened at the Council*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.
- Пандуровић, В. (1936). Збирка историјских докумената из прошлости барањских Срба XVII и XVIII века. Београд: Српска краљевска академија.
- Поповић, Ј. (1995). *Општа црквена историја са црквеностатичким додатком, Књ. 2 (од 1054 до 1912)*. Нови Сад.
- Пурковић, М. Ал. (2002). *Авињонске папе и српске земље; Светитељски култови у старој српској држави*. Горњи Милановац: Лио.
- Рајковић, Ђ. (1880). О манастиру Марча. *Летопис Матице српске*.
- Радонић, Ј. (1950). *Римска курија и јужнословенске земље: од XVI до XIX века*. Београд: Научна књига.
- Радонић, Ј. (1954). Рад на унији Црногорског приморја у првој половини XVII века. *Историјски записи* 2, 305–309.
- Радонић, Ј. (1949). *Штампарије и школе римске курије у Италији и јужнословенским земљама у XVII веку*. Београд: Издавачко предузеће НР Србије.
- Руvaraц, И. (1888). *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III: (1557–1690): прилог I за историју српске цркве*. Задар: И. Водицка.
- Слијепчевић, Ђ. (1991). *Историја српске православне цркве, књ. 1. Од покритавања Срба до краја XVIII века*. Београд: БИГЗ.
- Слијепчевић, Ђ. (1992). Између католицизма и уније. У П.Р. Драгић Кљук (прир.) *Satena mundi: српска хроника на светским веригама*, Књ. 1. Краљево: Ибарске новости; Београд: Матица Срба и иселјеника Србије, 578–581.

- Слијепчевић, Ђ. (1933). Пајсије, архиепископ Пећски и патријарх српски као јерарх и књижевни радник. *Богословље*, 123–144.
- Спремић, М. (1986). Срби и Флорентинска унија цркава. *ЗРВИ* 24/25, 413–414.
- Стојчић, С. (ур). (2002). *Државноправна историја Српског народа: историјске свеске*. Ниш: Спектар.
- Танасковић, Д. (2010). *Ислам: догма и живот*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Танасковић, Д. (2011). Балкан. У *Српска енциклопедија*, Том I, Нови Сад и Београд, 518–526.
- Theiner, A. (1875). *Veterana Monumenta Slavorum Merdionalium II*. Zagreb.
- Filozofjski rečnik*. (1984). Zagreb: Matica hrvatska.
- Храбак, Б. (1987). Католичко становништво Србије 1460–1700. *Наша прошлост* 2, 77–125.
- Шимрак, Ј. (1933). *Павао Зорчић, марчански владика*. Загреб.
- Šimrak, J. (1926). De relationibus Slavorum meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica saeculis et XVII et XVIII, 1, Zagreb.
- Швикер, Ј. Х. (1990). *Унија у Жумберку*. Крагујевац: Калинић.
- Швикер, Ј. Х. (1995). *Историја унијаћења Срба у Војној крајини*. Крагујевац: Калинић.

Milutin Miltojević

SERBIAN HISTORIOGRAPHY OF UNION OF SERBS IN THE 17TH CENTURY

Summary: The union of the church became the subject of interest for different scientific disciplines, and especially of history, immediately after the Great Schism in 1054. However, based on the review of literature it was determined that there is a very small number of published papers concerning the union of Serb who lived in the territory of the Ottoman Empire in the 17th century. Despite the available resources, Serbian historiography has mostly dealt with the union of Serbs in the Middle Ages, or with the union of Serbs who lived north of the Sava and Danube. The aim of this paper is to provide an insight into the accomplishments of the local historiography regarding the topic of union in the 17th century, and to point out the need for more through research of this subject.

КРАТАК ПРЕГЛЕД „ЂИЛАСОЛОГИЈЕ“. ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ БИОГРАФИЈЕ ЈЕДНЕ ИСТОРИЈСКЕ ЛИЧНОСТИ

Сажетак: Изучавање биографија историјских личности представља важан правац савремене историографије. Српска историографија не располаже задовољавајућим бројем радова из оквира овог „жанра“. Посебно се у том погледу осећа недостатак радова за период социјализма. Довољно је само поменути да заокружена и историографски научно обрађена биографија Јосипа Броза Тита, имајући у виду значај његове личности за историју ових простора, још увек чека свог аутора. Једна од важних историјских личности из социјалистичког периода био је Милован Ђилас. У овом раду покушаћемо да извршимо систематизацију и дамо кратку анализу литературе о Миловану Ђиласу, као и дела чији је он аутор. С обзиром на то да се о Ђиласу доста писало, а и да је сам Ђилас оставио бројна дела, сматрамо да је ова врста прилога изучавању биографије једне историјске личности потребна нашој науци. Треба, такође, напоменути да ова анализа не обухвата чланке и друге радове мањег обима, већ се ограничава на засебна издања у облику књига, монографија и зборника радова.

Кључне речи: Милован Ђилас, историографија, литература, биографија, личност

Милован Ђилас је често био тема домаће и светске публицистичке јавности, нешто ређе и научне, поготову историографске. Осим неколико радова, који представљају резултате темељних и објективних научних истраживања, у оквиру српске историјске науке изостаје свеобухватни и целовити научно-истраживачки рад у виду засебне монографије посвећене Миловану Ђиласу. До сада је овај посао у великој мери био препуштен истраживачима других друштвених наука, социолозима, историчарима књижевности, политиколозима а понајвише самосталним напорима великог броја аутора ван историјске струке иза којих је остао не мали број дела која се баве Милованом Ђиласом, од којих поједина неретко нуде истраживачима веома квалитетан садржај, било у виду историјских извора било у облику анализа и разматрања вредних пажње. Широки опус наслова важних за истраживаче оставио је и сам Милован Ђилас. Као аутор веома плодан, Ђилас својим делима, посебно мемоарима и сећањима, пружа историјској науци драгоцену штиво.

Појава засебне литературе о Миловану Ђиласу везује се за године Хладног рата, тачније за период после Ђиласовог пада са власти у Југославији 1954.

године, а излази готово искључиво у западним државама. У том временско-просторном контексту треба посматрати њен настанак, сагледавати мотиве аутора и утицаје који су деловали на њену продукцију. Наиме, као једна од четири најутицајније личности у послератној југословенској власти, Милован Ђилас је после смењивања постао један од најпознатијих светских комунистичких дисидентата. Ђилас је у ово време не само својим критичким политичким ангажовањем у односу на југословенску власт и систем, него и изузетно богатим литерарним стваралаштвом, привлачио не малу пажњу светске публицистичке, али и научне јавности, посебно на Западу где је у хладноратовском политичком контексту несумњиво представљао интригантну, изазовну, па донекле и популарну тему. Додатну „посебност“ тематике у вези са Милованом Ђиласом представљао је и специфичан хладноратовски положај Југославије. Ову чињеницу, приликом вредносних процена литерарне продукције о Миловану Ђиласу настале у периоду Хладног рата, поготову поменути западне, треба имати у виду, свакако и због изостанка директне и званичне подршке државних званичника са Запада Ђиласовој политичкој и идеолошкој делатности током година дисидентства.

Треба, такође, поменути да на Истоку, у земљама под политичком доминацијом СССР-а, као и у другим државама ван западне политичке сфере утицаја, Милован Ђилас није био чест предмет истраживања публицистичке и научне јавности, тако да у хладноратовском периоду готово и да нема наслова који се баве овом тематиком. Промену доноси завршетак Хладног рата и распад СС-СР-а и Источног блока, па од тог времена и у земљама које су некада припадале наведеној страни у хладноратовском периоду почињу да се појављују дела која у својим насловима садрже име Милована Ђиласа. Насупрот томе, у исто време на Западу интересовање за ову проблематику почиње да јењава, штавише, до данас, осим појединих изузетака, постепено готово сасвим престаје.

Овакве тенденције могу се, наравно са резервом, објаснити различитим идеолошко-политичким контекстом хладноратовског периода. На Истоку, као и уопште у државама са ригидним социјалистичким друштвеним системима и одсуством парламентаризма западног типа, име Милована Ђиласа поистовећивано је са негативним критичким појавама, а самим тим и опонентским политичким тенденцијама. Како је Милован Ђилас важио за веома оштрог и бескомпромисног критичара социјалистичког система и комунистичке идеологије, а својим делима је то недвосмислено и потврђивао, власти у поменутиим системима нису благонаклоно гледале на појаве интересовања за личност и дело Милована Ђиласа, његова дела нису била доступна јавности, а објављивање самосталних радова о Ђиласу (осим у изузетно ретким случајевима и то са строго критичких позиција) није било дозвољено. На Западу је, пак, Ђилас био третиран као дисидент светског гласа, врстан критичар социјалистичког система, политички затвореник и противник недемократског режима у Југославији, речју, личност која је и са идеолошко-политичке и са теоријске, односно научне стране представљала изазовну тему. Самим тим, сасвим је логично да је по завршетку Хладног рата и промене, пре свега, политичке констелације у свету

дошло и до промена интересовања научне и публицистичке јавности за одређене теме, па и за тематику личности и дела Милована Ђиласа. Пошто је дошло до распада Источног блока и политичког пораза комунизма као идеологије, социјализам као „конкурентски систем“ престао је да представља опасност за Запад, а Милован Ђилас је, као теоријско-политички критичар социјализма, изгубивши „статус“ политичког дисидента, по свој прилици, престао да буде, у мери у којој је био, важна тема публицистичке, па и научне јавности. На Истоку је, с друге стране, дошло до попуштања политичких и идеолошких „стега“, па самим тим и до отварања доскора непожељних и „табуизираних“ тема, тако да је и Милован Ђилас постао једна од тих тема, сада слободно препуштена истраживачкој јавности.

У социјалистичкој Југославији Милован Ђилас је, сходно свом дисидентском положају, био забрањени аутор и био је ван орбите политичке и интелектуалне јавности. Дуги низ година (1954–1988) није му било допуштено да било шта објављује, а његова дела, у међувремену штампана у иностранству, нису званично била доступна југословенском читаоцу. Сходно томе и југословенски истраживачи и аутори нису имали погодне услове за бављење овом историјском личношћу, тако да до средине 80-их година у Југославији не постоје засебни радови и књиге о Ђиласу, који би били продукти темељних и објективних истраживања. Насупрот томе, ако се Ђилас и помињао у појединим насловима, био је део опште политичке, негативне слике која је о њему, све до краја 80-их, била изграђивана у јавности. Тек средином 80-их појавили су се и први аутори у Југославији који су у својим делима покушали да изврше објективнију анализу лика и дела Милована Ђиласа. Крајем 80-их година, у предвечерје распада Југославије, Милован Ђилас је незванично „рехабилитован“, а публицистичкој и научној јавности било је дозвољено да се њиме слободно баве. Скоро сва Ђиласова дела се у Југославији у то време штампају, а о њему је објављен и већи број нових књига.

Целокупан опус литературе која се односи на Милована Ђиласа може се поделити на две основне групе: литература о Миловану Ђиласу и дела Милована Ђиласа. Прва група, литература која се бави Милованом Ђиласом, може се груписати у две поделе: подела по врсти (научна дела и публицистичка дела) и подела по форми (монографије и студије; чланци, прилози и расправе; есеји и прикази). Друга група, односно дела Милована Ђиласа могу се разврстати на три целине: мемоари и сећања; прозни радови; и политичко-филозофски и друштвени огледи. Наравно, ову поделу једним делом треба схватити условно, пре свега због њене флексибилности која произилази из чињенице да се међу појединим радовима не могу повући јасне границе нити на њих применити строга мерила, која би их недвосмислено и прецизно сврстала у поједине целине.

Литературу о Миловану Ђиласу такође можемо поделити, по месту издања и пореклу аутора, на страну и домаћу. Поједине опште карактеристике (просторни, временски и политички контекст настанка) и једне и друге продукције већ су анализирани. Хронолошки, појава наслова стране литературе

о Миловану Ђиласу може се пратити од прве половине шездесетих година.¹ Ауторе ових радова можемо сврстати у публицисте (углавном новинаре и друге интелектуалце) и оне из струка различитих хуманистичких наука (историчари, социолози, лингвисти, политиколози, филозофи и др.). Вредносни спектар ове литературе креће се од популарне, садржајне или мање садржајне публицистике до озбиљних и темељних научних истраживања (углавном је реч о самосталним научним радовима или, пак, о објављеним или необјављеним магистарским и докторским тезама). Области истраживања су различите: историја и теорија књижевности (у склопу анализе Ђиласових прозних остварења), историографски радови, политиколошке, социолошке и филозофске анализе, покушаји састављања Ђиласове биографије и библиографије, објављивање и аналитичке обраде извора и докумената итд.

Прве, нама познате, докторске и магистарске дисертације тематски везане за личност и дело Милована Ђиласа одбрањене су 1964. године на универзитетима у Монтреалу (Канада) и Кливленду (САД).² Наиме, Етел Голдфилд (Ethel Goldfield) је, на универзитету у Монтреалу, одбранио докторску тезу под називом *Milovan Djilas. Disillusioned Communist*, а Френклин Јаско (Franklin Jasko), на Универзитету Керол у Кливленду, магистарски рад *Milovan Djilas. A Communist's Challenge to Communism*. Наредни докторат посвећен Миловану Ђиласу, одбрањен је 1971. године на Универзитету Колумбија у Њујорку, аутор је био Џон В. Макдоналд (John W. McDonald), а рад је носио наслов *Political Themes in the Thought of Milovan Djilas*³ (Аранитовић, 2008: 125). Магистарски рад под насловом *Milovan Djilas. From the Early Critique of the Communist System to the Present*, одбранила је 1993. године Јасна Драговић, на Интернационалном универзитету у Женеви (Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales),⁴ а Оскар Грунвалд (Oscar Gruenwald) одбранио је магистарски рад 1996. године на Универзитету (Graduate School) у Клермонту на тему *The Third Revolution. Intellectual and Spiritual Ferment in Yugoslavia*, у којој се у појединим деловима обрађује феномен „Ђиласизам“ и анализира Ђиласова књига *Нова класа*.⁵

Из корпуса стране литературе о Миловану Ђиласу, као најсадржајнија и најтемељнија, могу се издвојити шест наслова, који по времену у ком су објављени припадају хладноратовском периоду. У питању су аутори: Гунтер

¹ Према неким ауторима посебна издања о Миловану Ђиласу појавила су се већ одмах након његовог пада са власти (Аранитовић, 2008: 124). Међутим, пошто немамо увид у ова издања ми их у овом раду не узимамо у оквир анализе.

² Goldfield, Ethel. 1964. *Milovan Djilas. Disillusioned Communist*. Montreal: University of Montreal. Unpublished Ph. D. dissertation; Jasko Franklin D. 1964. *Milovan Djilas. A Communist's Challenge to Communism*. Cleveland: Carroll University. Unpublished MA thesis.

³ McDonald, John W. 1971. *Political Themes in the Thought of Milovan Djilas*. New York: Columbia University. Unpublished MA thesis.

⁴ Dragovic, Jasna. 1993. *Milovan Djilas. From the Early Critique of the Communist System to the Present*. Genève: Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales. Unpublished MA thesis.

⁵ Gruenwald, Oskar. 1996. *The Third Revolution. Intellectual and Spiritual Ferment in Yugoslavia*. Claremont: Graduate School. Unpublished MA thesis.

Барч (Günter Bartsch), Арним Хецер (Arnim Hetzer), Денис Рајнхарц (Dennis Reinhartz), Кристијан Савес (Christian Savès), Стивен Клисолд (Stephen Clissold) и Мајкл М. Ластиг (Michael M. Lustig). Овом приликом даћемо кратак опис дела наведених аутора, пратећи хронолошки редослед њихових објављивања.

Своју књигу под насловом *Milovan Djilas oder Die Selbstbehauptung des Menschen. Versuch einer Biographie* (Милован Ђилас или самопотврђивање човека. Покушај једне биографије), објавио је 1971. године немачки публициста, новинар и политичар Гунтер Барч (Günter Bartsch).⁶ Ово дело је прва, до сада позната, свеобухватна монографија посвећена Миловану Ђиласу и први покушај састављања његове биографије. Аутор је користио класичан биографски приступ, а живот Милована Ђиласа је сагледао кроз осам поглавља (на преко 340 страна), од његовог рођења 1911. до 1971. године. Свако од поглавља омеђено је хронолошки и насловљено у складу са догађајима који су обележили наведену фазу Ђиласовог живота.

Посебну пажњу треба усмерити на обимну студију немачког лингвисте Арнима Хецера (Arnim Hetzer), под насловом *Spontanität und Gewalt. Milovan Djilas' historische Prosa 1930–1970* (Спонтаност и насиље. Историјска проза Милована Ђиласа 1930–1970), која се појавила 1980. године.⁷ У питању је, вероватно, најобимније и најтемељније до данас у иностранству објављено дело посвећено Миловану Ђиласу. Наведено дело по тематици обраде припада теорији и историји књижевности и намењено је пре свега немачкој научној, интелектуалној и читалачкој јавности, а може у великој мери бити од користи и домаћим и страним историчарима, посебно истраживачима чија је тема изучавања Милован Ђилас. Аутор је на готово 550 страна, уз прецизно методолошки одређену, изграђену и постављену структуру, покушао да изврши веома комплексну и захтевну анализу (свакако прилагођену немачком читаоцу) историјске „димензије“ Ђиласовог прозног дела у контексту засебне и детаљне обраде феномена насиља у оквиру културно-фолклорног и историјског наслеђа подручја Црне Горе.

Амерички историчар Денис Рајнхарц (Dennis Reinhartz) објавио је 1981. године књигу *Milovan Djilas: A Revolutionary As a Writer* (Милован Ђилас: Револуционар као писац).⁸ Ово, не тако обимно дело (око 130 страна), представља ауторов покушај анализе делатности Милована Ђиласа као револуционара и писца, сагледане пре свега кроз његову (до тада објављену) мемоарску и прозну литературу. Нешто обимније дело (око 170 страна) посвећено Ђиласовој политичко-идеолошкој делатности, *Un pays, un homme: La Yougoslavie de Milovan Djilas. Mémoire* (Једна земља, један човек. Југославија Милована Ђи-

⁶ Bartsch, Günter. 1971. *Milovan Djilas oder Die Selbstbehauptung des Menschen. Versuch einer Biographie*. München: Mainz Verlag.

⁷ Hetzer, Arnim. 1980. *Spontanität und Gewalt. Milovan Djilas' historische Prosa 1930-1970*. Göttingen: Alfa-Druck.

⁸ Reinhartz, Dennis. 1981. *Milovan Djilas: A Revolutionary As a Writer*. New York: Columbia University Press.

ласа. Сећање) објавио је 1983. године француски политиколог Кристијан Савес (Christian Savès).⁹ У свом делу покушао је да изврши веома концизну и сажету анализу Ђиласове политичко-идеолошке делатности, користећи при том објављена Ђиласова дела и релевантну политиколошку литературу.

За истраживаче, посебно историчаре, веома је корисна и прва нама позната политичка биографија Милована Ђиласа, објављена 1983. године из пера британског публицисте Стивена Клисолда (Stephen Clissold), а која носи наслов *Djilas. The Progress of a Revolutionary* (*Ђилас. Развој револуционара*).¹⁰ Клисолд је своју књигу поделио на 34 поглавља (343 стране), обухватајући целокупан живот Милована Ђиласа, са посебним освртом на његову политичку делатност. Такође треба нагласити да је аутор притом користио историографски приступ, а рад базирао на, у то време, доступним изворима и одговарајућој литератури. Треба споменути и Мајкла М. Ластига (Michael M. Lustig) и његову кратку, компаративну политиколошко-социолошку студију *Trotsky and Djilas. Critics of Communist Bureaucracy* (*Троцки и Ђилас. Критика комунистичке бирократије*) у којој је, упоређујући и анализирајући политичка мишљења и делатности Лава Троцког и Милована Ђиласа, као и искуства стаљинистичког и југословенског система, покушао да да одговор на питања корена Ђиласове политичке идеологије и његове критике југословенске бирократије.

Најновије инострано дело посвећено Миловану Ђиласу објављено је 2012. године у Пекингу под насловом *Еволуција политичке мисли Милована Ђиласа*, а представља окњижену докторску дисертацију кинеског политиколога Сјанга Цуотаоа (Xiang Zuotao).¹¹ Кроз шест поглавља, у контексту компаративне анализе стаљинизма, титоизма и социјалистичких доктрина, он је анализирао узроке и еволуцију критике Милована Ђиласа, пре свега као аутора и политичког мислиоца.

Литература о Миловану Ђиласу се у социјалистичкој Југославији у највећем броју појављује тек крајем 80-их година, када је било дозвољено да се о њему слободно пише, а његова дела слободно штампају. Међутим, поједини аутори (попут Василија Калезића), своја дела о Ђиласу су објавили већ средином 80-их година, а да она нису била део идеолошко-политичке пропаганде, већ покушаји објективног сагледавања проблематике. Прва таква засебна књига о Миловану Ђиласу појавила се 1986. године под насловом *Ђилас – контроверзе писца и идеолога*, из пера Василија Калезића, као приватно издање.¹² Друго издање исте књиге објављено је 1988. године под насловом *Ђилас*,

⁹ Savès, Christian. 1982–1983. *Un pays, un homme: La Yougoslavie de Milovan Djilas. Mémoire*. Toulouse: Institut d'études politiques, Année Universitaire.

¹⁰ Clissold, Stephen. 1983. *Djilas. The Progress of a Revolutionary*. Hounslow, Middlesex: Hugh Seton-Watson.

¹¹ Zuotao, Xiang. 2012. *Milowan Jilasi zhengzhi sixiang yanbian yanjiu*. Beijing: Zhongyang bianyi chubanshe.

¹² Калезић, Василије. 1986. *Ђилас – контроверзе писца и идеолога*. Београд: Василије Калезић-Растко Закић.

миљеник и отпадник комунизма.¹³ Калезићева књига представља не само први покушај објективног сагледавања лика и дела Милована Ђиласа, већ и прво засебно дело о Ђиласу објављено у Југославији. Користећи се личним контактом и садржајним разговорима са самим Ђиласом (што је била предност већине аутора из овог периода, јер су имали јединствену прилику да разговарају са Милованом Ђиласом, „предметом“ својих анализа и истраживања, а будућим истраживачима оставили драгоцен изворни садржај и материјал за рад), аутор је у својој књизи кроз три велике целине подељене на укупно 25 поглавља, успешно покушао да, детаљним и садржајним аналитичким приступом, сагледа скоро читав живот Милована Ђиласа. Ова књига, несумњиво, представља једно од важнијих дела за истраживаче и ауторе који се одреде да им тема и проблематика истраживања буде Милован Ђилас. Међутим, ово дело, и поред своје важности, ипак припада публицистици, а не научној историографији. Треба још поменути да је треће допуњено издање Калезићеве књиге изашло 1999. године под насловом *Ђилас, супротности писца и идеолога*.¹⁴

Године 1988. појавиле су се две наглашено критичарске књиге о Миловану Ђиласу. Ради се о делима црногорског песника Јеврема Брковића, *Анатомија морала једног сталјинисте*¹⁵ и сарајевског новинара Цвида Хусића, *Принц Политбироа (Милован Ђилас њим самим)*.¹⁶ У питању су публицистички радови без неке посебне научне вредности, али ипак важни за садржајније сагледавање лика и дела Милована Ђиласа и отварање полемика о појединим питањима.

Три важне књиге за изучавање проблематика везаних за личност и деловање Милована Ђиласа појавиле су се 1989. године. Прва од њих, књига новинара Момчила Ђорговића, *Ђилас верник и јеретик*,¹⁷ представља у ствари „маратонски“ интервју аутора са Милованом Ђиласом, подељеног и тематски разврстаног у неколико поглавља. Поред разговора са Ђиласом, који покрива највећи део књиге, ту су и разговори са Ђиласовом првом супругом Митром Митровић, историчарима Владимиром Дедијером и Душаном Биланчићем и политикологом и филозофом Жарком Пуховским. Уз то Ђорговић је као прилоге објавио Ђиласове чланке писане крајем 1953. и почетком 1954. године, непосредно пре пада са власти, као и још неколицину докумената и бројне фотографије. Публициста Горан Лазовић, исте године, објављује књигу *Ђилас о себи – други о Ђиласу*,¹⁸ својеврстан зборник сведочанстава различитих личности са различитих позиција о Миловану Ђиласу. Ово је, уједно, и први зборник радова о Ђиласу. Трећа књига, изашла 1989. године, је *Анатомија суђења Милова-*

¹³ Kalezić, Vasilije. 1988. *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma*. Beograd: Zodne.

¹⁴ Kalezić, Vasilije. 1999. *Đilas, suprotnosti pisca i ideologa*. Beograd: Narodna knjiga-Alfa.

¹⁵ Brković, Jevrem. 1988. *Anatomija morala jednog staljiniste*. Zagreb: Globus.

¹⁶ Husić, Džavid. 1988. *Princ Politbiroa (Milovan Đilas njim samim)*. Beograd: samostalno autorsko izdanje.

¹⁷ Đorgović, Momčilo. 1989. *Đilas vernik i jeretik*. Beograd: Momčilo Đorgović-Nataša Marković.

¹⁸ Lazović, Goran. 1989. *Đilas o sebi – drugi o Đilasu*. Beograd: Autorsko izdanje.

ну *Ћиласу*, чији је аутор загребачки правник Драго Ј. Станковић. У свом делу Станковић, на веома оригиналан и темељан начин, са аспекта пре свега правне науке, али у публицистичком и лако читљивом облику, рашчлањује и детаљно анализира процесе и суђења Миловану Ћиласу у социјалистичкој Југославији. Станковићева књига је истраживачима важна и из разлога што представља једино дело које се искључиво са аспекта правне науке бави проблематиком везаном за Милована Ћиласа.

Прво научно историографско дело о Миловану Ћиласу објављено у Југославији јесте књига Владимира Дедијера *Велики бунтовник Милован Ћилас. Прилози за биографију*.¹⁹ Ова књига завређује посебну пажњу, не само зато што је, како је речено, прво дело о Ћиласу из области научне историографије, већ и због посебног „положаја“ самог аутора. Наиме, Владимир Дедијер је као аутор наступио и са позиције сведока догађаја, јер је својевремено био близак сарадник и пријатељ Милована Ћиласа, па је самим тим, искористивши наведену „позицију“, ову књигу писао и на основу сопствених извора и сећања, тако да њен садржај обилује Дедијеровим сведочанствима и даје јој у добром делу карактер мемоара. Ова чињеница, свакако у одређеној мери „смањује“ објективну дистанцу према догађајима, иначе неопходну за научну историографију, што и сам аутор у предговору наглашава и упозорава будуће истраживаче. Само дело је конципирано у форми својеврсне „скице“ за биографију односно, како Дедијер у поднаслову истиче, као „прилози за биографију“. Кроз 36 глава, на око 550 страница, Дедијер се трудио да обухвати све најважније догађаје из Ћиласовог живота, поткрепљујући текст уникатним изворима, документима и сведочанствима. Дедијерова књига је, несумњиво, једна од најобимнијих до сада објављених монографија о Миловану Ћиласу. Исте године, историчар проф. др Бранислав Ковачевић објављује књигу разговора са Милованом Ћиласом, *Ћилас херој – антихерој. Искази за историју*,²⁰ концепцијом слична поменутом делу Момчила Ђорговића, са прилозима бројних важних докумената. Ово дело доживело је, под истим називом, и своје друго, допуњено издање 2006. године.²¹

Поводом смрти Милована Ћиласа (1995), из штампе је, 1996. године, изашао зборник радова *Милован Ћилас (1911–1995)*,²² који је приредио Бранко Поповић. Зборник садржи низ текстова различитих аутора, углавном у форми есеја или кратких прилога, са прилозима појединих докумената и Ћиласовим текстовима. Наредне, 1997. године, појавиле су се две књиге Момчила Џемовића, *Тајна суђења Миловану Ћиласу*²³ и *Ћиласови одговори*.²⁴ Прва књига

¹⁹ Dediđer, Vladimir. 1991. *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*. Beograd: Prosveta.

²⁰ Kovačević, Branislav. 1991. *Đilas heroj – antiheroj. Iskazi za istoriju*. Titograd: Pobjeda, Republički centar za kulturno-prosvjetnu djelatnost.

²¹ Kovačević, Branislav. 2006. *Đilas heroj – antiheroj. Iskazi za istoriju*. Podgorica: Pobjeda.

²² Поповић, Бранко, ур. 1996. *Милован Ћилас (1911–1995)*. Београд: Култура.

²³ Џемовић, Момчило. 1997. *Тајна суђења Миловану Ћиласу*. Нови Сад: Дневник.

²⁴ Ćemović, Momčilo. 1997. *Đilasovi odgovori*. Beograd: Svetlokomerc.

представља ауторов покушај да, на публицистички начин, изврши аналитички преглед суђења Миловану Ђиласу у социјалистичкој Југославији, док друга представља још једну публикацију разговора аутора са Милованом Ђиласом.

Прва деценија XXI века на простору бивше Југославије доноси низ нових наслова тематски везаних за лик и дело Милована Ђиласа. Познати српски и југословенски (емигрантски) публициста Десимир Тошић објавио је 2003. године књигу одабраних Ђиласових интервјуа и беседа, која садржи и избор ауторових текстова о Миловану Ђиласу, насталих у време од Ђиласовог пада са власти па све до смрти, 1995. године, а објављиваних у листу *Наша реч*, који је Тошић уређивао у Лондону. Књига носи наслов *Ко је Милован Ђилас? Дисидентство 1953–1995*, а истраживачима је важна као збирка раритетних Ђиласових интервјуа датих поменутом часопису, који у време кад је излазио није био званично доступан југословенским читаоцима.²⁵ Исте године се појављује и зборник радова *Дјело Милована Ђиласа*, који је приредио Бранко Поповић.²⁶ Зборник представља скуп различитих текстова о Ђиласу, од есеја до научних радова. Следеће, 2004. године, Бранко Поповић објављује аналитичку студију посвећену књижевној заоставштини Милована Ђиласа, под насловом *Књижевно дело Милована Ђиласа*, важно пре свега историчарима и теоретичарима књижевности, али и историчарима, посебно ауторима чија би тема била израда Ђиласове биографије.²⁷ Још једно дело посвећено опусу књижевног стваралаштва Милована Ђиласа изашло је 2005. године, под насловом *Ђиласова умјетничка проза*, из ауторског пера Илије Павићевића.²⁸

Дело од посебне важности за истраживаче представља капитални ауторски подухват Добрила Аранитовића, штампан 2008. године у издању Службеног гласника, под насловом *Милован Ђилас. Библиографија са хронологијом живота и рада*.²⁹ Ово дело представља до сада најпотпунији списак библиографије о Миловану Ђиласу, смештене у пет од десет поглавља књиге, а садржи: посебна издања, прилоге у периодичним публикацијама, антологијама и изборима, преводилачки рад, редакторски рад и библиографију радова о Миловану Ђиласу. Уз детаљан регистар, ту је и ауторов предговор, хронологија живота и рада Милована Ђиласа, избор из записа о животу и делу Милована Ђиласа и изабрана фотодокументација. Несумњиво је да ова књига представља најдрагоценије штиво за истраживаче живота и дела Милована Ђиласа. Такође важна за истраживаче, наредне, 2009. године, излази и збирка међуратних текстова Милована Ђиласа, насловљених *Проблеми наше књижевности и други*

²⁵ Тошић, Desimir. 2003. *Ко је Милован Ђилас? Дисидентство 1953–1995*. Београд: Откровење.

²⁶ Поповић, Бранко, ур. 2003. *Дјело Милована Ђиласа*. Подгорица: ЦАНУ.

²⁷ Поповић, Бранко. 2004. *Књижевно дело Милована Ђиласа*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

²⁸ Павићевић, Илија. 2005. *Ђиласова умјетничка проза*. Београд: Интерпрес.

²⁹ Аранитовић, Добрило. 2008. *Милован Ђилас. Библиографија са хронологијом живота и рада*. Београд: Службени гласник.

међуратни чланци, које је приредио Владимир Војиновић.³⁰ Књига садржи и садржајну уводну студију приређивача, са вредним напоменама у вези са библиографијом Милована Ђиласа.

Обимну и садржајну социолошко-политиколошку студију посвећену идеолошко-политичком аспекту делатности Милована Ђиласа објавио је 2010. године Драгутин Лековић, а дело носи наслов *Милован Ђилас и социјализам*.³¹ У питању је оригинална и врло детаљна и систематска анализа Ђиласовог идеолошког и политичког „портрета“, посматрана са позиција марксизма. Наиме, аутор напомиње да настанак његове студије, поред објективног „филозофског приступа“ и „филозофског освјетљавања“, садржи и разлоге „личне природе“, не само зато што је сам аутор био сведок појединих догађаја, већ и из разлога својих филозофских и идеолошких уверења, који представљају полазиште целокупне анализе. Тако Лековић, кроз 22 поглавља на преко 550 страна, посматра идеолошку, политичку и интелектуалну делатност Милована Ђиласа (уз посебне осврте на литературу и биографске податке о Ђиласу), истовремено обухватајући опште поставке и проблеме „марксизма и борбе за социјализам“ и глобалне политичке контексте догађаја. Аутор се, притом, ослања на веома богат избор литературе из области филозофије, марксизма и социјализма, као и на Ђиласова дела и дела других аутора, а мање на необјављену изворну архивску грађу (коју готово да и не користи), што овом важном делу, са становишта социолошке и филозофске науке, свакако не представља посебан недостатак, али са становишта историјске науке оставља одређене празнине.

Публициста Милош Миликић Мидо објавио је, 2011. године, у Београду друго издање своје књиге *Ратним стазама Милована Ђиласа*³² (прво издање под истим називом штампано је у Црној Гори, 2009. године),³³ детаљну хронику учешћа Милована Ђиласа у рату и револуцији 1941–1945. Овај покушај систематичног сагледавања наведеног периода Ђиласовог живота (иако урађен на публицистички начин и без коришћења историографског метода) пружа историчарима сажету слику и прегледан „увид“ у поменуту тему. Исте године, историчари Коста Николић и Срђан Цветковић приредили су изворни материјал (стенографске белешке) са суђења Миловану Ђиласу и Владимиру Дедијеру 1955. године, под насловом *Рађање јеретика*.³⁴ Први део књиге, такође, садржи контекстуалну анализу „политичке репресије у социјалистичкој Југославији“ и кратку политичку биографију Милована Ђиласа. Публициста Борислав Лалић је, у издању *Вечерњих новости*, у исто време, објавио књи-

³⁰ Ђилас, М. 2009. *Problemi naše književnosti i drugi međuratni članci*. (ur. V. Vojinović). Podgorica: Crnogosko društvo nezavisnih književnika.

³¹ Leković, Dragutin. 2010. *Milovan Đilas i socijalizam*. Podgorica: CANU.

³² Миликић, Милош-Мидо. 2011. *Ратним стазама Милована Ђиласа*. Београд: Теовид.

³³ Миликић, Милош-Мидо. 2009. *Ратним стазама Милована Ђиласа*. Мојковац: Фондација „Милован Ђилас“.

³⁴ Nikolić, Kosta, Cvetković, Srđan. 2011. *Rađanje jeretika*. Beograd: ISI-Altera.

гу Милован Ђилас. *Верник. Бунтовник. Мученик*,³⁵ публицистичко популарно штиво намењено широј читалачкој публици, али без већег значаја за истраживаче. Књижевна заједница Српског народног вијећа из Подгорице, објавила је 2011. године књигу разговора новинара и публицисте Николе Ивановића са Милованом Ђиласом, *Милован Ђилас, између политике и завичаја*,³⁶ а исте године црногорски публициста Веселин Павлићевић објављује књигу *Ђилас и чланци*,³⁷ збирку публицистичких текстова која у првом делу садржи личне ауторове осврте на различите теме везане за Милована Ђиласа, док је други део књиге посвећен ауторовим радовима неvezаних за тему Ђиласа. Исти аутор наредне године објављује засебно дело посвећено тзв. „левим грешкама или скретањима“, односно насилним методама борбе југословенских комуниста за време Другог светског рата, у контексту учешћа Милована Ђиласа. Књига носи наслов „*Лијеve грешке*“ *Милована Ђилас или партијски силогизам*,³⁸ а историчарима је важна јер се први пут у посебној публикацији обрађује проблематика Милована Ђиласа и његовог суделовања у поменутиим догађајима.

Дела Милована Ђиласа су у иностранству (на Западу) почела да се објављују већ од друге половине 50-их година. Због недостатка простора, у овом раду навешћемо само поједина издања са англосаксонског језичког подручја, како би се што прегледније представила хронологија објављивања Ђиласових дела.

Прва Ђиласова књига штампана у иностранству била је његова чувена *Нова класа*,³⁹ *политичко-идеолошка и друштвена критика социјалистичког система и комунистичке идеологије, а појавила се на Западу исте, 1957. године, када је Ђилас отишао на прву робију (1957–1961). Настала свега неколико година пре објављивања, ова књига је веома брзо постала политички бестселер на Западу, и својеврсна „интелектуална референца“ западне политичке јавности. Први део Ђиласових мемоара, *Бесудна земља*,⁴⁰ који описују детињство, младост и школовање, објављен је 1958. године. Ова књига мемоарске прозе настала је, такође, неколико година пре свог првог објављивања. Ђилас ју је прво понудио југословенским издавачима, који су одбили да је штампају, па је рукопис „прокријумчарен“ на Запад где је и објављен. Преведени Ђиласови чланци из 1953. и 1954. године, штампани су на Западу 1959. године, као посебно издање под називом *Анатомија једног морала. Политички есеји Милована Ђиласа*.⁴¹*

³⁵ Лалић, Борислав. 2011. *Милован Ђилас. Верник. Бунтовник. Мученик*. Београд: Вечерње новости.

³⁶ Ивановић, Никола. 2011. *Милован Ђилас, између политике и завичаја*. Подгорица: Књижевна задруга Српског народног вијећа.

³⁷ Pavličević, Veselin. 2011. *Ѓилас и чланци*. Podgorica: samostalno autorsko izdanje.

³⁸ Pavličević, Veselin. 2012. „*Lijeve greške*“ *Milovana Đilasa ili partijski silogizam*. Podgorica: samostalno autorsko izdanje.

³⁹ Djilas, Milovan. 1957. *The New Class. An Analysis of the Communist System*. New York: Holt, Reinhart and Winston.

⁴⁰ Djilas, Milovan. 1958. *Land without Justice. An Autobiography of his Youth*. New York: Harcourt, Brace.

⁴¹ Djilas, Milovan. 1959. *Anatomy of a Moral. Political essays of Milovan Djilas*. London: Thames and Hudson.

Следећа књига била је *Разговори са Стаљином*,⁴² Ђиласови мемоари у којима су описани сусрети са вођом СССР-а (1944, 1945. и 1948. године), чије ће објављивање, 1962. године на Западу, бити узрок Ђиласовог слања на другу робију (1962–1966), због „одавања државних тајни“. Наредне, 1963. године, објављен је и први Ђиласов роман *Црна Гора*,⁴³ (*настао на робији*), а нешто касније, 1964. године, и збирка приповедака *Губавац и друге приче*.⁴⁴ Обимна студија Милована Ђиласа посвећена Његошу, која је настала на његовој другој робији, штампана је 1966. године под оригиналним ауторским насловом *Његош, пјесник, владар, владика*.⁴⁵

Критичка размишљања Милована Ђиласа, под називом *Несавршено друштво*,⁴⁶ појавила су се на Западу 1969. године. У овој књизи Милован Ђилас наставља оштру критику југословенског политичког и идеолошког система, а дело садржи и поједине аутобиографске елементе. Године 1971, објављена је Ђиласова збирка приповедака *Камен и љубичице*,⁴⁷ а такође и његов други роман *Изгубљене битке*, под издавачким насловом *Под бојама (Under the Colors)*.⁴⁸ Наставак мемоара Милована Ђиласа, који обрађују међуратни период илегалне револуционарне борбе, објављен је 1973. године под насловом *A Memoir of a Revolutionary (Мемоари једног револуционара)*.⁴⁹ Ова књига представља једино дело Милована Ђиласа које до данас није преведено на српски језик и није објављено у Србији, а такође ни на простору бивше Југославије, што представља велики недостатак, како истраживачима који се баве Милованом Ђиласом, тако и онима који се баве другим темама везаним за овај период, из разлога што ово дело садржи вредна сведочанства једне важне историјске личности.

Амерички публицисти Мајкл и Дебора Миленкович, објавили су 1975. године специфичан избор из објављених и необјављених текстова Милована Ђиласа, под насловом *Parts of Lifetime (Делови живота)*.⁵⁰ Истраживачима ова књига може бити од користи пре свега због садржаја који обухвата необјављене странице Ђиласових дневника из различитих периода, посебно из његових затворских дневника. Мемоари Милована Ђиласа везани за период Другог светског рата појавили су се на Западу 1977. године под насловом *Wartime. With*

⁴² Djilas, Milovan. 1962. *Conversations with Stalin*. New York: Harcourt, Brace and World.

⁴³ Djilas, Milovan. 1963. *Montenegro*. New York: Harcourt, Brace and World.

⁴⁴ Djilas, Milovan. 1964. *The Leper and Other Stories*. New York: Harcourt, Brace and World.

⁴⁵ Djilas, Milovan. 1966. *Njegoš. Poet, Prince, Bishop*. New York: Harcourt, Brace and World.

⁴⁶ Djilas, Milovan. 1969. *The Unperfect Society. Beyond the New Class*. New York: Harcourt, Brace and World.

⁴⁷ Djilas, Milovan. 1971. *The Stone and the Violets*. New York: Harcourt, Brace Jovanovich.

⁴⁸ Djilas, Milovan. 1971. *Under the Colors*. New York: Harcourt, Brace Jovanovich.

⁴⁹ Djilas, Milovan. 1973. *A Memoir of a Revolutionary*. New York: Harcourt, Brace Jovanovich.

⁵⁰ Djilas, M. 1975. *Parts of Lifetime*. (eds. Michael and Deborah Milenkovich). New York: Harcourt, Brace Jovanovich.

Tito and Partisans (Ратно доба. Са Титом и партизанима).⁵¹ Непосредно после смрти Јосипа Броза Тита, 1980. године, објављена је Ђиласова књига сећања *Tito. The Story from Inside (Тито. Прича из близине)*,⁵² која је на Западу изашла и на српском језику, под оригиналним ауторским насловом *Дружење с Титом*.⁵³ У издању емигрантског листа *Наша реч*, 1983. године су се на Западу појавили мемоари Милована Ђиласа за послератни период (до краја његове друге робије). Књига је изашла на српском језику, под насловом *Власт*,⁵⁴ а своје енглеско издање доживеће 1985. године, под насловом *Rise and Fall (Успон и пад)*.⁵⁵ У међувремену, 1984. године, објављена је Ђиласова књига сећања и филозофско-прозних разматрања *Тамница и идеја*.⁵⁶

Прва књига Милована Ђиласа која је слободно штампана у Југославији била је његова студија о Његошу, *Његош, пјесник, владар, владика*, у издању издавачке куће Зодне, 1988. године.⁵⁷ Затим су, у наредних неколико година, уследила објављивања скоро свих важних Ђиласових књига. Тако су се 1989. године у Југославији појавила дела: *Црна Гора; Губавац и друге приче и Тамница и идеја*.⁵⁸ Наредне године изашле су политиколошке студије *Нова класа* и *Несавршено друштво*,⁵⁹ књига сећања *Дружење с Титом*,⁶⁰ збирке приповедака *Лов на људе* и *Љубав и друге приче*,⁶¹ и мемоари *Разговори са Стаљином* и *Револуционарни рат* (који обрађују период Другог светског рата),⁶² док је наставак момоара за послератни период изашао 1991. године под насловом *Власт и побуна*.⁶³

Године 1994, у издању Службеног листа СРЈ, објављена је последња књига Милована Ђиласа, завршна политиколошка критика комунизма и рекапитулација властитог политичко-идеолошког живота, *Пад нове класе. Повест о саморазарању комунизма*.⁶⁴ Исте године изашла је књига разговора *Бошњак*.

⁵¹ Djilas, Milovan. 1977. *Wartime. With Tito and Partisans*. New York: Harcourt, Brace Jovanovich.

⁵² Djilas, Milovan. 1980. *Tito. The Story from Inside*. New York: Harcourt, Brace Jovanovich.

⁵³ Đilas, Milovan. 1980. *Druženje s Titom*. London.

⁵⁴ Đilas, Milovan. 1983. *Vlast*. London: Naša reč.

⁵⁵ Djilas, Milovan. 1985. *Rise and Fall*. London: Macmillan limited.

⁵⁶ Đilas, Milovan. 1983. *Tamnica i ideja*. London: Kolašinska liga za ljudska prava.

⁵⁷ Ђилас, Милован. 1988. *Његош, пјесник, владар, владика*. Београд-Љубљана: Зодна.

⁵⁸ Ђилас, Милован. 1989. *Црна Гора*. Београд: Књижевне новине; Đilas, Milovan. 1989. *Gubavac i druge priče*. Београд: Народна књига; Đilas, Milovan. 1989. *Tamnica i ideja*. Београд: KIZ, Trag.

⁵⁹ Đilas, Milovan. 1990. *Nova klasa*. Београд: Народна књига; Đilas, Milovan. 1990. *Nesavršeno društvo. I dalje od „Nove klase“*. Београд: Народна књига.

⁶⁰ Đilas, Milovan. 1990. *Druženje s Titom*. Београд: Zaslón.

⁶¹ Đilas, Milovan. 1990. *Lov na ljude*. Сарајево: Veselin Masleša; Đilas, Milovan. 1990. *Ljubav i druge priče*. Београд: Nikšić: Univerzitetaska riječ.

⁶² Đilas, Milovan. 1990. *Razgovori sa Staljinom*. Београд: Књижевне новине; Đilas, Milovan. 1990. *Revolucionarni rat*. Београд: Књижевне новине.

⁶³ Đilas, Milovan. 1991. *Vlast i pobuna*. Београд: Књижевне новине.

⁶⁴ Ђилас, Милован. 1994. *Пад нове класе. Повест о саморазарању комунизма*. Београд: Службени лист СРЈ.

Адил Зулфикарпашић,⁶⁵ затим роман *Изгубљене битке*⁶⁶ и збирка приповедака *Слуга божији и друге приповетке*.⁶⁷ Постхумно су изашла следећа дела: роман *Светови и мостови* (1997),⁶⁸ збирке приповедака *Ране приповетке Милована Ђиласа, 1930–1940.* (2000)⁶⁹ и *Најлепше приповетке Милована Ђиласа* (2003).⁷⁰ Књига сећања на детињство и младост, *Бесудна земља*, написана 1956. године, доживела је своје српско издање тек 2005. године, у издању Политике.⁷¹

Литература

- Dragovic, J. (1993). *Milovan Djilas. From the Early Critique of the Communist System to the Present*. Genève: Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales. Unpublished MA thesis.
- Goldfield, E. (1964). *Milovan Djilas. Disillusioned Communist*. Montreal: University of Montreal. Unpublished Ph. D. dissertation; Jasko Franklin D. 1964. *Milovan Djilas. A Communist's Challenge to Communism*. Cleveland: Carroll University. Unpublished MA thesis.
- Gruenwald, O. (1996). *The Third Revolution. Intellectual and Spiritual Ferment in Yugoslavia*. Claremont: Graduate School. Unpublished MA thesis.
- McDonald, J. W. (1971). *Political Themes in the Thought of Milovan Djilas*. New York: Columbia University. Unpublished MA thesis.
- Bartsch, G. (1971). *Milovan Djilas oder Die Selbstbehauptung des Menschen. Versuch einer Biographie*. München: Mainz Verlag.
- Clissold, S. (1983). *Djilas. The Progress of a Revolutionary*. Hounslow, Middlesex: Hugh Seton-Watson.
- Hetzer, A. (1980). *Spontaneität und Gewalt. Milovan Djilas' historische Prosa 1930–1970*. Göttingen: Alfa-Druck.
- Reinhartz, D. (1981). *Milovan Djilas: A Revolutionary As a Writer*. New York: Columbia University Press.
- Savès, C. (1982–1983). *Un pays, un homme: La Yougoslavie de Milovan Djilas. Mémoire*. Toulouse: Institut d'études politiques, Année Universitaire.
- Аранитовић, Д. (2008). *Милован Ђилас. Библиографија са хронологијом живота и рада*. Београд: Службени гласник.

⁶⁵ Ђилас, Милован, Надежда Гаџе. 1994. *Бошњак. Адил Зулфикарпашић*. Цирх: Бошњачки институт; Загреб: Globus.

⁶⁶ Ђилас, Милован. 1994. *Изгубљене битке*. Београд: Просвета.

⁶⁷ Ђилас, Милован. 1994. *Слуга божији и друге приповетке*. Београд: СКЗ.

⁶⁸ Ђилас, Милован. 1997. *Светови и мостови. Повест у три књиге*. Нови Сад: Матица српска.

⁶⁹ Ђилас, М. 2000. *Ране приповетке Милована Ђиласа, 1930–1940.* (ур. Бранко Поповић). Београд: Независна издања Слободан Машић.

⁷⁰ Ђилас, М. 2003. *Најлепше приповетке Милована Ђиласа.* (ур. Матија Бећковић). Београд: Просвета.

⁷¹ Ђилас, Милован. 2005. *Бесудна земља*. Београд: Политика.

- Brković, J. (1988). *Anatomija morala jednog staljiniste*. Zagreb: Globus.
- Dedijer, V. (1991). *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*. Beograd: Prosveta.
- Đorgović, M. (1989). *Đilas vernik i jeretik*. Beograd: Momčilo Đorgović-Nataša Marković.
- Ивановић, Н. (2011). *Милован Ђилас, између политике и завичаја*. Подгорица: Књижевна задруга Српског народног вијећа.
- Калезић, В. (1986). *Ђилас – контроверзе писца и идеолога*. Београд: Василије Калезић-Растко Закић.
- Kalezić, V. (1988). *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma*. Beograd: Zodne.
- Kalezić, V. (1999). *Đilas, suprotnosti pisca i ideologa*. Beograd: Narodna knjiga-Alfa.
- Kovačević, B. (1991). *Đilas heroj – antiheroj. Iskazi za istoriju*. Titograd: Pobjeda, Republički centar za kulturno-prosvjetnu djelatnost.
- Kovačević, B. (2006). *Đilas heroj – antiheroj. Iskazi za istoriju*. Podgorica: Pobjeda.
- Lazović, G. (1989). *Đilas o sebi – drugi o Đilasu*. Beograd: Autorsko izdanje.
- Leković, D. (2010). *Milovan Đilas i socijalizam*. Podgorica: CANU.
- Миличић, М. М. (2009). *Ратним стазама Милована Ђиласа*. Мојковац: Фондација „Милован Ђилас“.
- Миличић, М. М. (2011). *Ратним стазама Милована Ђиласа*. Београд: Теовид.
- Nikolić, K., Svetković, S. (2011). *Rađanje jeretika*. Beograd: ISI-Altera.
- Pavličević, V. (2011). *Đilas i članci*. Podgorica: samostalno autorsko izdanje.
- Pavličević, V. (2012). „*Lijeve greške*“ *Milovana Đilasa ili partijski silogizam*. Podgorica: samostalno autorsko izdanje.
- Павићевић, И. (2005). *Ђиласова умјетничка проза*. Београд: Интерпрес.
- Поповић, Б. (ур.) (1996). *Милован Ђилас (1911–1995)*. Београд: Култура.
- Поповић, Б. (ур.) (2003). *Дјело Милована Ђиласа*. Подгорица: ЦАНУ.
- Поповић, Б. (2004). *Књижевно дело Милована Ђиласа*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Tošić, D. (2003). *Ko je Milovan Đilas? Disidentstvo 1953–1995*. Beograd: Otkrovenje.
- Husić, Dž. (1988). *Princ Politbiroa (Milovan Đilas njim samim)*. Beograd: samostalno autorsko izdanje.
- Семовић, М. (1997). *Тајна суђења Миловану Ђиласу*. Нови Сад: Дневник.
- Семовић, М. (1997). *Đilasovi odgovori*. Beograd: Svetlokomerc.

Извори

- Djilas, M. (1957). *The New Class. An Analysis of the Communist System*. New York: Holt, Reinhart and Winston.
- Djilas, M. (1958). *Land without Justice. An Autobiography of his Youth*. New York: Harcourt, Brace.

- Djilas, M. (1959). *Anatomy of a Moral. Political essays of Milovan Djilas*. London: Thames and Hudson.
- Djilas, M. (1962). *Conversations with Stalin*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Djilas, M. (1963). *Montenegro*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Djilas, M. (1964). *The Leper and Other Stories*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Djilas, M. (1966). *Njegoš. Poet, Prince, Bishop*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Djilas, M. (1969). *The Unperfect Society. Beyond the New Class*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Djilas, M. (1971). *The Stone and the Violets*. New York: Harcourt, Brace Jovanovich.
- Djilas, M. (1971). *Under the Colors*. New York: Harcourt, Brace Jovanovich.
- Djilas, M. (1973). *A Memoir of a Revolutionary*. New York: Harcourt, Brace Jovanovich.
- Djilas, M. (1975). *Parts of Lifetime*. (eds. Michael and Deborah Milenkovich). New York: Harcourt, Brace Jovanovich.
- Djilas, M. (1977). *Wartime. With Tito and Partisans*. New York: Harcourt, Brace Jovanovich.
- Djilas, M. (1980). *Tito. The Story from Inside*. New York: Harcourt, Brace Jovanovich.
- Đilas, M. (1980). *Druženje s Titom*. London.
- Đilas, M. (1983). *Vlast*. London: Naša reč.
- Djilas, M. (1985). *Rise and Fall*. London: Macmillan limited.
- Đilas, M. (1983). *Tamnica i ideja*. London: Kolašinska liga za ljudska prava.
- Ђилас, М. (1988). *Његош, пјесник, владар, владика*. Београд-Љубљана: Зодна.
- Ђилас, М. (1989). *Црна Гора*. Београд: Књижевне новине.
- Đilas, M. (1989). *Gubavac i druge priče*. Beograd: Narodna knjiga.
- Đilas, M. (1989). *Tamnica i ideja*. Beograd: KIZ, Trag.
- Đilas, M. (1990). *Nova klasa*. Beograd: Narodna knjiga.
- Đilas, M. (1990). *Nesavršeno društvo. I dalje od „Nove klase“*. Beograd: Narodna knjiga.
- Đilas, M. (1990). *Druženje s Titom*. Beograd: Zaslou.
- Đilas, M. (1990). *Lov na ljude*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Đilas, M. (1990). *Ljubav i druge priče*. Beograd: Nikšić: Univerzitetska riječ.
- Đilas, M. (1990). *Raygovori sa Staljinom*. Beograd: Književne novine.
- Đilas, M. (1990). *Revolucionarni rat*. Beograd: Književne novine.
- Đilas, M. (1991). *Vlast i pobuna*. Beograd: Književne novine.
- Ђилас, М. (1994). *Пад нове класе. Повест о саморазарању комунизма*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Đilas, M., N. Gaće. (1994). *Bošnjak. Adil Zulfikarpašić*. Ciri: Bošnjački institut; Zagreb: Globus.
- Ђилас, М. (1994). *Изгубљене битке*. Београд: Просвета.
- Ђилас, М. (1994). *Слуга божији и друге приповетке*. Београд: СКЗ.
- Ђилас, М. (1997). *Светови и мостови. Повест у три књиге*. Нови Сад: Матица српска.

- Ђилас, М. (2000). *Ране приповетке Милована Ђиласа, 1930–1940*. (ур. Бранко Поповић). Београд: Независна издања Слободан Машић.
- Ђилас, М. (2003). *Најлепше приповетке Милована Ђиласа*. (ур. Матија Бећковић). Београд: Просвета.
- Ђилас, М. (2005). *Бесудна земља*. Београд: Политика.
- Ђилас, М. (2009). *Problemi naše književnosti i drugi međuratni članci*. (ур. V. Vojinović). Podgorica: Crnogosko društvo nezavisnih književnika.

Aleksandar V. Miletić

MILOVAN DJILAS: CONTRIBUTION TO THE STUDY OF BIOGRAPHY OF A HISTORICAL FIGURE

Summary: Milovan Djilas was a famous Yugoslav dissident, writer and political author. His books are important for historiography and other social sciences concerning the former Yugoslavia. Because of that is important to have bibliography of authors who wrote on Djilas, as well as published books of Milovan Djilas. The literature on Milovan Djilas can be divided into two main parts: literature of authors who wrote on Djilas, and books who wrote Djilas himself. During the Cold War outside of Yugoslavia, particularly on the West, Djilas books were published in a large circulation. During this time, Djilas in Yugoslavia was prohibited. The aim of this paper is to offer a contribution to the study of biography of Milovan Djilas.

Јасмина С. Петровић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Слободан М. Миладиновић
Универзитет у Београду
Факултет организационих наука

УДК 316.347:323.1-057.875(497.11 Ниш)

ПРОФИЛ ЕТНИЧКОГ ДИСТАНЦИРАЊА СТУДЕНАТА УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ¹

Сажетак: Полазећи од става да је периодично утврђивање социјалне дистанце један од могућих начина да се прецизније сазна о капацитетима једне заједнице за интегративне и развојне процесе, али и постојање манифестних и латентних друштвених и политичких релација које воде у супротном смеру као и начин да се утврди развијеност демократске политичке културе, испитивана је социјална дистанца студената Универзитета у Нишу. У раду су представљени налази истраживања социјалне дистанце према припадницима дванаест народа, укључујући и припаднике конститутивних народа некадашње Југославије (СФРЈ). Истраживање је обављено на репрезентативном узорку студената (субкластер типа), применом Богардусове скале модификоване сходно искуствима истраживане популације.

Кључне речи: етничка дистанца, међуетнички односи, скала социјалне дистанце, студенти

1. Уводна реч

Премда етничка структура Нишавског округа није у тој мери хетерогена као у неким другим деловима Србије, повремено утврђивање етничке дистанце има смисла у светлу сагледавања развијености демократске политичке културе. Оно поприма додатну важност када је реч о студентској популацији као делу становништва које ће у будућности бити креатор политичке културе, али и носилац развојних и интегративних процеса у земљи. Однос према припадницима различитих етничких група, не/спремност да се са њима сарађује и живи у заједничком социјалном простору јесте део културе поимања другог и другости која може бити један од блокатора међуетничког дијалога или, пак, важан фактор социјалне интеграције. Додатну тежину испитивање етничке дистанце поприма ако се има у виду да скоро сваки десети испитаник потиче из погра-

¹ Рад је урађен у оквиру пројекта 179074: *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* и пројекта 179013: *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије*, које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ничних општина источне, југоисточне или јужне Србије, које имају нешто хетерогенију етничку структуру. Поменуто се чини посебно важним нарочито када се има у виду да етничке предрасуде могу бити значајна препрека за сарадњу и успостављање добрих односа међу људима, као и погодан супстрат за изазивање нетрпеливости и сукоба (Кандидо-Јакшић, 2008: 150). Иако се ради о релативно трајним диспозицијама/ставовима који сабиру мноштво културних, историјских, политичких и социјалних утицаја, налази других истраживања сведоче да критеријуми за не/прихватање припадника других етничких група показују одређени степен осцилације услед актуелних социјалних превирања (Иванов, 2008: 61), отуда и додатна потреба за њиховим повременим испитивањем. У глобалу, ако изузмемо из посматрања територију Косова, Србија је данас етнички релативно хомоген простор с обзиром на то да се више од 85% становништва етнички изјашњава као припадници српског народа/нације. Но, и поред тога, данас на простору Србије живе припадници већег броја других етничких група. С неким од тих народа су већински Срби током ближе или даље прошлости били у сукобима различитог интензитета. Ране многих од тих сукоба су још увек свеже. Ако узмемо у обзир да је код нас етничка хомогенизација и даље релативно јака, као и да етничка идентификација на овом простору за многе још увек представља централну осу личног идентитета, тада морамо рачунати и на то да један број грађана Србије неће бити расположен за пуну нормализацију међунационалних односа. Ово тим пре ако узмемо у обзир и чињеницу да је током ратова из деведесетих у Србију досељен не мали број Срба из ратом захваћених подручја, од којих су неки одлучили да овде и остану. Може се претпоставити да је већина њих са собом понела и своје ратне трауме које и данас резултирају неповерењем према другом и другачијем и природним страхом од понављања једном преживљених зала националних еуфорија. Кад све наведено, а и много другог, узмемо у разматрање происходи становиште да је неопходно развијати политичку културу и уопште социјалну климу у којој етнички идентитети неће имати пресудну улогу како у друштвеном животу тако и у интерперсоналним комуникацијама. Стога је веома битно познавати стање на терену и понекад заћи чак и у најинтимније сфере људске психе не би ли се превазишле етничке стереотипије и уопште предрасуде о припадницима других етничких и осталих група. У том смислу неопходно је периодично истраживати стање међунационалних односа укључујући и истраживање етничких дистанци не само у Србији већ и у ширем региону и спроводити перманентну социјалну акцију на међусобном приближавању различитих народа и њихових култура. Без тога на можемо очекивати да ће у скоријој будућности доћи до смиривања међунационалних тензија и превазилажења конфликтних ситуација.

Циљ истраживања етничких дистанци, између осталог, треба да буде и утврђивање размера и међусобног односа конфликтног потенцијала и капацитета за сарадњу међу припадницима различитих етничких група а посебно оних које су у новије време биле у директним сукобима. На бази ранијих истраживања можемо претпоставити да је конфликтни потенцијал, исказан кроз

повишену дистанцу, још увек присутан и то посебно према народима са којима је српски народ током ближе историје имао директне сукобе. Пре свега се јак конфликтни потенцијал може претпоставити према Албанцима, а потом и према Муслиманима/Бошњацима и Хрватима.

2. О примењеној методологији и узорку

Као инструмент за испитивање етничке дистанце коришћена је Богардусова скала, осмишљена да „мери“ осећање блискости/удаљености у односу на етничку групу према којој се испитује однос (Bogardus, 1925: 216–226). Скала је за ову прилику модификована према студентској популацији којој су понуђени социјални односи о којима постоји реално искуство испитаника. За потребе истраживања чије резултате наводимо мерен је став испитаника према седам врста друштвених релација од оне која подразумева најмању блискост – прихватања суживота у истој земљи, до пристајања на најинтимнију везу – дакле, на брачну, односно емотивну релацију.² Сваки од понуђених друштвених односа било је могуће прихватити или одбацити. Користећи методологију коју су бројни истраживачи примењивали – да се укупна дистанца исказује израчунавањем просечне вредности броја одбијених социјалних контаката за сваку од етничких група према којима се она мери – добијен је прецизан увид о не/пожељности сарадње са припадницима појединих народа, упоредив са налазима низа других истраживања.

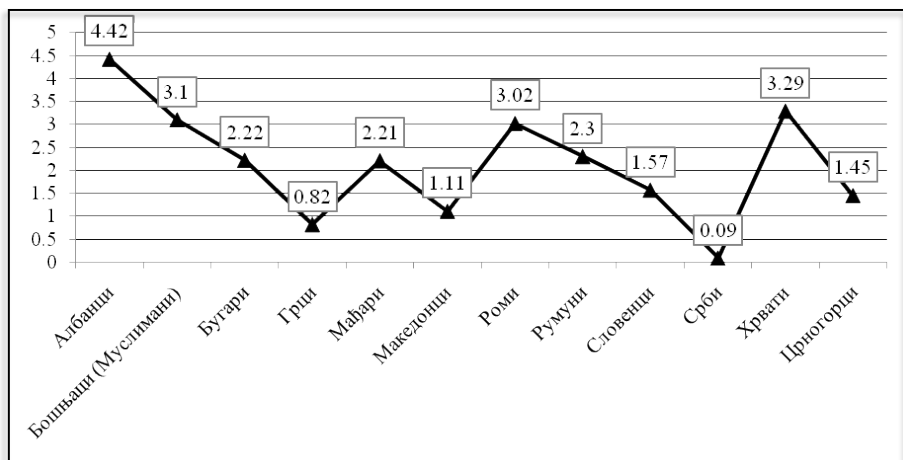
Испитивање чије резултате представљамо реализовано је на узорку субкластер типа од 817 студената Универзитета у Нишу.³

² Тврдње су биле следеће: да живи у мојој земљи; да живи у мом граду; да живи у мом суседству; да студира на истом (факултету); да ми буде професор, асистент, на факултету; да ми буде пријатељ; да се забављам, будем у браку с њим/њом.

³ Реч је о испитивању које је реализовано као део ширег истраживања планираног на 2400 студената у Србији, Македонији и Бугарској у три универзитетска центра (Ниш, Битољ и Велико Трново), при чему је сваким подузорком обухваћено по 800 студената. Узорковање је подразумевало пет корака: груписање студената појединих факултета у три групације (друштвено-хуманистичке, техничко-технолошке, медицинске и природно математичке науке у сваком подузорку); случајни одабир високошколских установа; сачињавање кумулативног списка година студија (укључујући све одсеке са изабраних факултета) и случајни избор година студија (I, II, III, IV,V) из тог списка; формирање кумулативног списка група за вежбе из обавезних предмета са година које су ушле у узорак; случајни избор група довољан да би се досегла предвиђена величина узорка. Подузорак за Србију реализован је на 56,73% студената из групације друштвено-хуманистичких наука (Економски, Правни и Филозофски факултет), 20,72% из техничко-технолошке и 22,55% (Грађевинско-архитектонски и Електронски факултет) студената из групације медицинских и природно-математичких наука (Природно-математички факултет). Истраживање је обављено на 13 различитих студијских програма/смерова из прве групације, 8 студијских програма из друге групације и пет студијских програма из треће групације. У реализованом узорку било је 40,6% студената и 59,4% студенткиња.

3. Резултати истраживања и дискусија

Добијени резултати на свим ајтемима и срачунати просечни скорови на скали етничке дистанце упућују на чињеницу да су студенти Универзитета у Нишу највећу дистанцираност показали према албанском народу (скор 4,42) – графикон 1. Овај налаз не изненађује, ако се имају у виду не само резултати других истраживања спроведених на општој популацији, већ и налази испитивања извршених на студентској популацији која студира на другим универзитетима у Србији (Петровић, 2010; Шуваковић, Петровић, 2010; Petrovic, Suvakovic, 2013). Наиме, наведени податак се појављује као константа у свим претходним, у којима је бележена велика социјална удаљеност Срба у односу на ову етничку групу (Pantić, 1989; Ваћевић, 1990; Kuzmanović, 1994; Miladinović, 2007; Miladinović 2007a; Иванов, 2008; Kandido-Jakšić, 2008; Popadić, 2010) али и највећи степен узјамног дистанцирања међу припадницима ових националних група⁴, и то нарочито од осамдесетих година и касније. Да би се боље схватио овако висок скор дистанце према Албанцима треба поменути да је прикупљање података⁵ на терену обављено непосредно након тешких преговора о интегрисаним границама и регионалном представљању Приштине (8. новембар 2012) као и пробне примене споразума о граничним прелазима. Од исхода наведених догађаја зависила је одлука шефова држава и влада Европске уније хоће ли бити одређен датум отпочињања преговора о прикључивању Србије Европској унији (11. децембар 2012). Вишенедељна неизвесност око „европског пута“ Србије тумаченог искључиво у контексту условљавања напретком разговора Београда и Приштине, обележена изразитом тензијом на релацији Срби – Албанци, заострила је и онако лоше међунационалне односе, што је према суду истраживача резултирало и повишеном дистанцом.

Графикон 1. Приказ укупних скорова етничке дистанце студената Универзитета у Нишу

⁴ На овом месту је поменут само занемарљив део истраживања у којима се констатује наведена правилност.

⁵ Подаци су прикупљени у периоду између 10. и 21. децембра 2012. године.

Нешто мању, али још увек веома изражену дистанцу, популација студената Универзитета у Нишу, показује према Хрватима (3,29), Бошњацима (3,10) и Ромима (3,02), што би значило да се у просеку одбија три и више понуђених социјалних односа. Када је реч о социјалној удаљености према хрватском народу, треба рећи да узајамно дистанцирање и стереотипно означавање забележено и у неким другим истраживањима (нпр. Турђачанин, 2004; Petrovic, Suvakovic, 2013) има своју историјску позадину у не тако давним догађајима на југословенском простору. У том смислу, изражена етничка дистанца према поменутиим бившим југословенским народима изискује посебан осврт, нарочито ако се има у виду да је међусобна етничка дистанцираност у Југославији била веома ниска, готово све до њеног распада у предвечерје грађанског рата (Кандидо-Јакшић, 2008).

Налази на етничкој дистанци у дугом временском периоду током живота у заједничкој држави показивали су да, нарочито међу младим људима, влада уверење да је национални оквир преузак за идентификацију (Supek, 1963; Rot i Havelka, 1973; Pantić, 1989; 1991). У кратком временском периоду након избијања рата етничка дистанца је изразито порасла међу припадницима свих националности. Томе су допринели не само политички догађаји, него и њихова медијска слика која је у дужем временском периоду била у функцији систематске пропаганде. Након разбијања Југославије, како резултати бројних студија показују, формирање наглашене негативне представе и етничко дистанцирање према свим екс-југословенским народима, изузев властитог, задржало се на целој територији бивше Југославије. Етничке предрасуде и дистанца, манифестне између осталог, кроз негативни наратив о другима и избегавање било каквих социјалних контаката са другима су тек први корак у једном низу последица које може произвести нарушавање етничких односа. Оно што следи јесте ограничавање или ускраћивање разних права, потом физички напад или драстичније последице (Allport, 1954: 8). Слично ће устврдити и Руди Супек не само одређујући појам етничких стереотипа, него и маркирајући разлике између етничких предрасуда и других врста социјалних предрасуда. Он је тврдио да се разлика састоји „управо у лаком изазивању регресије у погледу групног агресивног понашања, односно групне идентификације у циљу мобилизације према неком вањском непријатељу“ (Supek, 1973: 81). Били смо непосредни сведоци наведеног раста последица негативних представа о другом и етничког дистанцирања током трагичног расплета југословенске кризе.

И након више година од започињања рата, значајним делом захваљујући и продуженој политичкој кризи, распаду заједничке државе са Црном Гором (СРЈ) и коначно догађајима у вези са косметском кризом, профил етничке дистанцираности студентске омладине показује да је неповерење према бившим југословенским народима изражено међу младим људима. Оно је маркантно, нарочито када је реч о народима са којима су вођени и ратни сукоби, што показују не само резултати испитивања чије налазе представљамо, него и налази других истраживања етничке дистанце и етничких стереотипа спровођени минулих година на студентској популацији (нпр. Турђачанин, 2004; Petrovic, Suvakovic, 2013).

Када је реч о Ромима, потребно је указати да постоји правилност у повећаном дистанцирању, што је један од најстабилнијих налаза у испитивању међуетничке удаљености и то не само у Србији већ и шире, на подручју Балкана (Мантарова, Закхариева, 2007; Иванов, 2008). Традиционално већа дистанца бележена је у свим истраживањима, независно од примењене методологије (видети нпр. Лазар 2005; Митровић, 1996; Миладиновић, 2008). Образложење би се могло потражити у снажној вези између забележене дистанце и дуготрајно установљеног „етнокласног“ или „субпролетерског“ (Митровић, 1990) положаја ове етничке групе условљеног константним дејством механизмима социјалне искључености. Опстанак на маргини друштва и изван институција, те укупни социјални статус ромске етничке групе у друштвеном простору, уз укоренење стереотипе већинских народа о овој етничкој групи (Лазар, 2005: 263), водили су константном дистанцирању од њених припадника каткад „исканом и у отвореној агресивности“ (Митровић, 1996: 815), иако су Роми током историје делили судбину већинских народа на Балкану, па и у Србији.

Може се изрећи констатација да је висока етничка дистанца према Ромима продукована не политичким противречностима, као што је то случај са Албанцима, Хрватима и Муслиманима/Бошњацима, већ социјалним факторима, прецизније речено њиховим начином живота. Роми су, од како су се појавили на овим просторима, били одбацивани и изоловани од остатка друштва. Из тога је следила и њихова социјална маргинализација која је подстицајно деловала на укореневање негативних стереотипија што је на дуги рок само учвршћивало дистанцу према њима.

Укупна мера социјалне дистанце према припадницима етничких група које и данас чине део етничке структуре становништва Србије, поготово у њеним пограничним деловима, нешто је нижа него према већ поменутиим конститутивним народима из бивше заједничке земље. Тако, дистанцираност према припадницима румунског (2,3), бугарског (2,22) и мађарског (2,21) етноса узима приближне вредности које се налазе на доњем прагу умерено изражене друштвене удаљености и како видимо она је већа него према „традиционално“ пожељним народима који су такође улазили у састав СФРЈ.

За разлику од социјалне удаљености исказане према припадницима хрватског и бошњачког народа која се налази на горњем прагу умерено високог скорa на скали етничке дистанце, према припадницима словеначког, македонског и црногорског народа показана је знатно мања одбојност. Тако скор укупне дистанце према Словенцима износи 1,57, према Македонцима износи свега 1,11, док је према културолошки и историјски блискијем црногорском народу он нешто већи (1,45). Из наведених налаза могуће је уочити да је некада у већој мери изражено дистанцирање у односу на Словенце опало, док је однос према припадницима македонског народа углавном стабилан, те се они и даље опажају као пожељни за сарадњу.

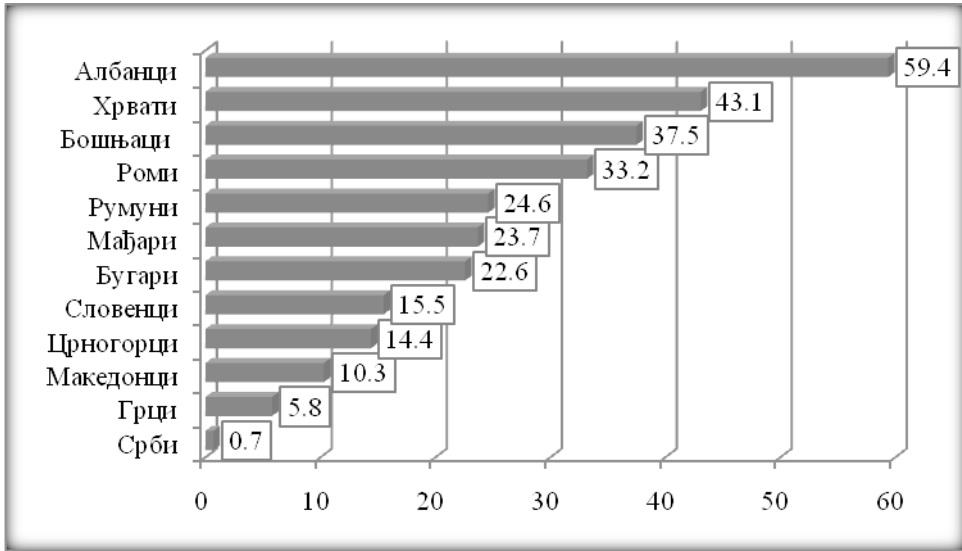
Сасвим је извесно да је однос Срба и Црногораца последњих деценија претрпео извесне трансформације, што потврђују не само размотрени налази, него и чињеница да су крупни политички „догађаји“, попут иступања Црне

Горе из државног савеза са Србијом, потом и званични политички став према признавању тзв. независног Косова, расправе око аутентичности црногорског језика, Цркве итд, ишли у правцу узајамног удаљавања и смањивања сарадње и узајамне упућености припадника наведених етничких група. О томе да актуелна социјална и политичка превирања донекле боје профил етничког дистанцирања и да имају одређену тежину приликом формирања представа о представницима појединих етничких група, слажу се и други аутори, а истраживања изведена пре и после поменутих крупнијих политичких „догађаја“ који су обележили „захлађење“ односа српског и црногорског народа на непосредан начин то и потврђују (Петровић, 2010; Petrovic, Suvakovic, 2013; Миладиновић 2007). На поменуто наводе и закључци и када је реч о односу према другим народима. Илустративан пример је поређење налаза два истраживања изведена на студенској популацији Универзитета у Косовској Митровици у распону од три године које показује значајан пораст етничке дистанце према албанском народу. Имајући у виду да је друго истраживање изведено у јеку расправе и преговора о статусу Косова и Метохије, постоји оправдана претпоставка да је смањивање толеранције према Албанцима одговор на актуелна политичка превирања која су допринела осећању несигурности на простору Косова и Метохије. Исто тако, када се пореде укупни скорови етничке дистанце добијени на студентској популацији која студира на Космету са онима добијеним у Нишу и у престоници, очигледан је утицај не само актуелног социјалног и политичког миљеа (па и на локалном нивоу) на релативно трајну структуру ставова према припадницима других етничких група (видети графикон 1 у Прилогу).

У испитивању етничке дистанце чије налазе наводимо, најмањи степен удаљености у социјалном простору забележен је, осим када је реч о односу према припадницима већинског, српског народа (0,09)⁶ и према припадницима грчког народа (0,82). У историјском контексту посматрано, однос према Грцима није био оптерећен међуетничким сукобима и трвењима, те је међу овим суседима негован мање или више сараднички и неутралан однос.

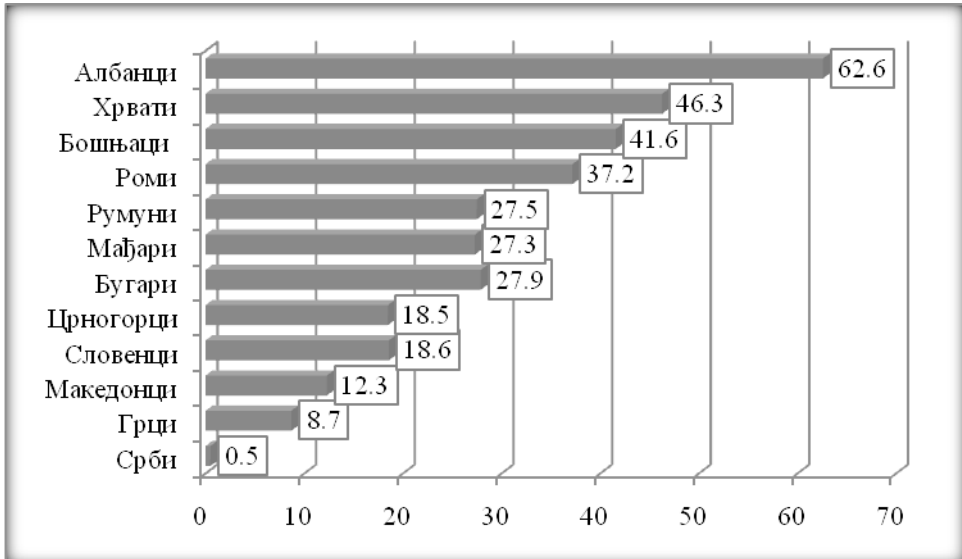
Када померимо фокус на расположење испитиване популације за ступање у појединачне социјалне релације понуђене у скали, учожавамо да у случају првог ступња дистанце, односно не/пристајања на „најлабавији“ социјални контакт – живот у истој држави, испитаници показују највећу дистанцираност према припадницима албанске етничке групе. Наиме, скоро 60% студената не би пристало да Албанци живе у њиховој држави, без обзира на чињеницу да албански народ чини знатан део етничких група који не припадају већинском народу Републике Србије. Нешто мања одбојност, али још увек значајна, испољена је према Хрватима и Бошњацима, као и према Ромима које у својој држави не жели чак трећина испитаних студената (графикон 2). Најпожељнији за живот у истој држави, осим припадника већинског српског народа, су Грци, које у својој земљи не жели сваки двадесети студент.

⁶ Имајући у виду националну припадност испитаника, значи према сопственом народу.

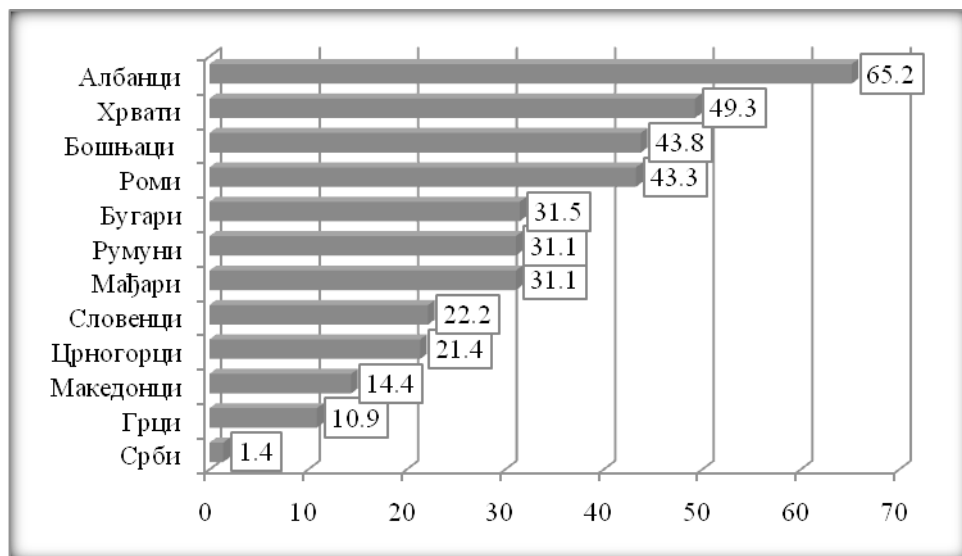
Графикон 2. Постотак студената који не прихвата припаднике побројаних етничких група за живот у властитој земљи

Сличан распоред одговора добијен је и када је у питању суживот у истом граду, с тим што је према припадницима свих народа дистанца наглашенија (већи постотак одбијања да се прихвати суживот у истом граду с припадницима одређеног народа, неголи у истој држави), што је и очекивани налаз имајући у виду логику која стоји у основи замисли скале етничке дистанце (графикон 3).

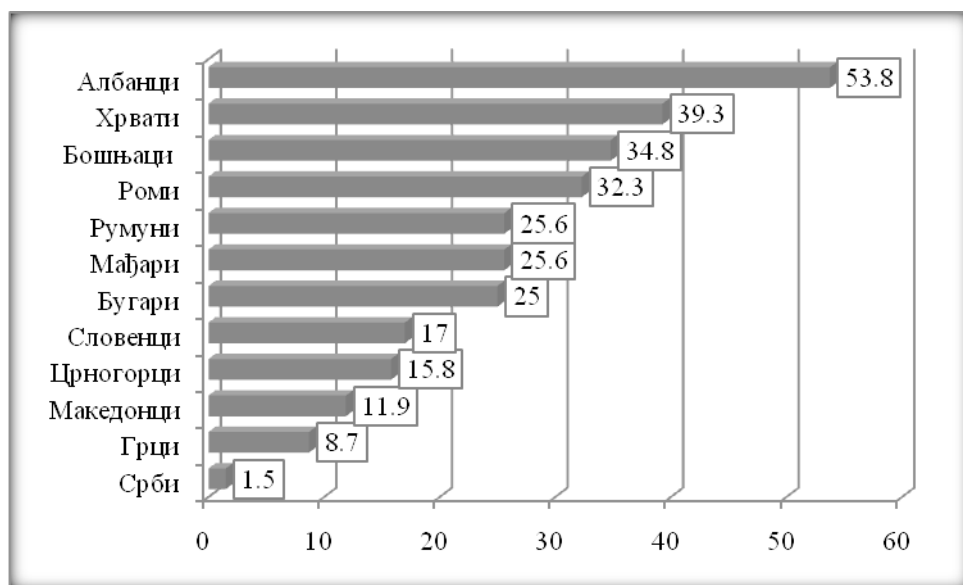
Графикон 3. Постотак студената који не прихвата припаднике побројаних етничких група за живот у властитом граду

Поменути тенденција пораста етничке дистанцираности се повећава и када је реч о још ближим, суседским односима, при чему остаје сличан распоред неприхватања појединих народа за поменути социјални однос изузев када је реч о Бугарима, које испитивана популација у мањој мери прихвата него када је реч о Румунима и Мађарима. Такође, могуће је запазити да се разлика у дистанцираности према одређеним групама смањује, па су тако Бошњаци као суседи готово у идентичном постотку непожељни као и Роми. Но, разлика у пожељности између оних група према којима је исказан највиши и најнижи степен етничке толеранције остаје и даље велика (графикон 4).

Графикон 4. Постотак студената који не прихвата припаднике побројаних етничких група за живот у суседству

Професионални однос у виду студирања на истом факултету испитивана популација у мањем обиму одбија него суседске односе, али и све друге размотрене социјалне релације. Постотак одбијања се креће од 1,5 када је реч о Србима и 8,7% за припаднике грчког народа до 53,8% када је реч о албанској етничкој групи према којој је поново испољена најмања етничка толеранција (графикон 5). Да ли је посредни сазнање студената о томе да је данас нужна и пожељна размена студената на различитим високошколским установама и да се она не доводи у питање због етничке нетрпељивости, или је у питању опажање да није реч о типу блиских социјалних релација, остаје питање за неко ново истраживање.

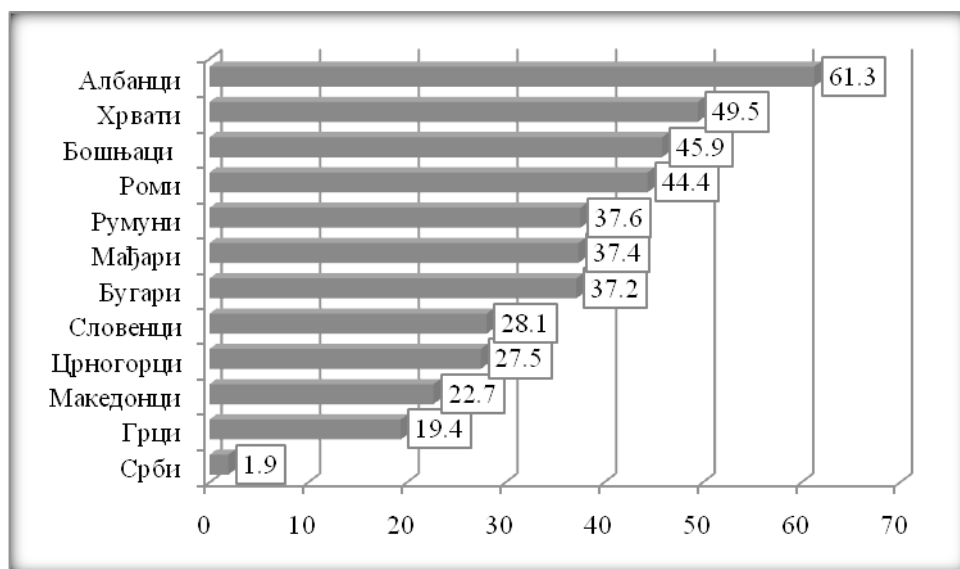

Графикон 5. Постотак студената који не прихвата припаднике побројаних етничких група као студенте на свом факултету

Код професионалних социјалних контаката који подразумевају односе субординације (у случају испитиване популације то је било не/прихватање припадника других народа као асистената и професора на свом факултету), бележи се пораст дистанцирања до дуплирања постотка неприхватања у односу на претходни социјални однос који подразумева пристајање на заједничко студирање. Највећи пораст дистанце бележи се према Мађарима, Бугарима, Ромима, Бошњацима, али и Грцима, Македонцима и Црногорцима. Пораст нетолеранције у овом социјалном односу је нешто мањи када је реч о групама према којима је забележена највећа укупна дистанца, с тим што распоред у њиховој непожељности за поменути врсту социјалне релације остаје идентичан, па Албанци и Хрвати остају најнепожељнији и у улози предавача на факултетима. Из поменутих налаза могуће је закључити да константа, забележена и у другим истраживањима, када су у питању друштвене релације које подразумевају одређен хијерархијски однос, остаје и у случају испитиване студентске популације.

У једном од ранијих истраживања (Miladinović 2007) показало се да грађани Србије, после Срба и Руса а пре припадника свих осталих народа као и најбројнијих националних мањина са простора бивше Југославије, најрадије прихватају да им буду руководиоци на послу Немци и Словенци за које важи стереотип да су радни, педантни, организовани, дисциплиновани што наводи на претпоставку да у свести грађана Србије постоји уверење да би њихово присуство на руководећим местима наших предузећа могло значити и отварање врата за потенцијални економски напредак. У садашњем истраживању субординација не подразумева класичног руководиоца, шефа, старешину или неког

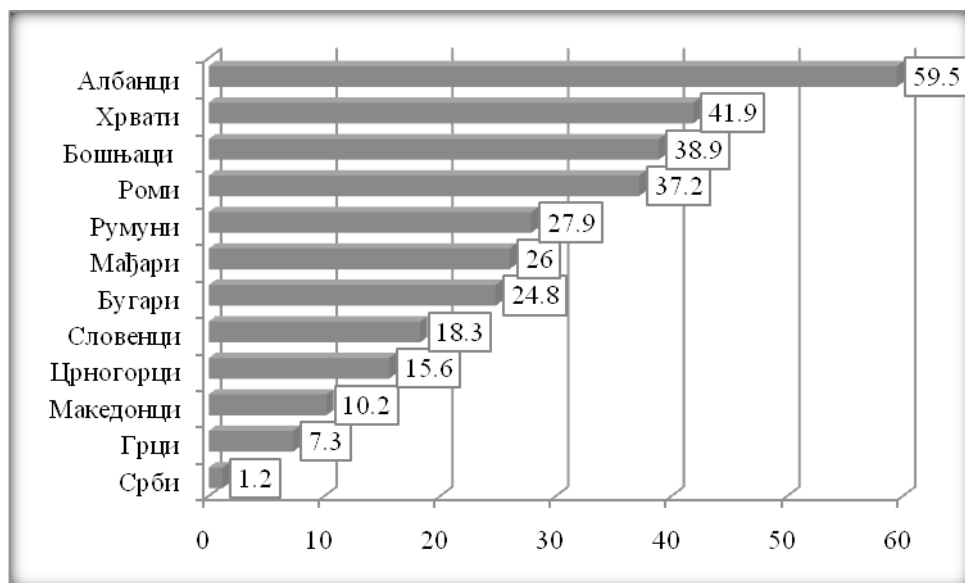
другог надређеног већ особу која има образовни, културни па чак и идеолошки утицај. Чини се да специфичност посматраног друштвеног односа, као и у случају већ поменутог истраживања, указује на прикривену етничку затвореност коју кроз друге аспекте социјалних дистанци није лако увек уочити. Образовни процес због својих специфичности представља и облик међугенерациског репродуковања културних, идеолошких и других вредности. Повећана дистанца у овом друштвеном односу, између осталог, указује и на потенцијални страх да би у критичним моментима припадници других народа, у улози универзитетских наставника, могли направити извесну штету националној култури и националној самобитности матичног народа. На страну колико је такво уверење (не)оправдано, савремени токови у образовном процесу стављају у први план мобилност студената и наставника а са њима превазилажење етничких граница у повезивању актера образовног процеса. Овај налаз указује на присуство латентне дистанце која представља конфликтни потенцијал који се у тренуцима наглашених криза може лако пренети са односа субординације и из образовног процеса и на остале друштвене односе.

Графикон 6. Постотак студената који не прихватају припаднике побројаних етничких група као предаваче на свом факултету

Спремност студената за прихватање пријатељских односа с припадницима различитих народа и у овом истраживању је већа него када је реч о професионалним релацијама или суседским односима. Разлике досежу и преко 10%, при чему је и даље идентичан распоред не/пожељности, па су испитиваној популацији за пријатеље најмање прихватљиви Албанци (59,5%), Хрвати (41,9%) Бошњаци (38,9%) и Роми са 37,2% одбијања. Према пожељности за пријатељска дружења најблискији су им поново Срби (1,2%) и Грци (7,3%).

Премда је реч о односу који се сматра најближим после најинтимнијих социјалних односа, етничка дистанца с обзиром на пријатељство, као и у другим истраживањима, мања је просечно узевши за око двадесетак процентних поена у односу на етничку удаљеност у вези с браком.⁷

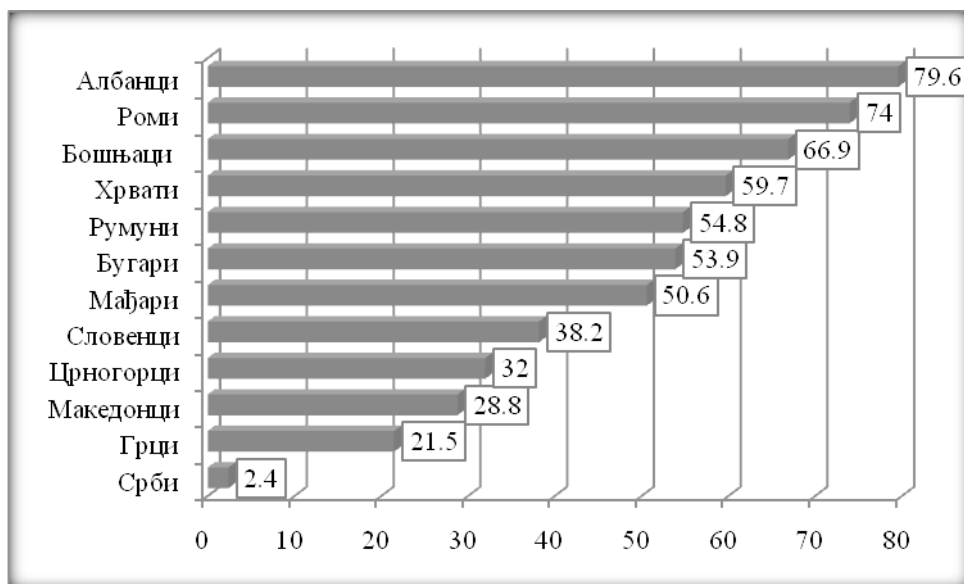
Графикон 7. Постотак студената који не прихвата припаднике побројаних етничких група за пријатеље

У зони најинтимнијих социјалних односа студенти очекивано показују и најмањи степен етничке толеранције. Најмање пожељни као емотивни партнери или брачни сапутници су и даље Албанци са којима не жели ту врсту везе чак 79,6% испитаних студената, но за тим постотком не заостаје ни онај који се односи на одбијање ове врсте социјалних контаката с Ромима. Са њима скоро три четвртине испитаних (74%) не жели да успостави емотивну везу или ступи у брак. Слична је ситуација и с Бошњацима које не жели две трећине испитаника у наведеној улози, док су Хрвати „тек“ на четвртом месту по непожељности. Најпожељнији и даље остају Грци са 21,5% одбијених релација и Срби са 2,4% одбијања.

Да би емотивна веза у било ком, формализованом или неформализованом, облику била успешна потребно је да се сложи великих број фактора од психолошких до социјалних. Није потребно посебно доказивати да се етничка заједница код многих доживљава као продужена породица, као заједница културно и духовно једнаких те да се друге етничке групе у том контексту доживљавају као далеке и различите. Стога је хипотетички партнер у највећој мери

⁷ Нпр. Неки индикатори расположења грађана Србије на крају 2002., Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење, ИДН, Београд, 2003. стр. 51.

одговарајући ако припада истом културном кругу тј. ако дели исте вредности, веровања обичаје, припада истој традицији у свим аспектима свакодневног живота итд. Чини се да духовна блискост, исказана кроз религијску припадност и језик има велики значај, мада остаје збуњујуће високо прихватање Грка са којима евидентно не делимо заједнички језик али их очигледно испитаници доживљавају духовно блиским, између осталог због заједничке религије, која је додуше заједничка и са Румунима и Бугарима. Штавише, српски и бугарски језик су слични у мери да је могуће и споразумевање без познавања језика оног другог. Међутим, новија политичка историја односа Србије с поменутиим народима била је обележена и ратним сукобима, борбама око територија и другим неспоразумима. Са Румунима није било већих сукоба али је повремено било међусобног испостављања територијалних претензија што би можда могао бити разлог за присуство етничке дистанце. Један од могућих разлога високог прихватања сарадње са Грцима у свим посматраним друштвеним односима, упркос језичким и другим разликама, може бити тумачен у светлу чињенице да се између Србије и Грчке налази Македонија као тампон зона која је амортизовала потенцијалне сукобе тако да ове две државе а са њима и њихови матични народи, нису имали прилике за сукобљавања. Овоме треба додати и велику материјалну, моралну и политичку помоћ коју је Грчка, нарочито током криза из деведесетих али и косовске кризе до данашњих дана, пружала Србији и српском народу.

Графикон 8. Постотак студената који не прихвата припаднике побројаних етничких група за емотивног или брачног партнера

Уместо Закључка

Не само профил укупног етничког дистанцирања, већ и резултати добијени на појединим ајтемима Богардусове скале показују сличности са претходним истраживањима. Наиме, када резултате размотримо према испитиваним социјалним релацијама за које је од испитаника тражено да се изјасне у форми прихватања или одбијања, уочавамо присуство још једне константе забележене у другим истраживањима. Већина испитаних одбија сарадњу с припадницима других етничких група у зони највеће блискости дакле, када је реч о спремности за заснивање брачне заједнице са њима. И премда је уобичајено да се и пријатељски однос тумачи као врста интимнијих социјалних релација које људи успостављају, интересантно је да су студенти неретко били толерантнији према припадницима других народа када је реч о пријатељским релацијама, неголи када су у питању професионални односи који укључују субординацију. Наиме, респонденти су радије прихватили пријатељске односе са представницима појединих народа, него што су то чинили у случајевима када су их видели као своје предаваче на установама на којима студирају. У неким случајевима, испитаници би их пре прихватили за пријатеље неголи за колеге на факултету.

На примеру дистанцирања у представљеном истраживању једнако као и у ранијим испитивањима на југословенској и српској популацији могуће је потврдити констатацију да „образци једностраног и обостраног етничког (не) дистанцирања [...] уверљиво показују да су 'на делу' различити чиниоци – историјски, културни, религијски, језички, персистирање прошлости итд“ (Ваћевић, 1990: 161). Такође, налази истраживања наводе и на закључак да је профил етничке удаљености или блискости условљен актуелним социјалним чиниоцима, нарочито у временима интензивног превирања какав је био период стасавања студентске омладине испитане у овом истраживању.

Генерално се може констатовати да на простору Србије постоји евидентна етничка дистанца која се базира на сукобима из ближе или даље прошлости (пре свега према Албанцима и Муслиманима/Бошњацима, па и Хрватима), односно на религијским разликама (пре свега према народима који су исламске а, затим, донекле и католичке вероисповести) али и на језичким разликама. Значајно слабија дистанца је видна код народа са којима српски народ има доста заједничког, почев од заједничке историјске судбине, исте верске припадности али и сличног језика (Црногорци и Македонци). У случају Црногораца треба напоменути да је, из поменутих разлога, последњих неколико година дошло до повећања етничке дистанце. Време ће показати да ли се ради о променама узрокованим дневнополитичким дешавањима или су у питању релативно трајне промене у конфигурацији националних идентитета на простору Западног Балкана.

Охрабрује чињеница да добијени налази, упркос томе да етничка припадност и даље представља релевантан аспект личног и колективног идентитета (Миладиновић, 2007: 125), сугеришу да је значајан део испитиване популације спреман на сарадњу са припадницима других народа, те изуземо ли

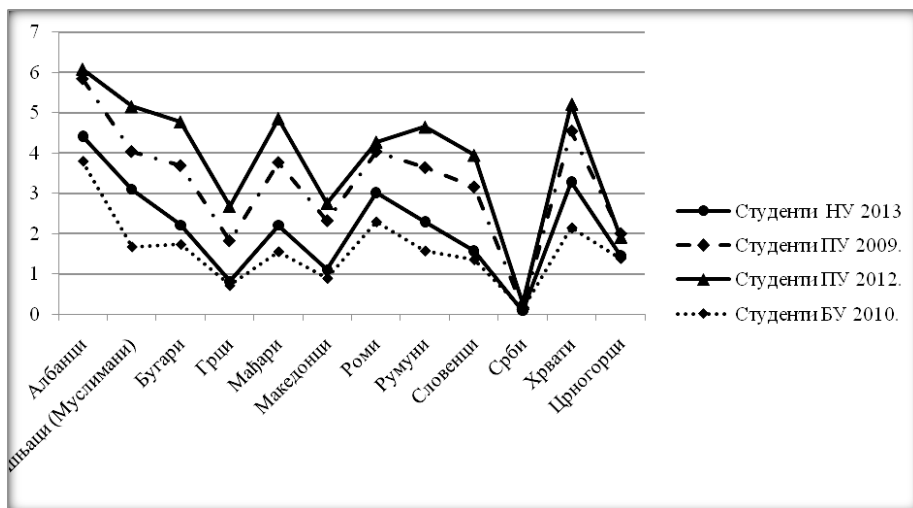
„традиционално“ већу дистанцираност према припадницима неколико народа, будући најобразованији део становништва југоисточне Србије показује склоност за дијалог и међуетничку сарадњу. Практично, натполовична дистанца је регистрована само према Албанцима и у односу на потенцијално прихватање емотивних веза са представницима других народа. У првом случају реч је о народу који се од Срба разликује у многим аспектима свакодневног живота (језик, религија, обичаји итд) а у другом случају се ради о друштвеном односу који задире у најинтимније сфере људског живота те је природно очекивати да ће у тој сфери свако тражити другог по принципу највеће сличности.

Литература

- Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. New York, London, Amsterdam, Sydney: Reading MA Ltd, Addison-Wesley.
- Баћевић, Љ. (1990). Национална свест омладине. У: С. Михаиловић и др (ур) : *Деца кризе – Омладина Југославије крајем осамдесетих*. Београд: ИДН, Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење.
- Bogardus, E. S. (1925). Measuring Social Distances. *Journal of Applied Sociology*, 9, 216–226.
- Golubović, Z., Kuzmanović B., Vasović M. (1995). *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Београд: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić.
- Иванов, Ј. (2008). Међуетнички односи на Балкану у светлу етничке и конфесионалне дистанце. У: *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану*, Д. Ђорђевић и Д. Тодоровић (ур), 59–75. Ниш: ФФ у Нишу, Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Нишу.
- Kandido-Jakšić, M. (2008). Social Distance and Attitudes Towards Ethnically Mixed Marriages. *Psihologija*, 41(2), 149–162.
- Kuzmanović, B. (1994). Socijalna distanca prema pojedinim nacijama. U M. Lazić (ur) *Razaranje društva: Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Београд: Filip Višnjić.
- Лазар, Ж., Коковић, Д. (2005). Етничка дистанца у Војводини – резултати истраживања. *Социолошки преглед*, 39(3), 251–264.
- Mantarova, A., Zakharijeva, M. (2007). Ethnic Tolerance in Bulgarian Society, у: Митровић, Љ. Ур., *Идентитети и култура мира у процесима глобализације и регионализације Балкана*, 265–276. Ниш: ЦСИ ФФ Универзитета у Нишу.
- Miladinović, S. (2007). Stanje nacionalne tolerancije u Srbiji. U: Matejić, V. (ur). *Tehnologija, kultura, razvoj*. стр. 164–173. Београд: Udruženje „Tehnologija i društvo“ Institut „Mihajlo Pupin“, Centar za istraživanje razvoja nauke i tehnologije.
- Миладиновић, С. (2007а). Национални идентитет у зони највеће дистанце. У: Митровић, Љ. (ур) *Идентитети и култура мира у процесима глобализације и регионализације Балкана*, 117–129. Ниш: ЦСИ ФФ Универзитета у Нишу.
- Миладиновић, С. (2008). Етничка и социјална дистанца према Ромима. *Социолошки преглед*, 42(3), 417–437.

- Митровић, А. (1996). Положај Рома у друштву – Могући приступ истраживању ромске популације. У: М. Маџура и В. Становчић (ур). *Положај мањина у Савезној Републици Југославији*, 807–818, Београд: САНУ.
- Pantić, D. (1989). Društvena distanca. У: V. Goati (ur). *Jugoslaveni o društvenoj krizi*. Београд: Izdavački centar Komunist.
- Pantić, D. (1991). *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*. Београд: IDN.
- Петровић, Ј. (2010). Међуетнички односи на Косову и Метохији посматрани кроз призму етничке дистанце. У: У. Шуваковић (ур). *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, књига 4, 707–724. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.
- Petrovic, J., Suvakovic, U. (2013). „We“ and „others“ – Stereotype attitudes of serbian student youth. *Вестник РУДН, серија Социологија* (4): 52–65.
- Popadić, D. (2010). „Put iz bratstva i jedinstva – etnička distanca građana Srbije“, u Mihailović, Srećko (ur). *Kako građani Srbije vide tranziciju, istraživanje javnog mnjenja tranzicije*, str. 105–121. Београд: Friedrich Ebert Stiftung.
- Rot, N., Havelka, N. (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Београд: Institut za psihologiju i IDB.
- Supek, R. (1973). *Društvene predrasude*. Београд: Radnička štampa.
- Turjačanin, V. (2004). Етнички стереотипи младих бошњаčke и српске националности у Bosni i Hercegovini. *Психологија*, 37(3): 357–374.
- Шуваковић, У., Петровић, Ј. (2010а). Етничка удаљеност студената Универзитета у Београду и Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. *Социолошки годишњак бр. (5)*: 213–228.

Прилог

Графикон 1. Упоредни приказ скорова етничке дистанце према етничким групама у истраживању 2009. и 2012. године спроведеном на популацији студената Приштинског

универзитета, испитивању дистанце међу студентима Универзитета у Београду 2010. године и истраживању на популацији студената Универзитета у Нишу 2013.

Jasmina S. Petrović, Slobodan M. Miladinović

THE PROFILE OF ETHNIC DISTANCING AMONG THE STUDENTS AT THE UNIVERSITY OF NIS

Summary: Starting from the stance that a periodic determination of social distance is one of possible ways to more accurately learn about the capacity of a community for integrative and developmental processes, and about the existence of manifest and latent social and political relations that lead in the opposite direction, as well as how to determine the development level of democratic political culture, social distance among the students of the University of Niš was examined. This paper presents the findings of the research on social distance towards the members of twelve nations, including the members of the constituent peoples of the former Yugoslavia (SFRY). The survey was conducted on a representative sample of students (subcluster type), using the Bogardus scale modified according to the experience of the studied population.

РАТ ОКО ПОРОДИЦЕ – 30 ГОДИНА КАСНИЈЕ У СРБИЈИ

Сажетак: Године 1983. Бриџит и Питер Бергер су објавили књигу *Рат око породице: заузимање компромиса/заједничких тачака* која се бави једним сегментом „културних ратова“ у Америци. Бергерови су истраживали актере, структуру и динамику конфликта око „породичних вредности“, па су тако тематизовани: брак, родне улоге, абортус, васпитавање, дечија права, итд. „Рат око породице“ почиње да се води и у Србији, на сличан начин као и у Сједињеним Америчким Државама, али и уз бројне специфичности везане за битно другачији историјски, културни и друштвено-политички контекст. Овај рад представља покушај мапирања сукобљених страна у симболичком простору савремене Србије, уз посебан нагласак на спорним питањима везаним за легално признавање партнерстава и проистекајућих породичних аранжмана особа које су припадници „сексуалних мањина“.

Кључне речи: симболички сукоб, породичне вредности, истополне породице, савремена Србија

1. Уводне напомене

Познати амерички социолози, Бриџит и Питер Бергер (Brigitte and Peter L. Berger), 1983. године објављују књигу *The War Over the Family: Capturing the Middle Ground* у којој одређују основне теме око којих се води „рат око породице“ и дефинишу становишта са којих актери тог „рата“ иступају.

„Рат око породице“ је свакако део „културног рата“ или „рата у култури“ (енгл. *Culture war*). Овај израз се користи углавном у Сједињеним Америчким Државама³, а означава уверење да су политички сукоби засновани на конфликту око духовних и културних идеала. Често се подразумева сукоб између „традиционалних / конзервативних“ и „прогресивних / либералних“ вредности. Иначе, синтагма *Culture war*⁴ први пут се појављује двадесетих година прош-

¹ milos.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

² nemanja.krstic@filfak.ni.ac.rs

³ Мада је релативно скоро употребљен да значи и дешавања у Србији (видети: Антонић, 2008).

⁴ Калк од немачког термина *Kulturkampf* који означава борбу канцелара Ота фон Бизмарка (Otto

лог века, када су урбане и руралне вредности у Америци ушле у отворен сукоб због великог прилива становника са села у градове. Редифинисана је почетком деведесетих година када је Џејмс Дејвисон Хантер (James Davison Hunter), социолог са Универзитета у Вирџинији, објавио књигу *Culture Wars: The Struggle to Define America* (*Ратови у култури: борба за дефинисање Америке*). Хантер је тврдио да је све већи број контроверзних тема: абортус, поседовање оружја, одвојеност цркве и државе, границе приватности, употреба „лаких“ дрога, хомосексуалност, цензура, итд. Оне доводе до поларизације у друштву на основу супротстављених погледа на свет. Идеолошки сукоби превазилазе поделе по религијским, етничким, страначким и класним линијама, но каткад се на њих „наслањају“ и тако конфликт добија на интензитету.

Студија Бергерових је била основна инспирација за наш, у сваком смислу, скромнији покушај да одредимо главне идејне формулације проблема породичне трансформације и идентификујемо њихове заступнике. Другим речима, да установимо око којих тема се води жучна расправа у јавности, тј. које области породичног живота се перципирају као проблематичне, затим да региструјемо таборе који се конфронтирају и опишемо аргументацију и програме које нуде као решења за „породичне проблеме“. Свакако постоји више начина искуственог истраживања којима би могло да се испуни наведено. Ми смо се определили за евидентирање борби које се воде у јавности, претежно кроз анализу научних радова објављених у водећим домаћим часописима, затим публицистичких текстова и монографија на наведене теме, те написе тиражнијих писаних и електронских медија са значајнијом посетом. Пажња је посвећена главним артикулаторима супротстављених становишта који долазе из редова стручњака⁵, верских званичника, политичара и представника невладиних организација. Ради се о појединцима којима су доступни канали за масовну комуникацију, што због њихових позиција у организацијама и институцијама чији су представници, што због високог рејтинга и популарности коју уживају у стручној и/ли лаичкој публици. Укратко, ово је покушај описа борбе за доминантну позицију у јавности када су у питању „одговори“ за питања везана за породицу.

Већ се из овог кратког увода могу ишчитати наше теоријске претпоставке, али је њихова експликација ипак неопходна. Становиште са којег полазимо је комбинација концепта симболичких граница, социјалног конструкционизма и феноменолошке социологије.⁶

Сматрамо да је породица конструкција људи која нема своју природну датост, већ је у сталном процесу реконструкције. Иако је овај процес присутан

von Bismarck) против утицаја католичке цркве у Прусији током седамдесетих година XIX века.

⁵ У већини случајева не уско специјализованих стручњака за област породице, већ јавних личности (најчешће интелектуалац) које се у зависности од теме или проблема појављују и (само)представљају као компетентни. За научни увид у питања везана за породицу у савременој Србији који, што је веома занимљиво, не узима непосредно учешће у рату око породице, видети: Милић *et al.*, 2010 и Милић и Томановић, 2010.

⁶ Сваки од ових приступа је унутар себе комбинација посебних сазнања или одређених делова теоријских система, али би анализа тога на овом месту била сувишна.

и на нивоу сваког појединца, као идеја о породици складна са његовим личним значењима и мотивима, нас занима ниво групног одређивања породице, или барем оног приступа који, макар само имагинарно, претпоставља одређен број појединаца који се слажу са једним концептом породичног живота, или га пак практично живе. Код оваквог приступа, друштво се разлаже на друштвене групе које се разликују по својим праксама, веровањима и институцијама (Lamont & Fournier, 1993: 1). Ове групе су уједно и упоришта за релативну стабилност образаца понашања и мишљења појединаца али и трајност друштвених институција – представљају њихову „структуру плаузибилитета“ (Berger & Luckmann, 1967). Очигледно је да свака индивидуа не улази у пројекат потпуно нове форме породице. Сваки пар који ступи у брак и оснује породицу својом личном интерпретацијом овог обрасца доприноси њеној макар минималној модификацији, али при том полази од већ постојеће форме и код сваког проблема се окреће традицији (националној, религијској), односно постојећој друштвеној пракси.

Сумарно, то значи да ће се појединци приклонити постојећим идејама за вођење породичног живота, идејама чији су носиоци групе, а браниоци и артикулатори у јавној сфери њени еминентни представници. Треба додати да се ове идеје претежно формулишу и конкретизују у групним интеракцијама, што би значило да су постојеће форме друштвеног живота релационе категорије. Као пример нам може послужити институција брака, око чије се форме, односно дефиниције, сучељавају сви они који сматрају да је брак искључиво законски призната веза између мушкарца и жене и они који тврде да би брак морао да обухвати поред ове и везу између особа истог пола. Свако прелажење граница ових дефиниција се санкционише унутар групе, најчешће „блажим“ облицима кажњавања, али и жигосањем и искључивањем „преступника/це“. Још треба додати и то да је важна дистинкција на видљиве и невидљиве границе (које је некада теже прећи), као и разлика између брањених и отворених граница јер се у борби око породичних питања на једној страни појављује табор који би да затвори границе за сва друштва (синхроно) и за сва времена (дијахроно)⁷ (Gans, 1993).

Границе о којима говоримо су симболичке. Но, у неком тренутку се могу трансформисати у социјалне границе и то у случајевима када неко од различитих тумачења социјалних питања добије институционалну манифестацију, када једна група успе да наметне своје схватање као доминантно и искључи другачије као могућност, тј. када оспори и онемогући институционално признавање различитости (Lamont & Molnár, 2002). Бурдијеовим (Bourdieu, 1984) терминима исказано, када једна групација објективизује симболичко насиље над другом.

⁷ У погледу ове групе се појављује идеална слика породичног живота, који је „одувек“ организован око моногамне везе мушкарца и жене и који се центрира око „универзалних“, „вечитих“, „природних“ и/ли „трансцендентних“ („Богом даних“) вредности.

2. Прва, друга и трећа Србија

Када се оваквом оптиком гледа на српско друштво, прва генерална подељеност која се указује је на Прву и Другу. С обзиром на то да је Друга настала као реакција на Прву Србију, са намером да нема ничег заједничког са њом, њих две се и могу представити као два пола, јер за сваку карактеристику Прве Србије постоји опозит у Другој. Прва Србија је: националистичка (патриотска у самоидентификацији), традиционална, колективна, конзервативна, ауторитарна, склона апотеози преткомунистичке прошлости, а Друга: грађанска и космополитска, модерна, индивидуалистичка, либерална, прогресивна, демократска и критички настројена према прошлости (Чоловић и Мимица, 1992).

Према схватању домаћих ауторки, Иване Спасић и Тамаре Петровић, данас више није могуће говорити о биполарној Србији јер је у јавном дискурсу препознатљив још један концепт – „Треће Србије“. Ова идеја у себи садржи „гомилу дискурзивних конструката“, те је према њима боље говорити о мноштву облика Треће Србије неголи о јединственом појму, где је ипак могуће идентификовати њене основне особине. Трећа Србија жели да превазиђе вештачку поделу на две Србије и то ради на два начина, *фузијом*, када се у одређивању користи спајањем опозитних карактеристика двеју Србија, или *двоструким одбацивањем*, када негира реалност и једног и другог концепта Србије (Spasić & Petrović, 2013).

Оно што се нама указало кроз анализу јавних дискурса о породичним питањима је актуелност поделе на Прву и Другу Србију и то управо са позиција које су типичне за обе, дакле, „традиционалног“ реаговања на породична питања са посебном „патриотском“ забринутошћу за идеје које долазе „споља“ (са Запада), и на другој страни отворен став према новим формама и садржајима породичног живота, захтевима који се позивају на заштиту демократских вредности, али и стигматизацију ставова Прве Србије као „ауторитарних“, „примитивних“ и „заосталих“. Не изостаје ни негативно представљање мишљења оних који се перципирају као „Другосрбијанци“, као „изопадени“ (геј брак), „поремећени“ (усвајање деце од истополних парова), „погрешни“ (пермисивно васпитање деце), „опасни“ (породични односи које промовише западни свет воде уништењу најдрагоценије институције – традиционалне српске породице). У сваком случају, приметно је фаталистичко тумачење савремених схватања породице и породичног живота уз песимистичке прогнозе, Прве Србије – да ће друштво пропасти или запасти у свеопшту декаденту ако их прихвати, и Друге Србије – да ће друштво заостати уколико их одбаци.

3. Васпитање

Када је реч о васпитању деце у породици, у јавном дискурсу су се искристалисала два алтернативна мишљења која су најизразитије супротстављена у односу према физичком кажњавању деце. Једно називамо *идеологијом строге*

дисциплине, ауторитета и чврсте руке, а друго које психотерапеут Зоран Миливојевић назива *идеологијом срећног детета и попустљивог васпитања* (Миливојевић, 2011⁸). Проблем физичког кажњавања деце се актуелизовао када је 2006. у предлог новог Закона о породици унет став којим се „забрањује свако злостављање деце, а посебно телесно кажњавање“.⁹ Представници идеологије строге дисциплине, ауторитета и чврсте руке критикују овај предлог закона као лош јер изједначава телесну казну, која је рационални поступак којим се детету даје до знања да је неопходно да одустане од опасног или агресивног понашања, а то се чини ударцима по гузи који не могу да изазову повреду (оштећења ткива), са физичким злостављањем деце. Такође, сматра се да се оваквим законом држава уплиће у сферу интимних односа родитеља и деце и супротставља традиционалном породичном животу, те се целокупна акција означава као *инвазиван социјални инжењеринг* (Миливојевић, 2011; Шкулић, 2011), а има аутора који говоре и о подстицању „насиља деце над родитељима“ (Ђурковић, 2013а; Шкулић, Илић и Ђурђић, 2011).

На другој страни, заступници идеологије срећног детета и попустљивог васпитања посежу за аргументима којима се брани телесни интегритет деце и једнакост између родитеља и деце. Они верују да физичко кажњавање деце има дуготрајне негативне последице по децу, и да само немоћни родитељи физички кажњавају своју децу, јер увек постоје ненасилне васпитне мере које су ефикасније у кориговању непожељног, лошег и опасног понашања. Према овој идеологији, позитивно родитељство прате и многе позитивне појаве. Тако, деца родитеља са оваквим приступом имају мање узнемирујућих проблема у понашању и емоционалних проблема, да се опходе према другима са поштовањем и, коначно, овај приступ помаже деци да и она сама постану добри родитељи. Овакво родитељство нема само позитивне импликације на децу, већ и сами родитељи имају користи од таквог приступа. Родитељи који гаје овакав однос са децом су позитивнији, доследнији, самоуверенији, мање афективни и депресивни, и под мањим су стресом, те су, консеквентно, у стању да успостављају бољу равнотежу, да одржавају добре односе и лакше носе са конфликтним ситуацијама у породици (Савет Европе, 2008; Стевановић, 2011).

4. Сексуална оријентација

Све већа видљивост нехетеросексуалних особа, као и јавни ангажман противника дискриминације на основу сексуалне оријентације, поставили су „ЛГБТ питање“ као још једну тему око које се ломе идеолошка копља две Србије.

Прва тачка спора је порекло и карактер саме сексуалне оријентације код људи. „Традиционалисти“ заступају став да се ради о „болести“, „поремећају“ или „моди увезеној са Запада“, дакле стању које захтева лечење, превазила-

⁸ За разматрање филозофских основа Миливојевићевих теза видети: Динић и Благојевић, 2012.

⁹ Одредба није ушла у коначан текст Породичног закона.

жење или заобилажење. Уз признавање деловања биолошких, односно наследних фактора, овде се инсистира на утицају друштвених и психичких чинилаца (пренатални развој, догађаји у детињству, културни миље у коме се одраста и живи).

„Модернисти“ бране тезу да се ради о урођеној (генетској), дакле непроменљивој, склоности (ка истом полу). Нешто стручнијим језиком речено: први заступају конструкционистички, а други есенцијалистички став.¹⁰

Као илустрација, и својеврстан увод за даљу експликацију становишта, могу да се наведу конкретни написи који долазе из супротстављених табора:

Не морамо уопште за ову прилику улазити у анализу да ли је хомосексуализам оваква или онаква, наследна или стечена болест, морално сагрешење, извитоперено људско право или социјална патологија. Оно што је кључна поента јесте хомосексуализам као идеологија, културни образац, покушај натурања система вредности у демократској форми. У питању је прерастање приватности у јавни дискурс који, иако заштићен од сваке дискриминације, жели да постане доминантан и меродаван. (Обрадовић, 2009а)

Хомосексуалност није заразна болест већ мањински варијетет нормалне људске сексуалности. Не постоји ни опасност од ширења хомосексуалности тиме што се дозвољавају истополне заједнице. Хетеросексуални људи никада и никако не постају хомосексуални зато што хомосексуалност није забрањена а истополне везе дозвољене, нити зато што је хомосексуалност постала видљивија и друштвено и јавно прихваћенија. Нити јавно приказивање постојања треба крити од деце и омладине јер се она никако не могу ни „заразити“, добити „погрешне идеје“ нити изгубити своју хетеросексуалну оријентацију ако им је она урођена. (Мршевић, 2009а: 18)

„Браниоци традиције“ наступају са дефанзивних позиција, маркирајући наступ „непријатеља“ као идеолошки и уводе нови (пежоративни) термин: „хомосексуализам“ – скуп идеја и погледа који треба да промовишу¹¹ и легитимишу владавину западног начина мишљења који се сматра страним овдашњој култури и који је, у бити, тоталитаран и униформишући (Информативна служба Српског сабора Двери, 2010а). Отуд се говори о „нетрпељивости геј покрета“ (Антонић, 2011д), „ЛГБТ диктатури“ (Информативна служба Српског сабора Двери, 2010б) или „геј-инквизицији“ (Димитријевић, 2011). С друге стране, ради се на дестигматизацији хомосексуалности и смештању „геј питања“ у оквир дискурса о људским правима и равноправности свих грађана у правно-политичкој сфери.

Два посебно битна момента за овај сукоб се односе на доношење Закона о забрани дискриминације 2009. године и прва одржана Парада поноса у Београ-

¹⁰ Јако је занимљива чињеница да се позиције замењују када се води битка око родних улога мушкараца и жена (видети: Антонић 2011а; 2012а).

¹¹ Један од захтева *Иницијативе за спас Србије* је: „забрана хомосексуалне пропаганде и промоције међу малолетним лицима“ (Вукадиновић *et al.*, 2012). Развијену расправу о овој тачки *Иницијативе* видети у: Глигоријевић, 2012 и Антонић, 2012в.

ду 2010. године. Два члана наведеног Закона су изазвала посебну пажњу „традиционалиста“. Најпре, Члан 18. којим се у предлогу санкционисало ускраћивање права на стицање, одржавање, изражавање и промену вере или уверења, у који је, на иницијативу седам „традиционалних верских заједница“ на челу са Српском православном црквом, додат параграф који свештенике и верске службенике ослобађа одговорности за дискриминативно деловање ако је њихово поступање у складу са верском доктрином коју заступају. У тексту Предлога закона Члан 21. је забрањивао дискриминацију на основу сексуалне оријентације и родног идентитета, уз експлицитно помињање транссексуалности у трећем параграфу. У донетом Закону, из овог члана избачен је трећи параграф, као и свако помињање родног идентитета.

Држава је, по свему судећи, искористила своју позицију најмоћнијег арбитра тако да „намири“ обе стране: доношење самог закона у коме се изричито помиње забрана дискриминације на основу сексуалне оријентације је „поен“ за „модернисте“, а модификације чланова 18 и 21 „узвраћени ударац“ „традиционалног“ блока.

Прва, и до сада једина, одржана Парада поноса у Београду је на видело изнела, како ставове, тако и политичке акције које су илустративне за тему овог рада. Организатори су као циљеве Параде наводили промовисање друштвене толеранције према „мањинском варијетету нормалне људске сексуалности“ и своје деловање оправдавали као борба за слободу самоизражавања, која укључује и слободу изражавања (хомо)сексуалности. Противници Параде су је етикетирали као израз разрађене идеолошко-идентитетске матрице која је наметнута као обавезна политичка надоградња приватне сексуалне склоности једног броја људи. Поново у дефанзивној позицији, „традиционалисти“ су као „праве“ циљеве Параде поноса навели „ревизију темељног моралног и социјалног система вредности“, борба за моћ и утицај интересних група, а права хомосексуалаца дезавуисали као политички наметнуту тему преко које се, у (полу) периферијским земљама, обезбеђује додатна културна хегемонија Вашингтона и Брисела (Вукадиновић, 2011: 3).¹² Организован је „контра-митинг“: Породична шетња, „као израз вере у свет традиционалних вредности и заједница, породичног живота и морала“ (Обрадовић, 2009б: 5).

Веома је занимљиво да један од актера идеолошког сукоба који овде разматрамо употребљава управо термин „рата“ да окарактерише конфликт који треба да изроди „konaчно решење“:

Овде се више не ради о људском праву на приватност и слободу опредељења, већ о организованом промовисању сопственог погледа на свет као но-

¹² „[Г]ејпарада је у Србији као и у осталим европским земљама само једна од манифестација читаве нове моде или идеологије пропагирања хомосексуализма и хомосексуалних пракси и симбола. (...) Она је само врх леденог брега, кулминација читаве једне идејне и идеолошке метафизике и политичке стратегије која укључује низ сегмената: од измене схватања породице преко промена породичног законодавства до прераде јавног дискурса, школских програма и промоције хомосексуализма у популарним културама, али и у верским заједницама“ (Ђурковић, 2013б: 166).

вог и друштвено пожељног обрасца понашања, без обзира на вредности средине у којој се то чини. Традиционални јавни и породични морал се проглашава застарелим, ретроградним, насилним, неслободним, а нови погледи се пакују у обланде модерности, напретка и савремености сваке врсте. *Овде више нисмо на терену људских права и слобода већ културних, медијских и политичких ратова у којима нема нерешених резултата, већ само победника и поражених.* (Обрадовић, 2009а; курзив М. Ј. и Н. К.)

5. Брак и усвајање деце

У тесној вези са претходном темом је могућност државно признате кохабитације/партнерског домаћинства¹³, затим регистрованог партнерства¹⁴ и, коначно, ступања у брак¹⁵ особа истога пола.¹⁶ Расправа добија на тежини и због преовлађујућег становишта међу друштвеним научницима да су брак и породица у кризи на светском нивоу (Beck-Gernsheim, 1998; Beck & Beck-Gernsheim, 1995; Giddens, 1992; Гиденс, 2005; Castells, 2002).

Као и када је у питању васпитање и сексуална оријентација, налазимо две супротстављене визуре. Према једној, брак је темељна друштвена институција чија је примарна функција подршка рађању и одгајању деце, те је стога искључиво заједница мушкарца и жене. Они са другачијим погледом истичу да је брак уговор о трајном заједништву и међусобном старању, те да је родно неутралан.

Ова тачка спора можда најбоље илуструје раскол „конзервативне“ и „прогресивне“ Србије. „Конзервативци“ упозоравају да би промена карактера брака, као фундаменталне установе, неминовно водила у дубинску промену целог друштва која би у демографском и културном смислу била ризичан подухват са неизвесним, вероватно и трагичним исходом („реформе“ које упропашћавају заједницу“ – Антонић, 2012а: 164).

Формални услови за приступ друштвеној институцији зависе од њених функција. С променом кључног формалног услова мењају се и карактер и функције институције, она се рedefинише и тако отвара за сваку уговорну љубавну/сексуалну заједницу, без обзира на број и пол партнера (Антонић, 2011б).

Ослонац за критику сагледавања брака као форме уговора се налази у религији, па се наводи да „брак није парче папира, већ тајна сједињења мушкарца и жене“ (Обрадовић, 2009б) уз подсећање на библијску повест о Адаму и Еви:

¹³ Права и дужности хомосексуалног пара изједначавају се с правима и дужностима невенчаног хетеросексуалног пара без деце.

¹⁴ Изједначена права и дужности истополног пара са готово свим правима и дужностима венчаних хетеросексуалних парова, без права на усвајање деце.

¹⁵ Сва права и дужности изједначена са правима и дужностима венчаних хетеросексуалних парова (усвајање деце, бесплатна тј. државно финансирана асистирана оплодња).

¹⁶ За разматрање ове проблематике када су у питању транссексуалне особе, видети: Мршевић, 2013.

Занемаривање самог језгра односа мушкарца и жене (...) чини да се тај однос погрешно приказује – било преко уговора, било преко појмова господара и роба. Када је реч о феноменолошкој представи заједнице мушкарца и жене, суштину такве заједнице можда најбоље приказује хришћанска парабола о Адаму и Еви. (Антонић, 2011а: 214)

Критике и отпоре редефинисању установе брака заговарачи легализације истополних заједница¹⁷ повезују с феноменом „моралне панике“ и „фанатичне религијске искључивости“ (Мршевић, 2009а), и тако чине покушај њихове дискредитације. Ослонац се тражи у позитивним праксама и правним препорукама које долазе из Европске заједнице (Мршевић, 2009в). Одбацују се и оптужбе за угрожавање породичних вредности, наталитета, па и саме институције породице:

Иако одударају од модела хетеросексуалне породичне заједнице, истополна партнерства нису погубна за традиционалне породичне вредности нити су одраз промискуитетног, антисоцијалног понашања, избегавања родитељства, а још мање негирања постојања породице. Оне су управо супротно, одраз настојања истополно оријентисаних особа да у својим животима не буду лишене породице, родитељства и свега онога што значи стабилна, моногамна, емотивно/сексуална, друштвено и правно регулисана конвенционална заједница. Неконвенционалне породице су такође и резултат потребе и интереса сваког друштва да што већем броју људи правно омогући да живи у стабилним породичним, правно признатим и регулисаним заједницама кроз уважавање различитих фактички постојећих породичних модалитета. Не обезвређују дакле неконвенционалне породице својим постојањем вредности традиционалне породице, већ су те вредности много више обезвређене настојањима да се породична регулатива ограничи и учини ексклузивно приступачном само хетеросексуалним паровима. (Мршевић, 2009а: 17–18)

Не само што породица није уништена или обезвређена омогућавањем правне признатости другим видовима породичних заједница, већ је, напротив, као институција ојачана тиме што се већем броју људи омогућава правна стабилност и предности породичног живота. (Мршевић, 2009б: 42)

Посебно осетљиво и најспорније питање код законског регулисања заједница истополних парова је усвајање деце. Полазећи од факта да гејеви, односне лезбејке не могу да имају заједничку децу (која су по њима једина или бар главна сврха брака), „традиционалисти“ износе уверење да они, и у случају да су биолошки родитељи, ма како да је до зачећа дошло, не би смели да имају старатељство над својом децом јер због своје сексуалне оријентације не могу да буду адекватни родитељи. Наводе се „инстинктивне бојазни најшире јавности“ за децу која одрастају у истополним породицама: 1. психолошки или адаптивни проблеми код деце и старатеља; 2. задирицавања и одбацивања

¹⁷ Требало би напоменути да захтев за легализацијом (и легитимизацијом) геј/лезбејских бракова долази из „асимилацијског“ крила ЛГБТ покрета. Његово „радикално“ крило као део своје постидентитетске квир (queer) политике сматра брак хетеронормативном институцијом. О различитим струјама унутар геј покрета видети: Антонић, 2011г и 2012б.

вршњака, 3. проблеми са родним идентитетом и сексуалном оријентацијом код деце; 4. мајка и отац, кроз специфичне доприносе, креирају најбоље окружење за одрастање и 5. код гејева и лезбејки постоји тенденција ка промискуитетном сексуалном понашању, што њихове заједнице чини нестабилнијим (Антонић, 2011б: 86–87). Доводи се у питање налази истраживања деце која одрастају у домаћинствима истополних парова, која „иду у прилог“ заговорницима супротног становишта (Антонић, 2011в).

„Нерв аргумента“ друге стране је тврдња да је „квалитет родитељства а не сексуални идентитет родитеља суштински чинилац ефикасног родитељства и то је оно што је важно за добробит деце“ (Мршевић, 2009а: 19). Као поткрепљење се наводе резултати различитих истраживања који говоре у прилог томе да код деце коју одгајају гејеви или лезбејке нема разлике у психолошким или социјалним последицама у односу на децу која одрастају уз родитеље различитог пола.

6. Закључак

Рат око породице који су Бергерови разматрали пре тридесет година у Америци данас се у Србији води на сличним фронтovima и са сличних позиција. „Конзервативци“ традиционалну породицу виде позитивно, признајући да има одређене проблеме, али и снагу да их стално превазилази и опстаје, те тежи ка остваривању слобода и одржању националне традиције, док „либерали“ исту институцију виде као главну препреку за остваривање, како сексуалних и културних слобода индивидуе, тако и савремених пракси заједничког живота. При томе се овај табор у свом „програму“ нигде не залаже за уништавање институције породице и изграђивања потпуно нове микросоцијалне структуре, већ се бори за редефинисање њених одређених аспеката и очување њених неоспорно позитивних квалитета.

У овом идеолошком боју, на срећу, нема коначних победника, већ једни успевају да привремено прошире поље важења њихових вредности, најчешће тако што се њихове идеје „остваре“ у виду закона, што редовно значи и позив супротстављеном табору да се регрупише и крене у контранапад.

Да ли ће се одређено питање породичног живота видети као проблем зависи од позиције са којег се на њега гледа: „стварност коју неко узима здраво за готово је другоме проблем, и *vice versa*“ (Berger & Berger, 1983: 8).

Литература

Антонић, С. (2008). *Културни рат у Србији*. Београд: Завод за уџбенике.

Антонић, С. (2011а). *Искушења радикалног феминизма: моћ и границе друштвеног инжењеринга*. Београд: Службени гласник.

- Антонић, С. (2011б). 'Истополне породице': изазов за науку. *Социолошки преглед* XLV(1), 67–100.
- Антонић, С. (2011в). Деца у 'Истополним породицама': преглед дебате. *Антропологија* 11(2), 61–80.
- Антонић, С. (2011г). 'Gay Agenda': мит или стварност?. *Теме* XXXV(3), 891–919.
- Антонић, С. (2011д). Геј покрет и борба за признатост. *Нова српска политичка мисао* XIX(1–2), 7–38.
- Антонић, С. (2012а). *Ђаво, историја и феминизам: социолошке пустоловине*. Крагујевац: Центар слободарских делатности.
- Антонић, С. (2012б). ЛГБТ организације у САД као интересне групе: особине и утицај. *Социологија* LIV(3), 437–462.
- Антонић, С. (2012в). Ко је рекао „забрани“?. *Време* 1113, 3.5.2012. Доступно на: <http://www.vreme.rs/cms/view.php?id=1050110> [5.1.2014.]
- Beck-Gernsheim, E. (1998). *Was kommt nach der Familie? Einblicke in neue Lebensformen*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Beck, U. & E. Beck-Gernsheim. (1995/1990). *The Normal Chaos of Love*. Oxford: Polity Press.
- Berger, P. & T. Luckmann. (1967). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Berger, B. & P. Berger. (1983). *The War Over the Family: Capturing the Middle Ground*. London: Hutchinson & Co.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A Social Critique of Judgement of Taste*. Cambridge USA: Harvard University Press.
- Букадиновић, Ђ. (2011). Уводник. *Нова српска политичка мисао* XIX(1–2), 3–4.
- Букадиновић, Ђ. et al. (2012). *Иницијатива за спас Србије*. Доступно на: <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/inicijativa-za-spas-srbije.html> [5.1.2014.]
- Gans, H. J. (1993). Preface. In Michèle Lamont and Marcel Fournier (ed.) *Cultivating Differences – Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. Chicago and London: The University of Chicago Press, vii–xvii.
- Гиденс, Е. (2005/1999). *Одбегли свет: како глобализација преобликује наше животе*. Београд: Стубови културе.
- Giddens, A. (1992). *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Глигоријевић, Ј. (2012). Ессе homo (seksualnost). *Време* 1112, 26.4.2012. Доступно на: <http://www.vreme.rs/cms/view.php?id=1048739> [5.1.2014.]
- Димитријевић, В. 2011. Манифест смрти породице: Једна накарадна књига, манифест накарадне будућности породице у Србији. Доступно на: <http://www.dverisrpske.com/sr/za-dveri-pisu/saradnici/114-vladimir-dimitrijevic/4125-manifest-smrti-porodice.html> [12.11.2013.]
- Динић, Р. и Б. Благојевић. (2012). Утицај лоше филозофије на политичко одлучивање: случај Зорана Миливојевића. У: Бојана Димитријевић (ур.) *Криза и перспектива знања и науке*. Ниш: Филозофски факултет, 123–134.

- Ђурковић, М. (2013а). *Тамни коридори моћи*. Београд: Укронија.
- Ђурковић, М. (2013б). Хомосексуализам и популарна култура. *Политичка ревија* 37(3), 165–190.
- Информативна служба Српског сабора Двери. (2010а). Поворка срамоте: став Двери о геј паради. Доступно на: <http://dverisrpske.com/sr/dveri-na-delu/1293-parada-srama.html> [5.1.2014.]
- Информативна служба Српског сабора Двери. (2010б). Држава гори, а режим гејеве чешка. Доступно на: <http://dverisrpske.com/sr/dveri-na-delu/1286-drzava-gori.html> [5.1.2014.]
- Lamont, M. & M. Fournier (eds.) (1993). Introduction. In Michèle Lamont and Marcel Fournier (ed.) *Cultivating Differences – Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1–21.
- Lamont, M. & V. Molnár. (2002). The Study of Boundaries in the Social Sciences. *Annual Review of Sociology* 28(1), 167–195.
- Миливојевић, З. (2011). Разумно телесно кажњавање деце као неутуђиво родитељско право. *Нова српска политичка мисао* XIX(1–2), 159–178.
- Милић, А. *et al.* (2010). *Време породица: социолошка студија о породичној трансформацији у савременој Србији*. Београд: Чигоја штампа; Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Милић, А. и С. Томановић, прир. (2010). *Породице у Србији данас у компаративној перспективи*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Мршевић, З. (2009а). *Ка демократском друштву – истополне породице*. Београд: Институт друштвених наука.
- Мршевић, З. (2009б). Истополне заједнице и деца. *Становништво* 47(1), 23–47.
- Мршевић, З. (2009в). Различите породице, иста љубав – изазови 2008. године. *Темид* 12(1), 47–68.
- Мршевић, З. (2013). Транссексуалне особе и породица – између дискриминације и инклузије. *Темид* 16(2), 57–73.
- Обрадовић, Б. (2009а). Парада идеологије хомосексуализма. Доступно на: <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/parada-ideologije-homoseksualizma.html?alphabet=l> [5.1.2014.]
- Обрадовић, Б. (2009б). Породична шетња у Београду – За очување породице! *Православље - Новине српске патријаршије*, 1020, 5.
- Савет Европе. (2008). *Укидање телесног кажњавања деце – питања и одговори*. Доступно на: www.coe.int/t/dg3/children/pdf/SerbianQuestionAnswers.pdf [5.1.2014.]
- Spasić, I. & T. Petrović. (2013). Varieties of “Third Serbia“. In Ivana Spasić & Predrag Cvetičanin (eds.). *Us and Them – Symbolic Divisions in Western Balkan Societies*. Niš: Sven, 219–245.
- Стевановић, И. (2011). Зашто треба укинути свако телесно кажњавање деце. *Политика* 6.12.2011. Доступно на: <http://www.politika.rs/rubrike/Sta-da-se-radi/Zasto-treba-ukinuti-svako-telesno-kaznjavanje-dece.sr.html> [5.1.2014.]

Castells, M. (2002/1997). *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.

Чоловић, И. и А. Мимица (ур.) (1992). *Друга Србија*. Београд: Београдски круг.

Шкулић, М. (2011). Васпитне батине . *Политика* 21.7.2011. Доступно на: <http://www.politika.rs/gubrike/ostali-komentari/Vaspitne-batine.sr.html> [5.1.2014.]

Шкулић, М., Н. Илић и С. С. Ђурђић. (2011). Заштита деце или 'вршњачко насиље' над родитељима? *Нова српска политичка мисао* XIX(1–2), 191–198.

Miloš M. Jovanović, Nemanja J. Krstić

THE WAR OVER THE FAMILY – 30 YEARS LATER IN SERBIA

Summary: In 1983 “The War Over the Family: Capturing the Middle Ground” by Brigitte and Peter Berger was published. The book dealt with one segment of “the culture wars” in America. The Bergers investigated the actors, the structure and the dynamics of conflicts over “the family values”, and thematized: marriage, gender roles, abortion, upbringing, children’s rights, etc. “The war over the family” is starting to be fought in Serbia in a way similar to one in the USA, but also with a number of specificities related to quite different historical, cultural and socio-political context. This paper is an attempt to map the conflicting parties in the symbolic space of modern Serbia, with particular emphasis on issues related to the legal recognition of partnerships and the resultant family arrangements of people who are members of the “sexual minorities.”

ДЕМОКРАТСКА ПОЛИТИЧКА КУЛТУРА И КУЛТУРА МИРА НА БАЛКАНУ (еманципација човека и мир међу народима као стратешки елемент теорије и праксе демократске политичке културе)

Сажетак: Појмови слобода, демократија и мир – кључни су у теорији политике и социологији политике. Од антике, преко модерне, до данас, они чине језгро у космосу политичких расправа и доктрина повезаних са политичким хуманизмом и праксе борбе актера/покрета за демократско друштво.

У раду аутор разматра њихов смисао, вредности, значај и улогу у савременим друштвеним променама. У фокусу његове проблематизације налази се однос демократске политичке културе и културе мира, са посебним освртом на њихове могућности/домете и ограничења у контексту савремених процеса на Балкану.

Полазећи од хипотезе о дијалектичкој међузависности ових појмова и процеса аутор поентира да нема развоја културе мира без развоја демократске политичке културе и обрнуто. Истичући потребу њиховог комплементарног третмана и развоја у пракси савремених друштава на Балкану, аутор при том указује и на бројна ограничења која блокирају процесе њиховог хармоничног остваривања у савремености у функцији еманципације човека и изграђивању трајног мира међу народима.

Кључне речи: слобода, демократија, демократска политичка култура, култура мира, Балкан

Демократија је пре свега начело законитости...

*Парола демократије је завладала
скоро свим умовима 19. и 20. века.
(Филип Лово)*

*Демократија је акт храбрости.
(Перикле)*

*Народ који поковава друге народе
није слободан народ.
(К. Маркс)*

*Васпитање за демократију
гради одговорно и праведно друштво.
(Џон Џуи)*

¹ Рад је урађен у оквиру пројекта 179074: *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Увод: Актуелност и значај теме

Живимо у доба неоконзервативне рестаурације. Велике идеологије – либерализам и социјализам – као да су доживеле сумрак. На историјску сцену – више од 200 година – од грађанске револуције – ступају неоконзервативци. Под њиховим налетом бројне институције демократског живота се суше, формализују, испражњују, а реално власт отуђује од народа. О том процесу многи социолози и политиколози пишу као о феномену „заласка демократије“.

Наиме, на делу су процеси све веће суспензије народне воље, потискивања партиципативне демократије и повлачења јавног човека, под утицајем партократизације, бирократизације и олигархизације политичке власти. О овој тенденцији својевремено су писали врсни социолози политике – Михелс и Диверже. Михелс – као о гвозденим закону олигархије, а Диверже о феномену „демократије без народа“.

У свакодневној друштвеној пракси демократија се све више редукује на форму, систем процедура и формалне представничке институције. Она је све мање начин живота, повезана са интересима најширих друштвених слојева, са инхерентном демократском политичком културом, еросом активног учешћа грађана у јавном животу ради општег добра. Политика се све више аристократизује и олигархизује и постаје занат и зарада, до јуче „професионалних револуционара“, данас „професионалних реформатора“. Све је мање људи који живе за политику/политичке идеале, а све више оних који живе од политике, претварајући је у инструмент богаћења привилегованих појединаца и група. Доминантан канал социјалне мобилности, пут израстања од политичке у економску класу у друштвима у транзицији.

У условима транзиционих друштава, каква су и наша на Балкану, изнова се актуализује Веберов и Ђиласов социолошки образац о улози политичке класе у друштвеним променама, о настанку „номенклатурног/политичког капитализма“. Наравно, у Веберово време – из бивших повлашћених слојева/феудалне аристократије, а данас у условима постсоцијалистичких друштава у транзицији из бивше комунистичке номенклатуре у нову владајућу необуржоаску класу.

Све ове и друге појаве не само дисфункције „кварења демократије“, већ и жаришних структурних узрока и последица по савремено друштво, захтевају теоријску проблематизацију и нову елаборацију. То није само актуелан социјално-практични проблем, већ и научни интерес савремене социологије и политикологије.

У прилогу бавим се, пре свега, односом демократске политичке културе и културе мира на Балкану. Истражујем могућности и ограничења демократске политичке културе у реалном геополитичком простору Балкана и значај њеног развоја за формирање и афирмисање вредности културе мира. Речју, чиним покушај да истражим хипотезу о дијалектичком односу између мира и демократије, као реалних процеса у балканском контексту. Чини нам се да постоји све јаснија веза: да као што нема демократије и развоја без мира, тако нема ни мира, без демократије и развоја. Као да је Махатма Ганди био у праву када је

тврдио: „Пут ка миру не постоји – мир је пут“, а без мира нема развоја и напретка човечанства.

I Осврт на историјски развој идеје и праксе демократије

Демократија, као владавина народа, један је од облика политичких система који омогућује релативно већу/бољу контролу људи/грађана над условима свог живота и рада. За њено родно место уобичајно се у политичкој литератури узима антички полис, држава – град. Наравно, у Грчкој, то је облик политичке владавине за привилеговану мањину слободних грађана у робовласничком друштву. Но, и као такав, био је узорнији и функционалнији у односу на тиранију, и друге облике власти (олхократију....).

Представници социјалне и политичке мисли – од Платона и Аристотела, преко Макијавелија, Русоа, до Монтескијеа, Маркса и савремених теоретичара (Н. Бобиа, Р. Дала, Д. Хила) – бавили су се овим феноменом, истражујући најбоље услове за развој демократије али и њена ограничења и облике деформације/кварења и претварања у своју супротност.

Грађанска револуција, остварујући преврат над феудалним поретком, утрла је кроз социјалну револуцију пут политичкој еманципацији. Њене тековине су: укидање ропства, правна равноправност свих грађана, политички плурализам, представничка демократија, подела и контрола власти, универзализација људских права и слобода.

Савремени истраживачи показују да постоје различити модели демократије од антике до данас. Тако на пример Аренд Лајпхарт, у студији *Модели демократије* разликује тридесет шест разноликих демократија. Историјски посматрано од класичних модела демократије: античка, протективна (Хобс, Лок, Макијавели), развојна (Русоов модел, Милов модел), непосредна (Марксов модел). У односу на ове моделе, овај аутор разликује савремене форме (технократску, компетитивну, плуралистичку, правну, већинску, консенсуалну).² Савремени теоретичар демократије Роберт Дал такође прави разлику између представничке демократије, полиархије и партиципативног модела.³

Данас се све више говори о феномену трећег таласа у демократији (С. Хантингтон), као и моделу „транзиционе демократије“.

II Основне одреднице демократске политичке културе

Демократија је дакле облик политичке организације власти унутар кога се тежи да испољи плурализам интереса друштвених снага и води борба за превагу интереса већине. Нажалост, од антике до данас она се различито оства-

² Аренд Лајпхарт, *Модели демократије*, ЦИД, Подгорица, 2003.

³ Роберт Дал, *Демократија и њени критичари*, ЦИД, Подгорица, 1999.

ривала у прекуси. Често је у институцијама демократије била изражена воља мањине која се бројним инструментима манипулације служила како би остварила хегемонију својих интереса у друштву.

Институције представничке демократије све више се „кваре“ посредством политичких партија и политичке бирократије, све се више остварује отуђење олигархије од народа/грађана. Представничка демократија редукована је на процедуру и поврмени избор и реизбор политичких елита. Парламенти су постали „политичке брљаонице“, владе пословни одбор економски владајућих група/необуржоазije. Многи истраживачи пишу о феномену кварења демократије, о „заласку демократије“ у савремености.⁴ Ова тенденција феноменолошки се различито манифестује али њена суштина је у експанзији феномена политичког отуђења: све већем удаљавању центра моћи у политичком животу – у односу на грађане и њихов утицај или у односу на улогу националних парламената, у односу на супранационалне политичке институције. Овај процес данас је видљив и у пракси одлучивања у институцијама Европске уније.

Једна од видљивих појава отуђења политике од грађана изражена је у централизацији система одлучивања и потискивању институција и праксе непосредне демократије (локална и регионална самоуправа, разни облици аутономије). У таквим условима представничка демократија се редуцирала на партијску демократију и све је више захваћена процесима олигархизације и формализације.

Прави лек у савременој демократији налази се у реafirмацији институција непосредне демократије (на микронивоу, у локалној и регионалној самоуправи), у децентрализацији политичког система одлучивања, у изграђивању јединства партиципативне и представничке демократије. У развијању разуђеног полиархијског система демократског конституисања политичке воље, који ће омогућити сусрет/дијалог иницијатива „одозго“ и „одоздо“; грађанског друштва и државе/владе у ужем смислу те речи. Само се на тај начин уз пунији респект принципа поделе власти и развој правне државе може градити отворено, демократско и одговорно друштво. У таквом друштву политика постаје све више ствар грађана/народа, а не отуђених елита, а елите и институције власти бивају контролисане низом процедура/и активним учешћем грађана у демократском процесу.

III Дијалектика интерференције политичке културе и културе мира – међузависност (са посебним освртом на Балкан, могућности и ограничења)

Демократска политичка култура представља конкретан систем вредности, културних и политичких оријентација, у чијем средишту лежи идеологија људских права и слобода, еманципација човека/грађанина, његово јавно учешће у јавном животу, респект и остваривање плурализма и дијалога у друштву,

⁴ Видети студију З. Видојевића *Заласак демократије*, Албатрос плус, Београд, 2010.

поштовање демократских правила/процедура у изборном процесу и функционисању институција политичког живота. Вредности демократске политичке културе усвајају се/уче, кроз политичку социјализацију, али и кроз учешће у јавном политичком животу. Оне нису саме себи циљ, већ служе као оријентир, као начела и образац деловања појединаца и група, као актера у друштвеном и политичком животу.

Формирање демократске политичке културе умногоме је одређено/условљено постојањем или дефицитом демократских политичких традиција у једној земљи/друштву али и владајућим погледом на свет и избором идеологије као оријентира за деловање у политичкој пракси.

Извесно је да недостатак демократске политичке традиције у једном народу или региону (какав је случај са Балканом) може бити унутрашња баријера/граница бржем развоју демократије/демократске праксе у друштву. Такође, усвајање и практиковање конзервативних и регресивних идеологија/погледа на свет – блокира актере у борби за реформу и модернизацију друштва, развијање демократских институција и праксе.

Историја балканских друштава у последња два века говори о противречностима њиховог преласка из феудалног, патријархалног и аграрног друштва у грађанско друштво. Овај процес праћен је изнутра – дефицитом демократске традиције (са изузетком борбе за локалну самоуправу) и споља – ратним сукобима. Дуговековно ропство под Турцима оставило је негативне последице по политички карактер (слугански, ауторитарни, кетмански, са политичком мимикријом, с једне стране и с друге бунцијски, инацијски, виолентни, са елементима пркоса и витештва). Отуда се на овим просторима уместо етике позива рада и демократије, развила етика политичке културе части и смрти/насиља и крви. Наравно, ове особине нису изданак никакве расне карактерологије него резултанта социокултурне структуре друштва/региона у коме су живели балкански народи. Бројни су истраживачи писали о Србима/Словенима на Балкану, пре доласка Османлија, као о мирном, марљивом и гостопримљивом народу који је госте и странце дочекивао и угошћавао (не само хлебом и сољу) већ и песмом и игром. Међутим, када су се времена изменила услед империјалне експанзије великих сила у прошлости (најпре, Турака, а касније и других окупатора), онда су ови мирни ратари и сточари, да би заштитили свој дом/огњишта постајали храбри ратници у борби за очување своје домовине, имовине и части. У тим историјским процесима, кроз животну праксу у борби за опстанак на геополитичком простору Балкана, који је представљао границу и мост међу различитим цивилизацијама, рођена је/настала својеврсна култура ратовања/смрти, она што се у литератури назива *Homo balcanicus*, *homo heroicus*.

У контексту тих процеса формиран је својеврстан епски идентитет Срба и других балканских народа, о коме постоје бројни записи у литератури од антике до данас.⁵

⁵ Видети истоимену студију Петра Цацића, *Homo balcanicus, homo heroicus*, Завод за уџбенике, Београд, 1996, о феномену епског идентитета.

Наравно, као што се мењају пореци, мења се и дух времена, па и људски карактер и судбине. У прелазним добима/транзиције, какво је и наше доба, суочени смо са феноменом „транзитивног идентитета“, кога изражавају бројне нове/полутанске прелазничке категорије у социјалној структури и карактеролошкој типологији.

Може се слободно рећи да оним темпом како Балкан постаје зона стабилности и развија и интеграционих процеса, да ће се мењати колективна карактерологија актера и обрнуто: темпом којим се усвајају вредности/стандарди демократске политичке културе (респект различитости плурализма интереса и идеја, дијалог култура и цивилизација, људска права и слободе, толеранција различитости, демократске процедуре управљања и контрола власти...) тим темпом шириће се дух културе мира, глобализације разумевања и солидарности међу балканским народима. Из свега овога може се закључити да између ових пројеката/процеса постоји органска/дијалектичка међузависност. Они се у друштвено-културолошкој и политичкој пракси преплићу и прожимају, градећи нове форме хибридних културних синтеза. Извесно је да ће пројекат изградње отвореног, демократског, солидарног и одговорног друштва захтевати време и ангажман демократски опредељених људи. На том путу, извесно противречном и конфликтном, нове генерације актера искушаваће и доказивати своју снагу. Но предуслов њиховог успеха јесу избор пројекта, дефинисање модерне стратегије развоја која ће не само демократским програмским одредницама већ и донетима праксе, уверити грађане – у напредак, боље сутра и боље данас.

Актуелна криза која се шири и чији корени леже у неолибералном моделу глобалног развоја и асиметричној анархичној глобализацији (Ж. Атали) својим катастрофалним учинцима по човека и човечанство, као да опомиње: да без промене владајућег модела нема изласка из кризе нити напретка.

Социјалдемократски модел одрживог развоја као алтернатива, у себи спаја снаге партнерства за мир и развој и омогућује изградњу демократског и солидарног друштва. Он обезбеђује да се, кроз масовну иницијативу грађана/грађанског друштва, на јединству процеса социјалне и политичке демократије, партиципативне и представничке, изграђује истинско и отворено друштво/човечанство као заједница равноправних грађана и народа. Само се у овом хоризонту може превазићи садашње стање „капитализма катастрофе“, високо атомизованог, подељеног, конфликтног и нехуманог друштва. Јер како рече Е. Морен најдубљи узроци савремене кризе леже у томе што човечанство није довољно човечно. Стога, борба за демократску политичку културу није сама себи циљ, већ је у функцији еманципације човека и хуманизације друштва. А остваривање ових циљева није могуће без правде и мира, јер како с правом поручује бивши бразилски председник Силвио Лула – „без глобалне правде нема глобалног мира“ и обрнуто.

Закључна разматрања

Ако је „рат продужење политике само другим средствима“, онда је спољна политика једне земље израз карактера њеног унутрашњег уређења. Већина ратних сукоба генерирана је тежњом унутрашњих моћника да прошире/глобализују своју империјалну моћ. Таква друштва су, по правилу, друштва са системом експлоатације, диктатуром капитала и антагонистичком/асиметричном расподелом друштвене моћи. С правом је Маркс приметио да „народ који покова друге народе и сам није слободан народ“.

Демократска политичка култура као стожерну вредност садржи у себи прометејско право на побуну и самоослобођење, поштовање народног суверенитета. А то значи да се власт изводи из народне суверености. Народ је извор, основа демократије. Без унутрашњег народног суверенитета демократија се, пре или касније, урушава. Такође, где суверенизација народне воље слаби, слаби и спољашњи национални суверенитет то јест национална безбедност и интегритет друштва.

Геополитички Балкан представља својеврсни крст и раскршће, ланац међу световима Истока и Запада, мост и границу, колевку цивилизација и гробље различитих господарења. Као такав, он је у фокусу свих освајача, империјалистичких господара моћи. О њему се говори као о геопростору на коме се производи „вишак историје“, „буре барута“. Ваља, међутим, рећи да су за производњу тог „вишка историје“ и „културе смрти“ заслужне велике силе, које су се отимале око овог моста/врата Европе/или пак пута ка Азији, у освајачким походима: пре похода крсташа и после њих, све до данас.

Демократска политичка култура у свом садржају као суштинско одређење има еманципацију човека и демократију као владавину народа. Вера и сувереност народа и грађана и спремност на грађански активизам да се ови циљеви – о пунолетству грађана остварују у пракси.

Култура мира у себи садржи филозофију живота одрживог развоја, респект различитости, мирољубиву коегзистенцију свих народа, култура, цивилизација, дијалог и споразумно/мирно решавање сукоба. У свом концепту она садржи и космичку биоетику и планетарну културу глобализације разумевања и солидарности међу народима.

Познати хуманиста и социолог Фредерико Мајор (иначе бивши директор Унеска) у својој студији *Сутра је увек касно* разматрао је право људи на мир као интегрални део универзалних људских права, подвлачећи да је у *људском духу градити мир*, истичући: „Мир не сме да буде схваћен као просто одсуство рата, као резултат одређене равнотеже терора у чијој залеђини се шире и множе локални ратови и ограничене агресије. Мир је еминентно позитиван концепт који садржи огромну моћ узајамног разумевања, уважавања, одане сарадње, под којом људи и народи подразумевају заједнички развој. Мени се чини да мир може да се дефинише као основни услов потпуног остварења људских права, као потврда самобитности сваке личности и колективног идентитета

свих народа“.⁶

Зоран Видојевић у свом раду *Шта је култура мира?*, између осталог, културу мира дефинише као „систематско и стално неговање вредности мира и практиковање у унутардруштвеним и међудржавним односима, све до глобалне равни, увек повезано са свим оним што оплемењује човека, као и са променама које доприносе његовом бољем животу у свим елементима његовог друштвеног положаја и животних шанси“.⁷

Како видимо, мир је овде претпоставка живота и слободе, како појединца тако и човечанства, развоја и напретка друштва, тј. међународне заједнице. Речју, мир није замена за опортунизам и слуганство. И као што постоји подела на праведан и неправедан рат (сетимо се још Августинових упута), тако постоји и подела на продуктивни и непродуктивни мир. Мир није пуко самарићанство, мирење са назадним постојећим поретком и односима у свету, он није опортунистичка платформа да се не мењају односи у свету. Зато треба избећи редуцирање културе мира на културу мирења са постојећим односима у етаблираном поретку света и на културу неоколонијалне зависности. Здрав мир не искључује борбу, активну партиципацију да се мењају постојећи односи у друштву и свету, већ само води рачуна о јединству циљева и средстава у борби и њиховој подређености очувању интегритета аутономије личности и еманципације човека и друштва.

Следећи логику интегрисане парадигме у социологији и трансдисциплинарног приступа у савременој науци култури мира, *залажемо се за интегрално проучавање културе мира као кључне димензије/компоненте друштвеног развоја и еманципације у савременом свету.*

Интегрални појам културе мира садржи развојно-цивилизацијску и еманципаторску улогу, и у свом садржају подразумева: а) нов систем вредности које треба афирмисати; б) нов систем права (право на мир као интегрални део универзалних људских права; в) нове односе за које се треба изборити; г) нове институције и организације које треба изграђивати у друштву и свету међу народима; д) нов систем образовања; њ) нов поглед на свет (грађански, демократски, панхуманистички); е) нове покрете као актере друштвених промена.

Политичка култура представља једну интегралну целину сазнања, претпоставки, ставова, вредности и емоција која даје смисао политичким процесима и одређује правила која детерминишу политичко понашање.⁸

Између демократске политичке културе и културе мира постоји дијалектички однос међузависности у друштвеној пракси. Демократски режими, по правилу мање ратују и више негују културу мира, толеранцију и дијалог као

⁶ Ф. Мајор, *Сутра је увек касно*, Југословенска ревија, Београд, 1991, стр. 114.

⁷ З. Видојевић, *Шта је култура мира?* (Зборник: Културни и етнички идентитети у процесу глобализације и регионализације Балкана), Институт за социологију, Филозофски факултет Ниш, Ниш, 2005, стр. 44.

⁸ Б. Стевановић, „Култура мира и политичка култура: међуодноси и интерференције“, у: *Култура мира – појам и функције*, Филозофски факултет Ниш, 2006, стр. 63.

пут/инструмент споразумевања, док су недемократски режими склони насиљу како у унутрашњој политици према својим грађанима/поданицима, тако и у спољашњој политици у односу на друге народе. Зато је *васпитање за демократију у исто време васпитање за мир и обрнуто*: култура мира кључна је претпоставка демократије и развоја.

Демократија није непротивречан процес/однос међу актерима у политичком пољу. Напротив, она је агон/борба/надметање међу појединцима и групама око премоћи. Стога су у прави сви они, који за разлику од функционалиста, о демократији пишу не само као о дијалошком/компромисном већ и конфликтном процесу, као о антагонистичком облику партиципације у политичком систему и о тзв. *агонистичком моделу демократије*, као што истиче Шантал Муф у својој студији *Демократски парадокс*.⁹ Управо је овај облик антагонистичке партиципације (Л. Басо) најпродуктивнији пут ка истинском оздрављењу демократије, који обезбеђује у друштвеној пракси јединство реформе и ре/еволуције, односно политичке и социјалне демократије, у суштинском и епохалном смислу.

Најзад, треба истаћи да, у истраживању демократије и демократске политичке културе, социолози политике треба да критички анализирају однос између нормативног и стварног у друштвеној пракси. У вези с тим треба подсетити на упозорење француског социолога политике, Рејмона Арона, који пише: „између идеје о извесном режиму и функционисања тог истог режима, између демократије коју смо сви сањали под тиранијом и система партија какав је установљен у Западној Европи, разлика није мала. Али то разочарење је делом неизбежно. Свака демократија је олигархија, свака установа је несавршено репрезентативна, свака влада која ваља да задобије пристанак мноштва група и појединаца делује споро и мора да води рачуна о људској глупости и егоизму. Први наук који један социолог треба да пренесе својим студентима, па макар угасио њихов жар да верују и служе, јесте да *нема савршеног режима*“.⁹

Литература

- Дал, Р. (1999). *Демократија и њени критичари*. Подгорица: ЦИД.
- Видојевић, З. (2005). Шта је култура мира? (Зборник *Културни и етнички идентитети у процесу глобализације и регионализације Балкана*), Институт за социологију, Филозофски факултет Ниш, Ниш.
- Видојевић, З. (2010). *Залазак демократије*. Београд: Албатрос плус.
- Лајпхарт, А. (2003). *Модели демократије*. Подгорица: ЦИД.
- Мајор, Ф. (1991). *Сутра је увек касно*. Београд: Југословенска ревија.
- Вебер, М. (1998). *Духовни рад као позив*. (предговор Рејмон Арон) Нови Сад: Књижарница Зорана Стојановића.

⁹ Monffe Shantal, *The democratic paradox*, London –New York, Verso, 2005, str. 81.

Shantal, M. (2005). *The democratic paradox*. London –New York: Verso.

Стевановић, Б. (2006). Култура мира и политичка култура: међуодноси и интерференције, у: *Култура мира – појам и функције*, Филозофски факултет Ниш.

Цаџић, П. (1996). *Homo balcanicus, homo heroicus*. Београд: Завод за уџбенике.

Ljubiša R. Mitrović¹⁰

**EMANCIPATION OF MAN AND PEACE
AMONG NATIONS AS A STRATEGIC ELEMENT
THEORY AND PRACTICE OF DEMOCRATIC
POLITICAL CULTURE
(A culture of peace and democratic political
culture in the Balkans)**

Summary: Concepts of freedom, democracy and peace – are the key to the theory of politics and sociology of politics. From ancient times to modern, up to date, they form the core of the universe of political debate and doctrines associated with political humanism and practice fighting actors/movement for a democratic society.

The author discusses their meaning, values, significance and role in contemporary social change. The focus of his problematization is the ratio of a democratic political culture and the culture of peace, with special emphasis on their ability/achievements and limitations in the context of contemporary processes in the Balkans.

Starting with hypo/thesis of the dialectical interdependence of these concepts and processes of the author stresses that there is no development of a culture of peace without development of a democratic political culture, and vice versa. Stressing the need for their complementary treatments and developments in the practice of modern societies in the Balkans, the author also points to a number of constraints that block their harmonious implementation processes at present in operation emancipation of man and build a lasting peace among nations.

¹⁰ Видети: Предговор Рејмона Арона у књизи „Духовни рад као позив“ од Макса Вебера, издање „Књижарница Зорана Стојановића“, Нови Сад, 1998, стр. 20.

The paper was prepared within the project entitled *Tradition, Modernization and National Identity in Serbia and in the Balkans in the Process of European Integrations (179074)*, carried out by the Centre for Sociological Research at the Faculty of Philosophy in Niš and financially supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

ГЛОБАЛНА КРИЗА И РАСКРШЋА САВРЕМЕНЕ НАУКЕ

Сажетак: У прилогу аутор разматра кризу и раскршћа савремене науке, чији су појавни облици – дисциплинарни хаос, доминација неопозитивизма и функционализма, некритичан однос према феномену политичке коректности, инструменталном рационализму и новим облицима ирационализма, идеологије новог светског поретка, идеологизације, злоупотребе и инструментализације резултата научног рада. Насупрот овим тенденцијама у научној пракси аутор излаже критику владајућих теорија и метода, излажући пледоаје за новом интегралном парадигмом, јединством теорије и емпирије, афирмацију мултидисциплинарних и трансдисциплинарних истраживања, као и изградњу нове синтезе филозофије, науке и религије. Остваривање ових интенција аутор сматра предусловом за даљи развој и напредак савремене науке и њену сазнајну и еманципаторску мисију у свету.

Кључне речи: криза савремене науке, епистемолошке контроверзе, парадигма, транснационална истраживања за нову синтезу

*Оно што многоструке анализе пропуштају да кажу
јесте то да је проблем кризе светски и структурални.
(И. Волерстин)*

*Можда је ова планета једина коју имамо
наш једини дом и место наше једине припадности.
А онда ништа није важније од наше одговорности у управљању
коју имамо у односу на ту планету и разноврсност врсте у њој...
Још имамо времена за промене које би овој планети обезбедиле опстанак.
То нам је једини дом који имамо...
(Јустејн Гордер, Замак у Пиринејима,
Геополитика, Београд, 2009, стр. 84)*

*Криза савременог човечанства произилази из чињенице
да оно још увек није довољно човечно...
Потребна нам је планетарна етика одговорности
за одрживи развој, револуција солидарности и глобализација разумевања
и сарадње међу народима.
(Едгар Морен, антрополог)*

*Једна од примарних функција образовања
јесте да човечанство оспособи да преузме
контролу над сопственим развојем.
(Жак Делор)*

I Жаришни синдроми актуелне глобалне кризе

Савремени свет је суочен са глобалном/светском кризом, која има структурни и дугорочни карактер. Она се данас манифестује у форми финансијске кризе, транзиционог хаоса, нараслих социјалних и регионалних неједнакости, и бројних облика сегрегације, противречности и сукоба, културног шока, моралне аномије/панике, сумрака великих идеологија, блокаде излазних стратегија и актера у потрази за алтернативом/обалом спасења.

Неолибералне владајуће елите/псеудоелите, технократске и плутократске оријентације, понашају се као опијене. Споро реагују, као да ће се ова структурна криза сама од себе разрешити. И док озбиљни научници упозоравају да „криза тек долази“, владајуће елите за њено „излечење“ примењују палијативне мере: мало „аспирина“ и „пластичне хирургије“ за тешког болесника!

Свет се налази на Титанику, док његова елита уз помоћ нових свештеника/аналитичара сервира мит о отвореном друштву спектакла. У утроби капиталистичког начина производње/потрошње, начина управљања и живота одвијају се снажни процес метастазе; текстонски поремећаји, који све више драматично уносе хаос у наше животе. Осећамо се као да живимо на гротлу вулкана који само што није оживео пред „социјалним цунамијем“ који прети да својом снагом деструкције девастира/опустоши савремено друштво, његове структуре и институције.

Иако је у последњих 30 година, у време доминације неолибералног модела развоја у свету највише нобелових награда дато економистима, нико од ових лауерата није предвидео садашњу кризу. Напротив, већина од њих својим анализама/ студијама/рецептима реформи – „подмазивали“ су тачкове Великог механизма мегакапитала – убилачког „капитализма катастрофе“, у његовој разулареној експанзији широм света. Помагали су надувавању финансијских и других балона, док они нису почели да прскају и показују да је „цар гол“.

Сада се, бројним персоналним реконструкцијама и новим гимнастицирањем у сфери политичке/медијске манипулације – даље жели прикрити и одложити неопходност суочавања са истином и радикалном потребом напуштања неолибералног модела „капитализма катастрофе“, који је довео до разарања капацитета реалне економије, енормне експлоатације радне снаге, масовне незапослености, сиромаштва, периферизације привреде, друштва и културе, до раста бројних противречности и конфликта у свету.

Савремено друштво живи у знаку хипертехнолошког развоја и социјалног субразвоја. Моћне нове производне снаге НТР „упрегнуте“ су да раде за богату мањину протагониста мегакапитала, чије су транснационалне корпорације, посредством процеса глобализације, објумиле свет, подређујући га својој интересној логици, у чијем средишту је „профит изнад човека“.

И као што је класични тешки индустријализам у свом походу разарао природну средину и множио бројне еколошке и здравствене проблеме, тако се у новим условима асиметричне глобализације и „фашизма потрошње“, чији је

кредо „купујем, дакле постојим“, као и развоја генетичког инжењерства и биотехнолошке револуције све више заострава питање не само квалитета живота, здравља и интегритета личности, већ и питање социјалне солидарности, афирмације вредности планетарне етике и културе мира у савремености.

Човечанство се данас налази на судбоносном раскршћу: или радикална измена владајуће стратегије развоја или даља глобализација кризе, разарање, хаос и нова социјална револуција. Наравно, да постоје све очигледније да се из ове кризе не може изаћи са стратегијом/и средствима – којима је она генерирана. Потребан је радикалан заокрет *ка новом социјалдемократском моделу екосоцијализма*, који ће омогућити спој технолошког напретка друштва са социјалном солидарношћу, са планетарном одговорношћу за одрживи развој, са космичком биоетицом, глобализацијом разумевања и културом мира међу свим народима, врстама у екосистему. У супротном, остајање при неолибералном глобализму, даље ће, на халапљивом интересу мегакапитала и социјалдарвинизму, гурнути свет у хаос и провалију без дна! У нове регионалне и глобалне ратове мањине богатих око ресурса и већине сиромашних за голи опстанак!

II Феноменологија и етиологија кризе савремене науке (дисциплинарни хаос, вредносна неутралност и морална равнодушност интелигенције зла/спецождера)

Ако се у контексту глобалне светске кризе запитамо: шта је са савременом науком, можемо са неспокојом да устврдимо како и ноћ њене кризе предуго траје, испуњена бенгалском ватром тзв. нормалне науке, политичке коректности, медијским триковима/манипулације маса и кловновском игром псеудоелита. Време је да се стога, у овом контексту, упитамо: да ли у болесном друштву има здраве науке? Какво је њено место и улога? Какав је положај интелектуалаца? Зашто је све мање интелектуалаца и научне критике а све више системске интелигенције и протагониста апологије (домаће и белосветске стварности)?

Савремена наука налази се у стању распоућености свог бића и свести. Једна од последица свега тога је криза у развоју самосвести савременог човека. Светом науке данас доминира дисциплинарни хаос, а њени протагонисти су „спецождери“, заробљеници специјалистичке поделе рада; загњурени, као Хегелове „апстрактне животиње“, у своје нише, као пчеле у мреже саћа, као „забрађене Марије“ у свој пут/бразду.

У тако разбијеном, раштрканом свету науке, изгубљен је осећај значаја холистичког приступа. У име ефикасности, инструменталног рационализма позитивистичког ума, постмодернисти су прогнали Хегелово/Марксово начело „Истина је целина“. На делу је авантура специјалистичког ума, чији прегаоци, под заставом методолошког индивидуализма/„национализма“ – изван моћи емпиријског индуктивизма, не признају сазнајну моћ дедукције, синтезе, или оно

што У. Бек назива „методолошки космополитизам“. Таква редукција сложеног научног процеса на пуко емпиријско прикупљање чињеница, без способности за теоријско уопштавање/нову синтезу, доводи до бројних деформација у сазнајном процесу. Отуда треба подсетити да наука претпоставља јединство емпирије и теорије, те да свако нарушавање тог правила има негативне последице у истраживачком процесу.

У савременој науци *доминира квантитативна неопозитивистичка методологија*. Она је особито данас раширена у природним и друштвеним наукама (у форми економетрије у економији и квантрофеније у социологији), али је налазимо и у хуманистичким наукама (психологији и педагогији).

Анализа садржаја бројних магистарских и докторских теза показује/илуструје ову појаву својеврсне идеолатрије методолошког партикуларизма: где, иза бројних квантификација, мерења појава, не постоји адекватна квалитативна интерпретација, тј. синтетичко уопштавање/закључивање о приказаним структурама и тенденцијама о појави која је предмет истраживања. Такве истраживаче морамо подсетити на упозорење Томаса Хакслија: „да они који одбијају да иду даље од чињеница, ретко допиру докле допиру саме чињенице!“ или Поенкара који каже: „да као што кућу не чине стокови цигала на стоваришту, тако ни наука није пуко гомилање чињеница“!

Речју, комплексан научно-истраживачки процес не сме се редуковати само на емпиријски опис чињеница, већ и на теоријску утемељену интерпретацију, од које је могуће градити капиталне синтезе у науци, тј. развијати научно знање о свету и човеку.

Професор Војин Милић, едукујући нас из Социолошког метода, стално и упорно је понављао своје начело: о теоријској заснованости емпиријских истраживања и емпиријској верификацији теоријских принципа/уопштавања у комплексном процесу социолошке праксеологије, изградње и афирмације социолошког позива/професије. Критика вулгарног емпиризма и квантрофренијског методолошког техницизма у савременим друштвеним наукама свакако може бити поучна и за друге области научног сазнања, а пре свега свет хуманистичких наука (филозофију, психологију, педагогију...). Оне су данас, под опсеном аналитичког ума, изгубиле смисао/сензибилност за „људски коефицијент“ и квалитативну анализу савремених друштвених појава. У контексту размрвљеног рада у науци, у мрежи друштвених процеса и односа, оне као да не виде човека, немају разумевање да човек није само израз ансамбла друштвених односа, већ и антрополошки тоталитет, неизмерених, неслућених могућности. Човек је „жарач прометејске ватре“ перманентне побуне против свих окова свакодневног живота, изнова способан за нове облике стваралаштва, подвижништва и самоослобођења. Стога истраживање истине о њему захтева комплементаран приступ, уз употребу различитих метода и методологија; социолошку имагинацију да се одгонетне његова друштвена природа, али и филозофско-антрополошки приступ да се изрази његова загонетна суштина, тог највећег „чуда природе“ које се влада не само рационално већ и ирационално;

које ствара и дела и по мери патње и лепоте; које верује у моћ науке, али и митове и утопијску наду да свет може бити бољи, богатији и праведнији, а људи равноправни, слободни и срећни, те да је вредносе борити за такве идеале. Стога човек није само оно што јесте већ и биће могућности. Будућност за њега није само хоризонт који треба досећи, већ инхерентни енергетски „принцип наде“, који су песници изразили слоганом: „Верујем, дакле бићу“!

У праву је био Ерих Фром када, у својој студији *Човек за себе*, тврди: „Човеков је главни задатак у животу да себе као личност роди, да постане оно што потенцијално јесте“. Или Ернест Блох, када дефинише човека као носиоца принципа наде, вечно будног сневача, који стваралаштвом и акцијом проширује хоризонте своје слободе и остварује своје снове. Стога је велика обавеза савремене науке, образовања и васпитања да младу генерацију наоружају новим сазнањима; и то не само репродуктивним, већ и креативно-иновативним. Да их подстичу да врате веру у неимарски дух слободе. Да схвате да њихова судбина и срећа не леже у дугом опортунистичком „маршу кроз институције“, те да свака генерација има право на побуну против сваког облика тоталитаризма и репресије; на свој „јуриш на небо“. Да њен спас и будућност лежи у борби и стваралаштву којим једино може да оствари самоослобођење и измени свој садашњи положај и перспективу. Јер, „стварати значи одупрети се, одупрети се значи стварати“ (Хесел).

III О улози интелигенције и позиву интелектуалаца у савремености

Ако је 20. век био век интелектуалаца (Сартра, Камија, Расела и других), наше је време доба системске интелигенције, технократа, људи инструменталног и естрадног ума, „друштва спектакла“. У савременом друштву данас доминира специјалистичка подела рада. Један од услова функционалне организације савременог друштва јесте професионализација рада, стручно сервирање бројних делатности, како би глобални систем ефикасно функционисао, било на националном или супранационалном плану, тј. глобалног светског система. Светска подела рада, заснована на тековинама научно-технолошке револуције и крупном капиталу – доминантно детерминише савремену професионалну и класно-слојну структуру, као и односе моћи у њима. У овом контексту капитализам је у свом развоју утицао на развој образовања и професионалну репродукцију радне снаге. У његовим погонима (привредним и ванпривредним делатностима) у савремености почињу све више да доминирају слојеви/групе научно-техничке, правно-економске, менаџерске, политиколошке и медијске професије. Преовладавају састави тзв. системске интелигенције, која помаже репродукцији и очувању владајућег система. Такав је случај не само у земљама светског центра, већ и у земљама у транзицији, на ободу/периферији капитализма. Њима је наметнут неолиберални модел зависне модернизације, кроз низ

реформи по рецептима ММФ и Светске банке. Као последица свега тога у овим земљама је извршена деиндустријализација, деструкција бића радничке класе, девастирани су капацитети сектора реалне економије, а подстакнут процес формирања компрадорске буржоазије и зависне системске интелигенције. У овим земљама, ако погледамо пример Балканана универзитетима, данас доминира производња следећих профила кадрова: економисти, правници, менаџери, политиколози и медијолози/журналисти и носиоци безбедоносних функција. Они су системска потреба настајућег, високо подељеног и конфликтног, капиталистичког друштва, у зони светске периферије.

На универзитетима у земљама у транзицији марксистичку доктрину заменила је неолиберална доктрина тржишног фундаментализма. То је нова идеологија и „наука свих наука“ редуцирана на неколико принципа капиталистичког програма развоја друштва (приватизација, либерализација, дерегулација, демократизација). За тај модел друштва школују се кадрови – експертско-технократске оријентације: ефикасни техничари свих врста и социјални инжењери који опслужују капиталистички начин производње и шире његову мисију/експанзију на нове геопросторе. Оваквим кадровима није потребно опште, а посебно општехуманистичко образовање (знање из филозофије, социологије, националне историје и културе) већ уско специјалистичко знање ради ефикасног сервисирања функција настајућег новог система.

На овој реалној основи, нове капиталистичке поделе рада, врши се реформа високошколског система образовања у нас. Без обзира на то како се она назива (болоњски пројекат/процес или...), циљ је стварати уске специјалисте за разне врсте послова/делатности у друштву. Ефикасне, „слатке роботе“ за краткорочну употребу у мекдонализованом друштву. Такав систем образовања је атомизиран, парцијализован и високо технологизиран. У њему је васпитно-културна функција потиснута, одгурнута од система образовања. Под фирмом дезидеологизације и вредносне неутралности, данас су образовање и науке снажно идеологизовани али сада са другим предзнаком, идеологијом неолиберализма, која ствара модел социјалдарвинистичког друштва, у коме се нови „гладијатори“ и „тржишни бандити“, у име бога Мамона, боре за профит и превласт.

У таквим реколонизованим зависним друштвима не постоје аутентичне елите, већ се оне регрутују све више под притиском страног фактора (ММФ, Светске банке, ТНЦ, НАТО и других центара моћи). Тако се стварају псеудоелите, марионетске гарнитуре власти. До јуче, претежно репродуковане из политичко-партијских номенклатура, а данас и убудуће – из редова експерата/технократа (бивших саветника) из међународних институција (банака или НАТО алијансе).

Суштина овакве зависне селекције елита је да се преко њих обезбеди контрола друштава и утиче на правац његовог развоја. Отуда један од проблема друштава у транзицији свакако је непостојање националне свесне буржоазије и аутентичне политичке елите, већ те функције обављају ешалони компрадорске

буржоазije и системске интелигенције, која је вредности колонијалне културе зависности – пригрлила као своју нову културну оријентацију и поглед на свет.

У савременом социјално-политичком контексту и духовној ситуацији велика је и одговорна улога *универзитета данас*. Но, да би он одиграо ову мисију, најпре је неопходно изнова рехабилитовати саму идеју о Универзитету, „његов изворни дух“ (К. Јасперс).¹

Од каквог је значаја универзитет као академска заједница, у животу једне нације најбоље говори студија *Идеја универзитета* Карла Јасперса, немачког филозофа, који је само годину дана после слома Хитлерове Немачке, између осталог, писао о *потреби обнове универзитета у Немачкој*, његовом повратку на велике традиције. Притом, Јасперс, прави јасну динстинкцију наспрам националсоцијалистичке идеологије, отворено истичући да је Немачка домовина великих умова Канта, Гетеа, Лесинга, те да је он веран таквој отаџбини, подвлачећи „Ми нећемо да живимо из онога Не реченог рђавоме, него из онога Да реченог добре, из дубине наше истинске прошлости која нас носи. *Треба сада да поново изградимо универзитет*. Та заједница мора имати за вођство непролазни идеју универзитета, који истовремено и уједно служи истраживању и настави, који захтева слободу учења, која одбацује пуки школски погон и специјализације које се затварају у себе, која, напротив, развија јединство наука у живој комуникацији и духовној борби“.²

Јасперс, свој пледоаје, поентира речима: „*Духовно је то и данас понајпре наша једина шанса...* Дакле, обнова универзитета налази се под претпоставкама: политичке и привредне немоћи наше земље, положаја ‘*vaevictis*’ – претапање нашег бића услед дванаестогодишње невоље и срамоте – задатка нас који смо још, расути, преживели и који се смештамо на развалинама – шансе нашег духовног стварања – захтева идеје универзитета“.³

Морам са нелагодом направити упоређење наше духовне ситуације данас, са оном у којој се нашао Јасперс – када је писао (1946) о *потреби обнове идеје универзитета*. Немачка је била, не само, војнички поражена већ и привредно уништена, политички маргинализована и окупирана земља. Спас се морао потражити у себи самима. У ономе што је највредније из историје националне културе. У обнови мисије универзитета као светионика знања, средишта културе и духовности.

Чини ми се, да наш излаз из кризе, није толико повезан са овом или оном инвестицијом са стране (коју ће донети стратешки партнер или „ера са онога света“), већ се налази у потрази за правим местом универзитета, науке и културе и њиховој улози у моралној и духовној обнови српског народа и друштва Србије. Без њих, остаћемо слепи код очију и још дуго ћемо тумарати као слуге по туђим двориштима, у Европи и свету, у прошњи, како бисмо отплаћивали старе дугове и задуживали се новим, неодговорно задужујући будуће генерације.

¹ К. Јасперс, *Идеја универзитета*, Плато, Београд, 2003, стр. 9.

² Исто, стр. 171.

³ Исто, стр. 172.

Обнова и развој универзитета данас у Србији судбоносно је питање нашег духовног живота и националног препорода. Неопходно је помоћи универзитету да се врати својим најбољим традицијама: да као аутономна заједница истраживача и студената који трагају за истином, буде слободно место на којем „друштво и држава омогућују да се развија најјаснија свест доба“. Пут ка таквом Универзитету захтева дубоку реформу његове организације, модернизацију његових функција (образовне, научне и културне), али и квалитетну селекцију кадрова како би он постао високо професионална компетентна и одговорна институција. Такав Универзитет не би био пуки збир раштрканих факултета, већ интегрисана целина, јединство свих наука и позива. Он би изнова имао снаге да продукује не само стручњаке за текуће потребе, већ и интелектуалце са ширим погледом/развијеном самосвешћу о свом добу и мисијама (индивидуа и колективних актера). Они би представљали критичку свест свог народа и допринели би афирмацији самих универзитета, наших средина и нације као целине.

Интелектуалце, за разлику од интелигенције, краси *целовита критичка свест* о свом добу, народу и способност алтернативног мишљења, у трагању за оним што нам ваља чинити у овим временима транзиције и неспокоја. Да би остварио авангарду улогу/мисију савремени универзитет и његова критичка интелигенција, морају бити – по идејама, етици позива, слободарству и патриотизму, макар један корак испред свог народа, средине у којој делује. То је услов да буде не само узор, већ и предводник у преломним тренуцима развоја не само науке, већ друштва, и живота своје нације. Нажалост, у нас је стање такво, да је и Универзитет и САНУ, још увек део декора политичких елита, а не аутономна снага истине, прегалаштва, савести и части свог народа и човечанства. Такву улогу/мисију кроз историју нашег народа играли су славни научници: Пупин, Тесла, Миланковић, који су својим стваралаштвом широм света пронели име Србије, афирмишући Даничићеву лозинку: „За отаџбину се може гинути на сваком послу, а не само на бојном пољу“.

Најсериознији ствараоци из света науке – суочени са актуелном глобалном кризом у онтологији савременог света и кризом саме науке – данас чине покушај, да се кроз откриће нових парадигми и изградњу нове стратегије развоја науке – изађе из стања кризе. Највећи умови у филозофији и науци тај пут и преокрет управо траже у напору за заснивању интегралне филозофско-научне парадигме као и развоју облика мултидисциплинарне сарадње између наука и тежњи ка афирмацији *трандисциплинарног приступа*. Оваква тежња, формулисана је не само Рицеровом пледоајеу о интегралној парадигми, већ и у Волерестиновом ставу – о потреби отварања друштвених наука према резултатима природних, техничких и медицинских наука. Сви ови напори на фону су покушаја изласка из кризе.

Насупрот авантуризму разуларених партикуларних идентитета у свету науке, неопходни су различити видови сарадње истраживача различитих профила да бисмо схватили наше глобално доба, и његове сложене мене, да бисмо пружили целовит одговор на питање: шта је са човеком и светом и куда и како даље?

За излазак из актуелне кризе и изграђивање целовитог пројекта друштвеног развоја и формулисања алтернативних стратегија развоја, велику одговорност имају *наука и универзитет*. Да би они одговорили тој улози, неопходно је да најпре, ови најзначајнији погони савременог друштва, који негују његов капитални ресурс, претрпе радикалну реформу. А то значи да они морају применити најстроже научне критеријуме у модернизацији сопственог рада. Једном речи, *универзитет и научно-истраживачке установе морају доживети радикалну транзицију*, трансформацијом основних својих функција (наставно-образовне, научно-истраживачке и културолошке). Универзитет као најсензибилнији део друштвене структуре и динамике, мора да одговори изазовима глобализације. Он мора бити захваћен процесима информатизације, интернационализације, индивидуализације. У условима парадигме информационог друштвеног развоја и стварања „умреженог друштва“ (М. Кастелс), универзитет мора предњачити и реформисањем својих основних функција, наставних планова и програма, организације рада, субкултуре, кадрова; представљати узор другим организацијама и институцијама у друштву. Постајући елитни део реформских снага, универзитет мора да предњачи креирањем нових знања и концепата развоја; изграђивањем нових образовних профила стручњака и научника потребних савременој подели рада, али и модерном демократском друштву у изградњи.

*
* *

На новим је генерацијама научних посленика да обнове и изграде нови *Универзитет*, који ће бити дубоко усидрен у културу свог народа, али и високо умрежен у погоне светске науке и академске заједнице. Који ће снагом свог стваралаштва јачати национални иновациони капацитет, тј. поседовати иновативну способност да новим истинама, достигнућима у образовању и науци, допринесе развоју/наплетку друштва, глобализацији разумевања и солидарности у савременом свету. Само такав универзитет може бити генератор истинског препорода нашег народа, привреде, друштва и културе. Протагонист напретка и средиште духовности, очувања националног идентитета, снажан резервар истинске елите (привредне, политичке и културне) у друштву.

Литература

- Дал, Р. (1999). *Демократија и њени критичари*. Подгорица: ЦИД.
- Вебер, М. (1998). *Духовни рад као позив*. Предговор Рејмона Арона. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића
- Видојевић, З. (2005). *Шта је култура мира?* (Зборник: Културни и етнички идентитети у процесу глобализације и регионализације Балкана), Институт за социологију, Филозофски факултет Ниш, Ниш.

- Видојевић, З. (2010). *Залазак демократије*. Београд: Албатрос плус.
- Лајпхарт, А. (2003). *Модел демократије*. Подгорица: ЦИД.
- Мајор, Ф. (1991). *Сутра је увек касно*. Београд: Југословенска ревија.
- Shantal, М. (2005). *The democratic paradox*. Версо: London –New York.
- Стевановић, Б. (2006). Култура мира и политичка култура: међуодноси и интерференције, у: *Култура мира – појам и функције*. Ниш: Филозофски факултет.
- Цацић, П. (1996). *Ното балканис, ното хероис*. Београд: Завод за уџбенике.

Ljubiša R. Mitrović

THE GLOBAL CRISIS AND CROSSROADS OF MODERN SCIENCE

Summary: In this article, the author discusses the crisis and crossroads of modern science, whose manifestations are – disciplined chaos, the dominance of neo and functionalism, uncritical attitude towards the phenomenon of political correctness, instrumental rationalism and new forms of irrationalism, the ideology of the new world order, ideologisation, abuse and instrumentation of scientific results operation. As the contrast to these tendencies in scientific practice, the author criticizes the ruling theory and methods, exposing the plea for a new integrated paradigm, the unity of theory and empiricism, promoting multidisciplinary and trans-disciplinary research, as well as the construction of a new synthesis of philosophy, science and religion. The realization of these intentions of the author considered a precondition for the further development of modern science and its cognitive and emancipatory mission in the world.

MANJINSKA PRAVA U OBLASTI KULTURE: SENZIBILISANJE DRUŠTVA ZA DEMOKRATSKE KULTURNE VREDNOSTI¹

Sažetak: Priklanjajući se stavu da je pravo na kulturu, na čuvanje i podsticanje kulturne raznolikosti jedno od osnovnih ljudskih prava u (post)modernom društvu, autori u radu ukazuju na potrebu zaštite kulturnih prava u svim onim oblastima koje su značajne za promovisanje kulturnih sloboda i očuvanje kulturnog identiteta, naročito manjinskih društvenih grupa (etničkih, lingvističkih, verskih, seksualnih i dr.). U radu se posebno ukazuje na izvore i ishode institucionalno i vrednosno zasnovane kulturne isključenosti kao jednog od značajnih razvojnih problema savremenog društva Srbije. Razmatrajući osnovne probleme u ostvarivanju kulturnih prava i promišljajući moguća rešenja u pogledu postizanja uspešnije integracije i adekvatnije kulturne zaštite pripadnika ranjivih, manjinskih grupa, autori ovakav pristup apostrofiraju kao poželjan način senzibilisanja društva za demokratske sociokulturne vrednosti.

Gljučne reči: kulturna prava, manjinske društvene grupe, kulturni diverzitet, kulturni identitet, demokratske vrednosti

Uvod

Među istorijskom građom iz najstarijih perioda razvoja ljudskog društva ostalo je zabeleženo nekoliko vrlo ranih primera multikulturalizma i poštovanja kulturne raznolikosti. Vođen antropološkim zanimanjem za problem drugog i drugačijeg u antici, Aleksandar Bošković navodi da je persijski kralj Darije Veliki ostavio trojezičan zapis o svom životu (na staropersijskom, vavilonskom i elamitskom jeziku), dok je njegov sin Kserks svoje ukaze i proglase narodima nad kojima su Persijanci vladali slao napisane na jezicima naroda kojima su poslali (Bošković, 2010: 22). Uprkos ovakvim, ne usamljenim, ali svakako retkim pojedinačnim istorijskim primerima, pretpostavlja se da je, pre svega kao posledica procesa asimilacije, broj nestalih naroda tokom ljudske istorije i nekoliko puta veći od broja danas postojećih etničkih grupa. Takođe, istraživački podaci (Indigenous Australia, 2003, navedeno prema:

¹ Rad je urađen u okviru projekta 179074: *Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

HDR, 2004: 29) govore da se samo u Australiji izgubilo oko 500 jezika od dolaska Evropljana, kao i da se njihovim upadom u Ameriku usled kulturnog šoka stanovništvo u carstvu Inka smanjilo za više od 90%, a u srednjoj Americi za oko 70% (Kale, 1982: 15–16). Nesumnjivo je da su se najznačajnije identitetske borbe za očuvanje jednog naroda oduvek vodile i na polju kulture, pa se može reći da su dobijene ili izgubljene kulturološke borbe značajno doprinosile, u kraćem ili dužem vremenskom periodu, državnim i nacionalnim poredama i porazima.

Većina zemalja u svetu danas je heterogena – multietnička, multikonfesionalna i multikulturna. Prema podacima iz izveštaja Ujedinjenih nacija o humanom razvoju, države sa jedinstvenom etničkom strukturom danas su veoma retke – postoji samo 30 zemalja koje nemaju versku ili etničku manjinu koja čini barem 10% njihovog stanovništva. U svetu danas živi više od 5.000 različitih etničkih grupa u otprilike 200 država, pri čemu svaka sedma osoba na svetu danas pripada nekoj nepriviligovanoj manjini (HDR, 2004: 2). Sa dezintegracijom bivših socijalističkih zemalja (SSSR, SFRJ i ČSSR) i stvaranjem novih država procenjuje se da je krajem prošloga veka u Evropi bilo između 90 i 100 miliona pripadnika nacionalnih i etničkih manjina (oko 12% ukupnog evropskog stanovništva), što je bio najveći zabeležen broj u novijoj evropskoj istoriji (Brunner, 1996). Kao posledica globalizacijskog povezivanja i mobilnosti svetskog stanovništva, u Evropskoj uniji se broj migranata iz vanevropskih zemalja od 1980. godine povećao za 75%. Migranti dolaze sa svih strana, a najviše iz zemalja Trećeg sveta, što uslovljava dodatnu šarolikost kulturnog mozaika savremenih društava. Za potvrdu ovakvog stava može poslužiti uvid u gotovo nestvaran podatak da deca u državnim školama u Londonu govore više od 300 različitih jezika (navedeno prema HDR, 2004: 30). Ovi podaci jasno ukazuju da manjinsko pitanje i problem kulturnih prava zauzimaju ključno mesto na političkoj karti Evrope i sveta. Oni su krucijalni u multikulturnim društvima sa etničkim, verskim ili jezičkim grupama koje se izdvajaju specifičnostima svog nasleđa, kulture, vrednostima i načinom života. Suočeni smo sa učestalošću svakodnevnog ugrožavanja kulturnih prava u svim državama sveta i svim segmentima društva, kao i sa činjenicom da su mnogi istorijski konflikti, aktuelni i potencijalni ratovi, u velikoj meri svoj uzrok imali, imaju ili će imati u nepoštovanju kulturne raznolikosti i kršenju kulturnih prava.

Predmet brojnih savremenih istraživačkih interesovanja i akademskih i političkih diskursa upravo su kulturna prava, kulturna raznolikost i sloboda, kao neophodni elementi za postizanje punog razvoja ljudi i zajednica. Brojne strategije razvoja savremenih društava pokazale su se kao neadekvatne i neuspešne upravo zbog neprepoznavanja značaja kulturne dimenzije razvoja, odnosno usled nepoznavanja, neutemeljenosti i nepoštovanja kulturnih prava. Izvesno je da etničke (nacionalne) manjine nisu jedine manjine čiji pripadnici imaju potrebu za pravno regulisanim položajem i zaštitom u okviru država u kojima žive. Ipak, u uslovima moderne pluralnosti identiteta i sve prisutnije eksplozije etniciteta u savremenim društvenim odnosima, pridaje im se posebna pažnja. Utoliko su savremene države suočene sa neophodnošću pronalaženja načina da uspešnije odgovore potrebama različitih manjinskih društvenih grupa (etničkih, verskih, jezičkih, seksualnih i drugih) za boljom

integracijom, većom autonomijom i adekvatnijom kulturnom zaštitom, sve ovo u kontekstu ostvarivanja demokratskih sociokulturnih vrednosti, očuvanja stabilnosti i ostvarivanja humanog razvoja. Navedeni slučajevi upućuju na zaključak da je ostvarivanje manjinskih prava u oblasti kulture aktuelna i vrlo osetljiva tema, da su dileme mnogobrojne, a da ostvarivanje poželjnog sociokulturnog i političkog realiteta nije moguće uniformno, niti lako postići.

1. Definisanje kulturnih prava

Sa promenom kulturnog pejzaža u globalizovanom svetu i povećanjem kulturne raznolikosti savremenih država, postalo je potpuno jasno da je put do demokratskog društva nezamisliv bez utemeljenja i ostvarivanja i prava u oblasti kulture (kulturnih prava ili prava na kulturu) kao neotuđivog ljudskog prava. Iako je ovim problemom teorijska misao počela značajnije da se bavi tek nakon Drugog svetskog rata, što koicidira sa povećanjem kulturnog diverziteta savremenog sveta, moglo bi se reći da je borba za ostvarivanje kulturnih prava prisutna gotovo od trenutka kada su ljudi, postajući svesni svoje sličnosti i različitosti na osnovu jezika, običaja, verskih rituala, razvili potrebu očuvanja svoje kulture. Pravo na kulturu je danas proklamovano zvaničnim aktima i poveljama Uneska i Ujedinjenih nacija, ali dominiraju mišljenja da ono nije ni u jednoj zemlji sveta ostvareno u punoj meri, te da je neophodno stalno iznova iznalaziti adekvatna pravna rešenja i instrumente kulturne politike kojima će se neravnopravnosti umanjivati, a različitost potcrtavati. S vremenom su načinjeni značajni koraci u definisanju i političko-pravnom regulisanju kulturnih prava u međunarodnim okvirima. Utemeljena kao nedeljivi deo ljudskih prava, u međunarodnom diskursu i legislativi, kulturna prava se odnose uglavnom na:

- pravo na razvoj i zaštitu kulture;
- pravo na izbor sopstvene kulturne pripadnosti;
- pravo na slobodno izražavanje kulturne posebnosti;
- pravo na očuvanje kulturnog nasleđa;
- pravo na učešće u kulturnom životu, na slobodne umetničke i kulturne prakse i stvaralaštvo;
- pravo na jednaku dostupnost i raspoloživost kulturnih i umetničkih dela, bibliotečkih, informacionih i zabavnih sadržaja;
- poštovanje kulturne autonomije i kulturnog identiteta;
- pravo na slobodno učestvovanje u definisanju i sprovođenju kulturnih politika.

Od pet kategorija ljudskih prava (građanska, kulturna, ekonomska, socijalna i politička) procene su da su upravo kulturna prava dobila najmanje pažnje i da univerzalnost i nedeljivost ljudskih prava „pate“ od marginalizacije njihovog kulturnog konteksta. Univerzalna deklaracija UNESKO-a o kulturnoj raznolikosti (*UNESCO, Universal Declaration on Cultural Diversity*), usvojena 2001. godine, u članu 5.

određuje kulturna prava kao povoljan ambijent za kulturnu raznolikost. Eksplicitno se navodi:

„Kulturna prava predstavljaju sastavni deo ljudskih prava koja su univerzalna, nedeljiva i međusobno zavisna. Razvoj kreativne raznolikosti zahteva punu realizaciju kulturnih prava, onakvih kako su definisana članom 27. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i u članovima 13. i 15. međunarodnih sporazuma o ekonomskim, društvenim i kulturnim pravima. Svaka osoba dakle ima pravo da iskaže svoje mišljenje, da stvara i plasira svoja dela na jeziku po sopstvenom izboru i naročito na svom maternjem jeziku; svako ima prava na kvalitetno obrazovanje i obuku koja u potpunosti poštuju kulturni identitet pojedinaca; svako ima pravo da učestvuje u kulturnom životu po svom izboru kao i da razvije svoje vlastite kulturne aktivnosti u granicama ljudskih prava i osnovnih sloboda“ (UNESCO, Univerzalna deklaracija o kulturnoj raznolikosti, 2001: 2).²

Rezoluciju o kulturnim pravima usvojila je Komisija za ljudska prava 2002. godine, pod nazivom „Promocija uživanja kulturnih prava svih i poštovanje različitih kulturnih identiteta“. Takođe, od velikog značaja u okviru formalno-pravnog utemeljenja kulturnih prava predstavlja i Frajburška deklaracija o kulturnim pravima (*Fribourg. Declaration on Cultural Rights, 2007*)³, usvojena u nameri da se pokaže ključna važnost kulturnih prava i kulturne dimenzije ostalih ljudskih prava. Ova deklaracija je vrlo važna budući da okuplja i definiše kulturna prava koja su već priznata, ali rasuta u mnogim međunarodno priznatim pravnim dokumentima.

Pojedini autori (Stamatopoulou, 2002; Kymlicka, 2004; Arizpe, 2004) primećuju da definisanje kulturnih prava zaostaje za definisanjem građanskih, političkih, ekonomskih i socijalnih prava, te u skladu sa tim postavljaju pitanje zašto je to tako. Pomenuti teoretičari smatraju da ovo zanemarivanje ima svoje korene u burnim debatama koje su pratile izradu Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima (*Universal Declaration of Human Rights, UN*).⁴ Značajno pitanje koje se pri tome nametnulo i koje je uspelo da podeli mišljenja eksperata i predstavnika država, upravo se odnosilo na nedoumicu da li kulturna prava treba eksplicitno da prepoznaju i prava manjina, odnosno da li treba posebno priznati manjinska prava u oblasti kulture. Predstavnici Kanade, većine latinskih zemalja, kao i Sjedinjenih Američkih Država bili su protiv priznavanja manjinskih kulturnih prava, za razliku od predstavnika zemalja istočnog bloka i Indije koji su se svesrdno zalagali za takav predlog. Epilog ovih debata bio je da kulturna prava manjina ipak nisu bila prepoznata i priznata u konačnom tekstu Deklaracije, već je samo u članu 27(1) navedeno da „svako ima pravo da slobodno učestvuje u kulturnom životu zajednice, da uživa u umetnosti i da

² http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/diversity/pdf/declaration_cultural_diversity_hr.pdf (izvoru pristupljeno 19.08.2013.)

³ <http://www1.umn.edu/humanrts/instree/Fribourg%20Declaration.pdf> (izvoru pristupljeno 19.08.2013.)

⁴ <http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/60UDHR/bookleten.pdf> (izvoru pristupljeno 14.08.2013.)

učestvuje u naučnom napretku i u dobrobiti koja otuda proističe“.⁵ Ovakav vid svojevrsnog političko-pravnog zanemarivanja manjinskih prava u oblasti kulture trajao je sve do 1966. godine kada je Generalna skupština UN usvojila Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, kojim se u članu 27 eksplicitno predviđa da:

„U državama gde postoje etničke, verske ili jezičke manjine, lica koja pripadaju tim manjinama ne mogu biti lišena prava da imaju, zajedno sa drugim članovima svoje grupe, svoj posebni kulturni život, da ispoljavaju i upražnjavaju svoju sopstvenu veru ili da se služe svojim sopstvenim jezicima“ (UN, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, 1966: 8).⁶

Jasno se, dakle, može primetiti da se ovim međunarodno priznatim dokumentom štite prava manjina u oblasti kulture putem garantovanja individualnih prava njihovim pripadnicima. Takođe, Deklaracija UN o manjinama od 1992. godine i Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina Saveta Evrope od 1995. godine izbegavaju grupnu, kolektivnu zaštitu prava manjina.

Zaštita kulturnih prava nacionalnih manjina je sastavni deo pitanja opštih ljudskih prava i sloboda, poštovanja i primene načela jednakosti ljudi i njihove nediskriminacije po bilo kom osnovu – u ovom slučaju po pitanju kulturne raznolikosti. Treba imati u vidu da poštovanje prava manjina i unapređenje njihovog položaja u društvu predstavlja jedno od važnih merila demokratičnosti jednog društva. Demokracija, između ostalog, podrazumeva široku participaciju različitih društvenih grupa, posebno onih „ranjivih“ (u nas su to ponajviše Romi i seksualne manjine) u političkim procesima donošenja odluka koje utiču na njihov položaj u društvu. U tom smislu, pored opštih, univerzalnih ljudskih prava, brojnim međunarodno priznatim normama i njima prilagođenim ustavnim i zakonskim rešenjima pojedinih država, obezbeđuju se pripadnicima nacionalnih manjina i posebna prava. Njihova je svrha očuvanje nacionalnog identiteta i kulturne posebnosti manjina, kao i doprinos smanjenju rizika od diskriminacije i konflikata. U tom smislu, pravo kulturnog identiteta u drugoj polovini dvadesetog veka prihvaćeno je kao ideja vodilja svih programa UN i posebno Uneska. Tim pravom insistira se na zaštiti i promociji nacionalnih jezika, očuvanju kulturnog identiteta u obrazovanju, zaštiti narodne i tradicionalne kulture. Univerzalna deklaracija Uneska o kulturnoj raznolikosti iz 1995. godine ističe da je kulturna raznolikost zajedničko nasleđe čovečanstva koje se ispoljava u originalnosti i pluralitetu interesa svih društvenih grupa koje čine čovečanstvo. Iz kulturne raznolikosti i kulturnog pluralizma izvode se brojna druga kulturna prava, poput prava na dostojanstvo ljudske ličnosti, prava manjina, multijezičnosti, kulturnog nasleđa i mnogih drugih prava (Indić, 2008: 103).

Kada su u pitanju nacionalne manjine, ostvarivanje kulturnih prava svodi se na potrebu omogućavanja njihovog kulturnog opstajanja i razvoja, budući da se u odnosu na većinski deo nacije one karakterišu posebnim etničkim, kulturnim, verskim

⁵ http://www.ombudsman.co.me/docs/izvjestaji/deklaracija_o_ljudskim_pravima.pdf (izvoru pristupljeno 16.08.2013.)

⁶ <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/medunarodniPakt%20B.pdf> (izvoru pristupljeno 19.08.2013.)

i jezičkim osobenostima. Tako se kao osnovna manjinska prava u oblasti kulture, kojima se normativno podržava princip kulturne autonomije i očuvanja raznolikosti, navode prava na: (1) očuvanje sopstvene kulture i tradicije, (2) zastupljenost maternjeg jezika i pisma, ali i njihovo korišćenje u obrazovnom procesu svih nivoa⁷, (3) korišćenje informacija na svom jeziku, (4) kao i mogućnost svake slobode i prava na posebno organizovanje i delovanje u medijskom prostoru (Kartag-Odri, Milinković, Simović-Hiber, 1999: 185–223) Ostvarivanje ovog minimuma kulturnih prava, koja se mogu dalje operacionalizovati, u značajnoj meri može doprineti socijalnoj integraciji nacionalnih, etničkih i svih drugih manjina u šire društvo. To je način da se izbegne politika unifikacije i asimilacije manjinskih kultura u dominantnu kulturu nacionalne većine.

3. Od prepoznavanja kulturnih potreba do priznavanja kulturnih prava

Ostvarivanje jednakog prava svih ljudi na kulturu, na očuvanje sopstvene kulturne raznolikosti i identiteta, jedno je od osnovnih ljudskih prava u (post)modernom društvu, odnosno u društvu „fluidne modernosti“, kako to društvo naziva Zigmunt Bauman (Bauman, 2009).

„U različitim društvima borba za ostvarivanje prava na kulturu uzimala je sa svim drugačiji smisao i oblike: od borbe za opštekulturno obrazovanje i pravo na osnovno obrazovanje, posebno za žene (afričke i azijske države) preko borbe za mogućnost stvaranja na jeziku sopstvene etničke grupe i u okviru vlastitih kulturnih tradicija (Lužički Srbi, Romi, Bretonci, Velšani...) do borbe za mogućnost slobodnog stvaralačkog izražavanja, nesputanog unapred datim kanonima, ideološkim barijerama, verskim predrasudama“ (Dragičević Šešić, Stojković, 2011: 45).

Poslednji navod najbolje se može ilustrovati brojnim primerima. Poznato je da je Platon u delu *Država* zahtevao uspostavljanje pune kontrole nad svim vidovima stvaralaštva i uklanjanje njegove kritičke komponente, afirmišući kao poželjan svojvrstan oblik autocenture umetnika (Platon, 2013). pisci grčkih tragedija dobijali su novac od države za izvođenje izrazito politički tendencioznih drama, ne dozvoljavajući pritom da se izvode komadi koji su bili suprotni interesima vladajuće elite. Takođe, Arnold Hauzer (Hauzer, 1962) razmatra primere renesansnih umetnika koji su, budući uglavnom ekonomski i socijalno zavisni od svojih bogatih pokrovitelja i mecena, uglavnom bili prinuđeni da stvaraju po njihovim zahtevima i podilazeći njihovom estetskom ukusu, društvenim aspiracijama i ličnim sklonostima. Branko Prnjat piše da „svako pokroviteljstvo skriva u sebi oblike neravnopravnosti i do-

⁷ Obaveza države na poštovanje prava na službenu upotrebu jezika nacionalnih manjina ima međunarodnopravni karakter, jer se temelji kako na konvencijama Saveta Evrope – Evropskoj povelji o regionalnim ili manjinskim jezicima i Okvirnoj konvenciji za zaštitu nacionalnih manjina, tako i na bilateralnim ugovorima o zaštiti nacionalnih manjina zaključenim sa susednim državama.

minacije; svaka narudžbina dovodi u pitanje autonomnost kreativnog čina; stavlja na probu stvaralački integritet umetnika, konfrontirajući njegovu fizičku i duhovnu egzistenciju“ (Prnjat, 2006: 41).

Ništa manje nisu bila kulturno deprivilegovana i stvaralački sputavajuća i brojna iskustva socijalističkih zemalja i svih totalitarnih sistema, utemeljena na najrazličitijim segmentima umetničke cenzure i autocenzure. U kontekstu propisivanja ukusa u domenu estetskog stvaralaštva, karakterističan je primer tzv. socijalističkog realizma u umetnosti.

„Sa izložbi, iz pozorišta, bioskopskih dvorana, galerija, filharmonija u vreme Staljinove diktature uklanjano je sve što nije bilo 'dovoljno socijalističko'. Strogo su cenzurisane i zabranjivane knjige, filmovi, slike, revije. Prava umetnost postala je kolektivistička. Proleterska. Herojska. Ona kojoj je partija priznavala istorijsku nepogrešivost.“ (Božilović, 2006: 197).

Kulturna prava se ponekad neopravdano tumače kao svojevrsan luksuz, koji bi trebalo da ljudima bude „priušten“ i omogućen tek kada se ostvare i druga prava (ekonomska, politička). Utoliko pojedini autori s pravom ukazuju da je u zemljama razvijenog Zapada borba za ostvarivanje prava na kulturu podrazumevala nastojanje za ublažavanjem ekonomskih ograničenja koja onemogućavaju učešće u kulturnom životu velikom broju onih koji ne ostvaruju dovoljna sredstva za osnovnu egzistenciju (Dragičević Šešić, Stojković, 2011: 46).⁸ Pluralistička, demokratska društva neosporno su upućena kako na prepoznavanje, prihvatanje i poštovanje kulturnih potreba i raznolikosti etničkih, kulturnih, lingvističkih i verskih identiteta, tako i na konstantno stvaranje adekvatnih uslova (materijalnih i duhovnih) koji će i većinskom i manjinskom stanovništvu omogućiti da razvijaju te identitete. Naglašava se potreba za zaštitom i monitoringom ostvarivanja kulturnih prava manjinskih grupa u onim oblastima koje su značajne za promovisanje njihove tradicije i očuvanje njihovog identiteta (privatna i službena upotreba maternjeg jezika i pisma; obrazovanje; informisanje; osnivanje kulturnih, umetničkih, naučnih i verskih ustanova, organizacija i udruženja; organizovanje kulturnih manifestacija; slobodno izražavanje verskih, političkih i drugih uverenja, dostupnost javnih službi, jednak pristup uslugama socijalne zaštite i zdravstvenim uslugama i sl.). Brojne međunarodne institucije i organizacije, kao i mnoge države, svojim ustavnim okvirom i zakonskim rešenjima u značajnoj meri su zaokupljene problemom izrade i primene normativnih instrumenata za očuvanje kulturne raznolikosti, garantovanje i zaštitu priradnicima manjinskih grupa prava u oblasti kulture. Pri tome se naročito insistira na pronalaženju adekvatnih rešenja koja bi, u različitim pravnim i političkim kontekstima, omogućila društvima da neguju pluralizam i dele osećaj pripadnosti istoj državi.

Činjenica je, međutim, da političko, formalno-pravno priznavanje kulturnih i drugih prava svih građana u jednoj državi ne vodi kraju multikulturnih problema.

⁸ U skladu sa tim, jedno anegdotsko podsećanje na poznatu raspravu Nikolaja Černiševskog, vodenu negde sredinom XIX veka, da li se u uslovima materijalne oskudice opredeliti za Šekspira ili masnu kobasicu.

Potrebno je da isti građanski i kulturni status svim članovima društva bude praćen stvarnim sprovođenjem ustavnih i zakonskih regulativa, čime bi se u javnoj i privatnoj sferi garantovala jednakost šansi svim građanima, nezavisno od njihovih međusobnih sličnosti i razlika (Semprini, 1999). Položaj nacionalnih i drugih manjinskih grupa regulisan je danas setom međunarodno priznatih normi, ali je nesumnjivo uvek zavisano od istorijske pozadine, konkretnih uticaja društvenih okolnosti, političke kulture, kao i od kvaliteta koegzistencije većinskog i manjinskog stanovništva u državi u kojoj manjinske grupe žive. Dakle, ne postoji zajednički tretman, niti univerzalni model regulisanja manjinskog pitanja, jer su države, u većoj ili manjoj meri, slobodne u izboru i primeni tih principa u okviru sopstvenog zakonodavstva.

Problemi u prepoznavanju kulturnih potreba i ostvarivanju kulturnih prava manjinskih grupa mogu nastati, i uglavnom nastaju, naročito u multikulturnim sredinama, onda kada se kultura prihvati kao osnov uspostavljanja i izražavanja individualnih i grupnih identiteta, u raznim političkim konceptima i borbama za legitimizaciju društvenog uključivanja i isključivanja manjinskih kultura, u političkim artikulacijama davanja ili uskraćivanja različitih manjinskih prava u oblasti kulture. Rezultati manjinske politike ne mogu se sagledavati samo u normativnoj sferi, već prevashodno u domenu primene pravnih odluka, to jest pune implementacije zakonskih rešenja u ovoj oblasti. Sugerisani problemi se značajno usložnjavaju najmanje u dvema osnovnim dimenzijama:

- onda kada uz ostvarivanje kulturne autonomije u okviru neke države pripadnici etnički manjinskih grupa kao isključivi način zadovoljavanja svojih zahteva počnu da ističu i državotvorne aspiracije (zahteve za otcepljenjem od širih zajednica i stvaranjem svoje države). Pri tome se neretko dešava da se pravo naroda na samoopredeljenje različito tumači u zavisnosti od moći i sopstvenih interesa pojedinih država u svetu (Stevanović, 2008: 126). Ono što je, čini se, posebno važno iz pozicije „država-domaćina“ jeste poseban koncept manjinske zaštite čija je suština u posebnim pravima, a ne u pravima na posebnu teritoriju. Dakle, uprkos podržavanju individualnih (kulturnih) prava *pripadnika* nacionalnih manjina, nijednim međunarodno priznatim dokumentom ne garantuje se manjinama pravo na političku ili teritorijalnu autonomiju. Ovakav normativni okvir, međutim, ne umanjuje međuetničke konfrontacije nastale iz spremnosti pojedinih manjina na separatističke zahteve u okviru država u kojima žive. Naprotiv, svoju nacionalnu državu teži da stvori oko 600–700 secesionističkih pokreta (Stanovčić, 1996: 257), koliko ih je delovalo u svetu pre desetak godina.
- iako su kulturna prava nedeljivi deo ljudskih prava, činjenica je da tradicionalne kulturne vrednosti u mnogim društvima često uključuju elemente koji nisu prilagođeni savremenom tumačenju ljudskih prava, odnosno nisu svi običaji ili kulturne prakse usklađeni sa konceptom humanog razvoja (nošenje burki muslimanskih žena, ritualno obrezivanje dečaka, rana udaja devojčica i sl.). U tom kontekstu, Dominik Mojsi (Mojsi, 2012: 105)

ukazuje da je običaj nošenja vela jedan od najemotivnijih simboličnih problema sa kojima savremeni islam treba da se izbori. On navodi primer da su francuske vlasti nedavno odbile da daju državljanstvo jednoj ženi udatoj u Francuskoj zato što je nosila nikab, odnosno burku kojom se potpuno prekriva lice i telo. Francuska je, naime, kao sekularna zemlja zakonski zabranila mladim devojkama u zabavištu i srednjoj školi da nose veo i da ističu bilo koje druge religijske simbole. Prisutna je bojazan da ovakvi običaji menjaju i osporavaju neke od najosnovnijih društvenih vrednosti kao što su francuska načela sekularizma i jednakosti polova, uz podjednako naglašavanje njihove potpune suprotstavljenosti osnovnom konceptu ljudskih prava i humanog razvoja. Ove rezerve odražavaju nelagodu koja okružuje pojam kulturnih prava, na koje se posebno ukazuje u izveštaju Ujedinjenih nacija o humanom razvoju pod nazivom *Kulturna sloboda u današnjem svetu različitosti* (UNDP, 2004: 28). Naime, postoje mišljenja koja plediraju na to da kulturna prava mogu da provociraju argumente u korist kulturnog relativizma, odnosno argumente koji mogu iskoristiti kulturu za odbranu kršenja ljudskih prava (na primer, kada se pripadnik islamske kulture oženi maloletnom devojčicom i pri tome pozove na šerijatsko pravo koje mu u okviru njegove muslimanske zajednice dopušta takav brak).

Da li tolerancija prema sistemu vrednosti drugih treba da prestane čim počne da ugrožava naše sopstvene vrednosti? Kako se izboriti sa ovim problemom, a da pri tome drugima ne namećemo svoje vrednosti i time jačamo njihovo osećanje potlačenosti i gubitka autonomije? Ovo su neke od značajnih nedoumica koje obeležavaju svakodnevicu mnogih savremenih multikulturnih država i dodatno otežavaju pravno regulisanje kulturnog diverziteta, priznavanje i ostvarivanje kulturnih prava svih građana jedne države. Ovo naročito imajući u vidu da je „apsolutni kulturni relativizam, poimanje da svako može da radi ono što mu je volja bez ikakvih ograničenja, podjednako opasan kao i netolerancija jer vodi ka nekoj vrsti cinične neutralnosti i gubitku bilo kog sistema vrednosti“ (Mojsi, 2012: 105, 106).

Stoga kritičari relativističke paradigme u sociologiji kulture i kulturnoj antropologiji upozoravaju na opasnost koja preti od nekritički shvaćenog kulturnog relativizma i njemu inherentnih kulturnih praksi. Opasnost se sastoji u mogućnosti negacije kulturnih univerzalija, univerzalnih vrednosti i principa, pa se iz uprošćenog i bukvalno shvaćenog prava na razlikovanje može doći do nepredviđenih posledica, kao što su ksenofobija ili rasna mržnja (Božilović, 2010: 91).

Odbacujući tvrdnje da kulturne razlike nužno dovode do socijalnih, ekonomskih i/ili političkih sukoba, mišljenja smo da je demokratskim multikulturnim društvima potrebna jača posvećenost jedinstvu, veće poštovanje raznolikosti i neizostavno postizanje svojevrsnog bazičnog vrednosnog konsenzusa (lična sloboda, dostojanstvo čoveka, zabrana fizičkog mučenja, očuvanje zdravlja, zaštita dece i maloletnika i sl.). Pojedinci bi trebalo da odbace rigidne identitete ukoliko žele da

postanu deo različitih društava koje podržavaju kosmopolitske vrednosti, toleranciju i poštovanje univerzalnih ljudskih prava.

3. Kulturna isključenost kao razvojni problem Savremenog društva Srbije

Humani razvoj i društvena kohezija zasnivaju se danas na značajnoj komponenti koja podrazumeva politiku kulturne uključenosti i participacije. Radi se, zapravo, o konceptu koji podrazumeva mogućnost da se uz pomoć kulture, u okviru multikulturnih društava, stimuliše socijalna uključenost u skladu sa demokratskim principima i pravom pojedinca i/ili grupe na jednake šanse i ujednačen tretman u zajednici. Imajući u vidu da kultura u političkom kontekstu može da posluži i za ispoljavanje moći i postizanje kontrole nad drugima preko različitih kulturnih praksi i vrednosti, kulturna isključenost ogleda se, pre svega, u isključenosti manjinskih kulturnih identiteta (zajednica) od dominirajućih (većinskih). Umanjene mogućnosti ranjivih grupa za iskazivanje kulturne raznolikosti, za zadovoljavanje kulturnih potreba, za pristup obrazovnim, zdravstvenim i kulturnim institucijama, dovode do smanjenja kulturne slobode, mogućnosti izbora pojedinaca i ugrožavanja njihovih kulturnih prava. Ovakvo stanje prenosi se i na druge oblasti ljudskog života i doprinosi ekonomskoj, političkoj i ukupnoj društvenoj isključenosti (HDR, 2004).

Dva su osnovna nivoa kroz koje se kulturna isključenost može analizovati. *Institucionalni nivo* se odnosi na zakonodavni i politički kontekst, na državnu legislativu kojom se u dovoljnoj meri ili uopšte ne prepoznaje potreba za zaštitom i promocijom različitosti kulturnog izražavanja, kao ni značaj zaštite manjinskih prava u oblasti kulture. Institucionalno zasnovana isključenost se naročito uočava analizom određenog modela kulturne politike koji svojim prioritetima, institucionalnim praksama i normama ne omogućava ili otežava pojedincima i (manjinskim) grupama iskazivanje svog kulturnog identiteta. Drugi nivo se tiče *vrednosno zasnovane kulturne isključenosti*, i odnosi se na dominantne vrednosti, postojeće predrasude, stereotipe, neznanje i strah, na uočljivu stigmatizaciju pojedinaca i grupa koje ne pripadaju dominantnoj kulturi, ispoljavajući se kroz najrazličitije oblike diskriminativnog ponašanja u svakodnevnom životu.

U Studiji o humanom razvoju – Srbija 2010. usmerenu na analizu izvora i ishoda socijalnog isključivanja (Cvejić, Babović, Pudar, 2011: 94–113), autori apostrofiraju isključenost iz kulturnog života i društvenu isključenost na osnovu kulture. Rezultati istraživanja jasno pokazuju da su među grupama koje se percipiraju kao isključene na osnovu svojih kulturnih praksi i/ili karakteristika, odnosno svojih identiteta izdvajaju sledeće: etno-lingvističke (pre svih Romi), religijske manjinske zajednice (koje se često određuju terminom „verske sekte“), seksualne manjine (LGBT populacija), osobe sa invaliditetom i prisilni migranti (izbeglice) kojih još uvek ima priličan broj u Srbiji. Pri tome se, ističu autori, isključenost ovih grupa/pojedinaca posmatra kroz prizmu njihove diskriminacije.

Postsocijalistička transformacija, okrenutost evropskim integracijama, kao i članstvo u Savetu Evrope usloveli su nove ciljeve i strategije sociokulturnog razvoja Srbije, uz davanje prioriteta pluralističkom, građanskom, multietničkom i multikulturnom društvu. Usvojeni su, između ostalih, zakoni o zabrani diskriminacije⁹ i o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina¹⁰, dok je nadležno ministarstvo uspjelo da obezbedi usvajanje novog Zakona o kulturi¹¹ u parlamentu i da ratifikuje nekoliko važnih međunarodnih konvencija, kao što je ona o zaštiti i promociji različitosti kulturnog izražavanja.¹² Uprkos pomenutim i drugim usvojenim zakonima i postojećem normativnom okviru:

- glavnim *oblicima* institucionalne isključenosti na osnovu kulture smatraju se: pristup i zaštita kulturne baštine; pristup obrazovanju; upotreba jezika; pristup zdravstvenoj nezi; sloboda izražavanja i verovanja. Detaljnija analiza svakog od ovih oblika isključenosti, biće predmet nekog od narednih naučnih interesovanja autora ovog rada;
- kao glavni *uzroci* institucionalno zasnovane kulturne isključenosti pomenutih manjinskih grupa u Srbiji navode se: nepostojanje relevantnih obuka i finansijskih sredstava za uvođenje novih propisa, nedovoljna implementacija postojećih propisa, kao i njihova nedovoljna razrađenost i usklađenost (kao što je, recimo, nesaglasnost propisa u slučaju Zakona o crkvama i verskim zajednicama i Zakona o zabrani diskriminacije) (Cvejić, Babović, Pudar, 2011: 109).

S druge strane, u Studiji se kao glavni uzrok *vrednosno zasnovane kulturne isključenosti* manjinskih grupa navode neznanje, strah i predrasude koje građani osećaju i usmeravaju prema drugačijim od sebe. Ovo istraživanje, kao i mnoga druga (UNDP, 2009)¹³, pokazala su da je netolerancija prema manjinskim grupama prisutna kod znatnog broja građana Srbije, što uslovljava socijalnu distancu i najrazličitije vidove diskriminacije. Nasleđe nedavnih etničkih/verskih sukoba, kao i oživljeni tradicionalizam pogoduju održavanju predrasuda i stereotipa u odnosu na manjinske grupe, dok je neinformisanost građana o pitanjima manjinske diskriminacije velika, a njeno prepoznavanje i priznavanje u svakodnevnom životu nedovoljno.

Na osnovu pruženog uvida u osnovne rezultate koji potvrđuju prisustvo kulturne isključenosti i ugrožavanja manjinskih prava u oblasti kulture u savremenom društvu Srbije, moguće je zaključiti sledeće: da bi se prevladala kulturna isključenost i ugrožavanje kulturnih prava manjinskih zajednica potrebno je da država prepozna

⁹ http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zabrani_diskriminacije.html

¹⁰ <http://osvit.rs/Zakon%20o%20zastiti%20prava%20nacionalnih%20manjina.pdf>

¹¹ http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_kulturi.html

¹² <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001495/149502M.pdf>

¹³ *Strategic Marketing* je za potrebe projekta UNDP-a i Ministarstva rada i socijalne politike pod nazivom „Podrška sprovođenju antidiskriminacionog zakonodavstva i medijacije u Srbiji“ sproveo istraživanje stavova građana Srbije u 2009. godini. Izveštaj je dostupan na sledećoj adresi: <http://www.mc.rs/code/navigate.aspx?Id=4&eventId=7027> (izvoru pristupljeno: 20.10.2013).

kulturne razlike i raznovrsnosti u svom ustavu, svojim zakonima i institucijama. Potrebno je da se formuliše politika i legislativa kojima će se obezbediti ostvarivanje kulturnih i drugih interesa pojedinačnih grupa u Srbiji. Važan segment odnosi se na poštovanje bilateralnih sporazuma o zaštiti nacionalnih manjina koje je Srbija zaključila sa susednim državama, od kojih je većina u EU. Istovremeno, ako ne i pre toga, neophodno je raditi na vrednosnom kulturnom senzibilisanju u nameri da se prevladaju ili bar umanje predrasude, socijalna distanca i strah koje građani gaje prema drugačijim od sebe.

Zaključna razmatranja

Ključno mesto u osiguravanju kulturnih prava pripadnicima većinskih i manjinskih zajednica imaju države koje su dužne da svim svojim građanima osiguraju pravo na slobodno izražavanje svojih posebnosti, odnosno svog kulturnog identiteta. Normativno zagovaranje ovakvih prava i njihovo stvarno ostvarivanje u svakodnevnom životu i ponašanju ljudi u mnogim slučajevima pokazuje se kao disfunkcionalno i problematično. Zato se stavlja do znanja da je osiguravanje prostora za izražavanje kulturnih i drugih raznolikosti u svakodnevnom životu merilo tolerancije i stepena demokratičnosti jedne sredine. Kada se, međutim, pitanje kulturnih prava proširi i stavi u kontekst savremenih političkih i ekonomskih trendova i globalnih kretanja, tada pitanje očuvanja kulturne raznolikosti i prava prevladava pojedina politička ili geografska (nacionalna, državna, regionalna, kontinentalna) područja. Tada ovo pitanje postaje „univerzalan“ problem koji je moguće posmatrati samo celovito i oko koga je moguće i neophodno postići opštu saglasnost (Cvjetičanin²⁰⁰²).

Pored izostajanja ujednačene manjinske politike u svetu, prisutan je i nesklad normativnog i realnog u ostvarivanju kulturnih prava manjina u mnogim savremenim državama. Čak i u onim društvima uređenim u skladu sa liberalnim i demokratskim načelima, izvesne ekspresije tradicionalizma, zatvorenosti, ksenofobije i zaziranja od različitosti još uvek otežavaju faktičko ostvarivanje manjinskih prava u oblasti kulture i podstiču problem institucionalno i vrednosno zasnovane kulturne isključenosti. Sve ovo navodi na zaključak kako je važno da kulturno posredovano integrisanje i identifikovanje u okviru koncepta nacije ne priziva nacionalni, rasni, verski, jezički i bilo koji drugi ekskluzivizam, homogenizam i izolacionizam, jer bi time identitet Drugog kao različitog bio doveden u pitanje. Često se događa da su procesi kulturne identifikacije opterećeni iracionalnim konfliktima, što dolazi kao posledica fatalne sjedinjenosti kulture i nacije, te svodenja kulture na pitanje nacionalnog, etničkog identiteta. Usled manipulisanja identitetima i stereotipnim rasuđivanjima kultura postaje instrument političke mobilizacije (Todorov, 1994: 27). To može izroditi zabrinjavajuće stepene etničkog distanciranja, verske mržnje, otvorenog neprijateljstva, agresije ili čak oružane sukobe. O tome govore nastojanja manjinskih grupa da očuvaju svoj kulturni identitet u onim društvima gde se individualnom izboru kulturnih vrednosti suprotstavlja kolektivni tradicionalizam. Takođe,

značajan problem jeste i utemeljenje nacionalnog identiteta na religijskoj/verskoj pripadnosti, kao i ideološko-političko favorizovanje dominantne nacionalne religije. Oni, uglavnom, dovode do marginalizacije religija verskih manjina ili do njihove otvorene diskriminacije, iz čega se opet mogu izroditi najrazličitiji oblici religijske netolerancije i fundamentalizma.

Model koegzistencije većinskog i manjinskog stanovništva i model regulisanja manjinskog pitanja uslovljeni su brojnim faktorima, među kojima su najznačajniji oni istorijski, politički i kulturni, kao i položaj određene zemlje na svetskoj ekonomskoj i političkoj sceni. Položaj i ostvarivanje kulturnih prava nacionalnih manjina nije samo stvar pripadnika manjine, nego i većine. I jedni i drugi mogu da uče jedni od drugih, preispituju svoje kulturološke obrasce, vrednosne sisteme i koriste sve prednosti koje im omogućuje bogatstvo jezika, kultura i običaja u izgradnji demokratskih društava. Pravo na kulturu je neotuđivo ljudsko pravo, to je pravo svakoga (bez obzira na to da li pripada većinskom ili manjinskom stanovništvu u nekom društvu) da slobodno participira u kulturnom životu zajednice negujući i izražavajući svoju kulturnu posebnost, da ima pristup kulturnim delima i vrednostima, da se kreativno izrazi ili da bude u mogućnosti da generiše nove kreativne obrasce i stvaralačke nagone u razmeni sa drugim ljudima. Društvo bi nesumnjivo trebalo da prepozna značaj kulture i da bude u stanju da iskoristi njenu moć u doprinosu širim društvenim razvojnim ciljevima. Zato bi nacionalne politike pojedinačnih zemalja, pa i Srbije, trebalo da budu usmerene ka razrađivanju novih kulturno-senzibilnih razvojnih strategija, da uz jasno prepoznavanje i ostvarivanje kulturnih prioriteta, kulturnih prava i sloboda, utemeljuju svoj društveni razvoj. Promovisanje podsticajnih kulturnih vrednosti (obrazovanje, kreativnost, tolerancija, poverenje, preduzetništvo, poštovanje raznolikosti, saradnja i dr.) i ostvarivanje progresivnih kulturnih ciljeva (povećanje stope obrazovanosti, smanjenje socijalne i kulturne isključenosti, pospešivanje kulturne produkcije, razvoj kulturne infrastrukture, prevladavanje tradicionalističkih vrednosti i dr.) doprineće afirmaciji personalnih i društvenih identiteta u okviru demokratskog društvenog razvoja.

Literatura

- Arizpe, L. (2004). Intangible Cultural Heritage, Diversity and Coherence. In: *Museum International*, Volume 56, Issue 1–2, pages 130–136.
- Bauman, Z. (2009). *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bošković, A. (2010). *Kratak uvod u antropologiju*. Beograd: Službeni glasnik.
- Božilović, N. (2006). *Kič kultura*. Niš: Zograf.
- Božilović, N. (2010). *Sva lica kulture. Studije i ogledi iz antroposociologije*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Brunner, G. (1996). *Nationality Problems and Minority conflicts in Eastern Europe*. Gütersloh: Beterslman Foundation Publishers.

- Cvejić, S., Babović, M. i Pudar, G. (2011). *Studija o humanom razvoju – Srbija 2010: izvori i ishodi socijalnog isključivanja*. Beograd: UNDP Srbija.
- Cvjetičanin, B. (2002). „Kolektivna snaga raznolikosti”, u: *Zarez IV/88*, str. 3–4.
- Dragičević Šešić, M. i Stojković, B. (2011). *Kultura - menadžment, animacija, marketing*. Beograd: Clio.
- Fribourg*. Declaration on Cultural Rights. (2007). UNESCO
- Hauzer, A. (1966). *Socijalna istorija umetnosti i književnosti I–II*. Beograd: Kultura.
- HDR. (2004). *Human development report 2004, Cultural liberty in today's diverse world*. NY: United Nations Development Programme.
- Indić, T. (2008). „Politika kulturnog identiteta“. U: *Kulturna politika u Srbiji*. Beograd: *Nova srpska politička misao* (Posebno izdanje 1), 99–106.
- Jovanović, S. (1964). *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*, Kanada: Vindzor.
- Kale, E. (1982). *Uvod u znanost o kulturi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kartag-Odri, A., Milinković, B., Simović-Hiber, I. (1999). „Manjinska prava u oblasti kulture“. U: *Kulturna prava*, str. 185–223. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Kymlicka, W. (2004). „Justice and Security in the Accommodation of Minority Nationalism”. In: Alain Dieckhoff (ed) *The Politics of Belonging: Nationalism, Liberalism, and Pluralism*, pages 127–154, Lanham: Lexington books.
- Mojsi, D. (2012). *Geopolitika emocija. Kako kulture straha, poniženja i nade utiču na oblikovanje sveta*. Beograd: Clio.
- Platon. (2013). *Država*. Beograd: Dereta.
- Prnjat, B. (2006). *Uvod u kulturnu politiku*. Beograd: Stilos.
- Semprini, A. (1999). *Multikulturalizam*. Beograd: Clio.
- Stamatopoulou, E. (2002). *Cultural Politics or Cultural Rights? UN Human Rights Responses*. New York: Office of the High Commissioner on Human Rights.
- Stanović, V. (ur.) (1996). *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, Beograd: SANU.
- Stevanović, B. (2008). *Demokratski principi i političko-kulturne vrednosti*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Todorov, C. (1994). *Mi i drugi. Francuska misao o ljudskoj raznolikosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Prilog sa interneta

- Fribourg*. Declaration on Cultural Rights, Unesco, Dostupno na: <http://www1.umn.edu/humanrts/instate/Fribourg%20Declaration.pdf> [19. 08. 2013]
- HDR, Human development report 2004, Cultural liberty in today's diverse world <http://hdr.undp.org/reports/global/2004/> [13. 12. 2013]
- Istraživanje javnog mnjenja o diskriminaciji i nejednakosti u Srbiji

- <http://www.mc.rs/code/navigate.aspx?Id=4&eventId=7027> [20. 10. 2013]
Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima
<http://www.mhrr.gov.ba/PDF/medunarodniPakt%20B.pdf> [19. 08. 2013]
UNESCO, Universal Declaration on Cultural Diversity http://www.unesco.org/new/file-admin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/diversity/pdf/declaration_cultural_diversity_hr.pdf [19. 08. 2013]
UNESCO, Our Creative Diversity: The Report of the World Commission on Culture and Development. <http://kvc.minbuza.nl/uk/archive/report/inleiding.html> [12. 10. 2013]
UNESCO, Konvencija o zaštiti i promovisanju različitosti kulturnih izraza
<http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001495/149502M.pdf> [10. 10. 2013]
UN, Universal Declaration of Human Rights
<http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/60UDHR/bookleten.pdf> [14. 08. 2013]
Zakon o zabrani diskriminacije („Sl. glasnik RS“, br. 22/2009)
http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zabrani_diskriminacije.html [10. 10. 2013]
Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina („Sl. list SRJ“, br. 11/2002)
<http://osvit.rs/Zakon%20o%20zastiti%20prava%20nacionalnih%20manjina.pdf> [20. 11. 2013]
Zakon o kulturi („Sl. glasnik RS“, br. 72/2009)
http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_kulturi.html [20. 11. 2013]

Nikola Božilović, Jelena Petković

MINORITY RIGHTS IN CULTURE: SENSITIZING THE SOCIETY FOR DEMOCRATIC CULTURAL VALUES

Summary: Accepting the view that the right to preservation and promotion of cultural diversity is one of the fundamental human rights in the (post)modern society, the authors point to the need to protect the cultural rights in all those areas which are important for the promotion of cultural freedom and the preservation of cultural identity, especially concerning minority social groups (ethnic, linguistic, religious, sexual, etc.). The article emphasizes the sources and outcomes of institutional and value-based cultural exclusion as one of the major development challenges of the contemporary Serbian society. Considering the core issues and reflecting upon possible solutions in terms of achieving successful integration and more adequate cultural protection of the members of the vulnerable, minority groups, the authors identify this approach as the preferred way to sensitize the society for democratic socio-cultural values.

Биљана Т. Продовић Милојковић¹

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Снежана С. Попић

Универзитет у Приштини са привременим

седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет

УДК 327(061.1 ЕУ:497)-057.875

(497.11+497.2+497.17)

БАЛКАНСКИ НАРОДИ И ИЗАЗОВИ ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА – ПЕРЦЕПЦИЈА СТУДЕНАТА НИШКОГ, ВЕЛИКОТРНОВСКОГ И БИТОЉСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА

Сажетак: Полазећи од актуелних теоријских приступа процесу глобализације, овај рад настоји да маркира неколико важних елемената везаних за судбину националне државе и изазове постнационалних констелација (Ј. Хабермас). С тим у вези, разматра се питање регионалне сарадње на Балкану, као и питање придруживања Европској унији, са посебним освртом на општи процес умрежавања савременог светског друштва. У раду су приказани резултати емпиријског истраживања спроведеног на територији Србије, Македоније и Бугарске, на узорку од 2400 испитаника. Компаративном анализом добијених података указаћемо на сет фактора значајних за успостављање културе мира на Балкану, као и оних који су допринели појави антагонистичких односа између народа на овом простору. Последњи део рада указује на врсту очекивања коју испитаници изражавају када је реч о процесу придруживања Европској унији, односно на размере исказаног (не)поверења у интегративну моћ ове заједнице.

Кључне речи: глобализација, светски систем, култура мира, балкански народи, европске интеграције, анкетно истраживање, студенти

Увод

Експанзију светског капиталистичког система у XVI веку данас многи теоретичари узимају као полазну тачку у објашњењу савремених глобалних промена и појаве глобализације. Симић указује да је такво ширење „био први ’камен темељац’ који је тада положен у основе данашње зграде светског поретка“, при чему наглашава потребу разликовања капитализма од тржиш-

¹ Рад је урађен у оквиру пројекта 179074: *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

не привреде, на начин на који то чини Ф. Бродел“ (Симић, 1999: 150–151). Према становишту овог аутора, постоје два „облика универзалне политичке организације човечанства“ путем којих се може доћи до „светске државе и светске владе“, а то су: 1) империјална освајања путем силе и 2) добровољно уједињење народа и држава (Симић: 1999: 212–213). Генерално говорећи, данас се више него икад може говорити о све већој унификацији друштава света. На најопштијем плану, глобализација се може тумачити као објективан историјски процес који доводи до умреженог светског друштва. Своје убрзање овај процес добија другом половином двадесетог века, посебно услед појаве информационих и комуникационих технологија. С друге стране, скуп друштвено политичких догађаја који је обележио двадесети век, а посебно његову другу половину, јесте значајно допринео интензивирању процеса глобализације. У том смислу, у научној литератури долази до промена парадигми и појаве нових, тзв. постмодерних теорија које указују на крај историје (Фукујама), крај нације-државе, односно крај свих крајева (Нора). Рађање постмодерне почива на нихилистичком и релативистичком односу како према садашњости, тако и према будућности.

Џозеф Стиглиц указује на проблем недостатка глобалне владе која би контролисала глобализацију и, као таква, била одговорна сваком народу. За разлику од тога, он истиче да „постоји систем у којем мало институција – Светска банка, ММФ, СТО – и мало играча – министарства финансија, комерцијалних послова и трговине – тесно повезаних са извесним финансијским и комерцијалним интересима – доминирају сценом, али у којој су многи који су погођени њиховим одлукама остављени скоро без права гласа“ (Стиглиц, 2002: 35).

Према томе, може се рећи да глобализација још увек репрезентује претежну супротност од онога што називамо интеграцијом и једнакошћу.

Када је реч о специфичностима савременог друштва, можемо се сложити да је данас на делу појава нових организационих јединица друштвено политичког деловања. С тим у вези, поједини аутори истичу да „пораст транснационалних компанија које делују на глобалном плану у другој половини XX века, представља најпресуднији догађај у модерној историји“ (Аврамов, 2006: 65).

С друге стране, Улрих Бек је заступао становиште да су и раније постојали различити облици транснационалности, међутим „глобалност“ се од својих претходних појавних облика разликује према следећим обележјима: свакодневни живот и интеракција преко националних граница се радикално мењају; јавља се самоопажање транснационалности у областима као што су масовни медији, потрошња и туризам; заједница, рад и капитал све се мање везују за простор; расте свест о глобалним еколошким опасностима и потреби да се нешто предузме да би се оне спречиле; у нашим животима опажамо све веће присуство транскulturних других; глобална културна индустрија циркулише на до сада невиђеном нивоу; транснационални споразуми, актери и институције постају све моћнији и бројнији (в. Рицер, 2003/2009: 399–400).

У контексту расправе о геополитичком положају Балкана примарно питање јесте оно које се односи на проблем укључивања ових земаља у Европ-

ску унију. Разлог је тај што још увек постоји снажно регионално уверење да Америка и Запад своју доминацију над остатком света потврђују на економском, геополитичком и културном нивоу (Гиденс, 2005: 17). Сједињене Америчке Државе су, као „највећа светска економија“, *најважнија покретачка снага глобалне економије у целини*, али се њихова моћ и контрола не подударају са границама глобалне капиталистичке економије. Савремени геополитички простор је у знаку деловања „једине светске суперсиле“ – САД. Ипак, стварна и апсолутна моћ САД-а је могућа тек у појединим аспектима геополитичког простора. У складу са тим, Гиденс је указао да „војна снага Европске уније није ни приближна оној коју имају Сједињене Државе, али она ипак постаје све независнији играч на светској сцени. Русија је задржала свој потенцијал велике силе. Јапан, Јужна Кореја и Кина настављају с развијањем свог геополитичког утицаја, а сигурно је да ће и Индија у светским пословима стећи снажнији утицај него до сада“ (Гиденс, 2005: 17–18). Услед ових промена, које „већ имају утицаја на састав светских органа, у којима не-западне земље учествују на много директнији начин него раније“, Гиденс сматра да се „рађа“ таква глобализација која доприноси очувању културне хетерогенизације посредством неговања културних разлика на локалном нивоу, а чија државна матица успева да опстане и чак превазиђе моћ корпорација једино кроз интернационалну сарадњу (Гиденс, 2005: 17–18). Иако се многе од наведених Гиденсових констатација могу већ данас довести у питање, извесно је да је тврдња о ЕУ као „све независнијем играчу на светској сцени“ у погледу војне моћи потпуно нетачна или, благо речено – превазиђена. Чим су Француска и Немачка учиниле прве кораке ка стварању Западноевропске уније, као зачетка европског војног савеза независног од НАТО, САД су то спречиле.

У расправи постоје и друге тезе, попут Ападурајевог становишта о глобалној култури и рађању „транснације“ у „постнационалном добу“ (Ападурај, 1996/2011: 244–250), које означава квалитативно нове типове друштвеног груписања, где се етнички принцип видно релативизује. Паралелно са „глобалним добом“, које Гиденс дефинише као „стање ствари, скуп друштвених околности које наговештавају бројне промене у нашем животу“ (2007/2009: 9), почетак XXI века је несумњиво обојен новим догматизмом (Шуваковић, 2010). Шуваковић закључује да су западнобалканске земље, а посебно Србија, суочене са две догме: 1) „глобалном догмом“ о „безалтернативности капитализма и либералне демократије“, и 2) „регионалном догмом“, односно догмом о „безалтернативности европског пута западнобалканских друштава“ (Шуваковић, 2010: 173). Према његовом становишту, опредељење за чланство у ЕУ „треба да буде ствар рационалне одлуке и оптималног решења, а не некакве нужности, неминовности или безалтернативности“ (Шуваковић, 2010: 173). Дакле, према свим индицијама, реална слика света је могућа у форми „мултиполарног“ светског поретка. Руски академик, геополитички стратег и бивши премијер Примаков потврђује светску доминацију САД, које ће у прве две деценије нашег века вероватно остати као најјача сила на економском и војном плану, али, с друге

стране, аутор истиче да то „није идентично признању униполарног светског поретка“ (Примаков, 2009/2010: 17–18). Надаље, аутор указује да „мултиполарност која карактерише данашњи свет уздиже се на темељу одређене фазе глобализације, која не само да појачава међузависност различитих центара, већ уз то ствара могућност њихове егзистенције у условима економске и научно-техничке изолације“ (Примаков, 2009/2010: 18).

Наше је становиште, да у свему томе, пак, кључну улогу има систем неолибералних вредности, али и надржавни актери који се речником Џозефа Стиглица могу описати термином „глобалне институције“. То су: ММФ, Светска банка, Светска здравствена организација, транснационалне корпорације, невладине организације, итд.

Дакле, глобализација је такав процес који нужно подразумева *уједињење* и *међузависност* на светском нивоу. Ово уједињење означава *прелаз* од нација ка „постнационалним констелацијама“ (Ј. Хабермас). Дакле, када је реч о геополитичком положају балканских земаља, оне најпре морају остварити облик сарадње изграђен на принципима културе мира (Ј. Митровић). Јачање међународних и регионалних механизма владавине, попут Уједињених нација и Европске уније, представља један облик „субглобализације“ (Ј. Митровић). У том смислу, европској интеграцији Балкана најпре претходи институционално решавање антагонистичких односа између ових држава и нација, и то у правцу изградње демократског и отвореног друштва.

Будући да је савремени светски поредак у знаку поделе између Севера и Југа, односно у знаку богате мањине и сиромашне већине, улазак у Европску унију се може посматрати као пут ка укључивању у глобалну капиталистичку економију (Мануел Кастелс). Поводом овог питања, Имануел Волерстин би, пак, тврдио да је реч о структурним неједнакостима у свету који проистичу из противречности светске поделе рада, па је тако светски систем економски и социјално подељен на центар, периферију и полупериферију. Већина балканских земаља припада полупериферији или периферији. Друштвени напредак ових држава није могућ без успостављања заједничке економске, културне, социјалне и политичке сарадње. Придруживање Европској унији може имати како предности, тако и недостатке по судбину балканских земаља. У случају наше земље, почев од 2001. године, питање евроинтеграција је постало кључни стратешки елемент како спољне, тако и унутрашње политике. Српско друштво је у нешто другачијој друштвено-политичкој ситуацији у односу на друге суседне земље. То се односи на чињеницу да је оно још увек у процесу транзиције, док је поред осталих и наше друштво под утицајем свеобухватног процеса глобализације, али са дељењем статуса „зависних друштава“, који и следује транзиционим државама. Ширење тржишног модела друштвеног развоја јесте један од кључних разлога евроинтеграције балканских земаља. Узимајући у обзир и неминовност утицаја процеса глобализације на националне државе, успостављање регионалне сарадње на Балкану је од извесног значаја, а чини се да исту погодност доноси и интегрисање ових земаља у Европску унију. С тим

у вези, у овом раду се анализирају ставови студената Нишког, Великотрновског и Битољског универзитета.

У раду ће бити приказани резултати емпиријског истраживања спроведеног на територији Србије, Македоније и Бугарске, на узорку од 2400 испитаника. Компаративном анализом добијених података указаће се на скуп фактора значајних за успостављање културе мира на Балкану, као и оних који су допринели појави антагонистичких односа између народа на овом простору. Последњи део рада биће посвећен анализи степена очекивања који испитаници изражавају када је реч о процесу придруживања Европској унији, односно анализи степена исказаног (не)поверења у интегративну моћ ове заједнице.

Преглед/резултат испитиваних ставова

Емпиријско истраживање које је спровео Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу *Културна оријентација актера/студената, међуетнички односи, национални идентитет и култура мира на Балкану* у оквиру споменутог пројекта (179074)² имало је за циљ да, између осталог, истражи како актуелни глобални процеси (глобализације и евроинтеграције) утичу на трансформацију идентитета, посебно националних и културних; али и да изучи какви су међуетнички односи у Србији и на Балкану и како они утичу на културу мира, глобализацију разумевања међу народима. Као што је већ споменуто у уводном делу рада, истраживање је изведено на узорку субкластер типа од 2400 студената у три универзитетска центра (Ниш, Битољ и Велико Трново), при чему је у сваком подузорку анкетирано по 800 студената.³ Другим речима, ово истраживање је имало за циљ да истакне како глобални друштвени процеси утичу на развијање демократских вредности и ставова међу студентима, са посебним фокусом на европске вредности демократије, солидарности, плурализма и толеранције.

Оно што свакако треба нагласити јесте да су у истраживању били одабрани управо студенти; као представници и носиоци будућег друштвеног развоја који ће својим убеђењима обележити предстојеће друштвене токове. Студенти, као и читава омладина, представљају репрезент друштва; или како их Џуверовић назива својеврсним „лакмус-папиром“. То је таква друштвена група која не само да прва реагује на друштвене противуречности, већ те исте противуречности изражава и

² Руководилац овог макропројекта је др Љубиша Митровић, професор емеритус Филозофског факултета у Нишу.

³ Подузорак за Србију реализован је на 56,73% студената из групације друштвено-хуманистичких наука (Економски, Правни и Филозофски факултет), 20,72% из техничко-технолошке (Грађевинско-архитектонски и Електронски факултет) и 22,55% студената из групације медицинских и природно-математичких наука (Природно-математички факултет). Истраживање је обављено на 13 различитих студијских програма/смерова из прве групације, 8 студијских програма из друге групације и пет студијских програма из треће групације. У реализованом узорку (817 испитаника) било је 40,6% студената и 59,4% студенткиња.

у свом друштвеном бићу (Б. Стевановић). Предмет овог рада представљају ставови студената Нишког, Великотрновског и Битољског универзитета о евроинтеграцијама; као и факторима који доприносе изградњи културе мира на Балкану. У том прилогу ће добивени подаци из истраживања показати како се конституишу вредносни системи омладине, не само у Србији, него и на Балкану, те, између осталог и какав је однос младих према евроинтеграцијским процесима којима неминовно посежемо. Циљ рада је усмерен управо ка мерењу степена поверења који испитаници/студенти исказују у интегративну моћ ове заједнице, али и утврђивање врсте очекивања коју испитаници показују према питању уласка своје земље у ЕУ.

Регион Балкана се често у јавном мњењу Запада тумачи као регион антагонизма – етничког, верског и политичког. Превладавање овакве „прошлости“ подразумева изградњу културе мира (Љ. Митровић) и дугорочне сарадње међу балканским народима. Интегрисање ових земаља у ЕУ није могуће без изградње институционалних механизма сарадње на Балкану. Поставља се питање: Да ли се таква колективна интеграција балканских земаља може тумачити као шанса за излазак из „зависног“, тј. „полупериферног“ положаја, или је она пут ка заједници која се постепено „урушава“ услед недостатка солидарности и демократије (У. Бек)? Према мишљењу Емануела Кастелса, савремени свет је подељен на оне земље које имају реалне шансе за утицање на процес глобализације и оне који ово право немају. Глобалном капиталистичком економијом управљају они који чине богату мањину, док се с друге стране налазе они који су из ових токова потпуно искључени и чине „Четврти свет“ (Кастелс).

Као земља у транзицији, Србија је суочена са бројним изазовима у којима велики удео има утицај процеса глобализације, али и идеологија глобализма која тежи да институционализује униполарни светски поредак. Српско друштво је у нешто другачијој друштвено-политичкој ситуацији у односу на друге земље. То се односи на чињеницу да је оно још увек у процесу транзиције, док је поред осталих и наше друштво под утицајем свеобухватног процеса глобализације, али са дељењем статуса „зависних друштава“ који и следује транзиционим државама. Имајући у виду неминовност утицаја процеса глобализације на националне државе, успостављање регионалне сарадње на Балкану је од извесног значаја, а чини се да исту погодност доноси и интегрисање ових земаља у ЕУ.

Ставови студената биће анализирани у складу са следећим циљевима овог рада:

- а) утврђивање фактора који значајно утичу на успостављање културе мира на Балкану, тј. оних који суштински доприносе успостављању политичке стабилности и мира појединачне државе;
- б) утврђивање узрока постојања сукоба на Балкану током протекле две деценије;
- в) утврђивање степена очекивања који испитаници изражавају када је реч о процесу придруживања Европској унији, односно утврђивање степена њиховог исказаног (не)поверења у интегративну моћ ове заједнице.

У укупном узорку, за све три посматране земље, који се састојао од око 2400 студената и студенткиња са државних факултета, жене су заступљене са 79,2%, а мушкарци са 20,8%. Полна структура узорка се може приказати и за све три земље. Тако је од укупног броја анкетираних студената у Србији учествовало 59,4% жена и 40,6% мушкараца, док је у Македонији испитано 56,7% жена и 43,3% мушкараца, а у Бугарској узорак је чинило 63,3% жена и 36,7% мушкараца.

Када је реч о националној припадности, највећи број анкетираних се изјашњава као Србин (94,5%); затим Македонац (92,4%) и потом Бугарин (83,1%). Остали проценти су равномерно распоређени на Црногорце, Хрвате, Југословене, Роме, Албанце, Бошњаке, Турчине, Власе и хришћане.

Преглед досадашњих социолошких истраживања указује да, ма колико међуетнички конфликти имали аутономну улогу, они се у друштвеној пракси преплићу са другим сукобима (економским, политичким, културним). Тако се, у мултиетничким друштвима – са политички несавршеним границама (Хантингтон), сусрећемо са појавом међуетничких сукоба, за чије се постојање не окривљују само економске и социјалне неједнакости и противречности. Треба споменути да се, у ситуацији када се не може доћи до демократског политичког разрешења постојећих конфликта, у први план истичу међуетнички конфликти који су нарочито изражени у време постојеће друштвене кризе и историјске рестаурације.⁴

Последњих двадесетак година територија читавог Балкана била је у знаку етно-политичких сукоба; чија је цена била превисока, и чије су последице огромне људске и материјалне жртве, које осећамо и данас.

У овом раду настојимо да одговоримо на следеће питање: који су фактори успостављања регионалне сарадње на Балкану и како балкански студенти перципирају положај своје земље унутар Европске уније?

У раду, такође, дајемо и интерпретацију само неких аспеката централне теме предмета истраживања са посебним тежиштем на неке проблемске димензије. Испитујући ставове студената о томе, за ово истраживање је било нарочито занимљиво видети ко је према мишљењу ове генерације, као оне која није директно учествовала у сукобима али јесте преживљавала последице истих, одговоран за сукобе на Балкану (о чему ће касније бити више речи).

Јован Цвијић је утврдио да је Балкан јединствен мултикултурни простор у свету по згуснутости великог броја различитих култура и народа на релативно малој површини. По свом геополитичком положају, Балкан је простор са „политички несавршеним границама“ (С. Хантингтон); на коме постоје „преклапајуће територије и преплетене историје“ (Е. Саид); и на коме је *историја већа и сложенија од географије*. Опстати на овом простору значило је не само неговати и унапређивати културу рада, већ и стално радити на подизању одбрамбених моћи свог племена, народа, државе.

Овај регион је често пежоративно означаван као „буре барута“, или пак као исходиште „балканизације“, што све скупа подразумева многобројне ет-

⁴ Најтежа форма међуетничких сукоба изражена је у њиховом ескалирању у оружани грађански рат, који најчешће за собом оставља сурове последице.

ничке и војно-политичке сукобе, ратове, конфликте и слично. Зато смо у анализи најпре кренули од преиспитивања ставова студената о томе шта заправо они издвајају као узрок постојања сукоба на Балкану, у протекле две деценије, везаних за сва три подузорка – српски, македонски, и бугарски.

Табела 1. Узроци постојања сукоба на Балкану у протекле две деценије

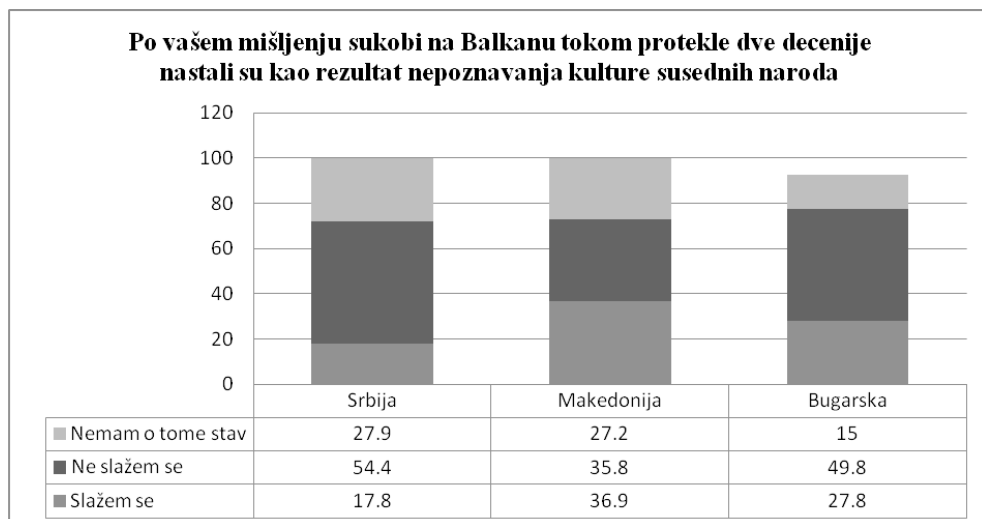
По Вашем мишљењу сукоби на Балкану, током протекле две деценије, настали су као резултат:

	Србија	Македонија	Бугарска
Интереса политичких елита	80,3	67,3	80,5
Национализма балканских народа	47,8	45,5	46,2
Мешања страних сила у односе балканских земаља	79	55,7	69,1
Сукоба различитих религија	38,5	48	53,3
Сећања на сукобе у прошлости	46,7	40,8	46,4
Економске неразвијености балканских земаља	38,3	45,8	47,1

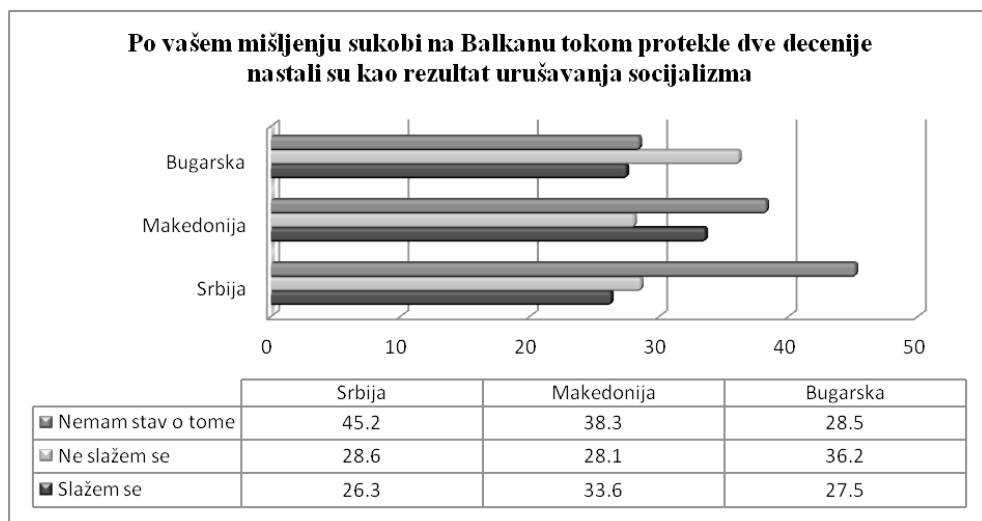
Већина испитаника на простору Србије, Македоније и Бугарске, као што показују резултати емпиријског анкетног истраживања (2013), сматра да сукобе у савременом свету изазивају, пре свега, интереси политичких елита и мешања страних сила у односе балканских земаља (као што се то може видети у табели 1). Као трећи и четврти узрок сукоба српски студенти издвајају постојећи национализам балканских народа и сећање на сукобе у прошлости, док се и македонски и бугарски студенти претежно слажу да то место заузима сукоб различитих религија, али и слаба економска развијеност балканских земаља. Дистрибуција одговора испитаника је приказана по земљама унутар којих је спроведено истраживање.

Дакле, и овде се перцепција друштвених сукоба фокусира на реметилачко дејство спољних фактора, њихове геостратешке и геополитичке интересе, као и неадекватну политику домаћих владајућих елита и њихову националистичку оријентацију.

На питање „Да ли су сукоби на Балкану у протекле две деценије били имплицирани постојећим непознавањем културе суседних народа?“ потврдан одговор добијен је из македонског подузорка (са 36,9%), док се са једном таквом констатацијом не слажу студенти из српског и бугарског подузорка (са 54,4%, односно са 49,8%).

Табела 2. Непознавање културе суседних народа као узрок постојања сукоба на Балкану у протекле две деценије

Урушавање социјализма као узрок постојања сукоба на Балкану у протекле две деценије није статистички значајно одобрен, с обзиром на то да се већина бугарског подузорка не слаже са овом изјавом (36,2%), док је већина македонског и српског остала равнодушна, односно није имала, или није желела да има, свој јасно изграђен став по том питању (видети табелу 3).

Табела 3. Урушавање социјализма као узрок постојања сукоба на Балкану у протекле две деценије

Сличне резултате добијамо и када је у питању констатација да се као узрок сукоба на Балкану појављује и склоност балканских народа ка ратовању и

постојању „ратничке културе“; јер се већина не слаже са овом изјавом (Србија – 42,2% и Бугарска – 39,9%), односно нема став о томе (Македонија – 37,4%).

Табела 4. Ратничка култура балканских народа као узрок постојања сукоба на Балкану у протекле две деценије

Други корак у анализирању нашег предмета истраживања чини анализа перцепције испитаника о могућим факторима који доприносе изградњи мира на Балкану.

Табела 5. Допринос миру (политичкој стабилности) у земљи

Миру (политичкој стабилности) у мојој земљи може да допринесе:			
	Србија	Македонија	Бугарска
Равноправност свих грађана и народа без обзира на верску, националну и етничку припадност	81,3	69,5	61,4
Равномерни регионални развој унутар држава	79,2	55,1	68,1
Смањење социјалних разлика, борба против сиромаштва за квалитет свих грађана и народа	89,9	73,3	83,3
Даља изградња државе на начелима права; поштовање и примена закона	81,2	63,9	78,5

Према подацима из табеле 5 уочавамо да се као најзначајнији фактори који доприносе миру на Балкану издвајају следећи: смањење социјалних разли-

ка, борба против сиромаштва за квалитет свих грађана и народа; потом њихова равноправност, без обзира на верску, националну и етничку припадност; затим даља изградња државе на начелима права, односно поштовање и примена закона; а тек онда равномерни регионални развој унутар држава. Ови резултати показују јасну опредељеност грађана за мир, равноправност, правду, културну, етничку и политичку сарадњу, а све то у циљу интеграције у Европску унију.

Став према европским интеграцијама

Даља наша анализа била је усмерена на испитивање постојећег расположења балканских студената за улазак у ЕУ.

Анализу резултата започињемо ставовима испитаника у вези са питањем: Да ли одобрите улазак/чланство ваше земље у ЕУ? Процентуална слика студентске перцепције о овом важном питању усмерена је ка њеном одобравању, те је највећи број таквих испитаника из Бугарске (75,5%), а најмањи из Србије (43,7%). Свакако је овај проценат прихватања и одобравања чланства наше земље у ЕУ већи од процента оних који се са тим не слажу.

Табела 6. Да ли сте за улазак Ваше земље у ЕУ?

Држава	Да	Не	Немам став
Бугарска	75,5	17,4	7,1
Македонија	59,8	20,9	19,0
Србија	43,7	32,8	23,3

Да је Европска унија наша проширена културна, духовна и језичка домовина, уз коју ће имати већи углед, те и могућност организовања неког свог властитог бизниса више од половине студената из Србије и Бугарске се не слаже са овим ставом, што умногоме говори о односу младих према ЕУ, и о томе како млади људи виде своју будућност, у којој нису спремни за покретање самосталних приватних бизниса, те им једна таква амбиција недостаје. У први план се, за сва три подзорка, ставља жеља и могућност за путовањем, привилегијом да ради и студира где живи, више да заради; али и више да ради.

Значајно је на овом месту навести и неке друге разлоге, као посебно важне због којих ЕУ треба прихватити, а за које се студенти сва три подзорка нарочито залажу. То су: бољи живот, економски напредак земље („поголем развој“), побољшање услова за извоз, поштовање закона; начин да се изврше неопходне друштвене, политичке и културне реформе, отварање постојећих граница, како би се, између осталог, зближили и повезали са другима, и тиме се развијали у корак са новим европским стандардима, и притом се „цивилизovali“. Међутим, овде не треба занемарити и онај мали проценат оних који су као разлоге неприхватања ЕУ навели бојазност ка њеном прикључивању, у

смислу несупротстављања јачем од себе, па све до оних који у њој виде илузију, и непотребан „потез“, с обзиром на то да се и без „ње“ све може учинити.

Ипак, на крају треба нагласити да испитаници позитивно вреднују утицај евроинтеграцијских процеса на јачање мира, сарадње и могући даљи развој Балкана, очекујући да ће се после уласка ових земаља у Европску унију повећати животни стандард грађана, олакшати одлазак грађана у иностранство, али и да ће се повећати лична сигурност грађана. Највећи број грађана очекује повећање животног стандарда, али и смањење разлика између богатих и сиромашних региона. Појединачно најоптимистичнији став о свим добробитима које ЕУ може са собом донети имају македонски студенти. Подељен став о овом питању нарочито је заступљен код студената из Србије, који с једне стране ЕУ сматрају пожељном, а са друге у њој виде само могућност остваривања личних и економских погодности. Такав амбивалентан став присутан је и код студената из бугарског подузорка, који с једне стране прихватају ЕУ, као фактор политичке стабилности, мира и интеграције, али је с друге стране одбацују због економских показатеља, попут процента незапослености и економског раста (видети табеле 7, 8 и 9).

Табеле 7, 8 и 9. После уласка наше земље у ЕУ повећаће се или смањити:

Србија	Повећаће	Остаће исто	Смањиће се
Незапосленост	19,8	47,4	32,9
Животни стандард грађана	38,4	47,5	14,1
Очување националног идентитета и културе	15,9	48,8	35,2
Социјална сигурност	37,9	49,3	12,8
Економски раст	45,0	42,2	12,8
Лична безбедност грађана	33,0	54,8	12,2
Разлике између богатих и сиромашних	34,1	53,6	12,3
Загађење животне средине	24,8	34,6	40,5
Корупција	24,7	45,8	29,5
Организовани криминал	26,0	45,7	28,3
Одлазак наших грађана у иностранство	69,5	22,2	8,2
Усељавање странаца у нашу земљу	42,2	49,8	8,0
Утицај наше земље у свету	21,5	67,7	10,8
Утицај странаца на догађаје у нашој земљи	68,3	25,5	6,2

Бугарска	Повећање	Остаће исто	Смањиће се
Незапосленост	45,1	35,3	19,5
Животни стандард грађана	25,3	44,0	30,7
Очување националног идентитета и културе	19,3	59,8	20,9
Социјална сигурност	28,2	53,8	18,0
Економски раст	30,6	41,7	27,7
Лична безбедност грађана	21,6	61,9	16,5
Разлике између богатих и сиромашних	53,0	41,7	5,4
Загађење животне средине	32,5	44,5	23,0
Корупција	47,2	37,2	15,6
Организовани криминал	41,5	38,8	19,7
Одлазак наших грађана у иностранство	87,5	8,4	4,1
Усељавање странаца у нашу земљу	50,6	44,2	5,2
Утицај наше земље у свету	17,0	76,7	6,3
Утицај странаца на догађаје у нашој земљи	65,8	30,3	3,9

Македонија	Повећање	Остаће исто	Смањиће се
Незапосленост	28,0	34,7	37,2
Животни стандард грађана	49,0	29,6	21,4
Очување националног идентитета и културе	32,2	48,0	19,8
Социјална сигурност	46,0	39,4	14,7
Економски раст	59,2	29,2	11,6
Лична безбедност грађана	42,6	40,5	16,9
Разлике између богатих и сиромашних	33,0	45,8	21,2
Загађење животне средине	27,9	37,8	34,3
Корупција	30,1	39,1	30,8
Организовани криминал	37,0	32,6	30,4
Одлазак наших грађана у иностранство	59,0	20,3	20,7
Усељавање странаца у нашу земљу	36,2	44,7	19,1
Утицај наше земље у свету	37,9	51,7	10,3
Утицај странаца на догађаје у нашој земљи	51,6	35,2	13,2

Евроинтеграцијски процеси су израз потребе за стварањем глобалне економије и умреженог светског друштва у савременом добу. Као такви – евроинтеграцијски процеси – носе у себи универзални карактер развоја човечанства.

Неспорно је за све балканске земље да је улазак у ЕУ данас кључна претпоставка изласка из економске кризе, интензивирање њиховог развоја, националног и регионалног.

Европска унија, као облик мегаинтеграције, глобалне поделе рада и демократски институционални поредак, својим институцијама и стандардима може допринети да балканске земље брже изађу из оне кризе развоја и кризе поверења и конфликтног стања, као и да се одлучније окрену од прошлости ка будућности. Јер само кроз развој и евроинтеграцију Балкан може постати зона мира, сарадње и еманципације.

Компаративном анализом добијених података указали смо на скуп фактора значајних за успостављање *културе мира* на Балкану, као и оних који су допринели појави антагонистичких односа између народа на овом простору.

Зато се и овај последњи део рада управо бавио анализом степена очекивања који испитаници изражавају када је реч о процесу придруживања ЕУ, као и размером њиховог исказаног (не)поверења у интегративну моћ ове заједнице.

Уместо закључка

Криза коју данас проживљава свет, не своди се само на кризу америчке хегемоније, него, пре свега, на кризу модела глобализације и њене институционалне структуре. Глобализација као реалан историјски процес који је отпочео пре више од једног века, и достигао критичну тачку крајем XX века, захтева институционалну структуру на универзалном плану, при чему су државе незаобилазни актери у политичком и стратешком смислу. Стабилан међународни поредак са хуманистички оријентисаним процесом глобализације, немогуће је остварити без активне улоге државе, која једино може да обезбеди базичну инфраструктуру међународног поретка. То, такође, подразумева и стварање погодних услова за регионалну сарадњу на Балкану.

Имајући у виду неминовност утицаја процеса глобализације на националне државе, успостављање регионалне сарадње на Балкану је од особитог значаја, а чини се да исту погодност пружа и чланство у Европској унији. На основу приказаних резултата, може се констатовати да је међу испитаницима најјосетљивије питање етничких и верских сукоба, као и оно које се односи на могућности економског развоја приликом уласка у Европску унију. Ово истраживање може указати конкретно на питање могућности мултиетничке толеранције на Балкану, пошто су у улози испитаника били студенти који су стуб савременог друштва и који би највише могли да допринесу побољшању датог стања и изградњи истинске демократске будућности. Свакако, ове резултате не треба тумачити као коначне, већ као изазов у непрестаној тежњи ка стварању објективних услова за развијање културе мира и изградњу демократског и отвореног друштва.

Литература

- Аврамов, С. (2006). *Цивилно друштво и невладине организације: алтернативни модел светске заједнице*. Београд: Нова Европа.
- Ападурај, А. (1996/2011). *Култура и глобализација*. Београд: Библиотека XX век.
- Видојевић, З. (2005). *Куда води глобализација*. Београд: Филип Вишњић.
- Гиденс, Е. (2001/2005). *Одбегли свет: како глобализација преобликује наше животе*. Београд: Стубови културе.
- Гиденс, Е. (2007/2009). *Европа у глобалном добу*. Београд: КЛИО.
- Зборник: *Међуетнички односи, идентитети и култура мира на Балкану*. (2009). Институт за социологију, Филозофски факултет, Ниш.
- Митровић, Љ. (2008). *Геокултура развоја Балкана, идентитети и култура мира*. Центар за социолошка истраживања, Филозофски факултет, Ниш.
- Митровић, Љ. (2009). *Транзиција у периферни капитализам*. Београд: Институт за политичке студије.
- Митровић, Љ. (2013). *Увод у студије глобализације*. Филозофски факултет, Косовска Митровица.
- Примаков, Ј. (2009/2010). *Свет без Русије?: чему води политичка кратковидост*. Београд: Службени гласник; Универзитет у Београду Факултет безбедности.
- Рицер, Џ. (2003/2009). *Савремена социолошка теорија и њени класични корени*. Београд: Службени гласник.
- Симић, Д. (1999). *Светски поредак*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић, Б. (2008). *Демократски принципи и политичко-културне вредности*. Филозофски факултет, Свен, Ниш.
- Стевановић, Б. (2008а). *Политичка култура и културни идентитети у Србији и на Балкану*. Филозофски факултет, Свен, Ниш.
- Стиглиц, Џ. (2002/2002). *Противречности глобализације*. Београд: SBMx.
- Хофбауер, Х. (2004). *Проширење ЕУ на Исток*. Београд: Филип Вишњић.
- Шуваковић, У. (2010). О безалтернативности путева друштвеног развоја или О новом догматизму с почетка XXI века. У Божић, М. и Голубовић, С. (ур.) *Балкан у процесу евроинтеграције: унутаррегионални односи*. Ниш: Филозофски факултет; Центар за социолошка истраживања, 157–176.

Biljana T. Prođović Milojković, Snežana S. Popić

**BALKAN NATIONS AND THE CHALLENGES OF
EUROPEAN INTEGRATION – THE PERCEPTION
OF STUDENTS OF UNIVERSITY OF NIŠ, UNIVERSITY
OF VELIKO TRNOVO AND BITOLA UNIVERSITY**

Summary: Starting from the current theoretical approaches to the process of globalization, this paper seeks to mark a few important elements related to the fate of the nation-state and the challenges postnacionalnih constellation (J.Habermas). In this regard, it considers the issue of regional cooperation in the Balkans, and the question of joining the European Union, with special emphasis on the general process of networking the modern world society. This paper presents the results of a survey conducted on the territory of Serbia, Macedonia and Bulgaria, on a sample of 2400 respondents. A comparative analysis of the data will point out the set of factors important for the establishment of a culture of peace in the Balkans, as well as those who have contributed to the appearance of antagonistic relations between the peoples of this region. The last part of the paper, the kind of expectations that subjects expressed in terms of the EU accession process and the extent of the reported (dis)trust in integrative power of this community.

НЕКИ АСПЕКТИ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ У СРБИЈИ (ПОГЛЕД ИЗ УГЛА СТУДЕНАТА)¹

Сажетак: У складу са бројним другим истраживањима, и истраживање међу-односа традиције, модернизације и националних идентитета у Србији у процесу европских интеграција, показује да су економске и институционалне промене постсоцијалистичких друштава нужне али не и довољне за прелазак у модерно и уређено демократско друштво. Притом, испоставља се да су промене у домену друштвене свести и политичко-културних вредности не само неопходна, већ и једна од кључних претпоставки демократске трансформације политичког система са развијеном цивилном политичком културом. Иако промене на поменутом плану одликује извесна инерција и спорост, оне ипак постоје и могу се идентификовати. Значајни проценти испитаника (у овом случају студената као репрезентата читаве популације) који реагују афирмативно на демократију као политички систем, указује на то да, упркос још увек неповољној политичкој и економској ситуацији у земљи, ипак постоји помак у правцу демократских политичких вредности и учвршћивања грађанске свести.

Кључне речи: цивилна политичка култура, демократска трансформација, студенти, демократске вредности, грађанска свест

Свако истраживање политичке културе на балканским просторима мора поћи од основне претпоставке да демократизација, модернизација и интеграција, нису могуће без изграђене демократске политичке културе као најопштијег оквира политичке интеграције друштва. Демократска политичка култура као специфичан „начин живота“ демократске политичке заједнице, представља најшири политичко-културни простор или „миље“ унутар кога се одредељују постулирани универзалистички демократски принципи. Једино развијена цивилна/грађанска политичка култура може доприносити одржавању стабилне вишестраначке компетитивне демократије као и ефикасне и одговорне власти.

¹ Рад је урађен у оквиру пројекта 179074: *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

У Србији и другде на Балкану, дуго је била раширена предрасуда да ће демократске реформе бити остварене само порастом економског раста, док су ставови и вредносне оријентације грађана (или тзв. „субјективни аспект политичке културе“), сматрани мање важним. Ови претходни, међутим, могу бити кључ развоја или стагнације, па је њихова промена један од основних предуслова како за успешно извођење демократских реформи тако и за консолидацију демократског система. Теза да демократском поретку „одговара“ демократска политичка култура присутна је још код првих истраживача на овом пољу – Г. Алмонда и С. Вербе (Verba). Тако они тврде да развој стабилне и ефикасне демократске власти не зависи само од структуре власти и политике, већ и од оријентације људи према политичком процесу – од политичке културе. „Уколико политичка култура не може подржати демократски систем, мршаве су шансе за успјех тог система.“ (Almond, Verba 2000: 366). Истраживање поменутих аутора трагало је за одговором на питање зашто иста формална институционално-законодавна решења у различитим земљама дају различите резултате, и дошло до закључка да је фактор *човек*, тј. преобладајућа политичка култура неког друштва – незаобилазна варијабла успешног функционисања сваког политичког система. Политичка култура се, притом, одређује као „мрежа оријентација припадника друштва према кључним политичким објектима“², односно:

„Политичка култура је мрежа индивидуалних оријентација и ставова припадника друштва према политичком систему. То је субјективна сфера која даје значење и обликује политичке процесе. Ове индивидуалне оријентације укључују неколико компоненти: (а) *когнитивне оријентације*, знање садашње и друго о кључним политичким објектима; (б) *афективне оријентације*, осећање привржености, односно непривржености према датом политичком систему; (в) *вредносне оријентације* – судове и мњење о политичким објектима, који обично укључују примену моралних стандарда у вредновању политичких догађаја и објеката“ (Almond, 1965: 50; Almond i Verba, 2000: 21).

² Још један од родоначелника концепта политичке културе, С. Верба, сматра да политичка култура представља одређен систем „емпиријских убеђења, експресивних симбола и вредности, што одређује ситуацију у којој се одвијају политичке активности“ (Verba, 1965: 513). Ј. Пај (Pye) пак, истиче да концепт политичке културе „наговештава да традиције друштва, дух његових јавних институција, осећања и колективна расположења у грађанству, као и стил и кодекс понашања његових лидера, нису баш случајни производ историјског искуства, већ су међусобно повезани као целина пунијег значења, тако да чине смисаону мрежу односа“ (Pye, 1965: 7). Касније су Г. Алмонд и Б. Пауел (Powel) политичку културу и овако одредили: „Политичка култура је систем (сет) ставова, веровања о осећања о политичким питањима који колају у народу у једном датом времену“ (Almond, Powel, 1978: 25). У хрватском преводу издања *Цивилне културе* из 1972, стоји следеће: „Појам политичке културе стога се односи на специфично политичке оријентације – ставове о политичком систему и разним његовим дијеловима, те ставове о улози појединца у систему“. Такође и: „Када говоримо о политичкој култури друштва, говоримо о политичком систему интернализираном у спознајама, осјећајима и процјенама његове популације“ (Almond i Verba, 2000: 20).

Отуд се демократска политичка култура и демократија морају посматрати у узрочно-последичној вези и функционалној међузависности. Укупан демократски процес није могуће сагледавати без његових културних претпоставки – са којима у стварности чини неразлучиву целину. Тако су нпр. култура дијалога и политичка толеранција, као неке од културних претпоставки демократије, истовремено и сасвим реалне последице хипотетички замишљене „праве демократије“. Према томе, осим правно-формалних услова (устав, институције, партије), демократија захтева и одређене вредносне претпоставке, самосвесне и слободне појединце и њихове грађанске врлине објективирани у одговарајућој (демократској) политичкој култури. Демократија захтева одговарајући *политички идентитет* и ширу *политичку културу*, односно, „демократског човека који жели и обликује демократију, као што она обликује њега“ (Фукујама/Fukuyama, 1997: 155).

Након пада Берлинског зида и готово 25-годишњег искуства у „развоју демократије“ у читавој Источној Европи и посебно на Балкану, испоставља се да је непримерена политичка култура главни проблем односних земаља. Антиципирајући у битном овај след догађаја, Р. Дарендорф (Dahrendorf) је још 1992. године у књижици *Писмо пријатељу у Пољској*, записао да је за промену политичког система довољно шест месеци, за промену економског система шест година а за изградњу цивилног друштва најмање шездесет година. Ових Дарендорфових шездесет година некада су се можда чиниле предугим, али их данас мало који истраживач неће узети за озбиљно. Поменути аутор је прелаз у демократију замислио као троетапни, неистовремени процес временски одређених и надзираних промена, којима би се конституисали правна држава, „нормална политика“ и цивилно друштво (Касаповић, 1996: 4). Трећу етапу, тј. процес стварања цивилног друштва, Дарендорф је сматрао најсложенијом и најдуготрајнијом, јер захтева изградњу темељних институција цивилног друштва: грађанска права, независно судство, политичке странке, слободну штампу и привредна предузећа.

Формирано и функционално цивилно друштво представља једини медијум у коме се истински делотворно може реализовати савремена демократија либералног типа, а претпоставка за то је и одговарајућа цивилна или грађанска политичка култура. Што се Србије тиче, досадашњи резултати показују да се доминантне вредности бирачког тела не подударују увек са његовим декларативним опредељењем за демократизацију и укључење у европске интеграције. Значајан број тема којим је оптерећено грађанство у Србији, окренут је прошлости и оспоравању процеса који су неопходни услов реформи (нпр. приватизација), што говори о непостојању консензуса о начину превазилажења препрека у демократској трансформацији. Додамо ли овоме и друге појаве попут селективног прихватања норми међународних институција, ниског степена толеранције према различитим етичким, верским као и другим социјално искљученим друштвеним групама, произилази да ставови и доминантне вредности знатног дела грађана, који се по појединим питањима приближавају предрасудама и стереотипима, представљају озбиљну баријеру процесу демок-

ратизације. Поменути ставови, заједно са ауторитарним наслеђем, чине плодно тле за елементе недемократске политичке културе која србијанско друштво у великој мери удаљава од онога што се подразумева под савременом демократијом и европским интеграцијама.

Што се тиче *политичке културе* „као такве“, у свом основном значењу она представља интегралну целину когнитивних ставова али и вредности и емоција која даје смисао политичким процесима и одређује правила која одређују политичко понашање. Политичка култура у свом бићу крије и мири и објективне и субјективне компоненте политике, као што интегрише и политичке идеале и начине њиховог остваривања. Као производ колективне историје једног народа, она је усидрена у јавним манифестацијама, али и у приватном искуству грађана. Она је „смисаона целина“ у којој се преплићу колективне и индивидуалне вредности оличене у „вечним“ одговорима на кључне теме о пореклу и смислу политике, о легитимности и лојалности, јединству заједнице, поверењу, једнакости или сегрегацији, слободи и принуди, итд. Политичка култура, такође, представља саставни део ширег процеса у друштву чија је основна улога да детектује жеље и интересе грађана и артикулише их у одговарајуће политичке захтеве. Првенствена улога политичке културе огледа се у својеврсној унификацији, односно, *духовном уједињавању* политичке заједнице, а познавање њених чинилаца умногоме олакшава политичку владавину. Она у битном смислу „претходи“ држави и политици као њихова најдубља основа, као свеprisутни нормативни извор из кога проистичу смисао заједничког људског живљења и правила политичког понашања. Ово стога јер свака људска заједница мора да почива на извесним трајнијим и дубљим темељима и начелима који неће бити подложни свакодневним променама расположења и мишљења грађана. Сходно томе, сваки облик владавине почива на претходном постојању и прећутном прихватању одређених моралних начела, традиције и других норми заједничког живота која га унапред одређују, остављајући, разуме се, и изван простор за неометано политичко опредељење и деловање.

Политичка култура, као део опште културе, представља трајнију конструкцију, она пресудно утиче на избор циљева и праваца по којима се појединци, друштво и држава крећу и развијају (Чупић, 2009: 339), а њен смисао је уношење реда у политички живот. Она представља сусретање индивидуалног, колективног и јавног искуства (Вујадиновић, 2008: 32), па стога у себи садржи (а) познавање политичког система, (б) очекивања од политичког система, и (в) политичку и грађанску партиципацију. Политичка култура се одређује и као „онај део опште културе који обухвата вредности, уверења, ставове, симболе, склоности и обрасце понашања у односу на политику и политичка питања, као и она питања која се односе на опште услове заједничког живота у једном друштву и на избор праваца и циљева укупног друштвеног развоја (управљање развојем)“ (Матић и Подунавац, 1994: 438). Слично, под политичком културом се разуме „део друштвене културе који обухвата вредности, схватања, ставове, симболе и обрасце понашања, усмерене на политички систем, управљање

друштвеним развојем и активност појединца у томе“ (Бутиган, 2000: 27). Још, политичка култура је „област политичких идеја, веровања, митова, формула легитимизације, вредносних опредељења, представа, стереотипова, али и на овима заснованих установа, поступака, процедура, понашања“ (Становчић, 1993: XIII). Могли бисмо је стога дефинисати као интегралну целину „политичких ставова, вредности, традиције, социјализације, институција, материјалних претпоставки, као и свих других културних феномена који се тичу политичких односа и механизма освајања и остваривања власти“ (Стевановић, 2006: 82). У ширем смислу, као што општа култура није тек неки „сектор“ друштва међу осталима, тако и политичка култура прожима својим духом целокупну сферу политике, не одвајајући њену „садржајну“ од „процедуралне“ или пак, „материјалне“ стране.³

Оно чиме смо се бавили у оквиру потпројекта *Демократска политичка култура и политичка социјализација*^{4*} тиче се превасходно комплементарности политичке културе студената у Србији са прокламованом демократизацијом укупног друштва и текућим процесом евроинтеграција. У том циљу, ваљало је идентификовати елементе политичког идентитета србијанских студената, утврдити њихову распрострањеност и упоредити их са одредбама онога што се подразумева под грађанском политичком културом. Анализа ових елемената, показала би у којој су мери политички идентитети и политичка култура подложни променама под утицајем глобалних друштвених кретања и трансформација. Дакако, политичка култура која се формирала заједничким искуством и сећањима у дужем временском периоду, посебно у неповољним социјалним и политичким околностима може бити веома моћан фактор *status quo*, и служити као непресушан резервоар ретрадиционализације и конзервативизма. У том смислу, ваља се подсетити да су бројна политичка и друга дешавања у протекле две деценије (слом социјализма, ратови, санкције, економска криза, нарушавање територијалног интегритета) представљале и те како отежавајуће околности због којих је било тешко изградити ваљан фундамент за демократску политичку културу у Србији.⁵

Што се тиче опредељења за демократију, оно се посматра као нешто што је у вези са најбитнијим особинама човека, са оним што чини – „*differentia*

³ Упор.: „Појам 'политичке културе' је релативно нов и представља најширу основу за анализу и објашњење друштвених и политичких појава, пошто обухвата и повезује многе политички релевантне сегменте културе: *традицију, обичаје, митове, симболе, обрасце понашања, ставове, уверења, филозофију историје и предрасуде*; дакле, све оно што се у *имплицитној* и *експлицитној* култури једног друштва односи на политичке установе и политички живот у најширем смислу речи“ (Требјешанин, 1995: 102–103).

⁴ Потпројекат је рађен у оквиру пројекта 179074: *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција*.

⁵ У том смислу, у кључне друштвено-политичке околности које узрокују тешкоће за прелазак у либерално-демократско друштво могу се издвојити: тринаест година ауторитарне владавине, недефинисан територијално-државни оквир, конфузна улога Хашког трибунала и захтева међународних институција, ратови у протекле две деценије и њихове последице на односе са суседима и изолација и негативна слика Србије у свету (Павићевић, 2002: 166).

specifica човека као човека, а то је пре свега, његово *достојанство* – жеља за признањем, из које се, у крајњем, могу извести све остале његове манифестације“ (Стевановић, 2008а: 336). У њој није првенствено реч о материјалном благостању већ о слободи, а ако се ради о благостању демократском човеку би требало да је најважнији „принцип по коме би сам себи могао прибавити то благостање“ (Кант, 1974: 186). Грађански/демократски идентитет постаје дистинктиван упоредимо ли га са животом у диктаторским системима. „За разлику од диктатуре, живот у демократији јесте живот у несигурности али уз осећање одговорности за сопствене поступке, из чега проистиче и осећање слободе и личног достојанства“ (Стевановић, 2006: 85). Из тог разлога, конституисање демократског идентитета значи прелазак из потчињености неконтролисаног моћи и неодговорности у одговорност за одлучивање, док сазнање о сопственој одговорности представља само језгро *демократске политичке културе*.

О демократији су, дакако, предложене многе дефиниције и изречене многе језгровите мисли, каткад и у форми луцидних афоризама. Део аутора под демократијом подразумева само једну општу регулативну идеју, а не потпуно дефинисан облик друштвеног уређења. Из тога је следио нарочит нагласак на њену *процедуралну страну* односно она правила „политичке игре“ којима би се евентуално накнадно могло стићи до њеног *супстанцијалног одређења* као „владавине народа“ или пак, већине. На трагу овог размишљања, Н. Бобио под демократским режимом подразумева пре свега – „скуп процедуралних правила при обликовању колективних одлука, који омогућава што шире учешће заинтересованих“ (Бобио, 1990: 8), док К. Попер (Popper) под демократијом не мисли на нешто тако неодређено као што је „владавина народа“ или „владавина већине“, него на – „скуп установа које би допустиле јавну контролу владара и њихово отпуштање од стране оних којима се влада“ (Попер, 1993: 184).

У бројним и различитим погледима на демократију, истичу се и она која у њој виде „најбоље“ или, пак, „најмање лоше“ друштвено уређење у коме се преко одговорног друштва долази до одговорне власти. На тај начин, чак и лоша демократија је увек боља од „добре диктатуре“ (Бобио, 1990: 75), а сама демократија је „политички систем који у једној здравој заједници има највише изгледа да оне најбоље доведе на руководећа места“ (Вајл/Weil, 1982: 286). Слично мисли и Р. Дал (Dahl) кад истиче: „Несавршена демократија је несрећа за народ у земљи у којој је то случај, а несавршени ауторитарни режим је – ужас“ (Дал, 1999: 145).

Произилази да се суштина демократије не исцрпљује у процедурама нити у бројности људи који на неки начин учествују у власти, већ у доминантним карактеристикама оних који власт управо врше, или на њу понајвише утичу. Демократија тако постоји само онда ако је главна особина владалаца „својствено људска“, а она чини да се људи разликују од животиње и цивилизовани од дивљака. Такве особине су: разумно расуђивање и морална одговорност појединаца за своје поступке (Бернс/Burns, 1993: 198).

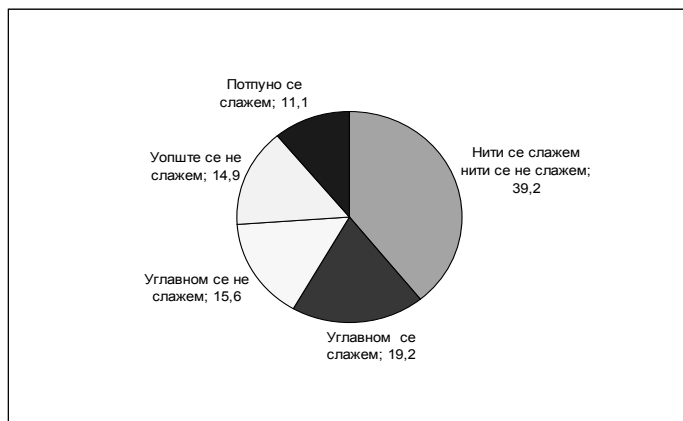
Али до „добре владе“ и њене моралне и политичке одговорности, пут је дугачак и крајње несигуран, па многи аутори, како смо већ нагласили, с правом

истичу превалентан значај *процедура* и *институција*. Тако је демократија – „једини начин мирне промене који је човек до сада открио“ (Хајек, 1998: 98), док је већ поменути Попер демократију посматрао као онај тип владавине који – „сачињавају владе којих можемо да се ослободимо без крвопролића – на пример, општим изборима“ (Попер, 1993: 120). Наизменични одговори на питање коме треба поверити власт – људима или институцијама, иначе, чине једно од најиспуњенијих поглавља политичке историје. За савремену теорију демократије, ствар је решена: и демократији су потребни појединци изузетне моћи, способности, имагинације и визије, али „они не могу да избегну гласачку кутију, односно – аутократској свести тако мрску – процедуру“ (Чупић, 1990: 213).

Како год одредили демократију, опредељење за демократију је слободан људски чин који, саме по себи, не могу обезбедити ни економија ни индустријализација, нити било који посебни чинилац демократије, већ само њихова целина уз постојање демократски настројених *личности*. Демократија, међутим, није идеалан облик друштва, и то тачно у оној мери у којој ни људи нису савршена бића. Уколико се као циљ узме индустријски раст *per se*, најбоље резултате даје комбинација либералне економије и ауторитарне политике а не демократија. Државе које последњих деценија бележе највиши привредни раст (тзв. „азијски тигрови“ – Јапан, Јужна Кореја, Тајван, Сингапур), су државе које одликује „тржишно-оријентисани ауторитаризам“ као пракса бирократско-ауторитарне државе (Фукујама, 1997: 144). Насупрот њима, демократске државе нису у тој мери економски ефикасне, склоне су томе да штите оне мање успешне у економској конкуренцији и имају већу стопу инфлације, као и буџетски дефицит.

Поставља се након свега питање – колико су студенти у Србији „одани“ демократији, имајући у виду да њен главни циљ није економски бољитак „као такав“ већ људска слобода и могућност индивидуалне самореализације? У ту сврху, понудили смо могућност испитаницима да се одреде у односу на став: „У којој мери се слажете са ставом да је понекад недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског“, а одговори које смо добили приказани су на графикону 1.

Графикон 1. У којој мери се слажете са следећим ставом: Понекад је недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског (%)

Испоставило се да је највећи број испитаника одабрао неутрални став „нити се слажем, нити се не слажем“ (39,2%), док је други по величини (19,2%) став оних који се „углавном слажу“ са ставом да је понекад недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског! Тек након тога следе одговори који се углавном (15,6%) или уопште не слажу (14,9%) са поменутим ставом. На самом зачељу је тврђење „потпуно се слажем“ (11,1%), али ако овом последњем додамо прва два (који се не могу посматрати као афирмативни по демократију) добијамо огроман постотак (69,5%) испитаника који у ствари мање-више изражавају – резервисаност у демократски облик владавине. Када овакав однос према демократији пронађемо код студената који, као део омладине, представљају и фактичку и фигуративну *будућност једног друштва*, онда се демократији у Србији заиста не пишу „лепи дани“. Такође, не доводе ли претходни налази у питање и у науци превалирајућа схватања о омладини и студентима као слободољубивим и револуционарним друштвеним категоријама *per se*? На претходно питање тешко је дати некакав децидан одговор, јер су овде, чини се, до изражаја дошли ставови оних који су увелико збуњени оним што се протекле две деценије показало као резултат „демократске праксе“. Дакако, главни циљ демократије није економски бољитак нити „ефикасност“, па студенти греше уколико успешност демократије оцењују ефикасношћу економије; истовремено, тешко да би се сиромаштво и незапосленост, одсуство владавине права, корупција и бирократизација могли подвести под некакве „подразумевајуће“ нуспроизводе демократске владавине – а управо је то друштвена ситуација са којом се студенти данас сусрећу у Србији.

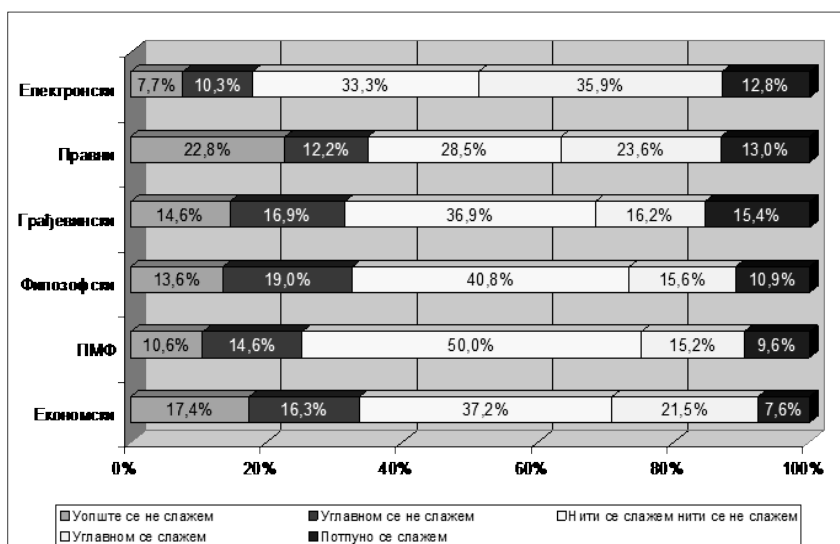
Као део омладине, студенти су нарочит репрезент или својеврсни „лак-мус-папир“ друштва (Б. Цуверовић), они први реагују на друштвене противуречности, али те исте и изражавају у свом друштвеном бићу. Будући да су припадници генерације, студенти поседују неке елементе заједничке свести, али пошто долазе из различитих друштвених слојева они са собом носе и специфичан „социјализаторски набој“ своје средине. У конкретном случају то значи да ћемо и све недоумице у вези са демократијом које су раширене у читавом друштву, пронаћи у знатној мери и код студената. Како се ради о скупу младих људи који се још увек налазе у процесу формирања својих личности, студенти су у приличној мери подложни утицајима и превалентним ставовима из целине „друштва“, и то како оних позитивних тако и оних негативних. Зато податак да значајан број студената изражава неверицу према „демократији“ значи да је такав став о демократији данас увелико присутан и у целини српског друштва. Он, такође, сведочи о недемократичности, ауторитаризму и традиционализму омладине у Србији, од којих су по младе најопаснији они облици које подгревају мас-медији – али то је тема за неку другу прилику.

Потпуни одговор на питање откуд неповерење српских студената у демократију, због његове сложености, у овом тексту није могуће дати. Чини се, ипак, да се манифестно недемократски ставови студената могу протумачити као специфична врста отпора на оно што је са собом донела србијанска „демократизација“ (у великој мери рурализацију и криминализацију друштва) али и као недопустиво, некритичко препуштање неким њеним рђавим последицама – укључујући у

њих и специфично разочарање у демократију које се огледа у традиционализму, ретроградном народњаштву, провинцијализму и антипросветитељству који се одашиљу из неких центара моћи али и из тржишно оријентисаних медија. Део разлога свакако лежи у пукој чињеници *сиромаштва* које се надвило над Србијом, а које се увек везивало за недемократске оријентације и нетолеранцију, ауторитаризам, традиционализам, склоност корупцији и др. Истраживачи су још одавно приметили да су они имућнији – либералнији а сиромашнији – нетолерантнији, односно – „да су ниже класе много мање одане демократији као политичком систему него градска средња и виша класа“ (Липсет, 1969: 129).

Како било, подаци до којих смо дошли не говоре у прилог некакве априорне демократичности младе генерације, односно студената. То значи да се увереност у демократску сврсисходност не може аутоматски довести у везу са бројем година, већ да она зависи много више од неких других фактора и околности. У неким нашим ранијим истраживањима (Стевановић, 2008а; 2008б; 2009), висина месечних прихода породице и степен образовања су се показали као најважнији детерминирајући фактори. Чак и мала повећања у степену школовања повољно су утицала на демократску настројеност и јачање поверења у демократију. Потврдило се, такође, да су слабије плаћени друштвени слојеви мање одани демократији него средњи и виши друштвени слојеви. Притом је највећи „скок“ у поверењу у демократију забележен негде између средњег и вишег/високог образовања. Наше последње истраживање, међутим, доводи у питање постојање било каквог *скока* у овој сфери, о чему ћемо нешто касније. Будући да се ради о студентима, основно питање овде је има ли разлике међу њима по питању веровања у демократију – а у односу на то шта студирају? У графикану 2 приказани су резултати до којих смо дошли.

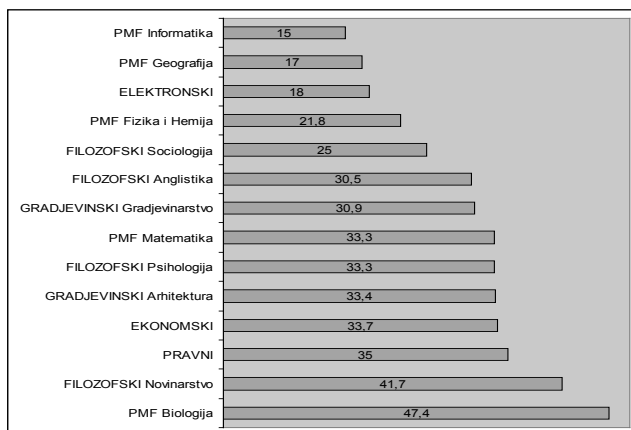
Графикон 2. У којој мери се слажете са следећим ставом: Понекад је недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског/факултет (%)

Испоставило се да студенти факултета који су ушли у наше истраживање (сви факултети су, иначе, део Универзитета у Нишу) у највећем проценту имају амбивалентан став по питању демократије: „нити се слажу нити се не слажу“ о томе да је недемократски поредак понекад ефикаснији од демократског. Ради се о наоко неутралном али у ствари дубоко индиферентном и прилично индиспонирајућем ставу који је најизраженији код студената Природно-математичког факултета, али одмах иза њега следи и „друштвењачки“ – Филозофски факултет. Једино се код студената Правног факултета назире нека врста склоности ка демократији, јер су се у 22,8% случајева изјаснили да се са наведеним ставом уопште не слажу. Код свих осталих факултета, такав одговор је добио значајно мањи проценат.

Природњаци и техничари нашли су се на својим „претпостављеним“ местима, очито гоњени невидљивим „правилном“ по коме се ова врста будућих интелектуалаца мање интересује за питања човекове егзистенције и за демократију, па јој тиме и мање верује. Међутим, да ли би се и од студената друштвено-хуманистичких наука (као у случају Филозофског факултета) могао очекивати поменути став као доминантан? Да бисмо мало изоштрили увид у постојеће стање, направили смо још један графикон (графикон 3) у коме смо сабрали проценте из два става која су афирмативна по демократију („Уопште се не слажем“ и „Углавном се не слажем“) и поређали факултете/студијске програме у односу на висину добијених вредности. Ауторима овог текста, тешко је пала чињеница да се свега ¼ студената социологије – уопште или углавном не слаже са ставом да је „понекад недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског“. Овакав проценат би се могао очекивати у случају неког техничког факултета, али не и од једног студија који спада у друштвено-хуманистичке и који би требало да је много уверенији у демократску делотворност *per se*. Са Филозофског факултета у Нишу, додуше, нису добро „прошли“ ни студији англистике и психологије са својих 30,5% односно 33,3% студената који имају поверења у демократију – јер су их у томе претекли неки технички студијски програми, попут архитектуре (33,4%) и нарочито биологије (47,4%).

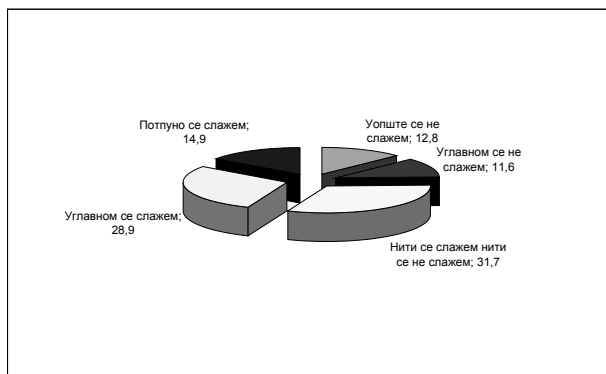
Графикон 3. У којој мери се слажете са следећим ставом: Понекад је недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског/факултет – Збирно за одговоре „уопште се не слажем“ и „углавном се не слажем“ (%)

Дакако, са становишта демократске теорије и потребе утемељења демократске политичке културе, „правило“ по коме природњаци и техничари сасвим „логично“ имају искривљени поглед на демократију, не сме се узети „здрово за готово“ јер поништава саму суштину демократског управљања. Демократија није ту само ради оних који рефлектирају о њој (или оних који то раде нешто више од других) већ за све људе, за све студенте и све студијске програме. Једино у демократској атмосфери научници, професори, асистенти, студенти и сви други могу слободно да сучељавају аргументе и контрааргументе, без страха да ће због својих ставова трпети неке лоше последице. Слобода мисли и говора одвајкада представља нужан услов за развој и науке и уметности, за интелектуални и општи друштвени напредак, а њен гарант може бити само демократски политички поредак. На том фону су и размишљања једног великог бранитеља слободе у 20. веку, К. Попера који је инсистирао на томе да *слобода* није само темељно начело практичне политике, већ и битан услов постепеног раста научног знања. Наука не настаје као плод појединачних напора већ као резултат „слободног мисаоног надметања“ за које су потребни и одговарајући друштвени и политички услови, пре свих, политичке установе које поспешују слободу мисли и расправе, а то омогућује једино демократија: „У крајњој линији, напредак веома много зависи од политичких чинилаца: од политичких устанава које обезбеђују слободу мишљења, од демократије“ (Попер, 1988: 244). Према томе, ако поступак сазнавања подразумева неспутано изношење хипотеза и њихово критичко проверавање, онда и друштво мора бити прилагођено слободном изношењу различитих предлога и њиховој неограниченој критици, а такво друштво је управо – демократско „отворено друштво“.

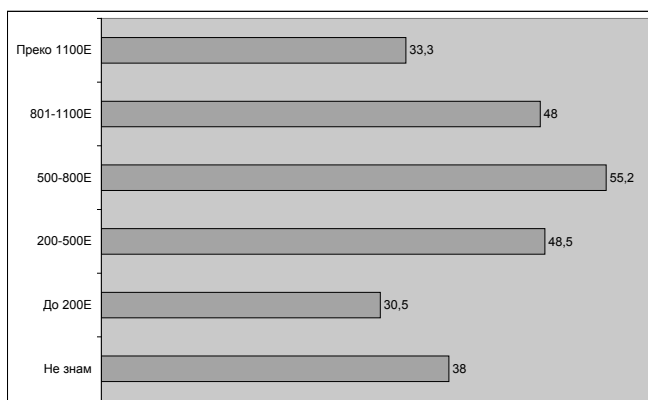
Да бисмо још прецизније „измерили“ демократску настројеност студената, понудили смо им да се одреде и према следећем исказу: „У којој мери се слажете са ставом да демократија може имати својих проблема, али је боља од било ког другог облика управљања“. Резултати (приказани на графикону 4) су донекле слични онима из претходног питања. Неутрално-индиферентан однос према претходном ставу има 31,7% испитаника, а за њим следи проценат оних који се углавном слажу (28,9%) и у потпуности слажу (14,9%). Притом, релативно је висок проценат оних студената који се углавном не слажу (11,6%) и уопште не слажу (12,8%) са поменути ставом (да је демократија боља од других облика управљања) – што заједно чини $\frac{1}{4}$, односно 24,4% недемократски оријентисаних испитаника.

Графикон 4. У којој мери се слажете са следећим ставом: демократија може имати својих проблема, али је боља од било ког другог облика управљања (%)

Ако бисмо претходно поменути чевртину испитаника, додали проценту оних неутралних, добили бисмо заиста велику групу од 56,1% оних који нису баш сасвим или нису уопште убеђени у делотворност демократије. Оптимистичан приступ би, пак, оне неутралне могао да придода онима који се потпуно слажу и углавном слажу с тим да је демократија „прави поредак“, па би у том случају било чак 75,5% испитаника који вредносно инклинирају демократији – но ова теза делује прилично натегнуто, па је не можемо прихватити као веродостојну.

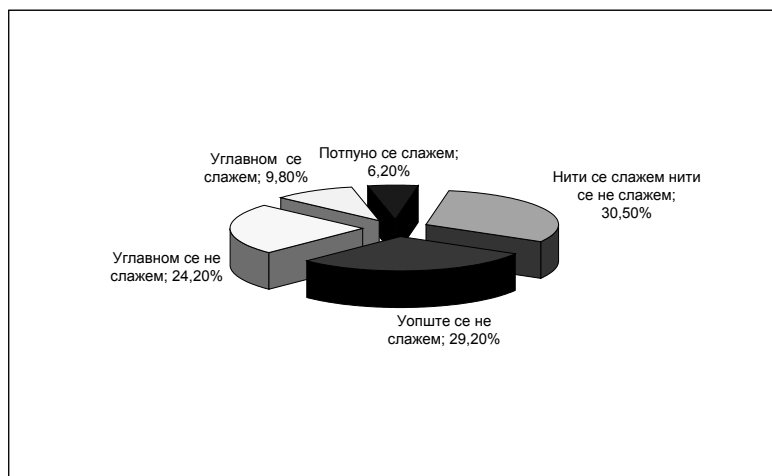
Ситуација није много јаснија ни када се одговори испитаника укрсте са њиховим месечним приходима (графикон 5), јер се не примећују било какве правилности. Тако на пример, најафирмативније ставове о демократији (у које смо убројили одговоре „потпуно се слажем“ и „углавном се слажем“) прихватају они са примањима од 500 до 800 евра, док за њима следе они са приходима од 200 до 500 евра. Тек на трећем месту су они са примањима од 800 до 1100 евра, а они најбогатији (са приходима од преко 1100 евра) су – претпоследњи, одмах иза оних најсиромашнијих, чија месечна примања не прелазе 200 евра.

Графикон 5. У којој мери се слажете са следећим ставом: демократија може имати својих проблема, али је боља од било ког другог облика управљања/приходи (%)

Као и приликом других питања, и овде је главни проблем како протумачити одговор „нити се слажем, нити се не слажем“, јер се он тешко може здружити са особеном политичком (демократском) културом и специфичним поносом демократски оријентисаних грађана због свог политичког система и укупног демократског начина живота. Да би демократија успешно функционисала, неопходно је да грађани воле демократију и да на њене вредности не гледају као на средства за постизање неког, демократији спољашњег, циља. То је нарочито видљиво у случају толеранције (различитости) која је једна од врхунских вредности демократије. Демократска личност би требало да се бори против сваке дискриминације појединаца по националној, класној, верској, расној, професионалној, полној или генерацијској основи. Она би требало да поштује слободу изражавања и избора сваког грађанина, чак и када се не слаже са тим избором. Неки у Србији, међутим, у демократији и њеном плурализму, па и конфликтима – виде и изостанак сваке контроле и правила – анархију. Колики је постотак таквих у нашем истраживању, приказано је у графикану 6.

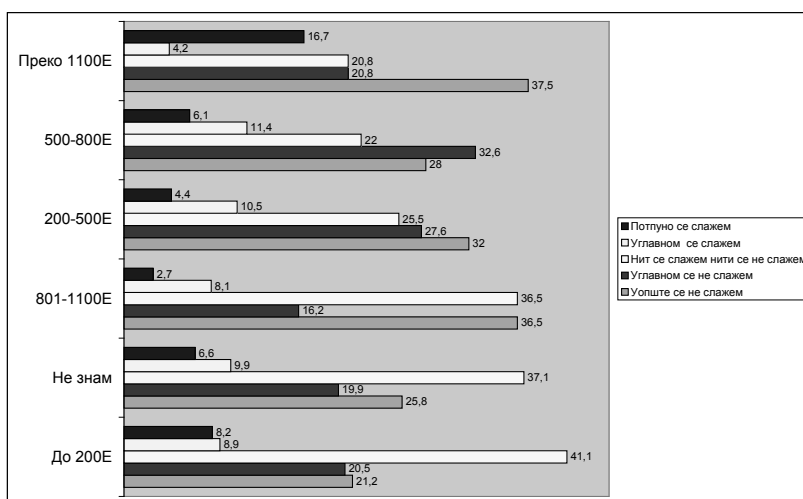
Графикон 6. У којој мери се слажете са следећим ставом: Демократија је исто што и безвлашће

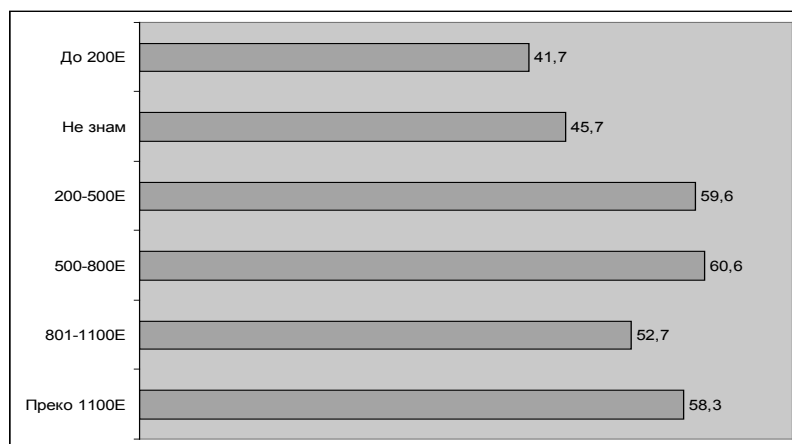
Налик одговорима на претходна питања, највећи је проценат оних који се „нити слажу нити не слажу“ (с тим да између демократије и безвлашћа, наводно, нема разлике). Наравно, и овде је главна непознаница како исправно протумачити ту неутралност – иде ли она у прилог безвлашћу или демократији или, пак, ни једном ни другом (с обзиром на то да се ради о истим појавама)? Очекивано, неутралан став по питању изједначавања демократије и безвлашћа је најизраженији (41%) код оних код којих *месечни приходи* не прелазе 200 евра, док је код оних чија примања премашују 1100 евра он најмањи, тј. двоструко мањи (20,8%) – што се види у графиконима 7 и 8 (у графикону 8 смо због генералнијег увида сабрали одговоре „уопште се не слажем“ и „углавном се не слажем“ и укрстили их са приходима). Из података се такође примећује да оних најсиромашнијих има најмање међу онима који резолутно одбијају да по-

истовете демократију са анархијом (свега 41,7% њих се уопште или углавном не слаже са ставом да је демократија исто што и безвлашће) – у чему, иначе, предњаче они са нешто дубљим џепом, иако не и надубљим. Они са месечним примањима од 500 до 800 евра у 60,6% случајева одбијају изједначавање демократије са безвлашћем, за њима следе они са приходима од 200 до 500 евра (59,6%), да би они са највишим примањима били тек на трећем месту са 58,3%. Како је на четвртном месту групација чији се приходи крећу између 800–1100 евра, а на петом испитаници који су изјавили да не знају колика су им месечна примања – не може се ни у овом случају говорити о било каквој значајној правилности у одређивању испитаника по поменутом исказу.

Графикон 7. У којој мери се слажете са следећим ставом: Демократија је исто што и безвлашће/приходи (%)

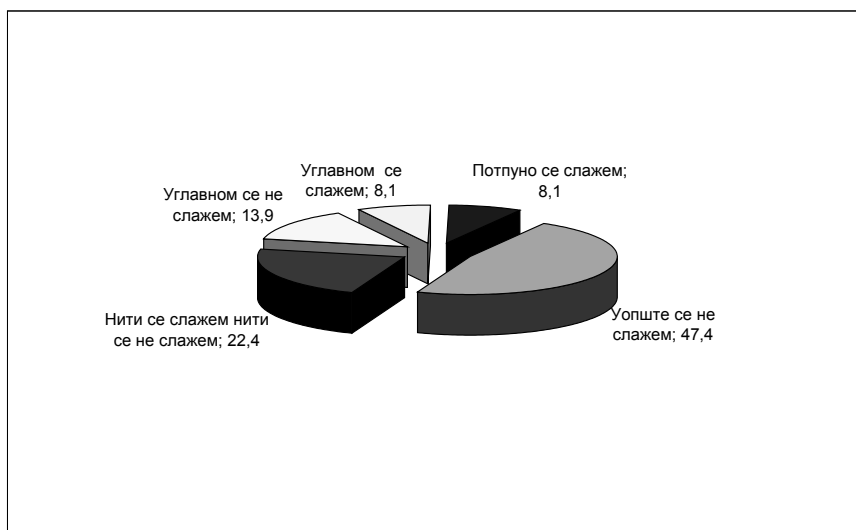
Графикон 8. У којој мери се слажете са следећим ставом: Демократија је исто што и безвлашће/приходи (збирно за одговоре „уопште се не слажем“ и „углавном се не слажем“)

Износећи свој став по питању олаког и некритичког изједначавања демократије и безвлашћа, и уједно правећи мост према следећем ставу који је дат испитаницима на разматрање, мора се рећи да правом демократи никако не може бити свеједно у каквом политичком поретку живи, поготово ако се такав „поредак“ приближава анархији. Живети као демократа није спојиво са хладним или тзв. „реалистичким“ посматрањем друштвених прилика – у коме је главна ствар „не дизати превише прашине“. Демократа мора имати слуха и вида за потенцијалне злоупотребе и неправде у друштву, као што мора и да заузима ставове по различитим питањима. Демократија захтева развијање *рационалистичко-активистичке* политичке културе, што ће рећи грађане који су добро информисани и активни, утицајни субјекти у доношењу политичких одлука.

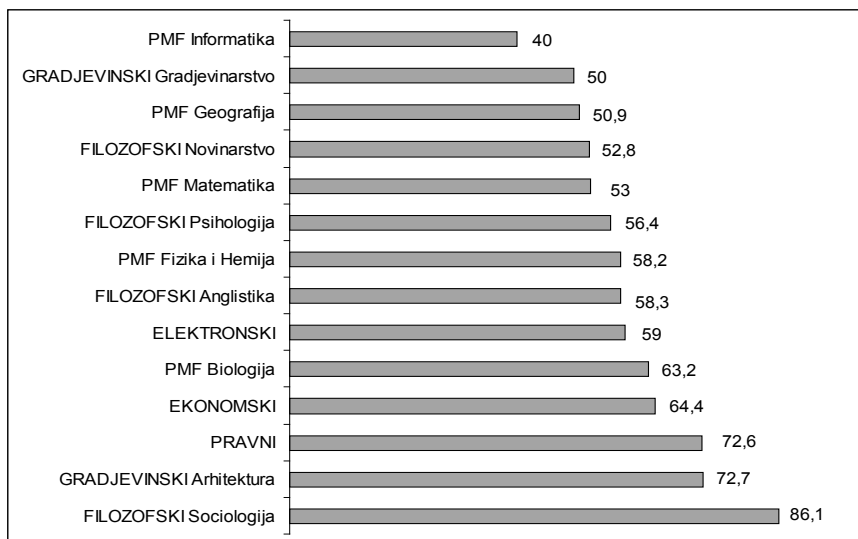
Да бисмо сазнали у којој се мери србијански студенти идентификују са таквим поимањем грађанске/демократске културе, затражили смо од испитаника да се одреде и према ставу: „За људе попут мене свеједно је у каквом политичком поретку живе“ (графикон 9). Готово да је сувишно поменути да би у случају да се испитаници позитивно одреде у односу на претходни исказ, то значило битно одступање од постулираног демократског идентитета. Јер, уколико је неко демократски настројен, сваки недемократски поредак ће га неизоставно погодити, и то не само у личном животу већ и у његовом послу. Наиме, није јасно како би то неко могао „часно“ да обавља своју професију унутар једног политичког система у коме су, на пример, грађанске слободе битно угрожене или уопште не постоје. Слобода је, ипак, недељива, па се професионална, лична и грађанска слобода узајамно условљавају и имају пуног смисла једино у демократији – у којој су сви њени грађани, по дефиницији, активни и друштвено сензибилни, независно од тога колико су такви *in praxi*.

Графикон 9. У којој мери се слажете са следећим ставом: За људе попут мене свеједно је у каквом политичком поретку живе (%)

Подаци из последње слике нам говоре да 47,4% студената свакако не би „тек тако“ прихватило да живи у недемократском (тј. било каквом) поретку, а том постотку можемо придодати и 13,9% оних којима „углавном није свеједно“ у каквом политичком поретку живе – чиме стижемо до 60,9% мање-више убеђених демократа (разуме се, у својим изјавама). Оних неутралних је овом приликом нешто мање (22,4%), премда и овде представљају енигму за тумаче њиховог става. У сваком случају, ако те неутралне прикључимо онима који се „потпуно слажу“ и „углавном слажу“ са ставом да им је свеједно у каквом политичком поретку живе, онда и овде можемо доћи до сигнификантног броја испитаника (38,6%) који се не оптерећују исувише питањем о природи политичког система у коме живе, и који су стога можда и „изгубљени за демократију“. Интересовало нас је колико је таквих на појединачним факултетима, путем збрајања одговора оних који се уопште или углавном *не слажу* са ставом – да им је свеједно у каквом политичком поретку живе (графикон 10).

Графикон 10. У којој мери се слажете са следећим ставом: За људе попут мене свеједно је у каквом политичком поретку живе/факултет (збирно за одговоре „уопште се не слажем“ и „углавном се не слажем“ у %)

За разлику од изјашњавања у односу на став да је „понекад недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског“, овде су студенти социологије прошли знатно боље, заправо – најбоље, јер су у 86,1% случајева одговорали са „уопште се не слажем“ и „углавном се не слажем“, чиме су увелико поправили свој лош „демократски скор“ исказан у вези са већ помињаном тврдњом. Донекле изненађује високо позиционирање архитектуре (72,7%) и биологије, па и Електронског факултета (59%) који се нашао испред неких студијских програма са Филозофског факултета – англистике (58,3%) и психоло-

гије (56,4%). Највеће изненађење је релативно лош скор новинарства (такође са Филозофског факултета) које се са 52,8%, нашло у групи факултета и студентских програма који нису превише заинтересовани за карактер политичког система унутар кога живе и раде.

На основу добијених резултата које смо овом приликом узели у разматрање, може се закључити да међу србијанским студентима свакако постоји немала вредносна конфузија по питању демократије као такве. Испитаници у нашем истраживању нису показали потребну наклоност ка њој: они се још увек у недовољној мери позитивно не изјашњавају да је демократија боља од неког другог поретка, што може звучати сасвим забрињавајуће. Остали су прилично неубедљиви и по питању тога да ли би могли (лагодно) да живе и у неком недемократском поретку, док значајан број њих изједначава демократију са анархијом. Бројни су разлози ове конфузије и вредносног вакуума у главама младих људи, од турбулентних политичких дешавања и крупних трансформација које су се у Србији дешавале у последње две деценије – до трансмутација овдашњих политичких партија које су постале одбојне студентима, мењајући своју идеологију и вредности сходно тренутним партијским потребама, понајвише у циљу освајања или останка на власти. Преостаје, међутим, питање да ли је чињеница о постојању конфузије код студената довољна и за закључивање да је демократски потенцијал међу студентима данас испод некакве „критичне границе“, тј. са недопустиво мало значаја и политичке „тежине“?

Држимо да би једно такво закључивање било једнострано и брзоплето; нека одредења испитаника засигурно указују на постојање извесног критичког и изворно демократског става премда *a contrario*, тј. кроз отпор према нечему што није и не може бити прави демократски поредак. То се пре свега види у њиховом превалентном одговору да им није свеједно у каквом поретку живе (израженом у 60,9% случајева) као и још неким одговорима. С друге стране, ради се о ставовима који су искуствени, а не апсолутни и односе се не само на трансформацију друштва већ и на промену вредности која је у току. Зато се ниједан од одговора испитаника не сме узети као нешто о чему је исказана некаква „последња реч“ и што не може бити измењено у складу са демократским нормама на које су србијански студенти, као и студенти из свих других народа Европе и Балкана, историјски, географски и цивилизацијски упућени.

Оно што предстоји свим балканским државама, па и Србији, је да развију својеврстан „понос на демократију“ и интернализују демократске вредности у самосвест својих грађана, а то је управо оно што се сматра под *демократским идентитетом*. Изградња овог идентитета јесте не само актуелни изазов, већ и ургентан задатак свих политичких актера – од државе до многобројних асоцијација цивилног друштва. Дакако, овај процес подразумева напуштање ретроградних образаца идентификације, превасходно састављених од мистификација и фетишизације сопствене историје, и редефинисање положаја индивидуе у друштву како би се она, у садејству са осталим колективним и индивидуалним актерима, учинила активнијим субјектом у политичком и друштвеном животу. У расцепу између старог и новог, управо политички идентитет Балканаца има тај

задатак да мири старе и нове форме идентификације, кроз неминовно поштовање традиције али и кроз изградњу цивилног друштва. То није лак али ни немогућ задатак, док је „крајњи циљ“, као и у свим демократијама, остао исти – активно учествовање индивида у јавним пословима и контроли власти.

Литература

- Almond, G. and Verba, S. (1963). *The civic culture: political attitudes and democracy in five nations*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Almond, G. i Verba, S. (2000). *Цивилна култура; Политички ставови и демократија у пет земаља*. Загреб: Политичка култура – Накладно издавачки завод.
- Almond, G. (1965). *Comparative Politics*. Boston: Little Brown and Comp.
- Almond, G. and Powell, B. (1978). *Comparative Politics*. Boston – Toronto: Little, Brown and Co.
- Hayek, A. F. (1998). *Поредак слободе*. Нови Сад: Global book.
- Kasapović, M. (1996). *Demokratska tranzicija i političke stranke*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Lucian, P. (1965). „Political Culture and Political Development“, in: Lucian W. Pye and Sidney Verba, eds, *Political Culture and Political Development*, Princeton. New Jersey. 8–11.
- Sidney, V. (1965). „Comparative Political Culture“, in: Lucian Pye and Sidney Verba, eds, *Political Culture and Political Development*, Princeton, New Jersey. 512–560.
- Бобио, Н. (1990). *Будућност демократије: одбрана правила игре*. Београд: Филип Вишњић.
- Бутиган, В. (2000). *Политичка култура на Балкану*. Ниш: Филозофски факултет.
- Вајл, Е. (1982). *Политичка филозофија*. Београд: Нолит.
- Васовић, М. (2007). *У предворју политике – политичка социјализација у детињству и раној адолесценцији*. Београд: Службени гласник.
- Вујадиновић, Д. (2008). „Цивилно друштво и политичка култура“. *Filozofska istraživanja*, 1. 21–34.
- Дал, Р. (1999). *Демократија и њени критичари*. Подгорица: ЦИД.
- Делајл, С. Б. (1993). *Политички идеали*. Ниш: Градина.
- Дивјак, С. (2006). *Проблем идентитета: културно, етничко, национално и индивидуално*. Београд: Службени гласник.
- Кант, И. (1974). *Ум и слобода*, Београд: Идеје.
- Липсет, М. С. (1969). *Политички човек*. Београд: Рад.
- Магић, М. и М. Подунавац. (1994). *Политички систем*. Београд: Институт за политичке студије.
- Павићевић, Ђ. (2002). „Либералне вредности и политичка стабилност у Србији“. Београд: *Филозофија и друштво XIX/XX*, 165–178.
- Попер, К. (1988). „Беда историцизма“. У *Критика колективизма – Либерална мисао о социјализму*. Београд: Филип Вишњић, 145–248.

- Попер, Р. К. (1993). *Отворено друштво и његови непријатељи, Чар Платона*, Том I. Београд: БИГЗ.
- Попер, Р. К. (1993б). *Отворено друштво и његови непријатељи, Плима пророчанства: Хегел, Маркс и последице*, Том II. Београд: БИГЗ.
- Сартори, Ђ. (2001). *Демократија. Шта је то?* Подгорица: ЦИД.
- Становчић, В. (1993). „Политичка култура и политички живот“, У *Енциклопедија политичке културе*. Београд: Савремена администрација. XI–XVI.
- Стевановић, Б. (2006). „Грађански културни идентитет у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције“. *Годишњак за социологију*, 71–90.
- Стевановић, Б. (2008). *Демократски принципи и политичко-културне вредности*. Ниш: Филозофски факултет – Свен.
- Стевановић, Б. (2008а). *Политичка култура и културни идентитети у Србији и на Балкану*. Ниш: Филозофски факултет – Свен.
- Стевановић, Б. (2009). „Политички идентитети Балкана у прелазу: поступни кораци ка грађанском идентитету житеља Бугарске, Србије и Македоније“. У *Међуетнички односи, идентитети и култура мира на Балкану*. Ниш: Филозофски факултет, 141–194.
- Стевановић, Б. (2013). *Политичко-културне интерференције, Социолошки огледи о политици и култури*. Ниш: Студентски културни центар.
- Требјешанин, Ж. (1995). *Политика и душа*. Београд: Време књиге.
- Филип, Л. (1999). *Велике савремене демократије*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Фукујама, Ф. (1997). *Крај историје и последњи човек*. Подгорица: ЦИД.
- Хејвуд, Е. (2004). *Политика*. Београд: Слио.
- Чедомир, Ч. (1990). *Политика и зло*. Никшић: Универзитетска ријеч.
- Чупић, Ч. (2009). „Политичка култура и медији“. *Годишњак Факултета политичких наука*, 2, 339–351.

Branislav D. Stevanović, Jelena N. Božilović

SOME ASPECTS OF THE DEMOCRATIZATION OF THE POLITICAL CULTURE IN SERBIA (FROM THE POINT OF VIEW OF STUDENTS)

Summary: In accordance with numerous other studies, the research of interrelation of tradition, modernization and national identity in Serbia in the process of European integration shows that the economic and institutional changes in post-socialist societies are necessary but not sufficient for the transition to a modern and regulated democratic society. In addition, it turns out that the changes in the field of social consciousness and political-cultural values are not only necessary, but also one of the key assumptions of

the democratic transformation of the political system with a developed civil political culture. Although changes in the mentioned domain are characterized by certain inertia and slowness, they do exist and can be identified. The high percentage of respondents (in this case students as representatives of the entire population) who respond positively to democracy as a political system, suggests that, despite the still unfavourable political and economic situation in the country, there is a shift in the direction of democratic political values and consolidation of civic awareness.

НЕПОШТОВАЊЕ ЉУДСКИХ И МАЊИНСКИХ ПРАВА КАО ОГРАНИЧАВАЈУЋИ ФАКТОР РАЗВОЈА ДЕМОКРАТСКЕ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ

Сажетак: Концепт политичке културе израз је потребе да се повежу два домена, један који наглашава политичке ставове или претпоставке различитих група људи и други, који указује на начин на који су ти ставови изграђени код њих. Мноштво је фактора који опредељују обликовање и развијање политичке културе, а колико ће она бити демократска или не, зависи од дубоко укоренењених вредности карактеристичних за одређено друштво или групу и начина испољавања према специфичним питањима која окупирају јавност у одређеном тренутку. У овом раду приказаћемо, како више од деценије, политичка елита у Србији не успева да се избори са неким традиционалним веровањима, која селективно одређују која ће се људска и мањинска права поштовати, а која не. Стање хомофобије, које је произведено у том временском периоду, само је један од примера. Размотрићемо могућности јачања културе поштовања људских и мањинских права и развијање политичке културе која уважава различитост. Само тако се може покренути процес који ће довести до трајних промена у начину размишљања и начину деловања свих учесника друштвеног живота у Републици Србији и развијати демократска политичка култура која ће је интегрисати у друштво европских народа.

Кључне речи: политичка култура, људска и мањинска права, хомофобија, ЛГБТ

1. Увод

Различите културе стварају и негују посебне обрасце друштвеног живота, који се на специфичан начин рефлектују и обликују размишљања, ставове и понашања свих актера друштвених развојних процеса, па тако и политичког. Значај ставова, вредности и веровања признају стари, али и савремени политички мислиоци и сматрају је важним делом политичке културе. Фактори који највише доприносе обликовању политичке културе обухватају историјско ис-

¹ svetlana_stanarevic@yahoo.com

² vanjarokvic@fb.bg.ac.rs

куство, верску традицију, колективне вредности, темељне принципе, географску локацију и конфигурацију, стратешко окружење (на пример, релативна рањивост или безбедност), економске капацитете и демографију. Дакле, мноштво је фактора, а да ли ће и колико политичка култура бити и демократска, зависи од дубоко укоревених вредности карактеристичних за дато друштво и начина испољавања према специфичним питањима, која окупирају јавност у одређеном тренутку.

У раду желимо да укажемо на социјалну, културну и цивилизацијску основу на којој се темељи политичка култура у Србији; на њене идејне утемељиваче и кључну тачку према којој они артикулишу своје идеје. Говорећи о културном обрасцу у свом познатом огледу *Један прилог за проучавање српског националног карактера*, Слободан Јовановић, историчар и правни теоретичар, истиче како се у Краљевини Југославији показао велики раскорак између амбиција и могућности, и како је дат приоритет сили уместо споразуму и компромису, који су готово трајно обележили оне карактеристике српског „националног карактера“, односно политичке културе, које су га водиле трагичним исходима и у XIX и у XX веку (Јовановић, 2005). Објашњење је налазио у недостатку културног обрасца, односно у „полу-интелектуалцу“ који је, срастао са влашћу и партијама и који је доминирао у јавном животу. Описујући Србију у деветнаестом веку, Слободан је такође говорио да је то „земља једноставна са задацима простим“, „земља нова“. Другим речима, земља без традиција: династичких, страначких, класних. Према њему, једина традиција која је постојала у српском друштву, то је национализам. Управо је он пружао надахнућа за велике подвиге и владаоцима и странкама и народној маси.

За ову једину традицију по природи ствари, каже се да је тоталитарна. Са становишта ове традиције – институције, механизми и процедуре модерне државе и друштва представљају средства која разарају унутрашње јединство отварајући на тај начин могућност да делује спољни непријатељ. Циљу који је произлазио из ове традиције одговарало је и средство, јер како је истицао Слободан Јовановић Срби су „млад и сиров народ“, који тек почиње стицати политичко искуство и који у недостатку вештине решава ствари силом. Како у спољној, тако и унутрашњој сфери државних послова.

Политичке поделе, као део политичке културе, на које се жале савременици када анализирају српско друштво на почетку XXI века, у битним цртама су одређивале политички живот у Србији и на почетку XX века. Као што је уочила и савремена историчарка Дубравка Стојановић, анализирајући архивску грађу из тог периода, политичке поделе су „бојиле свакодневни живот грађана из тог периода, стварајући утисак да политиком доминирају емоције, личне разморице и страсти партијских вођа, што је савременицима стварало утисак да је читав живот сведен на политику и да од ње зависи“ (Стојановић, 2001: 157).

Из те поделе која се развијала на нивоу политичких партија, лако се преносила и стварала подела у друштву по политичкој, социјално-економској, али и по многим другим основама. Свака подела је подразумевала и специфичан

однос према оном другом – који није само другачији већ и мање вредан, недостојан пажње или поштовања. Питање које овде можемо поставити је: „Да ли се и колико тога променило сто година касније“?

Да бисмо добили одговор на то питање, морамо уважити нека обележја савремених политичких процеса, а то су: недовољно развијене либералне традиције, слабо негована демократска политичка култура, постојање значајног недостатка толеранције у политици, али и у другим сферама друштва и указати, да све то, чини само неке од карактеристика (политичког) понашања политичке елите у Србији на почетку двадесет првог века. Управо те карактеристике изазивају забринутост, јер упућују на непостојање основних предуслова за слободу и људска права, која би се примењивала на представнике различитих друштвених група и организација.

У овом раду осврнућемо се на то, како више од деценије, политичка елита у Србији не успева да се избори са оним веровањима која селективно одређују која ће се људска и мањинска права поштовати, а која не. Стање хомофобије које је произведено у том временском периоду, само је један од примера. Република Србија је с једне стране задовољила захтеве правног поретка да се спречи дискриминација према неким мањинским заједницама, па тако и ЛГБТ популацији и показује жељу да остане на том путу, али је с друге стране, још увек несигурна и нестабилна у истрајавању да оствари тај циљ. Она, дакле, препознаје односе између припадника ЛГБТ популације, али не и брак, спречава дискриминацију, али и усвајање деце.

Ипак, акције неких групација више говоре од декларативног изјашњавања политичке елите, јасно показујући да преовлађује струја сумње, страха и предрасуде, односно стање хомофобије. Већина извештаја релевантних међународних и домаћих институција о стању људских и мањинских права у Републици Србији, такође говоре у прилог томе. А потребно је тако мало – само признати да и други имају вредност, достојанство и права, која и нама припадају.

2. Људска и мањинска права као темељне вредности демократске политичке културе

Људска права се односе на концепт који се базира на идеји да људска бића имају универзална природна права, или статус, независно од правне јурисдикције или других одређујућих фактора. Од традиције природног права, прошло је много времена, пре него су људска права ушла у свет политике и права. Она су претпоставка међусобног уважавања различитих политичких система и суживота различитих нација, етничких група или верских заједница. Интерна системска карактеристика сваког појединачног политичког система је да се заснива на људским правима и да је то општи принцип који се поштује. У савременим условима постојања бројних изазова и претњи међународној, националној и људској безбедности, људска права постају и важно средство за

одржавање и унапређење мира и безбедности како на унутрашњем, тако и на глобалном плану.

Наглашавање људских права и њихово постављање, на исти ниво са правом државе у међународној сфери, подржале су и Уједињене нације. Некадашњи генерални секретар Кофи Анан, учествујући у расправи о значају Савета безбедности, јасно је указао на то да: „право држава не може и не сме бити право на поробљавање, прогањање или мучење сопствених грађана“.

Заправо, основна идеја која се провлачи кроз његово излагање је нова улога Савета безбедности који се неће више руководити само идејом територијалног интегритета и државног суверенитета, већ би требало да се: „уједини око начела да се не може дозволити да масовно и систематско кршење људских права вођено против целог народа истрајава“ (Annan, 1999: 514).

У новије време „међународна заједница“ је спремна и да уводи санкције државама због кршења људских права, а и мањинска права су све више призната као саставни део рада УН на промоцији и заштити људских права, одрживог људског развоја, мира и безбедности.

Наравно, питање људских и мањинских права има сложenu и дугу историју, и неке основне норме за заштиту људских права уживају универзалну заштиту по међународном обичајном праву. Према члану 2. Универзалне декларације о људским правима, „свако има права и слободе проглашене у овој Декларацији, без разлике било које врсте, као што су раса, боја, пол, језик, вероисповест, политичко или социјално порекло, имовинско стање, рођење или други статус. Осим тога, никаква разлика не сме да се врши на основу политичког правног или међународног статуса земље или територије којој неко лице припада, било да је она независна, под старатељством, несамоуправна или под било којим другим ограничењима суверенитета“ (Универзална декларација о људским правима, 1948).

Када се говори о људским правима она подразумевају не само права већ и обавезе. Свака држава као део међународне заједнице преузима обавезе и дужности према међународном праву да поштује, штити и испуњава људска права. Обавеза поштовања значи да државе морају да се уздрже од мешања у уживању људских права или њиховог сузбијања. Обавеза заштите захтева од државе да заштити појединце и групе од кршења људских права. Коначно, обавеза испуњавања значи да државе морају да спроведе позитивне мере како би олакшале уживање основних људских права.

Да бисмо на одговарајући начин обрадили тему коју смо поставили у наслову рада, неопходно је нешто рећи и о самом концепту поштовања, који се, према консултованој литератури, може на различите начине разумети и тумачити. Још су стари филозофи говорили о поштовању као начину понашања, некој врсти вредновања, типу пажње, мотиву, ставу, осећају, принципу, дужности, праву, моралној врлини, епистемичкој врлини и т. сл. (Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2003). Све набројано се може свести, условно речено, на две врсте поштовања; једно, које се изражава понашањем и, друго, које се испољава као

став или осећање, које може, али и не мора бити изражено понашањем. Нама ће у овом раду бити значајнији други вид поштовања који означава став или осећање. Понашање као став, представља однос између субјекта и објекта у којем субјекат реагује на објекат из одређеног угла или на одговарајући начин. Поштовање је, дакле, одговарајући однос, а обичан говор о поштовању идентификује неколико кључних елемената таквог односа укључујући пажњу, поштовање, пресуду, похвалу, вредновање и понашање (Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2003).

Појам поштовање потиче од латинског језика и појма *respicere*, што значи, „да се осврнем“, или „да погледам уназад“, по чему је поштовање и посебан начин разумевања објекта: особа која поштује нешто или некога, обраћа пажњу на њега и схвата да је другачији од некога ко то не чини и одговара на њега у светлу те перцепције. Поштовање има, између осталог, за циљ, и да на одговарајући начин вреднује свој објекат, па је то у супротности са деградацијом или умањењем значаја.

Поштовање личности је једно од основних начела мултикултуралних либералних демократских друштава која су заснована на идеалу једнаког достојанства свих грађана и које остварују овај идеал у изједначавању права и права међу свим грађанима и самим тим одбацивања дискриминације и различитог третмана. Поштовати друге значи признати им исту онакву вредност, достојанство и права као и самима себи. Поштовање је и признање човекове личности, људске индивидуалности и посебно различитости, која се може исказати кроз многе облике и послужити као инспирација и подстицај.

Као што је наведено у Универзалној декларацији о људским правима УН, људска права су концептуално заснована на урођеном људском достојанству и задржавају свој универзални и неутуђиви карактер. Она се сматрају једним од најзначајнијих достигнућа савремене цивилизације и оно што је изразито модерно код либералне визије људских права јесте то, да права појединца никада раније нису била тако недвосмислено стављена под заштиту закона као данас. Циљ тог концепта је упостављање заједничких стандарда који уређују положај свих народа и нација, свих друштвених група, где сваки појединац и сваки грађанин друштва тежи да допринесе поштовању установљених права и слобода.

Појам мањинских права обухвата два одвојена концепта: први, који се односи на уобичајена индивидуална права примењена на припаднике расних, етничких, класних, верских, језичких или сексуалних мањина, и друго, колективна права примењена на мањинске групе. Од када је први пут покренуто питање мањинских права на конгресу у Бечу, 1814. године, траје дуга борба да све мањинске групе добију адекватно дизајниран правни оквир који треба да обезбеди специфичне групе које су у рањивом, неповољном или маргинализованом положају у друштву како би се постигла једнакост и заштићеност од прогона (Fink, 2006). У том смислу мањинска права данас обухватају заштиту постојања, заштиту од дискриминације и прогона, заштиту и промоцију идентитета, као и учешће у политичком животу.

Ко су мањине по међународном праву? У току 1992. године консензусом је усвојена Декларација о мањинама УН у којој се у члану 1. говори о мањинама на основу националног или етничког, културног, верског и језичког идентитета и предвиђа да државе треба да штите њихово постојање. Међутим, не постоји међународна сагласност око дефиниције о томе које групе представљају мањине. Као отежавајући фактор се наводи и чињеница да не постоји сагласност око фактора које треба укључити, дакле, објективне (постојање заједничког етничитета, језика или вере) и субјективне (укључујући могућност да појединци морају да се изјашњавају као припадници мањина).

Тешкоће око дефинисања мањина се јављају и због разноврсности ситуација у којима живе, неке мањине имају јак осећај колективног идентитета и заједничке историје, док други задржавају само фрагментарно појам њиховог заједничког наслеђа, тако да се појам мањина који се користи у систему УН односи на националне или етничке, верске и језичке мањине у складу са Декларацијом УН о мањинама. У складу са тим, користе и следећу дефиницију мањина коју је 1977. године дао специјални извештач Подкомисије за спречавање дискриминације и заштиту мањина УН, Франческо Капаторти и која је саставни део публикације УН. Дакле, мањине су: „група бројчано инфериорнија у односу на остало становништво једне државе, у недоминантном положају, чији се чланови као држављани Државе имајући одређене етничке, верске или језичке карактеристике, разликују од оних из остатка популације и показују, макар само имплицитно, осећај солидарности усмерен ка очувању њихове културе, традиције, религије или језика“ (Minority rights: International standards and Guidance for Implementation, 2010: 8).

Питање које се разматра у оквиру ове УН публикације, и које нажалост остаје и даље без одговора, је: Да ли особе са инвалидитетом, лица која припадају одређеним политичким групама, или особама са одређеном сексуалном оријентацијом или идентитетом представљају мањине? Оно што је сигурно, то је да се истовремено са борбом за права мањина по националној или етничкој, верској и језичкој основи, мора борити против вишеструке дискриминације и за решавање ситуација у којима су особе које припадају овим мањинама, истовремено дискриминисане по другим основама, као што су пол, инвалидитет или сексуална оријентација.

Према односу који већина има према мањини може се оценити степен развоја политичких институција једног друштва. У друштвима која претендују да се називају демократским, поштовање права мањина решено је читавим низом адекватних законских прописа. Међутим, однос већине према мањини често је заснован на традицији која не признаје вредност мањине, не даје јој на значају, или једноставно, заснован је на мање или више стереотипа и предрасуда, који могу проузроковати различите облике дискриминације и непоштовања када су у питању мањинске групе.

Током 2008. године у Генералној скупштини УН је представљена Декларација о ЛГБТ правима, а 2011. године донета је и Резолуција о правима

ЛГБТ у Савету за људска права УН (Resolution 6/17, 2011). Право на сексуалну оријентацију и родни идентитет односи се на изражавање сексуалне оријентације и родног идентитета на основу права на поштовање приватног живота и права да се не буде дискриминисан на основу „другог статуса“ из члана 2. Универзалне декларације о људским правима. Такође, ослања се на то како је то право дефинисано у различитим конвенцијама о људским правима, као што је, на пример, представљено у члановима 17. и 26. Међународног пакта о грађанским и политичким правима и чланом 8. и чланом 14. у Европској конвенцији о људским правима.

Доношење Декларације и Резолуције о ЛГБТ правима изазвало је различите реакције, од признања, до тога да и даље више од 70 земаља хомосексуално понашање сматра незаконитим. Такође су спорна и питања склапања бракова, усвајања деце, питање сексуалне оријентације и војне службе и слично.

2.1. Политичка култура као предуслов за поштовање људских права

Најопштији оквир политичке интеграције друштва, у коме се поштују и признају људска и мањинска права, представља изграђена демократска политичка култура. Политичке институције немају своју праву вредност, уколико нису прожете одређеним типом политичке културе са свим њеним знањима, вредностима и ставовима који дају смисао политичким процесима. Уколико те институције имају и демократски карактер, онда је јасно да ту живе самосвесни, слободни појединци и њихове грађанске врлине осликане у политичкој култури.

Политичка култура се може тумачити као специфичан начин живота који утиче на формирање „духа времена“, на основу којег се кристалише одређена пракса деловања и понашања, као и облици друштвене партиципације грађана. Према Роберту Такеру, политичка култура одређује, пре свега, матрицу или тип оријентације друштва за политичке акције, односно садржи скуп значења и циљева у којима се оличава дати политички систем (Tucker, 1973).

Интересовање за идеју политичке културе најјасније се оживотворило код политиколога Алмонда и Верба, које су се бавили овим концептом почев од 1960. године, представљајући га као подскуп веровања и вредности друштва, које се односе на политички систем (Almond, Verba, 1963). Политичка култура, како су говорили, представља посвећеност вредностима као што су демократски принципи и институције, идеје о моралу и употреби силе, права појединаца или колективитета, као и предиспозиције за улогу земље у глобалној политици. Такође су нагласили да се политичка култура манифестује најмање на три нивоа: когнитивном, што укључује емпиријска и каузална уверења, вреднујућем, који се састоји од вредности, норми и моралних судова, као и експресивном и афективном, који обухвата емоционалне везаности, образце, идентитете и лојалности и осећања афинитета, одбојности или равнодушности.

Расправа о природи политичке културе често се везује за појам грађанске културе о којој су управо говорили аутори Алмонд и Верба. Како је и Хејвуд приметио, они су покушали да одреде која политичка култура најделотворније подржава демократску политику, дакле, партиципативна, поданичка или парохилална (Хејвуд, 2004: 381).

Политичка култура са сетом ставова, уверења и осећања даје ред и смисао политичком процесу, али исто тако обезбеђује основне претпоставке и правила која регулишу понашање у политичком систему. Она је производ, како колективне историје политичког система, тако и животних историја чланова система. Динамичност и променљивост, утичу на суочавање са брзим технолошким и економским променама, што значи да мора да модификује политичке ставове власти, као и политичке ставове и уверења грађана, како би били примеренији актуелном историјском тренутку. У том смислу, и развој концепта политичке културе треба да иде у правцу стварања услова за заједнички живот, развијања способности кључних политичких и других државних актера за решавање проблема из свих сфера друштвеног живота, промовисања и развијања толеранције на свим нивоима живота и рада у једном друштву, разумевања и уважавања других и другачијих, разумевања разлога зашто се свет мења, развоја солидарности и адаптације и слично.

За демократску политичку културу је својствено да су грађани носиоци друштвених промена тј. „политичари у опозицији“. Они подржавају овај модел понашања, али питање је да ли и у којој мери се њихово понашање може учити у њиховом јавном дискурсу и „нарочито“ ако и у којој мери они сами практикују овај модел. Питање је колико и у свакодневној политичкој пракси делују у складу са спецификацијама демократске политичке културе, укључујући и њене принципе односно, вредности. Толеранција је вредност према којој је политичка култура призната као таква – односно један од принципа на којима почива демократско друштво. Када се говори о демократској политичкој култури, подразумева се да је то култура толеранције.

Тумачећи толеранцију као „прихватање“ и „поштовање“, можемо видети и како се она може употребити. Дакле, као прихватање постојања разлика и различитости која произилази из националног, верског, политичког. Толеранција је предуслов за слободу и поштовање људских права, која би се примењивала на чланове различитих друштвених група и организација. Међутим, да ли је заиста тако лако остварити овај, готово „идеал“ у друштву где постоји плуралитет интереса, с једне стране, и укореењеност традиционалних вредности и пракси које спутавају развој демократије и поштовање демократских принципа, с друге стране.

Политичка култура која се више ослања на локалне политичке обичаје и традиционално разумевање политике него на успостављање институција и њихово правно уређење, врло често долази у позицију да не може правилно и са мером да процени значај одлука које доноси, понашања које промовише, начином на који демонстрира непоштовање људских и мањинских права, на пример.

Непоштовање људских и мањинских права врло често се у таквим традицијама јавља као ограничавајући фактор развоју демократске политичке културе. Најчешћа обележја таквих традиција су: јака националистичка и религијска обележја, агресивност, као и притисци, манипулација и неизбежни ауторитаризам, једнообразни начин мишљења, вредновања и понашања, доношење судова и изношење ставова без јасних критеријума, врло често на ирационалан и крајње неприхватљив начин (Стевановић, 2002). На примеру хомофобије у Републици Србији се то може и илустровати, при чему не искључујемо могућност да се слични примери налазе и у ближем и даљем окружењу, што не сме да буде оправдање или изговор да се таква понашања толеришу.

2.2. Непоштовање људских права у Србији: пример хомофобије

Иако је хомосексуализам у Србији декриминализован 1994. године,³ основна људска и грађанска права, као и забрана дискриминације, загарантована Уставом Републике Србије (2006)⁴, а посебно Законом о забрани дискриминације (2009), уживање неких од основних права за чланове ЛГБТ (*lesbian, gay, bisexual, and transgender*) популације⁵ али и за целокупно друштво у Србији представља изазов, и то безбедносни изазов.⁶ Србија је 2008. године потписала *Statement on Human Rights and Sexual Orientation and Gender Identity*, а 24. марта 2011. године на састанку Савета за људска права Уједињених нација у Женеви *Joint Statement on Ending Acts of Violence Related Human Rights Violations Based on Sexual Orientation and Gender Identity*, али се припадници ЛГБТ популације у Србији и даље свакодневно сусрећу са разним облицима дискриминације. Истраживања јавног мњења о дискриминацији у Србији показала су да постоји висок степен хомофобије и уверења да је хомосексуализам болест, као и да су насиље и батине легитиман начин за сузбијање хомосексуалности.

Покушај да се 2001. године по први пут у Србији организује дан ЛГБТ популације насилно су прекинули чланови екстремистичке организације Образ и навијачке групе, а 2012. године непосредно пред одржавање Параде поноса премијер Србије Ивица Дачић који уједно обавља и дужност министра полиције изјављује да питање одржавање параде није питање људских права већ пи-

³ До 1994. године Кривични закон Социјалистичке Републике Србије третирао је хомосексуализам као кривично дело против достојанства личности и морала, односно дело противприродног блуда. Чл. 110 Кривичног закона прописивао је казну до једне године затвора за ово кривично дело: „за противприродни блуд између лица мушког пола, учинилац ће се казнити затвором до једне године“. Кривични закон Социјалистичке Републике Србије, Савремена администрација, Београд, 1989.

⁴ Чл. 18–81 Устав Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 98/06.

⁵ Пре свега право на слободу окупљања, чл. 54. Устава РС.

⁶ Највећи недостатак законског оквира за заштиту ЛГБТ популације у Србији је непостојање „злочина из мржње“ у нашем материјалном кривичном праву, чије увођење би унапредило ефикасност гоњења и омогућило оштрије кажњавање оптужених за насиље и друга кривична дела, усмерена против ЛГБТ особа.

тање безбедности.⁷ Многобројне претње које су упућене припадницима ЛГБТ популације, најаве протесних шетњи и напада на учеснике Параде, плакати и објављивање публикација, а све заједно праћено хомофобичним изјавама представника српске власти и Српске православне цркве (СПЦ), довели су до тога да се 2012. године по трећи пут забрани одржавање Параде поноса у Србији. Као основни разлог наводи се постојање великог безбедносног ризика. На сличан начин је онемогућена и Парада 2013. године проценом надлежних државних органа да „не постоје безбедносни услови“ за одржавање Параде поноса.

Повереник за заштиту равноправности полова у Србији у свом саопштењу додаје и то да „забрана одржавања Параде поноса због високог безбедносног ризика, најдиректније показује колико је висок степен хомофобије у Србији“ („Медији и дискриминација у Србији“, 2012).

Дискриминација по основу сексуалне оријентације веома је раширена појава првенствено због екстремно негативне друштвене перцепције ЛГБТ особа и високог нивоа хомофобије. Иако је Светска здравствена организација скинула хомосексуализам са листе болести 1990. године, Српско лекарско друштво је то учинило тек 2008. Али и поред тога до 2010. постојали су извесни „центри“ чија је основна намена била лечење од хомосексуализма.⁸ Истраживања јавног мњења о дискриминацији и неједнакости у Србији које је спровео Стратеџик маркетинг 2010. године показало је да 16% грађана сматра да су сексуалне мањине дискриминисана група, али исто тако ово истраживање показује да грађани Србије испољавају изванредан степен хомофобије. Тако 40% испитаника не би желело да је њихов комшија хомосексуалац, а 55% испитаника било би против тога да припадник ЛГБТ популације буде друг њихове деце („Јавно мњење о дискриминацији и неједнакости у Србији“, 2010).

На формирање негативних ставова о ЛГБТ популацији утичу и пропусти у систему образовања, па су тако у неким уџбеницима заступљени и хомофобични ставови. Још једно истраживање спровела је 2010. године Геј стрејт алијанса: Предрасуде на видело: хомофобија у Србији 2010. Према овом истраживању 67% испитаника хомосексуалност сматра болешћу, 56% сматра да је хомосексуалност веома опасна по друштво, док 45% испитаника дели уверење да је одржавање Параде поноса само провокација („Predrasude na videlo: Homofobija u Srbiji 2010“, 2010).

Један од резултата показује да се чак половина грађана Србије не би никада помирила с чињеницом да је неко од њихових ближњих хомосексуалац, а чак 17% родитеља реаговало би насиљем на чињеницу да им је дете хомосексуалац. Када је у питању однос према насиљу над хомосексуалцима, постоји доминантно противљење прибегавању насиљу, док 14% испитаника који су веома

⁷ Интервју премијера Ивице Дачића: <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/342934/Dacic-Izem-ti-takvu-Uniju-u-koju-je-gej-parada-ulaznica>.

⁸ У Србији је у периоду 2009–2010 функционисао Центар за лечење хомосексуализма, регистрован као непрофитна организација при Институту за природну медицину. Видети: http://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2010&mm=09&dd=23&nav_id=460608

хомофобични сматрају да су насиље и батине легитиман начин за сузбијање хомосексуалности.

Хелсиншки одбор за људска права у Србији спровео је истраживање 2011. године о ставовима и вредносним оријентацијама средњошколаца у Србији. Истраживање је показало да 41% испитаних средњошколаца сматра да је ЛГБТ популација болесна, а 22% сматра да особе другачије сексуалне оријентације заслужују батине (Радоман, 2011).

Према истраживањима ставова јавног мњења поверенице за заштиту равноправности и ЦЕСИДА-а, Феномен дискриминације у Србији, током 2012. године, ЛГБТ популација је нарочито изложена ризику од дискриминације, јер је у Србији друштвена дистанца у односу на ову популацију најизраженија. Наиме, велики проценат становништва је хомофобично, дакле, њих 50%. Такође, 60% сматра да ЛГБТ људи не би требало да се нађу на челу државе, 80% становништва ЛГБТ особе не жели у породици, а њих 30% их не жели ни за комшије ни за колеге (Београдски центар за људска права, 2013).

Такође, у публикацији „ЛГБТ популација и реформа сектора безбедности у Републици Србији“ констатовано је: „тема безбедности за припаднике и припаднице ЛГБТ популације представља део њиховог свакодневног живота, будући да их страх да ће постати жртве насиља ограничава у слободи кретања, избору и стилу одевања“ (Радоман, 2011).

Уместо закључка

Од недостатка доброг и уређеног политичког организовања које поштује основне демократске постулате, пате готово сва друштва у транзицији. То доводи и до директне зависности свих других облика организовања, који трпе променљиве, неизвесне и болне политичке околности, у којима се доносе лоше одлуке и непрецизне стратегије без јасног циља. Многи проблеми који данас окупирају сва друштва, па и српско, нису иста као питања којима су се бавили пре сто или више година. Међутим, проблеми савременог српског друштва се решавају готово на идентичан начин, јер као да је остало заробљено у културном обрасцу о којем је говорио Слободан Јовановић.

Поштовање људских права, демократија и владавина права неопходне су карактеристике сваког демократског друштва, у којем ниједан појединац није маргинализован и изопштен. Једнакост и узајамно поштовање доприносе јачању демократске стабилности и борби против предрасуда и стереотипа у јавном животу и политичком дискурсу политичких и грађанских лидера, који у великој мери утичу на обликовање политичке културе промовишући одређене политичке праксе.

Само јачање културе поштовања људских и мањинских права и развијање политичке културе који уважавају различитост, могу увести српско друштво у процес који ће довести до трајних промена у начину размишљања и начину

деловања свих учесника друштвеног живота и представљати значајан цивилизацијски искорак за излазак из стања затрованости мржњом и предрасудом. У супротном, непоштовањем људских и мањинских права, све ће се више удаљавати од могућности да развије демократску политичку културу која ће је интегрисати у друштво европских народа.

Литература

- Annan, K. (1999). The relevance of the U.N. Security Council. *Vital Speeches of the Day*, 1999, Vol. 65, Issue 17.
- Almond, G. A., S. Verba. (eds) (1963). *The Civic Culture*. Boston, MA: Little, Brown and Company.
- Интервју премијера Ивице Дачића, доступно на:
<http://www.blic.rs/Vesti/Politika/342934/Dacic-Izem-ti-takvu-Uniju-u-koju-je-gej-parada-ulaznica> [16. 12. 2012]
- Јавно мњење о дискриминацији и неједнакости у Србији. (2010). Београд: Strategic Marketing.
- Јовановић, С. (2005). *Културни образац – Један прилог за проучавање српског националног карактера*. Београд: Стубови културе.
- Кривични закон Социјалистичке Републике Србије. (1989). Београд: Савремена администрација.
- Људска права у Србији 2012. (2013). Београд: Београдски центар за људска права.
- Медији и дискриминација у Србији. (2012). Београд: Повереник за заштиту равноправности, стр. 45.
- Minority rights: International standards and Guidance for Implementation. (2010). New York and Geneva, HR/PUB/10/3.
- Предрасуде на видело: Хомофобија у Србији 2010. (2010). Београд: Геј стрејт алијанса.
- Радоман, М. (2011). Ставови и вредносне оријентације средњошколаца у Србији. Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији/Хелсиншке свеске 31.
- Радоман, Ј. и остали. (2011). ЛГБТ популација и реформа сектора безбедности у Републици Србији. Београд: ОЕБС Мисија у Србији.
- Резолуција о правима ЛГБТ у Савету за људска права УН, видети: http://ilga.org/ilga/static/uploads/files/2011/6/17/RESOLUTION_L9rev1.pdf.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy, Доступно на: <http://plato.stanford.edu/entries/respect/>
- Стевановић, Б. (2002). „Демократска политичка култура као политичко-културни изазов балканских народа“, у *Глобализација, акултурација и идентитети на Балкану (зборник)*, Ниш: Филозофски факултет у Нишу – Институт за социологију, 295–306.
- Стојановић, Д. (2001). „Политичка култура и модернизација у Србији почетком 20. века“, *Дијалог повијесничара – историчара*, 3, Загреб, с.155–171.

- Стратегија превенције и заштите од дискриминације, Службени гласник РС, бр. 60/2013.
- Tucker, R. (1973). Political Culture and Communist Society, *Political Science Quarterly*, vol. 88, No. 2, p. 3.
- Устав Републике Србије. (2006). Београд: Службени гласник РС. бр. 98/06.
- UN General Assembly, *Statement on Human Rights, Sexual Orientation and Gender Identity*, 18 December 2008.
- Доступно на: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/49997ae312.html> [14. 10. 2012]
- UN Human Rights Council, *Joint Statement on Ending Acts of Violence Related Human Rights Violations Based on Sexual Orientation and Gender Identity*, 22 March 2011, Доступно на: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/4eb8f32e2.html> [14. 10. 2012].
- Универзална декларација о људским правима (10 децембар, 1948),
Доступно на: http://www.un.org/documents/instruments/docs_en.asp?year=1969.
- Хејвуд, Е. (2004). *Политика*. Београд: Клио.

Svetlana S. Stanarević, Vanja G. Rokvić

DISRESPECT FOR HUMAN AND MINORITY RIGHTS AS A LIMITING FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF A DEMOCRATIC POLITICAL CULTURE

Summary: The concept of political culture is an expression of the need to link the two domains, one that emphasizes political stitudes and assumptions of different groups of people, and others, that the manner in which those attitudes are built among them. There are many factors that determine the design and development of political culture, and how much will it be democratic or not, depends on the deep-rooted values and beliefs which characteristic of a particular society or group and the way to manifestations the specific issues that occupy the public at the time.

This article will present, that in more than a decade, the political elite in Serbia fails to deal with some of traditional beliefs, which selectively determined to be human and minority rights, respect, and which one do not. Conditions of homophobia, which is produced in this period, only one of the examples. Serbian society, cultural model and political culture have not yet undergone the transition, they overcame developed European society in the 20th century, but significant steps taken.

The possibility of strengthening a culture of respect for human and minority rights and the development of a political culture that respects diversity. Respect for human rights, democracy and rule of law are essential features of any democratic society, in which no one marginalized and ostracized. Equality and mutual respect contributes to strengthening democratic stability and the fight against prejudice and stereotypes in public life and political discourse, political and civic leaders who greatly influenced

the shaping of political culture by promoting certain political practices. The only way to start a process that will lead to lasting changes in thinking and mode of action of all participants in the social life of the Republic of Serbia and the development of democratic political culture that will be integrated into the society of European nations.

ЗНАЧАЈ ЕТНОЛОГИЈЕ У НАСТАВИ ИСТОРИЈЕ СРБА ДО КРАЈА ХИ ВЕКА

Сажетак: Етнологија као друштвена наука има значајно место за изучавање наставног предмета Историја Срба до краја ХИ века. Она пружа податке како, када и где долази до настанка Словена, одређује њихово место међу народима који припадају индоевропској групи. Студенти се током предавања упознају са источно, западно и јужнословенским племенима и простором на којем су живели. Да би им се приближио овај временски период, упознају се са културом тј. баштином коју су Словени, односно Срби донели на југ: веровањима, демонологијом, божанствима, материјалним добрима, социјалним односима.

Кључне речи: баштина, Словени, Срби, становање, религија, обичаји

Етнологија је наука, како једна од најједноставнијих дефиниција одређује, која, уопште речено, проучава процес настанка етничких група, прати њихов развој, материјалну, социјалну и духовну културу. Иако се углавном заснива на теренским истраживањима, па тиме и бави појавама новијег доба, потреба за упознавањем појава дугог трајања, упућује ову науку на историју. У овом раду биће представљени етнолошки садржаји који доприносе сазнањима у наставном предмету Историја Срба до ХИ века.

На самом почетку овог излагања треба рећи да се, пре него што је уведен предмет Историја Срба до краја ХИ века, на Студијској групи за историју Филозофског факултета у Нишу изучавала *Национална историја до краја ХИИ века*. Увођење Болоњске декларације школске 2006/2007. године донело је промене и уместо поменутог предмета уведени су *Историја Срба до 960. године* и *Историја од 960. до 1217. године*. Из наслова предмета, с обзиром на то да је у међувремену нестала Југославија као држава, уочава се да је настава историје изгубила југословенски карактер и у првом плану се нашла национална историја Срба.

Количина информација о појединим периодима које су студенти морали да усвоје, била је међутим, неравномерна, а оваква подела предмета није се показала добром у пракси те је направљена нова прерасподела градива која треба да се испредаје и усвоји почевши од школске 2008/2009. године. Формирани су, као обавезни, предмети – курсеви *Историја Срба до краја ХИ века* и *Историја Срба у ХИИ*

и XIII веку, при чему први носи 5 ЕСП бодова и слуша се у III семестру са по 2 часа предавања и вежби. Наставним планом је одређен циљ, исход, садржај, облици наставе као и литература. Приручници су остали исти, разлику је условио повећани обим предмета, а нешто је промењен и списак извора (Ђекић, 2012: 235–252).

Наставни предмет почиње проучавањем настанка Словена. Сматрамо да је неопходно да се у избору литературе по којој се предаје ова тематика нађе литература која се користи или се користила на студијама Етнологије, односно Етнологије и антропологије на Филозофском факултету у Београду у оквиру наставног програма који се бавио проблемима етногенезе. Стога смо пошли од књиге – скрипте Петра Влаховића *Етногенеза Словена*, која је дуго година била основ за изучавање овог предмета (Vlahović, 1983).

Проучавање етногенезе Словена почиње опште познатим ставом тј. одређивањем да припадају аријевском огранку индоевропских народа. Наводе се различита мишљења о томе где се одвијао процес етногенезе, сматрајући вероватним простор који се простире на северу од Балтичког мора до Карпата на југу, односно од река Дњепра на истоку и до Одре на западу. Влаховић наводи етничке елементе који улазе у језгро Словена (Сколоти, Спори, Венети, Ђаковачка група, Лугијци, Неури). Излаже сазнања о њиховом привредном животу, насељима и сл. Одређује простор који настајују источни, западни, а потом и племена јужних Словена у раном средњем веку (Vlahović, 1983: 77–112).

Након датирања појављивања Јужних Словена на обалама Дунава, са њиховом материјалном и донекле социјалном културом студенти се, поред поменуте књиге, упознају и преко писаних извора – Псеудо Цезарија (Псеудо Цезарије, 1955: 1–5), Приска (Приск, 1955: 7–8, 14–15), Теофилакта Симокате (Теофилакта Симокате, 1955: 102–105, 111–120), Псеудо Маврикија (Псеудо Маврикије, 1955: 127–141), Лава VI (Лав VI, 1955: 257–261) и других.

Поред етногенетских процеса, у представљању **Материјалне културе** датог периода, етнолошка сазнања су допуњена уз помоћ још једне сродне науке – археологије. У складу са тим, студенти се упознају са археолошким радовима који доносе резултате истраживања ране фазе словенизације Подунавља, односно јужних граница Панонске низије. Станко Трифуновић је својом истраживањима насеља насталих од V до VIII века у Бачкој и Банату указао да она делимично потичу од Словена који су у касноантичком добу обитавали на простору југоисточне Паноније. Насеља су подизана на благим падинама околним према водотоковима, као и на лесним и песковитим гредима окруженим пространим мочварама, која су барем повремено постојала острва. Куће су биле земунце, полуземунце и надземне, углавном правоугаоне основе, али су могле бити и квадратне. Надземне куће су брвнаре и дашчаре и већих су димензија. Сва ова станишта су најчешће имала огњиште и кров на једну или две воде. Куће које су се користиле само у топлом периоду године, нису имале пећи ни огњишта. Грађевине које нису имале стамбени карактер биле су већих димензија, прављене су над земљом или су биле полуукопане.

Организација словенских насеља из овог периода, због малих ископаних површина, за сада се може делимично сагледати само на археолошком локали-

тету у Хоргошу где је потврђено постојање јасно одвојеног стамбеног од дела насеља у коме се одвијао друштвени живот. Како Словени граде око својих насеља заштитне ровове, када нису лоцирана у близини река и водотокова и на овом локалитету пронађен је део рова као траг одбране насеља.

О изгледу ових кућа земуница и полуземуница, њиховој бројности и распрострањености, као и очуваној традицији грађења све до скоро 20. века говоре текстови многих етнолога и историчара градитељства.

Гордана Милошевић је у студији *Становање у средњовековној Србији* систематски и целовито изложила досадашња сазнања о овој теми.

Насеља су могла да буду заштићена обронцима брда или мочварама (ритовима), потоцима, односно настају у долини мањих река и потока који се уливају у Дунав, односно на високим обалама Дунава. Била су издуженог облика, прилагођена рељефу. Плодне заравни на обали пружале су повољне услове за настањивање. Насеља су могла да настану на месту и где су некада у антици постојала. Зидови су им тада били од античке опеке везане блатом, а античке просторије су се преграђивале и и на тај начин настајали су нови објекти. Могло је унутар античког бедема да настане и цело село (**Бољетин на Дунаву**), односно унутар и са спољне стране (**Равно код Поречке аде**). У кућама код таквих села подови су могли бити поплочани деловима античке опеке. На узвишењима су се налазила палисадна утврђења (Милошевић, 1997: 25–26, 30, 31, 37, 38).

Словени настањени у Приморју, ближе Византији, јаче су били под утицајем урбанизације него у унутрашњости Балкана. С друге стране у Византији је у току VII и у VIII веку, дошло до процеса претварања градова у села, док је у IX веку дошло до обнављања градова (Милошевић, 1997: 25–26, 111, 112).

Насеља су била мала, могла су да имају и само три куће, које су биле међусобно удаљене од неколико до тридесетак метара. Основа им је била квадратна или правоугаона (Милошевић, 1997: 26, 28, 41). Могле су да буду укопане од 30 до 70 cm, ако су биле на равном терену, а ако су биле на косини, од 50 до 80 cm (Милошевић, 1997: 26, 28, 29, 39), при чему су зидна и кровна конструкција биле укопане у земљу. Димензије старијих кућа су биле мање (нпр. 2 до 2,90 m), док су млађе биле веће (од 2,60 до 2,9 m, до 5,15 са 3,60 m) (Милошевић, 1997: 26–29, 39). У њима је живела једна породица.

Пећ, правоугаоног облика, се могла налазити у углу или одмакнута од зида (20 до 50 cm), односно са спољне стране, а са објектом је, у том случају, повезана ложиштем које је било подзидано каменом и налазило се изнад пода куће. Улаз у кућу се углавном налазио наспрам пећи и са оне стране где је укоп био нижи, ако је кућа била на косини (Милошевић, 1997: 26, 39).

Конструкција зидова и крова ослања се на вертикалне стубове укопане у под куће.¹ Зидови од дрвене грађе, брвана или талпи,² понекад су постављани

¹ О словенској конструкцији на сохама, доскоро су говорили сачувани примери грађевина у околини Сомбора.

² Према Миловану Гавацију, словенска градитељска традиција читавала се и у градњи доскоро дрвених објеката тј. у начину повезивања хоризонтално постављених греда.

на каменом сухозиду или је камење постављено као ослонац за дрвене греде – темелјаче. Према положају укопа од дирека може се закључити да су кровови били на две воде. Кровни покривач од сламе или траве, притискиван је камењем. У северозападном делу куће се могао налазити банак. У јами у средини куће налазило се спремиште хране – житница чији су зидови били запечени. Изван куће налазила се хлебна пећ кружног облика пречника 1,9 метара, са овалном јамом испред ложишта (Милошевић, 1997: 39–40).

Друштвени живот се одвијао између кућа о чему сведоче пећи, камена огњишта, ватришта, житне јаме, које су се налазиле ван кућа, што значи да их је користила цела заједница тј. село (Милошевић, 1997: 27, 29). Житне јаме, коришћене су за чување зрнасте хране (Станојев, 1996).³

Према расположивим подацима, археолошким налазима и очуваној традицији, у наведеном периоду грнчарија је израђивана ручно гњечењем и на витлу, при чему је ова друга, рађена на брзом витлу врло ретка до половине VI века. Дели се на ону која је служила за припремање хране печењем и ону за кување. Грнчарску традицију, Словени су донели са собом, задржавши облике посуда намењених за пиће као и за спремање и чување хране. Због тога је свим Словенима заједничка реч за лонац – грне (Gavazzi, 1959: 3–10). Јела су се кувала у неглођосаним лонцима на отвореном огњишту. На дну лонца су се од IX века утискивали печати, као ознака, грнчарске радионице са могућим, магијским значењем. Масивне црепуље за печење хлеба, израђивале су жене, по култним обичајима ручно, без помоћи кола⁴ (М. Бајаловић-Хаџи Пешић, 1999: 289).

Основу привреде Словена чинили су земљорадња и сточарство. На посудама нађеним на археолошким локалитетима су чести отисци житарица, проса и пшенице. У исхрани је највећим делом коришћена овца (око 50%) а за њом говече (око 30%). Свиња заузима врло мали удео у исхрани ове популације (10%), живина и дивљач су присутни у још мањем проценту, док се за рибу не би могао одредити проценат, с обзиром на лошу очуваност рибљих костију, што се делимично односи и на живину и птице (Трифунувић, 1997; 173–185).

О пољопривредним алаткама можемо да кажемо да мотика од раног средњег века није мењала свој изглед до данас, као ни српови или коса. Постојало је и неколико типова рала. Ретки археолошки налази упознају нас с изгледом алатки које су се користиле у свакодневном животу: ножева, коштаних шила, игли, ручног жрвња за млевење жита (Поповић, 1999: 6–10). Стари словенски начин орања дрвеним плугом познат под називом на разор сачуван је и данас, као и посебан тип словенског јарма (Gavazzi, 1959: 3–10).

Риболов, једна од важнијих привредних грана раног средњег века, доласком Словена, знатно је унапређен. Уводе се напредније рибарске справе, које су Словени донели из прапостојбине, мреже и кошеви (Поповић, 1999:

³ Јаме су се одржале до 17. века како бележе путописци. Жито се чувало и од разбојника и код напада туђе војске.

⁴ Ове црепуље су забележена на нашем простору до почетка XX века.

6–10). Нидерле је забележио да се у средњовековним изворима појам Словен поистовећује са појмом рибар, а словенско село са рибарским. Из словенског периода потичу називи за поједине врсте риба (нпр. караш, клен), рибарских оруђа (нпр. врша, уда), рибарских алатки (мреже, ости) (Босић, 1981: 1–2).

Текстилне вештине које и данас постоје у српском народу корене имају у прасловенској традицији и у много чему су заједничке за све јужне Словене. На одломцима посуда отиснуте тканине, сведоче да су користили лан. У кућној радиности прерађивана је и вуна, ткало се, шила се одећа. За припрему вуне коришћена су гребена, прело се на преслицама уз помоћ вретена. Шило се иглама од костију (Поповић, 1999: 6–10; Трифуновић, 1997: 181–182). Може се рећи да су обрада лана и конопље, начин бројања нити при предењу и ткању, облик мотовила,⁵ неки од тих заједничких елемената. Део заједничке словенске традиције је и ношење обојака – овоја око ногу, главно обележје панонског типа одевања тзв. женских оплећака широких рукава, сукненог огртача тзв. струке (ужи и дужи комад тканине) (Gavazzi, 1959: 3–10).

У остацима насеља код Падеја сачувани су докази да се становништво бавило металургијом – обрадом гвожђа. То су бројни налази гвоздене згуре а сировина је можда добијена на лицу места. О трговини у овом периоду за сада сведоче једино налази грнчарије страног порекла, пре свега из неких од византијских радионица, као и изузетно ретки уломци стаклених посуда (Трифуновић, 1997: 173–185; Djekic, 1988: 152–156; Ердељановић, 1992).

Словенска баштина читава се и у употреби одређених типова транспортних средстава: моноксила, санки (Gavazzi, 1959: 3–10). Ова последња је имала одјека и у градњи посебних покретних грађевина намењених сточарима тзв. кућера и амбара на саоницама у Панонској низији.

Духовна култура. Пре него што се упустимо у подробније упознавање са духовном културом, а у оквиру ње са словенском религијом, односно са народном религијом Срба, у овом наставном програму неопходно је да се студенти упознају са раним облицима религијског живота: анимизмом, тотемизмом, магијом и сл (Mandić, 1954; Токарејев, 1978). Наслеђе које су Словени донели из постојбине очувано је у фрагментима и до данас, иако је стара религија још од IX века почела, трансформацијом појединих појава, да добија уместо паганског свој христијанизовани облик. Формирање народне религије Срба на основама паганске и хришћанске традиције десило се на балканским просторима примањем хришћанства и њен развитак се може пратити готово до данашњих дана. Какви су били ранији, тј. тадашњи религијски облици, веровања, ритуали, симболи, помаже чињеница што су религијски феномени постојани и да се мењају врло споро, тако да посматрање одређених појава у садашњости омогућава бар делимично и њихово сагледавање у прошлости. Од помоћи је и богат компаративни материјал сачуван у обичајима и веровањима других народа (Бандић, 1991: 10–17).

Религијско мишљење и понашање Словена и Срба било је одређено веровањем у постојање различитих демонских бића. На предавањима је дат њи-

⁵ Направа за намотавање испредене нити с вретена.

хов летимичан преглед како би студенти стекли увид у постојање различитих демона: демони природе (водењак, виле, шумска мајка, лесник, русалке), демони судбине (усуд, суђенице), демони атмосферских појава (здухачи), људи демонских особина (живи вампир, вештица, мора), и сл (Зечевић, 2008). Иначе, развијена демонологија је општа црта словенске религије. Ипак, од свих демона највише пажње посвећујемо вуку, чији култ је врло развијен будући да се сматра митским српским претком (Сърку, 1898: 143; Зечевић, 1969: 339–346).

Политеизам се највише развио код Полапских Словена и Руса. Код осталих Словена присутан је у много мањој мери.

Онострана реалност имала је своју хијерархију. Међу домаћим етнолозима и истраживачима народне религије нема јединственог става по питању да ли је словенска религија била монотеистичка или политеистичка, различито се разматра питање словенског врховног бога и словенских божанстава. Ту се пруже могућност коришћења великог броја дела, како старијих, тако и млађих аутора.

Врховно и најстарије божанство Индоевропљана је божанство неба које се на санскриту назива *Dyaus*, што би одговарало грчком Зевс, римском Јупитер, односно словенском Перун. Бог на санскриту значи онај који даје хлеб.

Студенти се упознају са ликом Сварога, за кога *Инађиевски летопис* наводи да је био прастворитељ неба, под чијем се сводом све рађа и догађа, праотац земље, светлости, свега рода, бестелесан и, према томе, без икаквог утицаја на овај свет али од утицаја на вољу њему подложних божанства. Може се предпоставити да је настављена да се изграђује паганска религија Словена, Сварог би постао праотац свих словенских божанстава. Поредимо га са грчким Ураном који је родио Кроноса, а који је родио Зевса. Њему се приписује да је увео моногамни брак.

Врховно божанство Словена је Перун, божанство грома и грмљавине, као Тор код Германа, Зевс код Грка, Јупитер код Римљана, представља га бурно, олујно небо, а посвећена му је биљка перуника. Његови су топоними бројни свуда где су Словени живели: Перуњи вес, Перуњи врх, Перин у Бугарског, Перунов дуб у Русији, Пиорнов у Пољској и сл. Перунов храм се код Словена на примитивнијем степену развоја култа налазио у хрстовој шуми. На развијенијем степену његовог култа, правили су му идол од дрвета, са сребрном главом и златном брадом. У руци је држао огњени камен, а испред идола су стално, и дању и ноћу, гореле ватре на које је ложен искључиво хрст. У Перуновом храму су се водили судски спорови, док је у само светилиште приступ био дозвољен само свештеницима. Ови храмови су били и место азила тј. они који су били осуђени могли су ту да се склоне да не би подлежали казни. Перун се помиње и у клетвама „Пармова стрела в тја“ код Словака.

Световид је божанство познато свим Словенима. Називан *богом над боговима* (*deus deorum*), прориче судбину, одређује шта кога чека у животу, даје обиље, победу у рату. Његов култ био је најјачи код Балтичких Словена. Сачуван је детаљан опис храма од дрвета са две ограде у Акону, где је било његово седиште. Унутар храма се налазио кип (идол) изузетне величине, са четири

главе, обријаном брадом и ошишаном косом, који је у десној руци држао рог направљен од различитих метала. Преко овога рога, у који се сипало вино или медовина, вршило се прорицање судбине, пре свега да ли ће година бити родна или не. С обзиором на то да је имао четири главе сматрало се да све види и све зна, прошлост, садашњост и будућност. Посвећен му је био коњ беле боје, кога су могли да дотакну само свештеници који су о њему водили рачуна. Коњем се прорицао исход рата, а Световидови свештеници су правили ратне заставе и знамења.

Сличност Световида и Перуна је у томе што се и Световиду палила ватра од храста и што је и његов храм био место азила. Наиме, на смрт осуђени су се спасавали ако побегну у његов храм. Сем тога његовим именом су се оптужени заклинали. Све становништво Полабских Словена, и људи и жене, давали су по један новчић сваке године у храм да би га умилостивили. Трговци домаћи и страни морали су да дају поклон храму да би могли да тргују, а даривана је трећина од ратног плена. Овај храм је за своју службу имао 300 ратника – коњаника. Његови свештеници су носили дугу браду и косу, за разлику од осталог народа.

Свечаности посвећене Световиду су организоване након скидање лети-на са поља, када је народ долазио у храм и доносио на дар биљне плодове и животиње. Том приликом је народ почињао гозбу и пијанку, одајући се свакој неумерености, док је умереност била сматрана богохулном.

Велес је био следеће божанство са којим су се студенти упознавали. У литератури постоје различита тумачења да ли је он божанство стоке или уопште симбол плодности. Празник њему посвећен славио се око данашње Нове године, када учесници у прослави носе маске са животињским представама. То је значило преображај у животињу. Интересантно је споменути појам „Велесова брада“. Под овим појмом се подразумева сноп класја, који жетелац свеже у чвор. Песници су се сматрали његовим унуцима због чега се он сматра и божанством поезије.

Разумљиво, Дажбогу – српском врховном божанству такође је посвећена пажња. Он је присутан и код осталих Словена али нема тај значај за њих. По Веселину Чајкановићу, то је хтонско божанство, док већина других истраживача религије сматра да има соларни карактер. Етимологија му је *дати бог* – *богатство* тј. он је бог који даје богатство тј. обиље. Његово име се скрива и у појму дажда тј. бога који даје кишу, због чега је трава зелена, а стока сита. Задужен је за принове и рађање дече у породици али и рађање стоке у оборима. По Чајкановићу, зооморфни облик српског врховног бога је хроми вук, старешина свим осталим вуковима који га беспоговорно слушају. Он одређује колико ће који вук појести и где. Његове карактеристике, прешле су највише на најзначајнијег српског светитеља Св. Саву, мање на остале зимске светитеље. У литератури се сматра панданом грчког Хелоса и Аполона.

Са христјанизацијом Срба он је постао Сатанаило. Постоји прича о господу Богу који душе одводи горе и Дажбогу који грешне душе гута, док се није родио Син Божији који је копљем ударио Дажбога и он испустио уз уста све грешне душе.

Сем наведених божанстава, већа пажња је посвећена и разјашњењу култа Купала, Коледа, Триглава, Тројана (Трајана), док су Јула, Сива (Жива), Весна и Морана поменуте (Леже, 1984; Чајкановић, 1994; Бандић, 1991; Lovmjanjski, 1996; Чајкановић, 2003; Васиљев, 2003).

Поред веровања, пажња је посвећена и обредној пракси. Обичај паљења кресова о летњем солстицију, данас везани за Ивандан, плетење, венаца од тек покошеног жита, шарање јаја у пролеће који се касније везује за Васкрс (мотив заобљених крстова са кукама), обичаји везани са зимски солстициј произашли из култа предака који су данас преузети у празницима који се везују за Божић и Нову годину, а поготови за Бадње вече, постојали су сигурно пре сеобе Словена, за време њиховог боравка у прапостојбини и део су опште словенске културне баштине (Gavazzi, 1959: 3–10).

Упознавање са духовном културом није потпуно без упознавања култа мртвих тј. сахрањивања. Словени и Срби су своје мртве у претхришћанском периоду спаљивали. О сахрањивању код Срба сведоче громиле које су до сада откривене на локалитетима: 1 – Велики Остров, Дунав; 2 – Равна гора, Призрен; 3 – Љутићи, Пљевља; 4–5 – Полице и Зубци, Требиње; 6 – Корита, Билећа; 7 – Лакат, Невесиње; 8 – Закмур, Фоча; 9 – Сеоница, Коњиц; 10 – Горња Лијеска, Вишеград; 11 – Озрен, Добој; 12 – Петровац; 13 – Цимеше, Петровац; 15 – Црљивица, Дрвар; 16 – Ресановци, Грахово; 17 – Купирово, Лапац; 18–19 – Врбник, Рамљане и Уздоље код Книна. Недостатак громила у Панонији објашњен је чињеницом да су биле од земље и да нису могле да се одрже до XIX–XX века.

Сахрана се састојала од два чина. Први садржи спаљивање и сахрањивање покојника, други, подизање громила, односно споменика покојнику. Иако је покојник спаљиван, громиле по правилу не садрже изгореле кости јер је оно вршено на одвојеној локацији, на шта указују и називи висова западно од громила: Палеж (5 случајева), Паљевина (2), Изгореница, Пожари, Гариште, само понекад удаљени више од једног километра. Источно од громила може се налазити врх чији се топоним доводи у везу са коњем (Коњска глава (4 случаја), Кобиља глава, Коњски бријег, Коњско, Врана глава, Врановина, Врањевина, Врањак, Копито), што има корен у индоевропских схватањима о путу душе после смрти. Громиле су најчешће на западним падинама (88 случајева), али се налазе и на северним (4) и источним (3) али нису забележене на присојним, јужним странама.

Обред подизања громила састојао се у прављењу обредног станишта, његовог спаљивања и на крају затрпавања. Након тога ту је подизан споменик од дрвета. Разлике међу громилама нису просторне, већ су исти обичаји забележени на целом простору где се оне јављају. Оне настају у зависности од друштвеног положаја покојника. Громиле са остацима кућа припадају старешини породице, док четвороугаоне основе али без огњишта, припадају осталим одраслим члановима породице. Затим, мале кружне громиле без огњишта, највероватније су дечије, док са огњиштем припадају пастирима. Овакво разврставање громила у потпуности се подудара са српским друштвом описаним на истом простору у овом веку.

У громилама се могу наћи остаци ћумура, који ако се налазе на њеном дну указују да би то могли остаци кађења, обредног чишћења тла, остаци за-

печене земље разбацане по громили укаује на делове уништеног огњишта у кући покојника, остаци нагорелих костију од животиња, птица и рибе указује на гозбу на погребу – даћу и помен. Громиле су биле камене или земљане, у зависности где су подизане. У њима се може наићи на слаган камен, ћумур, уломке грнчарије, понекад гвоздене клинове и ретко друге налазе.

Сматра се да је пепео покојника бацан у реку, где је било реке, а шта је рађено тамо где није било водотокова, не може са сигурношћу да се одговори (Филиповић, 1959: 119–133; Јанковић, 1997: 382–393).

Приликом упознавања студената са владавином кнеза Јована Владимира, напоменуто је да је његова жена Косара сахрањена поред његових ногу (2009: 136–137). Овај обичај се очувао код Срба до краја XIV века (Пурковић, 1971).

Сматра се да је у то време постојало и обредно стрижење косе детету, које је саставни део словенског али и балканског културног наслеђа (Gavazzi, 1959: 3–10).

Код Срба у наведеном периоду јавља се једна специфичност – култ књиге. Примајући хришћанство, Срби су морали да прихвате пре свега веровање у хришћанског Бога, што је било праћено читавим низом манифестација тзв. народне побожности. Како је християнизација међу вишим друштвеним слојевима спровођена у пракси, види се из установљеног култа Чедадског јеванђеља, које се крајем IX и почетком X века изузетно поштовало. Приписивало се Св. апостолу Марку, а датује се у VI или VII век. Име кнеза Прибислава, сина кнеза Мутимира, који је владао Србијом само годину дана и након свргавања отишао у Хрватску је забележено на овом јеванђељу. Запис на јеванђељу могао је да остави лично, што би сведочио да је знао латински и потписао се на њему приликом поклоничког путовања овом јеванђељу. Друга могућност је да је он дао новац да се упише његово име и у том случају то би његово име забележио посредник. Треба рећи да овај поступак српског кнеза није био усамљен, већ су и остали владари и знамените личности од краја VIII до краја X века се уписивале у ово јеванђеље било лично било преко посредника. Овај податак сведочи о постојању култа књиге који је морао да постоји код Срба већ крајем IX века. Свакако да разлози постојања култа, нису били књижевни већ пре свега религиозно-хришћански али мора се истаћи да је предмет култа била књига, да је српски владар постојање култа књиге прихватио и тако је његово име остало забележено у овој књизи и да је то само могло да подстакне настанак и развој библиотеке код Срба (Радојичић, 1967: 24–27).⁶

Музика и музички инструменти. Музичка традиција има елементе које су Словени донели из своје постојбине и који су, с обзиром на то да постоје и данас, постојали у у наведеном периоду. Један од њих је и облик игре – коло (Gavazzi, 1959: 3–10). Симоката спомиње да су Словени имали тамбуре (Теофилакта Симоката, 1955: 111), а легенда каже да су имали и свирале. Лубор Нидерле наводи да су на старим сликама, уз пастира, представљани и његови стални атрибути: свирала и пас (Марковић, 1987: 12).

⁶ То јеванђеље се од 1409. године чува у месту Чедату (Cividale) у покрајни Удине због чега је прозвано Чедадско јеванђеље (Evangelium Cividalese). Где се пре тога налазило није познато али је то било у сваком случају у неком манастиру.

Социјални односи. Приликом читања и анализе Псеудо Маврикија и Лава VI Мудрог, срећемо се са постојањем крвне освете код Словена. Претпоставља се да је постојала и код Срба у то време. Она се превладала системом композиције, који није непосредно доказан код Срба, али је доказан посредно – постојањем глоба. Када се обрађује Петар Гојниковић, наводи се склапање кумства, а приликом обрађивања краља Бодина и побратимства са Рајмоном Тулским. То је прилика да се објасни појам, значање и облици умира као начин решавања спорова. Упознају се студенти са кумством и побратимством као алтернативом освете, али и као највишом фазом у развоју умира (Псеудо Маврикије, 1955: 131–132; Лав VI, 1955: 260; 1959: 52–53; Тарановски, 1931: 1–7; Ћићковић, 1971: 255–274; Павковић, 1977: 627–632).

У раном средњем веку, претпостављала се, да је постојала и спрега – облик удруживања код кога се два сељака, који појединачно немају довољно стокe или оруђа за рад, удружују, обично на годину дана и помажу један друго. Спрега је такође део словенске традиције и баштине (Gavazzi, 1959: 3–10). Наиме, када се наводи плаћање пореза за време Самуила и након обнове византијске власти на Балкану, пореска основица је била пар волова. Пошто се може претпоставити да свако домаћинство није имало по пар волова, а како није могуће претпоставити да порез нису плаћали, мора се претпоставити да је тај проблем решаван спрегом (Склица, 1966: 152–153).

Упознавање етнолошких садржаја омогућава да се потпуније сагледа појављивање Словена, и следствено томе Срба, на историјској позорници, упозна њихова материјална култура, куће, кућни предмети, што је неопходно да би се упознао њихов материјални развој, затим вера, религија, обреди сахрањивања, музички инструменти, да би се упознала духовна култура, и на крају али не последње по значају социјални односи, односно пре свега развој права и правне свести. Врло је важно што се показује да се умир појављује као замена за освету већ у IX веку, јер ће то омогућити да велики жупан Стефан Немања пропише да је решавање спора за убиство резерват владаревог суда, чиме је практично крвна освета укинута, као дозвољена у Рашкој (Ћекић, 2012: 39–46). Уједно етнолошка сазнања нам померају територију на којој су Срби живели али и показује, да свуда где су живели нису имали своју државу.

Литература

- Gesta regum Sclavorum*, том I. (2009). Превела и приредила Драгана Кунчер, Београд, Никшић: Историјски институт, манастир Острог.
1959. обрадио Божидар Ферјанчић, ур. Георгије Острогорски. *Византијски извори за историју народа Југославије* том II, Београд: Византолошки институт САНУ.
- Бајаловић-Хаци Пешић, М. (1999). Керамика. У С. Ћирковић и Р. Михаљчић (прир.) *Лексикон српског средњег века*. Београд: Knowledge, 288–289.
- Бандић, Д. (1991). *Народна религија Срба у 100 појмова*. Београд: Нолит.

- Босић, М. (1981). Рибарске справе и алати у Војводини. *Рад војвођанских музеја*, 27, 1–121.
- Vasiljev, S. (2003). *Mitologija i religija drevnih Slovena*. Београд: „Деčićа књига“.
- Vlahović, P. (1983). *Etnologija Jugoslavije, Etnogeneza naroda Jugoslavije I deo*. Београд: Филозофски факултет.
- Gavazzi, M. (1959). *Sudbina stare slavenske baštine kod Južnih Slovena*. Београд: Библиотека Етнолошког друштва Југославије.
- Ђекић, Ђ. (2012). Настава националне историје средњег века на новосадском и нишком Филозофском факултету на катедри – департману за историју, *Криза и перспектива знања и науке* 2, Ниш, 235–252.
- Ђекић, Ђ. (2012). Српско средњовековно право: од освете до резервата судских, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 138, 39–46.
- Djekić, M. (1988). Prilog proučavanju somborskih salaša – salaško naselje Rančevo i salaš Strilić. *Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine*, XV, 152–156.
- Ердељановић, Ј. (1992). *Срби у Банату: насеља и становништво*. Нови Сад: Матица српска.
- Зечевић, С. (1969). Легенда о вучјем пастиру и хромом вуку, *Народно стваралаштво*, 29–32, 339–346.
- Зечевић, С. (2008). *Митска бића српских предања*. Београд: Службени гласник.
- Јанковић, Ђ. (1997). *Погреб Срба у раном средњем веку*, Труды VI Международнога Конгресса славянской археологии. Том 1: Проблемы славянской археологии, Москва 1997, 382–393.
- Лав VI. (1955). Прев. и ком. Бариша Крекић. ур. Георгије Острогорски. *Византијски извори за историју народа Југославије*. том I, Београд: Византолошки институт САНУ, 257–261.
- Леже, Ј. (1984). *Slovenska mitologija*, prev. R. Agatovnović. Београд: Grafos.
- Lovmjanjski, H. (1996). *Religija Slovena*, prev. B. Rajčić. Београд: Библиотека XX века.
- Mandić, O. (1954). *Od kulta lubanje do kršćanstva*. Загреб: Matica hrvatska.
- Марковић, З. (1987). *Народни музички инструменти*. Београд: Етнографски музеј.
- Поповић, М. (1999). Алати. У С. Ћирковић и Р. Михалчић (прир.) *Лексикон српског средњег века*. Београд: Knowledge, 6–10.
- Равковић, Н. (1977). Питање првобитног умира крвне освете. *Balkanica*, VIII, 627–632.
- Полихроније, С. (1898). Подаци за историју старе српске књижевности, *Летопис Матице српске*, свеска друга, 135–144.
- Приск. (1955). прев. и ком. Фрањо Баришић. ур. Георгије Острогорски. *Византијски извори за историју народа Југославије*. том I, Београд: Византолошки институт САНУ, 7–16.
- Псеудо Маврикије. (1955). Прев. и ком. Ф. Баришић и Б. Крекић. ур. Георгије Острогорски. *Византијски извори за историју народа Југославије*. том I, Београд: Византолошки институт САНУ, 127–141.
- Псеудо, Цезарије. (1955). Прев. и ком. Фрањо Баришић. ур. Георгије Острогорски. *Византијски извори за историју народа Југославије*. том I, Београд: Византолошки институт САНУ, 1–6.

- Пурковић, М. Ал. (1971). *Загонетни гроб у Раваници*. Виндзор.
- Радојичић, Ђ. Сп. (1967). Име српског кнеза Прибислава (891–892) на чедадском јеванђељу, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад: Матица српска, 24–27.
- Склица, Ј. (1966). Прев. и ком. Јадранко Ферлуга. ур. Георгије Острогорски и Фрањо Баришић. *Византијски извори за историју народа Југославије*. том III, Београд: Византолошки институт САНУ, 51–172.
- Станојев, Н. (1996). *Средњовековна сеоска насеља од V до XV века у Војводини*. Нови Сад: Музеј Војводине.
- Тарановски, Т. (1931). *Историја српског права у немањихкој држави*, део: II. Београд: Геца Кон.
- Теофилакт, С. (1955). Прев. и ком. Ф. Баришић и М. Марковић. ур. Георгије Острогорски. *Византијски извори за историју народа Југославије*. том I, Београд: Византолошки институт САНУ, 103–126.
- Токарјев, S. A. (1978). *Rani oblici religije i njihov razvoj*. прев. М. Milinković. Sarajevo: Svetlost.
- Трифуновић, С. (1997). Словенска насеља V–VIII века у Бачкој и Банату. *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*. Том 1: Проблемы славянской археологии, Москва, 173–185.
- Чајкановић, В. (1994). *О врховном богу у старој српској религији*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Чајкановић, В. (2003). *Стара српска религија и митологија*. Ниш: Просвета.
- Ћићковић, V. (1971). Krvna osveta u srednjevekovnom bosanskom pravu. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XIX, 255–274.
- Филиповић, М. С. (1954). Левират и сорорат код Срба, Хрвата и Арбанаса, *Рад војвођанских музеја*, 3, 139–146.
- Филиповић, М. С. (1959). Спаљивање мртвих код Јужних Словена, *Рад војвођанских музеја*, 8, 119–133.

Đorđe Đekić

SIGNIFICANCE OF ETHNOLOGY IN THE TEACHING HISTORY OF SERBS BY THE END OF THE 11th CENTURY CURRICULUM

Summary: Learning about the earliest history of Serbs could not be complete enough without introducing the Slavic ethnogenesis and the spiritual culture. Learning about the spiritual culture, the students are, in broad outlines, introduced to Slavic and Serbian demonology, polytheism, the cult of wolf and the ways burials were conducted. They also get to know about the tangible culture, above all about housing, ways of building

the houses, how a dwelling place used to be decided upon, the pottery and the diet. Then they learn about social relations like the blood feud, appeasement (blood brothers and oaths). As a special curiosity is a cult of the book, the so-called Gospel of Cividale, late 9th and early 10th century.

ЕТНОЛОГИЈА У ОБРАЗОВНОМ И НАУЧНОМ ПРОЦЕСУ ОД ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ ДО ДАНАС

Сажетак: Задатак овога рада је да пре свега укратко представи развојни пут етнологије као образовне и научне дисциплине у Србији, мада су се на овом послу и задатку до сада у разним варијантама исказали многи наши етнолози и антрополози.

Подужи је списак свих оних који су након Доситеја и Вука дали свој пун допринос развоју ове научне дисциплине код нас. У окриљу Велике школе настала је и етнологија као универзитетска наука. Схватања о њеном предмету и циљевима мењали су се, а методи научног рада усавршавали.

Током последњих двадесетак година у Србији је дошло до видљивог пораста интересовања за етнолошка и антрополошка знања. Етнологија као научна дисциплина развила се у озбиљну и респекта достојну науку.

Кључне речи: етнологија, антропологија, историјски пресек, истакнути појединци, институције, издавачка делатност

Жеља искрена, а простора мањка. То што је простора мало само доказује да је тема важна и о задатом се има штошта беседити, вредно и од значаја за развој науке у Србији. Чињеница је да се до данашњих дана бар када је у питању етнологија и антропологија као научна дисциплина све значајније одвијало и развијало само у једном језгру – Београду. Велики помак у научном и образовном смислу био би када би се развој научних дисциплина етнологије и антропологије проширио и у оквиру неког другог универзитетског центра у Србији, достојно потврђујући зрелост ове гране науке и њено право ка ширењу, а самим тим и зрелост српског друштва у 21. веку. Примере оправданости ове можемо наћи у многим земљама у региону и шире, које су у последњим деценијама образовни процес из етнологије и антропологије зачели и проширили на више универзитетских центара у својим земљама.

Задатак овога рада је пре свега да укратко представи развојни пут етнологије у Србији од њених почетака до данас.

„Корени етнологије у високошколским установама Србије знатно су дубљи од оног што се обично мисли. На жалост, ратне недаће и вихори који су столећима разрадили културна добра ове територијално мале али духовно и

¹ dragana.radojicic@ei.sanu.ac.rs

физички стојичке земље, оставили су нам само неке податке, који дозвољавају да се доста сигурно реконструише развој научне мисли током века, у чему је и етнологија имала завидно место“ (Влаховић, 1979: 9).

Методи научног рада усавршавали су се, а схватања о њеном предмету и циљевима мењали. Циљ рада је да етнологију прикаже кроз: стварање институција, истакнуте појединце носиоце едукативног и научног процеса, правце научних приступа и научну продукцију, од „науке о народу“ до научне и образовне конфигурације и валоризације етнологије и антропологије као научне дисциплине.

Данас се стање етнолошке/антрополошке науке у Србији може пратити на три нивоа: 1. етнолошко/антрополошка мрежа – научни програми и институције; 2. научна продукција – реализација и презентација научног рада; 3. научна конфигурација – разноврсност и правци научних приступа (Лукић Крстановић и Дивац, 2009: 202).

Са јасном визијом етнологије и антропологије данас своја знања пласирају широј друштвеној заједници, као аналитичари материјалног и нематеријалног културног наслеђа континуирано унапређују истраживачке капацитете.

„Наука о народу“

Што се целокупног развоја етнологије и дилема с тим у вези (почеци, теоријско-методолошки аспекти) тиче, чињеница је да су писци наше етнологије у већини случајева само наговештавали улогу просветитељства и објављених дела Доситеја Обрадовића, а почетке рада на пројекту „наука о народу“ у Србији додељивали Вуку Стефановићу Караџићу и настављачима његовог дела. Разлог томе лично видим у два стварима: као прво познавање или боље рећи тумачење 18. века код наших етнолога је фрагментарно, а као други разлог видим у чињеници да су једни за другима генерацијски у својим делима следили и наслањали се више или мање на виђења претходника, а и историјске околности развоју романтизма у Европи ишле су у прилог. Можда би почетни део овог више прегледног рада могао да се стави у контекст или раван – између Доситеја и Вука или са Доситејем и Вуком имајући у виду значај стварање и развој првих институција у периоду њиховог делања, што је имало утицај на развој етнологије у Србији.

„У циљу бољег разумевања ове проблематике истичем да етнографска писана грађа, нужно поприма и природу архивског материјала, зато је и сасвим природно да су се током времена и историјског развоја етнологије схватања о њеном предмету и циљевима мењали, а методи научног рада усавршавали“ (Павковић, 1992: 15).

Развој етнологије се углавном одвијао као и у другим земљама на Балкану, а своје корене црпила је у зависности од приступа у средњовековним списима разних врста, документима, извештајима, путописима из турског раздобља, итд. „Тек од епохе Рационализма наука о народу није више у зависности од случајности, јер

се, особито од краја XVIII века наовамо постепено назире одређени систем и одговарајући научни дух. У том раздобљу популаришу се научна достигнућа у свету, ради на просвећивању народа, изобличавању сујевјерја и потискивању свега што спречава општи друштвени прогрес. О томе сведоче дела З. Орфелина, Д. Обрадовића, А. Велизића, А. Стојковића и других.“ (Влаховић, 1987: 9).

Историја науке код Срба показује да је XVIII век био век правог препорода научне литературе, односно век у коме међу Србе стиже вест о постојању научних сазнања, као и веома прецизне информације из појединих области науке, истиче И. Ковачевић у првом тому монографије *Историја српске етнологије, Просветитељство* (Ковачевић, 2001, I: 7–53).

Први и велики поборник рационализма и просветитељства код Срба је Доситеј Обрадовић, који је у српску културу унео рационалистичке погледе и „култ“ науке XVIII века, залажући се за напредак српског друштва (Исто, 25).

Овде је потребно нагласити да је српско просветитељство настало насилним прекидом руско-српских културних веза због чега су Срби били принуђени да се образују у протестантским гимназијама и универзитетима у Аустрији и Немачкој. Прва знања су Србима стигла управо у периоду руско-српских културних веза преко зборника калуђера Спиридона, рукописа уџбеника географије Ј. Рајића и Орфелиновог „Славено-сербског магацина“ (Исто, 27).

На изузетну важност и значај етнолошког рада Доситеја Обрадовића указао је М. Костић у делу *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*. Овде као пример наглашавам само пар Костићевих ставова. Он каже да је Доситеј као велико друштвено зло свога доба видео уживање у луксузу и моди, која се тада нагло почела ширити у нашем народу, нарочито по варошима, „по оном познатом социолошком правилу, да се рђаве стране цивилизације увек брже шире него добре.“ (Костић, 1952: 168). Доситеј држави и владару признаје право посредовања и реформисања без разлике у свим гранама државног живота, како у школи и просвети, тако и у цркви. У дубини душе он је био демократски настројен, искрено је саосећао све социјалне неправде ондашњег терезијанско-јозефинског класног друштвеног поретка и бунио се против „велике господе“, која живи на рачун сиротиње..У наше друштво 18. века он уноси и ново схватање нације и национализма, био је хуманиста и космополит, њему су сви народи једнаки, каже М. Костић (Исто, 167). Као и многи други филозофи и писци просветитељства, он разматра узроке и начине настанка друштва, а његово разматрање динамике културе односи се на оно кључно питање даљег развоја културе (Ковачевић, 2001, I: 49–252).

Борба за национално ослобођење у Србији и устанци 1804 и 1815. године дали су снажан допринос процвату романтичарских идеја. Јака народна традиција представљала је, такође, одличну подлогу романтичарском окретању прошлости (Исто, II, 11). Вук Ст. Караџић је човек који је потекао из народа, а учесник је I српског устанка. „Иако је Вук С. Караџић врло успешно био започео сакупљање наше народне традиције и описивање нашега народа и његове културе, и ако је при том имао и помагача из народа, ипак интерес за те ствари за дуго није постао општи.“ (Дробњаковић, 1926: 45).

Цела прва половина XIX века испуњена је готово искључиво Вуковим радом на етнографији, велики допринос пружили су и његови помагачи-следбеници: Вук Врчевић, Вид Вулетић Вукасовић и Милан Милићевић. Од 1814. године, када је у Бечу оштампана *Мала простонародна славено-сербска песмарица*, па кроз два његова рада *Ковчежић за језик, историју и обичаје Срба, сва три закона и Живот и обичаји народа српског* од нарочитог је значаја за проучавање развоја српске етнологије (Исто, 28).

О Вуку и његовом делу до сада су написане бројне расправе и студије. Његов живот и дело подробно је обрадио Љ. Стојановић, а готово да нема етнолога који га није цитирао на овај или онај начин. Књижевно и научно дело Вуково посвећено је проучавању народа и народног живота. Његова делатност пада у време када се етнологија у нас и у свету тек формирала као наука. У видно поље његовог проучавања ушли су и друштвени односи, он обичаје схвата веома широко; под овим појмом обухвата и веровања („митологију“), разне установе, медицину. Обичајима у духу романтичарске тенденције придаје велики значај. По Вуку обичаје напуштају само они који су се „отуђили од народа“. Изучавао је језик и обичаје, начин живљења, прикупљао све врсте народних умотворина, сабирао податке из историје, географије, обичаја, права. Умотворине српског народа сакупљао је по свим областима где су Срби живели без обзира на ондашње границе и веру. „Вук је као што је познато живио у доба ’просветитељства и романтизма’ противио се вештачком одржавању обичаја, али и њиховом насилном укидању.“ (Влаховић, 1987: 16–23).

„Велики труд Вука Карацића створио је прве предуслове за формирање етнологије код нас. Истовремено његов је утицај у великој мери детерминисао правце њеног развоја. Сигурно је да снага Вуковог утицаја произилази из одушевљења које је његов рад изазвао у романтичарским круговима на Западу, првенствено у Аустрији и Немачкој.“ (Ковачевић, 2001, II: 15).

Вук је поштовалац свега традиционалнога у народу, с пијететом трага за „живом старином“ у народу, систематски је прикупља и објављује.

Не треба превише мудрости да дела Доситеја и Вука значајна за нашу дисциплину сагледамо у историјском контексту, без бављења оним што ни Доситеј није ценио – произвољношћу и пуким нагађањем.

Овом приликом није било могуће изнети податке о раду: А. Стојковића, М. Видаковића и Ј. Вујића са којима је Вук водио полемику.

Значај овога рада је утолико већи што пада у време пре стварања књижевних и научних установа код Срба. О Вуку и његовом делу до сада су написане бројне расправе и студије.

Од Велике школе до данас

Од увођења етнологије у наставни процес на Великој школи преко оснивања Етнолошког семинара на Филозофском факултету у Београду, данас Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, одшколовале су се генерације врских етнолога.

Велику школу 1863. године чинила су три факултета: Филозофски, Правни и Технички, а планом Филозофског факултета било је предвиђено да се уз упоредну географију слуша и етнологија као општи предмет. Развоју етнологије осамдесетих и деведесетих година XIX века допринео је и сплет разних околности. У то време се покрећу часописи са научном садржином, оснивају се значајне културне и научне установе, које својим радом доприносе и помажу развој етнологије. Истакнуто место припада великом научнику прегоаоцу и ствараоцу Стојану Новаковићу који усмерава ток истраживачког рада не само у времену његовог делања него и знатно испред њега. У крилу Велике школе израсла је и етнологија на степен универзитетске науке. Школске 1890/91. године етнологија постаје са географијом нераздвојан предмет који се изучавао на трећој години, упоредо са другим историјским дисциплинама. На реорганизованом Филозофском факултету, раније Великој школи, организована је прва катедра на Балкану, а потом Семинар за етнологију као претече Одељења за етнологију Филозофског факултета у Београду садашњег Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду (Влаховић, 1979: 12).

Уредбом Филозофског факултета од 1. фебруара 1906. године одређено је да се етнологија с етнографијом изучава и полаже као главни предмет, тј. на VI студијској групи, заједно са антропогеографијом. Уредбом из 1926. године етнологија са етнографијом постаје XIV студијска група Филозофског факултета у Београду, да би општом уредбом о универзитетима од 11. децембра 1930. године била основана катедра за етнологију (општу и националну). Школске 1930/31. године етнологија је уведена и у VII разред гимназије као предмет.

Први стални наставници били су Јован Ердељановић и Тихомир Ђорђевић, наши најистакнутији етнологи пре Другог светског рата, који су 1906. године изабрани за доценте на Филозофском факултету у Београду (Исто, 16–19).

Кључно место на Великој школи припада географу и антропогеографу Јовану Цвијићу, председнику Српске краљевске академије, и његовом преданом раду, „трагању по неисцрпним дубинама народних предања, народног живота и народне културе“ (Дробњаковић, 1926: 31). Од тренутка када је на Великој школи (1895) почео да држи курс из етнографије, отпочиње његов енергичан и организован научни рад на овом пољу, који је резултирао обимним научним делом посебно у завршној синтези *Балканско полуострво*.

Јован Ердељановић, етнолог и антропогеограф, био је члан Српске краљевске академије, чувен је по истраживању народне религије, динарског племенског друштва. Као еволуциониста бавио се питањима порекла религије и етничким питањима, као и теоријско-методолошким питањима, карактеристичним за његово време. Боравио је у великим универзитетским центрима – Бечу, Берлину, Лајпцигу и Прагу.

Своје ставове је први пут изложио у уџбенику *Основи етнологије* 1932. године, а у раду *Етнологија у средњим школама*, објаснио је улогу и значај етнологије у образовању омладине (Влаховић, 1987: 122).

Заједно са Тихомиром Ђорђевићем саставио је *Упутства за испитивање народног живота*, за свештенике, учитеље и друге, у селима. Јован Цвијић,

Тихомир П. Ђорђевић и Јован Ердѣљановић били су први учитељи генерацијама које су сарађивале на *Српском етнографском зборнику* и тако стварали незаобилазну збирку радова незаобилазних и од великог значаја за нашу науку.

Потребно је нагласити да су крајем XIX века развоју етнологије свој допринос дали поред Јована Цвијића, Милан Ђ. Милићевић, Михаило Петровић, Јован Жујовић, Никола Вулић, Станоје Станојевић, Павле Поповић, Милоје Васић, те њихови следбеници: Јован Ердѣљановић, Тихомир П. Ђорђевић, Сима Тројановић, Јефто Дедијер, Глиша Елезовић, Атанасије Пејатовић, Светозар Томић и други.

Подужи је списак свих оних који су након Вука и Доситеја дали свој пуни допринос развоју ове научне дисциплине код нас – о свима њима је писано, а посебно академик Петар Влаховић у монографији *Писци наше етнологије и антропологије*. Споменимо бар неке поред већ наведених: Веселин Чајкановић, Владимир Ђорђевић, Миленко Филиповић, Сима Тројановић, Војислав Радовановић, Душан Недељковић, Атанасије Урошевић, Сретен Вукосављевић, Митар Влаховић, Милисав Лутовац, Шпиро Кулишић, Боривоје Дробњаковић, Мирко Барјактаровић, Петар Влаховић, Ђурђица Петровић, Сребрица Кнежевић, Никола Павковић, Душан Бандић, и други.

Било је потребно да протекне преко педесет година од када се етнологија усталичила на Филозофском факултету у Београду па да се појави први универзитетски уџбеник за тај предмет. Као приручници за општу етнологију коришћени су: Шурцова *Етнологија* у преводу проф. Тихомира Р. Ђорђевића (Београд, прво издање 1907, друго 1931) и од проф. Јована Ердѣљановића: *Основе етнологије* (Београд, 1932) све до појављивања *Етнологије народа Југославије* у Београду 1960. године проф. Боривоја Дробњаковића. У предговору овог универзитетског уџбеника пише: „Проф. Ђорђевић је у предговору свога превода указао, да је њиме хтео да пробуди интерес за етнологију, а проф. Ердѣљановић да његова Етнологија ’ послужи за поуку нашој омладини како средњих тако и виших школа... и да помогне развијању интереса за етнологију у ширим круговима нашег образованог света’... Студенти су 1955. и 1957. г. издали неауторизована скрипта Општа и посебна етнологија, од проф. Мирка Барјактаровића. И док овако стојимо са уџбеницима, у много повољнијим смо приликама у погледу богатства како етнолошке тако и литературе помоћних наука“, пише проф. Дробњаковић давне 1959. године (Дробњаковић, 1960: 5–6).

Одељење за етнологију Филозофског факултета Универзитета у Београду је 1990. године допунило свој назив у Одељење за етнологију и антропологију „административно обележивши значајне теоријско-методолошке промене које су дисциплину из традиционално оријентисаног проучавања искључиво националне културе трансформисале у савремену социо-културну анализу друштвене стварности и културне разноврсности на националном, регионалном и глобалном нивоу... О стабилном путу и преданом ангажману на професионализацији и јавној препознатљивости образовног профила етнолог-антрополог, дипломирани етнолог-антрополог – мастер и доктор етнологије-антропологије, сведочи и динамична продукција (обнављање часописа *Етноантрополошки проблеми*,

покретање часописа *Антропологија* континуирано)... као и координисани рад на препознатљивости и јавном признању чињенице да етнологи и антрополози нису само некритички 'чувари' већ и професионални аналитичари материјалне и нематеријалне културне баштине речи су проф. др Милоша Миленковића са Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду. Због специфичне интердисциплинарне отворености и унутардисциплинарне повезаности антропологије, наставници, сарадници и истраживачи сарађују на темама као што су културни идентитети, политичка и културна транзиција, материјална и нематеријална културна баштина, мултикултурализам, глобализација, нови религијски покрети и др. Наставни планови на Одељењу у континуираној су трансформацији од 2002. године. (<http://www.f.bg.ac.rs/>). Одељење издаје часописе: *Етноантрополошки проблеми* и *Антропологија*.

Посебни курсеви предавања за ученике средњих школа и њихова истраживачка обука већ више од деценије одржавају се у и оквиру истраживачког центра Петница.

Други битни оквир кроз који треба проучавати развој етнологије у Србији је формирање удружења и институција.

Прве кораке „наука о народу“ остварила је формирањем удружења и институција. Установа која је у Србији подржала и прихватила рад на проучавању народа и народног живота је Матица српска (основана у Пешти 1826, а од 1864. пресељена је у Нови Сад). Уредник *Летописа* Јован Суботић обраћао се тридесетих година 19. века „србским списатељима“ да из народа прикупљају етнографску грађу.

Друштво српске словесности основано је у Београду 1841. године и од 1847. издаје *Гласник*. Своју десету књигу *Гласника* Друштво је посветило народним песмама: *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*, које је сакупио Валтазар Богишић. Српско учено друштво заменило је рад Друштва 1864. године када отпочиње његов рад (Дробњаковић, 1926: 46).

Као лицејац, Јеврем Грујић је био један од оснивача Дружине младежи српске (основан на Видовдан 1847) био је њен председник, а сарађивао је и са српским омладинским покретом у Угарској, значајан по свом делу *Успомене* и сакупљању етнографске грађе. Сматран је најбољим познаваоцем постојећих закона па је стога 1855. био изабран за члана Друштва српске словесности, а 1869. за члана Српског ученог друштва, а пред крај живота је постао члан Српске краљевске академије, данас Српске академије наука и уметности (Павковић, 1992: 1–8).

Од часописа који су обележили и развојни пут етнологије, треба споменути: *Даницу илирску* (1835–1853), *Зору далматинску* (1844–1848), *Српско далматински магазин* (Карловци-Задар, 1836–1873) и *Србски летопис*, односно *Летопис Матице српске* који излази и дан-данас.

Етнологија као научна дисциплина од истраживаног времена до данас се развила у озбиљну и респекта достојну науку.

Посебно место у развоју етнологије у Србији припада Етнографском музеју у Београду. Залагањем историчара Стојана Новаковића, редовног члан

Српског ученог друштва, на основу чијег идејног решења и предлога је основан Етнографски музеј у Београду 1901. године, издвајањем Етнографског одељења из оквира Народног музеја. Разноврсни етнографски предмети бројне музеалије смештене су у Задужбину Стевче Михајловића – кућу коју је Михајловић тестаментом завештао „народу србском“. Др Сима Тројановић постављен је за првог управника Музеја, а први кустос био је Никола Зега. Прва стална изложба Етнографског музеја отворена је 20. септембра 1904. године поводом прославе стогодишњице Првог српског устанка.

На самом почетку рада Етнографски музеј велику пажњу посвећује откупу предмета на терену у Србији и суседним земљама у којима је живео српски народ. Први светски рат у неповрат је однео велики број експоната, документацију и библиотеку. Музејски предмети су запаковани и склоњени из дотадашње зграде Музеја током Другог светског рата, а по окончању рата Музеј је пресељен у зграду Београдске берзе на Студентском тргу број 13, где се и данас налази. На званичној интернет страници Етнографског музеја пише: „Данас се у збиркама Музеја чува око 200.000 музеалија међу којима је више од 56.000 етнографских предмета. Од оснивања Музеја до данас стручно се прикупљају и проучавају музејски предмети и етногенетски процеси, традиционална материјална култура, друштвени односи и породични живот, обичаји, веровања и народно стваралаштво. Проучавају се обележја српске културе, али и обележја других етничких заједница које живе у суседству. Осим прикупљања експоната, од шездесетих година XX века, као сталан вид рада у Музеју, уводи се тимско истраживање етнографских области североисточне и западне Србије. Резултати истраживања објављују се у стручним и научним часописима и каталозима. Истакнуто место припада *Зборнику Етнографског музеја у Београду*“ (<http://www.etnografskimuzej.rs/>).

У Етнографском музеју у Београду са великим успехом до сада је, поред осам сталних поставки, организовано више стотина повремених изложби у земљи и свету. *Народна култура Срба у XIX и XX веку* је назив осме сталне изложбе постављене 2001. године.

Преко две деценије Музеј је надалеко препознатљив и по Међународном фестивалу етнологског филма, који се сваке године одржава са све већим бројем учесника из целог света. Бројне су активности које високо репрезентују ову националну установу културе у Србији, као што су: радионице за децу и одрасле, предавања, представљања књига и концерти. Годишња скупштина ИКОМ-овог Комитета за костим (ИКОМ Costume Comitee), одржана је 2011. године, а руководилац пројекта била је др Мирјана Менковић. Центар за нематеријално културно наслеђе основан је 2012. године.

Главне активности заштите и презентације културних артефаката и културне баштине у Србији води Етнографски музеј у Београду, као и регионални музеји у Новом Саду, Крушевцу, Чачку, Краљеву, Зајечару, Књажевцу, Нишу, Пироту, Зрењанину, Шапцу, Ваљеву и др. Етнографски музејски програми и истраживачка делатност одвијају се и у оквиру Музеја афричке ументости у Београду. Музејска делатност подразумева разноврсне програме репрезента-

ције: изложбе, предавања, музичко-сценске манифестације, етно радионице и сл. (Лукић Крстановић и Дивац, 2009: 204).

Десетог јула 1947. године донета је одлука о оснивању Етнографског института Српске академије наука и уметности, чији је првобитни задатак био да „организује систематско и планско проучавање насеља и порекла становништва, народног живота, обичаја и веровања, као и фолклора у нашој земљи и код наших народа“. Још давне 1894. године, на предлог академика Стојана Новаковића, Етнографски одбор при Српској краљевској академији (СКА) почео је са штампањем Српског етнографског зборника (СЕЗБ), са циљем да се у њему објављују резултати истраживања живота и обичаја српског народа. Издавање Српског етнографског зборника представљало је наставак и темељито проширење делатности Друштва српске словесности (основаног 1847) и Српског ученог друштва (основаног 1865), у чијим су издањима били заступљени описи српских предеоних целина. Програм систематских и стручних етнографских истраживања на основу упитника уведен је у СКА 1886. године (Прелић, 2008: 9–12).

Током готово седам деценија постојања Етнографског института САНУ, његовим радом су руководили бројни истакнути научници, професори и академици: Војислав Радовановић, Боривоје Дробњаковић, Мирко Барјактаровић, Бранислав Којић, Атанасије Урошевић, Милорад Васовић, Петар Влаховић, Милка Јовановић, Десанка Николић, Душан Бандић, Никола Пантелић и Драгана Радојичић. Свој допринос раду Института давали су научници: Александар Белић, Душан Недељковић, Александар Дероко, Миленко С. Филиповић, Петар Ж. Петровић, Драгослав Антонијевић, као и многи други вредни прегаоци. Данас Институт има стручан и подмлађен истраживачки тим.

Делатност Етнографског института САНУ, као једине искључиво научне установе у Србији, усмерена је на истраживачки рад у оквиру научних пројеката, где посебно место припада комплексним теренским истраживањима, те систематским етнолошко-антрополошким проучавањем становништва Србије, као и културе српског народа у земљи и расејању. У оквиру пројеката Института проучавају се историјски и савремени културни и друштвени процеси и феномени везани за различите врсте индивидуалних и колективних идентитетских стратегија. (Радојичић, 2007: 9–11).

Истраживачи запослени у Етнографском институту усмерени су ка истраживању традиционалних и модерних образаца и вредности народне културе (материјалне, социјалне и духовне), те утврђивању правилности културних промена изазваних локалним и глобалним трансформацијама и друштвеним, економским и политичким токовима. Стратегија научно-истраживачког рада Етнографског института подразумева стално осавремењивање и унапређивање методолошког и теоријског рада, као и рада на регионалним, тематским и општим етнолошким/антрополошким темама и проблемима.

У Етнографском институту САНУ сакупљена је и објављена обимна етнографска грађа. Организовани су бројни научни скупови. Негују се међународна сарадња и богата издавачка делатност. У темеље данашњег Института

као модерне, отворене и перспективне научно-истраживачке установе, уграђен је вредан рад генерација преданих истраживача и научника. У односу на организацију и садржај истраживања рад Етнографског института може се поделити у више целина. До половине осамдесетих година XX века истраживана је цела територија Србије и то у области фундаменталних етничких истраживања: етничка слика области; култура становања; градитељство; привреда; обичаји; фолклор; истраживања трансформација културе насталих услед индустријализације и урбанизације и великих јавних радова (на пример, изградња колубарског басена, ХЕ Ђердап и пруге Београд-Бар). Такође, започето је и проучавање урбаних средина. Истраживања су систематски организована, а њихови резултати представљани у издањима Института (Прелић, 2008: 17).

Етнографски институт САНУ од 1950. године издаје *Зборник радова Етнографског института САНУ*, у коме се углавном налазе тематски сродни радови, као и саопштења са научних скупова, али и *Посебна издања*, која су посвећена тематским и обласним монографијама, расправама и грађи. Године 1952. Институт покреће и сопствени *Гласник*, а од 1980. године почињу да излазе и издања на страним језицима. Радови и студије објављивани у оквиру ових публикација настајали су као резултат истраживања на различитим пројектима, као на пример: *Стално праћење промена у народној култури*, *Етничке и етнолошке одлике становништва Србије*, *Етнолошко проучавање иселјеништва из Србије*, *Етнолошко проучавање урбаних средина*, *Етнологија српског народа и Србије*, *Срби ван Србије и националне мањине на тлу Србије* итд. (Исто, 20).

У Етнографском институту САНУ сакупљена је и објављена обимна етнографска грађа. Организовани су бројни научни скупови, а посебна пажња посвећује се међународној сарадњи.

Током последњих двадесетак година у Србији је дошло до видљивог пораста интересовања за етнолошка и антрополошка знања. Постојећи, етнолошки материјал показао се као драгоцен путоказ за разумевање актуелних процеса, док су новија етнолошка проучавања, посебно захваљујући специфичној методологији истраживања, пружила релевантне увиде у могуће правце даљег усложњавања стварности. С друге стране, с обзиром на сложеност културних феномена, антропологија се појавила као дисциплина са најадекватнијим аналитичким апаратом, отварајући могућност и позивајући на њихово вишеслојно ишчитавање.

Данас се „етнолошке активности континуирано одвијају у оквиру истраживачких, едукативних, музејских и издавачких програма, те програма научне комуникације и презентације (конгреси, симпозијуми, конференције). Ови програми су део институционалних и тимских стратегија, али су, пре свега, подстакнути индивидуалним иницијативама. Главни носиоци и координатори истраживачких програма су Етнографски институт Српске академије наука и уметности (ЕИ САНУ), и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду (ОЕА ФФ). У оквиру Етнографског музеја у Београду (ЕМ) и Балканолошког института САНУ, као и регионалних музејских

и културних установа, такође се спроводе истраживачки пројекти. Већина истраживачких програма фокусирана је на динамику савремених друштвених и културних процеса, али на континуитет и трансформације елемената традиције истраживачког рада из области етнологије/антропологије у Србији“ (Лукић Крстановић и Дивац, 2009: 203–204).

Много тога је урађено од Велике школе до данас, а ипак увек има нових простора за рад и истраживање на свим пољима друштвене стварности.

С обзиром на чињеницу да је студијски програм из етнологије и антропологије присутан само на једном универзитету у Србији, а имајући у виду потребу ка развоју свих делова Србије и интересовање које влада за ову науку, било би пожељно омогућити већу доступност споменутих знања, нудећи репрезентативан програм етнолошких и антрополошких студија и на неким другим универзитетима у Србији.

Литература

- Влаховић, П. (1987). Писци наше етнологије и антропологије, *Етноантрополошки проблеми I*, Београд: 1–301.
- Влаховић, П. (1979). Развој етнологије на Филозофском факултету у Београду од оснивања до Другог светског рата, *Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности XXVIII*, Београд: Етнографски институт САНУ, 9–19.
- Дробњаковић, Б. (1948). Српска етнографија од Вука Караџића до данас, *Музеји I*, Београд: 27–39.
- Дробњаковић, Б. (1960). *Етнологија народа Југославије, први део*, Београд: Научна књига, 9–41.
- Ђорђевић, Т. Р. (1926). Кратки преглед колективног рада на етнографском проучавању нашег народа, *Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. I*, Београд: Етнографски музеј, 45–53.
- Ђорђевић, Т. Р. (1984). Етнолошка наука у Јужних Словена, *Наш народни живот, том I*, Београд: Просвета, 9–37.
- Ердељановић, Ј. (1932). *Основе етнологије*, Београд: Издања задруге професорског друштва, 1–206.
- Ковачевић, И. (2001). *Историја српске етнологије I, просветитељство*, Београд: Етнолошка библиотека књ. 1, 1–261.
- Ковачевић, И. (2001). *Историја српске етнологије II, правци и одломци*, Београд: Етнолошка библиотека књ. 2, 1–276.
- Костић, М. (1952). Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века, *Посебна издања*, Београд: Српска академија наука, књ. СХС, Историјски институт, књ. 2, 8–76 и 166–176.
- Лукић Крстановић, М. и Дивац, З. (2009). Етнолошка/антрополошка научна продукција у периоду транзиције, *Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности LVII*, Београд: Етнографски институт САНУ, 201–221.

- Миленковић-Вуковић, Б. (2009). Библиографија: Етнолошка/антрополошка научна продукција у периоду транзиције, *Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности LVII*, Београд: Етнографски институт САНУ, 287–313.
- Павковић, Н. Ф. (1992). Етнографски записи Јеврема Грујића, критичко издање и превод необјављене архивске грађе, *Српски етнографски зборник ХСVI, Расправе и грађа књ. 10*, Београд: САНУ, 1–18.
- Прелић, М. (2008). Првих шездесет година Етнографског института САНУ (1947–2007): Осврт на пређени пут, *Слике културе некад и сад*, Зборник Етнографског института САНУ 24, Београд: Етнографски институт САНУ, 9–25.
- Радојичић, Д. (2007). Научно истраживачка делатност Етнографског института Српске академије наука и уметности, *Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности LV(2)*, Београд: Етнографски институт САНУ, 9–24.

Веб презентације

<http://www.anthroserbia.org/>

<http://www.etno-institut.co.rs/>

<http://www.etnografskimuzej.rs/>

<http://www.f.bg.ac.rs/>

Dragana S. Radojičić

ETHNOLOGY IN THE EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC PROCESS SINCE THE GREAT SCHOOL UNTIL TODAY

Summary: The aim of this work is to present the development path of ethnology as an educational and scientific discipline in Serbia.

There are so many people, who have, after Vuk and Dositej, greatly contributed to the development of this scientific discipline here. Under the wing of *The Great School* ethnology was raised to a level of a university science.

Understandings of its subjects and goals have changed within time, while the methods used have been improved. Today ethnologists and anthropologists are the “guardians”, researchers and analysts of non-material and material cultural heritage eager to share their knowledge at all social levels.

The state of ethnological/anthropological science in Serbia today can be monitored on three different levels: 1. ethnological/anthropological network- scientific programs and institutions; 2. scientific production-realization and presentation of scientific work; 3. scientific configuration-diversity and different scientific approaches.

Over the past twenty years the interest in ethnological and anthropological research has increased significantly in Serbia.

Ethnology has developed from a scientific discipline into a serious and valued science. It would be a great progress if the development of this scientific discipline could spread to other university centers in Serbia and not just in Belgrade. This would confirm its maturity, its right to evolve and spread as well as the strength of the Serbian society in the 21st century.

ЗАШТО СИН НАСЛЕЂУЈЕ ОЦА? – О ПРАВИЛИМА НАСЛЕЂИВАЊА У СРБИЈИ ДАНАС –

Сажетак: У Србији се данас приликом наслеђивања упоредо са законским прописима користе и обичајноправна правила. Паралелна примена законских норматива и обичајноправних правила буди посебно интересовање из више разлога али пре свега због тога јер државноправни легитимитет имају само закони грађанског права. Уједно између законских прописа и обичајноправних правила постоји колизија која је најевидентнија по питању наследних права жене. У раду настојим да са аспекта етнологије и антропологије образложим зашто у пракси долази до паралелне примене законских прописа и обичајноправних правила и зашто се појединци приликом законског наслеђивања углавном руководе обичајноправним правилима. Однос између обичајног и грађанског (официјелног) права анализирам у контексту који подразумева сагледавање утицаја правила сродничког система на наслеђивање. Наиме, у Србији се постојање крвног сродства између оставиоца и наследника јавља као примаран услов који мора да буде испуњен да би појединац могао да наследи. Поменуто правило постоји како у официјелном, тако и у оквиру обичајног права.

Показало се да је прихватање концепта о крвном сродству и агнатској филијацији као примарним сродничким односима и везама од суштинског значаја за разумевање примене обичајно правних правила код законског наслеђивања.^{2*}

Кључне речи: наслеђивање, обичајно право, закон, крвно сродство, патрилинеарност, агнатска филијација

1. Увод

Пракса коју затичемо код наслеђивања у такорећи целој Србији данас показује да се са законским нормативима примењују паралелно и обичајноправна правила.³ Њихова упоредна примена изазива посебну пажњу из више

¹ jadranka.djordjevic@ei.sanu.ac.rs

² Рад је урађен у оквиру пројекта 46017: *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног интернет портала – „Појмовник српске културе“*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

³ У питању су она обичајноправна правила која се у оквиру домаће правне и етнолошке литературе сврставају у оквире традицијског обичајног права (в. Павковић, 1983: 41–46), које

разлога, али пре свега због тога јер правни легитимитет имају само нормативи грађанског права. При том, грађанско право не признаје обичајно право као примаран извор права. Правила обичајног права могу да се користе једино у оквиру судске праксе и то као супсидијаран извор (в. Благојевић, 1974: 1–10). Међутим, обичајноправна правила се неретко користе код законског наслеђивања као да су примарнија од законских норматива. То чини целокупну ситуацију у вези са паралелном применом грађанског и обичајног права додатно инспиративном за истраживање. При том су правила једног и другог система у колизији и припадају структурно различитим правним системима (в. Крстић, 1972: 199–207; Павковић, 1982б: 123–141). Међутим, колизија између поменутих правила не подразумева њихову искључивост, као и немогућност њиховог међусобног утицаја и преплитања.⁴ У вези са тим је потребно казати и то да до паралелне примене грађанског и обичајног права не долази само у сфери наследног права, с тим да је њихова паралелна примена у тој сфери права врло изражена (в. Лукић, 1971: 145–159; Крстић, 1979; Павковић, 1983: 41–46; Павковић, 2003: 223–254; Гавриловић, 1987: 141–145; Гавриловић, 1989а: 43–71). Другим речима, код наслеђивања се јавља такоређи истим интензитетом од момента њене појаве (1844) до данас.⁵ Наведено се образлаже тиме што наслеђивање, посматрано у оквиру грађанског права, припада сегменту приватног права на које законодавство није вршило директан утицај, као што је то случај са административним и институционалним правом, рецимо (в. Гавриловић, 1987: 142). Самим тим је обичајном праву омогућено да се дуже и интензивније примењује у оквиру поменуте сфере грађанског права.

Наведена сазнања су ме подстакла на истраживање институције наслеђивања и наследне праксе која је присутна у Србији у социјалистичком и постсоцијалистичком периоду. С тим да се у тексту фокусирам на онај део истраживања који се тиче сагледавања везе између законске регулативе, правила обичајног права и патрилинеарног сродничког система. У том контексту настојим да објасним зашто долази до примене обичајноправних правила код законског наслеђивања. При том обичајно и грађанско право посматрам као сегменте ширег друштвеног и културног система.

познаје и примењује већина грађана Србије. Уједно је потребно имати у виду да ово обичајно право о којем је овде реч није универзално, односно није у примени код свих појединаца и етничких заједница које живе на простору данашње Србије. Наведено напомињем због тога јер у Србији наилазимо на примену и неких других обичајних и неофицијелних права која овом приликом нису узета у разматрање, као што је рецимо шеријатско право (в. Гавриловић, 1989б: 93–105).

⁴ О наведеном судим на основу домаће правне и етнолошке литературе, као и на основу сопствене емпиријске грађе.

⁵ Поменуте године је узакоњен Српски грађански законик. Претпостављам да се та година због тога доводи у везу са појавом правног дуализма у Србији (в. Павковић, 1983: 41).

2. Предмет истраживања

До паралелне примене обичајноправних правила и закона долази у оквиру судске праксе.⁶ Стога у тексту разматрам паралелну примену обичајног и грађанског права управо на нивоу поменуто праксе и то код законског наслеђивања (интестатског). У питању је наслеђивање које се односи на регулисање оставине у оквиру судског поступка, и то на оно наслеђивање које се обавља по основу закона, а не тестаментa, рецимо. За анализу законског наслеђивања сам се одлучила због тога што је оно – судећи по пракси коју затичем на терену у периоду који представља хронолошку одредницу рада – чешће присутно у пракси у односу на тестаментално наслеђивање.

Предмет рада представља уствари законско наслеђивање које се спроводи између оставиоца и његових наследника који припадају првом наследном реду. Следи да анализирам оне примере наслеђивања код којих се као наследници оставиоца јављају његови потомци, као и брачни партнер.⁷ У фокусу истраживања је било наслеђивање покретне и непокретне имовине (стан, кућа, пољопривредно имање, шума, аутомобил и томе слично) због тога јер наведена имовина чини саставни и такорећи неизоставан део заоставштине. Осим тога, до паралелне примене обичајноправних и законских правила долази само код наслеђивања покретне и непокретне имовине. Законска регулатива не познаје опцију наслеђивања презимена, славе и томе сличног. У питању су такозвана социјална и духовна добра чије наслеђивање се регулише у складу са обичајноправним правилима о чему је детаљно писао Н. Павковић (в. Павковић, 1982а: 25–39).

Проблем који посматрам је хронолошки лоциран у период од друге половине двадесетог до прве деценије двадесет првог века, док Србија представља просторни оквир истраживања. Рад се базира на теоријској и фактографској правној и етнолошкој, односно антрополошкој иностраној и домаћој литератури, али и на емпиријској грађи коју сам сакупила обављајући теренска истраживања у области јужне (Врање са околином) и западне Србије (Уб са околином), као и на подручју Београда у периоду од 1997. до 2009. године. Податке за остале делове Србије проналазим у домаћој етнолошкој и правној литератури (в. Барјактаровић, 1972: 48–52; Павковић, 1983: 41–46; Павковић, 2003: 223–254; Гавриловић, 1989а: 43–71; Пантелић, 1991; Лукић, 1971: 145–159; Крстић, 1979). Емпиријски материјал сам прикупила путем опсервације са партиципацијом. Наведено је подразумевало обављање разговора са саговорницима (посебну групу чине судије и адвокати) и консултовање судске архивске документације (оставински списи). У вези са тим наглашавам да сам на терену

⁶ У питању је она пракса која се спроводи у оквиру оставинског поступка приликом расправљања оставине.

⁷ Предмет рада је сужен на први наследни ред због тога јер се као наследници најчешће појављују управо потомци оставиоца. С тим да су изузети примери наслеђивања код којих се као наследници појављују потомци из првог брака оставиоца или потомци које је оставилац имао у невенчаној заједници.

била „учесник који посматра (observing participant)“ (Ивановић, 2005: 127), као и „посматрач који учествује у животу оних које изучава (participating observer)“ (Ивановић, 2005: 127). Извор података представљају, између осталог, и закони о наслеђивању. У питању су три закона о наслеђивању – из 1955., из 1974. и 1995. Између поменутих закона не постоје суштинске разлике по питању проблематике коју разматрам у раду. У тексту се позивам у првом реду на Закон о наслеђивању из 1995. године јер је најновији и дан-данас у примени.

3. Обичајноправна правила и закон – на нивоу теорије

Поједини домаћи етнологзи и правници су однос између обичајног и грађанског права дефинисали као правни дуализам (в. Павковић, 1983: 41; Крстић, 1972: 199–207; Лукић, 1983: 27–32). Када је институција наслеђивања у питању онда је однос између једног и другог правног система могуће сагледати и објаснити и са аспекта правног паралелизма и плурализма (в. Ђорђевић Црнобрња, 2012: 127–139). У наставку настојим да обичајно право и закон анализирам са аспекта правног паралелизма фокусирајући се на сличности које постоје између поменутих система и њихових правила наслеђивања.

Што се обичајног права и његових правила наслеђивања потребно је казати у првом реду то да је институција наслеђивања постала део обичајног права посредством грађанског права и легислатуре. При том, обичајно право које је у примени у Србији у периоду социјализма и постсоцијализма није кодификовано (в. Крстић, 1979: 13–22). Другим речима, у питању су правила која нису записана и систематизована у виду збирке прописа или закона. Изузетак у том погледу представљају обичајноправна правила забележена у виду емпиријског материјала у радовима појединих аутора (в. Крстић, 1979; Стефановски, 1996: 119–143; Павковић, 1982а: 25–39, Павковић, 2003: 223–254).

С обзиром на њихов значај који имају код наслеђивања можемо их условно поделити на примарна и секундарна правила. Постојање крвног сродства између оставиоца и наследника представља тако једно од примарних, тј. основних правила које се примењује код наслеђивања. У вези са овим постоји такође правило да ближи крвни сродници имају предност код наслеђивања у односу на даље крвне сроднике, а мушки потомци у односу на женске (в. Павковић, 1982а: 25–39). Следи да предност у наслеђивању имају мушки потомци оставиоца као његови најближи крвни сродници. При том они наслеђују целокупну имовину, пре свега кућу и имање, док се кћерке оставиоца изостављају из наслеђивања. Кћерка има право на поклон при удаји и евентуалну на неки мањи део непокретне имовине, али никако не наслеђује кућу и имање уколико оставилац има сина.⁸ Из напред наведеног се може закључити да крвно срод-

⁸ У обичајном праву постоји правило да се кћерки даје надокнада приликом удаје која се назива мираз. У питању је покретна имовина попут новца, намештаја или покућанских апарата. Економска вредност мираза зависи првенствено од финансијских могућности родитеља (в. Ђорђевић Црнобрња, 2011: 159–167).

ство, као и близина сродничке повезаности између оставиоца и наследника представљају основу по којој се одређују наследници у оквиру обичајног права (в. Павковић, 1982а: 25–39). С тим да у обичајном праву врло важну улогу у одређивању наследника има полна/родна (енг. gender) припадност појединца. Син има тако прецедентно право на наследство очеве имовине (в. Павковић, 2003: 223–254).

У обичајном праву уз претходно поменута постоје и она правила о избору наследника која су од секундарног значаја. С њима се, као што ћемо видети, настоји одредити величина наследног дела сваког наследника понаособ и то онда када наследство деле потомци истог пола/рода. Тако се једно правило односи на живот у заједници са родитељима и гласи: право да наследи целокупну или већи део имовине оца има син који је живео у заједничком домаћинству са родитељима. А друго правило гласи: право да наследи целокупну или већи део имовине оца има син који се старао о родитељима (помагао им у пословима на имању, одводио их код лекара, пружао новчану помоћ и томе слично). Друго поменуто правило се примењује у случају када нико од деце не живи у заједничком домаћинству са родитељима. Уколико постоји заједница живота између родитеља и сина онда се подразумева да се о родитељима стара син које живи са њима.⁹ Испитаници претходно поменута правила образлажу на следећи начин – појединац који је живео са родитељима у заједничком домаћинству је улагао новац у одржавање имања или имовине која се јавља као предмет наслеђивања. Самим тим стиче право на већи део наследства у односу на остале потомке. На сличан начин се образлаже и право на већи део наследства појединца који се старао о родитељима. Емпиријски материјал такође показује да описана правила важе и у случају када наследство деле између себе две или три кћерке.

Очигледно да су обичајноправна правила тако формулисана да жене наслеђују имовину чија је економска вредност мања од економске вредности имовине коју наслеђују мушкарци (в. Павковић, 1982а: 25–39; Павковић, 1983: 41–46). Свакако да изузеци постоје.¹⁰ Због недостатка простора нисам у могућности да их разматрам у овом раду, па ћу само нагласити да најчешћи повод за поступање мимо обичајноправних правила јесу пре свега сукоби између најближих крвних сродника – родитеља и деце или између самих потомака (в. Ђорђевић Црнобрња, 2011: 79–305). Премда на модификовање одређених обичајноправних правила код наслеђивања могу да утичу такође: физичка удаљеност деце од родитеља, као и удаљеност од имовине која представља предмет наслеђивања, затим материјална егзистенција појединих наследника, присност у односу између деце, као и између родитеља и деце, и томе слично (в. Ђорђевић Црнобрња, 2011: 79–289). У том погледу је очигледно да обичајно право

⁹ У обичајном праву обавезу старања о родитељима има син. Кћерка је преузима само у случају када нема брата, односно уколико родитељи немају мушко потомство (в. Павковић, 2003: 223–254).

¹⁰ Тако на терену бележим примере код којих је кћерка оставиоца која има брата наследила један мањи део непокретности (њиву или виноград, рецимо), али и примере код којих она наслеђује целокупан део заоставштине који јој по закону припада.

представља променљиву категорију и да у пракси не постоје одступања само од законских, већ и од обичајноправних правила.

Закон о наслеђивању представља основ по којем се регулишу наследни односи између оставиоца и његових наследника у оквиру грађанског права. Наследници су распоређени у законске наследне редове који се формирају на основу близине сродства између оставиоца и његових крвних сродника поштујући хоризонталну и вертикалну линију сродства.¹¹ Тако потомци оставиоца улазе у први наследни ред. Првом наследном реду припадају такође оставиочеви грађански сродници (сродници по усвојењу), као и брачни партнер оставиоца.¹² Сви потомци који се налазе у истом наследном реду – неvezано за њихов род (енг. gender) и старост – имају право на подједнак део наследства. Другим речима, равноправни су код законског наслеђивања.

Уколико сада упоредимо обичајноправна са законским правилима наслеђивања видећемо да између њих постоји у првом реду сличност у погледу одређивања крвног сродства као основа за избор наследника. Близина крвног сродства се такође појављује као једно од основних правила у оквиру једног и другог правног система. Уколико кренемо даље са поређењем видећемо да између обичајног и грађанског права има све мање сличности. Закон омогућава потомцима оставиоца да деле покретну и непокретну имовину на једнаке делове. Другим речима, не прави разлику по родној (енг. gender) основи, већ се прокламује равноправност између наследника. Уједно се ставља у исту равн крвно и грађанско сродство. Тако је усвојеницима оставиоца омогућено да наслеђују у првом наследном реду. Равноправност крвних и грађанских потомака оставиоца као и родна равноправност наследника представљају основне постулате наслеђивања које је узаконило социјалистичко и преузело постсоцијалистичко законодавство у Србији. Међутим, правна и етнoлошка литература, као и моја емпиријска грађа показују да се право на родну равноправност ретко примењује у пракси (в. Лукић, 1971: 145–159; Лукић, 1983: 27–32; Павковић, 1983: 41–46; Павковић, 2003: 223–254). Наведено имплицира низ питања у вези са узроцима таквог поступања, као и последицама такве праксе. На нека од њих настојим да одговорим у другом делу рада.

3.1. На нивоу праксе

Пракса са којом се срећемо на терену показује да се појединци приликом наслеђивања руководе углавном обичајноправним правилима.¹³ Примена обичајноправних правила се првенствено огледа у поступању жена код наслеђивања. То конкретно значи да се кћерке оставиоца најчешће одричу наследног дела који им по закону припада и да га уступају свом брату или браћи. Њихове

¹¹ Члан 8. Закон о наслеђивању 1995. (в. Тодоровић, Кулић, 1997: 45–46).

¹² Члан 9. Закон о наслеђивању 1995. (в. Тодоровић, Кулић, 1997: 47–48).

¹³ То не значи да се оставински поступак регулише мимо закона већ да се у оквиру законске регулативе омогућава примена обичајноправних правила. Више о томе у: Ђорђевић Црнобрња, 2011.

наследничке изјаве најчешће гласе: „наследство ме не интересује јер сам измирена у свом наследном делу“. Поменутом реченицом се алудира на мираз, односно на имовину коју су примиле од родитеља на поклон при удаји.¹⁴

Сличну ситуацију бележим и онда када имовину оставиоца деле његови брачни партнер и синови. Жена оставиоца у таквим ситуацијама неретко уступа свој наследни део сину или синовима. У том погледу констатујем разлике између села и града. Уколико се непокретна имовина налази у селу, заоставштину оца такође увек наслеђује син, односно синови (в. Павковић, 2003: 223–254; Лукић, 1971: 145–159; Крстић, 1979). Кћерке оставиоца се одричу свог наследног дела и онда када је у питању имовина у граду (кућа, стан), уколико њихов брат, односно оставиочев син живи у кући или стану који је био у својини оставиоца, као и у ситуацији када се он стара о родитељима. У вези са тим је потребно казати да кћеркино поступање код наслеђивања очеве или мајчине заоставштине зависи од више фактора. У првом реду од тога у каквој финансијској (материјалној) позицији се налази она и њена породица, затим у каквим је односима с братом, али и од њене физичке удаљености од имовине која је предмет наслеђивања (в. Лукић, 1971: 145–159; Павковић, 2003: 223–254). Примери показују да на поступање оставиоцеве кћерке приликом наслеђивања највише утиче економски фактор. Тако се дешава да кћерке оставиоца које се налазе у тешкој финансијској ситуацији или су у сукобу са братом поступе мимо обичајноправних правила, односно наследе део који им по закону припада (в. Ђорђевић Црнобрња, 2011: 135–167). Такви примери су евидентни пре свега у периоду социоекономске кризе деведесетих година двадесетог века. Они су ипак ређи у односу на оне код којих кћерка оставиоца уступа свој наследни део свом брату, односно оставиочевом сину. Следи да се код наслеђивања најчешће поступа у складу са оним обичајноправним правилом по којем прецедентно право на наследство очеве имовине имају синови. Премда у том погледу треба казати да нису сви мушки потомци равноправни у наслеђивању.

Уколико сагледамо праксу у случају када имовину оставиоца деле наследници истог пола/рода видећемо да кућу и имање, односно стан, наслеђује онај син који је живео у заједници са родитељима или се старао о њима, док остали синови добијају у наследство мањи део непокретне имовине (њиву, виноград и слично) или евентуално покретну имовину (новац, акције, аутомобил, оружје и томе слично). Исто правило важи и у случају када на наследство претендују кћерке оставиоца. То конкретно значи да заоставштину оца или мајке наслеђује она кћер која је живела у заједници са родитељима или се само старала о њима. Друга женска деца оставиоца добијају у том случају мањи део непокретне имовине (њиву, рецимо) или покретну имовину (новац, акције, аутомобил и томе слично). Из наведеног произлази да се приликом наслеђивања даје предност оном сину који је патрилокално настањен (в. Павковић, 1973: 41–46, 145–159; Павковић, 2003: 145–159, 223–254). У другом делу текста објашњавам зашто

¹⁴ О пракси изједначавања мираза и наследства код наслеђивања, као и последицама које она има по жену видети: Ђорђевић Црнобрња, 2011: 159–167.

је патрилокалност важна, односно зашто она фигурира као један од основних принципа приликом избор наследника у оквиру обичајног права.

Пракса такође показује да наследници поступају мимо обичајноправне регулативе уколико између њих постоје конфликти.¹⁵ У том случају се заоставштина дели на онолико делова колико има наследника, односно тако како је законом прописано. Пракса показује да су конфликти наследника чести упркос томе што представљају друштвено непожељно и непримерно понашање. Управо због те амбивалентности која се испољава између схватања и понашања појединаца сматрам конфликти сродника око наследства врло значајним за разумевање целокупне ситуације у вези са применом обичајноправних схватања у оквиру законске процедуре. Међутим, због недостатка простора нисам могућности да их детаљније образложим у овом раду. Овај пут остављам такође по страни питање улоге права и законодавства у решавању постојеће праксе, већ настојим да одговорим на питање узрока за њено вековно трајање.

4. Обичајно право и сроднички систем

Уколико обичајно и грађанско право посматрамо у ширем друштвеном контексту видимо да су у питању два структурно различита правна система која постоје у оквиру једног социокултурног мозаика.¹⁶ Неусаглашеност која постоји између правила једног и другог правног система може се објаснити – између осталог – разликама у концепцијама на којима се поменути правни системи базирају. У том контексту настојим да образложим везу између представа о крви и крвном сродству и наследне праксе коју сам затекла на терену.

Основ обичајног права чине правила брачног и сродничког система, пре свега правило о патрилокалном настањењу брачног пара и патрилинеарној филијацији (в. Павковић 1982а: 25–39). Поменути системи и правила полазе од заједнице (сродничке) и базирају се на концепту крви као телесне супстанце која има посебна својства – омогућава преношење особина појединца на његову децу, унуке и праунуке, односно омогућава преношење истих особина из генерације у генерацију крвних сродника. У складу са схватањима крви и представама о њеној *део*би се конструишу схватања и представе о крвном сродству и односима између крвних сродника.¹⁷ Крвном сродству се тако придаје посе-

¹⁵ Судаћи према емпиријској грађи коју сам забележила на терену – у истраживаној средини су најчешћи сукоби између наследника истог пола/рода (в. Ђорђевић Црнобрна, 2011: 79–289).

¹⁶ Да подсетим, у тексту разматрам однос између обичајног и грађанског права у оквиру институције наслеђивања с обзиром на то остављам по страни питање њиховог односа у оквиру других сфера права.

¹⁷ Овом приликом наглашавам да појам крвно сродство користим као аналитичку категорију. Другим речима, полазим са становишта „да је појам 'крвно сродство' могуће користити у аналитичке сврхе за разликовање сродника по оцу и мајци од афиналних сродника, али под условом да се ослободимо *свих представа и теорија с којима је овај појам био историјски (и несвесно) повезан*“ (Godelier, 2004, 343; Meillassoux, 2000, 162) (према: Ивановић, 2010: 20).

бан значај у оквиру патрилинеарног сродничког система који постоји у Србији (в. Ивановић, 1997: 117–134; Ивановић, 2002: 383–408). У оквиру поменутог сродничког система постоје разлике између *мушке* (очеве) и *женске* (мајчине) линије сродства при чему се *мушка* линија сродства сматра значајнијом у односу на *женску* (в. Ивановић, 2002: 383–408; Горуновић, 2006: 110–142). Помену-та подела има везе са поларизацијом крви на *мушку* и *женску*. У питању је „означавање и класификовање мушке и женске крви као квалитативно различитих супстанци“ (Ивановић, 2002: 389). Тако је *мушка* крв „концептуализована као јача, истрајнија, дакле и супериорнија од женске крви (...)“ (Ивановић, 2002: 389). Наведено подразумева да се *женска* крв вреднује као *слабија*, односно мање значајна. Тако крв „постаје родно (гендер) одређена супстанца, чиме се стварају односи хијерархије не само између мушкарца и жене/оца и мајке и патрилинеарне и матрилинеарне линије сродства, већ и између брата и сестре.“ (Ивановић, 2002: 389). Наведено показује да је сроднички систем код Срба како у прошлости тако и у садашњости „у знаку мушке агнатске идеологије“ (Горуновић, 2006: 129). Другим речима, поменута правила сродничког система су патријархалног карактера (в. Горуновић, 2006: 124), те као таква представљају „генератор родних идентитета“ (Горуновић, 2006: 129).

Обичајноправна правила наслеђивања кореспондирају са правилима поменутог сродничког система. Дефинисана су тако да омогуће патрилинеарну трансмисију наследних добара и да на тај начин допринесу репродуковању и трајању патрилинеарног сродничког система. Следи да су обичајноправна правила наслеђивања у функцији обезбеђивања континуитета агнатске филијације и идентитета. Уколико обичајно право и његова правила посматрамо у том контексту онда донекле можемо да разумемо зашто се данас суочавамо са применом обичајноправних правила у оквиру судске праксе. Уједно видимо да без промена у оквиру правила по којима функционише сроднички систем не можемо очекивати промене у оквиру обичајног права, односно код наслеђивања. То не значи да су обичајно право и сроднички систем непроменљиве природе, већ да се њихова правила не мењају истим интензитетом. Правило о патрилокалности, а пре свега о патрилинеарности се такоређи не мења, а та правила чине основ обичајноправних правила наслеђивања. Наведено објашњава зашто постојећа правила наслеђивања делују као да су непроменљиве природе. Међутим, сматрам да проблеми код наслеђивања не настају због константности у њиховој примени, већ због тога што се претходно поменути концепти крви и крвног сродства прихватају као примарни и једино важећи.

Официјелно право и законска регулатива полазе, за разлику од обичајног права, од индивидуе, а не заједнице, и прокламују родну равноправност између наследника. Упркос томе се базирају на поменутој концептуализацији крви и крвног сродства као примарне сродничке везе. Значи да се поменута правила не заснивају само или првенствено на „научним“ објашњењима“ (Ивановић, 2002: 393), већ да на њихово постојање и примену имају такође утицаја пред-ставе о улози и значају одређених социјалних веза која постоје у одређеном со-

циокултурном окружењу.¹⁸ Следи да представе које постоје у свести појединаца о крви као заједничкој телесној супстанци крвних сродника утичу у знатној мери како на правну регулативу тако и на саму наследну праксу.

Из свега напред казаног можемо да закључимо да култура, схваћена у најширем смислу, дефинише правила наслеђивања како у оквиру обичајног тако и грађанског права. Исто важи и за представе о крви и крвном сродству. Крвно сродство не би имало значаја који има у истраживаној средини уколико не би било призната социјална категорија. Следи да оно не представља најзначајнију сродничку везу само по себи, већ му средина одређује такав значај и то помоћу одређених културних концепата. Крв тако постаје телесна супстанца од примарне важности за организацију сродничких веза и односа у оквиру одређеног, у овом случају патрилинеарног сродничког система. Од пресудног значаја је свакако и симболичка поларизација крви на *мушку* и *женску*, односно категоризација на *јачу* и *слабију*. Таква симболичка поларизација не би била спорна уколико би се једна и друга крв подједнако друштвено вредновале. А овако се омогућава подела између потомака. Уједно се код наслеђивања сусрећемо са неједнакошћу између припадника исте, *мушке* крви. Да подсетим, оставиочеви синови нису увек равноправни код наслеђивања. Међутим, до неједнакости између оставиочевих синова не долази због разлика у крви, већ због примене правила по којем син који живи са родитељима или се стара о њима стиче право на целокупну или већи део имовине. Он то право стиче због својих материјалних улагања у очување и увећање породичне имовине. Следи да поменута концептуализација крви јесте од пресудног, али не увек и од примарног значаја за одређивање наследника.

У том контексту се поставља такође питање зашто ближи крвни сродници имају предност у наслеђивању у односу на даље крвне сроднике. Поменуто правило је у примени како у оквиру обичајног права тако и закона. У вези са тим је потребно напоменути да говорим о обичајном праву које је у примени од друге половине двадесетог века. Следи да је горе поменуто правило новијег датума. У периоду када је на снази био Српски грађански законик наилазимо на примену обичајноправног правила по којем је брат оставиоца ближи крвни сродник од оставиочеве кћери (в. Лазаревић, 1937: 589–594; Недељковић, 1940: 430–451). Овај податак је значајан из више разлога – показује да обичајно право представља променљиву историјску категорију, а уједно иде у прилог тези о утицају културних концепата на наслеђивање. Очигледно близина крвног сродства није увек дефинисана на исти начин, што опет говори о томе да је у питању одређена концептуализација која се базира на симболичким представама крви и крвног сродства. У супротном не би било потребе, а ни могућности за мењање правила сродничког система и наслеђивања. Испоставља се, у складу

¹⁸ При том се у оквиру официјелног правног система суочавамо са диспаратом теорије и праксе (в. Лукић, 1971: 145–159; Лукић, 1983: 27–32; Бељански, 1999) који доприноси једним делом паралелизму законске и обичајноправне регулативе код наслеђивања. Другим речима, полазим од тог да диспарат закона и праксе оставља простора за примену обичајноправних правила код наслеђивања.

са горе поменутом концепцијом крви да је ближи крвни сродник ближи управо због тога јер има *јачу* крв, односно крв која поседује више особина одређене филијације у односу на крв даљег сродника, а сходно томе и веће право на наследство. По тој концепцији имају мушки потомци оставиоца *најјачу* крв и самим тим највеће право да наследе његову имовину. Очигледно да је и у овом случају у питању „интерпретација биолошких чињеница“ (Срдић, 2008: 98) која је уклопљена „у оквиру одређеног културног контекста“ (Срдић, 2008: 98).

5. Закључак

Уколико сублимирамо све напред казано можемо да закључимо да све док се правила једног и другог правног система базирају на поменути концепцијама тешко је вероватно да ће се колизија између њих смањити или елиминисати. Према до паралелне примене обичајноправних и законских правила не долази због колизије саме већ због тога јер се појединци приликом наслеђивања руководе концептом по којем се крвно сродство не сматра само примарном и најзначајнијом сродничком везом (таквом је сматра и закон), већ се агнатској филијацији придаје примарна и самим тим неколико другачија улога од оне коју има у оквиру закона. То ипак не значи да ће законска регулатива постати примарнија уколико промени своја правила и стави агнатску филијацију у први план. Очигледно да није проблем у агнатској филијацији и обичајном праву већ – као што сам казала – у томе што појединци одређену концепцију прихватају као примарну и значајнију у односу на остале.

Из наведеног такође произлази да законска регулатива може да постане примарнија у односу на обичајноправну, али тек онда када почне да функционише као „неписано правило“, односно као културна нормативност. За то свакако није довољно да се одређена правила наслеђивања само узаконе и као таква прокламују. А све док у пракси имамо такву ситуацију, грађанско право и законодавство остају на нивоу судске праксе инструменти социокултурне петрификације. У вези са тим се поставља такође питање – да ли право и законодавство настоје да промене судску праксу – судећи по ономе што сам забележила на терену могу да кажем да су незнатни покушаји који се чине у том правцу, али остављам да о томе дискутујемо неком другом приликом. Једно је сигурно – уколико желимо да мењамо постојећу наследну праксу онда је потребно да истовремено делујемо у оквиру различитих сегмената културе и друштва и то на више нивоа истовремено.

Литература

- Барјактаровић, М. (1972). Традиционални облици својине у Југославији. *Гласник етнографског музеја у Београду* 35: 48–52.
- Beljanski, S. (1999). *Pravo i iluzija. Ogledi iz pravne filozofije i antropologije*. Beograd: Biblioteka XX vek.

- Благојевић, Б. (1974). Упоредни метод при проучавању обичајног права као историјске категорије. Чубриловић В. (ур.) *Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 1. и 2. новембра 1971. Посебна издања Балканолошког института САНУ* књ. 1, Београд: Балканолошки институт САНУ, 1–10.
- Ђорђевић Црнобрња, Ј. (2011). *Наслеђивање између обичаја и закона*. Посебна издања Етнографског института САНУ. Књ 75. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Djordjevic Crnobrnja, J. (2012). Between Custom and the Law. The Example of Inheritance in Serbia. *Ethnologia Balkanica. Journal for Southeast European Anthropology*. Vol. 16 (2012): 127–139.
- Гавриловић, Љ. (1987). Судска пракса као начин превазилажења колизије између обичајног и позитивног права. *Етнолошке свеске VIII*, 141–145.
- Гавриловић, Љ. (1989а). Обичајноправно регулисање породичних односа. *Гласник етнографског музеја у Београду 52–53*: 43–71.
- Гавриловић, Љ. (1989). Пробни брак у оквиру муслиманске породице у југозападној Србији. *Зборник Сјенице 5*, 93–105.
- Gorunović, G. (2006). Marksistički model dinarske zadruge u srpskoj etnologiji. *Antropologija. Časopis Centra za etnološka i antropološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu 2*, 110–142.
- Ивановић, З. (1997). О забрани брака са афиналним сродницима. Пантелић Н. (ур.) *Етнички и етнокултурни контакти у панонско-карпатском басену. Посебна издања Етнографског института САНУ 42*. Београд: Етнографски институт САНУ, 117–134.
- Ивановић, З. (2002). На кога личе деца: сродство код Срба и принципи перцепције сличности међу сродницима. Дивац З. (ур.) *Обичаји животног циклуса у градској средини, Посебна издања Етнографског института САНУ књ. 48*, Београд: Етнографски институт САНУ, 375–408.
- Ивановић, З. (2005). Терен антропологије и теренско истраживање пре и после критике репрезентације. *Етнологија и антропологија: стање и перспективе, Зборник 21*, Београд: Етнографски институт САНУ, 123–141.
- Ivanović, Z. (2010). Da li su postojala „na srodstvu zasnovana društva“? О (de)konstrukciji jednog antropološkog koncepta. *Etnoantropološki problemi n.s. god. 5. sv. 3*, 19–42.
- Крстић, Ђ. (1972). Савремено изучавање обичајног права – принципи и методи. *Проблеми републичке уставности бр. 2*, књ. XLV новог кола, 199–207.
- Крстић, Ђ. (1979). *Правни обичаји код Куча, Анализа реликата – методологија – прилози за теорију обичајног права*. Посебна издања Балканолошког института. Књ. 7. Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Лазаревић, А. (1937). Наследно-правни положај кћери у задрузи и синова ван задруге. *Правна мисао. Часопис за право и социологију, трећа година, бр. 11 и 12, новембар – децембар 1937*, 589–594.
- Лукић, Р. (1971). Наше ново право и сељачко друштво. *Глас Српске академије наука и уметности ССЛXXX*. Одељење друштвених наука, књ. 15, 145–159.
- Лукић, Р. (1983). Улога правника у уношењу морала у право. *Гласник Етнографског института САНУ, XXXII*, 27–32.

- Недељковић, Б. (1940). Првенство мушких сродника над женским у српском наследном праву – агнатски карактер српске породице. *Правна мисао. Часопис за право и социологију* No IX–X, септембар – октобар 1940, 430–451.
- Pavković, F. N. (1982a). Etnološka koncepcija nasleđivanja. *Etnološke sveske* IV, 25–39.
- Павковић, Ф. Н. (1982b). Теоријски оквири проучавања обичајног права у југословенској етнологији права. *Етнолошки преглед* 17, 123–141.
- Павковић, Ф. Н. (1983). Традицијско право и савремена сеоска породица. *Гласник Етнографског института САНУ* књ. XXXII, 41–46.
- Pavković, F. N. (2003). Porodica i seoska zajednica u Šumadiji. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* br. 114–115, 223–254.
- Пантелић, Н. (1991). *Наслеђе и савременост. Друштвени живот у селима чачанског и горњемилановачког краја*. Посебна издања Етнографског института САНУ. Књ. 35. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Srdić, A. (2008). Telo i telesnost u antropološkoj perspektivi. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, 72, 93–105.
- Станимировић, В. (1998). *Установа мираза у нашој традицијској култури*. Србија – правна држава 25. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Стефановски, М. (1996). Кодификаторски рад Валтазара Богишића и Јована Хаџића – сукоб закона и обичаја. *Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика (1844–1994), Научни скупови Српске академије наука и уметности књ. LXXXI, Одељење друштвених наука* књ. 18: 119–143.
- Тодоровић, В. и Кулић, Р. (1997). *Наследно право и ванпарнични поступак у пракси. Закон о наслеђивању са објашњењима*. Београд: Службени гласник са п.о.

Jadranka Đorđević Crnobrnja

WHO INHERITS THE FATHER? – ON CUSTOMARY RULES OF INHERITANCE IN CONTEMPORARY SERBIA

Summary: In contemporary Serbia, when inheritance is being regulated customary law is taken into account alongside civil law. The parallel implementation of legal standards and customary rules is especially interesting for a number of reasons, but especially because only civil law has legal legitimacy. At the same time, there is a collision between customary law and civil law which becomes apparent when dealing with the inheritance rights of women. In this paper I will attempt to explain why both civil and customary law are applied in practice, and why individuals usually conform to customary rules of inheritance, from the point of view of ethnology and anthropology. I will analyze the relationship between customary and civil (official) law in the context of the influence of rules of marriage and kinship on inheritance. Namely, the existence of consanguinity (blood relation) between the testator and the inheritor is the primary

condition which must be met in order for a person to be eligible to inherit. This rule exists both in official and in customary law.

It turns out that the acceptance of the concept of consanguinity and agnatic filiation as the primary kinship relation and nexus is fundamentally important for the understanding of the implementation of customary rules in the process of legal inheritance.

РОЛЬ ЕТНОЛОГІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА ТА ОСВІТА

Резюме: У системі сучасного гуманітарного знання особливе місце належить етнології. Її назва протягом тривалого часу була під забороною у Радянському Союзі та країнах так званого соціалістичного табору. Повернення до терміну етнологія в Україні, розкриття її сутності та змістовного наповнення відбувається лише за часів незалежності із крахом комуністичної системи та ідеології у 1991 р. Це зазначало і необхідність переходу на нові рейки теоретико-методологічного підходу до етнологічної проблематики, розробки заборонених раніше тем, становлення нових підходів до вирішення проблем не лише етнічної історії, але й таких складних та болючих проблем як причини міжетнічних конфліктів, можливість їх вирішення мирним шляхом. З іншого боку у реаліях кінця ХХ ст. надзвичайно важливим питанням етнології постало визначення перспектив розбудови національної держави за пріоритетом прав людини.

Актуальність розробки етнологічної проблематики суспільствознавства обумовлена багатьма факторами системного характеру. Останні десятиліття ХХ та початок ХХІст., відзначені руйнацією комуністичного великодержавного варіанту співіснування народів, та становленням нових національних держав. Вони знайшли яскравий прояв у швидкому зростанні етнічної самосвідомості і само ідентифікації, формування нової політичної карти Східної, Центральної та Південної Європи. У гуманітарній сфері країн, що вийшли на арену самостійного існування та розвитку відзначається підвищення інтересу до етнологічних знань, вивчення особливостей національних культур, віддзеркалення вимог сучасних тенденцій в культурній політиці та освіті. Закономірним виявом цього процесу постала необхідність побудови нової освітянської концепції на посткомуністичному просторі, яка б відповідала основним критеріям розвитку світу та розбудові незалежних національних держав, становлення нової методології етнологічних досліджень, а отже і нового змісту програмного матеріалу викладання на університетському рівні. Саме такій процес характерній для розвитку етнології в Україні. Із становленням самостійної державності етнологія почала завойовувати своє місце як академічна так і університетська наука, предмет викладання у освітянських програмах вузів, відбувається підготовка та випуск підручників, посібників на загальноукраїнському та регіональному рівні.

Ключові слова: етнологія, етнічна ідентифікація, культура, політика, освіта, викладання

У системі сучасного гуманітарного знання особливе місце належить етнології. Її назва була протягом тривалого часу під забороною у Радянському Союзі та країнах, що перебували під його ідеологічним впливом в межах так званого соціалістичного табору. З розгалуженого світу аспектів етнології лише етнографія мала певні можливості існування, але і її зміст був переважно зву- женим до суто описового характеру.

Що стосується таких найважливіших теоретичних напрямків етнології, як теорія етносів та етнічних процесів, проблеми етнічної історії, міжетнічної конфліктології, вони відносились до пріоритету лише деяких центральних установ Радянського Союзу (Москви та Петербургу (Ленінграду на той час), але також знаходились під контролем ідеологічних служб. Класичним прикладом неухильних переслідувань вільної думки може слугувати доля одного з талановитих етнологів радянських часів Л. М. Гумильова.

В той же час саме згадані вище напрямки, зокрема теорія етносів та етнічних процесів, питань етнічної конфліктології, вимагали ґрунтовних досліджень, що засвідчено подіями останніх десятиліть світової історії. Це і сам процес розпаду наддержави, і питання міжетнічних конфліктів, зокрема у деяких регіонах Росії, як наприклад у Кавказькому регіоні. Питання релігійних та етнічних конфліктів, часто густо провокуються та використовуються світовими політиками, але на разі мають присмак нафти, газу та інших економічних інтересів транснаціональних корпорацій. Вони увійшли у сумну практику останніх десятиліть у багатьох країнах: на Балканах, деяких країнах Азії, перш за все Передньої Азії, Північної Африці тощо. Проблеми міжетнічних конфліктів знаходяться у колі найбільш актуальних проблемних галузей етнології, потребують подальшого розгортання системних досліджень. В той же час вони невідмінно повинні бути присутні у розробці відповідних навчальних курсів вищих учбових закладів. Це конче потрібне щоб допомогти новому поколінню усвідомити причинну сутність складних явищ виникнення та роздмухування конфлікту, і навіть громадянської війни, а також конче потрібні підготовці фахівців з вищезазначеній науковій проблематиці.

Що стосується України, повернення до терміну етнологія, розкриття її сутності як науки та змістовного наповнення відбувається із здобуттям незалежності, крахом комуністичної системи та ідеології у 1991 р. Але це зазначало і необхідність переходу на нові рейки теоретико-методологічного підходу до етнологічної проблематики, розробки заборонених раніше тем, становлення нових підходів до вирішення проблем не лише етнічної історії, але й таких складних та болючих проблем як можливість та причини міжетнічних конфліктів, їх вирішення мирним шляхом, розбудови національної держави за пріоритетом прав людини.

Актуальність розробки етнологічної проблематики суспільствознавства обумовлена багатьма факторами системного характеру, що заслуговують на окремий аналіз. Характерною рисою сучасного етапу світової цивілізації є її глобальний характер. Руйнуються основи старої індустріальної системи, проте формуються основи нової, ще не зовсім з'ясованої за своїм змістом цивілізації.

Певні риси її майбутнього висвітлюються як у техногенному, так і гуманістичному напрямку (Кузык, Яковец, 2006, 11).

Разом з тим, має місце подальший розвиток протилежних, але взаємопов'язаних процесів, які найбільш виразно визначилися в історії останніх десятиліть ХХ ст., і продовжили свій поступальний розвиток на початку ХХІст. З одного боку, це поглиблення тенденцій глобалізації, які мають багатовікову історію проявів у різних формах державних, економічних, етнокультурних спільнот, що формувалися, існували, руйнувалися, але знов відновлювалися на наступних стадіях світової історії. Одним із прикладів цих тенденцій є досвід однієї із найдавніших форм державності, як імперія. Саме її сутності притаманна структура насильницького поєднання народів і теренів на різних континентах. Політика імперій сприяла асиміляційним процесам щодо малих етнічних спільнот, аж до повної втрати ними мови, культури, а згодом і назви певних етносів. За існування імперій характерною рисою часто-густо була відсутність окремої, власної історії тих чисельних народів, що не входили до титульної нації, нехтування їх правом на самостійність та незалежність. Будь яка спроба антиімперського руху викликала жорстку протидію та покарання.

Водночас імперська політика неодмінно породжувала формування протилежного процесу, який у кінці кінців призводив до дезинтеграції, руйнації імперської структури, і, відповідно, формування змін на політичній карті світу, вихід на світову історичну арену нових національних держав. Ця закономірність мала повторення на протязі різних етапів розвитку суспільства. Вона простежується на прикладі історії, зокрема таких, здавалася могутніх, але зруйнованих дією внутрішніх та зовнішніх факторів імперій, як Римська, Монгольська, Османська, Британська, Російська, Радянська та ін. В той же час, у певних проявах імперська форма сприяла розвитку інтеграційних процесів, які в різні часи мали свій зміст, простір реалізації, контактне та інформаційне поле, слугували народженню синкретичних культур, що вбирали найкращі досягнення завойованих народів. Як приклад саме таких синкретичних культур імперій можливо згадати Сельджуцьку, Монгольську, Османську та ін.

Серед потенційно позитивних напрямків глобалізації сучасного світу, слід відмітити ті, що сприяють рівноправному статусу та безпеці всіх держав, вирішення конфліктних ситуацій мирним шляхом, надання різних форм допомоги. Це безумовно така структура як Організація Об'єднаних націй та мережа інших міжнародних організацій, народжена ООН. В останні десятиліття знайшли організаційне оформлення і інші світові або регіональні об'єднання, насамперед економічного напрямку, такі як Всесвітня Організація Торгівлі; Європейський Союз. За ініціативою Російської федерації відбувається спроба створення Митного союзу на пострадянському просторі, що сприймається неохоче країнами, які є членами СНД.

У культурологічному плані до позитивного досвіду процесів глобалізації безумовно слід віднести підготовку та підписання чисельних міжнародних конвенцій, що пов'язані із діяльністю ЮНЕСКО. Це має надзвичайно важливе

значення для збереження культурної спадщини людства, надбань етносів минулого, їх входження у сучасну структуру етнічних процесів світу.

З іншого боку, відбуваються і надзвичайно небезпечні явища у глобалізації культурологічного процесу сучасності, як подальший наступ на ментальність та етнічну свідомість людини, особливо молодого покоління, з боку маскультури, що нівелює культурні досягнення будь якого етносу, і виконує, певним чином, космополітичні замовлення. В Україні маскультура, особливо з боку шоу-бізнесу, значною мірою підпадає під вплив західноєвропейської, американської та російської маскультури.

Останні десятиліття ХХ та початок ХХІст., відзначені руйнацією комуністичного великодержавного варіанту співіснування народів, та становлення нових національних держав, знайшли яскравий прояв у швидкому зростанні етнічної самосвідомості і само ідентифікації, формування нової політичної карти Східної, Центральної та Південної Європи. У гуманітарній сфері країн, що вийшли на арену самостійного існування та розвитку відзначається підвищення інтересу до етнологічних знань та вивчення національних культур, відзеркалення вимог сучасних тенденцій в культурній політиці та освіті.

Закономірним виявом цього процесу постала необхідність побудови нової освітянської концепції на посткомуністичному просторі, яка б відповідала основним критеріям розвитку світу та розбудові незалежних національних держав, становлення нової методології етнологічних досліджень, а отже і нового змісту програмного матеріалу викладання на університетському рівні.

Як свідчить аналіз теоретико-методологічних розробок останніх десятиліть, на разі відбулася відмова від застарілого „формаційного“ підходу періодизації світовій історії, запропонованої К.Марксом у ХІХ ст., (Кузык, Яковец, 2006: 98–99). Як відомо спроби реалізації марксистських ідей та їх послідовників закінчилися невдалим експериментом з побудови комуністичного суспільства у величезних масштабах євразійського простору, повним крахом штучних соціалістичних режимів у багатьох країнах третього світу, насаджених за неймовірних зусиль Радянського Союзу.

На відміну від марксистських теорій до історичного процесу у сучасній науці має місце розвиток нової науки цивіліографії та цивілізаційного підходу до періодизації історії (Черняк, 1996). На сьогодні існує багато різних шкіл, які відрізняються надзвичайно широким представництвом ідей, що відкриває перспективи формування нового мислення на теоретичному напрямку. Практичне впровадження цивілізаційних підходів в етнологічному спрямуванні відбувається через становлення і розробку нових освітянських програм і їх реалізацію.

Ще одна парадигма сучасного історико-філософського бачення це те, що на відміну від Марксової теорії пріоритету певного класу, а саме пролетаріату, головна ідея філософії освіти повинна була поставити пріоритет прав людини, незалежно від класової, расової та національної належності. З іншого боку, у кожній національній державі нового типу постало завдання відновлення правди її історії, розвитку сучасної національної мови, літератури та мистецтва. Таким чином, нові реалії призвели до об'єктивного підвищення ролі етнології

в освіті і культурі, можливостей загального оновлення та розбудови сучасного громадянського суспільства.

У конкретно-історичному плані це відповідає інтересам таких національних держав, якими є Сербія і Україна, які пов'язані схожими рисами формування та розвитку слов'янських культур, релігійними та світськими зв'язками, історичним минулим. Як і інші держави посткомуністичного простору вони також мають комплекс проблем, зокрема щодо темпів та якості економічного розвитку, європейської інтеграції тощо.

Розглядаючи роль етнології у побудові концепції національного розвитку на прикладі України, як фундаменту культури та освіти, відзначимо деякі головні центри, які на разі зумовлюють зміст програмних положень у напрямку становлення самосвідомості молоді, та суспільства в цілому.

Ключовим питанням вивчення етнічного процесу є визначення історичних коренів та походження кожного народу, що визначає його місце у системі етносів регіону та світу. Але інколи, пошуки витоків призводять до втрати реалістичного розуміння історичного процесу. Так, як свідчить аналіз етнологічних концепцій країн пострадянського простору, спільною рисою багатьох „молодих держав“ є намагання визначити своє місце як найдавнішої цивілізації світу, або принаймні знайти його серед етносів, що входили до цивілізаційних осередків давнього світу. Такі концепції часто-густо лягають в основу освітянських програм з історії і етнології, і відповідно мають широкий наголос у засобах СМІ, що намагаються сформувані деякі загальні підходи до культурної політики та державотворення. Проте для обґрунтування таких концепцій використовуються факти науки, зокрема археологічні знахідки, які у довільній інтерпретації авторів досить легко стають основою міфотворчості, що знайшло своє відображення у відповідних публікаціях та програмах. Такі псевдо - концепції постають і у програмах шкільної та університетської освіти, переходять у підручники, наукову та науково-популярну літературу, і, навпаки не сприяють належному сприйняттю держави на міжнародному рівні. Тому, важливим завданням нового етапу етнологічних досліджень є розгляд проблеми походження етносу у комплексному підході з врахуванням всіх складових об'єктивного характеру, і насамперед, природного середовища та засобу існування, що обумовлювали можливість або неможливість формування цивілізацій доісторичного етапу розвитку людства. Треба відзначити, що деякі абсурдні ідеї щодо походження українців вже було неодноразово піддані критиці вчених, зокрема на спеціально присвяченому розвінчання фальшивок та міфів круглому столі „Міфологізація походження українців“, який відбувся у Києві у 2008р.

Визначною змістовною проблемою нових освітянських програм пострадянського та посткомуністичного простору є розгляд етнологічних питань скрізь призму власної історії, а отже і розробку історії власної держави, вільної від думок та інтерпретацій істориків метрополій, під владою яких перебувала та чи інша країна. Це є надзвичайно важливим, наприклад для України, історії якої власно не існувало, а була лише Малоросійська історія, або історія Південно-Західної Росії за часів Російської імперії, або як історія Української соці-

алістичної республіки в межах Радянського Союзу. Історичні концепції щодо походження та власної ролі в історичному процесі, які знайшли своє місце ще у працях українських істориків ХІХ- початку ХХ ст., насамперед М. С. Грушевського та В. Б. Антоновича, були неприйнятними не лише для Російської монархії, а і знаходились під заборонаю радянської влади. Протягом століть відбувалося невизнання української мови, заборона викладання українською мовою у вищих учбових закладах Росії. За часів Радянської влади, після десятиліття українізації в галузі освіти та культури з метою знайти підтримку радянської влади у населення, розпочинається боротьба із так званими явищами „буржуазного націоналізму“, а пізніше і спроба русифікації за теорією „єдиного радянського народу“.

Після розпаду наддержави, створення власної історії України передбачало необхідність розробки теоретичних та практичних питань історичного розвитку українського народу. Важливою частиною проблематики постала розробка неупередженого та деполітизованого підходу до процесу походження українського етносу замість теорії єдиної давньоруської народності, а також висвітлення подальшого етнокультурного розвитку та складної історичної долі населення Русі - України (Моця, 2007; 2009; 2012). Специфіка етнологічних студій України полягала в тому, що внаслідок геополітичного місцезнаходження та існуванню різних природних смуг, ця територія ще з давніх часів була населеною багатьма осілими та кочовими народами. У середньовіччі землі України протягом тривалого часу були під владою Золотої Орди, а потім і інших держав: Литви та Польщі. Згодом вони були поділені між владою трьох імперій – Австро-Угорської, Османської і Російської. Населення країни і в історичному часі і зараз має надзвичайно строкатий склад. На сьогодні воно включає понад 130 національностей, до 78 % якого складають українці, чималий відсоток також складають росіяни, а решту представники багатьох інших націй. Тому, в умовах становлення незалежної України, надзвичайно важливим була розробка законодавчої бази та здійснення етнокультурної політики, яка б передбачала дотримання прав національних меншин, забезпечення вільного використання всіх національних мов, а також розвиток їх культурних потреб.

В етноісторичному аспекті також був потрібний перегляд застарілих концепцій, в тому числі і надання наукових оцінок багатьом доленосним подіям в історії України та історії народів, що населяли її простір. Це, зокрема, стосується вивчення надзвичайно гострих питань, пов'язаних із дослідженням взаємодії із іншими цивілізаціями, представлених слов'янськими та тюркськими світами (Біляєва, 2012). Окремими болючими питаннями політичного та етноісторичного характеру були оцінки важких наслідків українсько-московського договору 1654 р., та подальшої колонізації України Російською імперією, знищення власних національних інститутів українського козацтва та намагання руйнації його традицій, оцінка дій багатьох українських лідерів, що намагалися відстояти права українського народу на існування. Тому, важливим завданням перших десятиліть незалежності постала підготовка відповідних праць з історії України від давніх часів до сучасності, що передбачало комплексний

підхід: від значного розширення джерельної бази, зокрема залучення великого комплексу археологічних джерел, що збагатили можливості більш глибокого та виваженого підходу до написання фундаментальних академічних праць, науково-методичної літератури та підручників, розробки нових програмних завдань та освітянських концепцій. Безперечно надзвичайно важливими прикладами перших є чисельні розробки Інституту історії України НАНУ, які охоплюють увесь хронологічний спектр української історії. Слід зазначити також першу фундаментальну працю з давньої історії України, важливе місце у якій належить саме етнологічній проблематиці. Це тритомна колективна праця Інституту археології НАН України „Давня історія України“, яка побачила світ у 1997–2000 рр.

Зразком нових методологічних підходів до періодизації історії України постала фундаментальна праця „Цивілізаційна історія України (Нариси)“. Її підготовлено авторським колективом у складі М. Є Горлова, О. П. Моці та О. О. Рафальського. Мета роботи – формування нового мислення з історії країни, розуміння її місця у світовому цивілізаційному процесі. Варто відмітити, що саме тому її призначено не лише для науковців та викладачів, а також для студентів гуманітарних факультетів та широкого загалу читачів. Останні роки відзначені також публікацією і інших багатьох робіт з історії України як у Києві, так і на регіональному рівні, автори яких намагаються розглянути історико-культурні та цивілізаційні світи України на рівні новітнього рівня знань.

Розвиток етнології сучасного етапу пов'язаний і з утвердженням української мови як державної, її викладанням у вузах, які налічують в Україні на 2013 р. 861 заклад. При цьому окремою ланкою мовознавчого процесу постало введення курсів ділової української мови, що відповідає необхідності підготовки майбутнього фахівця різних галузей знань. Цьому сприяє прийняття Державної програми розвитку та функціонування української мови, проведення фундаментальних і прикладних досліджень в галузі лінгвістичної технології та створення інтелектуальних мовно-інформаційних систем нового покоління.

Іншою гілкою розвитку нового етапу розбудови держави Україна постала розробка цілої низки культурологічних дисциплін, які виходили з підвищення ролі етнології на сучасному етапі розвитку. Вони повинні були розкрити сутність власної культури української нації на всіх етапах її історії, її місце та інтеграцію у світовий культурний процес, окреслити перспективи та напрями подальшого руху. Одним із важких але водночас вкрай важливих моментів визначення творчого внеску та культурного надбання української культури постала проблема етнічної ідентифікації культури імперського періоду. Це було пов'язане із комплексом об'єктивних і суб'єктивних факторів, що мали місце, насамперед у культурному процесі XVII–XVIII ст., коли освітяни України, в першу чергу Києво-Могилянської Академії, за наказом російської влади були змушені займатися розбудовою освіти та освітянських закладів у Москві, Петербурзі та інших центрах Росії, а таланти українських художників, скульпторів, композиторів були використані метрополією піднімати до гори культуру Російської імперії. Саме вони заклали основи так званого „золотого віку“ ро-

сійської культури XIX ст. Це стосується і феномена багатьох письменників, художників, скульпторів XIX початку XX ст., які вважалися діячами російської культури, але й репрезентували українську етнічну культуру у своїх творах. Класичним прикладом цього є творчість письменника М. В. Гоголя, художника І. Є Рєпіна та багатьох інших митців. Отже, процес само ідентифікації української культури, її складових, внеску у культуру Росії та світову культуру триватиме і надалі.

Із становленням незалежної України етнологія почала завойовувати своє місце як академічна так і університетська наука, предмет викладання у освітніх програмах вузів.

Вже на початку 90-х років важливими і доленосними прикладами розвитку етнологічних досліджень у науково-дослідних установах України були створення відповідних закладів, як Інституту народознавства НАНУ (м. Львів) та Інституту українознавства Міністерства науки та освіти України (Київ) у 1992 р., входження терміну „етнологія“ у назву відповідних інституцій, як Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського з 1994 р..

Окрема велика ланка етнологічних студій та втілення етнологічних програм у систему освіти пов'язана із діяльністю університетів.

У 1993 р. в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечнікова була створена кафедра археології та етнології під керівництвом проф. О. В. Сминтиної. Одним з провідних напрямків кафедри постали дослідження етнокультури балканських етнічних спільностей під керівництвом доц. А. В. Шабашова, що є важливою передумовою розвитку співробітництва в галузі етнології між Українськими і Сербськими колегами, і зокрема, університетом Нишу.

Знаменною подією розгортання процесу етнологічних досліджень в країні постало створення кафедри етнології та краєзнавства на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка у 1995 р. під керівництвом видатного фахівця в галузі української етнології проф. В. К. Борисенко, яка очолювала кафедру у 1995–2002 рр. Вона розпочала велику роботу із відтворення етнологічної школи на нових теоретико-методологічних засадах, залучення студентів та аспірантів до розробки широкого кола питань з етнологічної проблематики. Надзвичайно важливою справою цього періоду постало видання п'ятнадцяти випусків наукового збірника „Етнічна історія народів Європи“ у 1999–2003 рр.

Також з 1995 р. почала діяти як самостійна кафедра етнології у Львівському національному університеті ім. І. Франка під керівництвом проф. С. А. Марчука.

Протягом 2006–2009 рр. Інститути та кафедри етнологічного спрямування були запроваджені у провідних університетах України, що дозволяє здійснювати дослідження та освітні програми з різних аспектів проблематики практично по всіх регіонах від заходу до південного сходу. Це відкриття кафедри етнології та археології у Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаніка (завідуючий кафедрою проф. М. Кугутяк) у Івано-Франківську, Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, Інституту історії, етнології та правознавства

ім. О. М. Лазаревського у Чернігівському національному педагогічному університеті ім. Т. Г. Шевченка та інших учбових закладах.

Почала набирати певних обертів підготовка спеціальних програм з етнології, яка охоплює широкий спектр етнологічних знань: історіографії, теоретичних проблем етнічного процесу, зокрема традицій та життєдіяльності етносу, етнополітики, етнології релігії тощо. Підготовлені та вийшли друком матеріали навчально-методичних комплексів та програм з різних спрямувань, які зараз охоплюють великий спектр етнологічної проблематики, культурологічних дисциплін, безпосередньо пов'язаних із етнологією. Це викладання таких курсів, як „Основи етнології“, „Етнологія“, „Культурологія“, „Історія української культури“, „Історія української та зарубіжної культури“ тощо, із виданням відповідних підручників та посібників багатьма авторами та авторськими колективами.

Дослідження розвитку суспільного руху в Україні та на пострадянському просторі в цілому свідчать, що важлива роль етнології на сучасному етапі розвитку науки та університетської освіти, зокрема у системі гуманітарного знання, обумовлена наріжними потребами розвитку кожного окремого суспільства, національного самовизначення та процесами глобального значення. Як свідчить розвиток освітянської справи на теренах України університетська наука сприйняла виклик часу, і буде і надалі прирошувати етнологічні розробки. Це сприятиме підвищенню самосвідомості молодого покоління незалежних країн, яке по-новому сприймає основні людські цінності нації та її шлях у світовому просторі, що засвідчують події українського Євро майдану.

Література

- Біляєва, С. (2012). *Словянські та тюркські світи в Україні*. Київ: Університет „Україна“.
- Кузык, Б. Н. і Ю. В. Яковец. (2006). *Цивілізації : теорія, історія, діалог, будуще. Т.1. Теорія и історія цивілізацій*. Москва: Інститут економічних стратегій.
- Моця, О. (2007). *Південна „Руська земля“*. Київ: „КОРВИН ПРЕСС“.
- Моця, О. (2009). *„Русь“ „Мала Русь“ „Україна“ в після монгольські та козацькі часи*. Київ: Наукова Думка.
- Моця, О. (2012). *„Анти“ - „Руси“ - „Українці“ Формування ідентичності у словян півдня Східної Європи V–XIX ст.* Київ: Наукова думка.
- Горелов, М. Є., Моця, О. П. і О. О. Рафальський. (2006). *Цивілізаційна історія України (Нариси)*. Київ: ТОВ УПВК „Екс об“.
- Толочко, П. та інші (1997–2000). *Давня історія України. Т. 1–3*. Київ: Наукова думка.
- Черняк, Е. (1996). *Цивілізографія: наука о цивілізаціях*. Москва: Международные отношения.

Svitlana Biliaieva

THE ROLE OF ETHNOLOGY AT THE CURRENT STAGE: CULTURAL POLICY AND EDUCATION

Summary: Ethnology occupied a very important place in the system of the modern human knowledge. Its name has long been banned in the Soviet Union and the countries of so-called socialist camp. Return of the term ethnology in Ukraine, the disclosure of the nature and content is only since independence with the collapse of the Communist system and ideology in 1991 and mentioned by the need to move into new real theoretical and methodological approach to ethnological perspective, the development of previously forbidden topics formation new approaches to solving problems, not only ethnic history, but such difficult and painful problems as the cause of ethnic conflicts, the ability to solve them peacefully. On the other hand, in the realities of the late twentieth century, the prospects of building a national state of priority of the human rights became of one of the most important quarrels of ethnology. The relevance of social science development in the field of the ethnological science has been caused by many factors.

The last decades of XX and beginning of the XXI centuries, marked the destruction of the communist version of the coexistence of great nations and the emergence of new nation-states. They found a vivid expression in the rapid growth of ethnic identity and self-identification, the formation of a new political map of Eastern, Central and Southern Europe. In the humanitarian area countries entered the arena of independent existence and development of the marked increase in interest in ethnological knowledge explore different national cultures, mirroring the requirements of current trends in cultural policy and education. Logical manifestation of this process was necessary to build a new educational concept of the post-communist space that would meet the basic criteria of the world and the development of independent nation states. It caused the emergence of a new methodology of the ethnological studies and therefore the new program material content of teaching at the university level. These are the typical process for the development of ethnology in Ukraine. With the emergence of independent statehood ethnology began to gain its place as an academic and university science, a subject of instruction in educational programs of universities, there is preparation and publication of textbooks and manuals on the national and regional levels.

СМРТ И САХРАНА ПАТРИЈАРХА ПАВЛА¹ - ГРАНИЦЕ ПОЛИТИЧКОГ ГОВОРА -

Сажетак: Тема овог рада су питања односа религије, религиозности, политике и смрти у савременом српском друштву. Истраживање је засновано на анализама релативно скорашњег догађаја – смрти, испраћаја и сахране патријарха Павла, 44. поглавара Српске православне цркве. По многим својствима, ово је био догађај који се уклапа у модел идеолошке употребе религијског говора. Међутим, сматрам да је овај догађај могуће деконструисати и на други начин од онога који преовлађује у актуелним антрополошким анализама. Понуђени методолошки поступак требало би да одговори на већи број питања него што је то изводљиво у оквирима антропо-политичких приступа.

Кључне речи: религија, смрти, политика, патријарх Павле

Без обзира на број и врсту друштвених функција које религиолози (из различитих дисциплина) приписују религијама, чини се да су централне догме и уверења већине религијских система усмерене ка уређивању односа између живота и смрти, као и уређивању темељних принципа организовања самог живота, а у односу на чињеницу неминовности његовог завршетка. Због тога је кроз читаву историју цивилизације, догађај смрти некако био неодвојиво повезан са оваквим или онаквим религијским ритуалом. Њиме је вршено својеврсно преозначавање леша и *припитомљавање* другости, оличене у телу мртвог човека.² Истовремено, кроз религијски посмртни ритуал покојник је припреман за сусрет са вечношћу, а заједница за живот без њега или, пак, за живот са њим, само у другом облику. О укоренености везе између религије и смрти не сведочи само богато искуство ранијих епоха, већ и искуство модерног доба, током кога се, иако у нешто измењеним облицима, ова веза потврђује, некада и у најмање очекиваним контекстима. На нивоу колективних образаца мишљења и понашања, о овоме сведоче *световне религије*, које се, као врста компензације јављају истовремено са слабљењем значаја класичних, институционалних религија и које умногоме почивају управо на опиту смрти. Религије нације, а затим и култови личности (посебно развијени у социјалистичким земљама),

¹ Рада је урађен у оквиру пројекта 177028:, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Термин *припитомљавање*, веома често користи један од класика танатоантропологије, Филип Аријес.

споменицима и меморијалима везаним за погибије, спектакуларним сахранама и посмртним ритуалима потврђују своја темељна уверења, умешно баратајући религијском реториком о односу историјског и есхатолошког времена, коначности и вечности (Тојнби, 1998: 34; Verdery, 1999: 99). У сфери приватног и индивидуалног, тежина растанка са покојником и недостатак алтернативних средстава одвајања, често и атеистичку сахрану претварају у религијски чин.³ Виртуелна гробља, сахране на дну океана и разни други пројекти, какав је, рецимо и Woodland Burial – који узима све више маха у Британији, сведоче о преобликовању мнемотехника постмодерног човека, које опет често откривају исто тако преобликоване форме његове религиозности (Rumble, 2009; Kubiak, 2009).

Повратак религији или повратак религија, који се као глобални феномен почео дешавати осамдесетих година 20. века, у различитим деловима света се испољавао на различите начине. Било да се радило о појави неопаганских схватања природних сила и различитих алтернативних, окултних и других метафизичких система, о повећаном интересовању за источњачке култове, или о обнови великих, институционалних религија, дешавања с краја другог и почетка трећег миленијума умногоме су оспорила занос присталица тезе о секуларизацији (Berger, 2008: 12). Наиме, у тренутку када је *откривена*, секуларизација је у социологији посматрана као неповратни процес друштвених промена и духовног преображаја који доноси „једно све рационалније стање духа“ (Ђорђевић, 1995: 15). С обзиром на то, реактуелизација религије и религијских институција у животу друштва и људи била је за многе неочекивана појава, па, сходно томе и протумачена на различите начине – од потпуног негирања да се радило о реалном повратку вери и религији, па до схватања да је ипак реч о процесу темељне десекуларизације света (Berger, 2008; Благојевић, 2009: 98). Објективна процена домета и природе феномена била ја отежана управо умножавањем форми и садржаја нових религиозности, које су често биле обликоване на релацији традиција-модерност и које је неопходно посматрати као вишеслојне и вишезначне појаве. Због тога, сасвим сувисло звучи сугестија Грејс Дејви да се повратак религији мора тумачити у односу на историјске, друштвене и културне контексте у којима се дешава (Dejvi, 2008: 82, 84, 90), али, додала бих, и у односу на универзалије људских култура о којима религије често сведоче.

Реактуелизација друштвене улоге религија и црква на подручју бивше СФРЈ 90-их година 20 века, ишла је руку под руку са ратовима између конститутивних република и народа ове државе, као и са дубоком друштвеном, економском и политичком кризом у региону. Стратегије формирања нових/стarih нација и националности подразумевале су, између осталог, и успостављање континуитета са религијским традицијама православне и католичке цркве и исламске заједнице. Историјске везе конфесионалног и етничког припадања, по-

³ Овде термин *религијски* користим у његовом најширем значењу – подразумевајући под њим свако понашање и мишљење које на овај или онај начин покушава да трансцендира реалност и да јој смисао изван материјалистичког концепта света и људског живота.

себно у случају православне и католичке вере, показале су се као пресудне приликом претензија које су зарађене стране испољавале у односу на формирање нових граница. Због тога се у научном и јавном мњењу процес ревитализације религије често тумачио искључиво у кључу религије нације и национализма. Он је то донекле и био – повратак религији често се није примарно односио на интересовање за битне истине хришћанске вере, а пораст броја учешћа у црквеним обредима, као што су крштење и венчање, те прослављање крсне славе, често је одсликавао само неоромантичарски однос према националном фолклору и етничкој припадности коју је он означавао. Осим тога, скоро обавезно учешће цркве у јавним ритуалима успостављања нових меморијала, премештања споменика, манипулације мртвим телима, масовним окупљањима и спектакуларним сахранама јавних личности, који су постали скоро свакодневица српског/југословенског друштва, недвосмислено су нове религије везивали за идеју нације (Verdery, 1999; Radić, 2002; Cvitković, 2003; Павићевић, 2011). Међутим, то је била и још увек је, само једна страна феномена повратка религији. Закључити да је то његова суштина и да се његова анализа овим истражује значило би остати на површини појавности друштвених, културних и историјских дешавања.

На обазривост при његовом тумачењу упућује неколико чињеница.

На првом месту, чињеница да је инструментализација односа религије и смрти појава позната свакој епохи и свакој идеологији, било она националистичка, владарска, комунистичка, демократска и др., говори пре у прилог универзалности и незаменљивости симболичког капитала тог односа, него што сведочи о суштинским параметрима религиозности његових учесника. Друго, треба рећи да је упоредо са поменутиим начинима употребе и испољавањима *религијских* осећања, повећан и број активних верника⁴, дошло је до својеврсне ренесансе црквеног живота и уметности, а интензивирани су и активности Српске православне цркве на послу осавремењивања сопствене мисионарске делатности везане за свакодневицу православних верника (Митровић, 2008; Благојевић, 2005). Поред тога, у Србији је забележен пораст броја различитих религијских и парарелигијских заједница и култова: пророчких, окултистичких, надрилекарских, гуру, медитацијских и сл. које са идејом нације нису имале никакве везе. И последње, мада не и најмање важно, истраживања су показала да током читавог периода владавине комунизма као државне идеологије, као ни након његовог пада, у пределу централне Србије број сахрана извршених уз црквени ритуал није смањен, за разлику од броја крштења и венчања обављених по православној традицији (Јованчевић, 2000: 274).⁵ Овај податак се првенствено односи на сеоске средине и градове, док се у Београду

⁴ Под *активним* овде подразумевам оне који релативно редовно учествују у животу Цркве, односно у богослужењима и њеним Светим тајнама, примарно у исповести, причешћивању.

⁵ Овај податак се односи на шумадијску епархију, једну од већих епархијау Србији. Поређење је извршено на основу података о броју крштених, венчаних и опојаних у годинама 1948–1998 и 1949–1999.

значајнији пораст броја црквених сахрана дешава од 90-их година 20. века, па све до данас.

Због свега наведеног, чини се да се повратак религији мора тумачити у једном универзалнијем контексту од онога који нуди религија нације. Он се може тумачити у ствари као својеврсни *повратак смрти*, односно, као покушај да се створи контратег дуготрајној цензури кроз коју пролазе мишљење и говор о смрти у модерном друштву (Arijes, 1988; Toma, 1980; Cook & Walter, 2005). Ова димензија реактуелизације религије могла би се посматрати као платформа за сва њена секундарна испољавања. С друге стране, када говоримо о нивоу колективног и јавног, ова тврдња би се могла пренети и у обрнутом смеру. Изложити смрт на јавној сцени готово увек подразумева позивање на религијске симболе. Јавне сахране се појављују као својеврсни религијски ритуали, без обзира на прокламована идеолошка опредељења епохе у којој се дешавају (Павићевић, 2009: 226; Милорадовић, 2007: 84). У новијој југословенској/српској историји, о овоме сведоче испраћај и сахрана Јосипа Броза Тита, Зорана Ђинђића, па чак и Слободана Милошевића. Од фараонског испраћаја у фараонску бесмртност, преко мученичке смрти и хришћанске сахране онога који ће, због поднете жртве вечно остати у сећању будућих поколења, до сахране у дворишту породичне куће, под омиљеним дрветом – ови догађаји рефлектовали су различите религијске идеје уграђене у темеље секуларних идеологија чији су главни репрезенти били наведени покојници (Павићевић, 2011: 176).

Но, у каквој је то вези са темом овог рада? Као што је у наслову већ наговештено, овде ћемо се питањем односа религије, религиозности и феномена смрти у савременом српском друштву, бавити на основу анализе једног скорашњег догађаја – смрти, испраћаја и сахране патријарха Павла, 44. поглавара Српске православне цркве. Ово је свакако био догађај, који се по многим својим карактеристикама уклапао у претходно описане моделе идеолошких употреба религијског говора о феномену смрти. Међутим, такође с обзиром на претходно речено, сматрам да се у његовој (и не само његовој) анализи може применити деконструктивистички поступак значајно другачији од оних који у последње време преовлађују у антрополошким анализама. Померање фокуса анализе са финалне слике стварности коју сугерише одређени друштвени ритуал на процесе његовог формирања *одоздо*, требало би да омогући одговор на већи број питања од оних везаних за антропо-политичке аспекте догађаја. Тако, крајњи домет истраживања не би било откривање имплицитних идеолошких порука ритуала, јер оне уосталом више и нису тако имплицитне, него одговор на питање који системи индивидуалних и колективних вредности и на који начин учествују у његовом обликовању. Уз ово се појављују и многа друга питања на која ћемо покушати да одговоримо: Којим средствима су обликоване слике смрти у јавном говору поводом овог догађаја? Да ли је сахрана била примарно политички или религијски догађај? Шта о актуелној религиозности грађана Србије говори вишедневни церемонијал испраћаја патријарха? И, да ли садржаји овакве врсте друштвених догађаја бивају условљени актуелном *духовном климом* или су они ти који ту климу *производе*?

За патријарха Српске православне цркве, епископ рашко-призренски Павле, изабран је 1990. године. Период који је на тој позицији провео био је обременен интензивним политичким и ратним превирањима, друштвеним и економским турбуленцијама, идеолошким и културолошким променама. Повратак цркве на сцену јавног и друштвеног живота Србије био је процес препун контадикторности, који је јавност истовремено и подржаван и оспоравала. Патријарх Павле није био посебно активан на пољу државне политике. Имао је контаката и са властима и са опозицијом, те су га неки називали *балканским миротворцем*, док су га други видели као ратног хушкача (Skroza, 2005). Његова јавна иступања у политичким догађајима такође су различито тумачена, али, чињеница да су она била сасвим малобројна ипак у други план стављају његове активности у овој области друштвеног живота. Патријарх Павле много је више био усмерен ка хришћанском мисионарењу, решавању унутарцрквених проблема, као и питањима духовног живота своје пастве. Његова лична аскеза, скромност и ревност у богослужењу чинили су његов лик сасвим другачијим у односу на окружење и сасвим омиљеним у очима не само верника него и религиозни индиферентних грађана Србије (Žarkovic, 2009). Ове одлике његове личности и начина живота значајно ће утицати и на обликовање јавне слике његове смрти и испраћаја.

Патријарха Павла смрт је затекла у болници, у којој је провео последње две године свога живота. Умро је у 95. години, у сну, након примања свете тајне причешћа, 15. новембра 2009. године. Био је то идеалтипски завршетак живота једног хришћанина. Вест о патријарховој смрти су већ током истог преподнева пренели готово сви електронски медији. Иако се није тачно знало када ће и на који начин бити организован испраћај, грађани су спонтано почели да се окупљају око зграде Патријаршије и Саборне цркве. Тело покојника донето је у слепоподневним часовима у Патријаршију, одакле је, после краће службе, пренето у Саборну цркву. Међу онима који су носили ковчег са покојником нашао се и тадашњи председник Србије, Борис Тадић. Отворени ковчег био је изложен у средишњем делу Саборне цркве, а поред њега је, током неколико наредних дана, у мимоходу прошло више стотина хиљада људи који су желели да се опросте од патријарха и одају му последњу почаст. Међу овим *поклоницима* се осим обичних грађана Србије, монаха и свештенства, црквених великодостојника и представника различитих религиозних заједница нашао и велики број домаћих политичара и политичких представника других земаља. Упркос чињеници да се испраћај дешавао у јекну опште узнемирености због епидемије вируса Х1Н1, тзв. „свињског грипа“, услед чега је грађанима саветовано ношење заштитних маски и избегавање јавних скупова, хиљаде људи сатима је стајало у километарској колони која се протезала кроз читав центар града, чекајући да уђе у Саборну цркву и прође поред покојниковог одра. У самој цркви непрестано су вршена богослужења, а доследно извештавање медија о току догађаја допринело је стварању атмосфере општег учешћа у сакраменту. При томе, неуобичајено медијско једногласје, недостатак сензационализма, као и општа емпатија која је владала у реду за *последњи целив* сугерисали су

да је реч о сасвим посебном друштвеном догађају (Pralica, 2010: 148). Анализа штампаних медија, интернет форума и разговора и анкета које сам сама спровела⁶ указују на неколико кључних тачака јавног говора и доживљаја овог догађаја. Као једно од општих места у изјавама грађана јављају се ставови о личности патријарха Павла. У њима се истиче да је он био јединствени пример скромности и једноставности једне јавне личности, личности која је још за живота била овенчана *ореолом светости*. И медији су подржавали овај имиџ покојника. У штампаним медијима су, након ударних насловних страна, које су објављивале патријархову смрт следили текстови о његовом животопису. У њима је описиван његов пут од сиромашног дечака, који је рано остао без родитеља, преко младог вероучитеља који је оштетио сопствено здравље спасавајући једног ученика од дављења, до монаха и, врло брзо, епископа који је највећи део свог епископског стажа провео на Косову и Метохији. Његови блиски сарадници, као и службеници Патријаршије сећали су га се као јединог патријарха који је сам поправљао своје ципеле, крпио одећу, гасио заборављена светла по ходницима, затезао кваке на вратима и сл. (*Kurir*, 17. нов. 2009: 4, 5). Пратеће фотографије приказивале су сцене из патријархових млађих дана, пре и након монашења, а затим и из његове скорашње свакодневице – ситни, седи старац који се вози градским превозом (уместо луксузним службеним аутомобилом), пешачи београдским улицама сам или у пратњи своје духовне деце, али увек без обезбеђења, или корача поред покојног премијера Србије, Зорана Ђинђића, док му дугачка мантија лепрша око ногу, неодољиво подсећајући на капут Малог принца са једне насловне корице овог романа (*Политика*, 16. нов. 2009: 14). Велики број наслова имао је облик метафора, од којих су се неке директно ослањале на хришћанску терминологију и схватање светости, док су други просто сугерисали узвишеност и тананост и патријархове личности и његове смрти, не везујући је за неки одређени религијски контекст. У првом броју дневног листа *Политика*, који је изашао након патријархове смрти наилази се на наслов: „Народ га је доживљавао као живог свеца“ (*Политика*, 16. нов. 2009: 1). У истом броју, у рубрици „Реаговања“ објављени су коментари познатих, јавних личности Србије у којима је патријарх Павле представљен као *праведник* (изјава В. Коштунице), *сведок библијске доброте* (београдски рабин, Исак Асијел), *спој небеског и земаљског* (Емир Кустурица), *посвећеник Богу и своје роду* (митрополит Амфилохије) (*Политика*, 16. нов. 2009: 2). У додатку дневног листа *Прес*, који је у целости био посвећен смрти патријарха Павла, нашли су се још сугестивнији наслови: „Патријарх српски светац!“ (*Прес*, 17. нов. 2009: 1), „Од болесног дечака до живог свеца“ (Исто: 2) и „Аскетски живот светог човека“ (Исто: 4, 5). Новинарски текстови испод ових наслова били су једногласни у похвали скромности и људских и хришћанских врлина покојника, а утисак су опет појачавале фотографије – на једној се могао видети

⁶ Анкетирано је 25 високо образованих особа. Седморо међу њима су активни верници, петоро традиционални верници, тринаесторо декларисани атеисти. Једанаесторо је и само учествовало у испраћају: шест активних верника, четири традиционална и један атеиста.

патријарх у богослужбеној одећи, са крстом у руци и лицем које је осветљавала светлост из непознатог извора. У другом плану налазила се фотографија патријарха на одру, обученог у свечане одоре, са светлуцавом митром на глави, спокојно склопљеним очима и на грудима прекрштеним рукама које побожно целива једна од многобројних поклоника (*Pres*, 16. nov. 2009: 7). Распон поетског доживљаја патријархове личности, посебно је истицао поднаслов једног текста: „Називали су га свецем који хода, а други су говорили да има душу од маслачка“ (Пешић, 2009: 4).

У одговору на питање како објашњавају такав грандиозни испраћај патријарха, и моји испитаници, од којих је мање од половине лично учествовало у испраћају, скоро једногласно су се позивали на висок морални ауторитет који је покојник уживао захваљујући његовим људским квалитетима. Осим тога, занимљиво је рећи да се религиозност оних који су стајали у реду за опроштај није подразумевала. Ту је било и активних и традиционалних верника, али и атеиста и агностика, екстремних националиста, али и оних у чијем личном идентитету етничка припадност не игра значајнију улогу. Изгледа да је у овом догађају свако нашао нешто за себе.

Оно што ми се чини посебно важним у анализи овог догађаја и његове јавне презентације јете начин на који су обликоване слике саме смрти и идеје о посмртном животу овог значајног покојника. Најзначајнија карактеристика овог наратива јесте чињеница да, за разлику од већине других догађаја ове врсте, акценат није био на представљању смрти као трагичне судбине људског живота. Иако су неки штампани медији, и иначе склони шокирању јавности и *тежким нотама*, наглашавали трагичност патријархове смрти и неизвесност коју она доноси, у јавном говору је ипак преовладао тон тихе туге, али и прихватања, захвалности и поштовања. Тако, паралелно са изјавом унуче покојног патријарха, коју објављује *Прес*: „Изгубила сам деду, Србија је изгубила све“ (*Pres*, 16. nov: 1) и наслова попут: „Ненадокнадив губитак“ (*Kurir*, 17. nov: 1), имамо изјаве грађана, учесника у испраћају који су патријархову смрт доживели као *најтужнији дан*, али и као *наду да су добили небеског заступника*, као *губитак*, али и као *завет за даљи живот без њега* (Куртеш, 2009: 4). Разлога за овакво схватање и презентовање смрти, насупрот шокантним и све експлицитнијим сликама које скоро свакодневно виђамо у медијима, има више. Прво, патријарх је умро у дубокој старости, мирно и без муке. Друго, његов животни пут, делатност и идеје које је сведочио допринеле су у великој мери једнозначности медијских порука и појединачних тумачења која су се недвосмислено ослањала на хришћански концепт смрти. У њему се смрт јавља као предуслов вечног живота и *улазница у небеско царство*. Зато је битна одлика јавног говора била употреба термина који су сугерисали веру и наду у постојање неке друге реалности у коју је патријарх отишао и у која ће бити доступна свакоме ко буде следио пут врлина. *Сусрет са Богом, анђелима*, те *боравак на небу*, у данима од смрти до сахране патријарха постале су сасвим уобичајене синтагме јавног говора. Посебно сугестивна у овом правцу била је и велика фотографија у специјалном додатку *Преса* на којој је у првом плану био бели голуб са раши-

реним крилима, док се у позадини, на плавом небу оцртавала црквена купола са крстом (*Pres*, 17. nov: 1). Доживљају патријархове смрти као тужног, али не и трагичног догађаја допринело је и навођење разних анегдота из његовог живота, као и примера његове духовитости, која је увек садржала и неку животну поуку.⁷ Архаична веза између смрти и смеха, овде је, с једне стране имала улогу успостављања колективне емотивне равнотеже (Stevanović, 2009), а с друге, она је потврђивала хришћански концепт светитеља, као обичних и свима доступних људи. На тај начин је истовремено и хришћански концепт светости постајао такође свима доступно духовно остварење.

Део јавног мњења, као и део мојих испитаника сматрали су да је испраћај патријарха Павла био исполитизован верски догађај. Његову политичку димензију они су видели у активном учешћу председника и руководства једне секуларне државе на сахрани верског поглавара, као и у уобичајеном изједначавању етничке и верске припадности у јавном говору. Међутим, иако је неоспорна чињеница да је учешће у ритуалу за многе значило добијање политичких поена, идеје које су ритуалом промовисане биле су далеко од политичких.

По броју људи који је присуствовао овом догађају, и медијској пажњи која му је поклоњена, испраћај и сахрана патријарха Павла могу се мерити са испраћајем и сахраним Зорана Ђинђића, марта 2003. године. Смрти оба вођа – и политичког и духовног – успеле су да мобилишу нацију/јавност готово исто као и смрт Јосипа Броза 1980. године. Међутим, о природи ових догађаја много мање говоре њихове формалне сличности, него њихове међусобне разлике. Најочигледније међу њима тичу се идеја промовисаних током ових вишедневних церемонијала опраштања и јавне и колективне жалости. Док је смрт првог демократског премијера била полигон интензивне политичке пропаганде, смрт патријарха показала се као догађај са сасвим занемарљивим политичким потенцијалом. Његова главна порука била је порука о скромности и посвећености, која је, упркос чињеници да је патријарх већ дуго времена био потпуно *невидљив* у јавном животу, привукла стотине хиљада грађана Србије, који су, свако из свог разлога, осетили потребу да учествују у његовом испраћају. Ова разлика постаје још очигледнија при анализи презентовања саме смрти и концепцији вечности, коју је поседовао сваки од ових ритуала. Акцентовање трагичности смрти у случају Зорана Ђинђића, било је логична последица начина на који је настрадао бивши српски премијер. Погибија у атентату отворила је врата интензивној хероизацији његовог лика и величању политичких идеја које је заступао (Павићевић, 2009). Иако је сахрањен као православни хришћанин, посмртни лик Зорана Ђинђића грађен је по моделу тзв. *еземпларне смрти*, тј. херојске и мученичке смрти за добробит нације, моделу који представља важан

⁷ Једна од најчешће цитираних била је везана за патријархов коментар на луксузне аутомобиле којима се превозе владике Српске православне цркве. Наиме, када је једног дана видео испред зграде Патријаршије већи број црних лимузина и сазнао да оне припадају његовим „колегама“, питао је свог саговорника чиме би се владике (иначе монаси) возили да нису дали завет скромности и непоседовања (који иначе монаси дају приликом чина примања монашког пострига)? (<http://www.blic.rs/vesti/tema-dana/120727/Tihi-odlazak-duhovnog-vodje>)

елеменат религијског система који означавамо као *религију нације*. За разлику од хришћанског концепта бесмртности, који је карактерисао јавни говор поводом патријархове смрти, у Ђинђићевом испраћају дошло је до замене есхатолошких (вертикалних) принципа хришћанске догме, обећањем вечне (историјске/хоризонталне) славе и памћења потомака. Ово је свакако било у складу са идејом националне обнове и конструисања новог/старог националног идентитета, што је пратило транзиционе процесе у Србији током последњих петнаестак година.

Ипак, ма како бизарно деловало, кључна разлика ових ритуала лежи у односу према мртвом телу покојника. Политички ритуали, макар и почивали на опиту смрти, најчешће врше њену маргинализацију, стављајући у први план продужетак живота политичких идеја. Тако је, на пример, у случају Јосипа Броза, вишедневно присуство затвореног ковчега и милионски мимоход око њега, требало да продужи боравак *бесмртног* међу *смртницима* и нагласи да ће он вечно бити ту. Ова идеја је годинама после тога и потврђивана прославама његовог рођендана и уручивањем Штафете младости мртвом председнику (Крстановић, 2010: 111). И у случају испраћаја Зорана Ђинђића, смрт је само симболично била присутна. Мимоход око ковчега је у потпуности изостао, а уместо поклоњењем посмртним остацима, грађани су се од првог демократског премијера Србије опраштали уписивањем у књиге жалости, у просторијама Демократске странке, које су биле украшене фотографијама покојника. Ковчег са покојником био је изложен тек на дан сахране, у Храму Светог Саве и њему су могли да приђу само породица покојног премијера и његови најближи сарадници, дипломате и политичари.

Отворени ковчег, у коме је патријарх био изложен од 15. до 19. новембра 2009. године, недвосмислено и директно је приказивао смрт. Она је, с једне стране била очигледна и коначна. Међутим, с друге стране, могућност додира са покојником, бдење око одра и целивање мртвог тела, тако страно урбаном укусу, та традиционална средства којима се врши спајање, прожимање и изједначавање различитих нивоа реалности, и овде су сугерисали јединство живота и смрти, овог и оног света, јединство у коме сви учесници ритуала несметано прелазе из једне у другу димензију. Директан додир са смрћу, овде је био могућ и *безопасан* захваљујући чињеници да је у овај догађај темељно била уграђена религијска, односно, хришћанска реторика спасења, која праведницима гарантује вечни живот у *небеском царству*.

Начин уобличавања смрти, сусрет или избегавање ове централне теме посмртног ритуала тако постају она упоришта која дају карактер догађају и говоре о његовој природи – о испраћају Зорана Ђинђића као политичком догађају и испраћају патријарха као верском и религијском догађају. У прилог оваквој класификацији говори и концепт сећања ових значајних личности новије српске историје. Наиме, док је периодично сећање на Зорана Ђинђића увек обележено активним медијским извештавањем о бројним манифестацијама установљеним у спомен покојног премијера, као и подсећањем на начин његовог страдања, сећање на патријарха Павла у потпуности је препуштено Цркви и њеним верницима.

Но, закључимо на крају са прегледом најважнијих одговора на питања постављеним на почетку овог рада.

Сахрана патријарха Павла била је догађај у коме се могу прочитати различити наноси који сведече о комплексности културно-историјског тренутка у коме живе грађани Србије. У њему је било материјала за сваког заинтересованог – и за политичаре и за представнике других верских заједница, и за промовисање јединства *српског народа* и јединства екумене... Међутим, оно што наткриљује цео овај комплекс могућих, парцијалних ишчитавања јесте хришћанска идеја врлине, духовног подвига и односа живота у историји и живота у вечности. Најбитније у овоме је била чињеница да ове идеје нису биле везане за неко (апстрактно) национално биће већ су имале универзалну поруку, те су стога биле препознатљиве разнородним учесницима и посматрачима ритуала. Изашавши из овова свакодневне политизације живота (и смрти), испраћај и сахрана патријарха Павла указали су на темељне недостатке друштва, државе и владајућих званичних и незваничних идеологија.

Међутим, за кратко. Сасвим неналик на споменике националних хероја, патријархов гроб у манастиру Раковица, у предграђу Београда, остао је на маргинама мапа колективног сећања. Индивидуално сећање, за сада остаје ван оквира овог рада. Ипак, скоро сам сигурна, а то ће можда потврдити неко наредно истраживање, да *иконицу* са патријарховим ликом, у својим новчаницима, аутомобилима и ко зна где још, чува велики број грађана Србије.

Литература

- Агијес, F. (1988). *Ukročena smrt*. U: *Književna kritika* Vol. 19, No 1: 97–105.
- Berger, P. (2008). *Desekularizacija sveta: opšti pregled*. U: Piter Berger (ur), *Desekularizacija sveta. Oživljavanje religije i svetska politika*. Novi Sad: Mediteran: 11–30.
- Благојевић, Г. (2005). О рецепцији српске византијске музике у Београду на крају 20. и почетком 21. века. *Гласник Етнографског института САНУ* LIII: 153–170.
- Благојевић, М. (2009). *Revitalizacija religije i religioznosti u Srbiji: stvarnost ili mit? Filozofija i društvo* 2: 97–117.
- Cook, G., Walter, T. (2005). *Rewritten Rites: Language and Social Relation in Traditional and Contemporary Funerals*. www.sagepublications.com Vol16(3): 365–391. [10.05.2010]
- Свитковић, I. (2003). *Civilna, laička ili svjetovna religija*. U: *Rečnički izvod iz sociologije religije*. *Teme* 3: 397–399.
- Дејви, G. (2008). *Evropa: Izuzetak koji dokazuje pravilo?* U: Peter Berger (ur.), *Desekularizacija sveta. Oživljavanje religije i svetska politika*. Novi Sad: Mediteran, 81–100.
- Ђорђевић, D. (1995). *Sekularizacija, religija i razvoj jugoslovenskog društva. Razmatranja jednog sekulariste*. U: *Religija i razvoj*. Niš: Junir, 14–21.

- Јованчевић, Н. (прир.) (2000). *Шематизам Епархије шумадијске*. Крагујевац.
- Kubiak, A. E. (2009). The social memorialisation of death on the Web. In: Marius Rotar, Victor Tudor Rosu, Helen Frisby (eds.), *Proceedings of the Dying and Death in 18th–21st Century Europe*. Romania: Alba Iulia, 121–128.
- Куртеш, А. (2009). Туга међу верницима пред Саборном црквом. *Политика* 16. новембар: 4.
- Лукић Крстановић, М. (2010). *Спектакли XX века. Музика и моћ*. Muzika i moć. Београд: Посебна издања Етнографског института САНУ 72.
- Милорадовић, Г. (2007). Прах праху: стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији. *Годишњак за друштвену историју* 1–3: 83–106.
- Митровић, Т. (2008). Икона у веку своје мануелне репродукције. *Иконографске студије* 2. Академија СПЦ за уметност и конзервацију: 305–316.
- Павићевић, А. (2009). Дани жалости и време успомена. Смрт, сахрана и памћење јавних личности у Србији у време социјализма и после њега. *Гласник Етнографског института САНУ* LVII/1: 223–238.
- Павићевић, А. (2011). *Време (без) смрти*. Београд: Посебна издања Етнографског института САНУ 73.
- Пешић, М. (2009). Животом сведочио Јеванђеље. *Политика* 16. нов: 4.
- Pralica, D. (2010). Analiza medijskog diskursa srpske štampe o smrti i izboru patrijarha. U: Kuburić Zorica, Sremac Srđan, Beuk Sergej (ur.), *Religijska imaginacija i savremeni mediji*. Novi Sad: CEIR, 137–153.
- Radić, R. (2002). Crkva i srpsko pitanje U: Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata*. Beograd: Samizdat Free B92.
- Rumble, H. (2009). Woodland Burial: A contemporary burial inovation in Britain, In: Marius Rotar, Victor Tudor Rosu, Helen Frisby, *Proceedings od the Dying and Death in 18th–21st Century Europe*. Romania: Alba Iulia, 184–195.
- Skroza, T. (2005). Skromnost i tumačenja [Modesty and Interpretations]. *Vreme* 781, 22. December. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=437739> [19.05 2010]
- Stevanović, L. (2009). Laughing at the Funeral. Belgrade: Special Editions of Ethnographic Institute SASA 69.
- Тојнби, А. (1998). Смрт у раду. *Градац* 124/125: 32–35.
- Vensan, T-L. (1980). *Antropologija smrti I–II*. Beograd: Prosveta.
- Verdery, K. (1999). *Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.
- Žarković, D. (2009). Pohvala skromnosti. *Vreme* 19. Nov. 2009. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=897848> [19.05 2010]

Aleksandra Pavićević

DEATH AND FUNERAL OF PATRIARCH PAVLE - LIMITS OF POLITICAL DISCOURSES -

Summary: In this paper I focus on the issue of religions, religiousness and the phenomenon of death in the modern Serbian society. Research is based on the analysis of a more recent event, death, seeing off of the body, and funeral of Patriarch Pavle, the 44th Patriarch of the Serb Orthodox Church. This was certainly an event which, by many of its features, fits into the models of ideological uses of religious discourse on the phenomenon of death. However, I believe that a deconstructivistic procedure may be applied in its (and not only its) analysis, significantly different than the ones which as of recently prevail in anthropological analyses. Shifting of the focus of the analysis from the final image of reality suggested by a certain social ritual to the processes of its formation *bottom-up* should give an answer to a larger number of questions than the ones relating to anthro-political aspects of the event. Thus, the final goal of the research would not be to reveal implicit ideological messages of the ritual, because they are not as implicit any more, but the answer to the question which systems of individual and collective values participate in its shaping and how.

WORLD MUSIC НА КУЛТУРНОЈ СЦЕНИ СРБИЈЕ – ОЗНАКА ИДЕНТИТЕТА И/ИЛИ ВЛАДАВИНА ИНДУСТРИЈЕ ЗАБАВЕ?

Сажетак: Музичко фолклорно богатство Балкана, који још увек слови као релативно очуван резерват традиционалне музике, обезбеђује јаке и трајне међусобне утицаје територијално блиских култура, сродних по многим музичким карактеристикама.¹ Етномузиколози су најавили да ће етно/фолклорна музика полако нестајати у друштву које се ослања на високе технологије и глобалне масовне медије. Како савремени човек још увек има потребу да се идентификује са својим коренима, *world music* се јавља као „нова народна музика“, која истовремено подржава етнолошки предлог одређеног народа, али се уклапа и у Маклуаново „глобално село“ – припада сфери популарне музике и подлеже законитостима културне индустрије. Етно цез Лале Ковачева утро је пут групама и солистима који су се појавили и успешно делују на музичкој сцени Србије и света. Они свакако заслужују своје равноправно место у стратегији културне политике и музичке уметности Србије, као носиоци савременог културног идентитета нације.

Кључне речи: културна политика, етно музика, *world music*, културни идентитет

1. Увод

Термин *етно музика*, *фолклорна* или *народна* се може применити на музику коју је заједница развијала од рудиментарних почетака, на које нису утицали ни популарна ни уметничка музика, а такође се примењује на музику коју је појединац компоновао, али је временом апсорбована у усмену живу традицију. Термин не обухвата компоновану популарну музику коју је заједница прихватила као готову и непроменљиву, јер је управо ремоделирање и ре-креирање музике која се догађа у заједници оно што јој даје народни, фолклорни карактер (Васиљевић, 1955).

Појам *world music* још увек није сасвим дефинисан. Основно је да се ту комбинују више од две традиције које се разликују од традиционалне музике

¹ Рад је урађен у оквиру пројекта 47004: *Унапређење јавних политика у Србији у функцији побољшања социјалне сигурности грађана и одрживог привредног раста*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

под чијим утицајем су стваране. Оно што наводи данашње музичаре да комбинују карактеристике изразито удаљених и несродних традиција је, можда, резултат идеолошког императива глобалног, мултикултурног света, који тежи изједначавању свих аутохтоних традиција, али и личне мотивације која може бити крајње стваралачка, али и сасвим утилитарна, вођена интересима културне индустрије. *World music* почива на фолклорним основама, али по свему осталом припада сфери популарне музике, подлеже законитостима културне индустрије, која истовремено и формира и задовољава потребе савремене публике – нема функционалну улогу у обреду и обичају, како је традиционална музика то вековима била, већ је условљена другим друштвеним законитостима (Арнаутовић, 2012).

У културној политици Србије мало се обраћа пажња на феномен претварања етно (фолклорне) музике, која је својевремено служила као израз етнолошког идентитета, али и као сегмент светске протестне сцене, у *World music* (музика света), која поништава етнолошке разлике, није део социјалног бунта и зависи од индустрије забаве, новца. Дефиниција етно музике етаблиране у званичне музичке сцене јавља се 1954, а *world music* више од тридесет година касније. Толико је трајао процес трансформације омладине шездесетих, која је желела да промени свет, до омладине деведесетих и надаље (глобализација, технологија), где то више није случај. *Xunu* свет протеста се променио у *janu* свет новца.

2. Етно vs *world music*

2.1. Етно / фолклорна музика

„Званична“ дефиниција фолклорне музике појавила се 1954. на седници Међународног савета за народну музику (International Folk Music Council, IFMC).² Фолк или народна музика је производ музичке традиције која се развијала усменим преношењем. Фактори који формирају традицију су континуитет који повезује садашњост и прошлост, варирање које креативно ствара појединац или група и друштвена селекција која одлучује о формама у којима ће се музика развијати“ (Големовић, 2006).

Много пре појаве *world music*, кроз целу историју, народи и етничке заједнице су размењивали искуства и културне посебности. Један од примера представља шпански фламенко (*flamenco*), музички стил настао на тлу Шпаније, аутохтона музика андалузијских цигана са циганским, сефардским, маварским и византијским утицајима. Канте хондо (*cante jondo*, у преводу „дубоко певање“), најозбиљнија, емоционално најдубља вокална форма фламенка, редак је примерак најстаријег очуваног европског примитивног напева. *Дуенде* је му-

² Годину дана раније IFMC је одржао свој годишњи конгрес у Југославији, у Опатији, поводом чега је приређен фестивал наших народних песама и игара, који је одушевио и заинтересовао стручњаке из иностранства. Задивљени белгијски музиколог Ернст Клосон изјавио је да наш музички фолклор чак надмашује многе друге које он познаје (Васиљевић, 1955).

зички термин, којим се означава дубоко индивидуални емоционални доживљај везан за извођење фламенка. *Tener duende* у слободном преводу значи „поседовати душу“ (Исаковић, 2010). Код нас је то *дерт*, сличан ономе у „Коштани“ или у севдалинкама. Таквих примера је много, као што је староенглеска арија *Зелени рукави* (Greensleeves) или шпанска тема Фолија (*Las Folias*), које се користе у разним музичким формама од времена ренесансе до данас. Народна, етно музика израз је идентитета једног народа или народности, и у свом оригиналном облику настанка нема никакву другу социјалну функцију. То је музика која и данас има своју вредност, слуша се као путописна, јер звучно оживљава далеке народе. Тако и доживљавамо невероватан глас из прашума Перуа, Инка принцезе Име Сумак (Yma Sumac), ансамбле парагвајских харфи, португалски фадо или грчку бузуки музику.

Руски композитор Глинка веровао је да народи стварају музику, а композитори је само преносе даље: „Не стварамо ми, већ народ; ми само записујемо и уређујемо“ (Васиљевић, 1953: 2). Интеркултурални утицај уметничке музике на традиционалну је постојан, као и обратни, утицај фолклора на такозвану *класичну* музику. Појава није нова, јер се од ренесансе до данас може пратити јак утицај фолклора на композиторе и музичка дела, чак и тамо где се чини да је то немогуће. Током читаве историје музике сусрећемо се са преплитањем етничких и идиома *високе* културе. Повезивањем и прожимањем различитих културних идиома, а под утицајем развијенијих културних средина, створено је оно што се назива уметничком музиком западне цивилизације (Големовић, 2006). Буђењем националне свести и националних школа у музици романтизма, повезивање и прожимање музичких фолклора народа са жанровима уметничке западне цивилизације дешава се широм Европе, посебно код словенских народа, али се укључују и утицаји нових континената, далеког Истока, Америке, Индије. Етномузикологија коначно почиње да се бави овим феноменом.

2.2. Протестна и ангажована фолклорна музика

Средином прошлог века фолклорна музика полако мења своју намену и почиње да се користи као средство друштвеног протеста, постаје политички ангажована, било да се ради о протесту против рата у Вијетнаму, јужноамеричких диктатура, грчке војне хунте или борби за ослобађање Јамајке. Најранији пример коришћења фолклорне музике у револуционарне сврхе представљају шпанске народне песме којима је промењен текст, да би их певала војска Републике док се борила против Франка у Шпанском грађанском рату 1935–1939. године. Најпознатија је *Aj, Кармела!* (*Ay Carmela*), која се певала на текст *El Paso del Ebro* (*El Ejercito del Ebro*) и *Viva la XV Brigada*. Петнаеста бригада је била део Интернационалних бригада, борбених формација састављених од добровољаца који су дошли из целог света да се боре против фашизма – из Југославије их је дошло преко хиљаду (Беклер, 1961). Шпански режисер Карлос Саура (Carlos Saura) снимео је филм *Aj, Кармела!* посвећен Шпанском грађанском рату, као и „Фламенко трилогију“, која обухвата филмове *Кржаве*

свадбе (*Bodas de sangre*, по Лоркином тексту), *Кармен* (*Carmen*, према Бизе-овој опери), и *Љубав чаробница* (*El amor brujo*, према Де Фалјином балету). Кристина Ојос (Christina Hoyos), *La bailaora*, култна фламенко плесачица, је са легендарним фламенко играчем Антонијем Гадесом учествовала у стварању филмске фламенко трилогије Карлоса Сауре. Касније је Саура снимео и филмове *Sevillanas* (1992), *Flamenco* (1995), *Tango* (1998) и *Fados* (2007). Сви филмови су посвећени традиционалној музици Иберијског полуострва.

Током шездесетих година појављује се протестна музика која користи фолклор као основу. Тако су 1963. почели своју каријеру Џоан Баез (Joan Baez) и Боб Дилан (Bob Dylan), наступивши на легендарном концерту у Вашингтону после „марша милиона“ против рата у Вијентаму, на коме су певали *country folk* музику са протестним текстовима (Torg, 2002: 12). У Јужној Америци аргентинска певачица Мерцедес Соса (Mercedes Sosa), коју су звали „гласом оних који немају глас“, певала је *Si se calla el cantor se calla la vida* (Ако заћути песник, нестаје живот), па је за време аргентинске војне диктатуре 1976–1983. била принуђена да оде у изгнанство и врати се тек после пада хунте. Затим ту су чилеански певачи Виктор Хара (Victor Jara) и Виолета Пара (Violeta Parra) и групе Килапајун (Quilapayun) и Инти Илимани (Inti Illimani) који протестују против диктатуре кроз народну, андску музику. Овај ангажовани протестни музички покрет назван Нова чилеанска музика (*La nueva canción Chilena*) постао је толико опасан за диктаторски режим, да су ове две групе морале да побегну из Чилеа, док је Виктор Хара, иначе професор и позоришни режисер, брутално убијен 1973, пет дана после државног удара којим је на власт у Чилеу дошао генерал Пиноче. Његово тело са 44 метка бачено је на улице Сантјага. Толико се диктатура бојала народне ангажоване музике. Слично се десило и у Грчкој, после војног државног удара 1967. године који је довео на власт пуковнике, на челу са Пападопулосом. Војна хунта је забранила декретом „покрет за мир, штрајкове, радничке синдикате, дугу косу код мушкараца, мини сукње, знак мира, Битлсе, Софокла, Толстоја, Ехила, Сократа, Јонеска, Сартра, Чехова, Марка Твена, Семјуела Бекета, слободну штампу, нову математику, слово З, које значи *’он живи’* (односи се на посланика доктора Григориса Ламбракиса, кога је грчка полиција убила у Солуну) и музику Микиса Теодоракиса“, а он је затворен (<http://www.ahistoryofgreece.com/junta.htm>). Режисер Коста Гаврас снимео је филм *З* о животу и смрти борца за људска права доктора Григориса Ламбракиса (1912–1963), убијеног 1963. године у Солуну, а Теодоракис је оркестрирао музику, у којој је коришћен грчки фолклор. Филм је освојио Оскара, Златни глобус и многе међународне награде.

Још један жанр народне музике, реге, постао је симбол отпора једног народа против робовласничког поретка и енглеске окупације. Чиста музичка форма Јамајке, реге постоји преко пола века, и даље се развија. Настао је са настанком Јамајке као државе, коју су тада чинили три четвртине робови из централне и западне Африке доведени у седамнаестом веку (Јамајка постаје британска колонија 1655. године). Реге се ослања на афричке (ударалке, ритам и идеологија) и европске (вокали, мелодијска и хармонска структура) узоре, на

цез, амерички ритам и блуз и растафаријанизам. Реге је симбол народне борбе, све до укидања ропства 1838. и добијања самоуправе 1959. године. Тако је Боб Марли (Bob Marley, 1945–1981) постао симбол политичког отпора и протеста Јамајке (Бортвик, Мој, 2010: 123, 125). Основе регеа чини много музичких утицаја: *кумина* бубњевци (западноафричка религија покоманија), *буру* бубњевци (једини дозвољени на плантажама, јер су пратили рад робова), песме које су се певале уз рад (Спенсер), дувачки инструменти и бубњевци из Јонакна, бубњевци и певање *маруна* ослобођених робова и бегунаца, некомформистичка хришћанска црквена музика култа Препорода, бубњевци растафаријанског обожавања, певање путујућих трубадура, итд. Владајућа религија Јамајке која је обележила и музику је *растафаријанизам*, обожавање Рас Тафари Маконена, Хаила Селасија – цара Етиопије 1930–1974, за кога се верује да је потомак краља Соломона (званог и Негус Негустус, Јудејски лав, живи бог, *Jah*). Религија је синкретичка, сачињена од западноафричког обожавања духова, јудаизма, етиопијанизма, коптског и западног хришћанства. Хаиле Селасије (Haile Sellasie, 1892–1975) се обожава као Христ који треба да омогући да се поробљени народ Јамајке врати у обећане земље, Етиопију и Израел (Бортвик, Мој, 2010).

Крајем двадесетог века, сасвим неприметно, ангажована и протестна народна музика губи свој политички и друштвени ангажман. Критичка свест света мења се и нестаје под утицајем прилива великог новца, музичке индустрије и лажног сјаја високих технологија и виртуелног живота. Појављује се светска музика.

2.3. World Music

Етномузиколози су најавили са сигурношћу да ће народна/етно/фолклорна музика полако нестајати у друштву које се ослања на високе технологије и глобалне масовне медије. Међутим, како савремени човек још увек има потребу да се идентификује са својим коренима, *world music* се јавља као *нова народна музика*, која истовремено подржава етнолошки предлог одређеног народа, али се и уклапа у Маклуаново *глобално село*. Иако делује као глобално наметнута форма музичког израза, она представља логичан резултат потребе савременог човека за потврђивањем свог националног идентитета, али и потребе да се толерише различитост других. Данас у свету постоји близу три хиљаде великих или малих нација, народности, етничких и других националних група, и свака од тих етно-националних целина има своју историју, етничка обележја, културу, традицију, језик и свест о свом постојању (Бортвик, Мој, 2010). Преплитањем музичких култура и музичког наслеђа нешто се аутохтоно задржава, а нешто тек у суживоту са другим културама и другим карактеристикама наставаља свој уметнички живот. У сфери музичке културе је трансфер још лакши, будући да музика не захтева познавање језика (Големовић, 2006).

Средином осамдесетих година прошлог века појам *world music* (светска музика) ушао је у свакодневни речник музичке индустрије. Своје корене има у енглеској верзији француског *Празника музике* (World Music Day), односно

у називу фестивала WOMAD (World of Music, Art and Dance). Обе манифестације први пут су одржане 1982. године. Група представника поп индустрије окупила се 29. јуна 1987. године у бару „Царица Русије“ у лондонском Ислингтону, где је нови жанр крштен јавним гласањем присутних. Занимању за нове музичке територије посебно је допринео велики успех Пола Сајмона у раду са јужноафричким музичарима (албум *Graceland*, 1986), а музичкој индустрији је био потребан термин који би обухватио продукцију оваквих садржаја. Термин *World Music* дуго је користио амерички етномузиколог Роберт Браун из Центра за World Music у Сан Франциску, који је овим појмом означио традиционалне музике народа широм света. Године 1978. Метју Монтфорт (Matthew Montfort), вођа групе *Anciente Future* сковао је термин *World Fusion Music* којим први пут именује нови правац у популарној музици. У својој књизи „Традиција старог света – будућност, могућности: Увежбавање ритма помоћу традиција Африке, Балија и Индије“ Монтфорт дефинише нови покрет као „традицију која комбинује много идеја различитих традиција на земљиној кугли“ (Монтфорт, 1985: 12). Дакле, Монтфорт је издвојио појам *fusion* као онај који означава нови звук његове групе *Ancient Future*, који комбинује више од две традиције, и који се разликује од традиционалне музике под чијим утицајем је настајао.

2.4. Музичка фузија и последице

World music карактеришу неке заједничке особине, израженије на нашим просторима који још увек слове као релативно очувани резервати традиционалне музике. Најпре, ради се о *cross over* музици, а *прелазак границе* подразумева сарадњу двојице или више музичара са различитих страна света (дисциплина у најужем смислу – етничка фузија), затим покушај интернационалне промоције и дистрибуције локалних музика, преузимање туђих идеја или звучних средстава као предлошка или готовог материјала и њихово коришћење у неком новом контексту, као и хибридизацију која настаје кроз музички дијалог етничке групе у дијаспори са новим окружењем. Народи и етничке заједнице су одувек размењивали музичка искуства и културне посебности, далеко пре појаве *world music*, али сада та пракса добија жанровско место у свету музике. Најчешћа су четири појавна облика овог жанра: фузија музичког фолклора са неким од музичких облика тзв. озбиљне (класичне музике); фузија музичког фолклора и цеза, који је и сам проистекао из народне музике црначких досељеника у Америци; фузија музичког фолклора и неког од жанрова популарне музике англосаксонског културног круга (поп, рок, денс, техно, реп) и фузија различитих блиских или удаљених фолклорних поетика. На крају, најшира употреба овог термина, променљиво је коришћена у различитим временским периодима. У новије време особито, термин се тумачи и као синоним за народну музику различитих етничких групација. У продавницама носача звука широм света, као и на Интернету, може се видети да су снимци фолклорне музике готово без изузетка смештени у одељак за *world music*.

Већ је наглашено да *World Music* подразумева синтетизовање више од два музичка обрасца различитих култура. Мелодија и ритам су параметри који по

правилу подлежу некада мање, некада више успешној обради. Стваралац обично ствара мелодију стране културе са ритмом сопствене, или мелодију своје културе са ритмом неке стране. Законитост да што је културни, па и музички образац архаичнији, већа је аутентичност, обично не користе ствараоци жанра. При том, будући да је реч о високо диференцираним слојевима културе, потребно је велико умеће да би се остварила задовољавајућа фузија. Може се рећи да постоје два основна приступа компоновању новог музичког дела на овај начин. Један долази из визуре академски образованог музичара који се у третману народне мелодије највише ослања на класичне композиционе поступке. Други полази од искуства сопственог фолклорног наслеђа и на његовим принципима уводи музички образац друге културе (Ристивојевић, 2009). Којим год начелима да се стваралац руководи, заједничка је нужност успоставе вишегласја. Иако широм света, па и код нас, постоје традиције једногласног, или двогласног бордунског певања и свирања у секундама, па чак и нетемперованим интервалима, већина *World Music* остварења у основи има сазвучје терце, што значи да је она постала *универзална естетска потреба*. Музичка естетика Запада победила је музичку естетику остатка света. Третман ритма је по правилу мање успешан од мелодије. Непрегледно богатство ритмова чини се да представља сметњу да се добро упознају специфичности различитих култура, иако је у основи постанка музике лежао ритам. Поред тога, од раније постоји феномен планетарне популарности неких националних игара попут румбе, самбе и танга, које су већ доживеле трансформацију у новом окружењу (Раковић, 2011). Тако се у нашој средини, румба често повезује са тзв. *ћонавим*, мешовитим ритмовима 7/8, 9/8, при чему долази до померања основне пулсације и акцената ритма. Та згуснутост музичког тока у којој готово свака деоница има своју ритмичку меру (такт), понекад доводи до некохерентности и извештачености, а често и ритмичке збрке и хаоса.

Ако се занемаре тешкоће приликом фузије различитих културних музичких образаца, настанком *World Music* традиционална музика превазилази своју документарну функцију и постаје жива. Средства масовне комуникације, која омогућавају тренутно сусретање са најудаљенијим културама, помогла су мешање и проналажење заједничких карактеристика на веома удаљеним просторима, мада то често може звучати неприродно, осим ако се ради о врхунским уметницима (Лукић Крстановић, 2010). Природнија, интересантнија и уверљивија су прожимања релативно блиских музичких традиција. То особито важи за оне ауторске радове који фолклор користе само као инспирацију стварајући „нову народну музику“, која је најбоља манифестација снаге и отпорности народне традиционалне музике, која се и даље развија кроз сусрете и мешање са другим културама.

Без обзира на традиционалне корене, успон светске музике обележили су новац и доминирајућа глобална музичка индустрија. Класичан пример је Рави Шанкар, музичар на традиционалном индијском инструменту ситару, који је почео музичку каријеру у Индији, са аутохтоном музиком, да би шездесетих година кроз појачано интересовање за дроге и психоделију, што је довело до

контакта са Битлсима, постао носилац *world music* у свету. Овај комерцијални преокрет му се вишеструко економски исплатио. Карлос Сантана (Carlos Augusto Selva Santana, 1947), рок гитариста мексичког порекла, постао је познат у касним шездесетим и раним седамдесетим када је са својом групом *Сантана* први применио фузију цеза, рока и салсе. Група је комбиновала стандардни звук гитара (блуз) са латино-америчким и афричким ритмовима – перкусионим инструментима као што су тимбалес и конге. Ово је био пионирски поступак, који су касније користили и цез музичари, али и етно групе и *world music* покрет. Данас постоје многе групе, солисти и инструменталисти који са мањим или већим успехом наступају са програмима светске музике, у којима је утицај аутохтоне музике и оригиналних народних образаца све мањи и све неприметнији. *Глобално село* не подноси претерано јаке локалне утицаје.

3. Балкан и ми

Музичко фолклорно богатство Балкана обезбеђује јаке и трајне међусобне утицаје територијално блиских култура, сродних по многим музичким карактеристикама, укључујући и чувени мешовити ритам, који је посебан ритмички идиом помало недокучив остатку Европе. На Балкану живе веома стари народи формиране културе, чија музика се међусобно прожима већ вековима. Заједничко искуство данас манифестује се у новој музици Балкана, која се у окриљу „светске музике“ формира као микрокултура. У некој новој фази биће могуће интегрисање музичких карактеристика у ширим размерама (Montfort, 1985: 1). Подржана богатом музичком етно основом, *world music* на нашим просторима успешно обрађује и усваја обрасце удаљених, несродних култура, на пример индијску духовну музику, латино америчке плесове, цез америчких црнаца, итд. У пракси се кроз колективну културну свест и искуство Балкана прелама културна свест неке друге културе, наша етно традиција оживљава преко искустава са другим културама. Традиционални инструменти се комбинују са савременим, чак и са електронским. Обновља се вештина свирања и начин изградње наших традиционалних инструмената, који би иначе нестали из савремене музичке праксе.

3.1. Народна музика код нас

Код нас је народни музички мелос остао очуван дуже него у другим деловима Европе захваљујући геополитичким околностима, вековној турској окупацији. Очување аутохтоне народне музике био је начин очувања етнолошког ентитета – „песма нас је одржала, њојзи хвала“. Српске народне песме, уз гусле или без њих, познати циклуси који су одушевили романтичну Европу, биле су од почетка протестне и друштвено ангазоване. Може се рећи да је Србија открила и патентирала протестно ангазовану народну музику! После ослобађања од Турака, у Београду се 1869. отвара Народно позориште, у коме

су *комади са певањем* – Ђидо (музика Даворина Јенка) и Коштана (музика Стевана Мокрањца), били дугогодишњи хитови, управо због музике.

Српски композитори деветнаестог века класичне, уметничке музике, као што је Стеван Мокрањац (1856–1914), Корнелије Станковић (1831–1865), Даворин Јенко (1835–1914, иначе аутор прве српске оперете *Врачара* и аутор српске химне), Јосиф Маринковић (1851–1931) и други, користили су много српске народне мотиве. У то време имамо и прву појаву *world music*, инспирисану српском борбом против Турака. Руски композитори Чајковски (Pyotr Ilyich Tchaikovsky, 1840–1893) и Римски Корсаков (Nikolai Andreyevich Rimsky-Korsakov, 1844–1908) компоновали су *Српско-руски марш* (1876) и *Фантазију на српске теме* оп.6 (1867), у којима се цитира неколико српских народних песама (*Сунце јарко, не сијајш једнако*; *Радо иде Србин у војнике*; *Праг је ово милог Србина*). У то време српска народна поезија је, преко Вука Караџића, постала позната и цењена у Европи. Немачки композитор Јоханес Брамс (Johannes Brahms, 1833–1897) компонује песму *Mädchenlie* (Девојачка песма, опус 85, бр. 3) на превод српске народне песме *Дјевојка ружици* (Српске народне пјесме, скупио Вук Стеф. Караџић), а музика се одвија у 5/4 мешовитом ритму Балкана (Девих, 2001). У двадесетом веку етномузиколози Миодраг Васиљевић и Драгослав Девих скупљају и записују народне мелодије, на терену који још једино код нас од целе Европе, поседује изворну чистоћу и архаичност непромењеног оригиналног етно обрасца (Васиљевић, 1953: XVIII–XX).

На жалост, под утицајем комерцијализације, турбо фолк деведесетих година прошлог века преузима улогу народног гласа, наговештавајући разорни утицај оваквог жанра на оригинални народни мелос. Врхунац преображаја представља фестивал у Гучи, који је пре неколико деценија основан као део покрета очувања народне баштине, да би се претворио у чисту негацију свега онога што карактерише наш национални фолклор. Гуча представља један од одговора на питање о музичком идентитету и/или владавини индустрије забаве у нас.

3.2. World music и џез у Србији

Наша народна музика сама се наметнула као очекивани предложак другим жанровима. У пролеће 1961. године Џез оркестар Радио Београда свира обраду народне македонске песме *Чаје шукарије* – „Игра под Шар-планином“ (Arnautović, 2012). Исте године наш трубач Душко Гојковић, у то време солиста групе Бадија Колета, на снимању у Милану свира свој етно првенац, композицију „Slavic Mood“, која постаје основа Гојковићевог остварења „Balkan Project“. Поред осталих, он од тада делује као највећи промотор *балканског џеза*, музике којој су коначно почели да се приклањају и угледни амерички извођачи. *Игру на Шар планини* извела је 1971. Корни група на Џез фестивалу у Монреалу (са Мићом Марковићем – саксофон и Петром Угрином – труба) – изазвали су овације управо због коришћеног фолклора у џезу. Тим поступком користиће се и група *Леб и сол* са Влатком Стефановским, и легендарно

Бијело дугме (Lukić Krstanović, 2010: 135). Етно рок и етно цез постали су саставни део музичког имиџа и музички потпис рок и цез музичара Југославије (Иваčković, 2013). Високо развијен утицај народне музике у нас изнедрио је балканску верзију *world music* на ЛП албуму „Balkan impressions“ (1982) Лале Ковачева. У овом пројекту учествовали су осим Ковачева и Јован Маљковић, Влатко Стефановски, Владета Кандић-Бата Канда, и други. Иза тога музичка сцена Балкана није била иста. Следи ЛП „Изворни фолклор и цез“ (ПГП РТС, 1987) Бранислава Лале Ковачева и његових гостију (Влатко Стефановски, Војин Драшковић, трубач Георги Димитровски, перкусиониста Урош Шећеров, певачка група „Паганке“, фрулаш Добривоје Тодоровић и оркестар Феата Сејдића). Паралелно, мешање утицаја мексичког (Никола Каровић) и грчког фолклора (Мики Јевремовић) у забавној музици шездесетих и седамдесетих година прошлог века довело је врло елегантно и неприметно до појаве првих облика *world music* код нас.

Како се десило да је *музика света* у једном моменту заузела место цеза, а затим се са цезом и фузионисала? Када се *World music* појавио осамдесетих година прошлог века, било је то време стагнације америчког цеза, коју су европски уметници искористили да понуде другачије рецепте, често користећи фолклорне утицаје из својих средина. Као што је једном давно афроамерички фолклор постао један од основних састојака (америчког) цеза, тако је фолклор европских народа постао добродошао у европској цез продукцији (Раковић, 2011). Тако долазимо до наше територије. После више деценија доминације бибапа, и код нас су почели да се појављују цез састави који су разумели нови тренд. Највише успеха остварили су Јован Маљковић (салса и балкански фолклор), Васил Хаџиманов (фјужн и македонска традиција) и Влада Маричић (мешавина цеза, ромске, кубанске и српске народне музике).

3.3. World music без друштвеног и политичког ангажмана

Пред крај двадесетог века и у новом миленијуму код нас се изворна народна музика проучава у музичким школама и на факултету, али у пракси она је све даље од своје раније славе и употребе. Србија се укључила у светски покрет *world music* ансамблима као што су Балканика, Бистрик или Оркестар за свадбе и сахране Горана Бреговића, који користе фолклор као не много обавезујући музички предлогачак. Музика данас нема протестну ноту нити политички ангажман, јер музичку индустрију интересује профит, а не мир у свету и друштвена правда. Безопасна глобална музика са примесама националних култура, тек да се мали народи не осете угроженима, одговара новом антисептичком виртуелном свету данашњице.

И док Лала Ковачев својевремено није могао рачунати на широку публику, јер његова музика није била део светског покрета који се тек рађао, први који је целој причи комерцијално приступио и схватио да настаје нешто ново – *world music*, био је талентовани Горан Бреговић, који је и у рокенролу успео да уновчи туђе рецепте – „Јен, два, три, Цигани – јуриииш!“ . Бреговићев светски

успех био је шокантан за његове овдашње критичаре. Уз трубаче, он је свету продао и песме са три последња, албума Бијелог дугмета – са југа Србије довео је блех оркестре и од њих направио светски бренд. Захваљујући томе, фестивал у Гучи је од локалне манифестације, нарастао на глобални феномен (Чоловић, 2006). Бреговић је урадио са трубачима исто оно што је касније Рај Кудер (Ru Cooder) урадио са Кубанцима: спојио је „Магичне гласове Бугарске“, Хор РТВ Београд, Бранкицу Васић, Здравка Чолића и Прелевића (у музици за филм *Краљица Марго*), Румунку из Војводине Илеану Околишан Бабу у нумери са албума *Silence of The Balkans*, итд. У његовим композицијама чују се и гласови мега звезда жанра – Офре Хазе и Сезарије Еворе. Бреговићево поигравање са различитим елементима традиције и модерне заправо је и суштина жанра, у његовом случају веома профитном и траженом у свету. И једино је он успео да најпрофитабилније могуће прода светску музику из наших крајева.

Бреговићев планетарни успех отворио је деведесетих година простор у овдашњим медијима и за неке друге музичаре који на свој начин третирају традицију. Њихов списак је сада већ импозантан, од традиционалне Светлане Стевић до балканског репа, па ова тема заслужује више места у неком другом раду. Хибриди и обраде народне музике схваћени су као вид преображеног фолклора прихватљивог за културну елиту, а уједно и средство за демонстрирање позитивне слике о Србији изван њених граница. Такође, у *етно-музици* одмах је уочен и потенцијал за материјалну добит, јер је лако могла бити пласирана на инострана тржишта, под окриљем *world music* (Чоловић, 2006). За сада су се као најозбиљнији представници, а то је скромно мишљење аутора овог текста, истакли ансамбл *Бистрик* Биљане Крстић и *Балканика* Сање Илића. *Балканика* је београдски покушај да се достигне слава и музички бренд Бреговића, али је Сања Илић мало закаснио, па је *Балканика* ипак остала у оквирима наше музичке сцене. Што се тиче *Бистрика*, то је наш једини ансамбл који светска *world music* сцена препознаје, позива на светске фестивале и третира као део светског покрета. Издали су неколико албума, *Бистрик* (2001), *Записи* (2003), *Тарнош* (2007) и *Извориште* (2013), обрађујући ретко извођене и необјављене традиционалне музичке напеве са Косова, из јужне Србије, са влашког подручја источне Србије, из Македоније, Румуније, Бугарске, Мађарске. Најновији албум вратио је музички предлогач на почетак, акапела вокалну музику, у збирци од дванаест стилизованих српских традиционалних песама у вишегласном извођењу и традиционалној вокалној техници. Биља Крстић и женски део ансамбла сарађивали су са етномузикологом Димитријем Миканом Обрадовићем, који је прерадио песме за овакво извођење, и то моравске, козовске и из источне Србије (Девећ, 2001). Изгледа да је светска народна музика у случају *Бистрика* остала у сенци праве народне музике, оне за коју је Стеван Мокрањац својевремено рекао да је једина на чијим се основама може подићи српска уметничка музика.

Што се тиче трубача који су заменили друге инструменте, труба је представљена као традиционални српски инструмент, а трубачка музика и фестивал у Гучи као суштински део „аутентичне“ српске народне традиције и као ефи-

касно средство за промоцију и јачање осећања националног идентитета. Глорификовање српске трубе и њене националне мисије нарочито постају присутни на јавној сцени деведесетих година чему су, између осталог, знатно допринели филмови Емира Кустурице и музика Горана Бреговића (Арнаутовић, 2012). На жалост, иако је време садашње веома склоно хибридикацији културе коју подржава глобална медијска и популарна култура, фестивал у Гучи није искористио своје повлашћено место у српској култури и постао центар *светске народне музике*. Уместо тога, остао је сеоски сабор на коме се добро једе, пије и лумпује. Ово је свакако разлог да туристи из света долазе на луди провод, али није довољно да се Гуча постави као важна тачка светске *world music*. Та могућност је дефинитивно изгубљена у корист лаке зараде под шаторским крилима.

Ни *Евровизија* није могла да се одупре утицају *светске музике*. Један од предуслова за успех одређене музичке нумере, без обзира на то о којем је моделу реч, јесте да песма истовремено звучи и довољно блиско (пријемчиво) и довољно удаљено (у смислу да доноси нешто ново и егзотично). Скоро свака песма на *Евровизији* представља специфичан однос глобалног и локалног, јер у оквиру универзалног поп звука имплементира локалне специфичности одређене земље, па бисмо ову манифестацију могли окарактерисати као својеврсни *world music* фестивал. Тако је 2004. године представник СЦГ био Жељко Јоксимовић са песмом *Лане моје*, заснованој на етно-звуку, чиме се уклопила у актуелне *world music* трендове. Песма је заузела друго место, чиме је постављен својеврстан модел који ће други извођачи из Србије настојати да следе наредних година (Arnautović, 2012). Прво место припало је Руслани, која је такође имала песму у стилу *светске музике*. Наредне, 2005. године, за представника СЦГ на Евровизији, изабрана је песма *Завијек моја* црногорске групе *No name*, која се може тумачити као рециклажа Јоксимовићевог модела, али са потпуно другачијим циљевима – овога пута као креирање црногорског идентитета. Услед скандала на Беовизији 2006. године, СЦГ је ускраћено учешће на Евровизији, али етно-модел *Ланета* ни овог пута није изостао. Наиме, представник Босне и Херцеговине Хари Варешановић је песмом *Лејла*, која је заузела друго место, показао да поменути модел и даље представља формулу успеха на Евровизији (2012. године друго место освојиле су руске Бабушке).

Етно-модел представља један од проверено успешних евровизијских модела, јер за део гласача којем је одређени фолклорни образац близак (на пример балкански етно-модел за земље Балкана и за српску дијаспору) он симболизује врсту идентификације са својим завичајем, док за друге он може да буде примамљив као непознат и егзотичан (на пример Јоксимовићеве песме за скандинавске земље). Ипак, да се не заваравимо, оно што влада овим мегафестивалом, као и скоро свим сегментима *world music* покрета, више нису музички критеријуми него интересне групације, геополитички договори и зарада музичке индустрије, која тренутно условљава музичке покрете и правце у свету.

Senza coda

Један од примера како се традиционална народна музика претвара у *world music* и почиње да представља национални музички идентитет, је *Драгачевски сабор трубача (Гуча)*, који се одржава од 1961. године као такмичење лимених дувачких (или трубачких) ансамбала са територије Србије (изабраних на претходно одржаним предтакмичењима). Поред такмичења, одржавају се и концерти на којима доминирају лимени дувачки оркестри и традиционална фолклорна музика и игра. Првобитно замишљен као локална манифестација сеоског народног стваралаштва, фестивал је последњих година комерцијализован и модификован у масовни спектакл. Број учесника у свим саборским програмима креће се преко 1200, док се посетиоци броје стотинама хиљада – међу њима странци десетинама хиљада. Поготову од када је фолклорни фестивал прерастао у *world music* смотру, са циљем привлачења ширег дијапазона публике и, наравно, веће зараде. *World music* као главни музички тренд света преузео је место традиционалне музике на смотри која треба да негује наше музичко наслеђе. Сабор трубача у Гучи се не разликује од сличних фестивала на отвореном у свету, као што је *Euro folk* фестивал у Бугарској или *Nashville country folk* фестивал у Америци, у којима је аматерско бављење фолклором и етно наслеђем прерасло у професионални, високо профитни бизнис, као што је општи тренд у глобалном свету данашњице. Питања о томе да ли је труба наш национални инструмент и да ли Гуча означава наш етнографски идентитет или се претворила у добро организовану индустрију забаве, заслужују да се њима позабавимо посебно.

У овом раду бавили смо се настанком *музике света* из етнолошког предлошка народне музике, која свакако постоји као музичко наслеђе једне земље или региона. Изгледа да је у тој трансформацији новог миленијума представљен и даљи развој овог жанра музике који припада и народној и забавној сцени. И поред свега, на нашој малој али фолклорно богатој територији, историјска појава етно-цеза Лале Ковачева утрла је пут групама и солистима у области *world music*, који су се појавили и успешно делују већ деценијама на музичкој сцени Србије и света, и који свакако заслужују своје равноправно место у стратегији културне политике и музичке уметности Србије, као носиоци савременог културног идентитета нације, јер тако налаже светски тренд.

Литература

- Arnautović, J. (2012). *Između politike i tržišta – Popularna muzika na Radio Beogradu u SFRJ*. Beograd: RTS.
- Беплер, А. (1961). *Наши Шпанци*. Београд: Шпански борци Југославије.
- Bortvik S. & R. Мој. (2010). *Popularni muzički žanrovi*. Beograd: Clio.
- Васиљевић, М. (1953). *Југословенски музички фолклор*. Београд: Просвета.

- Големовић, Д. (2006). *Човек као музичко биће*. Београд: XX век.
- Девећ, Д. (2001). *Антологија српских и црногорских народних песама са мелодијама*. Београд: Карић фондација.
- Исаковић, С. (2010). *Културно лето у Београду*. Београд: Култура 128.
- Иваčković, I. (2013). *Kako smo propevali – Jugoslavija i njena muzika*. Београд: Laguna.
- Лукић Крстановић, М. (2010). *Спектакли XX века*. Београд: САНУ.
- Montfort, M. (1985). *Ancient Traditions – Future Possibilities Rhythmic Training Through the Traditions of Africa, Bali and India*. Mill Valley: Panoramic Press.
- Раковић, А. (2011). *Рокенрол у Југославији 1956–1968*. Београд: Архипелаг.
- Ristivojević, M. (2009). *Uloga muzike u konstrukciji etničkog identiteta*. Београд: Етнолошко-антрополошке свеске 13, (н.с.) 2.
- Torg, A. (2002). *Pop i rok muzika*. Београд: Clio.
- Čolović, I. (2006). *Etno / Priče o muzici sveta na Internetu*. Београд: XX век.
<http://www.ahistoryofgreece.com/junta.htm>, 20.12.2013.
- World Music Asocijacija Srbije*, <http://www.worldmusic.autentik.net/>, 16. 6.2013.

Smiljka Isaković

WORLD MUSIC ON THE SERBIAN CULTURAL SCENE - IDENTITY HALLMARK OR ENTERTAINMENT INDUSTRY GOVERNANCE?

Summary: Wealth of the musical folklore in the Balkans, still a relatively preserved pool of the traditional music, provides strong and permanent base for the inter-influence of the territorially close cultures with many common music characteristics. Ethnomusicologists predicted with certainty that the traditional music will slowly disappear in the high technologies and global mass media society. However, as the contemporary man still has the need to identify with his roots, the World Music appears as the „new traditional music“, supporting ethnological concept of the nation, and at the same time fitting into the Mac Luhan’s „global village“ – it belongs to the popular music, goes by laws of the entertainment industry. Ethno jazz by Lala Kovacev made way for many successful Serbian groups and soloists, which became famous in the world. They deserve equal place and opportunity in the Serbian cultural and music politics and strategy, as holders of the national cultural identity of the modern age.

МАЛА ШКОЛА ЕТНОЛОГИЈЕ

Сажетак: Познавање народне књижевности је дио опште културе. Њени садржаји одраз су религије, постојбине, привреде и друштвеног поретка предака; извор проучавања народне културе, традиције, историје и важни су за очување националне свијести и идентитета. Народна књижевност као савремена лектира је ризница знања о животу и извор података о нашој прошлости. Она свестрано васпитава и најбоље чува дух матерњег језика. Као таква би се могла назвати „малом школом етнологије“. Циљ рада је да анализом наставних планова и програма у основној и средњој школи прикаже заступљеност садржаја народне књижевности, редослијед према коме се они уводе у наставу и континуитет увођења. Ученици који су завршили одређени циклус образовања и сада похађају пети разред основне школе, први разред средње школе или су студенти прве године наставничких студија, чинили би истраживачки узорак. Познавање одлика и поријекла народне књижевности би се утврђивало тестирањем, а ставови ученика према народној књижевности би били провјеравани анкетирањем.

Кључне речи: народна књижевност, циклуси образовања, етнологија

1. Народна књижевност кроз циклусе образовања

Етнографија обухвата језик, обреде, вриједности и вјеровања једног народа, а етнологија се надовезује у смислу биљежења, док народна књижевност представља њихов неодвојиви дио, проистиче из њих. Народна или усмена књижевност подразумијева текст, али свакако да има свој контекст и текстуру и како таква је специфичан облик књижевности као „умјетности ријечи“ и може се слободно написати „магије ријечи“. Нажалост, кроз све циклусе образовања народна књижевност се све чешће проучава ван контекста и без текстуре, као „огољени текст“ и таква свакако не може бити „ризница језика, обреда, вриједности и вјеровања“ једног народа, што је њена права природа. Увидом у наставне планове и програме објављене у важећим бројевима *Службеног гласника Републике Србије – Просветног гласника* (преузето из Пастернак, 2010. и Марковић, 2013.) можемо да примјетимо да ученици у основној школи треба да савладају веома велики број књижевних дјела која припадају народној књи-

¹ kristina.mitic@filfak.ni.ac.rs

жевности (посебно у млађем узрасту гдје дјела народне књижевности чине бар трећину свих дјела која треба да се обраде као школска лектира), али да ове многобројне примјере прати врло оскудан наставни садржај који би интересовање ученика усмјерио на ишта осим на саму фабулу и сиже дјела. Насупрот томе, средњошколци се сусрећу са изузетно много теоријских појмова које треба савладати и на часовима народне књижевности, а избор дјела која би ове појмове требало да илустрију је изненађујуће неадекватан и узак (Пастернак, 2010: 25). Истовремено, садржаје народне књижевности треба равномјерно распоредити кроз све разреде трећег образовног циклуса, чему у прилог говоре бројна истраживања рецепције народне књижевности.

1.2. Први образовни циклус (од првог до четвртог разреда основне школе)

Ученици се са народном књижевношћу у настави сусрећу веома рано, још у првим разредима основне школе. Дјела народне књижевности, нарочито бајке, њима нису непозната ни далека јер је њима обиљежен цио претходни дјечији свијет. Наравно, ови први сусрети ученика са народном књижевношћу немају амбицију да код њих развију јасну свијест о посебностима народне књижевности у односу на умјетничку, а још мање да улазе у проблеме народне књижевности. Штавише, учење народне књижевности је у том раном узрасту ученика прије усмјерено на остваривање васпитних, чак и функционалних циљева наставе књижевности, него што се може очекивати да ће ученици њиме досећи неке значајније образовне и наставне циљеве, осим у најелементарнијем виду, неопходном да дјело уопште буде схваћено (Пастернак, 2010: 19). У наставни програм за српски језик првог разреда основне школе укључене су народне лирске пјесме *Славујак* и *Божји штапом бата* и избор народних успаванки и шаљивих песама. Текстовима *Свети Сава и ђаци*, *Голуб и пчела* и избором шаљивих прича, пословица, заговетки и брзалица прваци се упућују у народно епско стваралаштво. У другом разреду избор из лирске народне поезије чине пјесме *Мајка Јову у ружи родила* и *Смешно чудо* и избор породичних и шаљивих песама. Народну епiku представљају текстови: *Марко Краљевић и орао*; *Старо лијино лукавство*, *Седам прUTOва*, *Свети Сава, отац и син*, *Коњ и магарац*, *Лисица и гавран уз избор српских народних бајки* и усменог народног стваралаштва (*шаљивих прича* и *пословица*). Ученици трећег разреда изучавају народно лирско стваралаштво на примјерима пјесама *Деије сеје брата не имале* и *Женидба врапца Подунавца* и кроз избор обичајних народних лирских песама, док избор из народне епике чине текстови: *Марко Краљевић и бег Костадин*, *Вук и јагње*, *Свети Сава и сељак без среће*, *Ветар* и *Сунце*, *Свијету се не може угодити* и *Чардак ни на небу ни на земљи*. Народне лирске пјесме *Наджњева се момак* и *девојка* и *Јеленче*, и избор из народне епске поезије и прозе: *Јетрвица адамско колена*, *Стари Вујадин*, *Међед*, *свиња* и *лисица*, *Пепељуга* и *Најбоље задужбине*, чине садржаје народне књижевности наставног програма за српски језик четвртог разреда (Марковић, 2013: 752).

1.3. Други образовни циклус (од петог до осмог разреда основне школе)

У важећем наставном плану и програму за пети, шести, седми и осми разред основне школе, народна књижевност заузима значајно мјесто. Наставни садржаји из народне књижевности које ученици треба да савладају од петог до осмог разреда основне школе јасно нам показују да би ученици, ако заиста овладају оним што је програмом предвиђено (бар када је ријеч о избору текстова), требало да имају јасну и заокружену представу о суми онога што се под народном књижевношћу подразумјева, иако за овај узраст није предвиђено и паралелно стицање знања о књижевнотеоријским појмовима који се везују за народну књижевност. У наставни програм за српски језик петог разреда основне школе укључен је избор из школске лектуре: *Град градила бијела вила* – народна пјесма; *Нажњева се момак и девојка* – народна пјесма; *У Милице дуге трепавице* – народна пјесма; *Женидба Душанова* (одломак) – народна пјесма; *Еро с онога свијета* – народна приповијетка; *Девојка цара надмудрила* – народна приповијетка; колаж кратких народних умотворина; *Свети Саво* – народна пјесма; *Турци и чобанче* – народна приповијетка и домаће лектуре: избор из усмене књижевности народа и народности (бајке, шаљиве приче о Ери, Ћоси, Насрадину хоџи; новеле; пјесме преткосовског и неисторијског циклуса; лирске пјесме: митолошке и обредне). У наставни програм за српски језик шестог разреда основне школе укључен је избор из школске лектуре: *Старац и младић* – албанска народна приповијетка; *Највећа је жалост за братом* – народна лирска пјесма; *Смрт мајке Југовића* – народна епска пјесма; *Краљевић Марко укида свадбарину* – народна епска пјесма; *Коледари и царевих* – бугарска народна епска пјесма и домаће лектуре: избор из усмене књижевности народа и народности (косовски циклус и циклус Краљевића Марка; лирске пјесме: обичајне и љубавне). У наставни програм за српски језик седмог разреда основне школе укључен је избор из школске лектуре: *Успаванка* – ромска народна пјесма; *Љубавни растанак* – лирска народна пјесма; *Иво Сенковић и ага од Рибника* – народна епска пјесма; *Мали Радојица* – народна епска пјесма и домаће лектуре: избор из народних предања о Св. Сави; избор из усмене књижевности народа и народности (епске пјесме покосовског, хајдучког и ускочког циклуса; лирске пјесме: посленичке – пјесме о раду; кратке прозне врсте). У наставни програм за српски језик осмог разреда основне школе укључен је избор из школске лектуре: Вук Стефановић Караџић: *О народним пјевачима*; *Женидба Милића Барјактара* – народна пјесма; *Почетак буне против дахија* (одломак) – народна епска пјесма; *Немушти језик* – народна приповијетка и домаће лектуре: избор из усмене књижевности народа и народности (циклус ослобођења Србије и Црне Горе; народне лирске шаљиве пјесме). Градиво из књижевности у овом циклусу образовања поред наведене домаће и школске лектуре подразумјева и програмски прецизно дефинисане захтјеве рада на тексту. Тај дио програмских захтјева се највећим дијелом односи на задатак

наставе књижевности презентован у оквиру рада на тексту у књижевности уопште – народној и умјетничкој. Захтјеви који се експлицитније везују за народну књижевност назначени су само у програму наставних садржаја седмог разреда (народна умјетничка лирика) и осмог разреда (систематизовање знања о народној књижевности на примјерима из лектира) (Пастернак, 2010: 20, 21). Приликом увођења тзв. „образовних стандарда“ неки дијелови важећих програма су измијењени, не толико садржајно, колико формално, нпр. приликом проучавања епске поезије не прати се савремена подјела на циклусе, већ Вукова подјела јуначких народних пјесама и сл.

1.4. Трећи образовни циклус

(од првог до четвртог разреда средње школе, гимназије)

Насупрот овако амбициозно замишљеном програму рада на народној књижевности у основној школи, програм објављен у *Службеном гласнику Републике Србије* народној књижевности у средњој школи оставља веома мало простора, можда због увјерења да су ученици у основној школи већ савладали народну књижевност, што би се на основу основношколског програма и могло закључити, под условом да су ученици усвојили планирано градиво. Средњошколци би, према наведеном програму, градивом из народне књижевности требало да се баве само у првом разреду, и да током 12 часова савладају сљедеће садржаје у оквиру шире тематске цјелине *Народна књижевност*. Поетика народне (усмене) књижевности. Синкретизам, анимизам, аниматизам, магијски начин мишљења, магична моћ ријечи; стварање као подражавање природе; интензивност колективних осјећања, нивелисаност мишљења. Однос: стваралац – дјело – слушаоци; идентификовање слушаоца са казивачем; рецензија усмене средине; општење и васпитање усменим путем; опстајање дјела која представљају јавно мњење; индивидуалност усменог ствараоца и наслеђивање образаца; пјевач као чувар друштвеног моралног и националног кодекса. Историјско предање. Типологија једноставнијих усмених облика. Трајност врста усмене књижевности; њихова основна обиљежја и разлике у функцији. Тематски кругови епске поезије. Јунаци као васпитни узор своје средине. Народна поезија као усмена историја вишег реда у формирању и трајању историјске свијести са ширим избором усмене поезије и прозе: *Српска дјевојка* – народна пјесма. *Кнежева вечера* – народна песма. *Марко пије уз рамазан вино* – народна пјесма. *Диоба Јакшића* – народна пјесма. *Ропство Јанковић Стојана* – народна пјесма. *Бој на Мишару* – народна пјесма. Осим у тематској цјелини *Народна књижевност*, ова врста књижевности се помиње и у тематској цјелини *Средњовјековна књижевност*, гдје је предвиђено да се направи избор из усменог предања о Св. Сави (пјесме, приче и легенде). Народна књижевност се помиње и у оквиру тематске цјелине *Увод у проучавање књижевног дјела*, која треба да се реализује током 30 часова првог разреда средње школе. Овдје је бављење народном књижевношћу секундарно, а примјери из народне књижевности уз друге примјере треба само да ученицима помогну

да схвате одређене књижевнотеоријске појмове. У овом поглављу нашла су се сљедећа дјела народне књижевности: *Сунце се девојком жени* – лирска народна пјесма, *Хасанагиница* – балада, *Девојка бржа од коња* – народна приповијетка, *Златна јабука и девет пауница* – народна приповијетка. На часовима који припадају поменутој области, а не области народне књижевности, ученици би такође требало да схвате појам варијаната који је у програму објашњен као „усмене творевине једнаких фабула, различитих сижеа“, затим да приликом обраде на часу теме *Лик у књижевном дјелу* посебно обрате пажњу на типске ликове у народној поезији, и, најзад, да уоче однос усмене и писане књижевности (иако се тематска цјелина *Народна (усмена) књижевност* учи тек послије *Увода у проучавање књижевног дјела*, што такође указује на то да се полази од претпоставке да су ученици савладали народну књижевност у основној школи у довољној мјери да могу да испуне овај програмски захтјев, односно да довољно добро познају народну књижевност да могу да је пореде са умјетничком прије него што се и у средњој школи осврну на народну књижевност). Такође, тематска цјелина *Књижевнотеоријски појмови* предвиђа да ученици првог разреда средње школе савладају подјелу народне књижевности на *лирске (женске)* и *епске (јуначке) пјесме*. У оквиру ове тематске цјелине помињу се *врсте народне лирске поезије, тематски кругови епске поезије, лирско-епска песма, балада*. Овој тематској цјелини се, међутим, не приступа на исти начин као осталим, јер наставник под разумјева извјесна предзнања ученика из теорије књижевности, а уз то не треба заборавити и да према упутству за начин остваривања програма објављеном уз наставни план и програм, садржаје из теорије књижевности треба инкорпорирати у примјерене наставне јединице. Ако се узме узгредно помињање народне књижевности у програму за други разред средње школе на часовима посвећеним Вуку Стефановићу Карацићу као сакупљачу народних умотворина, то би било све што се из народне књижевности учи у средњој школи. Садржај програма народне књижевности који се учи у средњој школи, бар када је ријеч о избору предвиђених књижевних дјела за рад на часу, указује на то да се овде ради само о осврту на раније стечена знања, о својеврсном утврђивању градива на новим примјерима пјесама (некада и на већ познатим примјерима из основне школе, рецимо пјесма *Српска девојка* се наставним планом и програмом предвиђа и за рад у основној и за рад у средњој школи), које чак и не репрезентују све оно што су ученици већ морали да савладају. Са друге стране, предвиђено је да се за релативно кратко вријеме усвоје многобројни и разнолики теоријски појмови који се везују за народну књижевност, при чему неки од њих уопште не могу да се илуструју ниједним понуђеним примером (Пастернак, 2010: 22–25).

2. Истраживање

На успјешност реализовања процеса учења највише утицаја имају двије компоненте: мотивација ученика и његове способности. На способности ученика,

нарочито оне интелектуалне, не може се знатно утицати јер су оне под великим утицајем насљедних фактора. Са друге стране, мотивисаност ученика у великој мјери зависи од спољашњих чинилаца, па и од педагошког приступа ученицима у вези са одређеним наставним садржајима. Вучић (Vučić, 2007) разликује двије групе мотива за учење: спољашње (екстринзичке) и унутрашње (интринзичке). Спољашњи мотиви су заступљени у ситуацијама када учење има за сврху постизање неког спољашњег циља, а најчешћи спољашњи мотиви у школском учењу су рок, познавање резултата, похвала и покуда, сарадња и такмичење, те постизање успјеха или неуспјеха. Међутим, ма колико спољашња мотивација била честа у савременим школским ситуацијама, јаче и здравије мотиве за учење представљају унутрашњи мотиви. Ауторка (Vučić, 2007) наводи да у унутрашње мотиве спадају циљ да се нешто научи, пријатност и непријатност градива, интересовање, степен аспирације и, што је за ово истраживање нарочито важно, став према градиву које се учи. Када ученик има позитиван став према градиву, лакше ће га и боље савладати. Позитивну везу између става према предмету и успјешности налазе и Миркова и Опачић (Mirkov & Oračić, 1997). Поједина истраживања говоре да ставови ученика према настави матерњег језика значајно корелирају са успјехом на том предмету (Pavličević-Franić i Aladrović Slovaček, 2011).

Ставови су стечене диспозиције, а њихова сложеност се огледа у чињеници да сваки став има три компоненте: когнитивну, емотивну и конативну, тј. мотивациону (Pot, 2010). Когнитивну компоненту става чине схватања и знања о објекту о коме постоји став, као и о његовој значајности, емоционална компонента подразумјева да ставови увијек носе са собом и осјећања у вези са објектом о којем постоји став, док се конативна (мотивациона) компонента става огледа „у тенденцији да се учини нешто у односу на објекат према коме имамо став, да се приступи акцији у вези са тим објектом“ (Pot, 2010: 372).

Истражујући ставове према народној књижевности код ученика средњих школа, Дашић (2013) закључује, између осталог, да код ученика старијих разреда опада интересовање за садржаје из народне књижевности. Исти аутор саопштава и закључак да средњошколци сматрају да је народна књижевност интересантна као извор за прочавање народне културе, традиције и историје, да је битна за очување националне свијести и идентитета и да је дио опште културе. Са друге стране ученицима нису естетски привлачни садржаји обухваћени наставом народне књижевности.

2.2. Инструменти истраживања

У оквиру истраживања испитаницима су задавани тест знања који је базиран на тематици и наставним темама које су предвиђене наставним планом и програмом образовног циклуса који су испитаници непосредно завршили и упитник о ставовима према народној књижевности који је имао двојаку функцију.

Тест знања представља чисто интелектуалну компоненту у вези са обрађеним етнографско-етнолошко-народнокњижевним садржајем. Питања су прилагођена узрасту испитаника и по садржају и по форми. Примјер питања

која илуструју тест знања за петаке је препознавање разлика између појмова *коледарске* и *божићне пјесме*, као и разумјевање израза попут глагола *батати* и од њега изведене именице *Божић Бата*, за први разред гимназије провјеравано је нпр. познавање *посленичких пјесама* и *пјесама о раду*, као и нпр. појмова као што су *моба* и *мобари*, а за бруцоше је постављан проблем *синкретизма* и његовог дјеловања у првобитној умјетности и народној (усменој) књижевности, такође су задавана тумачења старих ријечи и израза, а тест се у једном питању бавио и сакупљачким радом Вука Стефановића Караџића.

Упитником о ставовима се хтјело испитати какав је интензитет ставова испитаника о садржајима из народне књижевности. Будући да сваки став има три компоненте (когнитивну, емоционалну и конативну, тј. мотивациону) (Pot, 2010) конструисани упитник има девет питања подијељених у три групе. Одговори су давани на петостепеној скали Ликертовог типа (од 1 – уопште нисам сагласан/а до 5 – у потпуности сам сагласан/а). Ученицима петог разреда пружана је помоћ уколико нису у потпуности разумјели садржај наведених тврдњи.

Емоционална компонента процјењивана је на основу сљедећих питања:

1. Осећам се пријатно када читам народну књижевност јер ме уводи у нека мирнија и складнија времена.
2. Читање народне књижевности ме испуни поносом због славне прошлости мог народа.
3. Уживам у народној књижевности јер ме то подсети на дивне старе обичаје и празничну топлину мог дома.

Мотивациона компонента процјењивана је на основу сљедећих питања:

4. Када прочитам једно дело из народне књижевности, јави ми се жеља да прочитам још неко такво штиво.
5. Читање народне књижевности увек код мене изазове потребу да сазнам више о прошлости и историји мог родног краја и земље.
6. Када прочитам поједина дела из народне књижевности, то ме натера да се замислим над садашњим догађајима у држави и судбином свог народа.

Сазнајна компонента процјењивана је на основу сљедећих питања:

7. Народна књижевност је важна за очување националне свести и идентитета.
8. Познавање народне књижевности је део опште културе.
9. Народна књижевност је интересантна као извор за проучавање народне културе, традиције и историје.

Тестови знања су се правили посебно за сваки циклус образовања. Сва три теста знања су се састојала од по пет питања. Свако питање је носило по максимално два бода (због могућности дјелимично тачних одговора). Дакле, максимални број бодова на тесту био је 10, а минимални 0. Упитник о ставовима је такође оцијењен сабирањем оцјена интензитета за сваку компоненту посебно, као и за упитник у цјелини. Максимални скор по компоненти је био

15 (3 пута по 5), а минимални 3 (3 пута 1). За цио упитник максимум је био 45 (9 пута 5), а минимални скор 9 (9 пута 1). Теоријски минимални и максимални скорови табеларно су приказани у табели 1.

Табела 1. Теоријски минимални и максимални скорови на инструментима

Скала	Минимум	Максимум
Тест знања	0	10
Укупан скор на упитнику о ставовима	9	45
Когнитивна компонента става	3	15
Емоционална компонента става	3	15
Конативна компонента става	3	15

2.3. Узорак испитаника

Узорак испитаника је износио укупно 75 и чинило га је по 25 ученика који су завршили један школски четворогодишњи образовни период. Први подузорок чинили су ученици петог разреда који су завршили први школски образовни циклус (од првог до четвртог разреда основне школе), други подузорок су чинили ученици првог разреда средње школе који су управо завршили други школски образовни циклус (од петог до осмог разреда основне школе), а трећи подузорок бруцоши на Департману за српску и компаративну књижевност Филозофског факултета Универзитета у Нишу, који су управо завршили средњошколско образовање као трећи образовни период. Ученици су углавном узимани од оних наставника који су посветили пажњу темама из народне књижевности, и који су доказано добри у свом наставничком послу (селектирани узорак), као и средњошколци који имају амбицију да једног дана постану наставници српског језика и књижевности (такође, селектиран узорак).

Графикон 1. Старосна структура узорка истраживања

2.4. Резултати и дискусија

Обрадом података добијено је да је став према народној књижевности у цјелини, као и све три његове компоненте, позитиван и изражен у великој мјери на цјелокупном узорку, а учинак на тесту знања изнадпросјечан (табела 2). Овакви резултати су у великој мјери сагласни са ранијим налазима (Дашић, 2013).

Табела 2. Просјечни скорови за цио узорак

Скала	Просјечан скор
Тест знања	7,32
Укупан скор на упитнику о ставовима	31,47
Когнитивна компонента става	11,04
Емоционална компонента става	10,64
Конативна компонента става	9,8

Ипак, најизраженија компонента става о народној књижевности је когнитивна компонента, што говори да су анкетирани испитаници свих узраста у великој мјери свјесни значаја који народна књижевност има за општи и национални идентитет човјека и друштва. Било би интересантно провјерити овакав налаз на општој, а не селектираној популацији, као што је у овом истраживању био случај.

Емотивна компонента става о народној књижевности је сљедећа по изражености, што говори да садржаји ове врсте књижевности изазивају позитивне емоције код читалаца свих узраста. Ова компонента је, ипак, најизраженија код старијих испитаника (табела 3, 4, 5).

Конативна (мотивациона) компонента става о народној књижевности јесте изражена, али у нешто мањој мјери него прве двије. Ово нам говори да овдје постоји највећи простор за унапређење, управо кроз усаглашавање времена извођења тема из књижевности, историје, па чак и вјеронауке.

Табела 3. Просјечни скорови за узорак петака

Скала	Просјечан скор
Тест знања	7,12
Укупан скор на упитнику о ставовима	31,44
Когнитивна компонента става	10,80
Емоционална компонента става	10,80
Конативна компонента става	9,84

Табела 4. Просјечни скорови за узорак средњошколаца

Скала	Просјечан скор
Тест знања	6,80
Укупан скор на упитнику о ставовима	29,74
Когнитивна компонента става	10,92
Емоционална компонента става	9,96
Конативна компонента става	8,88

Табела 5. Просјечни скорови за узорак бруцоша

Скала	Просјечан скор
Тест знања	8,04
Укупан скор на упитнику о ставовима	33,24
Когнитивна компонента става	11,40
Емоционална компонента става	11,16
Конативна компонента става	10,68

3. Корелације нивоа знања и компоненти става о народној књижевности

Добијени скорови на тестовима знања и интензитет става и сваке од његових компоненти подвргнути су статистичкој анализи у програму СПСС. Израчунате су корелације између скорова на тесту и скорова на свакој компоненти става. Све добијене корелације су статистички значајне (на нивоу значајности од 0,05), што нам указује на повезаност количине знања и интензитета компоненти става и става у цјелини. Другим ријечима, што је веће познавање садржаја везаних за народну књижевност, то су и емоције које она изазива позитивније и интензивније, придаје јој се већи значај, и више смо мотивисани да ширимо знање. Овакав налаз је у складу са појединим ранијим истраживањима (Vučić, 2007; Pavličević-Franić i Aladrović Slovaček, 2011).

Из ових корелација не може се видети да ли је веће знање узроковало и позитивнији став или обратно, али свакако треба инсистирати и на усвајању садржаја из народне књижевности предвиђених наставним планом и програмом, али и развијати позитиван став код ученика о цјелокупном корпусу усмене књижевности (развијати љубав према тим и таквим садржајима).

3.2. Критички осврт на добијене резултате

Када се погледају резултати, с обзиром на узраст испитаника, може се уочити да најслабије знање имају ученици првог разреда средње школе, који такође имају и најслабији интензитет става у цјелини и свих његових компоненти, посебно емоционалне и конативне (мотивационе). Нешто слабији учинак на тесту знања може се сагледати кроз призму богатства и сложености градива из области народне књижевности у образовном периоду од петог до

осмог разреда основне школе (у тим разредима се ради знатно више наставних јединица везаних за усмено стваралаштво у односу на остала два образовна периода). Када се сагледају компоненте става о народној књижевности које су нешто слабије изражене на овом подзору (емоционална и конативна), мора се имати на уму општа тенденција у развоју мотивације и емоционалног живота у овом узрасту. То је период адолесценције када је емоционални живот буран и промјенљив, а долази и до развоја бројних интересовања невезаних за школске садржаје.

Ограничење овог истраживања се огледа и у томе што су узорак чинили ученици који су квалитетно обрађивали теме из народне књижевности. Треба бити свјестан да то често није случај у школама, те овакве резултате треба најприје провјерити на већем и случајном узорку ученика, па тек онда говорити о универзалности закључака и могућностима екстраполације на цијелу популацију.

Извори

- Река речи.* (2006). Читанка за трећи разред основне школе, аутор Радмила Жежел Ралић. Београд: Klett.
- Ризница речи.* (2011). Читанка за седми разред основне школе, аутор Наташа Станковић Шошо. Београд: Klett.
- Читанка.* (2012). Уџбеник за први разред гимназија и средњих стручних школа, аутор Миодраг Павловић. Београд: Klett.

Литература

- Дашећ, М. (2013). *Савремена рецепција народне књижевности у средњој школи.* Саопштење на 54. традиционалном републичком семинару за наставнике и професоре српског језика и књижевности.
- Марковић, С. (2013). *Народна књижевност у наставним програмима млађих разреда основне школе.* http://www.ffuis.edu.ba/media/publikacije/radovi/2012/06/04/58_Snezana_Markovic.pdf (26.12.2013)
- Пастернак, Б. (2010). *Интерпретација епске народне поезије у средњој школи.* Нови Сад: Академска књига.
- Рот, Н. (2010). *Основи социјалне психологије.* Београд: Завод за уџбенике.
- Mirkov, S. I. & Орачић, Г. Ђ. (1997). Doprinos različitih faktora u ostvarivanju veza između navika i tehnika učenja i školskog postignuća učenika. *Психологија*, 30(3), 181–196.
- Pavličević-Franić, D. i Aladrović Slovaček, K. (2011). Utjecaj načina poučavanja na motivaciju i stav učenika prema hrvatskome jeziku kao nastavnome predmetu. *Napredak*, 152(2), 171–188.

Vučić, L. (2007). *Pedagoška psihologija (VI dopunjeno izdanje)*. Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije, Beograd.

Kristina Mitić

LITTLE SCHOOL OF ETHNOLOGY

Summary: Understanding oral literature is part of general knowledge. Its content reflects religion, homeland, economy and social background of ancestors; it is a base for studying folk culture, tradition, history and is important for preserving national consciousness and identity. As contemporary reading, oral literature is treasury of knowledge about life, source of information about our past. It educates comprehensively and keeps the spirit of mother tongue. As such, oral literature could be called „little school of ethnology“. The aim of the paper is to analyze elementary and secondary school syllabus and demonstrate the presence of oral literature content, sequence and continuity of its presentation in tuition. Research samples are students who have completed specific education cycle and are now enrolled in grade five of elementary school, grade one of secondary school or are first year students of teacher studies. Knowledge of features and origin of oral literature would be determined by means of tests, while students' attitude to oral literature would be defined by questionnaires.

ЕТНОГРАФСКИ ЗАПИСИ У АУТОБИОГРАФИЈИ *МОЈ ЖИВОТ* МАГЕ МАГАЗИНОВИЋ

Сажетак: Мага Магазиновић (1882–1968), уметница и новинарка, велики хуманиста и борац за еманципацију девојака из сиромашних слојева друштва, у књизи *Мој живот* оставила је обиље података из свог живота, али и из прошлости свог народа. Као посматрач и учесник многих значајних догађаја на прелому два века, она је забележила неке од најодсуднијих тренутака из српске прошлости (балкански ратови, Први светски рат и сл.). Посебно су интересантне почетне странице књиге, сентиментално сећање на детињство проведено у родном Ужицу, на којима је дала традијиска обележја средине у којој је рођена. Свесна значаја очувања фолклорног наслеђа, Мага Магазиновић је у својој књизи понудила драгоцену сведочанство о патријархалном животу српске породице крајем 19. века.

Кључне речи: Мага Магазиновић, *Мој живот*, народни обичаји, положај жене, породица у 19. веку

Интерес за „женско писмо“, тачније за књижевност коју стварају жене, добија свој пуни замах почетком двадесет првог века. Већи број књига и радова у различитим публикацијама, као и часописи који су првенствено посвећени овој теми, усмерени су на прозно и поетско стваралаштво српских књижевница, од дневничке и путописно-епистоларне прозе настале током 19. века до веома значајних романа публикованих у другој половини 20. и почетком 21. века. Упркос све израженијем интересовању за „женско писмо“, однос према књижевницама, који смо добили у наслеђе захваљујући понајвише стереотипијама којима су се руководили водећи српски критичари током 20. века, условио је да је књижевност коју пишу жене „још увек неишчитана, неоткривена, необјављена и књижевно-естетски невређена“ (Гароња Радованац, 2010: 6). У кругу жена које су стварале на међи два века или током 20. века, налазе се књижевнице, културне раднице и сл., које су у знатној мери допринеле развоју и обогаћењу културног живота у Србији. Проблем закаснеле рецепције проузроковао је да се тек у новије време актуализује питање смештања ових ауторки у контекст културно-историјских појава које су их изнедриле. Једна од њих свакако је и Магдалена Мага Магазиновић, уметница, балерина, новинарка, велики хуманиста и борац за еманципацију девојака из сиромашних слојева друштва.

Мага Магазиновић (1882–1968) стасавала је у „најцветнијем периоду новије српске историје“, које је изнедрило велики број интелектуалаца различитих профила који су умногоме помогли укључењу Србије у савремене токове европског друштва (Самарцић, 1986: 144). Рођена у Ужицу 1882. године, у патријархалној породици досељеној из Херцеговине, она је усвојила неписане законе своје породице и средине којој је припадала и остала им верна током целог живота.

По завршетку Реалне гимназије у Ужицу, с породицом прелази у Београд. Уписује се на Вишу женску школу, потом и на Велику школу, где слуша филозофију код Бранислава Петронијевића. Високо ценећи свог професора, али не страхујући да изнесе своје мишљење, Мага Магазиновић се упуштала у расправе са Б. Петронијевићем. Осетивши последице класних неједнакости, свесна да девојке из паланке своје жеље и циљеве могу остварити само „темељитим стицањем знања“, током студија наставила је борбу за женску еманципацију. Касније, захваљујући својој упорности, успела је да победи мушку охолост и запосли се као прва жена практикант у Народној библиотеци. Била је, такође, прва жена новинар у тек основаној *Политици*, а у својим текстовима даље је промовисала своје феминистичке идеје. Остала је у вези с тим интересантна анегдота. Наиме, Владислав Рибникар, власник *Политике*, наклоњен Маги, често би је прозивао због њеног феминизма и прорицао како ће се једног дана срећно удати за официра. Говорио је:

„Госпођице Маго, нећете утећи судбинама толиких жена. Утопићете се и ви у ту просечност. Са засуканим рукавима, опасани белом кецељом и зарумењени од шпорета, као и све ’поштене жене’, пажљиво ћете стављати на сто чинију са супом, док ће ваш официр отпасати сабљу, скинути мундир и подврнути рукаве од кошуље, па кусајући слатко супу уштинуту женицу за образ и рећи јој: ’Пиле моје’, а потом певушити ’Радо иде Србин у војнике“ (Букумировић, 1997: 18).

Међутим, Мага је далеко надвисила своју средину. Њена еманципованост, оштроумност и хладнокрвност с којом се суочавала са традиционалном средином, често је наилазила на неразумеване и оспоравање. Било је веома тешко борити се за идеје равноправности између полова у оном тренутку „када је добра удаја била највећа каријера у животу жене“ (Букумировић, 1997: 19). Била је сигурна у једно – по сваку цену избећи „ту испразну судбину“ којој су се њене вршњациње, „малодушне према изазовима тежим од шерпе пуне сарми, једна по једна предавале“ (Букумировић, 1997, 19). Одлучна у жељи да ни по коју цену не поклекне пред конзервативношћу ондашње Србије, повлачила се у себе и утеху тражила у уметности.

Везана за позориште и плес још из гимназијских дана, поставила је себи као један од циљева да добије свестраније балетско образовање. Балетску уметност усавршила је у Немачкој, код најпознатијих уметника и теоретичара тог времена: Елизабете и Исидоре Данкан, Жана Далкрозе, Рудолфа фон Лабана. Глуму је похађала код чувеног Макса Рајнхарта. Све што је научила, донела је

у Србију. Плес и глума повезали су је и са знаменитим Герхардом Геземаном, тада студентом славистике. Љубав која је нагло букнула међу њима довела је и Герхарда Геземана у Србију и навела га да постане велики обожаваалац српске књижевности и српског народа уопште.

Искрено љубећи своју земљу, Мага Магазиновић није поклекнула ни у најодсуднијим тренуцима. Била је болничарка у балканским ратовима, док ју је Први светски рат затекао бремениту. Трагедија српског народа у овим суровим годинама као да се прелила и у њен приватни живот. Изгубила је сина, а рат јој је однео и брата. Геземан је са српском војском преживео албанску голготу и неколико година касније, иако раставши се од Маге, остао заувек везан за српски народ.

Мага Магазиновић је донела модеран плес у Србију и основала најпре Школу за рецитацију, естетичку гимнастику и стране језике, потом и Школу за ритмику и пластику, коју су сиромашна деца бесплатно похађала. Била је жена европског образовања и ширине, али није умакла судбини оних који „иду неу-табаном стазом“. Несхваћена и често сувише грубо одбачена, донела је модерне, често авангардне идеје које Србија у првој половини 20. века није успела да прихвати.

2.

За свој седамдесети рођендан (1951) Мага Магазиновић почела је да пише аутобиографију, која ће тек 2000. године бити штампана. Како сама сведочи, бројне трагедије и губици у приватном животу оставили су трајне, неизлечиве ране на њеној души, а усамљеност ју је натерала да своје доживљаје преточи на папир и на тај начин дозове у сећање све драге личности које су обележиле одређене периоде њеног живота. У аутобиографији *Мој живот*, Мага Магазиновић је насликала период од четрдесет пет година, тј. од рођења 1882. до 1927. године, који су, између осталог, одликовале бројне промене владара и чак четири рата. Пратећи своје одрастање и школовање, она је оставила богат материјал из разних области – етнологије, социологије, културе, политике, историје образовања и сл.

Већ на самом почетку Мага Магазиновић износи своју бојазан: „Да ли ће ми сећање бити довољно тачно а живо и да ли ћу његове токове успети да излажем са највећим степеном жељене искрености и људски могуће непристрасности према себи и другима?“ (Магазиновић, 2000: 43). Наш велики писац Иво Андрић тврдио је да је веома тешко говорити о себи „субјективно и испод књижевног дела“: „Тешко се ту сачувати од ’пристрастија’, како би казао Вук“ (Јандрић, 1977: 21). У *Знаковима поред пута* Андрић пише: „Кад читам или слушам како неко описује или препричава оно што сам својим очима видео, ја увиђам јасно да је истину, праву истинску истину, немогуће тако утврдити и непромењену пренети даље, до других људи и нових нараштаја“ (Андрић, 1981: 235). Зато мање-више свака прича о животу коју је аутор сам испричао

мора да садржи и одређену дозу субјективности и фикције. Никола Грдинић о овом проблему размишља на следећи начин:

„Тиме што описује сам себе, аутор је неминовно субјективан, али он истовремено зна о себи оно што други, посматрајући га споља, никако не могу знати, па је објективнији од њих. Али аутобиограф пише и о другима, дакле оно што је чуо и видео, што је поверљиво, па је објективније. Међутим, када понире у туђу личност, неминовно је субјективан. Тако се у аутобиографији јављају субјективно/објективно причање о себи са објективно/субјективним причањем о другима“ (Грдинић, 2003: 672).

3.

Прва поглавља својих успомена Мага Магазиновић посвећује традицији предака и њиховом борбеном, неустрашивом духу, који се снажно манифестовао и у њој. Причајући о својим прецима, назначила је нека од општих места у животу породица настањених у западној Србији – пресељење из Херцеговине и Црне Горе изазвано сукобом са припадницима других народа, најчешће турског народа, и нимало лако привикавање на нову животну средину. Видно поносита због угледа свог деде, Мага Магазиновић је детаљно описала кућу у којој је рођена. Кућа која је имала с лица два улаза, велику капију, широк трем и веома богато покућство, у потпуности одговара кућама трудољубивих људи. Посебно је интересантно описана кухиња „са подом од набоја“:

„Ту су била три долапа од дрвета, са алкама и оковима од гвозђа. Изнад посуђа, по њима је вазда било поређано дуња, јабука, арапки крушака и мноштво тегли са слатким. У десном углу стајале су велике наџве за мешање хлеба и чување брашна. Преко пута огњиште у оцаку са веригама, о које су вешани котлови за грејање воде и варење млека. Кувало се на сацацима у глеђосаним земљаним лонцима и шерпама или тигањима“ (Магазиновић, 2000: 45).

Собе у кућама биле су источњачки намештене и испуњене предметима домаће радиности:

„На прозорима ткане завесе и пуно саксија са цвећем [...]. На миндерлуцима ћилими чупавци, а уза зид вунени јастуци чивит плави и црвени. Под брижљиво орибан жутом водом од искуване сламе, застрт мрким простиркама од кострети у великој, а карираном поњавом плаво-црвеном у мањој соби. Одело и рубље држало се у ковчезима и собама. Чивилук се прекривао чаршавом од 'шесетника', обрубљеним кукичаном чипком“ (Магазиновић, 2000: 46).¹

¹ Описи ентеријера које је донела Мага Магазиновић кореспондирају са забелешкама о животу у кући у Ужицу, у другој половини 19. века, које можемо пронаћи у етнографској студији *Старо Ужице* (1922) чувеног филолога Љубомира Стојановића (уп. Љ. Стојановић, *Старо Ужице, Гласник Географског друштва*, 7–8, 157–176).

Опис куће у коју су се касније преселили такође је препун реалистичких описа, који сведоче о изузетној способности опсервације Маге Магазиновић:

„Велика соба имала је са севера један прозор са изгледом на бунар испред цветњака. До тог прозора стајао је браон флдровани ’пун’ кревет, сав испуњен душецима, јорганима и вуненим јастуцима поврх јоргана. Прекривен чаршавом од ’шесетника’, са умецима и чипком при дну и унаоколо. Кроз чаршав се провиделе чипке и умечи на јастучницама и јорганским чаршавима, па и на навлаци од душека. Одозго је пребачен узан ирам, ткан ’улевли’ у чивит плаво и бордо боји са ресама ширином. До кревета уза слепи зид ка цветњаку стајао је огроман браон сандук са жутим шарама у коме је стајало постелно и лично рубље. На њему су биле гвоздене рукавице и украшен оков околу браве. Остали део дугачког зида запремао је поширок миндерлук застрт ћилимом истих боја као ирам у кревету. [...] Између прозора било је велико огледало у позлаћеном раму. На њему завезана машна од танког пешкира са ћипком, а испод њега грана са бордо ружама и зеленим лишћем, израђена од вунице на обавијеној дебљој и тањој жици. То је била ’велика мода’, та урађена грана испод огледала“ (Магазиновић, 2000: 52).

У даљем делу ауторка пише о намештају који су сачињавали: шифоњер за одело, „повећи браон политирани“ сто и шест столица, низак ормар на коме су стајали послужавници и прибор за слатко. На шифоњеру биле су поређане „тегле са слатким, кутије са ’китникецом’ и колачима, којих је увек било у приправности за случај да гости наиђу“ (Магазиновић, 2000: 53).

Описи ужичких кућа и окућница које је Мага Магазиновић донела веома детаљно и сликовито, имају велику документарну вредност. Како сведочи у својој аутобиографији, градска домаћинства у деветнаестовековном Ужицу имала су одвојене куће и велика дворишта с повртњацима, воћњацима, рибањацима и баштама, те стаје за стоку и живину. С посебном пажњом описала је „дедин омиљени повртњак“, у коме се могло наћи најразличитије и „јединствено“ поврће у Ужицу (спанаћ, кел, келераба, шаргарепа и зелен), рибањак, препун „лињака, гргеча, па и омањих шарана“, као и воћњак богат најразноврснијим воћкама (Магазиновић, 2000: 47).

С посебном пажњом Мага Магазиновић је писала о традицији неговања цвећа у Ужицу и о „красном“ цветњаку у дворишту свога деде:

„Башта је почињала цветњаком – мноштво леја разноврсног цвећа: лала, зумбула, зеленкада и ђурђевка, кадивица, невена, шебоја, лепог човека, мачкобрка, латифе и петонија, дана и ноћи и сиротице. Даље су се ширили бокори девојчице, милодува, повратича и калопера. Цбуње белог и плавог јоргована и јасмина уоквиривало је горњу баштенску оградицу, испод које се ширио каранфил свих врста, топкаранфил бели, роза, бордо и прскани, цицкаранфил ружичаст и миришљав“ (Магазиновић, 2000: 46–47).

Набројано посуђе, различите врсте покривки, осушене траве за чај, мноштво разноврсног цвећа и огромна каца за шљиве употпуњавали су слику ти-

пичне куће у ужичком крају у другој половини 19. века и пружали „сазнања о патријархалном начину живота у Ужицу“ у том периоду (Пашић, 1993: 164):

„Улазни трем био је препуњен руковетима осушених трава за тејове, кесама са семеном од цвећа и поврћа. У врху трема стајала је огромна каца за шљиве и уз њу прислоњене мердевине, на које смо се пели да растерујемо ројеве мушица изнад шљивове цибре ујесен, после бербе у шљиваку“ (Магазиновић, 2000: 46).

Упоредо са сликом дедине и куће својих родитеља, Мага Магазиновић доноси и опис дворишта и имања имућних ужичких породица, који је већ слутио хедонизам као основни животни мото ових породица:

„Протићева кућа била је према дединој [...]. Башта је била високо ограђена и у њој разне гимнастичке љуљалшке за седење и хватање. Била је на крају баште и куглана, где су се недељом неки људи куглали, а ми, са осталом децом из суседства, вирили кроз даре, испале чворове и урезане засечке у високој огради. Најчаробније у тој башти били су пауни. Пуно их је било, женки без репа и оних са репом 'на точак' [...]. Та башта за нас била је пуна неке тајанствене чари“ (Магазиновић, 2000: 69).

Рани додир са имућнијим светом, те (не)очекивани финансијски проблеми Магине породице, помогли су јој да рано постане свесна неправде изазване класним неједнакостима у друштву. Отуда је њена борба за равноправност људи на свим пољима постала још одлучнија. Зато је касније, када је отворила балетску школу у Београду, поучена трновитим путем који је морала да пређе, била посебно брижна према девојкама из сиромашних породица.

4.

У аутобиографији *Мој живот*, Мага Магазиновић бележи обичаје о празновању верских празника, богате трпезе, али и специјалитете који су се налазили на трпези сиромашнијих породица. Хлеб се месио у дрвеним карлицама, „пекло се у тепсијама, а кувало у црним гвозденим лонцима изнутра бело емајлираним, али и у земљаним, глеђосаним шерпењама и лонцима, тигањима и ђувечадама“ (Магазиновић, 2000: 54). Ауторка детаљно наводи разне врсте јела која су се спремала у Ужицу у том периоду:

„Кувана су 'српска јела': супа, говедина са реном, четвртком и недељом као уводно обавезно јело. Затим сарме – летње и зимске, ђуфтета, пилав, подварак, ђувече; уз пост пасуљ и пилав, 'на граховици' – одвару од пасуља. Уз пост се готовило доста и рибе, речне, као и усолјене јегуље. Четвртком и недељом се редовно и месило, већином гибаница, бурек с месом и друге пите, често и патишпање од по 15 до 20 јаја. За славу и велике празнике месило се више врста колача: гурабије, мушкацоне, пуслице и торте – масна, шарена – пола бела, пола жута, црна торта од ораха и патишпања са умеша-

ним сеченим орасима. Мајка је и посне пите изврсно а често месила: слане са киселим купусом, орасима или пиринчом, укуваним на прженом луку, али посутим циметом; слатке са бундевом, вишњама, јабукама, кајсијама или пекмезом. Најомиљенија, али и приметна и најскупла била је 'сува пита' са орасима и сувим грожђем и циметом, а на маслиновом зејтину. Набрзо су готовљени мафиши или уштипци, и посни и мрсни. Од поврћа се спремао купус и боранија, паприке као пуњене, а ређе и спанаћ. Постило се сваке среде и петка. Осим тога божићни, ускршњи, петровски и госпојински пост, па чак и недељу дана пред Покров Богородичин“ (Магазиновић, 2000: 54–55).

На примеру свога деде и свога оца Мага Магазиновић је оставила податке о предузимљивости Ужичана и бројним пословима којима су се бавили. Тако је њен отац изучио терзијски и јорганцијски занат и поред тога имао и трговинску радњу. Жене су углавном биле заокупљене кућним пословима, али су свакодневно налазиле времена за домаћу радиност. Разбој је био обавезан у свакој кући. Ткале су се и памучне и вунене тканине. Посебан труд улаган је у то да се девојчице и девојке извеште у ручним радовима: ткању, хеклању, шивењу: „Од пет година већ смо училе плести, касније и шарати плетући. Плело се онда на игле с кукицама, а шарало ђинђувама по белим памучним чарапама, а по вуненим разнобојном вуницом“ (Магазиновић, 2000: 56). Она описује различите тканине које су им биле доступне – од грубог сељачког платна до префињених и тешко доступних финих иностраних тканина. Веома заинтересована за шивење, описивала је до најситнијег детаља не само народну ношњу и хаљине девојака из средњег слоја, већ и модерне тоалете жена из богатијих кућа. Активно суделујући у свакодневним пословима своје породице, научила је различите начине бојења предива:

„Иза куће, према бунару, стајали су велики земљани лонци и ћупови са 'сјером', тј. ланолинском водом, у којој се растапао чивит, те се у њему бојиле све нијансе плавога, од отворене до загасито плаве. Сећам се да су мама и баба Сара кувале и лишће од брескве и у њему бојиле пређу у жуто, искувавале струготине од броћ-дрвета, неке врсте јове, и бојиле 'рујо', тј. наранцасто, [...] ораховим зеленим љуштурама и лишћем 'зејтинли', тј. маслинасто зелено. У 'крмезу', тј. чаурицама од кошениле, бојиле су све преливе црвеног – од розе до бордо. А мешавином ораховог и бресквиног, мислим, добијале су браон боје“ (Магазиновић, 2000: 54).

Мага Магазиновић је оставила податке и о припреми мираза, тј. спреме, с чим се почињало чим девојке пређу 12. или 13. годину. Магина мајка је, у жељи да двома кћеркама спреми богате дарове, гајила свилене бубе:

„Чинило нам је задовољство да беремо дудово лишће и хранимо бубе, иако у њиховој соби није баш најпријатније мирисало. Кад грицкају, то је шуштало као кад пада киша. А тек кад се стану завијати у красне беле или жуте чаурице. [...] Известан број био је намењен за семе. Оне би се брижљиво справљале и чувале. А кад из њих излете лептири, остајале би

у њима ружне мрке рупе. Остале чауре стављале су мама и тетка у врућу воду или у сито на пару, те су чистим дрвцетом поткачиле конце од извесног броја чаурица. Тако су на мотовило снурале тање или дебље свилене конце, некад и на лакат, те добијале кануре од свиле, беле или жуте, или шампањ боје. [...] Свила се потом искувала у сапуници, добијала мекоту и сјај, те била припремљена за ткање платна“ (Магазиновић, 2000: 100).

5.

У својим успоменама Мага Магазиновић, такође, доноси доста интересантних података о односима у друштву тога времена, о положају жене и обавезама које јој је наметало ондашње време. У том контексту веома су интересантне странице на којима је насликала однос свекрве и снахе. Пишући о својој мајци и бројним обавезама које су постављене пред њу, Мага Магазиновић истиче да су сви проблеми били последица „свекрвине строгости и претераних захтева“ које је ставила пред Магину мајку. Ову причу поткрепила је интересантним примерима који су илустровали готово стереотипан однос свекрва – снаха у патријархалној заједници: „’Стекла мачка зубе да покоље људе’, ’Стекла врана прапорац, па изнела под небо’ (’кадли није прапорац доли козји брабоњак’)“. На тај начин се свекрва подсмевала Магиној мајци и њеној деци, „а све у оној честој балканској љубомори свекрве на снају и бојазни за свој престиж у кући“ (Магазиновић, 2000: 50).

Градећи портрете чланова своје породице, Мага Магазиновић је насликала лик оца – типичног патријархалног човека, старешину породице, који своју децу није обасипао нежношћу. Веома узбуђени због очевог повратка из рата, Мага и њени сестра и браћа изашли су у сусрет оцу:

„У похабаном оделу, у опанцима место чизама, вратио се тата са Сливнице, из бугарског рата. Неко је за њим водио коња, хромог и рањеног Бекана. Тата је пољубио мајку у образ, она њега у руку; Мишу је подигао и пољубио, нас девојчице само помиловао, а ми га у руку пољубиле“ (Магазиновић, 2000: 51).

Очева строгост манифестовала се и у неколико сцена које је Мага Магазиновић навела у даљем делу својих сећања. Отац није толерисао смејање за столом нити било какав искорак из очекиваног и устаљеног понашања. Посебно је, у вези с тим, интересантан текст молитве коју су Мага и њена браће и сестра изговарали свако вече: „Боже, помози! Боже, дај здравља! Боже, живи тату и маму и њину ћецу! Дај, Боже, да тата добро пазари и *да се не љути*, да сви будемо здрави и живи, добри и *мирни* (подвукла Ј. К.)! Амин!“ (Магазиновић, 2000: 101).

Ни касније, када је Мага већ стасала, отац није напуштао свој строги став. Замерајући јој на „слободном“ понашању с „туђим младићем“, он није био одушевљен њеном везом са Герхардом Геземаном. Када се Мага вратила из Немачке

са Геземаном, пошто су се настанили у Београду, отац је одлучно иступио пред своју кћерку с наредбом да се уда. Поштујући законе патријархалне заједнице, отац није могао да прихвати кћеркину „модерну“ везу са странцем. Не само у вези с тим, Мага Магазиновић је често указивала на табуе заједнице којој је припадала. Најилустративнији је пример из детињства везан за полно сазревање. Избегавање разговора на ту тему рађало је збуњеност, немир и панични страх. У потпуности неприпремљена за прву менструацију, она се, преплашена и уздрхтала, скривала у подрум где је обављала личну хигијену (уп. Магазиновић, 2000: 99). Постојање табуираних тема изазивало је и тада и касније револт Маге Магазиновић, у чему су, засигурно, били корени њеног феминизма и тежње да се бори за права жена.

Магина особеност и бунтовнички дух, који се није мирио са наслеђеним навикама које су одређивале место у друштву, показао се још у раној младости. Играјући се са децом из свога краја, жарко је желела (и успевала у томе) да парира дечацима у свему: „Играли смо радо и хајдука. Ја никада нисам могла бити ’арамбаша’ зато што сам девојчица а сваки смоља – дечак могао је. И ја сам усрдно до изнемоглости трчала да се ’провучем испод дуге’ на небу, не бих ли постала дечак, па да будем и ја арамбаша“ (Магазиновић, 2000: 57). За дугу је, у нашем народу, било везано више веровања, најпре да је „некакво живо биће које пије воду“, у Босни одређеније – да је аждаја (Кулишић и сар., 1970: 111).² Такође, и веровање познато многим народима да се проласком испод дуге може променити пол. Вук, тако, у *Српском рјечнику* пише: „Срби кажу: да мушко прође испод дуге, постало би женско, а женско да прође, постало би мушко“ (Караџић, 1987: 216).³

Пишући о свом слагању / неслагању с дечацима због хијерархије у игри, Мага Магазиновић је забележила и разне игре којима су се као деца играли: „Много смо јурили, трчали и скакали. У дворишту су, с времена на време, били наслагани витлови од јапије, греда и дасака, којим је отац трговао. Најмилија нам је забава била успузати се на те витлове па скакати одозго раширених руку“ (Магазиновић, 2000: 57). Причајући о свом детињству с велике временске удаљености, ауторка је, имајући на уму тренутак када се одвија наративни чин, запазила сву специфичност дечјих игара којима су се она и њени вршњаци играли:

„Није онда било куповних играчака као данас. Скупљали смо разнобојне каменчиће поред реке Ђетиње. Прибирали ђинђуве и шарене рбине од порцеланског посуђа; брали смо и бојили и клокоцике са букова лишћа, купили жир, семенке и бобице. То су нам биле драгоцене играчке“ (Магазиновић, 2000: 57).

² Опширније у вези с веровањима српског народа везаним за дугу в. Ненад Ђ. Јанковић, *Астрономија у предањима, обичајима и умотворинама Срба*, Српска академија наука, Одељење друштвених наука, Српски етнографски зборник, књ. LXIII, друго одељење, Живот и обичаји народни, књ. 28, Београд, 1951, стр. 41–42.

³ Поменуто веровање било је веома раширено на овим просторима. У приповеци *Дуга* Динка Шимуновића, једна од јунакиња каже: „У нас сви говоре да кад која цурица протрчи испод дуге, претвори се у мушко. Тако сам ја од детињства слушала. Само не знам може ли се и протрчати испод ње“ (Шимуновић, 1965: 83).

Сликајући људе из свога окружења, Мага Магазиновић је веома вешто дочарала сујеверје свога народа, страх од наднаравних бића (ђавола и вампира), али и различите видове надрилекарства за којима се посезало када другог вида помоћи није било. Она притом истиче: „Колико је наивности било у тадањих наших нараштаја! Колико фатализма, сујеверја и необавештености!“ (Магазиновић, 2000: 101). Описивала је посете неке баба Маре из Коштице која би деци намештала „сманути врат“: „Она би нам свој позамашни кажипрст стављала на непца и нагло нас подизала са земље. У врату би се зачуло *кврц* – и сманути врат бивао је намештен“ (Магазиновић, 2000: 57). Једном приликом када се Магин брат озбиљно разболео и када су доктори немоћно ширили руке, родитељи су, у очајању, посегнули за враџбинама – неко је саветовао да би распуштеница требало да „запоји“ дечака из своје леве или десне папуче, „истовремено да се његово одело, у коме се дете разболело, смота и пребаци преко куће и закопа ту где падне“ (Магазиновић, 2000: 94). На изненађење и општу радост свих чланова породице, Магин брат је, по извршеном ритуалу – оздравио.

Народ је, како бележи Мага Магазиновић, посезао за враџбинама у најразличитијим ситуацијама. Како је неко од чланова њене фамилије у сну добио предсказање о наводном закопаном благу у дворишту куће Магиног оца, после безуспешних преоравања дворишта, помоћ је затражена на другој страни – од „неких ’видовитих’ баба-бајалица“: „Шкропила се земља некаквим водицама, клао се црн петао ’без биљега’ и скупљала његова крв у суд да се њоме посипа. Чупала се и трава ’расковник““ (Магазиновић, 2000: 70).

Говорећи о својим прецима, Мага Магазиновић је донела и материјал за ономастичка истраживања, тј. објашњења о одређеним именима. На пример, име њене мајке Станке: „Име је сигурно добила да стану женска деца и настану синови“ (Магазиновић, 2000: 49).

6.

У свом схватању фолклора Мага Магазиновић је најближа Тихомиру Ђорђевићу, који је под фолклором подразумевао све спољашње и унутрашње манифестације људског живота. Своја размишљања о фолклору Тихомир Ђорђевић најексплицитније је образложио у студији *Српски фолклор*, где каже:

„Та реч (фолклор – прим. Љ. К.) данас у земљама образованог света означава све оно што чини спољни и унутрашњи живот народни у најразличитијим правцима. Све народне умотворине (песме, приповетке, загонетке, пословице, предање уопште, народни хумор, филозофија), језик као огледало народнога мишљења и суђења, музика, игре и забаве, обичаји, живот у кући и ван куће, рад у пољу, правни обичаји, народна медицина, народна техника и уметност, све је то предмет фолклора“ (Ђорђевић 1984: 11).

Он је заступао тезу да „фолклор није наука већ је то назив само за знање о народу, а систематско изучавање тог знања долази у обим других наука: у историју књижевности и у етнологију и психологију народа“ (Ђорђевић 1984: 11).

Мага Магазиновић је припадала генерацији која је одрасла на народном епском предању и за свој узор имала Вука Караџића и његов обиман рад на прикупљању грађе из српског народног живота. Будући да је „одрасла у средини где је српска усмена традиција представљала начин мишљења“, код ње се пробудио интерес за народни живот, обичаје и уопште за творевине народног духа, што је и родило свест о значају очувања фолклорног наслеђа (Милошевић-Ђорђевић, 2002: 22). Пионир у многим областима у Србији (прва новинарка, прва жена која је радила у Народној библиотеци, прва професорка немачког језика и филозофије у Првој женској гимназији и сл.), била је и први уметник који је стилизовао и сценски прилагодио народну игру (уп. Шантић, 2000: 23). Усмена књижевност, народна предања, народне игре, с којима се сусрела већ у раном детињству, остали су трајно у срцу Маге Магазиновић. Руководећи се тиме, оставила је бројне забелешке које у знатној мери могу послужити као грађа за изучавање српског фолклора.

Литература

- Андрић, И. (1981). *Знакови поред пута*. Сарајево: Свјетлост.
- Букумировић, Д. (1997). *Мага Магазиновић*. Београд: Народна књига – Алфа.
- Гароња Радованац, С. (2010). *Жена у српској књижевности*. Нови Сад: Дневник.
- Грдинић, Н. (2003). Аутобиографија – проблеми проучавања. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 51, св. 3, 665–674.
- Ђорђевић, Т. (1984). *Наш народни живот*, књ. 2. Београд: Просвета.
- Јандрић, Љ. (1977). *Са Ивом Андрићем (1968–1975)*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Караџић Стефановић, В. (1987). *Српски рјечник (1852) I, А – П*. Београд: Просвета.
- Кулишић, Ш., П. Петровић, Н. Пантелић. (1970). *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит.
- Magazinović, M. (2000). *Moj život*. (ur. Jelena Šantić). Београд: Clio.
- Милошевић Ђорђевић, Н. (2002). *Казивати редом: прилози проучавању Вукове поезије усменог стварања*. Београд: Рад – КПЗ Србије.
- Пашић, М. (1993). Мага Магазиновић, писац и борац за права жена. *Ужички зборник*, бр. 22, 157–177.
- Самарџић, Р. (1986). *Писци српске историје III*. Београд: Просвета.
- Šantić, J. (2000). Maga Magazinović – Luk vekova. U M. Magazinović (ur. Jelena Šantić). *Moj život*. Београд: Clio, 5–35.
- Šimunović, D. (1965). *Pripovijesti. Mladi dani. Porodica Vinčić*. Zagreb: Zora – Matica hrvatska.

Ljiljana Kostić

**ETHNOGRAPHIC RECORDS IN THE
AUTOBIOGRAPHY OF MAGA MAGAZINOVIĆ
*MY LIFE***

Summary: Maga Magazinović (1882–1968), an artist, journalist, humanist and a campaigner for emancipation of lower-class girls, had left a wealth of data from her personal life, but also from the past of her people in her book *My Life*. As an observer and a participant in many significant events at the turn of century, she recorded some of the most crucial moments in Serbian history (Balkan Wars, World War I, etc.). Opening pages are especially interesting, filled with sentimental memories of the childhood in her native Užice, where she depicted features of the tradition she was born into. Aware of the importance of preserving the folk heritage, Maga Magazinović had offered a valuable testimony on the patriarchal life of the Serbian family at the end of XIX century in her book.

MODERN MEDIA AS A WAY TO ISOLATE THE INDIVIDUAL FROM SOCIETY

Abstract: Today, modern mass media actively isolate the individual from society. We observe inmutation of this transformation of society, becoming intellectually weak, sitting in front of the TV. However, the quality of television products now plummeted. Silly words, obscene thoughts and elsewhere vulgar behavior that broadcast live on the air at the time, such as talk shows, gradually accustom viewers to the fact that it is these behaviors are normal, because to them (viewers) – show. Transformation of consciousness of society should be considered, in our opinion that it (society) no longer accept jokes stultified as a violation of the rules as vulgar and vernacular. In our view, the idea of television reporters about his own innocence to inmutation after demonstrating negative effects shots or scenes is itself inmutation that characterizes the transformation of consciousness professional worker mass media.

Key words: modern mass media, transformation of society, inmutation

The research problem

Supporting Jean Baudrillard theoretical positions about whether the modern mass media real communication with society, insist on the idea that such differentiation society and media (especially television) are drawn to evil inmutation transformation and isolation from society. By the way, viewer's isolation neighbors in a large apartment building are an excellent illustration of the almost absolute power of television. Jean Baudrillard believed that „reciprocity through the destruction of the medium itself“ and quoted Jerry Rubin (American social activist and entrepreneur, activist antiwar movement of the 1960s and 1970s, along with Abby Hoffman leader of the movement Yippy [7]) in connection with this: „In the end, we meet with our neighbors when with them and look at how light is our home“ (in: [2]).

Hypothesis

We believe that the transformation process is not always associated with mutation of society as increasingly we are seeing inmutation viewer in the form of isolation from society that becomes weak watching television.

The purpose of study we chose proving that the transformation process is not always associated with mutation of society, because we are seeing more inmutation viewer in the form of isolation from society that becomes weak watching television.

The research methods

In order to test the hypothesis, we asked the following methods:

- *hypothesis and deduction*, which helped formulate the hypothesis and prove it with a deduction;
- *abstraction* („semantic operation philosophical and logical method of 'distraction' that allows you to move from concrete objects to general concepts and laws of development“ [10].
- *generalization* („logical operation, which resulted in a shift from the notion of a narrower scope (species) to the concept of a broad scope (generic) by depletion of its contents, i.e. removal of specific basic concept of generic attributes“ [8]);
- *formalization* („method display a specific area in the form of a formal system when the form is released as a special subject of study, regardless of content“ [9]).

The research course

At one time a similar line of thought Jorgen Habermas in his speech expressed his gratitude, while awarding him the Prize Bruno Krayski March 9, 2006. Talking about the impact of the Internet and television, Habermas noted that „the space stage press, magazines and literature only increased thanks to television, which operates primarily within the public areas provided nation-state“ [4]. Thinker examines how television scene as a demonstration tool of mass communication. This means, in our opinion, pretty illustrations by figurative arsenal. And it is figurative arsenal television allows politicians (not always popular or intelligent) always loom on the screen, thereby accustoming your image society. Habermas writes: „Sitting in front of the camera, actors, regardless of what their contribution to the overall content of the transmission, show yourself. Therefore, the audience accidentally met them on the street, says it faces he had seen somewhere“. The researcher continues: „Television, for example, numerous and popular talk show encourages speakers to play themselves, even when the main content transmission is intended discussion. And since the people on screen are actors, the audience and that settled front screens and monitors debate on the topic, causing universal interest and form a personal opinion about them inevitably become spectators“ [4]. While agreeing with Habermas, adding that stupid word inappropriate thoughts and elsewhere vulgar behavior that broadcast live on the air during a talk show, gradually accustom viewers to the fact that it is these behavior patterns are normal, because to them (viewers) – show. To show exactly what you need to behave in front of the camera. Script and genre require such behavior. Recall the experience of a live talk show in the Ukrainian „Channel 5“ 2012. Before ether for 20 minutes, the manager, who invited us to participate in talk shows, gave us the following instructions: „First, you're behind the

camera, in a separate 'a secret' room. Watching and listening to what they say to each other and leading pro-government and opposition politicians. Then you go to the 'hidden' room. Included in the frame. Sits in a red chair and start them (politicians) 'wet'. We became apparent that for what purpose we were invited to participate in a live political talk show. Simple, is not very clever speech, quarrels, calls for justice, outrage ordinary citizens – these are the key behaviors required by manufacturers of political talk shows from the invited guests in the studio. No intelligent reasoning or thoughts of not needed. We need to „wet“ politician's derision viewers. It is clear that such behavior is inmutation, uncontrolled in a society that is in the process of transformation of consciousness.

Returning to the text of the speech Habermas, who confirms: „It is, of course, encourage the morbid vanity of intellectuals, some of them due to such opportunities through television auto representation dissolved and lost its reputation. Because of good reputation of an intellectual when it has it, is not to be visible and popular, and to have a good name. Such a reputation, or a writer, or a physicist, you must first get a job in your field before you start to use your knowledge and your name“. And further: „If it interferes with their arguments in some discussion, the appeal should be addressed to the public, which consists not in the audience, and the potential participants in the dialogue, which is responsible to speak and listen to each other. A perfect example of such debate involves the exchange of evidence, and not artificial to draw to the attention of the person viewing“ [4]. Recall that after 2012 we took part in a live Ukrainian „5 channel“ in political talk shows and not „soaked“ present politicians from the government and the opposition, we are no longer invited to the studio. We have given some evidence as to why none of those present at the filming political force capable of leading the country out of crisis. But we broke presenter and announced commercial breaks. Intelligent thoughts of not needed in this „hot“ talk show. Again, it is worth quoting Habermas: „Perhaps this is why the cameras in the studio, where magic gathers leading to talk of politicians, experts and journalists, there is no vacancy, which would take an intellectual. I cannot say that it lacks there, as others have long performed his role, and even better than it“ [4]. It should be noted that during the shooting of „5 channel“ as a „fuse“ in the studio performing opposition politician, dressed in shirt (shirt, embroidered pattern in the national Ukrainian style) and liquid long hair gathered in a funny thin „tail“ drag feminine velvet elastic. Instead emotional arguments he threw out of his brain charges and value judgments as required driving channel. Habermas says: „Since the participants talk shows both discuss and represent themselves, erased the difference between the social roles that intellectuals had once separated from each other. Now this division looks outdated“ [4].

We believe that Habermas accurately and clearly gave the characteristics of modern political talk shows that are still in the forefront inmutation's processes that entail transforming the consciousness of society. However, you should pay attention to the fact that the modern intellectual bound together with the community in which he lives and works transformed. He – intellectual – the position is „'offset'. Once, capture Habermas, – have an intellectual obligation to distinguish between 'influ-

ence' and 'power' and not to apply the effect, which he achieved by using words as a means of gaining power. But today, sitting on a talk show – than it would be different from the politicians who have long used TV as an arena for intellectual competition, which is to first get yourself hot topics and concepts?" [4]. Rhetorical question Habermas finds the answer not only for his keen analytical pen sociologist, but „hanging“ in the air and not afraid of modern society. The bottom line answer to the question Habermas that now intelligence assessment is not required. Society does not need a „clever nerds“ who for a long time and using obscure words seeking to explain „something“. During the gradual permanent change public consciousness requires light and unobtrusive rest before „moron“, as they call TV the same „botanist“. Society needs a show! Like in those clips are charged monthly in net broadcasting during the summer vacations of employees' channels. On the basis of these fun and easy comic TV show put jokes about the „profane bottom“ (a term M. Bakhtin). Transformation of consciousness of society should be considered, in our opinion, is that it (society) no longer accept such stultified jokes as violations of as vulgar and vernacular. Now basis broadcasting are jokes about „ЭТО“ (as once was called the Russian TV program 90-ies of XX century, in which the leading – mulatto vigorously talked about sex toys of the rich and politicians). Intelligent disappeared from TV screens. He was isolated of permanent television show. Television talk shows isolated from intellectual TV space.

There is a danger that the disappearance of intellectuals from the TV screen will not only feature inmutation transforming the consciousness of society or isolation from society. I suspect that most intellectuals adapted to inmutation features of society and transformed itself into a gray mass, in the bosom of which no one notices clever. On the other hand, we should not forget that when conditions allow intellectuals to talk about all of what he wants to say, moderation limit, the limit of objectivity disappears. Karl Popper in an interview April 13, 1993 Italian television reporters suggested that unlimited freedom of speech – is a myth. Supporting Popper, we believe that unlimited freedom of expression for the mass media (if it would be allowed at any time) is inmutation behavior of society, especially when it comes to rapid changes in the consciousness of society. This freedom of speech rather isolates the speaker from the public. Moreover, if the word is broadcast on free television, an intellectual with its unlimited and uncontrolled by any considerations he will be in isolation. Television only accelerates isolation from society.

Analyze declared our opinion. For example, modern society is at the peak of mental and social change: the country's ruling Communist regime, autocracies of one political party (the Communist Party). Society for many years, this rule „only correct“ party line, accustomed to the idea that the said line being the norm. The last rule is essentially inmutation society that caused the transformation of the consciousness of everyone in society. Inmutation call behaviors change for the worse. But the trick is just that this was the norm for inmutation communist society. The official rate. Dissenting voices in the mass media, television in particular, were, but their behavior was considered a breach of the rules (as mutation changing behaviors for the better). As time passed, the communist regime was abolished. What used to be called the norm

of social and mental existence changed its tone and acquired traits opposite positions, mutually exclusive. Now what was inmutation, passed into the category of mutation? An example of the transition from inmutation to mutation is the fate of Vaclav Havel – Czech politician and public figure, maverick critic of the communist regime, playwright and essayist. According to biographers V. Havel, „after the defeat of the Prague Spring of 1968“ (which was active) and ban a publication V. Havel was one of the best-known dissidents and critics of the system. He was one of the founders of the initiative for civil rights „Charter 77“. „The result of this activity was 5 years imprisonment“ [3]. When V. Havel was in jail, he is a dissident, official authority, and hence the TV in particular was considered influenced inmutation (that has changed the model of behavior for the worse towards the communist regime). Television (mass media in general) isolated from the dissident community. After the success of the Velvet Revolution of 1989 in Czechoslovakia, Vaclav Havel elected president of Czechoslovakia (until 1992) and later (from 1993 to 2003) – President of the Czech Republic. Behavior Vaclav Havel passes from inmutation in the form of insulation to a mutation in the form of the acquisition of publicity and demand, as reported daily television mass media. V. Havel’s presidency is a time of social change lives for the better, sometimes mutations society, sometimes mutations television reports of the leader. There is a problematic issue when the public had a negative (inmutation) transformation of consciousness and television, when – positive (mutation)? Communist-neutral society – is inmutation or mutation? Communist declared television – a mutation or inmutation phenomenon? Democratically engaged society and it should be considered a mutation TV or inmutation? And then drag the new issue: when the society in which he lived and worked Vaclav Havel, and television have become signs of the transformation of consciousness: in the communist way of life, whether in democratic?

We own answer.

Quality assessment depends on the consideration or neglect of the existence system episteme, or a system of knowledge a particular historical epoch. If society officially reigns negative view of the activities of Vaclav Havel, television and other mass media and echoed officially called a negative activity. Conversely, when the company switched to a democratic basis, the activity of V. Havel was officially recognized as positive (mutation) and mass media (television in particular) recognized this state and its creative activity. In other words, episteme changing, episteme is dynamic. Since affirm should be regarded as a dynamic and transforming the consciousness of society.

Another problematic issue: whether to consider the current television provocative mass media, so that inspire society to negative scenarios of behavior and isolate the «unwanted» thoughts? Do spoils television consciousness and whether making a negative (inmutation) changes in the behavior of society by forcing inmutation transformation of consciousness and isolation from society?

The answer will help us find Karl Popper, who in an interview said that the world media does not exist not biased (in the neutral sense of the word as «unloaded» any preferences, expectations, opinions determined) information air tight connected with his epistemology. There are no facts themselves. According to Karl

Popper, is what is called the word „fact“ is always somehow meaningful, included in a particular idea or system of ideas. Therefore, according to Popper, there can be no pure information based only on facts. Based on the views of Karl Popper, we can state that the information cannot be unbiased. It is prepared, selected, structuring for viewers, journalists, and thus isolate the viewer of interesting information for him. Journalists, in turn, is biased, have their own facilities, benefits, sickness, sympathy, etc., which form the information „picture“ of television day. So the journalists themselves isolated from the flow of information. For any neutral at first glance, the facts still stand some vision view of reality. Karl Popper stated: „I think most television professionals not aware of the full report in your account. I think that they are not able to estimate the power of government, which they own. Television has great educational force, and this force can tip the scales on the side of life or death on the side, on the side of the law or on the side of violence. It is obvious that here we are talking about threatening way!“ [6]. In our view, the idea of television journalists about their innocence to inmutation after demonstrating negative consequences of frames or scenes is itself inmutation, self-imposed isolation that characterizes the transformation of consciousness professional worker mass media. That is why it is necessary to control the mass-media, especially the most influential mass media of television. Karl Popper warned: „Television can destroy a culture... Television is a threat to all“. And he continues: „Of course, violence is necessary to show, but the show somehow too much... The world has enough violence. No need to add to it yet invented and violence: thus, people gradually become insensitive to any type of violence, if only it was not aimed directly at themselves“ [6]. Austrian philosopher confirms our view that the current television transforms the consciousness of society and isolates the viewer from society due inmutation scenes of violence and cruelty. But is this our new idea or thought of Karl Popper? Hardly.

At present, it is necessary to recall here the words of M. Castells, who reported: „Television networks, music companies, movie studios knot tied their production to cram the world that he was hungry, as they believe the information and audiovisual entertainment products“ [5]. It is through these nodes production world continues to rapidly transforming the consciousness of society inmutation and permanent viewer isolation from society.

Self-isolation is fixed viewer that he quickly accustomed independent television set for the evening. After returning from work, the viewer himself form transmission matrix themes and artistic or cognitive films, talk shows and erotic reality show to fill the relaxation tired brain and body as a whole. Thus the viewer is no longer the viewers, because it appeals more to the media and not to his usual broadcast nets. TV viewers become symulyakrant (the one that took the simulacrum as a useful substitute).

Multimedia changes the mass media. The old model of television program before new models of multimedia. This is confirmed by M. Castells: „I do not quite understand the actual model of broadcasting. I understand that is controlled programming model when one message is addressed to many viewers under strict control, with rigid program grid. This model is gone“. He adds: „The actual television networks continue to work, but increasingly it is that young people are watching

TV, they record and browsing the internet when they want. There is a famous saying: 'Prime-time – this is my time'. And it destroys something very important: the advertising model, which is based on modern TV“ [1]. M. Castells as specialist contemporary issues of media (electronic media) predicts the death of television. In our opinion, the rate inmutation and insulation processes that accompany and stimulate at the same time processes of transformation of society and the minds of the audience isolation from society, sociologist accelerate painted a picture of the future.

Conclusions

At the beginning of the study was the goal, which provided proof that the transformation process is not always associated with mutation of society, because we are seeing more inmutation viewer in the form of isolation from society becoming weak in front of TV. The goal was achieved in full.

Indeed, it was found that:

1. figurative arsenal television allows politicians to always» stay» on the screen, thereby accustoming your image society;
2. indecent behavior „the characters“ talk show declares designs and models of behavior for people that are inmutation society;
3. inmutation TV characters behavior is uncontrolled in society;
4. through inmutation model (scenario) TV behavior transforms society, isolating him from me;
5. modern intellectual living in the community and so with it had transformed, unfortunately, by both public and not through isolation positive (mutation) behaviors and in the plane inmutation;
6. insulation viewer of society is permanent and leads to the transformation of society.

References

- Алексеева, А. Кастельс: наша жизнь – гибрид виртуального и физического пространства [Электронный ресурс] / Анастасия Алексеева. — Режим доступа до сторінки : <http://ria.ru/interview/20120622/679289114.html> (дата звернення: 16.06.13). — Назва з екрану.
- Бодрийяр, Ж. К критике политической экономии знака [Электронный ресурс] / Жан Бодрийяр. — Режим доступа до сторінки : <http://lib.rus.ec/b/373819/read> (дата звернення: 12.05.13). — Назва з екрану.
- Вацлав, Г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа до сторінки : http://uk.wikipedia.org/wiki/Вацлав_Гавел (дата звернення: 20.05.13). — Назва з екрану.
- Габермас, Ю. Важливо відчути першим, або чим відрізняється інтелектуал [Електронний ресурс] / Ю. Габермас. – Режим доступа до сторінки: <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/habermas.htm> (дата звернення – 15.06.2013).

- Кастельс, М. Информационна епоха / М. Кастельс [Електронни ресурс]. — Режим доступу до сторінки: <http://www.mashka-inc.narod.ru/books/castels.html> (дата звернення: 16.06.13). — Назва з екрану.
- Пуцаев Ю. В. Либерализм, квазилиберальні міфи і свобода СМІ (Карл Поппер о ролі телебачення в суспільстві) [Електронни ресурс] / Ю. В. Пуцаев. — Режим доступу до сторінки : <http://progs-shool.ru/voprosy-filosofii/page,2,723-liberalizm-kvaziliberalnye-mify-i-svoboda-smi.html> (дата звернення – 16.06.2013).
- Рубин, Д. Електронни ресурс]. — Режим доступу до сторінки : http://ru.wikipedia.org/wiki/Рубин,_Джерри (дата звернення: 26.05.13). — Назва з екрану.
- Обмеження та узагальнення поняття // Логіка [Електронни ресурс]. — Режим доступу до сторінки : <http://www.osvita.org.ua/referat/logic/4106/> (дата звернення – 05.01.2014).
- Формалізація [Електронни ресурс]. — Режим доступу до сторінки : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Формалізація> (дата звернення – 05.01.2014).
- Абстрагування [Електронни ресурс]. — Режим доступу до сторінки : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Абстрагування> (дата звернення – 07.01.2014).

Олександр Колод

САВРЕМЕНИ МЕДИЈИ КАО НАЧИН ИЗОЛАЦИЈЕ ПОЈЕДИНЦА ИЗ ДРУШТВА

Резиме: Данас, савремени мас медији активно изолују појединца из друштва. Сведоци смо инмутације ове трансформације друштва које услед седења испред телевизора, постаје интелектуално слабо. Ипак, квалитет телевизијске продукције је данас веома низак. Простаклуци, вулгарности, и уопште непристојно понашање које се емитује у емисијама уживо, постепено су навикли гледаоце на чињеницу да је ово понашање нормално, јер они (публика) то захтевају. Сматрамо да трансформацију свести друштва треба размотрити као фактор који више не прихвата вулгарности и колоквијализме. По нашем мишљењу, новинари не схватају негативне ефекте приказаних сцена насиља. Управо је инмутација оно што карактерише трансформацију свести професионалаца у мас медијима.

РОЛЬ „НОВЫХ СМИ“ В ФОРМИРОВАНИИ ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ

Аннотация: Основное внимание уделяется роли „новых СМИ“ (в противовес „традиционным СМИ“) – Интернету, вмещающему в себя массу социально-коммуникативных функций, выстраивающих специфическую социальную и политическую сферу. Члены современного сообщества, и прежде всего молодежь, практически лишены диалога друг с другом, общение им заменяют „новые СМИ“, создающие с помощью Интернета виртуальную реальность (квазиреальность) посредством отбора определенных событий для сообщений, предлагая якобы свойственные обществу модели поведения, ценности, формируя повестку дня. „Новые СМИ“ могут эффективно с помощью набора манипулятивных технологий изменить существующее видение проблематики политики и всего функционирования негосударственных участников политической системы, становясь при этом основным инструментом манипулирования общественным мнением.

Ключевые слова: „новые СМИ“, интернет, общественное мнение, манипулятивные технологии

Актуальность проблемы воздействия СМИ на общественное мнение связана с изменениями, происшедшими в течение последних десятилетий: достижения в области информационных технологий и коммуникационных процессов качественно преобразили современное постиндустриальное общество. Новые средства доставки информации предопределили качественную революцию в общении людей. В результате этих процессов потоки сообщений создали особую информационную сферу, которая превратилась в самостоятельную область социальной, жизнедеятельности со своими нормами, отношениями и связями, оказывающими мощное влияние на формирование общественного мнения.

Для начала определимся с термином: в содержательном плане общественное мнение есть «коллективное суждение, в котором в форме оценки (одобрения, осуждения) выражается отношение к чему-либо на основе общего интереса» (Анисимов, 1988: 60). Общественное мнение – это такое состояние общественного сознания, которое выражается публично и оказывает влияние на функционирование общества и его политической системы. Именно возможность гласного, публичного высказывания населения по злободневным про-

блемам общественной жизни и влияние этой высказанной вслух позиции на развитие общественно-политических отношений отражает суть общественно-го мнения как особого социального института. Общественное мнение служит выражением состояния сознания общества, состояния, обусловленного каким-либо значительным фактом или событием в жизни общества и его оценкой этим обществом. Поскольку общественное мнение объективно выполняет регулятивную функцию в обществе, зачастую определяющим образом воздействуя на общество своими оценками, постольку важнейшее значение приобретает возможность влиять на само общественное мнение, на его формирование.

Общественное мнение во многом определяет общественную жизнь и направляет деятельность некоторых социальных институтов, в том числе и деятельность СМИ. Поскольку СМИ стараются освещать значимые, актуальные для общества проблемы и во многом рассматривают их с точки зрения общественно-го мнения, можно сделать вывод, что и общественное мнение может определять деятельность СМИ. Но и само общественное мнение формируется под воздействием различных факторов. В эпоху информационных технологий основным институтом по формированию общественного мнения являются СМИ.

Воздействие на общественное мнение – одна из ведущих функций СМИ. В исторические периоды, характеризующиеся отсутствием развитой системы массовых коммуникаций, эту роль выполняли различные модели мифотворческой коммуникации, такие как слухи, сплетни. В Новое время в обществе появилось средство, позволяющее эффективно влиять на состояние массового (то есть практического) сознания, в первую очередь на общественное мнение. Таким средством оказалась печать, а затем и электронные средства массовой коммуникации.

Практически до конца XX столетия печатные средства массового информирования и телевидение традиционно служили основным орудием формирования общественного мнения. Причем телевидение явилось самым популярным средством овладения информацией и именно с его появлением сформировалось информационное общество. Возможности телевидения позволяли передать максимальное количество информации в том виде, в котором она наиболее легко усваивается, оказывая наибольшее воздействие.

Однако уже на рубеже XX–XXI вв. так называемые „традиционные СМИ“ – пресса на бумажных носителях – стали уступать место новым носителям информации, которые исследователи определили термином „новые СМИ“ – Интернет, блоги, Твиттер, Facebook, SMM (Socialmediamarketing) и т.д.¹

По данным исследования ВЦИОМ² доля пользователей сети Интернет к началу 2012 г. достигала уже 55% (в 2011 г. – 49%), причем наиболее стреми-

¹ Новые СМИ или новые медиа (англ. *Newmedia*) – термин, который в конце XX века стали применять для интерактивных электронных изданий и новых форм коммуникации производителей контента с потребителями для обозначения отличий от традиционных медиа, таких как газеты; то есть этим термином обозначают процесс развития цифровых, сетевых технологий и коммуникаций.

² ВЦИОМ – Всероссийский центр изучения общественного мнения.

тельно растет доля именно ежедневных пользователей Сети (с 30% до 36%). Не пользуются ресурсами «всемирной паутины» сегодня меньше 40% (для сравнения, в 2011 г. таковых было 50%). Причем доля россиян, пользующихся Интернетом, продолжает неуклонно расти. В настоящий момент пользователями Сети являются уже 60% россиян, причем 40% выходят в Сеть ежедневно (год назад – 30%). Одновременно все меньше становится тех, кто Интернетом не пользуется (с 50% до 40% за год) (Россияне „В СЕТИ“).

Уловив эту тенденцию традиционные периодические издания, благодаря продвижению в интернет, за прошедшее десятилетие восстановили утраченные были позиции в среде интернет-пользователей через формирование своих сетевых версий печатных изданий – электронных газет – и сегодня способны конкурировать с „чистыми“ онлайнновыми СМИ. Причем роль сетевых СМИ неуклонно растет по мере увеличения числа периодических онлайн изданий и развития интернет-порталов информационных агентств. Так с 2004 г. по 2014 г. доля ежедневной аудитории сетевых СМИ среди пользователей Рунета (русскоязычный сегмент Интернета) выросла в 1,7 раз (с 36% до 62%) („Рейтинг сетевых СМИ“). Именно „новые“ сетевые носители информации перехватывают инициативу в производстве и предоставлении новостей и побеждают в конкурентной борьбе за аудиторные „души“ потребителей информации.

Таблица 1. Как часто Вы обращаетесь, чтобы узнать новости политической и экономической жизни... (Доля в % от числа интересующихся новостями)

	... к традиционным СМИ		... к сетевым СМИ	
	01.2004 г.	09.2013 г.	01.2004г.	09.2013 г.
Каждый день	65,6%	66,1%	36,3%	62,4%
3–4 раза в неделю	15,8%	13,1%	22,5%	15,5%
1–2 раза в неделю	11,6%	10,5%	18,3%	11,1%
Реже, чем раз в неделю	6,4%	9,4%	19,2%	9,4%
Затрудняюсь ответить	0,7%	0,9%	3,7%	1,7%

Рост интереса современной аудитории „новых СМИ“ и востребованность размещаемой информации можно проследить не только по абсолютному рейтингу читаемости/посещаемости, но и по охвату аудитории Рунета и ее вовлеченности в ресурс (Рамблер топ 100).

Группа 1 – „Новостные ленты“

(Ресурсы с широким охватом и высокой вовлеченностью интернет аудитории)

Яндекс.Новости (news.yandex.ru)	45,4%
Lenta.Ru	33,4%
Новости РБК (Top.rbc.ru)	21,6%
Новости@mail.ru(news.mail.ru)	21,0%

Группа 2 – „Информационные агентства“

(Ресурсы с широким охватом и низкой вовлеченностью интернет-аудитории)

РИА „Новости“ (ria.ru)	38,3%
ИТАР-ТАСС (tass.ru)	28,5%
Интерфакс (interfax.ru)	20,6%
NEWSru.com	12,2%
РосБизнесКонсалтинг (rbc.ru)	11,5%
REGNUM (regnum.ru)	8,6%
Росбалт (rosbalt.ru)	6,6%

Группа 3 – „Онлайновые издания“

(Ресурсы с узким охватом и высокой вовлеченностью интернет-аудитории)

Вести.Ру (vesti.ru)	19,1%
Газета.Ру (gazeta.ru)	16,9%
Утро.Ру (utro.ru)	8,5%
RBC daily (rbcdaily.ru)	8,4%
ИноСМИ.Ру (inosmi.ru)	7,4%
Фонтанка.ру (fontanka.ru)	5,3%
ВЗГЛЯД.РУ (vz.ru)	5,0%
Правда.Ру (pravda.ru)	5,4%
ИноПресса (inopressa.ru)	4,8%
Дни.Ру (dni.ru)	3,9%

Группа 4 – „Электронные версии традиционных изданий“

(Ресурсы с узким охватом и низкой вовлеченностью интернет аудитории)

Аргументы и факты (aif.ru)	22,9%
Комсомольская правда (kp.ru)	13,2%
Коммерсантъ.Ru (kommersant.ru)	11,8%
ВЕДОМОСТИ (vedomosti.ru)	11,1%
Московский комсомолец (mk.ru)	8,3%
Известия.Ру (izvestia.ru)	8,1%
Независимая газета (ng.ru)	4,5%
Forbes Russia (forbes.ru)	4,5%
Эксперт (expert.ru)	4,3%
Проект „Сноб“ (snob.ru)	3,5%

Как мы видим, информационные агентства опережают онлайн-издания по количеству просмотров страниц, но уступают им по глубине просмотра. Но в качестве основного источника информации те и другие уступают новостным лентам, не только собирающим максимальную среднемесячную аудиторию, но и обеспечивающим ее максимальное вовлечение. Электронные версии традиционных изданий все же характеризуются низкой вовлеченностью аудитории.

Такое распределение приоритетов аудитории электронных ресурсов свидетельствует о сформировавшемся устойчивом потреблении короткой „файловой“ информации, не требующей работы мысли, анализа и, как следствие, отсутствие стремления эту информацию обсудить с подобными себе потреби-

телями. Кроме того, ориентироваться в огромном объеме информации крайне трудно, так как человек не всегда имеет возможность проверить достоверность получаемых сведений. Порой ему не остается ничего иного, как принимать предлагаемую информацию на веру, что может способствовать формированию представлений, не имеющих ничего общего с истинным положением вещей. Это позволяет выступать СМИ главным инструментом манипулирования общественным мнением, используя для этого разнообразные хорошо отработанные технологии воздействия на массовое сознание аудитории. Таким образом, средства массовой информации в жизни современного общества порой играют весьма опасную роль, когда подменяют свою изначальную функцию информирования населения на выполнение задач по формированию определенных взглядов, представлений, мнений.

Анализ исследования приоритетных источников информации, с помощью которых активная аудитория Рунета, оцениваемая в более чем 60 млн. человек, получает разнообразную информацию, следит за новостями политики, экономики, культуры, общественно значимыми событиями в стране и мире подтверждает, что в качестве первостепенных источников такой информации приоритетными остаются телевидение (29%), новостные сайты в Интернете, онлайн-СМИ (30%). Лишь во вторую очередь пользователи Рунета обращаются с этой целью к печатной оффлайновой прессе (10%), радио (11%), ведут разговоры с друзьями, знакомыми (11%), посещают онлайн-форумы, блоги, сайты социальных сетей (10%).

Таблица 2. Как часто в течение последней недели Вы получали информацию, новости о событиях в стране и мире из указанных источников? (Доля в % по строке)

	Ежедневно	3–4 раза	1–2 раза	Ни разу
Из новостных сайтов, онлайн-СМИ	60,4%	16,2%	12,4%	8,8%
По телевидению	43,8%	21,4%	19,7%	14,3%
На интернет форумах, в блогах, соцсетях	36,9%	14,6%	14,9%	29,1%
От друзей, знакомых	23,8%	19,0%	29,5%	22,2%
По радио	18,4%	13,0%	19,5%	47,2%
Из печатной прессы	9,8%	13,0%	26,7%	47,9%

В общем объеме получаемой информации из различных источников потребление новостей и другой полезной информации с помощью телевидения и интернет-ресурсов выглядит еще более убедительным. На долю новостных сайтов, онлайн-СМИ приходится от 30% до 50% получаемой информации. Аналогичные показатели демонстрирует телевидение. И совсем скромной выглядит на этом фоне доля прочих источников информации – около 7–9% в среднем.

В структуре еженедельного использования различных источников информации вышеуказанные приоритеты также сохраняются. Наибольшая доля ежедневных обращений приходится на новостные сайты, онлайнные СМИ (около 60% от числа пользователей Рунета, обращающихся за информацией) и телевидение (44%). На место третьего по популярности источника информации выходят интернет форумы, блоги и социальные сети (37%), оттесняющие на четвертое место такой традиционно важный для неохваченного Интернетом населения канал, как личное общение с друзьями, знакомыми (24%). Напротив, около 47% пользователей Рунета ни разу не обращались в поисках информации, новостей о событиях в стране и мире ни к радио, ни к печатной прессе („Влияние СМИ на сознание“). По статистике (данные Фонда Общественного Мнения на 2013 год) от 55% до 72 % пользователей интернета – это люди 18 до 31 года (Интернет в России: динамика проникновения. Лето 2013). А значит, именно представители молодого поколения «потеряны» на сегодняшний день для традиционных СМИ.

При этом на первом по значимости месте для пользователей Рунета находятся личные контакты (32%). Новостные сайты и онлайнные СМИ после непосредственного общения занимают второе по значимости место.

Причем 31% сочтут их отсутствие безусловной, а 29% значительной потерей для всех людей. Новостные сайты и онлайнные СМИ после непосредственного общения занимают второе по значимости место. Не мыслят себя без этих источников информации 23% опрошенных. При том, что 22% опрошенных сочтут отсутствие сетевого общения безусловной, а 37% – значительной потерей для всех людей („Влияние СМИ на сознание“).

Таблица 3. Если представить, что все люди на месяц лишатся какого-либо из указанных источников информации, как Вы считаете, они потеряют нечто жизненно важное или ничего не потеряют? (Доля в % по строке)

	Безусловно- потеряют	Скореепо- теряют	Затрудняюсьо- тветить	Скорееничего- непотеряют	Безусловноничего непотеряют
Личные контакты	31,1%	28,7%	5,7%	24,4%	10,1%
Интернет СМИ	22,3%	37,2%	6,9%	26,9%	6,8%
Телевидение	15,6%	25,7%	3,5%	39,9%	15,3%
Онлайн форумы, блоги	12,7%	30,2%	9,0%	32,5%	15,6%
Печатная пресса	9,8%	29,3%	7,9%	36,8%	16,1%
Радио	7,5%	21,8%	8,5%	42,4%	19,8%

Таким образом, для большинства пользователей Рунета (64%) средства массовой информации являются основным источником важных сведений, позволяющих находиться в курсе значимых событий, несмотря на то, что большинство из этих СМИ так или иначе связаны с интернетом.

Среди пользователей Рунета наивысшие рейтинги доверия – у новостных сайтов, онлайнных СМИ (5% „полностью“ и 64% «скорее» им доверяют), у

телевидения (7% и 55% соответственно), у друзей и знакомых (8% и 51%) и у радио (5% и 53%). Меньшего доверия у пользователей Рунета заслужили интернет-форумы, блоги, социальные сети (лишь 4% „полностью“ и 44% „скорее“ им доверяют) и печатная пресса (3% и 46% соответственно).

Интернет, вмещающий в себя массу социально-коммуникативных функций, не только выстраивает специфическую социальную и политическую сферу, передающую информацию, формирующую общественное мнение по различным вопросам социальной и политической жизни сообщества, но и становится одним из главных инструментов манипулирования общественным мнением. Многие ученые считают, что „новые СМИ“ создают символический образ реальности, по-другому квазиреальность, который структурирует жизненные ценности, нормы, общие обязательства и установки и формирует специфическую основу для взаимопонимания и взаимодействия между большими и разнородными группами людей. СМИ, выполняя заказы, активно ограничивают рамки информации, которая должна достигать аудиторию. В действительности, то, что не попадает в СМИ, как бы и не существует, мы не придаем такой информации должного значения. Предлагая готовые модели поведения, из которых складывается особый символический мир, превращающий общество в бездумную массу потребителей информации, которые прекращают думать и анализировать информацию, средства массовой информации создают некую виртуальную реальность, формируют повестку дня, отбирая для потребителей информации проблемы, которые, не всегда настолько сильно волнуют общество, как может сложиться впечатление; они могут быть и не столь важными на фоне других, но уже не освещаемых вопросов. Таким образом, СМИ не оставляют места для диалога, не обеспечивают разнообразия мнений, т.е. обеспечивают выполнение основного правила проведения успешной манипуляции (Шиллер, 1980).

Следует отметить, что значительная часть аудитории Рунета вполне осознает воздействию масс-медиа на человека, живущего в эпоху информационного общества („Источники информации“). Большинство (85%) респондентов выразили уверенность в том, что по качеству и тематике информации в СМИ возможно дать характеристику обществу, в котором эти СМИ распространены. А 88% опрошенных считают, что в последнее время СМИ стали очень сильно влиять на формирование вкусов человека, например, в моде, музыке, кино, спорте и в других сферах. Однако в учебе, работе и других областях интересов пользователи Рунета обращаются к СМИ с большой осторожностью: принципом „доверяй, но проверяй“ по отношению к современным масс-медиа руководствуются 93% опрошенных.

Но в вопросах, связанных с учебой, работой и другими областями интересов, пользователи Рунета обращаются к СМИ с очень большой осторожностью: 58% активных пользователей используют их лишь иногда в определенных интересах, 12% предпочитают обращаться к более надежным источникам информации, а еще 12% вообще не рассматривают СМИ как источник заслуживающий доверия. А принципом „доверяй, но проверяй“ по отношению к

современным масс-медиа руководствуются 93% рунетовцев („Источники информации“).

Пожалуй, главная причина такого отношения заключается в том, что большинство пользователей (83%) рассматривают конкретные СМИ как представителей интересов тех или иных социальных групп, что превращает масс-медиа в инструменты пропаганды и зомбирования людей. Не случайно, поэтому, прессу все чаще упрекают в манипулировании общественным сознанием и, соответственно, общественным мнением как внешним выражением сознания.

Именно молодежь на сегодняшний день является наиболее активным потребителем Интернет-услуг, составляя большую часть пользователей Интернета и Рунета. Причем следует отметить специфику вхождения молодежи в информационную среду через формирование сетевых сообществ, особенно активно заявляющих о себе в последние годы. Особенностью этого социально-коммуникативного взаимодействия в Интернете является его всеобщая открытость, т.е. отсутствие территориальных, денежных, национальных, религиозных, правовых барьеров (Василенко). Также особенностью является и то, что оно формируется по сетевому принципу, через потребление, передачу и обмен информационными ресурсами, накапливая определенный социальный капитал. При этом, почти в половине случаев (46%) подобные сообщества не существуют вне интернета, а большинство их участников (79%) в реальной жизни не знакомы с теми, с кем состоят в сообществе. В 33% случаев имеет место существование сообществ за пределами сети, но Интернет все равно остается их основной средой общения, хотя 70% их участников знакомы друг с другом в реальности. И только в 21% случаев Интернет используется, главным образом, как дополнительная коммуникация и рекламный инструмент сообщества, созданного за пределами сети. В таких сообществах около 80% участников знакомы друг с другом лично.

Таблица 4. Каковы цели вашего сообщества? * К какому типу объединений относится ваше интернет-сообщество?

группы	фанаты	группы по интересу	группы друзей	идеологическое объединение
знакомства, общение	48,5%	35,5%	47,5%	18,6%
обсуждение, взаимоподдержка	27,3%	43,0%	36,8%	18,6%
улучшение социальной, политической ситуации	9,1%	10,0%	6,9%	46,5%
радикально-революционные	6,1%	2,3%	3,4%	4,7%

Таким образом, можно вполне уверенно утверждать, что за последние несколько лет сформировалось своеобразное виртуальное молодежное сообщество. Однако если внимательно изучить это виртуальное пространство

общения молодежи, то можно отметить, что оно в значительной степени социально и политически пассивно. Как показывают исследования („Молодежные интернет-сообщества“), основными типами молодежных интернет-сообществ являются группы по интересам (56%) и группы друзей (37%). Существенно реже встречаются идеологические объединения (7%) и группы фанатов (6%). Наибольшая доля участников, знакомых друг с другом в реале, достигается в группах друзей (92%) и фан-сообществах (61%).

Основными целями молодежных движений, которые ведут на каком-то этапе к созданию интернет-сообществ, выступают знакомства и общение (40%), дискуссии и взаимоподдержка (39%). Гораздо реже объединения создаются с целью изменения социально-политической ситуации в мире или в какой-то определенной среде (12%), в том числе, с целью радикального, революционного изменения (3%). Повседневная жизнь молодежного интернет-сообщества, как правило, строится вокруг обсуждения главных тем того или иного культурного, социального движения (39%), обмена советами, жалобами (29%) и некоторых организационных моментов в связи с реальными акциями движения („Молодежные интернет-сообщества“).

Таблица 5. Чем занимаются приверженцы вашего движения? * К какому типу объединений относится ваше интернет-сообщество?

	фанаты	группы по интересу	Группы-друзей	идеологическое объединение
Обсуждение главной темы, целей движения	43,8%	43,8%	26,2%	40,5%
Организацией реальной деятельности движения	25,0%	17,3%	13,7%	35,7%
Советы, жалобы, поддержка состоящих в группе	15,6%	27,9%	38,7%	9,5%

На наш взгляд, это свидетельствует об усилении аполитичности молодежи, сочетающейся с нарастающим негативизмом и социальным протестом. Среди мотивов отсутствия интереса к политической жизни молодежь указывает на наличие других интересов, а именно: дефицит свободного времени и загруженность учебной, рабочей; недоверие к политикам и политическим партиям; низкий уровень информированности о политических процессах, событиях и явлениях; безразличие к политической и общественной жизни; субъективное отношение к политике как к „грязному делу“. Причем большую часть информации о политике молодежь получает из „новых СМИ“.

Молодежь – это большая общественная группа, имеющая специфические социальные и психологические черты, наличие которых определяется как возрастными особенностями молодых людей, так и тем, что их социально-экономическое, общественно-политическое положение, их духовный мир

находятся в состоянии становления, формирования. В то же время молодежь – это динамичная, энергичная и критически мыслящая часть общества, которая обладает огромным социальным и творческим потенциалом, отличается повышенной восприимчивостью к любым новшествам и преобразованиям. Молодежь, наследуя социокультурный и политический опыт предшествующих поколений и обладая существенным инновационным потенциалом, выступает основным стратегическим ресурсом воспроизводства социума. Сущность политической субъектности молодежи заключается в уровне зрелости ее социальной позиции и степени осознания себя как актора политической деятельности, ориентированного на реализацию собственных интересов и достижение цели, связанной с преобразованием и развитием государства и гражданского общества. Социальный и правовой статус молодежи получает конкретизацию в осознании социальной активности, и чем более разнообразны возможности для реализации политической активности, тем выше роль молодых граждан в общественной жизни. Формы участия в общественно-политической жизни и степень активности молодых граждан зависят, с одной стороны, от индивидуального отношения и оценки возможности реализации собственных интересов, а с другой – от действенности политических институтов, конструирующих для этого соответствующие условия. Сложившаяся на сегодня ситуация в сфере развития молодого поколения неоднозначна. С одной стороны, современную российскую молодежь отличает рост самостоятельности, практичности и мобильности, ответственности за свою судьбу, резкое повышение заинтересованности в получении качественного образования и профессиональной подготовки, влияющей на дальнейшее трудоустройство и карьеру. С другой стороны, молодым людям присущ низкий уровень интереса и участия в событиях политической, экономической и культурной жизни. В последнее время часто можно услышать сетования на то, что современная молодежь пассивна, и её редко можно заметить в общественной деятельности. Отмечаются негативные тенденции в формировании системы ценностей молодежи (Малыгина, Суханова, 2013: 136–142). Современная молодежь „демонстрирует биполярное восприятие политики: на одном фланге выделяется оппозиционный актив с ярко выраженными гражданскими убеждениями, а на другом – большая часть молодых людей, индифферентно относящаяся к тому, что происходит в стране. Одной из причин политической пассивности молодежи является отсутствие навыков самоорганизации, артикуляции и отстаивания собственных интересов“ (Малик, 2007). Реальное воспитательное воздействие на молодежь сегодня оказывает информационная среда, которая порой демонстрирует культурные образцы и примеры поведения, не совместимые с понятием социальной ответственности. Большие надежды возлагаются в этой связи на новые цифровые технологии коммуникации. Однако анализ вовлеченности молодежи в активную общественную жизнь, в реальную социальную среду общения на современном этапе развития России с учетом особенностей информационной эпохи, свидетельствует, что сами по себе эти технологии не могут радикально изменить ситуацию.

Таким образом, наиболее актуальным и интересным, на наш взгляд, является исследование проблемы полноценного вхождения данной группы в активную политическую деятельность, т. к. направленность протекания процессов политической социализации молодежи, ее становления как субъекта политики напрямую влияет на перспективы общественного развития в целом (Попов, 2009).

Одним из таких институтов являются СМИ, которые способны содействовать критическому осмыслению деятельности субъектов политики, идентификации собственных интересов, осознанию необходимости защиты политических ценностей своей социальной группы. Однако в современной России реализации этих функций препятствует финансовая и идеологическая зависимость масс-медиа – а также руководства политических партий – от представителей политической элиты и крупного бизнеса, что осложняет выбор рационального политического поведения молодежи и приводит к отчуждению от политического процесса. Таким образом, можно констатировать тот факт, что информационное воздействие СМИ в значительной степени носит деструктивный характер.

Доверие к масс-медиа подрывается тем больше, чем сильнее читатели/зрители ощущают разрыв между идеальным представлением о СМИ и репутацией конкретного издания. Идеальным же, по мнению пользователей Рунета, является СМИ, которое выполняет следующие функции: во-первых, своевременно подает достоверную и неангажированную полезную информацию; во-вторых, служит средством культурной коммуникации между разными социальными группами, средством обратной связи государства с его гражданами; в-третьих, отражает реальную ситуацию в обществе, оповещая его членов о проблемах и способах их решения, предоставляя трибуну для выражения разных позиций; в-четвертых, берет на себя функции просвещения, способствует утверждению общечеловеческих нравственных ценностей.

Таким образом, можно утверждать, что основная роль отечественных СМИ в настоящее время не столько информационная, сколько идеологическая. Не случайно поэтому прессу все чаще упрекают в манипулировании общественным сознанием и, соответственно, общественным мнением как внешним выражением сознания, т.к. „новые СМИ“ могут эффективно с помощью набора манипулятивных технологий изменить существующее видение проблематики политики и всего функционирования негосударственных участников политической системы, становясь при этом основным инструментом манипулирования общественным мнением.

Литература

- Анисимов, С. Ф. (1988). *Духовные ценности: производство и потребление*. Москва: Мысль.
- Россияне „ВСЕТИ“: Рейтинг популярности социальных медиа. *Пресс-выпуск. №1951. 13.02.2012*. Режим доступа: <http://wciom.ru/index.php?id=459&uid=112476> [18.08.2013].

- „Рейтинг сетевых СМИ“: Исследование VoxRu.Net. *Служба опросов Интернет сообщества*. Режим доступа: <http://www.VoxRu.net>[21.08.2013].
- „Влияние СМИ на сознание“: Исследование VoxRu.Net. *Служба опросов Интернет сообщества*. Режим доступа: <http://www.VoxRu.net>[21.08.2013].
- Рамблер топ 100 (СМИ, аналитика, статьи). Режим доступа: <http://top100.rambler.ru/navi/?type=7>[06.08.2013].
- Интернет в России: динамика проникновения. Лето 2013. *Фонд Общественное мнение*. Режим доступа: <http://runet.fom.ru/posts/11067> [06.09.2013].
- Шиллер, Г. (1980). *Манипуляторы сознанием*, пер. с англ.; научн. ред. Я. Н. Засурский. М.: Мысль.
- „Источники информации“: исследование VoxRu.Net. *Служба опросов Интернет сообщества*. Режим доступа: <http://www.VoxRu.net>[06.08.2013].
- Василенко, И. В. Российские Интернет-сообщества в условиях современных трансформационных процессов. Режим доступа: <http://www.referun.com/n/vliyanie-sredstv-massovoy-informatsii-na-politicheskuyu-aktivnost-molodezhi-v-sovremennoy-rossii#ixzz2LkJSaYDx>. [17.08.2013].
- Молодежные интернет-сообщества: Исследование VoxRu.Net. *Служба опросов Интернет сообщества*. Режим доступа: <http://subscribe.ru/archive/media.vox/200907/31173352.html>. [21.08.2013].
- Малыгина, Е. В. и Суханова, Н. В. (2013). Гражданские и политические ценности современной студенческой молодежи (опыт социологического исследования). В М. С. Жиров и др. (ред. кол.), *Культура. Политика. Понимание: материалы Междунар. симпоз. молодых ученых*. Белгород: ИД „Белгород“, НИУ „БелГУ“, 136–142.
- Малик, Е. Н. (2007). *Влияние средств массовой информации на политическую активность молодежи в современной России: (особенности, перспективы оптимизации): дис. ... кандидата политических наук: 23.00.02*. Режим доступа: <http://www.referun.com/n/vliyanie-sredstv-massovoy-informatsii-na-politicheskuyu-aktivnost-molodezhi-v-sovremennoy-rossii#ixzz2LkJSaYDx>. Орел: ОГУ.
- Попов, А. В. (2009). *СМИ как агент социализации российской молодежи в информационном обществе (автореферат): дис. ... кандидата политических наук: 23.00.02*. Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/politicheskaya-aktivnost-rossiiskoi-molodezhi-v-usloviyakh-rasprostraneniya-informatsionnykh>. Ростов-на-Дону: ФГОУ ВПО „Южный федеральный университет“.

Ала Кривец

УЛОГА „НОВИХ МЕДИЈА“ У ФОРМИРАЊУ ЈАВНОГ МЊЕЊА

Резиме: Основна пажња овога рада посвећена је улози „нових медија“ (за разлику од „традиционалних медија“). Интернет обједињује социјалне и комуникативне функције у специфичној друштвеној и политичкој сфери. Припадници модерног друштва, а посебно млади људи, буквално не ступају у међусобне дијалоге, њихову комуникацију замењују „нови медији“ и стварају помоћу Интернета нову виртуелну реалност, квазистварност, путем одабира одређених популарних модела понашања и вредности које су, наводно, својствене друштву. „Нови медији“ могу ефикасно, помоћу манипулативних технологија, променити постојеће погледе на политичку проблематику и функционисање свих недржавних актера политичког система, чиме постају главно средство за манипулацију јавним мњењем.

* Статја подготовлена при поддршке Росийског гуманитарног научног фонда (проект № 14-03-00068а)

INTERAKTIVNOST ONLAJN IZDANJA TRADICIONALNIH MEDIJA I PARTICIPACIJA PUBLIKE

Sažetak: Razvoj digitalne tehnologije promenio je tradicionalne medije u mnogim aspektima. Promene su sveobuhvatne i odigravaju se u nekoliko oblasti – dolazi do konvergencije medija, uloga medija se transformiše – kroz interaktivnost jača uloga povezivanja, publika postaje aktivna, menja se forma u kojoj se saopštava sadržaj – nastaje hipertekst, transformišu se novinarske prakse i, najzad, traga se za novim tržišnim modelom. Ovaj rad ispituje interaktivnost kao jedan od kvaliteta onlajn izdanja tradicionalnih medija. Analizirana su onlajn izdanja tradicionalnih medija u Srbiji sa ciljem da se utvrdi mogućnost interakcije između medijskih profesionalaca i publike, mogućnost da pasivni pripadnik publike postane aktivni stvaralac. S obzirom na to da interaktivnost postaje dominantni kvalitet u digitalnoj kulturi traga se za odgovorom na pitanje da li će ona postati suštinsko obeležje onlajn izdanja tradicionalnih medija u njihovom pokušaju prilagođavanja novom digitalnom dobu.

Cljučne reči: tradicionalni mediji, novi mediji, interaktivnost, aktivna publika, digitalna kultura

1. Uvod

Ovaj rad ispituje interaktivnost onlajn izdanja tradicionalnih medija. Analizirana su onlajn izdanja tradicionalnih medija u Srbiji sa ciljem da se utvrdi da li je interaktivnost postala suštinsko obeležje onlajn izdanja tradicionalnih medija u njihovom pokušaju prilagođavanja novom digitalnom dobu.

Pretpostavka je da masovni mediji u Srbiji koriste internet tj. prilagođavaju se novom tehnološkom okruženju, ali ne žele da napuste komunikacioni model „jedan prema svima“ koji im omogućava da zadrže moć. Stoga bi se moglo reći da interaktivnost onlajn izdanja tradicionalnih medija postoji, ali ne menja ključno način funkcionisanja medija.

Razvoj digitalne tehnologije promenio je tradicionalne medije u mnogim aspektima. Promene su sveobuhvatne i odigravaju se u nekoliko oblasti – dolazi do konvergencije medija, uloga medija se transformiše – kroz interaktivnost jača uloga povezivanja a publika postaje aktivna, menja se forma u kojoj se saopštava sadržaj – nastaje hipertekst, transformišu se novinarske prakse i, najzad, traga se za novim tržišnim modelom.

Odnos tehnologije i masovnih medija pitanje je kojim su se poslednjih nekoliko decenija bavili mnogi teoretičari. Tehnološko-determinističku nit u tumačenju društva i uže efekata medija moguće je pratiti od Maršala Makluana koji je tvrdio da mediji samom svojom tehničko-tehnološkom prirodom menjaju našu stvarnost bez obzira na sadržaj koji emituju. Savremene debate o efektima novih informaciono-komunikacionih tehnologija vode se između dva pola: tehnološkog optimizma i tehnološkog pesimizma. Ova dva suprotstavljena stanovišta predstavljena su *Encensberger-Bodrijar kontroverzom*. Autori koji zastupaju prvo stanovište, kao i Hans Magnus Encensberger, veruju u ostvarivanje punog demokratskog potencijala masovnih medija (Makluan, Negropont), a oni koji slede drugi pol i Žana Bodrijara negiraju emancipatorska svojstva informacionog društva (Liotar, Gi Debor, Makner).

2. Interaktivnost novih medija

Osnovni pristup istraživanju transformacija tradicionalnih medija u novom tehnološkom okruženju zasnovan je na teoriji engleskog teoretičara Čarlija Gira o postojanju nove, digitalne kulture. Gir u svojoj knjizi *Digitalna kultura* (2011) govori o sveobuhvatnim promenama koje je donela digitalna tehnologija stvarajući novu, digitalnu kulturu. Ta digitalna kultura već danas postala je, kaže Gir, sveprisutna i nevidljiva i pretvorila se u digitalnu prirodu.

Model masovnog medijskog komuniciranja u kome sve informacije idu iz centra doživljava konkurenciju – model komuniciranja u kome nema centra, a sve informacije idu odozdo, od sada aktivnih korisnika medija. Ovu promenu je omogućio veb 2.0 svojom interaktivnošću koju je doneo svet i softveri društvenih mreža Majspejsa, Fejsbuka, Tvitera i Drugog života. Zatim tu su Jutjub, Fliker i Delišus, softveri koji omogućavaju da se video snimci i fotografije postave na mrežu, Napster i Bit torrent, softveri za razmenu muzičkih i video sadržaja, pretraživači, blogovi, podcast i novi oblici organizovanja znanja kao što je Vikipedija. I, kao što kaže Gir, ove promene „promenile su i način na koji razmišljamo o samima sebi. Posebno je važno da više nismo pasivni potrošači medija, već sve više aktivni stvaraoci“ (Gir, 2011: 202). Programiranje sadržaja medija prema našim željama nije isključivo plod digitalne tehnologije – to je bilo moguće i zahvaljujući video i audio kasetama. Ali, tada su mediji i dalje predstavljali „kontrolnu paradigmu“, a danas se ta situacija menja. O tome svedoči i praksa u zemljama razvijenog sveta. U istraživanju za svoju knjigu *Onlajn novinarstvo* Ričard Krejg je uradio više od dvadeset intervjuva sa profesionalnim onlajn novinarima. Svi oni smatraju da je interaktivnost differentia specifica onlajn medija. Tako kolumnista i producent Džon Kac smatra da:

„interaktivnost zaista znači deljenje moći. To znači odustati od uloge vrhovnog u odlučivanju o dnevnom redu. To znači dopustiti čitaocima komentar na vaše viđenje događaja, dati im više prilika nego što sada imaju da kažu šta misle. Iskreno da kažem, ja baš ne vidim nikakvog znaka da se novinarstvo kreće u tom pravcu. Oni misle da je publika glupa, njima u stvari nije stalo do toga šta

ljudi misle, oni u stvari ne žele da čuju njihovo mišljenje i ne žele da ih slušaju. U onlajn mediju potpuno je drugačije“ (Krejt, 2010: 48).

Sa ovim stanovištem slaže se i Čarli Gir koji tvrdi da su tradicionalni mediji i dalje prenosnici poruka auditorijumu i ne očekuju da im se uzvрати (Gir, 2011).

O interaktivnosti i interaktivnoj televiziji piše Ričard Ruk u knjizi *Evropski mediji u digitalnom dobu* (2011). On navodi definiciju interaktivne televizije Jensa Jensena prema kojoj je interaktivna televizija „novi oblik televizije koji gledaocu omogućuje interakciju s tim medijem tako što kontroliše ono što gleda, kada gleda i kako gleda, kao i neposredno aktivno učešće u emisiji“ (Jensen, prema Ruk, 2011: 418). Ruk se kritički osvrće na ovu definiciju i ukazuje da je krajnji cilj interaktivne televizije da „gledalac postane korisnik“. U elemente interaktivne televizije on ubraja: alternativne tokove naracije, elektronski vodič kroz program, personalizovanu televiziju, kupovinu iz kuće, obavljanje bankarskih poslova iz kuće, biranje ugla snimanja sportskih događaja, interaktivne vesti, neposredno glasanje, interaktivne igre, interaktivno oglašavanje, pristup bazama podataka i onlajn informacijama, pristup internetu i video na zahtev. Takođe, ovde nalazimo i klasifikaciju interaktivne televizije na četiri vrste. U prvu grupu spadaju televizijske emisije koje se ne menjaju interaktivnim učešćem jer se interaktivnost ostvaruje paralelno sa emisijom (na primer veb sajt koji pruža dodatne informacije). Televizijske emisije čiji se sadržaj menja interaktivnim učešćem uglavnom kroz telefonska javljanja čine drugu grupu. U treću grupu spadaju televizijske emisije koje montira gledalac koristeći više emitovanih signala – na primer, biranje ugla snimanja sportskih događaja. Četvrtu grupu čine interaktivne usluge koje mogu postati televizijske emisije – na primer, interaktivni izveštaji o vremenu (Ruk, 2011: 421). Kad govore o interaktivnosti i Gir i Ruk ukazuju da je interaktivnost postojala i ranije, ali da se danas ona izdvaja kao jedan od dominantnih kvaliteta u digitalnoj kulturi. Gir to ističe ukazujući da je „pasivni potrošač medija postao aktivni stvaralac“, a Ruk govori o tome da je „gledalac postao korisnik“.

Teoretičari (Kastels, 2009; Gir, 2011; Ruk, 2011; Mek Kvejl, 1994; Sitarski, 2007) se slažu da je interaktivnost postojala i pre digitalnog doba i da je takođe bila jedna od karakteristika tradicionalnih medija. Tako je publika mogla da šalje pisma čitalaca, da učestvuje u kontakt programima i da glasa. Video i audio kasete omogućavale su izbor vremena i prostora u kome će se određene emisije televizijskog i radijskog programa slušati ili gledati. Ipak, interaktivnost nije bila tada dominantni kvalitet tradicionalnih medija, učešće publike bilo je svedeno na retke i nerazvijene oblike, a uticaj je bio periferan. Kod onlajn medija interaktivnost prerasta u dominantni kvalitet, a kod informativnih onlajn medija menja se čak i uloga medija u određivanju tema koje su važne za javnost (*agenda setting role*). Novinarstvo je oduvek imalo „tri važne uloge u društvu: da prikuplja, selektuje i oblikuje vesti značajne za javnu debatu (*gatekeeping role*), da definiše teme od javnog značaja (*agenda setting role*) i ulogu čuvara demokratije (*watchdog role*)“ (Norris & Odugbemi, 2010, navedeno prema Milivojević, 2012: 29).

U novom tehnološkom okruženju publika je aktivna. Po prvi put nastaje i mogućnost da ljudi koji nisu profesionalci mogu da se bave novinarstvom. O tome svedoči eksplozija blogova i foruma, video materijala na Jutjubu i komentara vesti na mnogim sajtovima. Skovan je i termin građansko novinarstvo. Učešće publike kroz razne forme građanskog novinarstva dostiglo je takve razmere da je danas jedna od važnih tema u debatama posvećenim medijima hoće li građansko novinarstvo potisnuti profesionalce.

Doprinos debati hoće li građansko novinarstvo potisnuti tradicionalno daje Barlou (Barlow, 2007). On navodi argumente obe strane. Među autorima koji misle da će amateri u novinarstvu zameniti profesionalce iako njihov rad „nije doneo duboku analizu“, nalazi se Endrju Kin (Barlow, 2007: 90). Drugu stranu zastupa Henri Dženkins koji smatra da će obe vrste novinarstva nastaviti da postoje, tako što će se nove ideje i alternativni pristup pre pojavljivati u digitalnom svetu i među amaterima, dok će tradicionalni, mejnstrim mediji pratiti ovu sferu i koristiti je u potrazi za sadržajem (Barlow, 2007: 90). Iznoseći argumente Henrija Dženkinsa Barlou se opredeljuje za Dženkinsonovu stranu. „Nove forme novinarstva na vebu ne prete tradicionalnom novinarstvu, niti tradicionalno predstavlja pretnju novom. Staro i novo mogu, a najverovatnije i hoće postojati u miru, ukoliko internet zadrži neutralnost“ (Barlow, 2007: 91).

U potrazi za bližim određenjem interaktivnosti u novom tehnološkom okruženju potrebno je podsetiti se da je konvergencija jedan od ključnih procesa. Henri Dženkins u svojoj knjizi *Convergence Culture: Where the Old and New Media Collide* (2006) polemše sa idejom da je konvergencija prvenstveno tehnološki proces. On govori o tome da je konvergencija kulturna promena u kojoj su korisnici ohrabreni da traže nove informacije i stvaraju veze među rasutim medijskim sadržajem. Današnja kultura je participatorska jer su njeni učesnici u interakciji jedni sa drugima. Proizvođači i potrošači medijskog sadržaja koji imaju različite uloge nestaće sa kulturne scene (Jenkins, 2006: 3). O tome koliko su duboke promene govori i Rade Veljanovski kada ukazuje da se menja i sam pojam masovnih medija u novom tehnološkom okruženju navodeći formulaciju iz jednog značajnog dokumenta evropske medijske politike¹ koja glasi „novi pružaoci usluga masovnog komuniciranja, nalik medijima“ (Veljanovski, 2011: 223).

Manuel Kastels u svojoj knjizi *Communication Power* (2009) u poglavlju pod nazivom *Komunikaciona revolucija?* govori o tri oblika komunikacije. Dva su već dobro poznata – to su interpersonalna i masovna komunikacija. Treći oblik komunikacije nastaje sa internetom, karakteriše ga interaktivnost i slanje poruka od mnogih ka mnogima. Ovaj novi oblik komunikacije Kastels je nazvao *masovna individualna komunikacija (mass self-communication)*. To je masovna komunikacija zato što:

„potencijalno može da dosegne globalnu publiku kako kod postavljanja sadržaja na Jutjub, blogova sa RSS linkovima prema brojnim veb izvorima, ili kod slanja

¹ Politička deklaracija sa rezolucijama doneta na Prvoj konferenciji ministara nadležnih za medije i nove komunikacione usluge u zemljama članicama Saveta Evrope (Rejkjavik, 2009).

poruke na velike imejl liste. Istovremeno, to je individualna komunikacija zato što je produkcija poruka individualna, određenje potencijalnih primalaca je individualno kao i sadržaji koji se preuzimaju sa veba“ (Castells, 2009: 55).

Kastels ide korak dalje, pa pored identifikovanja novog oblika komunikacije tvrdi da on ne zamenjuje prethodna dva, već da ova tri oblika koegzistiraju i nadopunjuju jedan drugog. Tako se stvara hipertekst koji uključuje raznovrsne oblike ljudskog izražavanja i interakcije (Castells, 2009: 55).

Pored ovih stanovišta za potrebe ovog istraživanja nezaobilazna je definicija interaktivnosti koju daje Lekenbi:

„Interaktivnost je stepen učešća korisnika u modifikovanju sadržaja i forme u medijskoj sredini, u stvarnom vremenu. Ona podrazumeva mogućnost publike da učestvuje u stvaranju medijskih sadržaja, dozvoljava izražavanje reakcije i pokretanje akcije lakše nego u tradicionalnim medijima. Interakcija takođe uključuje i mogućnost da korisnik sam preuzima potrebne informacije tražeći ih, umesto da mu informacije koje tradicionalni mediji biraju budu jednostavno plasirane“ (Lekenbi navedeno prema Sitarski, 2007: 109).

3. Transformacija tradicionalnih medija

Dosadašnja istraživanja u Srbiji pokazuju da se interaktivni odnos tradicionalnih medija sa publikom kreće od prve grupe medija koji su otvoreni za publiku, onih koji su delimično otvoreni i treće grupe onih medija koji daju malo prostora publici (Milivojević, 2012; Sitarski i sar., 2007). Istraživanje „Profesija na raskršću – novinarstvo na pragu informacionog društva“ (2011–2012) koji je sproveo Centar za medije i medijska istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu imalo je za cilj da istraži organizacioni aspekt novinarskog profesionalizma u Srbiji. Istraživačko pitanje glasilo je „kako različiti mediji u Srbiji obezbeđuju organizacione okolnosti i radni ambijent za profesionalni razvoj koji je usklađen sa zahtevima dubokih tehnoloških promena“ (Milivojević, 2012: 35). Podaci su analizirani na osnovu pet indikatora: nivo tehnološkog razvoja, profesionalni resursi, ekonomski status, odnos prema umreženom novinarstvu i odnos prema ulozi države u medijskoj oblasti. Mediji su potom na osnovu rezultata klasifikovani u pet grupa: javni emiteri, štampa u državnom vlasništvu, medijski/tehnološki lideri, mediji koji preživljavaju uprkos skromnim resursima i medijski misionari.

Indikator umreženo novinarstvo uključuje odnos prema građanskom novinarstvu i podsticanje interaktivnog odnosa sa publikom. Prema ovom indikatoru mediji su razvrstani kao „otvoreni za umrežavanje, oni koji su delimično otvoreni i oni koji veoma kontrolisano otvaraju prostor za publiku ili bilo koji vid neprofesionalnog novinarstva“ (Milivojević, 2012: 42). Najznačajnije razlike među istraživanim medijima ispoljavaju se u vlasničkoj strukturi, ekonomskoj snazi i odnosu prema umreženom novinarstvu. Za potrebe ovog rada prvenstveno je zanimljiv indikator umreženo novinarstvo. Prva grupa medija, javni emiteri, delimično su otvoreni za

umreženo novinarstvo sa pretežno tradicionalnim odnosom prema profesionalnom i nisu blagonakloni prema građanskom novinarstvu. Komentarisanje vesti moguće je na veb stranici RTS-a. Jutarnji program RTS-a ostvaruje interakciju sa publikom i emituje vesti gledalaca. Iako retko, povremeno su se i u glavnim informativnim emisijama RTS-a emitovali amaterski snimci vesti sa lica mesta. Interaktivnih platformi nema na pokrajinskom javnom servisu, a direktor kaže da građansko novinarstvo ne može da konkuriše profesionalnom (Istraživanje Centra za medije i medijska istraživanja Fakulteta političkih nauka „Profesija na raskršću – novinarstvo na pragu informacionog društva“, 2012: 24). Druga grupa, štampa u državnom ili mešovitom vlasništvu, pokazuje razlike unutar same grupe. Štampa u državnom vlasništvu je konzervativna kada je građansko novinarstvo u pitanju, dok je štampa u mešovitom vlasništvu pozitivno okrenuta građanskom novinarstvu. Iako su tehnološki u zaostatku direktori štampanih medija u državnom ili mešovitom vlasništvu smatraju da je držanje koraka sa novim tehnologijama imperativ opstanka. Tehnološki lideri, treća grupa, ima dve podgrupe. U prvoj su tehnološki lideri koji su ekonomski stabilni i oni prate publiku i njena interesovanja, a druga podgrupa koju čine tehnološki lideri koji jedva preživljavaju ili imaju gubitke, razvijaju interaktivan odnos sa publikom i neguju građansko novinarstvo. U grupu medija koji preživljavaju uprkos skromnim resursima spadaju pretežno „lokalni mediji sa bazičnom tehnologijom i odgovarajućim kadrovima“ (Milivojević, 2012: 51). To su uglavnom nedeljnici i lokalni elektronski mediji koji najčešće nisu otvoreni za građansko novinarstvo. Petu grupu čine medijski misionari koji su nastajali devedesetih godina XX veka kao odgovor na zatvorenost državnih medija, a danas opstaju kao lokalni komercijalni mediji. Oni podstiču interaktivan odnos sa publikom i blagonakloni su prema građanskom novinarstvu.

Prema pionirskom istraživanju koje je u Srbiji sproveo Centar za proučavanje informacionih tehnologija Beogradske otvorene škole (CEPIT) 2007. godine pod nazivom „Internet i javna sfera u Srbiji“, a u okviru kog su analizirani sajtovi državnih institucija, političkih partija i medija, ustanovljeno je da mediji prednjače u korišćenju interaktivnih servisa. Broj komentara na medijskim sajtovima, kao što je B92, često je veći od sto, a na forumima su registrovane hiljade korisnika (Sitarski i sar., 2007: 112). Ovo istraživanje ističe da je i sama javna sfera relativno mlada i u procesu formiranja – demokratske političke institucije počele su da funkcionišu 2000. godine, a medijski sistem, iako teži ka sistemu koji čine nezavisni i slobodni mediji, ipak trpi uticaje političkih i finansijskih institucija i organizacija koji su daleko veći nego u razvijenim demokratijama (Sitarski i sar., 2007: 87). Generalna ocena do koje su došli autori ovog istraživanja je da je uticaj onlajn debata na javnu sferu vidljiv, ali da se kreće u okvirima korisnika interneta koji su uglavnom visokoobrazovani, mladi ljudi. Takođe ovo istraživanje konstatuje i da se kao članovi foruma okupljaju korisnici koji imaju slične stavove.

Istraživanje koje je analiziralo sajtove pet vodećih dnevnih listova u Srbiji (Lazić, 2011) ustanovilo je da su ovi sajtovi u poređenju sa sajtovima dnevnih novina u inostranstvu nedovoljno razvijeni. Među analiziranim onlajn izdanjima dnevnih

novina (*Blic*, *Politika*, *Večernje novosti*, *Danas*, *Press*) najdalje je otišao *Blic*, konstatuje se u ovom istraživanju. Iako uvidaju neophodnost interakcije sa korisnicima reakcije medija su različite, pa tako neki mediji sporije, a neki brže i kvalitetnije menjaju svoja onlajn izdanja.

Ovde svakako treba navesti i rezultate jednog od prvih kompletnih istraživanja o načinu korišćenja interneta u zemljama Jugoistočne Evrope koje su 2003. godine objavili Orlin Spasov i Kristo Todorov u knjizi *New Media in Southeast Europe*. Razlike među zemljama Jugoistočne Evrope bile su znatne, konstatuje se u ovom istraživanju, a zavisile su od dostupnosti mreže, opšteg stanja komunikacija i tradicije u korišćenju tradicionalnih medija (Spasov i Todorov, navedeno prema Vilović, 2011: 115).

Prema rezultatima koje je za 2013. godinu objavila američka nevladina organizacija Ajreks (IREX) za pomoć medijima u svetu, zemlje Jugoistočne Evrope kasne za Amerikom i razvijenim zemljama Zapadne Evrope više od decenije. Naime, sada u ovim zemljama nastupa kriza tradicionalnih medija koja je pogodila SAD pre deset godina kada je internet postao dostupan na skoro celoj teritoriji ove zemlje. To je „preselilo“ publiku štampanih medija i radio i televizijskih kanala na onlajn izdanja i satelitske kanale, što je dovelo do pada tiraža, smanjenja prihoda od oglašavanja i pojave novih medija na tržištu. S obzirom na to da u mnogim zemljama Jugoistočne Evrope mediji nikada nisu postali potpuno ekonomski održivi, kao i da se malo tih zemalja može efikasno prilagoditi tehnološkim promenama, realno je očekivati da će posledice ove krize biti dublje nego u razvijenim zemljama. Kreativna destrukcija je ekonomski izraz za uticaj novih tehnologija na tržište koji ruši poslovne modele u tradicionalnim medijima brže nego što se uzdižu nova ekonomska rešenja za nove medije („The development of sustainable independent media in Europe and Eurasia“, 2013).

Kada govorimo o interaktivnim servisima onlajn izdanja tradicionalnih medija u regionu može se konstatovati da većina ovih izdanja omogućava komentarisanje vesti ili nekog drugog teksta (Vilović, 2011: 122). Kako navodi ova autorka, to je sasvim uobičajeno u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji. U Hrvatskoj veoma retko neki autori ne dopuštaju komentarisanje svojih tekstova. To su, uglavnom, ugledni komentatori koji su to uradili u dogovoru sa urednicima ili vlasnicima onlajn medija. Govor mržnje, netolerancija i diskriminacija često se pojavljuju u komentarima, pa redakcije ozbiljnih medija na to upozoravaju i takve komentare ne objavljuju (Vilović, 2011: 123–124).

4. Interaktivnost onlajn izdanja tradicionalnih medija u Srbiji

Za potrebe ovog rada analizirala sam onlajn izdanja dvanaest medija u Srbiji – šest dnevnih listova (*Blic*, *Politika*, *Večernje novosti*, *Danas*, *Dnevnik* i *Kurir*), dva nedeljnika (*Vreme* i *NIN*) i četiri televizije (RTS, B92, RTV Pink i Studio B). Korišćena je analiza sadržaja onlajn izdanja ovih tradicionalnih medija i interaktivnih aplikacija kao što su mogućnost komentarisanja članaka i vesti, analiza diskusionih foruma, blogova i mo-

gućnosti postavljanja korisničkih sadržaja. U mojoj analizi interaktivnosti onlajn izdanja tradicionalnih medija kao indikatori interaktivnosti uzeti su postojanje i brojnost komentara, prisustvo bloga², postojanje diskusionog foruma³ i identifikovanje sadržaja (tekstova, fotografija, video ili audio snimaka) koji stvaraju korisnici (*user generated content*).

Kada uzmemo u obzir onlajn izdanja dnevnih listova moje istraživanje potvrđuje rezultate ranije pomenutog Lazićevog istraživanja (Lazić, 2011). Među šest dnevnih listova – *Blic*, *Politika*, *Večernje novosti*, *Danas*, *Dnevnik* i *Kurir*, *Blic* najviše podstiče interaktivni odnos sa publikom. *Blic* ima komentare vesti, forum i blog, a jedino ne pruža mogućnost za postavljanje sadržaja koji prave korisnici. Ovu mogućnost jedino pruža *Danas* koji uz to ima i komentare vesti. Ostali dnevници – *Politika*, *Večernje novosti*, *Dnevnik* i *Kurir*, imaju samo mogućnost komentarisanja vesti. Osim onlajn izdanja dnevnih listova analizirala sam i sajtove nedeljnika *Vreme* i *NIN*, kao i onlajn verzije RTS-a, B92, Studija B i RTV Pink. Nedeljnici *Vreme* i *NIN*, kao i RTV Pink, nemaju baš nijedan interaktivni servis, a ista situacija je bila i pre šest godina kada je slično istraživanje radio CEPIT. Sva četiri indikatora interaktivnosti na svom sajtu ima B92, a RTS nema jedino forum. Studio B jedini podsticaj interaktivnosti sa svojom publikom daje kroz postojanje komentara vesti.

4.1. Komentarisanje vesti

Komentarisanje vesti omiljeni je oblik interakcije sa publikom većine redakcija analiziranih medija. Od dvanaest medijskih sajtova, samo tri nemaju mogućnost komentarisanja vesti. To su oni mediji kojima ni ostali interaktivni servisi nisu razvijeni – RTV Pink, *NIN* i *Vreme*, i koji su, shodno tome, potpuno zatvoreni za svoju publiku. Na drugom kraju je B92 čije onlajn izdanje ima sve interaktivne servise, s tim što se podsticaj i poziv za sadržaje koje kreiraju građani pojavljuje povremeno.

B92 je na svom sajtu jasno stavio do znanja da:

„zadržava pravo izbora komentara koji će biti objavljeni, kao i pravo skraćivanja komentara.

Komentare koji sadrže govor mržnje, psovke i uvrede, kao i komentare koji se ne odnose na vest koju komentarišete, ne objavljujemo.

Komentare kojima nam skrećete pažnju na slovne greške, tehničke i druge propuste ne objavljujemo, kao i komentare koji se odnose na uređivačku politiku, ali će biti prosleđeni urednicima i na tome se zahvaljujemo....

² Blog se najčešće određuje kao internet dnevnik, žanr internet komunikacije. Smiljana Antonijević kaže da je blog „veb sajt koji se redovno ažurira, uključuje linkove na druge blogove i omogućava posetiocima da kroz pisanje komentara aktivno učestvuju u stvaranju sadržaja takvog sajta... Zapisi su uvek datirani i raspoređeni od najnovijih ka starijim, što stvara obrnutu hronološku strukturu bloga po kojoj je ova forma internet komunikacije postala prepoznatljiva. Drugi element po kome su blogovi postali prepoznatljivi jeste poluprivatni/polujavni karakter ove onlajn forme“ (Antonijević u Sitarski, 2007: 91).

³ Na forumima koje danas imaju mnogi medijski sajtovi korisnici sajta razmenjuju poruke u kojima iznose stavove u vezi sa određenim temama kojima se bave vesti.

Mišljenja izneta u komentarima su privatno mišljenje autora komentara i ne predstavljaju stavove redakcije B92. Ipak po postojećem Zakonu o javnom informisanju RDP B92 odgovara za sve sadržaje koji se nalaze na njegovim veb adresama pa će se tako i odnositi prema komentarima čitalaca.“

Na sajtu B92 odmah uz naslov vesti nalazi se i broj komentara vesti, a vesti se klasifikuju kao preporučene (najviše pozitivnih preporuka), nepreporučene (najviše negativnih preporuka) i najnovije (postavljene po aktuelnosti). Posetioci ovog sajta spadaju u grupu onih koji rado ostavljaju svoj komentar. O tome svedoči i sledeći primer. Na sajtu B92 14. novembra 2013. godine najviše komentara (75) imala je vest o početku suđenja Miroslavu Miškoviću pod naslovom „Nisam kriv, nisam razumeo optužnicu“. Vest o istom suđenju na sajtu *Večernjih novosti* imala je 30 komentara, na sajtu RTS-a 5, *Politike* 4, *Danasa* 2 i na sajtu Studija B samo jedan komentar.

Vesti po broju komentara rangiraju B92, *Večernje novosti*, *Blic*, *Danas* i *Kurir* dok RTS i Studio B vesti rangiraju na osnovu čitanosti, a *Politika* samo po aktuelnosti.

4.2. Forum

Forum postoji samo na dva sajta – u onlajn izdanju B92 i na sajtu *Blic online*. Korisnici foruma B92 najviše poruka poslali su na forum „Sport“ i na forum „Politika i društvo“. Ostali forumi su: „Život i stil“, „Kultura i umetnost“, „Mediji“, „Lounge“ i „Deponija“. Na forumu „Politika“ tema „BIH danas i sutra“ ima najviše tekstova (36 156). Forum *Blica* razvrstan je na podforume: „Današnje vesti“, „Politika i društvo“, „Sport“, „Kultura i umetnost“, „Život“, „Tehnika i nauka“, „Regioni“, „Zabava“ i „Svaštara“. Prema statistici foruma ima ukupno 282 739 poruka u 7 968 tema od 78 777 članova foruma. Najviše poruka ima u rubrici „Politika“ (35 792 poruke), gde najviše tekstova ima o temi „Kosovo i Metohija“ (12 495).

4.3. Blog

Među analiziranim medijima sekciju „Blog“ imaju B92, *Blic* i RTS.

Na sajtu B92 postoje VIP blogeri i blogeri, zatim najaktivniji autori u poslednjih petnaest dana, a svaki bloger ima i svoju arhivu tekstova. Blogovi su razvrstani kao najnoviji blogovi, najčitaniji blogovi i blogovi sa najviše komentara. Pravila pisanja na blogu objavljena su na sajtu. Neki blogeri pišu pod svojim imenom, a neki koriste pseudonim.

Blogovi na *Blic online* su razvrstani kao najčitaniji, blogovi sa najviše komentara i najbolje ocenjeni blogovi. Svi blogeri koriste svoje ime i prezime, nema pseudonima. Postoji arhiva blogova od 2007. godine.

Blogeri na sajtu RTS-a su novinari i urednici RTS-a. Blogovi su razvrstani tematski kao rubrike na: društvo, kultura, život i sport.

Večernje novosti i *Danas* nemaju blog, a imaju kolumne.

4.4. Грађанско novinarstvo

U pitanju su uglavnom rudimentarni oblici građanskog novinarstva koji se sastoje u pozivima redakcije posetiocima da „postanu reporteri“ (*Večernje novosti*), da pošalju fotografije ili video snimak (B92 i *Danas*) ili da postanu „gledaoci reporteri“ (RTS).

Na podsajtu „Magazin“ sajta RTS-a postoji rubrika „gledaoci reporteri“ gde se svakodnevno objavljuju fotografije koje šalju posetioci. U pozivu piše da „možete slati interesantnu fotografiju ili kraći filmski zapis“.

B92 je na svoj sajt postavio poziv za slanje fotografija i video snimaka kućnih ljubimaca na stranicu „Vaše fotke“, a ima i nekoliko objavljenih fotografija kućnih ljubimaca.

Na sajtu *Večernjih novosti* može se pronaći poziv za saradnju („pisma čitalaca“ i „postanite reporter“) koji se otvara tek kad kliknete na vest sa naslovne strane u celini, ali nema korisničkog sadržaja.

Ni veb izdanje lista *Danas* nema korisnički sadržaj, ali se korisnici pozivaju da pošalju fotografiju ili video snimak ukoliko su bili svedoci događaja.

Tabela 1. Oblici onlajn interakcije

MEDIJ	OBLICI ONLAJN INTERAKCIJE			
	KOMENTARI VESTI	FORUM	BLOG	SADRŽAJ KOJI PRAVE KORISNICI
1. RTS	DA	/	DA	DA
2. B92	DA	DA	DA	DA
3. STUDIO B	DA	/	/	/
4. RTV PINK	/	/	/	/
5. POLITIKA	DA	/	/	/
6. DANAS	DA	/	/	DA
7. V. NOVOSTI	DA	/	/	DA
8. BLIC	DA	DA	DA	/
9. KURIR	DA	/	/	/
10. DNEVNIK	DA	/	/	/
11. NIN	/	/	/	/
12. VREME	/	/	/	/

5. Zaključak

Onlajn izdanja tradicionalnih medija u Srbiji dele sudbinu svih medija koji posluju u uslovima društva u tranziciji i suočavaju se sa neophodnošću da prate tehnološke promene. Veb 2.0 omogućio je interaktivnost i otvorio vrata za učešće publike u dotle neprikosnovenom svetu medijskih profesionalaca. Ne može se sa sigurnošću reći da li su novinari pripremljeni za ovu novu situaciju i da li na nju gledaju blagonaklono kao što to rade novinari u razvijenim zemljama:

„U onlajn novinarstvu hoćemo povratnu spregu. Cenimo vremensku neposrednost povratnog komentara, makar on bio i negativan. Međutim, on je u najvećoj meri konstruktivan – 'Zaista treba to da radite', 'Ovako koristim vaš sajt, znači voleo bih da radite to'. Puno dobrih ideja izvučete iz ovoga“ (Krejš, 2010: 48).

Među dvanaest analiziranih onlajn izdanja tradicionalnih medija tri medija nemaju nijedan interaktivni servis (RTV Pink, *NIN* i *Vreme*), a četiri medija imaju samo jedan interaktivni servis – mogućnost komentarisanja vesti. Diskusione forume imaju samo B92 i *Blic*, dok je situacija samo malo bolja kada je u pitanju postojanje sekcije „Blog“ i sadržaja građanskog novinarstva. Građansko novinarstvo gotovo da i ne postoji (iako tri redakcije onlajn medija pozivaju građane da saraduju, jedino na sajtu RTS-a postoje fotografije korisnika zanimljive široj javnosti koje se svakodnevno postavljaju).

Iako je u analiziranim tradicionalnim medijima u Srbiji interaktivnost prepoznata kao novi i dominantan kvalitet onlajn komunikacije samo neki mediji podstiču interakciju sa publikom. To nije još uvek dovoljno za promenu modela komunikacije „jedan prema svima“ i za redistribuciju moći koja je, kako sada izgleda, i dalje u rukama medija, a ne u rukama korisnika.

Literatura

- Barlow, A. (2007). *Blogging America: the New Public Sphere*. London: Praeyer.
- Bodrijar, Ž. (1991). *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: Svetovi.
- Castells, M. (2009). *Communication Power*. New York: Oxford University Press.
- Gir, Č. (2011). *Digitalna kultura*. Beograd: Clio.
- Debor, G. (2003). *Društvo spektakla*. Beograd: Anarhija/Blok 45.
- Jenkins, H. (2006). *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York and London: New York University Press.
- Krejš, R. (2010). *Onlajn novinarstvo: izveštavanje, pisanje i uređivanje za novi medij*. Beograd: Clio.
- Lazić, M. (2011). Veb 2.0 kao izazov onlajn izdanjima najznačajnijih dnevnih novina u Srbiji. *CM: časopis za upravljanje komuniciranjem* 18, 77–106.
- Liotar, Ž. (1988). *Postmoderno stanje*. Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo.
- Makluan, M. (1971). *Poznavanje opština: čovekovih produžetaka*. Beograd: Prosveta.
- Makner, B. (2005). Tehnologija. U knjizi Brigs A. i Kobli P. (ur.), *Uvod u studije medija*. Beograd: Clio.
- Mek Kvejl, D. (1994). *Stari kontinent – novi mediji*. Beograd: Nova.
- Milivojević, S. (2012). Uvod: novinarstvo za informaciono društvo. *CM: časopis za upravljanje komuniciranjem* 24, 29–34.
- Milivojević, Snježana. 2012. Novinarstvo i medijska industrija u Srbiji: izazovi i odgovori. *CM: časopis za upravljanje komuniciranjem* 24, 35-58.
- Negropont, N. (1998). *Biti digitalan*. Beograd: Clio.

- Profesija na raskršću – novinarstvo na pragu informacionog društva. (2012). *Istraživački izveštaj (drugi deo)*. Dostupno na: <http://centarzamedije.fpn.bg.ac.rs/content-files/Izvestaj%20Publikacija%20-%20Profesija%20na%20raskrsu%202012.pdf> [03.11.2013].
- Ruk, R. (2011). *Evropski mediji u digitalnom dobu*. Beograd: Clio.
- Sitarski, M. i sar. (2007). *Internet i javna sfera u Srbiji*. Beograd: Beogradska otvorena škola.
- The development of sustainable independent media in Europe and Eurasia. (2013). *Media Sustainability Index*, dostupno na: <http://www.irex.org/sites/default/files/u115/Europe%20%26%20Eurasia%20MSI%202013.pdf> [02.11.2013].
- Veljanovski, R. (2011). Kuda stremlje evropska medijska politika. *Kultura* 132, 209–226.
- Vilović, G. (2011). Iskustva internetske ere u medijima Jugoistočne Evrope. U S. Malović (ur.), *Profesionalno novinarstvo & samoregulacija*. Zagreb: Izvori.

Anka Mihajlov Prokopović

INTERACTIVITY OF ONLINE EDITIONS OF TRADITIONAL MEDIA AND AUDIENCE PARTICIPATION

Summary: The development of digital technology has changed the traditional media in many aspects. Changes are comprehensive and take place in several fields. Media convergence is one of them, the role of media is transformed – through interactivity strengthens the role of connectivity, the audience becomes active, form of media contents is changed – generated hypertext, journalistic practice is transformed and, finally, new market model is needful. This article discusses interactivity as new quality of online editions of traditional media. The paper analyzes the online editions of the traditional media in Serbia in order to determine the possibility of interaction between media professionals and the public, the possibility that a passive member of the audience become an active creator. As interactivity becomes the dominant quality in digital culture this paper is searching for an answer to the question of whether it will become an essential feature of the online editions of traditional media in their attempt to adapt the new digital age.

БЕОГРАДСКА ШТАМПА И ВОЈВОДИНА

Сажетак: Циљ овог рада је да прикаже на који начин дневне новине које имају дугу традицију, *Политика* и *Вечерње новости* пишу о проблематици аутономије Војводине. Квалитативна анализа показала је да се о аутономији Војводине углавном пише само када дође до неког конфликта између републичке и покрајинске власти. Текстови о Аутономној Покрајини Војводини (мисли се на покрајинску власт) најчешће имају негативну конотацију, а наслови претежно упућују на то како покрајинска власт тежи ка сепаратизму: *Покрајинска власт нелегитимна*, *Пајтић остао сам*, *Пајтићева уцена за косметски финиш*. Врло је мали број текстова који имају неутралну конотацију. Текстови о Војводини су углавном сложеније форме, дакле чланци или аналитички коментари. На основу квалитативне анализе може се закључити да је оснос новинара који у *Политици* и *Вечерњим новостима* пишу о аутономији Покрајине, прикривено или чак отворено негативан. Уз примену 10 корака стратегије манипулације на конкретним вестима/извештајима покушаћу да покажем однос уређивачке политике поменутих медија према аутономији Војводине.

Кључне речи: анализа медијског дискурса, манипулација, *Политика*, *Вечерње новости*, Војводина, аутономија

„Као што жаба која живи у бунару не зна како изгледа океан, особа уских видика лако постаје жртва манипулације.“
Милорад Ивановић, одговорни уредник *Новог магазина*¹

1. Циљ рада

Циљ овог рада је да покаже на који начин београдске дневне новине вишедеценијске традиције – *Политика* и *Вечерње новости* пишу о аутономији Војводине. У пилот-истраживању које је спроведено од јануара до маја 2013. уочено је да два поменута дневника тенденциозно извештавају о актуелној покрајинској власти.² Посматрање извештавања ова два листа на тему аутономије и активности покрајинске власти од маја до новембра 2013. потврдило

¹ Извор: <http://pr.fpn.bg.ac.rs/medijska-manipulacija-i-spin> (посећено 10.12.2013).

² Мисли се на Владу Аутономне Покрајине Војводине (АПВ) коју од 2004. предводи функционер Демократске странке (ДС) Бојан Пајтић.

је да се тренд негативно конотираних текстова наставио до краја посматраног периода.

1.1. Друштвено-политички контекст

Положај Војводине био је често предмет истраживања и у савременој историји. У поводу 20 година од *Јогурт револуције*³ у Новом Саду одржан је и скуп на тему *Војводина од Устава до Статута*, као својеврсна јавна говорница на којој су се чули ставови о тренутном статусу Покрајине и који су били нека врста јавне дебате за дефинисање будућег положаја Војводине у новом Уставу Србије (видети Будаков, 2009: 3–210).

Истраживање, то јест, посматрање извештавања *Политике* и *Вечерњих новости* дешавало се у периоду *јачања популарности* владајуће⁴ Српске напредне странке (СНС) и све чешћег инсистирања да се у Аутономној Покрајини Војводини (АПВ), иако је власт 2012. легално и легитимно изабрана и не налази се у кризи, распишу ванредни избори за Скупштину Покрајине. Током зиме 2012/2013. неколико десничарских партија затражило је у јавности да се у потпуности укине аутономија Војводине, а одржани су и допунски покрајински избори за три посланика у Скупштини АПВ из Зрењанина, Србобрана и Апатина, на којима су победили кандидати владајуће државне коалиције. У периоду април–мај 2013. покрајинска Влада је предложила, а покрајинска Скупштина усвојила *Декларацију о заштити уставних и законских права АПВ* која је изазвала протест и критике владајуће коалиције коју предводи СНС, али и странака десничарске оријентације попут Демократске странке Србије (ДСС), Српске радикалне странке (СРС), Двери, Треће Србије и тако даље. Два месеца касније (јул) Уставни суд Србије оспорио је чак 22 одредбе *Закона о утврђивању надлежности АПВ*. До краја године одржани су и ванредни локални избори и у Ковину (април) и Врбасу (октобар) на којима су поново победили кандидати СНС-а. Изјава известиоца Европског парламента за Србију Јелка Качина у септембру да су преговори о чланству Србије у Европској унији прави тренутак за отварање питања уставног и законског уређења аутономије Војводине, такође је изазвало бројне рекације власти и дела опозиционих странака у Србији. Скупштина Војводине усвојила је (у новембру) *Платформу за израду Закона о финансирању АПВ* коју су, опет осудили чланови владајуће

³ Октобра 1988. у Новом Саду је након масовних протеста, испред зраде у којој је седиште војвођанске администрације, срушена тадашња покрајинска (комунистичка) власт. Последица ове *антибирокуратске револуције* био је долазак кадрова Слободана Милошевића на власт у Покрајини, али и увертира за укидање Устава Војводине из 1974. и свођење покрајинске аутономије на формалност. Ти протести у историји су остали познати под називом *Јогурт револуција*, јер су окупљени грађани јогуртом гађали зграду Бановине – седиште покрајинских власти.

⁴ Мисли се на државни ниво, јер на покрајинском нивоу владајућу коалицију предводи Демократска странка, а чине је још и Савез војвођанских Мађара (СВМ) и Лига социјалдемократа Војводине (ЛСВ).

државне коалиције. Иако није обухваћен истраживањем, последњи месец 2013. обележила је одлука Уставног суда Србије да стави ван снаге и велики део чланова Статута АПВ, чиме је доведено у питање и само функционисање органа Војводине и покрајинска аутономија. Описан друштвено-политички контекст утицао је и на извештавање медија.⁵ Последњи пут овако велико интересовање медија за *војвођанску проблематику* било је током 2009. за време дискусије, а потом и усвајања *Закона о утврђивању надлежности АПВ и Статута АПВ*.⁶

1.2. Контекст медија

„Улога медија је фундаментална за демократију“ (Бал, 1997: 127).

Политика је најстарији дневни лист на Балкану који је 1904. у Београду основао српски новинар Владислав Рибникар, да би годинама касније била у државном власништву.⁷ Од 2002. половину власништва компаније *Политика* поседовао је немачки медијски концерн *Вест алгемајне цајтунг* – ВАЦ (*West Allgemeine Zeitung* – WAZ). Godine 2012. ВАЦ свој удео у *Политици* продаје компанији *Ист медија груп* (*East Media Group*) са седиштем у Русији. Друга половина листа је у власништву *Политике АД*, односно Републике Србије. *Политика* је угледан информативно-политички дневник, препознатљив и ван граница земље, а кроз историју, због својих односа са државним функционерима, сматра се *провладиним* листом. Главна и одговорна уредница је Љиљана Смајловић.⁸

Вечерње новости основане су у Београду 1953. и од почетка негују (полу)таблоидни стил. Дугогодишњи пословни мото овог дневника био је „Брзо, кратко, јасно“. *Новости* су кроз историју неговале *модернији* новинарски стил у односу на традиционалну *Политику* и практично су, као први југословенски *булеварски лист*⁹, биле претеча данашњих таблоида. Због тога су популарне међу *широким* слојем становништва и бележе врло висок тираж. Лист је током последње деценије XX века важио за режимско гласило, а више пута уредништво је експлицитно кршило новинарску етику.¹⁰ Лист је у комбинованом

⁵ Тематика аутономије Војводине била је у фокусу истраживања и Независног друштва новинара Војводине током априла 2013. и то у шест дневника и три недељника (детаљније код Серенчеш, Медић, 2013: 10–37).

⁶ Детаљније код Шинковић, 2010: 67–76.

⁷ Извор: <http://www.politika.rs/Stranice/O-nama.sr.html#> (посећено 10.11.2013).

⁸ Смајловићева која је и председница Удружења новинара Србије, била је главна и одговорна уредница *Политике* и од 2005. до 2008.

⁹ Извор: http://novosti.rs/vecernje_novosti/o_nama/o_nama.40.html (посећено 10.11.2013).

¹⁰ Примери: 1) *Вечерње новости* 1994. објавиле су, уз наслов *Болно подсећање*, слику – уље на платну српског уметника Уроша Предића *Сироче на мајчином гробу* из 1879, као фотографију са гробља код Скелана у источном делу Босне, где дечак плаче на гробу родитеља које су у грађанском рату убили босански муслимани. Извор: http://www.vreme.com/arhiva_html/431/8.html (посећено 10.11.2013); 2) *Вечерње новости* 21. септембра 2000. објавиле су на насловници фотографију са митинга на коме је говорио тадашњи југословенски председник Слободан Милошевић у Беранама (Црна Гора). На фотографији је очигледно да се поједини ликови појављују по два пута, јер су аутори фотомонтаже дуплирањем слике покушали да повећају број

власништву три стране компаније (око 63%), чији је власник бизнисмен Милан Беко, и Републике Србије и државних фондова (око 37%).¹¹ Од пролећа 2013. главни и одговорни уредник је Радомир Дмитровић.¹²

2. Корпус

Истраживање је, као што је већ речено, обухватило период од 1. јануара до 1. новембра 2013. За 10 месеци издвојено је укупно 37 текстова за које је уочено да су, на неки начин, тенденциозно писали о аутономији Војводине, односно о актуелној покрајинској власти и највише премијеру Војводине Бојану Пајтићу. Корпус овог истраживања представља 19 текстова из *Политике* и 18 из *Вечерњих новости*. Детаљније у табелама 1 и 2:

новински наслов	Датум
<i>ШТА КОЧИ БРИСАЊЕ НЕУСТАВНИХ НАДЛЕЖНОСТИ ВОЈВОДИНЕ</i>	23.03.2013.
<i>ВЛАДАЈУЋА КОАЛИЦИЈА ОСУДИЛА ПАЈТИЋЕВУ ДЕКЛАРАЦИЈУ</i>	08.04.2013.
<i>ЗА ЖИВОТ У СРБИЈИ</i>	12.04.2013.
<i>МИРОВИЋ: ДЕКЛАРАЦИЈА УГРОЖАВА ИНТЕРЕСЕ СРБИЈЕ</i>	13.04.2013.
<i>ДАН ПОСЛЕ МИТИНГА У НОВОМ САДУ РАТ ГРАФИТИМА И ПЛАКАТИМА</i>	13.04.2013.
<i>БАЈАТОВИЋ: ПРОТЕСТИ СВЕ ДО РАСПИСИВАЊА ИЗБОРА У ВОЈВОДИНИ</i>	14.04.2013.
<i>ПОКРАЈИНСКА ВЛАСТ НИЈЕ ЛЕГИТИМНА</i>	28.07.2013.
<i>СТАТУТ ЈОШ ЧЕКА ОДЛУКУ УСТАВНОГ СУДА</i>	28.07.2013.
<i>ПАЈТИЋЕВА ВЛАДА ОТУЂЕНА ОД БЕОГРАДА</i>	28.07.2013.
<i>МИРОВИЋ: ПРЕД ВОЈВОДИНОМ ДВА ПУТА, НАСТАВАК АГОНИЈЕ ИЛИ ПРОМЕНЕ</i>	12.08.2013.
<i>МОЖЕ ЛИ УСТАВНИ СУД ДА СРУШИ ПАЈТИЋЕВУ ВЛАДУ</i>	14.08.2013.
<i>ДА ЛИ ЈЕ НА ПОМОЛУ НОВИ ПАКТ У ВОЈВОДИНИ</i>	13.09.2013.
<i>ДА ЛИ ЈЕ КАЦИН НАПРАВИО ДИПЛОМАТСКИ СКАНДАЛ</i>	19.09.2013.
<i>ИДЕЈА О ВОЈВОДИНИ ВАН СРБИЈЕ ВАН ПАМЕТИ</i>	19.09.2013.
<i>УСЛОВ ВОЈВОДИНА</i>	01.10.2013.
<i>СНС И СПС ПРОТИВ ПОРЕСКЕ УПРАВЕ ЗА ВОЈВОДИНУ</i>	02.10.2013.
<i>ДА ЛИ СУ ПОРАЗИ НА ЛОКАЛУ РАЗЛОГ ЗА ПАЈТИЋЕВУ ОСТАВКУ</i>	15.10.2013.
<i>НАРОД ОКРЕНУО ЛЕЂА ПАЈТИЋУ</i>	16.10.2013.
<i>ДА ЛИ ВУЧИЋ ПРЕКО ЧАНКА РУШИ ПАЈТИЋА</i>	26.10.2013.

Табела 1. Тематски наслови у *Политици*

учесника на том митингу. Извор: <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/350126/Kao-Slobodan-Milosevic-Romni-fotomontazom-uvECAO-broj-pristalica-na-mitingu> (посећено 10.11.2013).

¹¹ Према подацима Центра за истраживачко новинарство Независног удружења новинара Србије. Извори: <http://www.cins.org.rs/?p=433> (посећено 10.01.2014); http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2011&mm=07&dd=05&nav_id=523412 (посећено 10.01.2014).

¹² Дмитровић, који је на тој функцији наследио Манојла Вукотића (2000–2013), дугогодишњи је новинар који је радио у *Политици*, *НИН*-у, био главни и одговорни уредник недељника *Аргумент* и франкфуртских *Вести* – листа за српску дијаспору. Јавности је познат као коментатор *Дневника 2 Телевизије Београд*, односно *Радио-телевизије Србије* (РТС), када је током деведесетих година XX века читао коментаре о ратовима на подручју бивше Југославије. Извор: http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/ratko_dmitrovic_na_celu_novosti.55.html?news_id=260900 (посећено 10.01.2014).

новински наслов	датум
<i>ЗА САД БЕЗ ВАНРЕДНОГ ГЛАСАЊА У ВОЈВОДИНИ</i>	08.03.2013.
<i>ПАЈТИЋЕВА УЦЕНА ЗА КОСМЕТСКИ ФИНИШ</i>	06.04.2013.
<i>КНЕЖЕВИЋ: СЕЦЕСИОНИСТИЧКЕ ТЕЖЊЕ ДЕЛА ДС-а</i>	07.04.2013.
<i>КОВАЧЕВИЋ: СРПСКИ РЕЧЕНО – ВЕЛЕИЗДАЈА</i>	08.04.2013.
<i>НОВИ САД: СПРЕЧИЛИ ИГРУ СЕЦЕСИЈЕ</i>	09.04.2013.
<i>МИРОВИЋ: ПАЈТИЋ МОРА ДА ОДУСТАНЕ</i>	10.04.2013.
<i>ВОЈВОДИНА: ПАЈТИЋ ОСТАО САМ</i>	11.04.2013.
<i>НОВИ САД: СТОП ЦЕПАЊУ, ХИТНО ИЗБОРИ</i>	12.04.2013.
<i>СНС ПОКРЕЋЕ ПЕТИЦИЈУ ЗА ПОКРАЈИНСКЕ ИЗБОРЕ</i>	13.04.2013.
<i>НЕЋЕ ДРЖАВУ ВОЈВОДИНУ</i>	14.04.2013.
<i>МИЛОШ ВУЧЕВИЋ: ЖЕЛЕ ЦРНОГОРСКИ СЦЕНАРИО</i>	15.04.2013.
<i>НЕМА ПОГОДБЕ ОКО ИЗБОРА У ВОЈВОДИНИ</i>	16.04.2013.
<i>ПАЈТИЋ ПОГАЗИО РЕЧ – ТЕКСТ НЕЋЕ МЕЊАТИ</i>	18.04.2013.
<i>И ПАСТОР ПРЕПРАВЉА ДЕКЛАРАЦИЈУ</i>	03.05.2013.
<i>ПАСТОР: ИЗБОРИ У ВОЈВОДИНИ АКО СЕ ДОКАЖЕ КРИМИНАЛ</i>	25.09.2013.
<i>ДА ЛИ СЕ ОТВАРА ВОЈВОЂАНСКИ ФРОНТ</i>	28.09.2013.
<i>ПАЈТИЋУ САВЕЗНИЦИ ОКРЕЋУ ЛЕЂА</i>	09.10.2013.
<i>ПАЈТИЋ ХОЋЕ СВОЈУ КАСУ</i>	31.10.2013.

Табела 2. Тематски наслови у *Вечерњим новостима*

Резултати истраживања указују, поред осталог, и на примену седмог фактора на *Скали Галтунга и Ружа*, који говори да оно што је једном у медијима промовисано као вест наставља то да буде још неко време – неколико дана, без обзира на то што то формално (касније) није реално толико актуелно (према Галтунг, Руж, 1993: 31–39).

4. Методологија

Методи који су кориштени у овом истраживању су: *студија случаја, квалитативна анализа садржаја медијског дискурса и стратегије манипулације.*

Студија случаја јесте поступак којим се истражује неки посебан случај из одређеног научног подручја – у овом контексту области новинарства. Истражује се ограничени проблем, односно нека карактеристична особина одређеног случаја – у овом раду то је писање београдске штампе о тематици војвођанске аутономије и њене власти.

Метода анализе јесте поступак научног истраживања и објашњавања стварности путем рашчлањивања сложених мисаоних целина на њихове једноставније саставне делове (...), те омогућава уочавање, откривање и изучавање научне истине.¹³ „Квалитативан приступ у методологији значи преваходну усредсређеност истраживача на наративни опис друштвених појава и на

¹³ Доступно на: http://www.pfst.hr/old/data/materijali/Microsoft%20PowerPoint%20-%20MZIR%20-Prilog_Predavanju%204.pdf (посећено 10.11.2013).

излагање смисла и значења које поједини догађаји (...) имају за оне друштвене актере који их творе или учествују у њиховом стварању“ (Бранковић, 2007: 20). *Квалитативна анализа медијског дискурса* садржи и декодирање и критичку анализу медијских текстова о наведеној тематици. „Квалитативна анализа данас у великој мери замењује квантитативни истраживачки поступак у друштвеним наукама, па је такав случај и код медијских анализа“ (Мршевић, 2013: 20). *Медијски дискурс* јесте широк појам који може да се односи на свеукупну стварност која је, у овом случају, представљена кроз штампане медије и садржи кључне компоненте – написан текст и процес који је укључен у настајање текстова (према О’Кеефе, 2006: 1; Cotter, 2006: 416–417). Анализа медијских садржаја као *текстова* може да нам помогне да схватимо како медијски текстови „репрезентују и конструишу знање, вредности и веровања“, као и „образце промена и статичности“ (Gillespie & Toynbee, 2006: 2). Анализом садржаја у медијима можемо много тога да сазнамо о друштвеним проблемима и стереотипима који се осликавају кроз језик и комуникацију (према Bell & Garrett, 2001: 3).

Стратегије манипулације саставио је Ноам Чомски. Овај професор емеритус лингвистике са Масачусетског института за технологију (МИТ) показао је како се на примеру листе 10 најчешћих и најефикаснијих стратегија, уз помоћ медија, манипулише публиком, односно у крајњем исходишту – становништвом.

5. Хипотеза и дефинисање предмета истраживања

Хипотеза истраживања јесте да два београдска дневна листа тенденциозно извештавају своје читаоце (манипулишу чињеницама) у вези са тематиком аутономије Војводине и актуелне власти у Покрајини.

Постоји више покушаја дефинисања *манипулације*, али им је свима заједничко да, када је медијска манипулација у питању, овај друштвени феномен значи преусмеравање пажње на нешто друго и стварање (лажне) слике у јавности која погодује интересима манипулатора (моћника).¹⁴

Ђуро Шушњић манипулацију дефинише као „смишљен (...) поступак помоћу којих манипулатор, користећи симболичка средства (...) одашиље у масу, преко средстава комуникације, одређене поруке, с намером да утиче на уверења, ставове и понашање великог броја људи (...)“ (Шушњић, 1999: 42). Према Љубомиру Тадићу, манипулација је „производ мистификације и атомизације друштва“. За манипулацију су важни медији јер се преко њих утиче на ставове грађана, односно „намећу им се теме о којима треба да размишљају“ (Тадић, 1996: 123–124). За манипулацију се каже још и да је то „безболно убеђивање“

¹⁴ Без обзира на то да ли су моћници политичари, тајкуни, интересне групе – лобији или уредници, односно власници медија.

које је видљиво „у мас-медијима на сваком кораку“ (Коковић, 2007: 110–111). „Медијска манипулација утиче на све што слушамо, гледамо и читамо (и) онлајн. Баш на све“, тврди амерички медијски стратег Рајан Холидеј (Holiday, 2012: 1–11). Манипулација је „класична појава да структуре које наизглед о одређеном питању немају исти интересе, заузимају став“ (Кламан, 2004: 139). Филип Бретон наводи да „током чина манипулације, порука се у својој сазнајној или афективној равни конструише тако да завара, уведе у заблуду, убеди у нешто што није тачно“ (Бретон, 2000: 24).

6. Анализа и резултати

Овај рад резултат је ширег истраживања. Због ограниченог простора, резултате тог истраживања илустроваћу на два примера новинских текстова из *Вечерњих новости* и *Политике* на које сам применио *10 стратегија медијске манипулације Ноама Чомског* (према Timsit, 2010)¹⁵:

1. преусмеравање пажње;
2. створити проблеме, па понудити решење;
3. поступност промена;
4. одлагање;
5. употреба дечјег језика;
6. коришћење емоција;
7. држати јавност у незнању и просечности;
8. охрабривање јавности да буде задовољна својом просечношћу;
9. стварање осећаја кривице;
10. упознати појединца боље него што он познаје сам себе.

Највише пажње у посматраном периоду у медијима било је непосредно пре, за време и после митинга у Новом Саду, 12. априла, на коме су, под слоганом *Стоп разбијању Србије*, говорили функционери владајуће коалиције на државном нивоу, као и представници десничарских странака, покрета и невладиних организација. На митингу је затражена оставка покрајинске власти и расписивање ванредних избора за покрајински парламент. Према подацима полиције, митингу је присуствовало око 30.000 људи¹⁶, док је Демократска странка тврдила да их је било „мање од 10.000“.¹⁷ У главни град Војводине тог дана организовано је пристигло више десетина аутобуса регистарских таблица из других места Војводине, али и Србије. У јавности је, кроз медије, створена слика да је то *догађање народа* као и приликом

¹⁵ Извор: http://theinternationalcoalition.blogspot.com/2011/07/noam-chomsky-top-10-media-manipulation_08.html (посећено 10.11.2013).

¹⁶ Извор: <http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/Vucic-I-vlast-i-opozicija-da-se-ne-igraju-vatrom.sr.html> (посећено 10.11.2013).

¹⁷ Извор: http://www.rtv.rs/sr_ci/vojvodina/novi-sad/vasin:-pokusaj-da-se-srusi-vojvodjanska-vlast_384929.html (посећено 10.11.2013).

рушења комунистичке власти 1988, односно друга *антибирокупатска револуција*, након које ће, покрајинска власт, поднети оставку. У електронским и штампаним медијима уочи митинга обавештавана је јавност када ће бити скуп, а на сам дан митинга, јавни сервис *Телевизија Војводине* чак је и уживо преносио протестни скуп испред зграде Владе АПВ. Иако, формално нису били организатори, протесту су се придружили и на бини говорили функционери државне владајуће коалиције који живе у Новом Саду. Ради што бољег прегледа друштвено-политичке ситуације и *климе* која је тих дана била у медијима, у табели 3 приказујем наслове из осам дневних листова у вези са митингом у Новом Саду:

<i>СТОП РАЗБИЈАЊУ СРБИЈЕ</i> – званичан слоган организатора протеста у Новом Саду, 12. априла 2013.
<i>Дневник</i> , 13. април 2013. <i>ВОЈВОДИНА РЕКЛА НЕ РАЗБИЈАЊУ СРБИЈЕ</i>
<i>Курир</i> , 13. април 2013. <i>ПОКРАЈИНСКА ВЛАСТ ОПЉАЧКАЛА СРБИЈУ, САДА ЦЕПА ДРЖАВУ</i>
<i>Данас</i> , 13. април 2013. <i>ИЗ ЦЕЛЕ СРБИЈЕ СТИГЛИ У НОВИ САД</i>
<i>Вечерње новости</i> , 12. април 2013. <i>НОВИ САД: СТОП ЦЕПАЊУ, ХИТНО ИЗБОРИ</i>
<i>Политика</i> , 12. април 2013. <i>ЗА ЖИВОТ У СРБИЈИ</i>
<i>Блиц</i> , 12. април 2013. <i>ЗАВРШЕН ПРОТЕСТ ПРОТИВ ДЕКЛАРАЦИЈЕ. ЗАТРАЖЕНА ПАЛТИЋЕВА ОСТАВКА И ВАНРЕДНИ ИЗБОРИ</i>
<i>Ало</i> , 12. април 2013. <i>НА ПРОТЕСТУ У НОВОМ САДУ ОКО 30.000 ЉУДИ</i>
<i>24 сата</i> , 13. април 2013. <i>ПРОТЕСТНА ШЕТЊА ПОСЛЕ ПРОТЕСТА У НОВОМ САДУ</i>

Табела 3. Тематски наслови у електронским издањима дневних листова

6.1. Пример *Вечерњих новости*

Текст о најави митинга под насловом Војводина: *Пајтић остао сам*.¹⁸ Поднаслов текста: „У петак у 17 часова пред зградом покрајинске Владе у Новом Саду велики скуп против сепаратизма. На митингу студенти, синдикалци, партије власти, али и ДСС и СПО. Озбиљан раздор у покрајинској коалицији“. Фотографија која прати текст у потпуности одговара наслову текста и симболично илуструје одакле *влада* премијер Бојан Пајтић и како је плато на коме ће бити митинг сада празан, при чему та празнина алудира на то да је Пајтић *усамљен* (у својим идејама).

Слика 1. Зграда Владе АПВ у Новом Саду¹⁹

¹⁸ Цео текст доступан на: <http://novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:428983-Vojvodina-Pajtic-ostao-sam> (посећено 10.11.2013).

¹⁹ Извор: <http://novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:428983-Vojvodina-Pajtic-ostao->

Применом *10 стратегија медијске манипулације* на овај новински текст добијени су следећи резултати:

Потврђено је присуство 1. стратегије манипулације – *преусмеравање пажње од важних питања и промена о којима одлучује политичка и економска елита*. Државна власт одвлачи пажњу са преговора о Косову који су у току, као и тешке економске ситуације у целој земљи на *проблем* северне Покрајине. У тексту пише да ће „велики народни скуп“ бити одржан у Новом Саду, дајући му, унапред значај (већ виђеног) *апокалиптичног дешавања народа*.

Присутна је, такође и 2. стратегија – *створити проблеме, на понудити решење*. Проблем је, дакле покрајинска власт на челу са Бојаном Пајтићем која *хоће* да одвоји Војводину од Србије.²⁰ Када се Пајтић смени, доћи ће бољи, то јест *ми* – где ова лична заменица персонификује партије владајуће коалиције на државном нивоу.

Трећа стратегија – *поступност промена*, такође је потврђена. Јавност је данима раније *припремана* на догађај у Новом Саду. Како се може видети у табели 2, *пригодним текстовима* током априла читаоци *Вечерњих новости* бити су информисани о томе како треба „*спречити сецесију Војводине*“.

Четврта стратегија – *одлагање огледа* се у томе да представници владајуће коалиције неће власт на силу, како су рекли, „не пада нам на памет да заузимамо и спаљујемо покрајинске институције на начин на који су то они²¹ некада чинили“ већ би након (евентуалне) оставке или смене покрајинске владе организовали изборе и тек након победе на њима освојили власт и на нивоу Покрајине.²²

Пета стратегија – *употреба децјег језика* у овом примеру није утврђена.

Шеста стратегија – *емотивни наслов који не одговара истини* потврђена је самим тим што *први човек Покрајине* није изгубио подршку ни у Влади, ни у Скупштини Војводине, док се у наслову текста то жели приказати.

Седма стратегија – *држати јавност у незнању и просечности* такође је потврђена у овом тексту јер се тек на крају, под *тенденциозним поднасловом Жале се на кришење права Војводине* јавности жели показати, како пише, шта то смета покрајинској власти. За саму *Декларацију*, новинари *Вечерњих новости* написали су да је „спорна“ експлицитно сугеришући читаоцима ко је у праву.

Осма стратегија – *охрабривање јавности да буде задовољна својом просечношћу*, такође је потврђена у овом тексту будући да су читаоцима информације о најави митинга представљене само на први поглед *објективно*, јер су присутна мишљења *обе стране*. Али, композиција самог текста и одабир изјава иде у прилог томе да нико, па чак ни лидери друге две чланице покрајинске владајуће коалиције Иштван Пастор и Ненад Чанак није на страни Демократ-

сам (посећено 10.11.2013).

²⁰ Повод је био предлог *Декларације о заштити уставних и законских права АПВ* коју је јавности представио председник Владе АПВ Бојан Пајтић.

²¹ Мисли се на Демократску странку.

²² Српска напредна странка предводи владајући коалицију и у Скупштини града Новог Сада.

ске странке. У антрфилеу текста ДС је позвао СНС да се „не скривају иза студентата и невладиних организација“ које су формално организатори митинга, док им је у наставку СНС поручио да је то „хистеричан став“. Када се за неког каже да је *хистеричан*, мисли се да је у том тренутку склон испадима и раздражљив.

Девета стратегија – *стварање осећаја кривице*, огледа се у констатацији: *Само да Пајтић оде, свануће нам свима.*²³ „Изненадно појављивање Декларације усталасало је Панонско море и усијало политичке тензије на северу, али слуги и озбиљан раздор у покрајинској Влади“, пише у тексту. Сви саговорници на одређен начин критикују Пајтића. На самом крају текста наводи се да Пајтић (ипак) оставља могућност да се *спорни делови Декларације* модификују, чиме се имплицира његова *кривица* за новонасталу ситуацију и повод за најављени митинг.

Десета стратегија – *узнати појединца боље него што он сам себе познаје*, такође је потврђена будући да новинари *Вечерњих новости* знају коме се обраћају, односно која је њихова читалачка публика и на који начин најбоље усваја информације које им се сервирају. Није случајно што је на самом крају текста дат простор и Бојану Пајтићу да каже нешто о *Декларацији* и најављеном митингу.

6.2. Пример Политике

Текст о одржаном митингу под насловом: *За живот у Србији.*²⁴ У поднаслову текста: „Игор Мировић и Душан Бајатовић траже ванредне изборе у Војводини“. *Фотографије које су у оквиру текста илуструју атмосферу са митинга – гужву испред зграде Бановине где доминирају заставе Србије (слика 2) и детаљ са митинга из првог реда (слика 3) са поруком на транспаренту у коме се исмева предизборни слоган ДС-а у Војводини: „Обећавају нам брда и долине, а нама је стало до равнице“.*

Слике 2 и 3. Атмосфера и детаљ са митинга у Новом Саду²⁵

²³ Интерпретација аутора.

²⁴ Цео текст досупан на: <http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/254681.lt.html> (посећено 10.11.2013).

²⁵ Извор: <http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/254681.lt.html> (посећено 10.11.2013).

И на овај текст из *Политике* примењено је *10 стратегија медијске манипулације*, а резултати који су добијени су следећи:

Потврђено је присуство 1. стратегије, будући да је тог дана митинг био главна информација, односно текст у рубрици *Тема дана*. Тиме је уредништво *Политике* допринело приоритету овог догађаја над свим осталим информацијама из земље и света.

Потврђено је и присуство 2. стратегије манипулације будући да је у први план, као узрок проблема, стављен Бојан Пајтић, што је новинар Б. Баковић илустровао првом реченицом „Пајтићу одлази, основна је порука са јучерашњег митинга испред Владе Војводине у Новом Саду коју је при крају скупа изговорио Игор Мирковић, председник Савета СНС-а за Војводину“. Решење за *проблем* је, као што се наводи, Пајтићева оставка, али и повлачење *Декларације*. Нови покрајински избори су тек у другом плану, према тексту.

Трећа стратегија, препозната је по сличном моделу као и код примера *Вечерњих новости*, јер је и дан раније *Тема дана* била управо најава митинга у Новом Саду. *Политика* је наредних дана писала о *рату плаката у Новом Саду*, као и најави председника Покрајинског одбора СПС-а Душана Бајатовића да ће се протести наставити све до расписивања ванредних покрајинских избора.

Четврта стратегија огледа се у опису атмосфере са скупа који је окарактерисан као пацифистички с обзиром на то да није било инцидената. Новинар пише: „*Нова јогурт револуција*, на коју су упозоравали противници овог скупа, ипак се није догодила. Протестанти су овог пута више били *деца цвећа*, наоружани лалама и другим цветовима. Новосађанка Злата Андрић, налакћена на заштитну ограду испред бине, рекла је: *Неће се ништа десити, Нови Сад је мирољубив град. Ја само хоћу да живим у Србији*“.

Модификована пета стратегија – *употреба децјег језика* делимично је присутна у овом тексту будући да новинар, на моменте, преносећи атмосферу, као да прича неку причу или бајку са пуно описа и метафора: „Тамни облаци који су се од почетка митинга у 17 сати надвили над Нови Сад нису покварили догађај...“; Новинар је пренео и речи једног Београђанина на митингу: „Он је рекао да је дошао зато што је Србија већ довољно атомизирана, да свака друга подела или помисао на поделу узнемирује људе: *Свесно или дириговано, отварају се нове каверне на плућима Србије онда када јој је неопходно јединство и пуна плућа свежег ваздуха*.“; „Митинг је почео *Маршом на Дрину* у извођењу оркестра добошара, па химном *Боже правде*, али старом верзијом у којој се помиње краљ. Први говорници су бранили нестраначке боје. После митинга, око 18.30 сати, праћени ситном кишом, протестанти су кренули у шетњу Стражиловском улицом...“.

Шеста стратегија такође је потврђена пошто је новинар (или уредник) за наслов *За живот у Србији* инспирацију нашао код једног *обичног* грађанина, младог редитеља Бориса Малагурског: „Ја сам из Суботице. Рођен сам у Србији и желео бих тако да остане. Нисам овде да бих протествовао против неке странке, него против система који не дозвољава обичном човеку да се изрази

и каже шта мисли. Морамо да се ујединимо око циљева а не око људи из странака“.

Потврђена је и 7. стратегија манипулације будући да је тек на крају дугог текста дато простора *другој страни* и то не Пајтићу, већ председнику ДС-а Драгану Ђиласу. На самом крају текста дати су изводи из предлога *Декларације*.

Осма стратегија потврђена је пошто је новинар забележио како су учесници скупа носили различите пароле и транспаренте : „*Опљачкана банка, уништен фонд, Десет процената није већина, Хоћу посао, нећу декларацију, Није вама стало до равнице, вама је све равно*“, чиме се желело показати да су не само политичари већ и *народ* незадовољни ситуацијом.

Присуство 9. стратегије могуће је пронаћи у ставу и претњи Душана Бајатовића: „*СПС је докторирао 1988. на спречавању сепаратизма*, поручио је (мислећи на *Јогурт револуцију*) Душан Бајатовић, председник војвођанских социјалиста, и додао да су пред покрајинским властима два избора – или ће Пајтићевом оставком бити расписани избори, или ће се Иштван Пастор (председник војвођанске скупштине) удостојити да то уради.“

Десета стратегија, слично као код *Вечерњих новости*, потврђена је с обзиром на то да новинари *Политике* знају која је циљна група у Србији која чита те новине и какве све емотивне реакције изазивају текстови у којима се *брани Србија* од сепаратиста.

7. Закључак

Хипотеза истраживања да београдски дневни листови *Политика* и *Вечерње новости* тенденциозно извештавају – манипулишу у вези са темом аутономије Војводине и актуелне покрајинске власти потврђена је готово у потпуности будући да је на примерима из оба листа показано како се кроз одабране текстове у јавности ствара негативна атмосфера према легално и легитимно изабраној Влади АПВ односно њеном председнику Бојану Пајтићу. Уз помоћ *10 дискурсних стратегија медијске манипулације Ноама Чомског* показано је на који начин се структурирају новински текстови, какви су наслови и фотографије уз те текстове, као и ко су саговорници новинара и на који начин се у ширем друштвено-политичком контексту преговора око положаја Срба на Косову, јавност упозорава на *сепаратистичку* политику актуелне војвођанске власти.

Важно је напоменути да су оба београдска дневника имала и саговорнике *са друге стране* и у дугим текстовима – интервјуима са тим личностима, али то није био предмет овог истраживања.

Уколико грађани, кроз посматране медије, на свеобухватан и што објективнији начин нису упознати са ширим контекстом тематике која је анализирана у овом раду, онда је и цитат са почетка текста где се неинформисани људи – *особе уских видика* – пореде са жабом из бунара у потпуности добро употребљен.

Литература

- Бал, Ф. (1997). *Моћ медија*. Београд: Клио.
- Bell, A. & P. Garrett. (2001). *Approaches to Media Discourse*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Бранковић, С. (2007). *Увод у методологију – Квалитативни методи истраживања друштвених појава*. Београд: Мегатренд универзитет. Доступно на: <http://www.scribd.com/doc/23863224/Methodologija-naucnog-istrazivanja> (посећено 10.01.2014).
- Бретон, Ф. (2000). *Изманипулисана реч*. Београд: Клио.
- Будаков, С. (ур.). (2009). *Јогурт револуција 1988 – Војводина од Устава до Статута*. Нови Сад: Војвођански клуб и Агенција МиР.
- Галтунг, Ј. и М. Х. Руж. (1993). Обрасци новинарске селекције вести. *Гледишта (Јавност и манипулација – социологија вести)* 34, 1–6, 31–39.
- Gillespie, M. & J. Toynbee. (2006). Textual Power and Pleasure. In Gillespie, M. & J. Toynbee (eds.) *Analysing Media Texts* Maidenhead i New York: Open University Press, 1–8.
- Кламан, М. (2004). *Лобирање*. Београд: Клио.
- Куленовић, З. и М. Слишковић. Методологија знанствено-истраживачког рада. Прилог предавању *Важније знанствене методе*. Сплит: Свеучилиште у Сплиту – Поморски факултет. Доступно на: http://www.pfst.hr/old/data/materijali/Microsoft%20PowerPoint%20-%20MZIR%20-Prilog_Predavanju%204.pdf (посећено 10.11.2013).
- Мршевић, З. (2013). *Квалитативна анализа медијског извештавања о насиљу над женама у Србији*. Београд: Министарство рада, запошљавања и социјалне политике. Доступно на: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:6jJ1RTHY1OMJ:www.undp.org/content/dam/serbia/Publications%2520and%2520reports/Serbian/UNDP_SRB_AnalizaMedija.pdf+&cd=7&hl=sr&ct=clnk&gl=rs (посећено 10.11.2013).
- О'Кеефе, А. (2006). *Investigating Media Discourse*. New York: Routledge.
- Серенчеш, Ж. и Д. Медић. (2013). *Војводина као инцидент – Војводина, децентрализација и регионализација у медијском фокусу, април 2013*. Нови Сад: Независно друштво новинара Војводине.
- Тадић, Љ. (1996). *Политиколошки лексикон: основни појмови науке о политици*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Timsit, S. (2010). *Top Ten Media Manipulation*. Paris: Cyti.net. Доступно на: <http://www.syti.net/Manipulations.html> ; http://theinternationalcoalition.blogspot.com/2011/07/noam-chomsky-top-10-media-manipulation_08.html (посећено 10.11.2013).
- Holiday, R. (2012). *Trust Me, I'm Lying: Confessions of a Media Manipulator*. New York: Penguin Group.
- Шинковић, Н. (2010). Статут Војводине у одабраним дневним новинама од регионалног и националног значаја. У *Место и значај медијских студија за међурегионалну сарадњу, Зборник радова*. Нови Сад: Филозофски факултет, 67-76.

- Шушњић, Ђ. (1999). *Рибари људских душа* (пето издање). Београд: Чигоја штампа.
- Cotter, C. (2006). Discourse and Media. In Schiffrin, D., D. Tannen & H. E. Hamilton (eds.) *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell Publishing, 416–436.

Dejan Pralica

BELGRADE NEWSPAPERS AND VOJVODINA

Summary: The aim of this paper is to show how daily newspapers with a long tradition, *Politika* and *Večernje novosti* write about the problem of Vojvodina's autonomy. The qualitative analysis showed that the autonomy of Vojvodina is the topic in these newspapers only when there is a conflict between the republic and the province governments. The texts about Vojvodina (the province government) usually have negative connotation, while the titles mostly indicate that the province government tends toward separatism: *Pajtić's blackmail for the Kosovo finish*. There is only a small number of texts with neutral connotation. The texts about Vojvodina are usually complex forms, that is, articles or analytical comments. Based on this qualitative analysis, it can be concluded that the journalists who write texts about the autonomy of Vojvodina in *Politika* and *Večernje novosti* have covered or even overt negative attitude towards it.

VIRTUELNE DRUŠTVENE ZAJEDNICE – PARADIGMA PREOBLIKOVANJA KOMUNIKATIVNE PRAKSE

Sažetak: Svet tradicionalnih komunikacionih formi umnogome je izmenjen sa pojavom novih mogućnosti interpersonalne, odnosno, masovne komunikacije koju je obezbedila globalna kompjuterska mreža. Specifična društvena interakcija miliona ljudi iz najrazličitijih delova sveta postala je moguća zahvaljujući kreiranju internet servisa, čiji je fokus delovanja usmeren u pravcu uspostavljanja i širenja socijalnih kontakata. Usamljenost, kao važan fenomen savremenog načina života, nameće pitanje o mogućoj vezi sa pristupom virtuelnim zajednicama.

Polazna hipoteza ovog rada je da osobe koje osećaju socijalnu i emocionalnu usamljenost u većoj meri pristupaju virtuelnim društvenim zajednicama, u odnosu na one čije su socijalni i emocionalni aspekti ličnog života na zadovoljavajućem nivou. Uzorak ispitanika čine učenici Srednje trgovinske škole u Nišu. Od testova je korišćen upitnik *Virtuelna ponašanja na društvenim mrežama* i *Skala socijalne i emocionalne usamljenosti*. Cilj istraživanja je bio utvrditi da li postoji veza između dimenzija ove dve skale.

Cljučne reči: internet, virtuelne društvene zajednice, socijalna i emocionalna usamljenost

Uvodne napomene

Naučno-tehnološka revolucija obeležila je decenije koje su iza nas, dajući poseban doprinos pojavi novog posrednika u komunikaciji i artikulaciji novog oblika komunikacione prakse. Iako su arhaični načini prenošenja poruka (vesti) odavno prevaziđeni i zamenjeni novijim, medijalizovanim kanalima opštenja, komunikacija ostaje ono što je oduvek i bila – osnovni princip i uslov ljudske egzistencije. Saopštavanje misli, ideja i osećanja odigrava se u komunikacijskoj situaciji na interpersonalnom, grupnom i masovnom nivou čemu je posebno doprinelo uključivanje medija u komunikacijsku arenu. Pojava interneta iznedrila je novu dimenziju komunikacije i obrise novog vida komuniciranja – virtuelno komuniciranje. Radojković i Miletić ga definišu kao „razmenu poruka posredstvom kompjuterske mreže između dvoje, više ili neograničenog broja ljudi sa mogućnošću recipročne zamene uloga emitera i recipijentata u realnom vremenu ili asinhrono, čime se poništava veliki deo razlika između klasičnih oblika komunikacione prakse, prvenstveno interpersonalnog i masovnog komuniciranja“ (Radojković, Miletić, 2006: 167). Zahvaljujući komunikaciji koja je oslobođena prostornih i vremenskih okvira, internet kreira planetarni virtuelni prostor u kojem kruži i razmenjuje se veliki broj informacija, vesti i zabavnih sadržaja, ali i obogaćuje mreža ljudskih odnosa, stvaranjem novih i

učvršćivanjem starih prijateljstava. Kvalitet i priroda promena koje je uslovio internet bile su tema velikog broja istraživanja čiji su autori prilično podvojeni u svojim zaključcima o ovom medijskom i komunikacijskom fenomenu. Dok su na jednoj strani zabrinjavajući rezultati o negativnim efektima interneta na mentalno zdravlje i socijalni život korisnika, na drugoj strani našli su se istraživački nalazi o njegovom pozitivnom dejstvu na jačanje socijalnih relacija u realnom okruženju. Pored toga, određivanje psihološkog profila korisnika interneta, počelo je da se smatra esencijalno važnim u razumevanju složene, kompjuterski posredovane komunikacije i njene uloge u psihološkoj dobrobiti publike. Teorija socijalne kompenzacije zastupa gledište da privlačnost interneta raste među povučenim, socijalno anksioznim i introvertnim osobama. Virtuelni prostor postaje utočište sigurne, kontrolisane komunikacije koja može doprineti smanjivanju i ublažavanju anksioznosti, nesigurnosti, povučenosti, kao i poboljšanju interakcijskih veština. Ubrzani životni ritam u tehnološki zasićenom okruženju, ignorisanje i nepoštovanje ljudskih potreba za iskrenim odnosom, čini se da je udaljio ljude u realnom svetu da bi ih opet zbližio u virtuelnoj sferi društvenih zajednica. Usamljenost se posmatra kao posledica otuđenih životnih praksi, mada je u isto vreme i podsticaj za pristupanje internet servisima namenjenim uspostavljanju i širenju socijalnih kontakata i interakcija. Upotreba interneta može povećati osećanje usamljenosti, ali može biti i način da se smanji neraspoloženje povezano sa usamljenošću (Morahan- Martin, Schumacher, 2003).¹ Nivo socijalne prisutnosti i intimnosti može se nadgledati i kontrolisati, dok anonimnost u virtuelnom prostoru oslobađa čoveka napetosti, opterećenosti moralnim principima i društvenim osudama, te se on može prepustiti svojim fantazijama, strastima i duboko skrivenim porivima, i oblikovati željeni identitet.

1. Internet postaje socijalni prostor – virtuelne društvene zajednice

Potreba za socijalnom integracijom predstavlja jedan od bazičnih motiva čoveka kao društvenog bića. Interakcija i komunikacija vode uključivanju pojedinca u određenu socijalnu grupu radi zadovoljavanja bazičnih, bioloških, ali i viših sociopsiholoških potreba. To podrazumeva da je „bez komunikacije, odnosno tamo gde nema veze, dodirivanja, razmene osećajnosti i jedne posebne vrste inteligencije, ugrožena i sama egzistencija“ (Jovanović, 2012: 17). Međutim, u savremenom svetu, u kojem su preoblikovane vrednosne orijentacije i imperativi interesa promenili i ugrozili međuljudske odnose, čovek može doživeti krizu usled nezadovoljstva uspostavljenim odnosima, apatiju, samoizolaciju i povlačenje u unutrašnji svet straha i nesigurnosti. Njegova potreba za interakcijskim povezivanjem neće biti ugušena, već će tragati za novim prostorom komuniciranja i drugačijim socijalnim okvirom. Virtuelni svetovi mogu biti percipirani kao alternativni kanali komunikacije i interakcije. Time se internet afirmiše i kao socijalni prostor u kojem je moguće stupiti

¹ <http://digitalcommons.bryant.edu/apjou/2/>

u interakciju sa drugima, upoznati druge korisnike i umanjiti osećanje socijalne isključenosti. Dezinhibicija u onlajn svetu olakšava komunikaciju, ljudi su opušteniji, slobodnije se izražavaju i manje su sputani. Ove okolnosti sajber prostora tvore mogućnosti da se razreše određeni interpersonalni i intrapsihički problemi i da se istraže dimenzije identiteta, što doprinosi razumevanju i razvijanju sopstvene ličnosti. Suprotno ovome, može se javiti kompulzivno ponavljanje, slepa katarza i *acting out* neprihvatljivih potreba u virtuelnom okruženju. Uticaj virtuelnih socijalnih mreža na ličnost korisnika, više puta je razmatran u okviru akademske zajednice. Vojislava Bugarski je jedna od teoretičara i istraživača koja je ukazala na savremene komunikacijske obrasce koji su pratili nove standarde informatičke revolucije, ali uputila je i na razmatranje problema psihološke zavisnosti od interneta (Bugarski, 2003). Kriterijumi Američkog udruženja psihijatarata (APA) prema kojima je moguće dijagnostikovati zavisnost od interneta su sledeći: okupiranost internetom, potreba za povećanjem vremena provedenog u ovoj aktivnosti da bi se postiglo zadovoljstvo (razvijanje tolerancije), simptomi apstinencije (razdražljivost, anksioznost, neraspoloženje) kada je aktivnost onemogućena, provođenje više vremena u virtuelnim aktivnostima nego što je planirano, neuspeli pokušaji redukovanja vremena koje se na internetu provodi, korišćenje interneta kao vida bekstva od negativnih osećanja ili problema, zapostavljanje socijalnih, profesionalnih ili porodičnih aktivnosti i dr. (APA, 1994, prema Bugarski, 2003).

Virtuelne društvene zajednice (VDZ) predstavljaju internet servise za komunikaciju i razvoj socijalnih mreža koje privlače sve veći broj korisnika (Bodroža, Jovanović, Popov, 2008). Kreiranje virtuelnog profila predstavlja inicijalni korak u pridruživanju određenoj zajednici u virtuelnom univerzumu. Internet postaje nevidljivo mesto susreta jednako kao sva druga mesta koja se prostorno i čulno mogu odrediti. Potreba za upoznavanjem novih ljudi, širenjem i jačanjem prijateljstava, može biti zadovoljena u virtuelnom prostoru, a novostvoreni društveni kontakti sa osobama sličnih životnih interesovanja, pogleda na svet i stilova mišljenja, mogu biti nastavljeni u drugačijim komunikacijskim okolnostima. „Pričaonice na internetu nisu samo javna i prolazna mesta gde se mnogi sreću u mimohodu, već one mogu biti daleko koherentnije celine koje su tematski određene, s ograničenim brojem manje ili više čvrsto integrisanih članova koji redovno komuniciraju, razvijajući svoja pravila komunikacije i gradeći specifične subkulture kroz novi obrazac društvenosti koji mnogi nazivaju *virtuelnim zajednicama*“ (Petrović, 2008).² Virtuelne forme društvenih zajednica i nestalni, fluidni identiteti predstavljaju izazov tradicionalnim, čvrsto integrisanim društvenim zajednicama i stabilnim identitetima. Međutim, prividna suprotstavljenost i superiornost jednog tipa zajednica u odnosu na drugi, maskira činjenicu da se ove promene odigravaju u određenom društvenom kontekstu i dinamičnoj okolini koja zahteva i uslovljava odgovarajuće odnose i njihovo fleksibilno povezivanje. Otuda, obrasci društvenosti koji se formiraju u virtuelnom prostoru imaju svoje izvore u vladajućoj društvenoj klimi u stvarnom životu. „Oblici virtuelnog zajedništva nude se kao bezbroj malih (sekundarnih) svetova u kojima pojedinac

² <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-0318/2009/0038-03180901023P.pdf>

može da učestvuje neretko bez obzira na svoja prethodna iskustva. Net 'gradovi', 'države' ili online zajednice (online communities) često grubo preslikavaju postojeće strukture odnosa, formirajući topografiju internet prostora koja nalikuje 'stvarnosti', ali je zapravo pervertira odnosom u kojem se preuzete kategorije uspostavljaju kao prazni označitelji, mesta bez prošlosti i izvan-teritorijalnosti" (Nenić, 2004).³ Bazična teza teoretičara individualizma sažima se u činjenici da su tradicionalne forme sigurnosti i društva ozbiljno narušene. Napuštanje ovih obrazaca i gubitak poverenja u stare, tradicionalne zajednice vodi okretanju novim oblicima udruživanja i nameće potrebu za ponovnim ukorenjivanjem duhovno dezorijentisanog čoveka, ali ne u jedinstveni funkcionalni sistem, već u parcijalne, privremene i odvojene funkcionalne svetove.

1. USAMLJENOST – FENOMEN SAVREMENOG ŽIVOTNOG OKRUŽENJA

Ubrzani životni ritam ostavlja savremenom čoveku malo vremena za direktne susrete, a još manje za emocionalno ulaganje u odnose koji su već uspostavljene. Rađa se osećanje otuđenosti, fizičkog i psihološkog udaljavanja među ljudima, urušava se kvalitet i umanjuje kvantitet kontakata. Iz opusa međuljudskih odnosa polako iščezavaju ona svojstva komunikacijskih veza koja su bila osnova zadovoljstvu u životu, osećanju prihvaćenosti, pripadanja, ljubavi, uzajamnog razumevanja i poštovanja. Neprihvatljive i nezadovoljavajuće relacije u socijalnom okruženju otvaraju prostor osećanju usamljenosti koje može uvesti pojedinca u potpunu izolaciju, duševnu pustoš i dezintegraciju psihičkog života. Usamljenost se definiše kao neugodno emocionalno stanje koje nastaje kad se osoba oseća odbačena, otuđena ili neshvaćena od drugih, pa joj nedostaje društvo za socijalne aktivnosti i emocionalna intimnost (Rook, 1984: prema McWhirter, 1997).⁴ Socijalno-kognitivni pogled usamljenost objašnjava kao nepodudaranje interpersonalnih odnosa kakve osoba ima u odnosu na one kakve bi želela da ima.

Karakteristike ličnosti imaju važnu ulogu u javljanju i razvoju ovog osećanja. Među njima se posebno ističu stidljivost, samoposmatranje, smanjene afilijativne tendencije, spoljašnji lokus kontrole, niže samopoštovanje. Prema nekim autorima, situacija stresa i nesigurnosti stvara potrebu za drugima, što se dešava i u periodu praznika, odmora i promene godišnjih doba. Veinerov (Weiner, prema Peplau and Perlman, 1979)⁵ model sugerise da kauzalne atribucije usamljenosti mogu imati implikacije na personalna očekivanja, emocije i ponašanje. Ovaj model je veoma uspešan u predviđanju emocionalnih reakcija na usamljenost. Prema mišljenju Veinera, stabilne, unutrašnje uzročne atribucije neuspeha, povezuju se sa osećanjima depresije ili beznađa, dok dovođenje neuspeha sa spoljašnjim, nestabilnim faktorima

³ <http://www.bos.rs/cepit/evolucionija/html/5/sajberkultura.htm>

⁴ <http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1002/%28ISSN%291556-6678>

⁵ <http://www.iscet.pt/sites/default/files/obsolidao/Artigos/Blueprint%20for%20a%20social%20psychological%20theory%20of%20Loneliness.pdf>

(npr. sreća) vodi iznenađenosti i zapanjenosti. Otuda, oni pojedinci koji povezuju usamljenost sa unutrašnjim, nestabilnim uzrocima, reaguju efektivnije i upornije na usamljenost (Peplau and Perlman, 1979).

Podela na emocionalnu (intimnu) i socijalnu usamljenost u osnovi ima različita iskustva koja proizlaze iz nedostatka u različitim vrstama odnosa (Weiss 1973; prema Ivanov i sar., 1998). Emocionalnu usamljenost karakteriše doživljaj nedostatka emotivne privrženosti i prisnosti sa drugom osobom. Ova vrsta usamljenosti javlja se kod osoba koje su izgubile blisku osobu ili prekinule intimnu vezu. Simptomi koji prate emocionalnu usamljenost ogledaju se u osećaju teskobe, praznine, osećaju napuštenosti i straha. Socijalna usamljenost može se javiti kod osoba koje imaju jaku emotivnu vezu, ali u vanporodičnom okruženju doživljavaju neuspehe u ostvarivanju socijalnih kontakata, odnosno, osoba sebe ne doživljava pripadnikom grupe sa kojom bi delila interesovanja i aktivnosti. Ovu vrstu usamljenosti prate simptomi depresije, osećaj dosade i besmisla života, kao i sklonost ka devijantnom ponašanju (alkohol, kocka).

2. Efekti internet komunikacije na mrežu socijalnih odnosa i pojavu usamljenosti

Specifičnost kompjuterski posredovane komunikacije karakterišu anonimnosti sagovornika, veća kontrola komunikacionog toka, kao i mogućnosti potpune promene identiteta onih koji se komunikacijom povezuju. Hiperprodukcija različitih, međusobno nepovezanih identiteta postaje pojava koja se podrazumeva, očekuje, pa čak stimuliše i zahteva u sajber prostoru. Uranjanjem u svet fikcija i imaginacija, osoba se oslobađa stvarnosti i svog identiteta u njemu, prepušta se kreativnom formiranju novih identiteta. Pored značajne razvojne dimenzije koju mogu imati ove identitetske igre, povratni efekat spletkarenja sa sopstvenim potisnutim nagonima može biti uzrok osećaja fragmentacije ličnosti. Neverbalni elementi komunikacije potpuno su izostavljeni u virtuelnom komunikacijskom prostoru, te spoznavanje stvarnih namera komunikatora ostaje enigma. Među šest glavnih funkcija neverbalne komunikacije Nikola Rot ubraja „izražavanje emocija, izražavanje uzajamnih stavova osoba u komunikacijskoj interakciji, prezentovanje vlastitih osobina, praćenje, podršku i dopunu verbalne komunikacije, zamenu za verbalnu komunikacije i konvencionalno izražavanje raznih vrsta socijalne aktivnosti“ (Rot, 1982: 125). Ekspresivno siromašena, virtuelna komunikacija orijentisana je na zadatak i potpuno je bezlična (Hiltz et al., 1986), i generalno nije pogodna za razvijanje bliskih odnosa (Kiesler et al., 1984; Kiesler et al., 1985). To otvara pitanje emocionalne i intelektualne dubine novoformiranih virtuelnih veza. Kvalitet socijalnih interakcija u odnosu na njihov broj čini suštinu mentalnog zdravlja i osećanja zadovoljstva na socijalnom i ličnom planu. Istraživači poput Kaca i Aspdena (Katz and Aspden, 1997)⁶ i Krauta i saradnika (Kraut et al., 1998) otvorili su polje proučavanja socijalnih uticaja interneta na auditorijum. Početna istraživačka pitanja

⁶ <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.62.2528&rep=rep1&type=pdf>

bila su: Da li internet čini ljude manje ili više povezanim sa drugim ljudima? Da li internet čini ljude manje ili više usamljenim? Kako se odvija proces uticaja? (Coget, Yamauchi, Suman, 2002).⁷ Dok je jedna grupa istraživača usamljenost smatrala posledicom nekontrolisane upotrebe interneta, druga je u usamljenosti videla uzrok njegovog prekomernog korišćenja. Bez obzira na pokušaje postavljanja problema u situaciju uzrok–posledica, očigledna i značajna veza iznova je otkrivana u istraživanjima u celom svetu. Kraut je sa saradnicima (1998) prvi sproveo longitudinalno istraživanje o efektima interneta na društvenu uključenost i psihološku dobrobit. Izveo je zaključak da povećana upotreba interneta ugrožava komunikacijski odnos sa porodicom, dovodi do smanjenja interakcija sa drugima iz okruženja, dok na drugoj strani dolazi do povećanja usamljenosti i depresije. Potvrda povezanosti usamljenosti sa povećanom upotrebom interneta, dobijena je u velikom broju kvantitativnih istraživanja (Lavin, Marvin, McLarney, Nola & Scott, 1999; Nie & Erbring, 2000; Stoll, 1995; Turkle, 1996).⁸ Nasuprot njima, Kac i Aspden (1997) svojim istraživanjem pokazali su da veća upotreba interneta pospešuje komunikaciju sa članovima porodice, i za posledicu ima angažovanije uključivanje u onlajn zajednicu. Kontradiktorni rezultati nisu objasnili da li upotreba interneta povećava, redukuje ili ne menja nivo usamljenosti korisnika. Koget, Jamauchi i Suman (Coget, Yamauchi and Suman) sproveli su istraživanje (2000) i pokazali da, iako su nejasni mehanizmi koji deluju u ovom procesu, internet dovodi do redukcije usamljenosti, ali oni koji tragaju za obogaćenjem socijalne mreže na internetu ipak su usamljeniji, nego oni koji favorizuju kontakt licem u lice.

3. Metodološki okvir istraživanja

Problem istraživanja

Savremena komunikacijska sredstva, među njima internet kao najznačajniji, usloveli su promenu načina saobraćanja među ljudima, jačajući (ili slabeći) postojeću mrežu socijalnih kontakata, ali i otvarajući novi, virtuelni prostor integracije ljudi iz celog sveta. Preferirani oblik komunikacije predstavlja ogledalo psihološkog profila onih kojima je boravak u modernom masmedijskom svetu omogućio izbor između različitih oblika posredovane ili neposredne komunikacije. Internet kao kanal komunikacije, poseduje veliki broj servisa za pružanje najrazličitijih usluga svojim korisnicima, među kojima su najposećenije društvene mreže, tj. virtuelne društvene zajednice. Odnos između mogućih oblika ponašanja u virtuelnim zajednicama i osećanja usamljenosti njihovih korisnika predstavlja temu ovog rada. Otuda je problem istraživanja: da li postoji i kakva je povezanost između određenih oblika ponašanja u virtuelnim društvenim zajednicama i emocionalne i socijalne usamljenosti?

Ciljevi istraživanja

Cilj istraživanja je utvrditi da li postoji povezanost između oblika ponašanja u virtuelnim društvenim zajednicama i socioemocionalne usamljenosti, kao i da li po-

⁷ Ibid.

⁸ <http://www.cyberpsychology.eu/view.php?cisloclanku=2008111802>

stoje razlike među oblicima ponašanja u ovim zajednicama i aspektata usamljenosti s obzirom na pol.

Hipoteze istraživanja

1. Postoji povezanost određenih oblika ponašanja u virtuelnim društvenim zajednicama i aspektata socijalne i emocionalne usamljenosti kod ispitanika.
2. Postoji razlika među ispitanicima u pogledu različitih oblika ponašanja u VDZ⁹ s obzirom na pol.
3. Postoji razlika među ispitanicima u pogledu aspektata socijalne i emocionalne usamljenosti s obzirom na pol.

Instrumenti za prikupljanje podataka

1. U svrhu operacionalizacije ponašanja u virtuelnim društvenim zajednicama konstruisana je skala nazvana Social Networking Behaviour (SNB) sačinjena od 73 stavke sa Likertovom petostepenom skalom za odgovaranje. Manji broj stavki je nastao adaptacijom pojedinih stavki iz Internet Addiction Test-a (IAT; Young, 1999) i skale Zavisnost od interneta (Bugarski & Lauri Korajlija, 2003) tako da odgovaraju kontekstu VDZ, dok je preostali, veći broj stavki konstruisan namenski za merenje različitih aspektata virtuelnih ponašanja u datom kontekstu. Ovaj upitnik ispituje sledeće oblike ponašanja na društvenim mrežama, odnosno u virtuelnim društvenim zajednicama: zavisnost od VDZ, virtuelno otuđivanje, socijalizacija putem VDZ, negativan stav ispitanika prema VDZ, samoprezentacija u cilju postizanja seksualne stimulacije, profil kao virtuelni self.
2. Skala socijalne i emocionalne usamljenosti (Čubela & Nekić, 2004).

Ova skala se sastoji od tri subskale kojima se posebno ispituje socijalna i emocionalna usamljenost u domenu porodičnih odnosa (subskala odnosa u porodici, 11 ajtema), prijateljskih odnosa (subskala socijalne usamljenosti, 13 ajtema) i ljubavnih veza (subskala usamljenosti u ljubavi, 12 ajtema). Sve skale sadrže pozitivno i negativno formulisane tvrdnje, i ispitanik odgovara na svim skalama tako što procenjuje stepen svog slaganja sa pojedinačnom tvrdnjom. Sam termin usamljenost ne pominje se ni u jednoj od njih. Čestice sa subskale socijalne usamljenosti idu jedna za drugom, dok se čestice sa subskala usamljenosti u ljubavi i porodici smenjuju međusobno, pa to inicira pretpostavku da se ta dva niza čestica odnose na isti tip usamljenosti (emocionalna usamljenost). Na svim subskalama ispitanik odgovara tako da procenjuje stupanj svog slaganja s pojedinom tvrdnjom na skali Likertovog tipa sa sedam stupnjeva. Kako se svi odgovori budu u smeru usamljenosti, veći rezultat na pojedinoj subskali ukazuje na veću usamljenost u datom domenu. Predstavlja merni instrument zadovoljavajućih psihometrijskih karakteristika, koristi se u velikom broju istraživanja.

Uzorak istraživanja

U ovom istraživanju korišćen je prigodan uzorak učenika Srednje trgovinske škole u Nišu. U uzorku je bilo 198 ispitanika, od toga 70,2% ispitanika ženskog pola,

⁹ VDZ – skraćena za virtuelne društvene zajednice koja će se koristiti u daljem toku rada.

a 29,8% ispitanika muškog pola. Istraživanje je sprovedeno u oktobru 2013.godine u prostorijama škole i bilo je grupnog karaktera.

Plan statističke obrade podataka

Za unos podataka i njihovu analizu korišćen je program SPSS for Windows, verzija 15.0. Primenjeni su statistički postupci: deskriptivna statistika (frekvencija), statistika zaključivanja (t- test za utvrđivanje statistički značajnih razlika), kao i tehnike za izračunavanje koeficijenta korelacije (Pirsonov koeficijent).

4. Rezultati istraživanja i diskusija

Tabela 1. Povezanost socijalne usamljenosti sa oblicima ponašanja u VDZ

	Zavisnost od VDZ	Virtuelno otuđivanje	Socijalizacija putem VDZ	Negativan stav prema VDZ	Samoprezentacija u cilju postizanja seksualne stimulacije	Profil kao virtuelni self
Pirsonov koeficijent korelacije	0.045	0.691**	0.199**	0.321**	0.053	0.032
Sig.	0.525	0.00	0.005	0.000	0.455	0.653

Iz table 1, može se videti da postoji statistički značajna korelacija između socijalne usamljenosti i dimenzija ponašanja Virtuelno otuđivanje, Socijalizacija putem VDZ i Negativan stav prema VDZ. Ovaj rezultat podrazumeva da ispitanici koji nisu izgradili adekvatnu, zadovoljavajuću mrežu socijalnih odnosa u realnom okruženju u većoj meri pribegavaju onlajn aktivnostima, zanemarujući dešavanja u granicama realnog sveta. Međutim, oni ne integrišu prijateljstva sa društvenih mreža sa onima iz stvarnog života. Niža korelacija između socijalizacije i socijalne usamljenosti otkriva da neuspešni društveni kontakti traže kompenzaciju u virtuelnom okruženju. Prema istraživanju usamljenosti kao uzroka i efekta korišćenja interneta, ljudi koji koriste internet da bi kompenzovali deficit socijalnih veština, mogu doživeti negativne ishode u životu (mogu ugroziti značajne aktivnosti poput posla, škole ili narušiti važne odnose) pre nego što mogu rešiti postojeće probleme (Kim, LaRose, Wei Peng, 2009).¹⁰ Pored toga, društveno aktivna osoba može poželeti da obogati i proširi krug svojih prijatelja prebacujući nove onlajn prijatelje u svoj svakodnevni život. Socijalno usamljeni ispoljavaju negativan stav prema virtuelnoj komunikaciji doživljavajući je bezličnom, površnom, steretipnom i pretvornom, što se može pripisati ranijim negativnim iskustvima sa ljudima u VDZ.

¹⁰ <https://www.msu.edu/~pengwei/Loneliness%20as%20the%20cause%20and%20the%20effect%20of%20problematic%20Internet%20use.pdf>

Tabela 2. Povezanost usamljenosti u ljubavi sa oblicima ponašanja u VDZ

	Zavisnost od VDZ	Virtuelno otuđivanje	Socijalizacija putem VDZ	Negativan stav prema VDZ	Samoprezentacija u cilju postizanja seksualne stimulacije	Profil kao virtuelni self
Pirsonov koeficijent korelacije	0.126	0.434**	0.099	0.730**	0.078	0.092
Sig.	0.076	0.000	0.163	0.000	0.273	0.197

U tabeli 2, zapaža se da postoji statistički značajna korelacija između usamljenosti u ljubavi i negativnog stava prema VDZ, kao i značajna povezanost sa virtuelnim otuđivanjem. Osobe koje su usamljene u ljubavi sklone su favorizovanju interneta, virtuelne komunikacije, ali je manja verovatnoća da će kontakte iz virtuelnog okruženja preneti u realno. Ova veza pokazuje da su u određenoj meri stvarni ljubavni kontakti zamenjeni fiktivnim, prividnim sajber kontaktima. Iako veliki deo slobodnog vremena provedu u onlajn aktivnostima, ispitanici ispoljavaju distancu prema novoformiranim virtuelnim odnosima, svesni maske koju nose ljudi koji stupaju u takve interakcije.

Tabela 3. Povezanost usamljenosti u porodici sa oblicima ponašanja u VDZ

	Zavisnost od VDZ	Virtuelno otuđivanje	Socijalizacija putem VDZ	Negativan stav prema VDZ	Samoprezentacija u cilju postizanja seksualne stimulacije	Profil kao virtuelni self
Pirsonov koeficijent korelacije	0.091	0.760**	0.137	0.557**	-0.015	0.003
Sig.	0.204	0.000	0.054	0.000	0.834	0.961

U tabeli 3 zapaža se da postoji značajna korelacija usamljenosti u domenu porodičnih odnosa sa virtuelnim otuđivanjem, kao i sa negativnim stavom prema virtuelnoj društvenoj zajednici. Dakle, osobe kod kojih je zabeležena usamljenost u porodičnim odnosima, okreću se komunikaciji sa osobama u virtuelnoj zajednici. Odsustvo uslova za zadovoljenje važnih psiholoških potreba unutar porodice stimuliše osobu da traga za osloncem u drugim vezama izvan primarne, u realnom ili imaginarnom prostoru. Ambivalentan stav prema prijateljstvima i poznanstvima koja se stiču u okviru virtuelne grupe, može ukazivati na nezadovoljstvo korisnika stepenom bliskosti i intimnosti ostvarenih relacija, ali i na prisutan unutrašnji konflikt koji osoba nije razrešila.

Tabela 4. Aritmetička sredina, standardna devijacija i razlika na subskali socijalna usamljenost u odnosu na pol

	AS	SD	t-test	Sig.
Muški pol	32.8305	13.20548	2.277	0.024
Ženski pol	29.1799	8.82786		

Tabela 4 pokazuje statistički značajnu razliku na subskali socijalna usamljenost u odnosu na pol. Muški ispitanici ispoljili su veću usamljenost na ovoj subskali nego ženski. U istraživanju odnosa između aktivnosti na društvenim mrežama i društvenog blagostanja i sreće, dobijen je podatak da se muškarci osećaju manje socijalno povezanim nego žene. Zadovoljstvo životom u vezi je sa povećanim vezivnim socijalnim kapitalom i smanjenom usamljenošću (Burke, Marlow, Lento).¹¹ Različiti doživljaji usamljenosti kod muškaraca i žena mogu biti jedno od objašnjenja kontradiktornih istraživačkih rezultata. Žene usamljenost poistovećuju sa nedostatkom intimnosti i poveravanja u interpersonalnim vezama, dok muškarci doživljavaju usamljenost kad im nedostaje grupa prijatelja kojima bi se mogli obratiti za podršku i pomoć (Cutrona, prema McWhirter, 1997). Na ostalim subskalama, usamljenosti u ljubavi i u porodici, ne postoji razlika između polnih grupa.

Tabela 5. Aritmetička sredina, standardna devijacija i razlika na dimenziji ponašanja Zavisnost od VDZ u odnosu na pol

	AS	SD	t-test	Sig.
Muški pol	26.7119	8.50771	-2.540	0.012
Ženski pol	30.2734	9.23196		

Ova tabela sadrži podatke o polnoj razlici u odnosu na Zavisnost od VDZ kao oblika ponašanja na društvenim mrežama. Zapaža se da postoji značajna razlika između polova, sa većom izraženošću ove dimenzije kod žena. Ovo se može objasniti karakteristikama virtuelnog prostora koji korisnice oslobađa tradicionalne determinisanosti polnom ulogom u ispoljavanju stavova, mišljenja i osećanja. Anonimnost komunikacije podstiče žene da se manje povinuju socijalnim normama i da budu manje pritisnute sopstvenim granicama. One projektuju u imaginarni prostor sve ono što žele da kažu i da ostvare, a što im je zabranjeno ili čega se stide u realnosti. Otuda se javlja veća mogućnost da se žene vežu za ovaj vid komuniciranja koji može poprimiti karakteristike patološke veze. Dobijeni podatak u skladu je sa rezultatom do kojeg se došlo u jednom istraživanju (Bodroža, Popov, Poljak, 2009), ali je opozitan istraživanjima u drugim društveno-kulturnim okruženjima (Tutgun, Deniz, Moon, 2011). Poslednji autori su otkrili da postoji statistički značajna polna razlika u stepenu korišćenja interneta i razvoja zavisnosti koja je izraženija kod muškaraca nego kod žena.

¹¹ <http://www.cameronmarlow.com/media/burke-2010-social-well-being.pdf>

Tabela 6. Aritmetička sredina, standardna devijacija i razlika na dimenziji ponašanja Virtuelno otuđivanje u odnosu na pol

	AS	SD	t-test	Sig.
Muški pol	22.5254	9.52376	2.824	0.005
Ženski pol	19.1583	6.74833		

Tabela 6 pokazuje da postoji značajna razlika između muških i ženskih ispitanika u uzorku na dimenziji ponašanja Virtuelno otuđivanje. Muškarci u ovom uzorku skloniji su zanemarivanju realnih životnih iskustava u korist boravka u imaginarnoj zajednici na nekoj društvenoj mreži. Međutim, svako novo iskustvo prijateljstva oni ostavljaju u virtuelnom prostoru uspostavljajući distancu prema njemu i otpor njihovom uključivanju u realni krug prijatelja. Istraživanje relacije oblika ponašanja na društvenim mrežama, socijalne anksioznosti i dimenzija ličnosti (Bodroža, Popov, Poljak, 2009), otkrilo je da su muškarci koji su skloniji virtuelnom otuđivanju introvertni, emocionalno reaktivni muškarci i vulnerabilni na stres. Dakle, muškarci koji su osjetljivi na procene drugih ljudi, češće ne integrišu poznanstva iz online u oflajn okruženja, čuvajući time svoje samopoštovanje i sliku o sebi.

Tabela 7. Aritmetička sredina, standardna devijacija i razlika na dimenziji ponašanja Socijalizacija putem VDZ u odnosu na pol

	AS	SD	t-test	Sig.
Muški pol	17.9661	6.25042	2.357	0.019
Ženski pol	15.6259	6.44854		

Tabela 7 pokazuje značajnu polnu razliku na dimenziji Socijalizacija putem VDZ, prema kojoj muškarci imaju veće preferencije nego žene. Razvijanje mreže socijalnih odnosa, doživljaj VDZ kao još jednog prostora za upoznavanje novih lica koje podjednako vrednuju kao realna prijateljstva, češće se javlja kod muškaraca koji ovim putem stiču nova prijateljstva, igraju interaktivne igre, dobijaju emotivnu podršku i socijalno priznanje (Morahan-Martin and Schumacher, 2010). U odnosu na dimenzije ličnosti, socijalizaciji putem VDZ skloniji su emocionalno stabilne osobe, one otvorenije za nova iskustva i manje socijalno anksiozne osobe (Bodroža, Popov, Poljak, 2009).

Tabela 8. Aritmetička sredina, standardna devijacija i razlika na dimenziji ponašanja Samoprezentacija u cilju postizanja seksualne stimulacije u odnosu na pol

	AS	SD	t-test	Sig.
Muški pol	12.2034	4.06321	3.776	0.000
Ženski pol	10.1223	3.30669		

Očigledna statistički značajna razlika između polova dobijena je na dimenziji Samoprezentacija u cilju postizanja seksualne stimulacije. Muškarci pokazuju veću

težnju za ulepšavanjem informacija o sebi koje postavljaju na društvenu mrežu ili dele sa drugima u nekoj virtuelnoj socijalnoj zajednici. „Virtuelni komunikator na društvenim mrežama je vlastiti gatekeeper (eng. čuvar kapije) jer sam vrši izbor među ogromnim brojem informacija i bira one koje smatra korisnim za građenje slike o sebi“ (Filipović, 2012). Osoba koje se okreće posredovanoj, internet komunikaciji u kojoj prikriva, menja i dezinformiše o ličnim podacima, oslobođena je odgovornosti u realnom svetu, jer se virtuelni i realni prostor drže odvojenim. Osnova ove potrebe očigledno se krije u nesigurnosti i strahu da će fizičke karakteristike osobe biti nezanimljive ostalima čija je naklonost i simpatija bitna osobi koja koriguje sliku o sebi. Bodroža, Popov i Poljak tendenciju ka ulepšavanju povezali su sa manjom emocionalnom stabilnošću i manjom osetljivošću na potrebe drugih kod muškaraca. Svesna manipulacija informacijama o sebi u ovom kontekstu treba da služi pronalaženju novih seksualnih partnera ili da vodi virtuelnoj seksualnoj stimulaciji. Međutim, jasno je kakva je psihološka pozadina ovakvih namernih postupaka iskrivljavanja slike o sebi koji poput mamca vode obmanjivanjima osobe sa druge strane virtuelnog prozora.

Zaključak

Promene u savremenom svetu, ubrzani ritam života i težnja da se ostvare što bolje pozicije na društvenoj lestvici uspeha i prestiža, preoblikovali su vrednosti i psihološki udaljili ljude jedne od drugih. Sve slabija emotivna povezanost i nezadovoljstvo ispoljavanjem sopstvene ličnosti u realnom okruženju, podstiču pojedinca da traga za drugim socijalnim okvirom u kojem će postići željenu integraciju. Nove informacione tehnologije iznedrile su komunikacijske forme zahvaljujući kojima se komunikatori sve više povezuju u virtuelnoj sferi, a udaljavaju u okvirima stvarnog sveta. Virtuelni prostor postaje poligon za isprobavanje različitih identiteta, poboljšanje komunikacijskih veština i jačanje samopouzdanja korisnika. Iako je virtuelna interakcija lišena ekspresivnosti karakteristične za neposrednu komunikaciju, poruke koje akteri u imaginarnim socijalnim zajednicama šalju jedni drugima, ipak ne gube socijalnu vrednost. Istraživanje je pokazalo da su svi oblici usamljenosti, u domenu prijateljskih odnosa, porodičnog okruženja i ljubavnih veza, značajno povezani sa dimenzijom virtuelnog otuđivanja. Preferencija onlajn aktivnosti kod usamljenih jasno pokazuje potrebu da se pobegne od nezadovoljavajućih oflajn odnosa u neku drugu sferu u kojoj će se zadovoljiti potreba za intimnim, bliskim prijateljskim ili ljubavnim kontaktom. Međutim, nesigurnost u pogledu opstanka virtuelno formiranih odnosa u realnom svetu, motiviše usamljene da odvoje realni i imaginarni svet, i da iskustva doživljena u virtuelnoj zajednici zaključaju u virtuelnim odajama. U ovom paralelnom svetu fikcija, sve podele i ograničenja nestaju, a počinje potpuna sloboda izražavanja misli, osećanja i ideja. Zato ne čudi podatak da je kod žena, čije je ponašanje u realnom svetu tradicionalno opterećeno društvenim ulogama, razvijenija dimenzija zavisnosti od virtuelnih društvenih zajednica. Izraženija socijalna usamljenost kod muških ispitanika, osećanje slabije povezanosti i uključenosti

u realnu društvenu mrežu, predstavlja muškarcima stimulaciju za pronalaženje novih prijateljstava u okvirima virtuelne društvene zajednice. Pored korišćenja internet servisa u svrhu socijalizacije, muškarci su u odnosu na žene, skloniji otuđivanju od realno-životnih aktivnosti i radije ih menjaju za virtuelne događaje. U cilju osvajanja pažnje određenih korisnika društvenih mreža, oni češće nego žene filtriraju informacije o sebi, ulepšavaju preostale, upravljajući utiskom i imidžom koji ostvaruju u virtuelnoj grupi. Očigledna nesigurnost i nepovoljna samoprocena muškaraca predstavljaju motivatore ovakvog ponašanja. Povezanost između određenih oblika ponašanja u virtuelnim društvenim zajednicama (virtuelno otuđivanje, socijalizacija, negativan stav prema virtuelnoj društvenoj zajednici) sa oblicima socijalne i emocionalne usamljenosti, nedvosmisleno reflektuje postojeću društveno-komunikativnu praksu. Oni koji su usamljeni teže bekstvu od nepodnošljivih životnih iskustava u neke druge bolje, prijatnije i osećajnije virtuelne društvene odnose. Čini se da je suština problema u pitanju da li boravak u imaginarnom okruženju i prividna povezanost sa članovima nevidljive grupe, može doprineti poboljšanju psihičkog stanja i eliminisanju osećanja usamljenosti. Postavljeni problem dobija na težini ukoliko se uzme u obzir pretvoran karakter osoba i komunikacija u virtuelnim zajednicama, njihova težnja da maskiraju svoja prava, autentična osećanja, namere i misli poželjnim pojavnim oblicima. Povećanje kritičnosti prema ovim odnosima i adekvatna mera u korišćenju virtuelnih društvenih zajednica nameću se kao najbolje rešenje.

Literatura

- Jovanović, Z. (2012). *U vrtovima dodira (primalna komunikacija)*. Beograd: Čigoja štampa; Niš: Filozofski fakultet
- Miletić, M. i M. Radojković. (2006). *Komuniciranje, mediji i društvo*. Novi Sad: Stylos.
- Rot, N. (1982). *Znakovi i značenja*. Beograd: Nolit.
- Bodroža, B., Popov, B., Poljak, I. (2009). *Procena virtuelnih ponašanja u društvenim mrežama*. U: Biro, M., S. Smederevac i Z. Novović (Ur.). *Procena psiholoških i psihopatoloških fenomena*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, (str. 179–192).
- Ivanov, L., Z. Penezić, Lj. Gregov. (1998). *Relacije usamljenosti i samoefikasnosti s nekim osobnim varijablama*. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio FPSP.
- Lacković- Grgin, K. Proroković, A. Ćubela, V. Penezić, Z. (2002). *Zbirka psiholoških skala i upitnika*. Zadar: Odsjek za psihologiju filozofskog fakulteta u Zadru.
- Bugarški, V. (2003). *Zavisnost od Interneta – na putu ka novoj dijagnostičkoj kategoriji. Aktualnosti iz neurologije, psihijatrije i graničnih područja, 2, 50– 56.*
- Bodroža, B., S. Jovanović i B. Popov. (2008). *Latentna struktura ponašanja u virtuelnim društvenim zajednicama i njene relacije sa socijalnom anksioznošću*. Primenjena psihologija – Časopis odseka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, vol (1–2), 19–36.
- Filipović, S. (2012). *Gofmanov glumac kao avatar: mogućnost primene dramaturškog modela u virtuelnom komuniciranju*. CM 23, Časopis za upravljanje komuniciranjem, 73–94.

- Burke, M., C. Malow and T. Lento. (2010). *Social Network Activity and Social Well-Being*, dostupno na: <http://www.cameronmarlow.com/media/burke-2010-social-well-being.pdf> (10.09.2013)
- Christakis, A., J. Cacioppo and J. Fowler. (2009). *Alone in the Crowd: The Structure and Spread of Loneliness in a Large Social Network*, dostupno na: http://fowler.ucsd.edu/alone_in_the_crowd.pdf (17.10.2013)
- Coget, J-F., Y.Yamauchi and M. Suman. (2002). *The Internet, Social Networks and Loneliness*. IT&SOCIETY, VOLUME 1, ISSUE 1, SUMMER 2002, PP. 180-201, dostupno na: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.62.2528&rep=rep1&type=pdf> (02.12.2013)
- Kim, J., R. LaRose and W. Peng. (2009). *Loneliness as the Cause and the Effect of Problematic Internet Use: he Relationship between Internet Use and Psychological Well-Being*. CYBERPSYCHOLOGY & BEHAVIOR, Volume 12, Number 4, dostupno na: <https://www.msu.edu/~pengwei/Loneliness%20as%20the%20cause%20and%20the%20effect%20of%20problematic%20Internet%20use.pdf> (10.09.2013)
- McWhirter, B. (1997). *Loneliness, learned resourcefulness and self- esteem in college students*. Journal of counseling & development, 75(6), 460–469, dostupno na: <http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1002/%28ISSN%291556-6678> (05.07.2013)
- Morahan, M., J. Schumacher. and P. Schumacher. (2003). *Loneliness and Social Uses of the Internet*. Journal Articles. Paper 2, dostupno na: <http://digitalcommons.bryant.edu/apjou/2/> (18.08.2013)
- Nenić, I. (2004). *Kultura sajber prostora*. Časopis e-volucija, broj 5. Dostupno na: <http://www.bos.rs/cepit/evolucija/> (25.02.2013)
- Petrović, D. (2008). *Internet u funkciji personalnog umrežavanja*. Dostupno na: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-0318/2009/0038-03180901023P.pdf> (25.11.2013)
- Peplau, L. A. and D. Perlmann. (1979). *Blueprint for social psychological theory of loneliness*. In M. Cook & G. Wilson (Eds.) , Love and attraction. Oxford, England: Pergamon, 99–108, dostupno na: <http://www.iscet.pt/sites/default/files/obsolidao/Artigos/Blueprint%20for%20a%20social%20psychological%20theory%20of%20Loneliness.pdf> (12.12.2013)
- Tutgun, A., L. Deniz and M. K. Moon. (2011). *A comparative study of problematic internet use and loneliness among Turkish and Korean prospective teacher*. TOJET: The Turkish Online Journal of Educational Technology – October 2011, volume 10 Issue 4, dostupno na: <http://www.tojet.net/articles/v10i4/1042.pdf> (15.11.2013)

Ivana Stojković

VIRTUAL COMMUNITIES – TRANSFORMATIONAL PARADIGM OF COMMUNICATIVE PRACTICES

Summary: The world of traditional forms of communication is greatly changed with the emergence of new opportunities of interpersonal, that is, mass communication provided by the global computer network. Specific social interactions of millions of people from different parts of the world has become possible thanks to the creation of Internet services, with the focus of activity directed towards the establishment and expansion of social contacts. Loneliness, as an important phenomenon of modern life, raises the question of a possible relation for access to virtual communities.

The premise of this paper is that people who experience social and emotional loneliness get involved in virtual communities to a greater extent than those whose social and emotional aspects of personal life is satisfactory. The sample consists of students from a secondary trade school in Nis. The questionnaire which was used was *Virtual behaviour on social networks* and *Scale Social and emotional loneliness*. The aim of this study was to determine whether there is a connection between these two dimensions of the scale.

JEZIK I MANIPULACIJA

„Optimus orator est qui minimis verbis plurimum discit.“

Sažetak: Manipulacija jezikom javne komunikacije u službi je ostvarivanja ličnih ili kolektivnih ciljeva. Manipulacija jezikom, a samim tim i idejama, stavovima, emocijama, ciljevima, je osnov svakog političkog delovanja od Stare Grčke i Rima pa do danas. Manipulacija jezikom je sada suptilnija i teže uočljiva nego što je to bila u nekim ranijim istorijskim periodima. Ona se bazira na slabostima, emocijama, potrebama i dr. onih koji su cilj manipulacije kao i na autoritetu, socijalnom statusu i slično, samog manipulatora. Adekvatna jezička manipulacija otvara put ka sticanju moći, ma koje vrste, nad određenom osobom ili grupom. U ovom radu ćemo se, nakratko, osvrnuti i na istorijske korene manipulacije, njen značaj i na neke od najpoznatijih tehnika jezičke manipulacije.

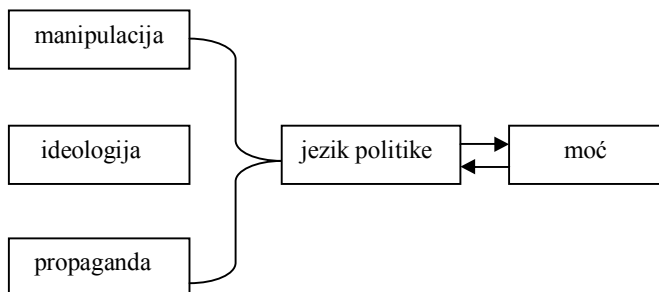
Ključne reči: jezik, jezik politike, javni jezik, manipulacija, propaganda, ideologija, moć

1. Uvod

Jezik i manipulacija i njihovi međusobni odnosi su deo istraživanja obavljenog na materijalu skupštinskih javnih debata Parlamenta Republike Srbije i deo su moje doktorske teze „Lingvističke karakteristike jezika javnih političkih debata“, prijavljene na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Jezik i moć su dva, nerazdvojno povezana fenomena. Veza među njima je toliko snažna da se čini da nema moći, ili ne potpune, bez jezika i obrnuto.

U ovom radu ćemo dati kratak osvrt na jezik i moć a kroz prizmu jezika politike, ili političke retorike. Odnos jezika i moći, i svega onog što dobra upotreba, ili bolje rečeno, ciljana upotreba jezika može sa sobom doneti, najbolje se uočava upravo kroz jezik politike. Jezik politike je sredstvo, oružje, kojim politički subjekat stiče moć upravljanja.

Jezik politike je, kao takav, u tesnoj vezi sa manipulacijom, ideologijom i propagandom.

2. Politički govor, manipulacija, ideologija

Politički govor sam po sebi ne može da se posmatra kao neki metajezik već kao pravi sociolekt jer njime ne komuniciraju samo političari u zatvorenim socijalnim krugovima već svi učesnici u tzv. političkoj javnosti.

Jezik i politika nisu jedno te isto, mada nema dobrog i uspešnog političara bez dobrog i uspešnog govornika. Uspešna upotreba jezika neizostavno vodi ka sticanju socijalne moći.

Politički govor, ili jezik politike, oružje je kojim političari stiču poverenje učenika u političkom životu, pre svega građana, i tako ostaruju svoj cilj.

Osnovna uloga jezika politike je, nesumnjivo, ubeđivačka. Jezik politike počiva na ubeđivačkoj ulozi i iz nje proizilazi. Ubeđivačka uloga proističe iz njegove primarne persuazivne funkcije. Samo dobar politički govor, zasnovan na dobro izgrađenoj argumentaciji omogućava ostvarivanje ove uloge.

Milorad Pupovac govori o tri uslova koja mora ispuniti svaki iskaz da bi ga auditorijum prihvatio. „Svaki iskaz u danj govornoj situaciji na svojoj površinskoj razini može biti: prepoznatljiv, razumljiv i prihvatljiv“ (Pupovac, 1979: 22).

„Prepoznavanje, razumjevanje, i prihvaćenje tri su osnovna elementa interakcijske sposobnosti govornika bilo kojeg jezika ili sudionika u bilo kojoj vrsti komunikacije. Oni, dakako, nisu uvijek podjednako relevantni za sve vrste komunikacijskih situacija, ali je implicitno prisustvo svih triju neophodno i neizbježno ukoliko želimo govoriti o potpunu i cjelovitu komunikacijskom događaju“ (Pupovac, 1979: 52).

Razrađujući ova tri uslova, a sa ciljem njihovog preciziranja, autor ih definiše: „Prepoznatljivost: za neki iskaz kažemo da je razumljiv onda ako govornik-slušalac jedinice od koje se sastoji i cjelina iskaza prepoznaje kao dio svojeg jezičkog znanja... Da bi bila potpuna, prepoznatljivost mora u sebe uključivati:

- a) sposobnost govornika-slušaoaca da pravi razliku između jezičkih i nejezičkih činjenica, tj. da prepozna iskaz kojim se nešto komunicira kao različiti od onog što se komunicira i od uvjeta u kojima se komunicira;
- b) sposobnost govornika-slušaoaca da prepozna (u pravilu nesvjesno) specifičnu organizaciju iskaza kao pozadinsku organizaciju cjelokupnog jezičkog sistema čija je on realnost...“ (Pupovac, 1979: 53).

Prepoznavanje može da ide od potpunog neprepoznavanja, preko delomičnog prepoznavanja pa sve do potpunog prepoznavanja.

„Razumljivost: neki je iskaz razumljiv ukoliko je govornik-slušalac jedinica ma od kojih se sastoji i iskaz u cjelini, naročito njihovu planu sadržaja, sposoban da pridruži odgovarajuće značenje i namjeru, tj. da razumije vezu koja se iskazom uspostavlja između njegova sadržaja i u određenoj govornoj situaciji formirane teme (predmeta ili sadržaja, ovisno o terminologiji) komunikacije, s jedne, i razlika između njegova sadržaja i namjere, odnosno efekta komunikacije, s druge strane“ (Pupovac, 1979: 54).

Razumljivost nam omogućava da neki iskaz u potpunosti ili delimično razumemo ili uopšte ne razumemo.

„Prihvatljivost: za neki iskaz kažemo da je prihvatljiv ako ispunjava zahtjeve za važenjem istine, ispravnosti i iskrenosti, tj. ako ga govornik-slušalac na osnovi pozadinskih zahtjeva za važenjem smatra prihvatljivim s obzirom na istinitost, ispravnost i iskrenost. Drugim riječima, iskaz je prihvatljiv ukoliko između govornika i slušaoca postoji suglasnost o njegovoj prihvatljivosti s obzirom na istinu, ispravnost i iskrenost“ (Pupovac, 1979: 55).

Bilo kakvo narušavanje nekog od navedenih uslova može da uzrokuje, takozvanu, „buku u kanalu“, odnosno, govornik i slušalac u jednom trenutku mogu biti dovedni u situaciju da se ne razmeju i da zbog toga dođe do promene kod upućene, primarne, poruke ili čak i do prekida komunikacije.

Do „buke u kanalu“ dolazi i ako je nastupio prekid ili poremećaj negde, na nekom mestu, u tzv. „lancu komunikacijskog procesa“.

Termin „lanac komunikacijskog procesa“ u lingvistiku je uveo Dubravko Škiljan govoreći o komunikaciji kao interakcijskom procesu između dva ili više subjekata a koji se zasniva na usvojenom jezičkom znanju i komunikativnim normama sa komunikativnim ciljem.

On ističe: „lanac komunikacijskog procesa sastoji se od:

1. pošiljaoca,
2. primaoca,
3. koda,
4. poruke,
5. referencijalnog konteksta“ (Škiljan, 1998: 83).

(Referencijalni kontekst je *differentia specifica* za privatnu i javnu komunikaciju. Javna komunikacija, koja po Bernstajnu čak nije ni dostupna svim članovima, slojevima socijalne zajednice (Bernstajn, 1979: 34), ima svoj referencijalni kontekst. Jezik politike, kao javni jezik, definisan je upravo ovim referencijalnim kontekstom.)

„Buka u kanalu“ je pojava koja je pogubna u političkim kampanjama jer političari mogu svoje birače dovesti u zabludu iz različitih razloga od, na primer, pogrešnog izbora leksema, sintagmi ili od semantičkog sadržaja poruke upućene pogrešnoj ciljnoj grupi i sl. Političari su svesni ovog problema te stoga prilagođavaju svoj govor situaciji, ciljnoj grupi, kontekstu.

Politička komunikacija, kao vid javne komunikacije, može se odvijati na dve relacije:

1) Govornik–auditorijum.

Komunikativna relacija koja se manifestuje kroz političke govore reprodukovane na mitinzima, konvencijama, javnim skupovima isl. U ovom tipu komunikativne relacije govornik dobija, odmah, povratnu reakciju od auditorijuma o tome da li je njegov govor bio uspešan i postigao cilj ili da li je njegova poruka doprla do njih. Potvrda, najčešće, stiže kroz aplauze a negodovanje kroz zvižduke ili odsustvo aplauza. Potvrda ili negodovanje može biti manifestovano i kroz verbalne upadice, dobacivanja.

2) Govornik–sagovornik.

Ova komunikativna relacija je direktnija i kao takva učesnicima omogućava da svoj govor ili poruku izmene, prilagode zavisno od razvoja komunikacijskog diskursa. Za razliku od prvog vida relacije ovde sagovornici odmah i direktno dobijaju povratnu reakciju kao izraz slaganja ili neslaganja govornika sa njihovom porukom.

Političari su svesni da njihova socijalna moć koja se zasniva na kontroli, umnogome zavisi od „pravilne“ ili „ciljane“ ili „odabrane“ upotrebe jezika i jezičkih sredstava, te stoga pažljivo pristupaju izboru jezičkih sredstava i izgradnji diskursa poruka koje upućuju ciljnoj grupi. Sasvim je jasno da su političari, i ne samo oni, svesni koliku moć ima jezik, koliki uticaj može prozvesti kod sagovornika, koliki uticaj ima na menjanje misli, stavova sagovornika ili celog javnog mnjenja.

Ovakav stav prema jeziku nije delo savremene politike niti otkriće političara. Stari Grci i Rimljani su, takođe, bili svesni značaja „dobrog“, ili bolje reći uspešnog (ako pod uspešnošću podrazumevamo postizanje željenog cilja) govora. Koliki značaj su oni pridavali vidi se i iz toga što su postavili temelje retorike koji važe i dan-danas.

Začetke političkog diskursa, čije obrise vidimo i danas, sežu u 7. vek pre nove ere, u dobra razvoja polisa u Staroj Grčkoj. On se umnogome razlikovao od političkog diskursa koji srećemo danas jer on nije tada bio razvijen u svojevrsan, profesionalni politički žargon. Političari tog vremena su vežbali svoje govore, primenjivali preporučivane tehnike govorenja. Izučavanjem retorike, i sam tim tehnika govora, najviše su se bavili sofisti: Protagora, Platon i, naročito, Aristotel. Aristotela, koga smatraju ocem retorike, uveo je podelu beseda koju i moderni retoričari današnjice smatraju osnovnom.

On je podelio besede na:

1. forenzičke, odnosno sudske (one kojima se neko brani ili pak optužuje),
2. delibrativne, odnosno političke (kojima se auditorijum podstiče na neko delovanje),
3. epideiktčke (kojima se neko hvali i kritikuje).

Kao što vidimo i antički Grci su imali toliko razvijen politički jezik da je i sam Aristotel prepoznao njihovo postojanje kao posebne grupe, sa svojim karakteristikama i specifičnostima. Smatrali su da uspeh neke besede zavisi od ličnosti govornika, njegove mudrosti, znanja, temperamenta, uvežbanosti, diktije i sl.

Koliko su važnosti starogrčki filozofi pridavali razvoju retorike i usvajanju tehnika govora dobro oslikava i Demostenova (384–322. p. n. e.) izreka da su u govoru najvažnije tri stvari:

1. kako se nešto kaže,
2. kako se nešto kaže,
3. kako se nešto kaže.

Da bi beseda bila efektna neophodno ju je dobro pripremiti, a za to je bilo potrebno proći nekoliko faza:

- izbor teme od govornika,
- građenje sopstvenog stava,
- postavljanje cilja,
- prikupljanje materijala kojim će biti podržan stav,
- građenje koncepta,
- utvrđivanje delova govora koji se moraju naučiti napamet i njihovo učenje.

Ovako dobro pripremljena beseda se sastojala od nekoliko delova:

1. uvod (proemium, exordium),
2. razrada (disputatio, narratio),
3. zaključak (conclusio, epilogo).

Moderna retorika je stanovišta da se govor sastoji od:

1. koncepta,
2. primera (dobro je početi govor nekim zanimljivim primerom, šalom, anegdotom i tako privući pažnju auditorijuma),
3. poente (poruka upućena auditorijumu),
4. argumentacije (svaki izneseni stav u okviru poente mora biti pokrepljen i dobrim argumentom).

Savremeni političari su svesni koliko je bitno, radi postizanja postavljenih ciljeva, dobro pripremiti govor.

Dobri primeri, jasno definisanih, dobro vođenih, tehnički dobro izgrađenih (u skladu sa preporukama retoričara) su govori dr Zorana Đinđića (govori dostupni na: <http://zorandjindjic.org/govori>, 09.09.2013) kao što je, na primer, onaj sa tribine Aspen instituta (3.11.1998) gde imamo jasno definisan uvod koji budi pažnju zanimljivim primerom: „Već površan pogled na političku scenu Srbije pokazuje da tu ne pomažu klasični partijsko-politički modeli. Na primer, verovatno smo na svetu jedinstveni po tome što su kod nas najbogatiji ljudi osnovali partiju ekstremne levice – JUL. Tako o socijalnoj pravdi u Srbiji najglasnije govore oni koji svoju imovinu mere desetinama miliona maraka. Ako biste u skladu sa zdravom logikom očekivali da će biti jaka neka socijaldemokratska partija sa sindikalnim zaledem, i tu biste pogrešili...“.

Potom sledi razrada u kojoj oslikava političku scenu Srbije i iznosi se poenta: „Deblokada medija je važan uslov uspeha ovog projekta. Još jedan važan uslov je da međunarodna zajednica ispolji spremnost da će političke reforme u Srbiji odmah nagraditi konkretnom podrškom za ekonomske i socijalne reforme...“.

Slede argumenti kojima se objašnjava zašto je neophodno uraditi promene i zašto je neophodna podrška. Argumentacioni proces gradi kroz odgovore na pitanja koja sam postavlja: „Šta je rešenje?... Šta će se dalje dešavati?...”

Ceo govor je krunisan zaključkom, sa efektним poslednjim rečenicama koje ostavljaju utisak na auditorijum: „Srbiji treba novi početak, jasan i realističan, projekat budućnosti. Smatram vrlo verovatnim da ćemo u naredni vek ući kao zemlja koja odlučno i sistemski rešava svoje nagomilane probleme. Dakle kao zemlja budućnosti“.

Retko je cilj političkog govora samo da se nešto kaže, prenesu informacije auditorijumu, već je često postizanje određenog efekta kod tog istog auditorijuma, odnosno cilj je čista manipulacija (u širem smislu te reči).

Koliko je dobar govor ili upotreba jezičkih sredstava (bilo da su uobličeni u govor ili poruku biračima, reklamu) bitan u kreiranju mišljenja javnog mnjenja vidi se iz istorijskog primera dovođenja na vlast Adolfa Hitlera. On je svoju moć gradio na veštoj jezičkoj manipulaciji vođenoj pod propagandnom palicom Jozefa Gebelsa.

Gebelsu se pripisuje i nekoliko osnovnih principa propagande:

- propaganda mora biti planirana i izvedena od isključivo jednog aktera,
- samo kredibilitet odlučuje da li će kroz propagandu da se laže ili govori istina,
- propaganda mora da označava ljude i događaje jasnim frazama i sloganima,
- propaganda mora preusmeriti agresiju prema tačno određenim metama,
- upotrebiti negativnu propagandu ako se pozitivna pokaže neuspešnom,
- da bi bila prihvaćena, propaganda mora probuditi interes publike i mora se izvršiti kroz medije koji privlače pažnju,
- propaganda mora da održi optimalni nivo anksioznosti kod publike, itd. (podaci dostupni na: <http://www.goebbels.info/> 12.11.2013).

Ukoliko malo bolje zagrebemo ispod površine govora, poruka i slogana u političkim kampanjama, svuda u svetu, prepoznaćemo neke od ovih principa za koje ne bih rekla da su samo Gebelsovi, iako se njemu pripisuju, već opšti principi propagande koje možemo sresti, u nekom obliku, kod mnogih drugih teoretičara, političara pa čak i kod pisaca (Džordž Orvel je u svom delu *1984* (1949) predstavio narod kojim se vlada ne kontrolom njihovog ponašanja već kontrolom njihovih misli).

Nosioci politike danas veliku pažnju posvećuju predizbornim sloganima. Svedoci smo da svuda u svetu pa i kod nas, političke partije angažuju profesionalce za izradu poruka, naziva izbornih listi, kao i za vođenje celokupnih kampanja.

Kampanje i poruke se definišu na osnovu istraživanja javnog mnjenja. Poruke se prilagođavaju trenutnim potrebama ciljnih grupa: Stručnost umesto politike, Izbor za bolji život, Za sigurnu budućnost, Za interes naroda a ne tajkuna itd.

Slika 1. Primeri političkih poruka iz izbornih kampanja u Srbiji

Pri manipulaciji ciljnim grupama ili, retko, celim javnim mnjenjem, govornik se koristi slabostima (briga za porodicu, teška materijalna situacija, borba za pravdu i slično) i potrebama auditorijuma (na primer, potreba za zaposlenjem, finansijskom sigurnošću i sl.), ali i svojim prednostima kao što su: informisanost, obrazovanje, socijalni status i sl.

Da bi politički govor ostvario svoju ubeđivačku ulogu mora da se koristi tehnikama manipulacije i propagande i to da bi ostvario svoje namere ma kakve one bile, dobre ili loše. Kao govorimo o tehnikama manipulacije neke od njih nalazimo još u klasičnoj retorici dok su druge plod metodološko-analitičkog pristupa propagandista modernog doba.

Neke od tehnika manipulacije su:

1. dvosmislenosti (reči, rečenica ili celog govora) bez obzira na to da li se radi recimo, o metaforama, eufemizmima, dubletima i sl.;
2. biranje leksema koje kod slušaoca izazivaju strah, nespokoj ili, suprotno od toga, sigurnost (neretko govornik posle upotrebe leksema ili rečenica

- kojima izaziva strah i nespokoj kod sagovornika, nudi, kroz izbor jezičkih sredstava, spasenje i sebe kao spasioca ili garanta bolje sadašnjosti);
3. ad hominem imenovanje (govornik povezivanjem određene ličnosti sa idejom nastoji navesti slušaoca da odbaci ili ideju ili imenovanu osobu);
 4. nagla promena teme;
 5. ponavljanje bitnih delova govora;
 6. izvinjavanje kad to ne bismo očekivali ili kad se govornik izvinjava za nešto što ceo auditorijum zna da nije njegovo delo a sa ciljem nabiranja ili skretanja pažnje na ono što je oponent učinio a nije bilo dobro;
 7. pauze u govoru su se pokazale kao bitno sredstvo za naglašavanje delova koji su izrečeni ili slede ili iskazivanja neslaganja sa onim što je oponent izrekao, i tako dalje.

Ironija, intonacija, kao i neverbalna komunikacija su se pokazali kao važni elementi manipulacije, a naročito sa razvojem medija kao što je radio ili televizija.

Razvoj medija je uticao na povećanje interesovanja za pripremu i analizu celokupnog medijskog nastupa govornika jer je postalo jasno da je i neverbalna komunikacija bitan element manipulacije u celosti.

Manipulacija jezikom i ideologija u jeziku su dve strane jedne medalje, a negde između, balansirajući između njih, smestio se politički jezik. Za svaki politički govor se stoga može reći da je, u nekoj meri, manipulativan i ideologizovan.

Termin jezik i ideologija ili ideologija u jeziku se kao takav javlja, osim u lingvistici, i u drugim naučnim disciplinama (antropologija, sociologija, retorika i sl.). Ponekad je ta veza među njima obeležena veznikom „i“, a ponekad veznikom „ili“, što suštinski menja način posmatranja njihovog međusobnog odnosa, uticaja, značaja, pozicije posmatranja.

U anglosaksonskoj literaturi susrećemo i termine *linguistic ideology* i *language ideology* definisane kao: „Set of beliefs about language articulated by users as a rationalization or justification of perceived language structure and use“ (Woolard, 1994: 3).

Ovakav jezik je opterećen frazama, rečenicama koje se ponavljaju iz govora u govor, a manje-više su iste kod različitih govornika pripadnika iste političke grupe, i lak je za identifikaciju. Primera za ovakav govor ima svuda, u svim vremenima, u svim političkim sistemima. Setimo se samo govora političara iz doba socijalizma u Jugoslaviji (samoupravna zajednica, radni ljudi i građani, čuvajmo bratstvo i jedinstvo kao zjenicu oka svoga i sl.). Ideološki jezik neke ideologije nastaje i nestaje sa njom ili sa njenim poklonicima. Tragovi ideološkog jezika, za koje smo naveli primere, identifikuju se i danas, posebno kod starije populacije.

Dobar govornik bi trebalo svoj govor da rastereti uobičajenih fraza i da kroz druge elemente jezičke strukture plasira sopstvene ideološke stavove, ili grupe kojoj pripada, koristeći pri tome neke druge tehnike koje pripisujemo manipulaciji. Kao što vidimo ova dva fenomena mogu da se javljaju odvojeno, kada je efekat slabiji (posebno ideologije), ili zajedno.

Najekstremniji oblik masovne jezičko-ideološke manipulacije je propaganda koja najplodnije tlo za razvoj nalazi u ratnim prilikama. Značajni razvoj propagande vezuje se za Prvi i Drugi svetski rat. Poznata je snaga propagandne mašinerije Trećeg Rajha koja je imala veliki uticaj na sopstveno javno mnjenje (njihov uspeh je bio gotovo neznan kada su u pitanju efekti koje je ostvarivala kod saveznika).

Propaganda je bila oružje u borbi i u Vijetnamu, Panami, Bliskom Istoku, Japanu, na Kosovu, nekad sa više, a nekad sa manje uspeha. Za propagandu su se upotrebljavali leci, razglas, plakati a danas su tu i sve mogućnosti koje pruža razvoj novih tehnologija (društvene mreže, mejling grupe, SMS i sl.). Propaganda ima nemereljivo više efekta ako se javlja u kombinaciji sa nekim drugim medijumima (slikom, crtežom i sl.). Pri propagandnoj delatnosti treba uzeti u obzir i kulturu, običaje, navike onih kojima je upućena i onih kojima se upućuje da ne bi proizvela efekat suprotan onome koji se želi (kao što se desilo sa američkim propagandnim lecima u Iraku).

Koliki je značaj propagande, posebno u ratnim sukobima, vidi se, osim iz istorijskih primera, i iz toga što neke savremene vojske imaju centre za razvoj propagandnih tehnika i obrazovanje kadrova.

Propaganda nije po sebi nužno negativnog predznaka (npr. kada vodi ka ostvarenju pozitivnih ciljeva). Ona može biti i selektivna, kada se auditorijumu nude delovi tačnih informacija, ili tzv. „crna“, kada se plasiraju potpuno netačne informacije.

Bilo kako bilo, jezička manipulacija je smišljena upotreba jezika i jezičkih sredstava sa ciljem kontrolisanja. Ako jezičku manipulaciju posmatramo striktno pragmatički onda bismo mogli reći da se ona svodi na upotrebu indirektnih govornih činova sa fokusom na njihov perlokucionni efekat i kao takva omogućava uspešnost i daje moć političkom jeziku, ideologiji i propagandi.

Da bi manipulacija jezikom bila uspešna mora uzeti i obzir socijalno okruženje. Jezik u određenom socijalnom okruženju, u određenom trenutku, ostvaruje odgovarajuće veze sa moći. Moć i jezik mogu da stupaju u dve osnovne veze te tako moć jezika možemo podeliti u dve osnovne grupe:

1. influentna,
2. instrumentalna.

„Influential power inclines people either to behave in certain ways or make people adopt opinions/attitudes without obvious force on them. It operates in such social spheres as advertising, culture, media and politics...“.

„Instrumental power is explicit power, which is imposed by the state, by the laws and conventions of this state and by the institutions and organizations we work for. Instrumental power operates in such social spheres as bussines, education and various types of managment...“ (Rozina & Karapetjana, 2009: 113).

Razlika između njih je što kod drugog tipa postoji mogućnost da neko na relaciji govornik–auditorijum snosi neke vrste konsekvenci dok to nije slučaj, bar ne direktnih posledica, u prvom tipu.

Ukoliko malo pažljivije razmotrimo jezik politike, u odnosu na ova dva tipa moći, doći ćemo lako do zaključka da ona može u sebe, u određenom slučaju, da

uključiti oba tipa. Ubeđivanje i posledice ukoliko ne budemo ubeđeni ali to je izuzetno redak slučaj.

Jezik politike, da bi ostvario svoju manipulatorsku ulogu, obilato se koristi nekim jezičkim sredstvima kao što su:

- presupozicije,
- metafora,
- implikature,
- ponavljanja,
- eufemizam,
- zamenice,
- „pravilo broja tri“,
i tako dalje.

„Presupozicija (=pretpostavka) je u nauci usvojen termin kojim se ukazuje na onaj spoznajni podatak čije prisustvo u svesti komunikativnih partnera prethodi njihovim iskaznim radnjama, što čini podrazumljivim da informativna oformljenost nije zavisna od obaveštajne sadržine iskaza.

Za tzv. implikaciju (=podrazumevanje) važi tačno suprotno. Naime, informativna datost na koju se odnosi ovaj termin primenjuje iskrsava u čovekovoј svesti kao svojevrsan spoznajni 'odjek' na ono što je iskazom saopšteno“ (Ivić, 2007: 1).

Implikature omogućavaju političarima da auditorijumu prenese neke informacije, poruke indirektno.

Metafora kao poređenje su česte u govoru tako da ih često i ne primećujemo ali one vrše svoju manipulativnu ulogu upređujući situacije, ljude sa nekim, u svakodnevnom govoru, nepovezivim pojmovima i tako doprinose unižavanju ili izvrgavanju ruglu političkih oponenta. One nam omogućavaju i da apstraktne stvari konkretizujemo kroz metaforični primer.

Eufemizmi mogu biti pomoćno sredstvo za umanjivanje uspeha političkih oponenta. Eufemizmi u kombinaciji sa ironijom izazivaju suprotan efekat.

„Pravilo broja tri“ podrazumeva povezivanje po tri pojma u jednom segmentu govora, npr. kultura, zdravstvo i mladi su naša najveća briga.

Ponavljanja su česta u političkom govoru. Ponavljaju se pojedinačne lekseme, sintagme pa i cele rečenice, npr. posao, posao, posao ili i ako je neko mislio da ćemo odustati od reformi, i ako je neko mislio da će nam stati na put, i ako je neko mislio da Srbija nema snage... i sl.

Upotreba određenih zamenica u određenom kontekstu može biti veoma efektno sredstvo skretanja pažnje, poistovećivanja, isticanja odgovornosti pa i moći.

3. Zaključak

Osnovni, ili bar jedan od osnovnih, ciljeva analize političkog diskursa jeste dokazati njegovu manipulativnu ulogu i doseći odgovore kako izbor jezičkih sredstava postiže odgovarajući efekat.

Sasvim je jasno da se za ostvarenje ciljeva političkog govora ili diskurs koriste svi nivoi jezičke strukture od leksike do pragmatike.

Videli smo da su još antički Grci bili svesni uloge i moći jezika u manipulatorne svrhe te su zbog toga u školama izučavali retoriku. Nesmanjeno interesovanje za upotrebu jezika kao oružja vlada i danas.

Ranih 80-ih godina prošlog veka naglo počinje da se budi interesovanje za politički diskurs i njegovu analizu. Pristup analizi ovog tipa diskursa u početku je većinom bio deskriptivan a tek potom kritički (van Dijk).

Proučavanje političkog diskursa, uostalom kao i bilo kojeg drugog diskursa, uključuje u sebe i niz analitičkih metoda. Analitičke metode nam omogućavaju odvajanje čisto političkog sadržaja od lingvističkog konteksta.

Bez obzira na to o kojoj vrsti pristupa se radi, od krucijalne važnosti je da se pronade dobar balans između čisto lingvističke analize i čisto političke analize diskursa.

Od 90-ih godina u porastu je trend povezivanja političkih, socioloških i lingvističkih dostignuća u jednu, jedinstvenu analizu političkog diskursa (Fairclough, Wodak). Analizi političkog diskursa treba prići na takav način da se lingvistički pristup ne utopi u sociološke ili, pak, političke analize, a da se pri tome ne izuzme socijalno-političko okruženje i stvarnost.

Lingvistiku ne zanima puki politički sadržaj niti analiza političkih stavova i ideja iznesenih u govoru kao ni socijalne posledice i uticaji koje će neki govor imati po društvo, već izbor lingvističkih sredstava, njihova upotreba i način na koji oni pomažu govorniku pri ostvarenju ličnih ili kolektivnih ciljeva određenog političkog subjekta.

Lingvistiku jedino zanima način na koji se gradi poruka, iznose i brane stavovi, upotrebljavaju određeni delovi jezičke strukture sa ciljem menjanja mišljenja, stavova ciljne grupe a u skladu sa ciljevima i potrebama govornika, ili grupe kojoj pripada te centralno mesto u analizi političkog diskursa, sa stanovišta nauke o jeziku, pripada ulozi jezičke strukture u izgradnji političke poruke i u postizanju političkog, manipulativnog, efekta.

Literatura

- Aristotel. (1997). *Retorika 1–3*. Novi Sad: Svetovi.
- Austin, J. L. (1962). *How to do things with words*. London: Oxford University Press.
- Avram, M. (1987). *Umjetnost govora*. Sarajevo: Poslovna zajednica profesionalnih pozorišta Bosne i Hercegovine, Akademija scenskih umjetnosti.
- Beard, A. (2004). *The Language of Politics*. London: Routledge.
- Bernstajn, B. (1979). *Jezik i društvene klase*. Beograd: BIGZ.
- Brozović, D. (1970). *Standardni jezik*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bugarski, R. (2005). *Jezik i kultura*. Beograd: Čigoja štampa.

- Bugarski, R. (1984). *Jezik i lingvistika*. Beograd: Nolit.
- Bugarski, R. (1986). *Jezik u društvu*. Beograd: Prosveta.
- Bugarski, R. (2002). *Nova lica jezika*. Beograd: Čigoja.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity.
- Cameron, D. (2005). *Verbal Hygiene*. London: Routledge.
- Conley, J. M. and O'Barr, W. M. (1998). *Just Words: Law, Language, Power*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Diamond, P. (1995). *Status and Power in Verbal Interaction: A Study of Discourse in a Close-knit Social Network*. Amsterdam: Benjamins.
- Dijk van, T. A. (2004). *Text and Context of Parlametary Debates Cross-Cultural Perspectives on Parliamentary Discourse*. Amsterdam: Benjamins.
- Dijk van, T. A. (1995). *Power and News Media: Political communication in Action*. Cresskill: Hampton Press.
- Dorđević, T. (1988). *Komunikacija i vlast*. Beograd: Mladost.
- Eldman, M. (1977). *Politics as Symbolic Action*. New York: Academic Press.
- Eldman, M. (1977). *Political Language*. New York: Academic Press.
- Eldman, M. (1988). *Constructing the Political Spectacle*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Oxford: Blackwell.
- Fairclough, N. (1992). *Critical Language Awareness*. London: Longman.
- Fairclough, N. (1995). *Critical Linguistics*. London: Longman.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London: Longman.
- Gross, A. (1990). *The Rhetoric of Science*. Chicago: University of Chicago.
- Ivas, I. (1988). *Ideologija u govoru*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Ivanji, I. (1953). *Razgovori o veštini govorništva*. Novi Sad: Bratstvo jedinstvo.
- Pupovac, M. (1990). *Politička komunikacija*. Zagreb: Avgust Cesarec.
- Pupovac, M. (1990). *Politička komunikacija: Prologomena teoriji političke komunikacije*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Pupovac, M. (1986). *Lingvistika i ideologija*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Šipka, M. (2006). *Jezik i politika: sociolingvističke analize*. Beograd: Beogradska knjiga.
- Škiljan, D. (1998). *Javni jezik: pristup lingvistici javne komunikacije*. Beograd: Čigoja štampa.
- Ivić, M. (2007). Informativne uloge presupozicija i implikacija dokumentovane srpskim jezičkim faktima. *Južnoslovenski filolog LXIII*, 1–6.
- Rozina, G. & Karpetjana, I. (2009). *The Use of Language in Political Rethoric: Linguistic Manipulation*. Dostupno na: <http://www.scribd.com/doc/129564514/The-Use-of-Language-in-Political-Rhetoric> <http://www.ifla.org/IV/ifla71/Programme.htm> [10. 12. 2013.].
- Woolard, K. A. and Schieffeln, B. B. (1994). *Language Ideology*. Dostupno na: https://files.nyu.edu/bs4/public/Bambi--Website_Assets/BBS%20PDFs/annurev.an.23LangID.pdf [10. 10. 2013.].

Jelena Vojinović Kostić

LANGUAGE AND MANIPULATION

Summary Manipulation of public communication language is used for achieving some personal or group goals. Language manipulation, therefore ideas, attitudes, emotions, goals, is the basis of any political action from the Ancient Greece and Rome until now. Language manipulation is now refined and less recognizable than it was in earlier periods of history. It is based on weaknesses, emotions, needs, etc. Of those who are the target of manipulation, as well as on the authority or social status of the manipulator. Adequate language manipulation opens the way to power of any kind over a particular person or group. In this paper we will briefly look at the historical roots of manipulation, its significance and some of the best known techniques of language manipulation.

PUTOPIS U VRTLOGU POTROŠAČKOG KONZUMERIZMA: OD NOVINARSKO-PUBLICISTIČKOG ŽANRA DO REKLAMNOG SADRŽAJA

Sažetak: Putopis, žanr koji lepotu svog izraza pronalazi na međi novinarskog i literarnog izraza danas se sve češće prepoznaje kao novinarsko-reklamni hibrid. Premda je na marginama u dnevnoj štampi, svoje mesto u žanrovskom sazvežđu ipak pronalazi onda kada postane dobro eksploatisana žrtva komercijalizacije. Iako je Zakonom o oglašavanju jasno definisana prepoznatljivost oglasne poruke uz zabranu mešanja sa porukama neoglasnog tipa, dnevni listovi u Srbiji se o zakonske regulative često oglašuju. Mešanjem ovog žanra sa reklamnim sadržajima novine vešto manipulišu svojim čitaocima. Predmet ovog istraživanja je manipulativno oglašavanje posredstvom putopisa. Konkretno biće istraživani putopisi kao reklamne poruke oglašivača, a posebna pažnja biće usmerena na poštovanje zakonskih odredbi i obeležavanje reklamnih sadržaja. Istraživanje je bazirano na pet dnevnih listova: *Politka*, *Danas*, *Večernje novosti*, *Blic* i *Kurir*, praćenih u periodu od mesec dana (3. jun – 3. jul 2013. godine).

Cljučne reči: manipulacija, putopis, dnevne novine, reklama, oglašavanje

1. Uvod

Društveno-politička zbivanja u Srbiji poslednjih decenija očekivano su se odrazila i na sadržinu dnevne štampe, smenjajući autentične forme senzacionalnim, tabloidnim i politizovanim sadržajima, sa ciljem umrtvljivanja kritičke misli i izaživanjem sveopšte apatije. „Stoga informacije često bivaju pojednostavljene, iskrivljene, a lični politički, profitni, bezbednosni, bankarski i drugi interesi proglašavaju se za opšte društvene“ (Aracki, Jevtović, 2011: 165). Da bismo bolje razumeli pojave i procese koji se u medijima odvijaju danas i da bismo mogli da govorimo o aktuelnim trendovima, neophodno je odrediti društveni kontekst, odnosno sagledati trenutnu društvenu atmosferu i promene koje su njeni izdanci. Kao zemlja u tranziciji, Srbija je poslednju deceniju morala da posveti reformskim promenama sistema koje nisu zaobišle ni medije. Međutim, komercijalizacija, tabloidizacija, politizacija, netransparentno vlasništvo, mešanje države u upravljanje medijima, neusaglašene zakonske regulative, ogledalo su medijske scene u Srbiji koja u sebi nosi gorak ukus

neuspehliх промена. Политичке, економске и технолошке промене условиле су смањење броја новинара у редакцији с једне, и повећану продукцију садржаја, с друге стране, што указује на то да „транзиција смањује број креативних стваралаца, па као последицу добијамo све већу присутност забаве и популизма“ (Aracki, Jevtović, 2011: 162).

Пишући о историји новинарства, у својој истоименој књизи, Gocini је описује као „историју генерација од којих свака наслеђује претходну а да је притом не уништи, већ се с њом преплиће“ (Gocini, 2001: 407). Он препознаје четири генерације које су обележиле развој штампе, од њеног настанка до данас.

„Прва је била генерација Бенџамина Френклина и Камиле Демулена: славна генерација политичког новинарства и револуција која крајем XVIII века, на две обале Атлантике, лично, својим листовима, учествује у формирању јавног мњења [...] Друга је генерација Емила Џирардена, лорда Нортклифа, Дџозефа Пулицера и Вилијама Рандолфа Херста: генерација комерцијалног новинарства [...] Трећа је генерација Волтера Липмана, Роберта Капе, Боба Вудворда и Карла Бернштајна: генерација одговорног новинарства, обележена сукобом између улоге средства и гаранта права на информисање и логике права на информисање и логике приватног профита све већих и моћнијих мултинационалних медијских олигархија. Крајем XX века појављује се четврта генерација: генерација глобалног новинарства и светске комуникације“ (Gocini, 2001: 407).

Сумирајући наведене генерацијске одлике могло би се закључити да данашња генерација заправо представља скуп свих наведених карактеристика. Борба за политичко новинарство је данас можда више него икада изражена, управо због експанзије комерцијалног новинарства које сputава начело новинарске одговорности. Глобализација, с друге стране, доноси неслућене могућности организовања мултинационалних олигархија, вођених искључиво профитом, у чијим су рукама водећи светски медији. Управо у том контексту требало би разматрати статус новинарске професије и новинарства уопште. Технолошке иновације јесу промениле форму штампаних медија, односно њихов појавни облик, али значајније последице требало би потражити у промени садржине медија који своје читаоце радије третирају као конзументе него као публику.

Уплитанје рекламних елемената у новинарске жанрове и стварање рекламно-новинарских форми питање је које ћемо разматрати у овом раду. „Прикривени оглас корисник (медијски насловник) прочита (послуша, погледа), као да се ради о новинарском садржају. Према садржају не успоставља већ унапријед ону дистанцу која је важна код прихватања огласног садржаја, него заузима стајалиште да садржају може веровати“ (Milosavljević, 2005: 64). Наиме, када читајући путопис добијете и отворену понуду неке туристичке агенције, или схватите да класичног путописа нема на страницима самих новина већ искључиво у огласним додацима, постаје јасно да је путопис пре добро експлоатисана жртва комерцијализације него жанр какав је излазио из Андрићевог пера.

2. Путопис као новинарско-publicistički жанр

Својом структуром најсложенији, резервисани за новинаре са искуством и srcem у оловци, сигурно најкреативнији, beletristički жанрови одувек су имали посебно место

u novinarskoj profesiji. Specifičnim stilom, kompozicijom i načinom pripovedanja, već na prvi pogled drugačiji od ostalih žanrova, predstavljaju svedočanstvo i dokument o vremenu, mestima, ljudima, koje su u svojim redovima ovekovečili. Lepršavim rečenicama koje su autentični izraz autora, ne izmiču objektivnosti, a ipak u sebi sadrže notu subjektivnosti, sadrže nit koja ih povezuje sa literarnim izrazom. Na pola puta od novinarstva ka književnosti nalazimo i putopis, žanr koji odiše umetničkim doživljajem, dok nosi informaciju o nekim udaljenim predelima, ljudima, kulturama.

Ljudi su oduvek čeznuli za spoznavanjem udaljenih predela, a isto tako su oduvek imali potrebu i da iskustvo doživljenog prenesu na papir i ispričaju priču o neobičnostima koje su na putu doživeli. Njihovi zapisi ostali su kao trag u vremenu, zapis o kulturi koja nikada neće biti zaboravljena. O tome svedoče brojni putopisi trgovaca, slučajnih putnika, avanturista, koji su prenosili glasove o krajolicima, običajima, ljudima koje su tokom svojih putešestvija sretali.

Dobar putopis vodi čitaoca na destinaciju na kojoj nije nikada bio, upoznaje ga sa predelima koje možda nikada neće neposredno videti, ali će osećati kao da je spoznao samu dušu opisanog mesta. „Putopis je način da se neposredna stvarnost ulepša, odnosno 'začini' – ako nikako drugačije, onda tako što se beži od nje. Estetika se uspostavlja kao privilegovani nosilac metafizičke istine i kao zamena za manjkavosti datog trenutka i mesta (vremena-prostora putovanja)“ (Gvozden, 2012: 254). Životić putopis prepoznaje kao „slobodno, umetničko transponovanje doživljenog, protkano piščevim osvrtima na savremena i prošla zbivanja ili stručan opis viđenih događaja i pojava i sl.“ (Životić, 1993: 145).

Analizirajući ovu formu novinarsko-književnog izražavanja, Slavković posebno ističe konstataciju da u putopisu „autor paralelno prikazuje i predmete oko sebe ali i samog sebe“, a kao jednu od bitnih karakteristika svih putopisa, bez obzira na vrstu, ističe da „oni imaju jednu celinu i to i u geografskom, avanturističkom ili misaonom pogledu – događaj i misao moraju, pri tom, da budu u direktnoj vezi sa podnebljem kroz koje autor prolazi“ (Slavković, 1981: 305).

Na tom raskršću novinarskog i literarnog izraza mnogo je autora ostavilo deo sebe; sa ciljem da dotaknu tuđa, pisali su svojim srcem. Iako danas tek ponegde vidimo taj čudnovati spoj, vraćanjem u zlatno doba literarnog žurnalizma, možemo se, bar na kratko, osetiti delom nekog minulog vremena. Zapisani pre jednog ili dva veka, redovi novinara književnika ne gube na aktuelnosti, štaviše, kako vreme protiče njihova ostavština dobija na vrednosti. Mnogo je mladih ljudi ušlo u „novinarske vode“ sa željom da pišu ove popularne žanrove, ali je isto tako bilo i mnogo onih koji su, iako im novinarstvo nije primarna profesija, svoju najveću slavu doživeli pišući putopise, reportaže, crtice, feljtone. „Pisacnovinar ili novinar-pisac? Teško je precizno definisati, još teže i najfinijim skalpelom razgraničiti one talentovane sijamske blizance koji su novinarskoj profesiji donosili prestiž, uvažavanje i nezaborav, a literaturi toliko priželjkivanu tiražnost“ (Todorović, 2011: 24). Osvrt na istoriju novinarstva u Srbiji daje nam uvid u mnogobrojne pisce koji su svoju profesiju utemeljili pišući za novine. Među najčešće pominjanim autorima koji su dali ogroman doprinos našem novinarstvu, su: Dimitrije Davidović, Ljubomir Nenadović, Jovan Jovanović Zmaj, Vasa Pelagić, Laza

Kostić, Petar Kočić, Jovan Dučić, Dobrica Ćosić, Branko Ćopić, Milovan Đilas i mnogi drugi. Svi pomenuti autori, ali i mnogi drugi koji u ovim redovima nisu pobrojani, ostavili su neizbrisiv trag u novinarstvu. Takođe, „poznato je da su iza Miloša Crnjanskog i Stanislava Vinavera ostali tomovi putopisnih reportaža, a u periodici su se često oglašavali i Rastko Petrović, Rade Drainac i Stanislav Krakov. Putopise ili putopisne reportaže pisali su bezmalo svi akteri na književnoj sceni, od Jovana Dučića, Marka Cara, preko Isidore Sekulić i Jelene Dimitrijević, do Marka Ristića, Živka Milićevića ili Dragiše Vasića“ (Gvozden, 2012: 250). Sva ova imena ostavila su za sobom dela vrhunske dokumentarne, ali i umetničke sadržine, a mnoga od njih s pravom mogu nositi epitet neprocenjive kulturne baštine.

Međutim, vođeni logikom tržišnog kapitalizma štampani mediji danas autentične beletrističke žanrove često zamenjuju profitabilnim sadržajima ili ih vešto koriste u reklamne svrhe. Stoga ne iznenađuje činjenica da su u potrošačkom društvu novine postale tesne za tekstove koji ljudskom pričom razotkrivaju dostignuća i probleme običnog čoveka (reportaže) rasplamsavajući žarište društvenih problema, ali i za one koji svojom sadržinom informišu, edukuju, pričajući o istoriji, geografiji, znamenitostima, hrane duhovnost i razum (feljtoni, putopisi).

3. Manipulativna funkcija prikriivenog oglašavanja

„Prikriiveno oglašavanje u informativnim medijskim sadržajima označava svaki promotivni oglas, znak i informaciju koji se prikazuju kao novinarski prilog ili tekst ili kao dio novinarskog teksta odnosno priloga. To je vrsta promidžbe u kojoj izvor poruke nije označen, već prikriiven. Sama poruka je 'maskirana' u obliku novinarskog priloga utiskanom ili elektroničkom mediju i vizualno se od drugih novinarskih sadržaja ni po čemu ne razlikuje“ (Haramija, 2011: 393).

Zakonom o oglašavanju¹, kojim se definiše načelo slobode oglašavanja, istinitosti, potpunosti i određenosti oglasne poruke, a koji je usvojen 2005, u članu 5. o načelu prepoznatljivosti oglasne poruke predviđeno je da oglasne poruke moraju biti jasno naznačene kao takve, bez mogućnosti mešanja sa porukama koje nisu oglasnog tipa. Stoga, mešanje novinarskih žanrova sa reklamnim sadržajima, bez ikakve naznake da je reč o oglašavanju, premda je to zakonski regulisano, nije ništa drugo do vešta manipulacija. Prikriiveno oglašavanje za razliku od društveno odgovornog „ima veći kredibilitet jer se koristi novinarskim tekstom za promociju nekog proizvoda ili vrijednosti, a može se očekivati kako takav način predstavljanja ima jači utjecaj na čitatelje od jednoga običnog oglasa. To je ujedno i prvi stupanj manipulacije kad se neka poruka pakira u novinarski tekst“ (Jurišić i dr., 2007: 123).

Takođe, Minhenska deklaracija o pravima i obavezama novinara Evropske zajednice usvojena u Minhenu 1971, kao jednu od dužnosti novinara navodi da nikada ne meša profesiju novinara s profesijom prodavca oglasa ili propagandiste i da odbija sve direktne ili indirektno naloge oglašivača. Međutim, dominantna praksa jeste ne-

¹ Dostupan na: <http://mtt.gov.rs/dokumenti-2/zakoni/> (posećeno 15.11.2013)

poštovanje zakonskih odredbi kada je reč o oglašavanju: nejasno označeni ili potpuno neobeleženi kao oglasna poruka, ali potpisani, putopisi predstavljaju hibrid novinske i oglasne poruke. „Jedan od klasičnih primjera je kad u novinama čitate putopis s nekog putovanja, a kad dođete do kraja teksta i počnete razmišljati o tome kako je vrijeme da negdje otputujete, u zadnjoj rečenici teksta pronađete telefon i adresu tvrtke koja se bavi organizacijom putovanja. Slučajno?“ (Jurišić i dr., 2007: 120). Takve putopise bismo mogli nazvati „novinarsko – publicističko – reklamnim“ žanrom.

4. Putopis kao reklamni sadržaj – analiza dnevnih novina *Danas, Politika, Večernje novosti, Blic i Kurir*

U istraživanje se krenulo sa tezom da putopis gubi svoje osnovne karakteristike, prestajući da bude klasični novinski žanr i sve više poprima reklamne elemente. „Ima novinarski naslov, često je potpisan, ima strukturu hijerarhije važnosti poput novinarskog priloga, za razliku od oglasa u njemu nema znake tvrtke, slogan, itd.“ (Haramija, 2011: 395). Shvaćen na taj način ovaj žanr je u funkciji reklamiranja određenih destinacija, uglavnom onih egzotičnih; pojavljuje se mahom u dodacima koji su reklamnog karaktera, na stranicama koje donose podatke o turističkim organizacijama, a ponekad i u samom tekstu „poziva na putovanje“, jer je „šteta ne posetiti pomenutu destinaciju“. Razlog tome je to što su zaposleni u štampi pronašli odličan način za eksploataciju putopisa u komercijalne svrhe, odnosno u cilju zadovoljenja jednih od oglašivača – turističkih agencija. Uzevši u obzir sve karakteristike takvih putopisa jedino ispravno je uvrstiti ih u deo reklamne propagande.

Komparativnom analizom sadržaja pet dnevnih novina: *Politika, Danas, Večernje novosti, Blic* i *Kurir*, u periodu od 3. juna do 3. jula 2013. godine (ukupno 151 primerak), nastojalo se utvrditi da li se putopis pretežno javlja kao reklamni sadržaj i da li je kao takav označen u skladu sa zakonom. Ovi dnevni listovi odabrani su, pre svega, zbog razlike u kvalitetu sadržaja koje nude, zbog čitanosti, a samim tim i najvećeg uticaja na novinsku publiku u Srbiji.

Ukoliko samo predočimo podatak da je u periodu analize u svih pet novina marikirano pedeset i tri putopisa, možda bi naglom reakcijom na tu činjenicu mogli zaključiti da to i nije zanemarljiv broj. Međutim, detaljnijom analizom svakog od tih putopisa dobijamo uvid u znatno drugačiju realnost. Naime, za samo tri putopisa možemo sa sigurnošću tvrditi da su autentičan izraz potpisanog autora i u svakom smislu reči novinarsko-publicistički žanr. Jedan takav putopis objavljen je u *Politici*, jedan u *Večernjim novostima*, dok je jedan svoje mesto pronašao na stranicama *Blic magazina* (dodatak *Blica*). Iz toga proizilazi zaključak da je čak pedeset putopisa bilo u funkciji reklamiranja neke egzotične destinacije, pri čemu su, često i neskriveno, tik uz tekst objavljujane reklame pojedinih turističkih agencija. Ono što više zabrinjava jeste podatak da je od tih pedeset putopisa koji su bili u formi reklame, samo jedan označen kao reklamni dodatak (*Zemlja istorije, kulture i prirode* objavljen 20. juna u novinama *Danas*) sa naznakom „turizam“ u zaglavlju, i nepotpisan. Svi ostali putopisi, ukoliko

ih tako možemo nazvati, objavljeni su bez poštovanja Zakona o oglašavanju, sa nejasnom naznakom ili potpuno neoznačeni kao deo turističke ponude.

4.1. Danas

Specifikum dnevnog lista *Danas*, a kada je o reportažama (putopisnim) i putopisima reč, jeste to što se na poslednjoj stranici u svakom broju objavljuju putopisi i putopisne reportaže čitalaca. Naime, takva praksa mogla bi se nazvati nagradnom igrom, ali i nesumnjivom reklamom, s obzirom na to da turistička agencija „Kon Tiki Travel“ svakog meseca nagrađuje najboljeg autora putovanjem.

Međutim, ukoliko zanemarimo činjenicu da je većina čitalaca pisala svoje tekstove sa željom da osvoji nagradno putovanje, i činjenicu da iza svega toga stoji reklama turističke agencije, većina tekstova može se posmatrati kroz prizmu putopisa ili putopisnih reportaža, nesumnjivo odlično napisanih. Upravo zbog toga smo prilikom analize uzeli u obzir i putopise sa poslednje strane. U jednom od njih: *Na putu do nedostižnog* (slika 1), objavljenom 1. jula, autor Branko Žderić piše:

Krećemo se nekadašnjim ulicama Vavilona. Dok misao zalazi u zamračeni lavirint vavilonske prošlosti, baklja želje za spoznajom osvetljava joj put. Na početku, i to već 4.000 godina, stoji moćna figura Hamurabija koji u rukama drži prvi pisani zakonik u istoriji. Smenjuju se, zatim, periodi ubrzanog razvoja i strane vladavine; grad je rušen skoro do temelja i ponovo podizan, ostajući, međutim, simbol napretka zemlje između dvaju veka.

Putopis *Starac i sipac* (objavljen 27. juna) Esad Kučević započinje na sledeći način:

Žabren. Selo na peštarskom krovu. Usred samara, od kamenjara. Na vetrovitom tromedi Sjenice, Tutina i Novog Pazara. Tamo gde vekovima i decenijama odzvanja vreme. Mimo vremena. Prohujalo i omeđeno. Gluvim šumama u kojima se za čas posla, zgusne mrak, da zaledi mesečinu.

Slika 1. Putopis čitaoca *Na putu do nedostižnog*

Odlomke iz dva odabrana putopisa predstavili smo u radu kako bismo približili naše dvoumljenje kada je reč o hipotezi koja se tiče putopisa kao reklame. Sa jedne strane, svaki od putopisa i putopisnih reportaža koji su delo čitalaca, nesumnjivo u sebi nosi sve elemente pomenutih žanrova i ogledalo su talenta njihovih autora. Međutim, ono što se kosi sa načelom o putopisu kao takvom jeste cilj sa kojim su

napisani, a potom kao takvi i objavljeni. Upravo zbog toga što su ovi tekstovi objavljeni kao deo nagradne igre, ali i zbog neskrivene reklame koja stoji tik uz naslov putopisa i putopisnih reportaža, bilo bi neozbiljno analizirati ih mimo tog konteksta kao celine. Dakle, bar jednim svojim delom, u ovom slučaju ne samom sadržinom, ali svakako ciljem i funkcijom, ove putopise moramo posmatrati kao deo šire reklamne propagande pomenute turističke agencije.

Pored putopisa objavljenih na poslednjoj stranici, markiran je još jedan putopis u sklopu dodatka *Bussines Dialogue*. Putopis *Zemlja istorije, kulture i prirode* objavljen (20. juna) bez potpisa autora, sa naznakom „turizam“ u zaglavlju, ujedno je i jedini markirani putopis koji je propisno označen kao reklamni sadržaj, u skladu sa načelima dužnosti Minhenske deklaracije i uz poštovanje Zakona o oglašavanju, člana 5. Shodno tome da je pomenuti putopis označen kao oglas turističke agencije, svakako se ne može uvrstiti u putopis kao klasični novinski žanr, već će se pre posmatrati kao deo turističke ponude; pa opet, ovog puta bez premissljanja, ovaj putopis ćemo uvrstiti u reklamni dodatak.

S obzirom na predočene rezultate naše analize, bez pogovora je potvrđeno da putopis sve više poprima odlike reklamnog sadržaja. Egzistirajući na marginama čak i ozbiljne štampe, putopis svoje mesto nalazi u reklamnim dodacima, stranicama rezervisanim za putovanje, turizam i oglasni prostor turističkih agencija.

4.2. Politika

U periodu analize u *Politici* je markirano šesnaest putopisa, od toga samo jedan na stranicama samog lista: *Šarm Evrope u Americi* (17. jun, str. 2), koji je specijalno za ovaj list napisao B. Seničić. Samo bi se za pomenuti putopis moglo sa sigurnošću tvrditi da nije podlegao komercijalizaciji i da nije napisan sa namerom da Montreal „izreklamira“. Štaviše, tekst je autentičan sa jakim pečatom autora. Donoseći osnovne podatke o gradu, autor u prvom licu opisuje svoje putovanje:

U američki Pariz, kako popularno zovu Montreal, krenuli smo prvim vozom rano ujutru. Čekalo nas je pet sati vožnje do 550 kilometara dalekog Montreala, u najvećoj kanadskoj provinciji Kvebek (velika kao skoro tri Francuske) [...] Grad se polako spušta od brda Mon rojal ka luci i to mu daje poseban šarm. Sa Mon rojala po lepom vremenu se pruža nezaboravan pogled na širu okolinu i ušće reke Otave u Sent Lorenc (slika 2).

Slika 2. Putopis *Šarm Evrope u Americi*

Već u uvodu autor nam daje na znanje da će putopis pratiti putovanje kroz „američki Pariz“. Dalje u tekstu nižu se opisi predela koje autor vidi, uvek dopunjeni nekim geografskim ili istorijskim podacima, koji šire informišu. Međutim, Seničić to ne čini šturo, ređajući godine i imena reka, institucija, već ih tek usput pomene, ne dozvoljavajući da pukim informacijama sputa lepotu svog izraza. Sam kraj autor senči ličnim utiscima, nagoveštavajući odlazak iz Montreala:

Posle dva dana, prepuni utisaka o jednoj drugoj Kanadi na frankofoni način, krenuli smo vozom ka zahuktalom Torontu. Utonuo u svetla prvog sumraka, Montreal nas je očarao evropskim šarmom u Americi.

Ostali markirani putopisi našli su se na stranicama raznih *Politikinih* oglasnih dodataka. Premda neki od putopisa na ovim stranicama na prvi pogled zaista deluju kao čisto novinska beletristička forma koja bez skrivenih namera govori o lepoti pojedinih predela, ono što razuverava jesu, pre svega, reklamni prostori na tim istim stranicama posvećeni turističkim agencijama. Stoga ni za jedan od tih putopisa ne možemo sa sigurnošću tvrditi da su autentičan doživljaj autora potpisanog ispod teksta.

Od šesnaest markiranih putopisa u *Politici* samo jedan našao se na stranicama samog dnevnog lista, a ne u oglasnim dodacima poput *Putovanja* ili *Magazina*, što nedvosmisleno potvrđuje tezu o putopisu kao pretežno reklamnoj novinskoj formi; posmatrano u širem kontekstu pokazuje da i ozbiljni dnevni listovi posreću pred naletom komercijalizacije.

4.3. Večernje novosti

Tokom analize u ovom dnevnom listu markirano je deset putopisa, od kojih samo jedan na stranicama samog dnevnog lista, dok se čak devet našlo u dodatku *Turist*, koji izlazi četvrtkom.

Putopis *Čuvar srpske istorije*, autora S. Popovića, (objavljen 10. juna na 15. stranici) vodi nas do Šapca:

Namernika će Šabac dočekati savršeno „okupan i upeglan“, upravo onako kako su nekad gradovi dočekivali posetu 'najvećeg sina naroda i narodnosti'... Ali, ovde to nije vanredna pojava već način života. U prelepoj pešačkoj zoni, ne kraćoj od beogradske Knez Mihailove, nižu se otmena zdanja negdašnjih abadžija, apotekara, lekara, mesara.

Tako autor započinje priču o „čuvaru srpske istorije“, nižući nadalje opise grada dok nas vodi kroz šabačke ulice. To je ujedno i jedini putopis objavljen u *Novostima* u periodu analize, za koji sa sigurnošću možemo tvrditi da nije reklamnog karaktera. Ostali putopisi su nesumnjivo deo reklamne propagande turističkih agencija, premda nisu kao takvi naznačeni, stranice na kojima su objavljeni (oglasni dodatak *Turist*) dovoljno govore u prilog tome. Kao i u slučaju prethodna dva dnevna lista, dominantna praksa je nepoštovanje zakonskih odredbi kada je reč o oglašavanju: nejasno označeni ili potpuno neobeleženi kao oglasna poruka, ali potpisani, predstavljaju hibrid novinske i oglasne poruke koji snagu manipulacije crpi upravo iz nejasno definisane funkcije takvih novinskih formi.

4.4. *Blic*

U *Blicu* je markirano osam putopisa od kojih nijedan nije pronašao svoje mesto na stranicama samog dnevnog lista, već je sedam objavljeno u dodatku *Turizam* koji izlazi utorkom, a jedan u dodatku *Blic magazin* koji izlazi nedeljom.

Taj podatak nam dovoljno govori o posrtanju ovog žanra pred naletom komercijalizacije, kao i o njegovoj sadržini koja se, objavljena na tim stranicama, nikako ne može posmatrati van konteksta reklame, premda je, kao što je slučaj i sa prethodno analiziranim novinama, Zakon o oglašavanju ostao uglavnom neprimenjen. Primera radi, putopis *Magično ogledalo tri kontinenta* (objavljen 4. juna u dodatku *Turizam*, str. 3) propisno potpisan od autora, na prvi pogled ne nagoveštava svoju reklamnu funkciju:

Usidrio se na beskraju tirkiznog Mediterana između tri kontinenta da bi od svakog poprimio ponešto: kosmopolitski duh Evrope, smiren azijski način života protkan tradicijom, afrički vruć vetar i mnoštvo palmi... Krit – jednako drevan koliko i savremen, toliko privržen tradiciji i jednako toliko okrenut budućnosti, tako privlačan i ekscentričan, užurban i tako prostodušan.

Međutim, posmatrana u širem kontekstu, uloga srdačnog opisa Krita dobija sasvim drugu dimenziju. Ukoliko ostavimo po strani to što već sam dodatak (*Turizam*) ukazuje na reklamnu funkciju tekstova objavljenih na tim stranicama i u obzir uzmemo samo stranicu na kojoj je tekst objavljen, prvo što uočavamo jeste nadnaslov *Leto na Kritu sa Kon Tiki Travelom*. Dalje, druga polovina stranice u celosti je posvećena reklamni pomenute turističke agencije, sa istaknutim destinacijama i cenama letovanja. Stoga, iako sama sadržina teksta ne poziva na letovanje, niti pominje ime agencije, sasvim je jasno koja je uloga putopisa objavljenog na pomenutoj stranici.

Kada smo na primeru pokazali da nijedan od sedam putopisa u *Turizmu* ne možemo posmatrati van reklamnog konteksta, osvrnućemo se i na putopis objavljen u *Blic magazinu*.

Ljupki spoj suprotnosti (objavljen 16. juna u *Blic magazinu*, str. 16) možemo posmatrati kao putopis bez reklamnih elemenata u sebi. Sam tekst označen je kao putopis u gornjem desnom uglu, sa potpisom autorke (Bojana Anđelić), dok je u nadnaslovu istaknuto da je reporter *Blica* bio u mestu o kome piše (*Blic magazin u Atini – specifična veza istoka i zapada*), što svedoči o autentičnosti. I zaista, nigde u samom tekstu, niti na stranicama na kojima je putopis objavljen nisu istaknute reklame turističkih agencija, niti se putopisom poziva na obilazak Atine. Stoga bi se moglo zaključiti da je njegova jedina funkcija da prikaže „kolevku evropske civilizacije“ iz ugla autorke i to na način na koji je ona neposredno doživela.

Sa markiranih sedam putopisa, od čega je samo jedan oslobođen reklamnih stega, zloupotreba žanra u cilju oglašavanja je, kao i u prethodnim analiziranim novinama, više nego očigledna, što samo potvrđuje našu tezu o promeni funkcije putopisa, koji iz klasičnog novinarsko-publicističkog žanra prelazi u hibrid sa očiglednim elementima reklame.

4.5. *Kurir*

U periodu analize osam putopisa našlo se na stranicama *Kurira*, a nijedan od njih nije klasični novinarsko-publicistički žanr, već je pre hibrid koji bismo mogli nazvati „novinarsko-publicistički-reklamni“ žanr. Putopisi u *Kuriru* mogli su se naći tek svakog četvrtka, kada i izlazi dodatak *Stil putovanja*. Na stranicama u pomenutom dodatku, markirano je svih osam putopisa, koji iako potpisani i iako svojim sadržajem na prvo čitanje ne odaju svoju skrivenu funkciju, širi pogled na stranicu nudi nam imena agencija i njihove ponude koje nas vode do destinacija opisanih u putopisu. Ipak sam putopis nije označen kao oglasna poruka, a u skladu sa zakonskim odredbama o oglašavanju. Uzevši u obzir sve karakteristike naznačenih putopisa jedino ispravno je uvrstiti ih u deo reklamne propagande, a time i zvanično potvrđujemo hipotezu o novoj funkciji ovog žanra, ali i nepoštovanje zakonskih odredbi o označavanju oglasnih sadržaja.

Premda je *Kurir* jedan od vodećih predstavnika „žutog novinarstva“ u Srbiji, podaci dobijeni analizom sadržine putopisa objavljenih u njemu nisu iznenađujući. Kao dnevni list koji u treći za profitom na svojim stranama svakodnevno objavljuje senzacionalističke i populističke tekstove, ne čudi što zanemaruje etičke (i zakonske) norme, a samim tim i društveno odgovorno oglašavanje zamenjuje prikrivenim oglašavanjem, manipulišući željama i potrebama svojih čitalaca.

5. Zaključak

Vođeni kriterijumima potrošačkog konzumerizma većina štampanih medija u Srbiji etičke standarde podređuje komercijalnim zahtevima. „Masmedijsko tržište u Srbiji i posle decenije 'demokratskih promena' ne postoji, jer nema čvrstih pravila po kojima se posluje [...] pri čemu se etički standardi povlače pred naletima profitom zaraženih medijskih menadžera. Krajnji gubitnik je publika koja zaslepljena sjajem, brzinom i slikovitošću sve teže razlikuje istinu od laži!“ (Aracki, Jevtović, 2011: 174). U vremenu nedoslednog sprovođenja zakonske regulative u medijima i pod pritiskom nezavidne ekonomske pozicije, štampani mediji ne libe se da manipulišu svojim čitaocima prioritet daju oglašivačima, koristeći se pritom manje očiglednom vrstom manipulacije – prikrivenim oglašavanjem. „Prikriveno oglašavanje nije klasičan oblik manipulacije koji se može lako prepoznati. Građani koji ne promatraju medije dovoljno kritično vrlo je lako obmanuti. Kako oni svoja stajališta često stvaraju upravo temeljem novinarskih priloga, a ne mogu razlikovati vjerodostojan novinarski tekst od neke primitivne objave, lako postaju žrtve obmane“ (Haramija, 2011: 408). Kada se nepoštovanje zakonskih propisa i neprofesionalnost zaposlenih u medijima udruže sa niskim stepenom medijske pismenosti u Srbiji, a sve to pod okriljem potrošačkog konzumerizma, stvaraju se povoljni uslovi za nesmetano manipulisanje čitalačkom publikom, u cilju ostvarenja ekonomskih interesa.

Ono što ne bi trebalo da izgubimo iz vida jeste da su mediji preduzeća, ma koliko to prkosilo idealima. Zaposleni u medijima, posmatrano iz ugla ekonomije, jesu

radnici koji svoj posao obavljaju da bi za isti bili plaćeni. Ničeg pogrešnog u tome nema, jer mediji nisu neprofitne organizacije. Međutim, čak i kada ih posmatramo u tom kontekstu, mediji ne bi smeli da podležu pritiscima, kako političkim, tako ni ekonomskim. Onda govorimo o čuvenoj i retko dostižnoj ekonomskoj nezavisnosti medija. Takvi mediji ne bi smeli da pokleknu pred pritiskom oglašivača, čak iako se to odrazi na njihovu saradnju, jer u jednoj zdravoj ekonomiji uvek postoje i drugi oglašivači koji će popuniti oglasni prostor.

Uprkos etičkom kodeksu i zakonskoj regulativi koja se odnosi na oglašavanje, većina medija ipak neretko priušti sebi da unapred utvrđene propise vešto zaobiđe. Kako Jovanović piše: „novine dobijaju karakter preduzeća u kojima se prostor za oglase prodaje kao roba“ (Jovanović, 2012: 44). S druge strane ta dominantna praksa svakako ide na ruku štampanim medijima koji u stegama komercijalizacije na račun reklamnih tekstova profitiraju, dok trivijalnim pričama drže javno mnjenje podalje od gorućih problema, „u toj situaciji čitatelju ili gledatelju medija postaje teško razlikovati promižbenu poruku od vijesti koja je od životne važnosti“ (Haramija, 2011: 408). U takvoj medijskoj atmosferi, smena putopisa njegovim reklamnim pandanom je izvesna, s aspekta medija poželjna, iz ugla marketinga isplativa, ali sa stanovišta društvene odgovornosti i legalnosti vredna osude i sankcija.

Literatura

- Gocini, Đ. (2001). *Istorija novinarstva*. Beograd: Clio.
- Gvozden, V. (2012). Putopisne reportaže Ive Andrića. ur. Suvajdžić i Bojović. *Ivo Andrić u srpskoj i evropskoj književnosti*, 2/41, Beograd: Čigoja štampa, 249–256.
- Haramija, P. (2011). Prikriveno oglašavanje u Republici Hrvatskoj – fenomen i etičke implikacije. *Obnovljeni život*, 3, vol. 66, 389–409.
- Jevtović, Z. i Aracki, Z. (2011). Medijski uticaji, političke elite i društvena moć u Srbiji na početku 21. veka. *Kultura polisa*, 15, godina VIII, 159–176.
- Jovanović, Z. (2012). *U vrtovima dodira: primalna komunikacija*. Beograd: Čigoja.
- Jurišić, J. i dr. (2007). Manipulacija čitateljima – prikriveno oglašavanje u hrvatskim novinama. *Politička misao*, 1, vol. 44, 117–135.
- Milosavljević, M. (2005). Neodgovorno oglašavanje: primjer Slovenskog medijskog prostora. *Medijska istraživanja*, vol. 11, br. 1, 55–76.
- Slavković, D. (1981). *Biti novinar*. Beograd: Radnička štampa.
- Todorović, N. (2011). Literarni žurnalizam. *Kultura*, 132, 24–38.
- Životić, R. (1993). *Novinarski žanrovi*. Beograd: Institut za novinarstvo.

Marta S. Mitrović, Ivana R. Milovanović

**TRAVELOGUE IN THE WHIRLPOOL
OF CONSUMERISM: FROM A
JOURNALISTIC AND PUBLICIST GENRE
TO THE ADVERTISING CONTENT**

Summary: Travelogue, a genre which finds the beauty of its expression on the crossroads of the journalistic and literary expression, has been frequently recognized nowadays as a journalistic and advertising hybrid. Although it is on the margins in the daily newspapers, it somehow finds its place in the genre constellation when it becomes a well-exploited victim of commercialization. Despite the fact that the Advertising Law clearly defines the recognizability of advertisements together with the prohibition to mix them with other types of texts, daily newspapers in Serbia often neglect the law and what it prescribes. By mixing this genre with advertisements without indicating that they are tourist agency advertisements, the newspapers skillfully manipulate their readers. This research deals with manipulative advertising by using travelogues. To be more specific, travelogues will be analyzed as advertisements of advertisers, and special attention will be directed toward following the legal regulations and marking the advertisements. The research is based on five daily newspapers: *Politika*, *Danas*, *Vječernje novosti*, *Blic* and *Kurir* which were followed for one month (June 3 – July 3, 2013). It is assumed that, in most cases, the analyzed daily newspapers do not mark the travelogues which are a part of the advertising propaganda of travel agencies, and by doing so, they manipulate their readers.

МАНИПУЛАЦИЈА У ОНЛАЈН МЕДИЈИМА БиХ

Сажетак: Широка распрострањеност, практичност, једноставност, могућност избора и прије свега ниска цијена само су неке од предности онлајн медија које привлаче све већи број реципијента који се информишу преко интернет платформе. Али поред предности онлајн медији имају и недостатке. Информације се често пласирају анонимно, врло брзо и лако се шире, тешко се контролишу и демантују што омогућава и олакшава манипулацију. Да ли и у којем броју онлајн медији у БиХ пласирају манипулативне садржаје, колико поштују правне и етичке кодексе при извјештавању и да ли су и колико ефикасна регулаторна тијела и законска регулатива онлајн медија у БиХ? У овом раду бавићемо се управо тим.

Кључне ријечи: манипулација, интернет, онлајн медији, етика, законска регулатива

1. Уводна разматрања

Нови медији нису могући без интернета. Ово потврђује и чињеница да ни једна озбиљна новинска, радио или телевизијска кућа није пропустила да оснује властиту веб страницу. Поред веб издања традиционалних медија ту су и медији који се остварују само путем интернета – портали, блогови, друштвене мреже итд.

Поред свих предности и позитивних страна интернет има и недостатке. С обзиром на његову широку распрострањеност и глобални досег, манипулација у онлајн медијима је доста лакша. Данас скоро сваки корисник интернета може креирати и пласирати (лажну) информацију, изрећи сопствени став о неком догађају, личности или појави, преусмјерити пажњу с важних на неважне ствари и сл. Поред тога контроле и цензуре на интернету скоро и да нема. Иако постоје етички кодекси за интернет новинарство веома је тешко одредити санкције, односно систем кажњавања за оне који их прекрше.

У Босни и Херцеговини (БиХ), као и у осталим земљама у региону, интернет новинарство још увијек није на нивоу као у развијеним земљама. Ипак, та тенденција је у порасту, јер се сваким даном све више људи, поготово младих, укључује онлајн. Повећањем броја корисника интернета повећава се и број медија, али и простор за манипулацију. Узмемо ли у обзир да је БиХ земља са

специфичним националним саставом и државним уређењем, да је друштво у њој стално укључено у процесе етничких, политичких и других подјела, раскола и неслагања, можемо констатовати да су у једној таквој ситуацији медији углавном наклоњени неке и да су склони манипулацији.

Иако се манипулација углавном одвија преко средстава масовног комуникарања, у овом раду ћемо покушати објаснити медијску манипулацију, њену заступљеност у онлајн медијима, те представити неке од метода медијске манипулације. Покушаћемо доћи до одговора колико онлајн медији у БиХ пласирају манипулативне садржаје, да ли поштују правну регулативу и етичке кодексе? Одговор на ова питања покушаћемо добити кроз квалитативну анализу садржаја одабраних онлајн медија у БиХ. Анализираћемо како су онлајн медији извјештавали о повратку Момчила Крајишника из Хага и о организовању дочека у Палама поводом његовог доласка.

2. Појмовно одређење манипулације

Манипулисање је старо колико и људска цивилизација. Људи су манипулисали једни другима и били манипулисани од свог настанка. Међутим, сам појам манипулације, односно онако како се он данас тумачи почиње с 20. вијеком.

Сама ријеч вуче коријен из латинског језика и кованица је од двије ријечи: *manus* – рука + *pulare* – угладити, глачати, додиривати, пипати. У почетку појам манипулације односио се на обраду неког предмета помоћу вјештог коришћења руку.

Данас појам манипулације обично има пежоративно значење и у већини случајева означава односе међу људима који врше утицај једни на друге да би остварили неки лични циљ или групни интерес. „Манипулација је проницљиво, вјешто и спретно (данас би рекли стручно) руковање или управљање стварима и/или људима да би се остварио неки жељени циљ“ (Шушњић, 1999: 35).

Међутим, манипулација има најбољи ефекат кад жртве овог чина нису свијесне да су изманипулисане, то јесте када су саме убијеђене у оно што им манипулатор представља. Тако, Емил Влајки истиче да је манипулација „превара која се изводи тако да жртве тога нису свјесне, јер им се аргументација манипулатора чини логичном, тако да суштински гледано, оне (несвјесно) учествују у варању себе“ (Влајки, 2007: 275). И Филип Бретон такође наглашава да се „манипулацијом заиста тежи стварању слике стварности која изгледа као да јесте стварност“ (Бретон, 2000: 19).

Ипак најобухватнију дефиницију манипулације дао је Ђуро Шушњић у својој књизи *Рибари људских душа*. Он каже да се „манипулација може одредити као смишљен, систематски и контролисан поступак или скуп поступака помоћу којих манипулатор, користећи симболичка средства, у за њега погодним психосоцијалним условима, одашиље у масу, преко средстава комуникације,

одређене поруке, с намјером да утиче на увјерења, ставове и понашање великог броја људи, тако да би се они у стварима о којима не постоји општа сагласност, а за које су животно заинтересовани, усмјерили према убјеђењу, ставовима и вриједностима, манипулатора, а да тога нису ни свјесни“ (Шушњић, 1999: 42).

Кад говоримо манипулацији свакако не можемо заобићи америчког лингвисту и научника Ноама Чомског. Он у својој књизи *Тиха оружја за тихи рат* издаваја десет стратегија манипулације људима.¹

1. **Преусмјеравање пажње.** Пажњу јавности преусмјеравати са важних проблема на неважне. Презапослити јавност поплавом небитних информација, да људи не би размишљали и стекли основна сазнања у разумијевању свијета.
2. **Стварање проблема.** Ова метода се назива и „проблем-реаговање-рјешење“. Треба створити проблем, да би дио јавности реаговао на њега. На примјер: изазвати и преносити насиље са намјером да јавност лакше прихвати ограничавање слободе, економску кризу или да би се оправдало рушење социјалне државе.
3. **Поступност промјена.** Да би јавност пристала на неку неприхватљиву мјеру, уводити је постепено, „на кашичицу“, мјесецима и годинама. Промјене које би могле да изазову отпор, ако би биле изведене нагло и у кратком временском року, биће спроведене политиком малих корака. Свијет се тако временом мијења, а да то не буди свијест о промјенама.
4. **Одлагање.** Још један начин за припремање јавности на непопуларне промјене је да их се најављује много раније, унапријед. Људи тако не осјете одједном сву тежину промјена, јер се претходно привикавају на саму идеју о промени. Сем тога и „заједничка нада у бољу будућност“ олакшава њихово прихватање.
5. **Употреба дјечијег језика.** Када се одраслима обраћа као кад се говори дјечи, постижемо два корисна учинка: јавност потискује своју критичку свијест и порука има снажније дејство на људе. Тај сугестивни механизам у великој мјери се користи и приликом рекламирања.
6. **Буђење емоција.** Злоупотреба емоција је класична техника која се користи у изазивању кратког споја, приликом разумног просуђивања. Критичку свијест замјењују емотивни импулси (бијес, страх, итд.). Употреба емотивног регистра омогућава приступ несвјесном, па је касније могуће на том нивоу спровести идеје, жеље, бриге, бојазни или принуду, или пак изазвати одређена понашања.
7. **Незнање.** Сиромашнијим слојевима треба онемогућити приступ механизмима разумијевања манипулације њиховим пристанком. Квали-

¹ Стратегије манипулације људима по Чомском можемо наћи на више линкова на интернету. Ми смо их преузели са портала Бука. Текст доступан на: <http://www.6yka.com/novost/15833/comski-deset-strategija-manipulacije-ljudima>

тет образовања нижих друштвених слојева треба да буде што слабији или испод просјека, да би понор између образовања виших и нижих слојева остао непремостив.

8. **Величање глупости.** Јавност треба подстицати у прихватању просјечности. Потребно је убједити људе да је („ин“, у моди), пожељно бити глуп, вулгаран и неук. Истовремено треба изазивати отпор према култури и науци.
9. **Стварање осјећаја кривице.** Треба убједити сваког појединца да је само и искључиво он одговоран за сопствену несрећу, усљед оскудног знања, ограничених способности, или недовољног труда. Тако несигуран и потцјењен појединац, оптерећен осећајем кривице, одустаће од тражења правих узрока свог положаја и побуне против економског система.
10. **Злоупотреба знања.** Брз развој науке у последњих 50 година ствара растућу провалију између знања јавности и оних који га посједују и користе, владајуће елите. „Систем“, заслугом биологије, неуробиологије и практичне психологије, има приступ напредном знању о човјеку и на физичком и на психичком плану.

На основу досад истакнутог можемо рећи да манипулација представља поступак подређивања појединца, друштвених група, јавности, комуникацијске процедуре, комуникацијских канала, комуникацијских субјеката и медија одређеној врсти интереса.

3. Медијска манипулација, интернет новинарство и онлајн медији

Медијску манипулацију најједноставније можемо дефинисати као варку, обману, превару, подвалу, којом манипулатор управља циљаном групом, а за то користи масовне медије. То је у ствари смишљено баратање нетачним подацима, извргнутим чињеницама и лажним интерпретацијама како би се остварила контрола над рецепијентима.

Манипулација јавности путем масовних медија је стварање слике која одговара одређеним интересним групама. Она је углавном прикривена уређивачким поступцима, и да би се открила потребно је обратити пажњу на ствари у контексту теме, садржаја као и друштвених околности у којим се манипулативна порука преноси.

Раденко Удовичић у својој књизи *Вјеродостојност медија – теоријске и практичне дилеме* износи 15 метода медијске манипулације.

1. **Нетачан податак.** Може да буде последица медијске непрофесионалности или фиксиране намјере аутора. У сваком случају последица његове употребе је разорна за функцију медија у јавности.

2. **Манипулација подацима.** Подразумјева коришћење података који немају елементарне наводе који би дали кредибилитет тим подацима. Најпознатији примјери ове методе јесу употреба података о броју жртава у Јасеновцу (подаци који варирају од 70 до 700 хиљада жртава) или подаци о броју жртава у Сребреници (од 1800 до 8200 и стално расте).
3. **Подметнута вијест.** Подметнута вијест се сматра најгорим видом манипулације. Таква вијест је углавном измишљена или је заснована на полуистини. Један од најбољих примјера ове вијести је „вијест“ о поновном уласку руских трупа у Грузију из фебруара 2010. године.
4. **Анкета.** Анкета је илустрована форма реаговања јавности поводом неког догађаја о којем медиј извјештава. Она не може бити став јавности, јер се до ставова јавности долази методама истраживања а не изјавама случајно изабраних грађана. У овом случају новинар најчешће одговоре вади из контекста, те селективно прихвата само оне одговоре који су подобни за доминирајући став.
5. **Негативна селекција и пристрасност.** У овој методи манипулација се не састоји у искривљавању података или њиховој нетачности већ у избору само оних информација које у негативном свијетлу показују догађај, његове актере или неку појаву. Јавности се сугеришу једностране, негативне слике, а изостављају се или занемарују позитивне, односно оне које би у другачијем свијетлу представиле догађај, ток догађаја, односно особу или појаву о којој се пише.
6. **Неправовремена информација.** Правовременост је један од кључних критерија за остваривање информативне функције медија. Временом објављивања се може манипулисати, односно бирати најповољнији тренутак објављивања како би се постигла повољна ситуација за остваривање циљаног ефекта.
7. **Један извор.** Новинарско правило је да се у извјештавању о свим контроверзним догађајима, поготово гдје постоје различити углови гледања и гдје је јавно мњење подијелено, користи више извора информација. Ова метода подразумијева некориштење више извора већ само једног, односно сагледавање догађаја или појаве из само једног угла.
8. **ТВ и радио перформанс.** ТВ и радио перформанс спадају у новије облике манипулације са великим посљедицама за јавност. Електронски медији са својим креативним техничко-технолошким могућностима високог утицаја на перцепцију гледалаца могу послужити за различите облике манипулације. Сливковит примјери ове методе су Велсова радио драма о искрцавању марсоваца и ратни дневници Српске радио-телевизије чији је уредник и водитељ био Ристо Ђого.
9. **Оригинални и одглумљени документ.** У настојању да прича о интересантном догађају буде што увјерљивија и телевизијски занимљи-

вија, телевизије знају прибијећи комбиновању оригиналних докумената и инсценирању стварног догађаја. Ова метода користи се углавном са информативном задршком, односно у документарним програмима. Овакав начин продукције „документарне истине“ веома је склон манипулацији.

10. **Манипулација насловом.** Добар наслов треба да буде експресиван и занимљив и да у што краћој форми означи суштину текста који слиједи. Корак даље од ове легитимне улоге наслова јесте избор бомбастичних порука које нису суштина у тексту, а затим и оних које су измишљене и које читаоца одводе у смјеру у којем ни аутор није намјеравао. Иза тога слиједи чиста манипулација – наслов у искривљеном значењу или са нетачном чињеницом и закључком манипулише читаочевом перцепцијом и његовим закључком.
11. **Атрибути.** Старо новинарско правило гласи: служи се што мање атрибутима и бићеш вјеродостојнији с аргументима. Новинари се често користе атрибутима (нпр. „криминалац“, „фашиста“, „лопов“, „лажов“, „злочинац“ и сл.) кад немају чврсте аргументе за своју причу, а ако и имају они се губе пред масовношћу атрибута.
12. **Злоупотреба свједока.** Класичан облик манипулације свједоком је избор „подобног свједока“ који може да има снажан утицај у јавности, поготово ако је она већ фрустрирана медијским и политичким манипулацијама.
13. **Извлачење из контекста.** Најизразитији примјер ове методе је ускраћивање цјелине, односно цитирање само дијела саговорникове изјаве на основу које се губи смисао и контекст који носи цјелина и сугерише став или оцјена коју саговорник није имао. Тиме се реципјенти доводе у заблуду.
14. **Употреба стереотипа.** Медијско баратање стереотипима је најпогоднија врста манипулације и ресурс за усмјеравање друштвених процеса у жељеном правцу. Иако у сваком стереотипу има истине, та истина није увијек примјењива и зависи од друштвеног контекста.
15. **Предимензионирање.** Ова метода подразумева давање много веће пажње и значаја појединим догађајима у односу на њихов контекст и улогу у стварном животу (Удовичић, 2012: 63–73).

Неке од ових метода користимо као варијабле у доказивању наше тезе.

Интернет новинарство² (engl. online journalism) директно је повезано с развојем интернета који крајем 20. вијека постаје медиј масовног комуникација који окупља највећи број корисника.

Историја интернет новинарства почиње крајем 20. вијека, тачније у мају 1992. године када *Чикаго трибјун* (Chicago Tribune) пласира прво издање онлајн дневних новина (Chicago Online). Након тога слиједи *Њујорк тајмс* (The

² Синоними: мрежно новинарство, електронско новинарство, онлајн новинарство.

New York Times) и Би-Би-Си (BBC) који су на вебу од 1994. године, а затим и *Вашигтон пост* (Washington Post) који своје онлајн издање представља 1995 године. Фаза иницирања посебних новинарских интернет сајтова почиње 1996. године, а годину дана касније доживљава свој пуни развој. Свјетска мрежа већ 1998. године има 4925 посебних издања интернет новина (Гоцини, 2001).

Интернет новинарство можемо дефинисати као форму новинарства која се остварује путем интернета као медија. Татјана Тапавички Дуроњић истиче да је „интернет новинарство оно новинарство које своје садржаје дисеминује јавности посредством електронске технологије. Оно ствара медијски садржај, посједује засебну технолошку структуру, повезано је са већ конструисаним медијским институцијама, има своје кодексе за рад и преноси информације у различитим формама до масовне публике“ (Тапавички Дуроњић, 2008: 65).

Данас свака озбиљна медијска кућа има своје онлајн издање. Поред интернет издања традиционалних медија, ту су портали, блогови, друштвене мреже и сличне форме **онлајн медија** путем којих се корисници интернета могу информисати. „Кључни процес који је омогућио развој нових медија (те је ’уграђен’ у платформе на којима их користимо или у канале њихове дистрибуције, а још више и у све садржаје) је процес конвергенције. (...) Конвергенцији је могуће приступити из аспекта *мреже* (полази од претпоставке да ће сви начини преноса нудити све услуге и садржаје) *корисника* (универзални конвергентни уређаји омогућиће доступност свим садржајима и услугама), те *повезивања досад различитих сектора* – такозвана интерграција ЗСИ (ЗС – *content, computing, communication*). Синергијски ефекти комбиновања различитих медија, платформи и начина презентације информација и садржаја обично су полазили од релативно једноставне идеје: више различитих услуга, производа и садржаја заједно ће донијети нова побољшања или предности, а тек ће се на разини цјелине моћи оцјенити шта се све промјенило на боље“ (Перушко, 2011: 205, 206).

Када говоримо о предностима онлајн медија ту су свакако брзина, једноставност коришћења, практичност, ниска цијена, глобална доступност у свако доба, широка могућност избора итд.

Једна од највећих предности која се приписује онлајн медијима јесте појава двосмјерне комуникације и интерактивне публике. Та публика не само да активно прима медијске садржаје и даје им своје значење и смисао, већ има могућност да их мијења, преобликује, па и да учествује у креирању садржаја и да их дистрибуише даље. То значи да онлајн медији укидају монопол над информацијама које су имали новинари и уредници у медијском систему прије њиховог настанка.

Међутим, као и сви други, и онлајн медији имају своје недостатке. Највећи од свих је свакако систем контроле над онлајн медијима, односно непостојање адекватне законске регулативе. Иако постоје етички кодекси за интернет новинарство, уредници и новинари онлајн медија су склони њиховој злоупотреби и непоштовању, јер је тешко одредити санкције, односно систем кажњавања за оне који их прекрше.

Такође и неке предности онлајн медија могу бити и мач са двије оштирице, поготово када говоримо о брзини и укључивању публике у процес креирања медијских садржаја. У том случају информације се често пласирају анонимно, врло брзо и лако шире, а тешко спрјечавају и демантују.³

Сви ови фактори који су наведени као недостаци онлајн медија и те како омогућавају и олакшавају манипулацију.

Уредница портала Мондо Весна Керкез истиче да се на једном веб порталу може за један сат наћи афера, реакције и закључак или рјешење. „Дакле, брзина је основна и највећа предност онлајн медија, али је и кључна ствар код манипулације“ (Керкез, 2013: 3).⁴

Она даље наводи да ако изузмемо то да медији манипулишу другима, такође постоји и манипулација самих медија. Она се огледа у форсирању неважних ствари, да би се фокус новинара скренуо са нечега о чему партија, власт или моћници не желе да се извјештава (Исто, 8).

Такође оно што и те како повећава могућност манипулације преко онлајн медија је и (не)провјеравање информација. Већина људи који се информишу преко онлајн медија не провјеравају информације, поготово ако оне звуче реално и могуће. Комуниколог Енес Османчевић истиче да „провјера тачности информација на интернету зависи од медијске/електронске писмености корисника. Чар интернета и јесте у томе да свако може публицирати. Но, треба водити рачуна о томе ко пласира информације, на ком медију, у ком облику и на који начин. Ту детекцију отежава такозвано 'сору-paste' новинарство у којем се информација преноси у много онлајн медија без навођења извора“ (Османчевић, 2013: 5).⁵

4. Манипулација у онлајн медијима БиХ

БиХ је специфична по много чему. Земља која још увијек трпи посљедице рата, која пролази кроз политичку, економску, културну па и медијску транзицију, у којој живи велики број неписменог и необразованог становништва, као и медијски неписменог, затим земља специфичног националног састава, као и државног уређења, са поремећеним системом вриједности и односа унутар самог друштва... веома је погодно тло за манипулацију.

У таквој једној средини медији су углавном наклоњени неке и манипулишу на различите начине, пажљиво бирају и пласирају информације и теме,

³ Један од најбољих примјера ове констатације је вијест која је објављена 10. октобра 2012. године да је умро познати сарајевски пјевач и кантаутор Кемал Монтено. Вијест је први објавио сарајевски портал „Source.ba“, а затим се брзо проширила, јер ју је преузело још неколико портала, одмах се нашла и на друштвеним мрежама, а чак ју је објавила и енглеска верзија Википедије.

⁴ <http://www.etratika.net/drustvo/13486-manipulacija-u-onlajn-medijima>

⁵ Исто.

стварају вјештачке афере, циљано бирају саговорнике који ће потврдити оно што медији или они који управљају медијма желе „прогурати“. Разлоге оваквог стања можемо тражити и у политичким притисцима на медије, економској егзистенцији медија, непрофесионалности кадра који ради у медијима и власништву медија. Чини се да сваки од ових фактора помало доприноси доминантности манипулативних садржаја у онлајн медијима.

Нажалост и законска регулатива је наклоњена таквом систему функционисања. Тијело које је задужено да прати рад онлајн медија у БиХ је Вијеће за штампу. Вијеће је саморегулаторно тијело и у складу са принципима медијске саморегулације, његов рад огледа се у праћењу поштивања Кодекса за штампу и онлајн медије у БиХ. У складу с овим кодексом, Вијеће не може новчано казнити, суспендовати или затворити медијске куће. Потенцијалне спорове између јавности и штампе и онлајн медија, Вијеће за штампу у БиХ рјешава користећи се искључиво новинарским средствима, као што су: право на одговор, објављивање исправке, извињење и деманти. То значи, ако Жалбена комисија Вијећа за штампу процени да је одређени медијски садржај прекршио принципе Кодекса за штампу и онлајн медије, медиј у којем је објављен тај садржај дужан је објавити исправку. За све остале озбиљније случајеве кршења медијских слобода у БиХ, релевантни су закони о заштити од клевете, имплементирани у оба ентитета (Вијеће за штампу и онлајн медије, 2013).⁶

„Изостанак законске регулативе за оснивање веб портала потпомаже могућност манипулисања. Да бисте основали портал у БиХ не морате имати никакву дозволу, па чак нити упис у било какав регистар. Дакле, препознавање манипулативног садржаја се своди на способност корисника и на његову медијску културу“ (Османчевић, 2013: 10).⁷

У БиХ егзистира велики број онлајн медија. Скоро све медијске куће имају своје онлајн издање. Поред тога ту су портали, блогови... У нашем раду анализирали смо садржај пет онлајн медија, три из Републике Српске (РС), два из Федерације БиХ (ФБиХ) који су пратили или писали о повратку Момчила Крајишника из Хага, те о дочеку приређеном у Палама поводом његовог доласка. То су медији: онлајн издање дневних новина *Прес РС*, онлајн издање дневног листа *Независне новине* и портал *Палелајв* из РС и онлајн издање дневне новине *Ослобођење* и портал *Бука* из ФБиХ.

Прије анализе истаћи ћемо неколико чињеница које су везане за овај догађај, а које ће нам користити у доказивању наше тезе.

Први предсједник Народне скупштине Републике Српске и први српски члан Предсједништва дејтонске БиХ Момчило Крајишник стигао је у Пале 30. августа 2013. године око 20:00 часова, након што је издржао двије трећине казне коју му је изрекао Хашки трибунал. Крајшник је првостепено био осуђен за злочине почињене током рата у БиХ на 27 година затвора, а Жалбено вијеће Хаш-

⁶ <http://www.vzs.ba>

⁷ <http://www.ctrifika.net/drustvo/13486-manipulacija-u-onlajn-medijima>

ког трибунала му је 17. марта 2009. изрекло казну од 20 година. У организацији Општинског одбора Српске демократске странке у Палама, поводом Крајишничког доласка на Градском тргу у Палама приређен је свечани дочек. Дочеку су присуствовали високи функционери СДС-а, као и око 4000 грађана, од којих је било око 500 који су тог дана стигли углавном из источних крајева РС.

Први онлајн медији који се огласио поводом Крајишничког доласка био је портал *Бука*. Већ ујутро у 8:29 часова 30. августа објављена је колумна Драгана Бурсаћа под насловом „Момчило Крајишник – Обрванов последњи лет“.⁸ Овај текст обилује негативним уклоном према догађају, као и према самом актеру.

Одмах на почетку увиђамо манипулацију насловом, гдје аутор погрдним именом назива Крајишника и исмијава његов физички изглед. Такође, и други дио наслова „последњи лет“ је сензационалистички написан и може да одведе читаоце на погрешан закључак. Поред наслова поменућемо и међунаслов: „Српске усташе“, „Обрванова нафта“, „Обрванови академци“ који су такође сензационалистички и манипулативног карактера. Даље у тексту аутор непрекидно етикетира Крајишника атрибутима „чекићар“, „ратни злочинац“, „лопов“, „класични криминалац“, „Момчило феномен читаве РС, а и шире“, „цепарош“, „наш херој Момо“, „шверцер нафтом“, „Младићев хабаб“ и сл. Поред тога пише о свему другом него о самом догађају. Да су „ноћ прије феште утихнули јагањци и прасићи на Романији“, да се „Крајишник навикао на затворске ћелије прије Хага због проневијере у Енергоинвесту“, о сукобу са Биљаном Плавшић за коју каже „да вјероватно није била довољна злочинка, па да јој због тога није био организован дочек“. Аутор тврди и то „како су за Крајишника усташе сви хомосапијенси од западно од Прњавора“, „ће да се запосли на пумпу својих синова која је настала на нафтоносним пољима минулог рата“ итд. Оно што још примјећујемо, а занимљиво је, то је да аутор има позитиван уклон према Ратку Младићу. Назива га „војним руководиоцем тадашње војске РС“, па чак и „генералом“?! То је свакако несвакидашње, јер је Младић у медијима ФБиХ углавном „ратни злочинац“, „монструм“, „кољач“ или евентуално „оптужени за ратне злочине“. Наравно свако зашто има своје зато – аутор текста износи биљешке (нигдје нема податка одакле су те биљешке и да ли су тачне и поуздане) Ратка Младића у којима наводно пише „да је Крајишник 1993. године проневијерио 2,5 милиона долара“.

Из анализе овог текста можемо препознати скоро све методе манипулације. Аутор манипулише насловом и поднасловима, манипулише подацима, нема ниједног извора за тврдње које износи, извлачи податке из контекста, пристрасан је и прави негативну селекцију. Такође, користи се атрибутима и стереотипима и предимензионира ствари. Стиче се утисак да се ова „колумна“ могла написати и без догађаја који је очигледно био само повод. Поред свега овога текст обилује и разним вулгаризмима, непримјереним за новинарско писање, па чак и у колумни.

⁸ Текст доступан на: <http://www.6yka.com/novost/43233/dragan-bursac-momcilo-krajisnik-obrvanov-posljednji-let>

Други текст који смо анализирали је извјештај који је објавило онлајн издање дневног листа *Ослобођење* 30. августа под насловом „Повратак пумпације“.⁹ За разлику од претходног текста овај се бави догађајем. Међутим, и код овог текста прво што уочавамо је манипулација насловом који се може тумачити на разне начине. Такође и међунаслови имају сличне карактеристике: „Паљани незаинтересирани“, „Жели спрати љагу“. Друга метода манипулације коју препознајемо је манипулација подацима којом аутор текста жели да минимизира догађај. Он тврди да су „улице пуне, Паљани незаинтересовани и да знају за Момчила Крајишника само због пумпе коју посједује његова породица, да је присутно око 500 људи углавном придошлица“. Реченицама „на ономе што се назива градским тргом у улици Вука Караџића“ и „у позадини су рекламе Фабрике духана Сарајево које прекривају огромни тржни центар Конзум, најмонументалнију грађевину поратних Пала“, аутор минимизира и сам град Пале, негативном селекцијом и пристрасношћу, које можемо пронаћи кроз читав текст. И у овом тексту не остају атрибуту: „пумпација“, „осуђени ратни злочинац“, „ратна српска пријестолница“, „величанствени скуп“, „велики догађај“, „свечани моменат“. Анкета је метода коју такође уочавамо. Узет је став „само групе младића“ што значи да се селективно приступило и искористили су се само они одговори који су подобни за доминирајући став медија. С тим у вези имамо само један извор, а не сагледавање догађаја из другог угла. Када сагледамо овај текст као цјелину можемо комотно утврдити и методу подметнута вијест.

Медији Републике Српске су углавном догађај повратка Момчила Крајишника преносили чисто фактографски одговорима на 5W+H питања и слагањем изјава говорника са дочека. Методе манипулације које смо проналазили су предимензионарање, пристрасност, један извор као и нетачан податак.

У извјештавању портала *Палелајв* нисмо наишли ни на једну методу према којима смо идентификовали манипулацију.¹⁰

У тексту онлајн издања дневне новине *Прес РС*¹¹ који је објављен 30. августа пронашли смо манипулацију кроз методе нетачан податак и предимензионарање. Аутор текста пише „да се на Палама окупило око 8000 људи“.

У тексту онлајн издања листа *Независне новине*¹² који је објављен 30. августа такође смо идентификовали ове двије методе. Овај текст доноси информацију да „скуп осигуравају јаке снаге полиције РС“ што је нетачан податак којим се покушава предимензионирати ситуација. Сви ови медији извјестили су о овом догађају користећи само један извор, односно сагледали су га из једног угла.

Ову, нешто бољу, ситуацију кад је у питању извјештавање онлајн медија из РС о овоме догађају можемо објаснити тиме што овај догађај сам по себи

⁹ Текст доступан на: <http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/povratak-pumpadzije>

¹⁰ Текст доступан на: <http://www.palelive.com/aktuelnosti-pale/momcilo-krajisnik-stigao-kuci-foto>

¹¹ Текст доступан на: http://www.pressrs.ba/sr/vesti/vesti_dana/story/43843/Kraji%C5%A1nik+stigao+na+Pale!.html

¹² Текст доступан на: <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Krajisnik-Skinucu-sa-sebe-etiketirano-zlocinca-207269.html>

има позитиван уклон по РС. Такође треба напоменути да су и остали онлајн медији у БиХ извјештавали о овом догађају на сличан начин. Из ФБиХ су стизале оптужбе и минимализација и догађаја и актера, а из РС углавном пристрасност и преувишенирање.

Прегледом извјештаја Вијећа за штампу и онлајн медије БиХ¹³ није било жалби и приговора на извјештавање анализираних медија о овом догађају.

5. Закључна разматрања

Прогрес технологије свакодневно мијења медијску слику и јасно је да будућност припада онлајн медијима. Медијске куће се морају прилагођавати таквом начину функционисања, односно морају разумјети начин живота данашњих корисника медија и прихватити њихов начине комуницирања.

Међутим, као што смо видјели из досадашњег теоретског и емпиријског истраживања, све новине које долазе са модернизацијом са собом носе и бројне опасности и те како су склоне злоупотребама. Тако је и са манипулацијом. Она постоји тамо гдје постоји интерес и функционише непримјетно и суптилно. Иако је присутна у средствима масовног комуницирања од памтивјека, онлајн медији, због специфичности које их карактеришу, са собом су донијели једну нову димензију њене примјене и кориштења.

Кад су у питању онлајн медији БиХ можемо констатовати заступљеност манипулативних садржаја у њима. Квалитативном анализом текстова које су 30. августа 2013. године објавили портал *Бука* и онлајн издање дневног листа *Ослобођење* из ФБиХ, те портал *Палелајв* и онлајн издања дневних листова *Прес РС* и *Независне новине* из РС, идентификовали смо скоро све методе манипулације које смо користили као варијабле. Овакво стање свакако није резултат једног узрока, јер чињеница је да је БиХ специфична држава по много чему. Стога и за рјешавање проблема манипулативних садржаја у онлајн медијима потребно је координисано дјеловање различитих друштвених субјеката.

Првенствено треба учити како препознати манипулацију и на тај начин је спријечити у свим сегментима. Ово се прије свега постиже писменошћу и образовањем, а затим и медијском писменошћу становништва.

Што се тиче самог новинарског посла, иако на мрежи, новинари би требало да се воде етичким и професионалним начелима и поштивању регулативе. Ипак, квалитет информације је најважнији, јер они који обмањују јавност бомбастичним, непотврђеним или, у најгорем случају, нетачним информацијама, стичу само краткорочну пажњу.

Активно учествовање јавности на интернету је нови задатак новинарства, јер управо интернет омогућава комуникацију с онима који су прије били само

13 Извјештај доступан на: http://www.vzs.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=1413:2013-godina&catid=22:kratak-pregled-albi-po-godinama&Itemid=23

примаоци информација. Међутим, веома је важно изградити свијест о самом учествовању и колику то одговорност носи.

Стога, у времену и на простору када извјештавање не служи само за пренос информација и догађаја, већ и креирање одређеног типа идеолошке или неке друге манипулације, морамо бити опрезни било гдје, а поготово „на мрежи“.

Литература

- Бретон, Ф. (2000). *Изманипулисана реч*. Београд: Клио.
- Влајки, Е. (2007). *Увод у комуницирање постмодернизма*. Бањалука: ФПДН. Гоцини, Ђ. (2001). *Историја новинарства*. Београд: Клио.
- Тапавички Дуроњић, Т. (2008). *Компјутерска култура и модерни медији*. Бањалука: Филозофски факултет.
- Шушњић, Ђ. (1999). *Рибари људских душа*. Београд: Чигоја штампа.
- Удовичић, Р. (2012). *Вјеродостојност медија – теоријске и практичне дилеме*. Сарајево: Медиа план институт.
- Перушко, З. (2011). *Увод у медије*. Наклада Јесенски и Турк, Загреб, Хрватско социолошко друштво.

Онлајн извори

- <http://www.6yka.com/>
<http://www.vzs.ba/>
<http://www.etraфика.net/>
<http://www.nezavisne.com/>
<http://www.oslobodjenje.ba/>
<http://www.palive.com/>
<http://www.pressrs.ba/>

Miloš Malović

MANIPULATION IN ONLINE MEDIA BiH

Summary: Widespread availability, convenience, simplicity, choice and above all low prices are just some of the advantages of online media which attract an increasing number of recipients who are informed through the Internet platform. But besides the advantages, online media also have disadvantages. Information can be often placed anonymously, quickly and easily spread and it's difficult to control and deny the mand

that facilitates manipulation. Whether and in which the number of online media in BiH market use manipulative content? How they comply with legal and ethical codes in reporting? Whether and how efficient is there gulatory bodies and legal regulation online media in Bosnia and Herzegovina? In this paper we will discuss exactly that.

МАНИПУЛАЦИЈА ЕКОЛОШКИМ САДРЖАЈИМА У ПРОГРАМИМА ЛОКАЛНИХ ТЕЛЕВИЗИЈА – СТУДИЈА СЛУЧАЈА У НИШУ

Сажетак: Сагледавајући значај и утицај масовних медија на ширење информација, формирање јавног мњења, као и њихову моћ манипулисања еколошким садржајима, у раду је начињен покушај синтезе теоријско-емпиријских резултата у склопу социоеколошког, културолошког и комуниколошког теоријско-методолошког приступа. Електронски медији, а самим тим и локалне телевизије имају неоспорну моћ да делују на формирање и мењање ставова, као и да стварају општу друштвену климу. Њихова мисија јесте да информишу људе различитих образовних профила који насељавају различите типове насеља. Еколошке информације могу мењати ставове, мотивисати и организовати понашање људи у складу са потребама заштите животне средине. Због велике социјализаторске функције, локалне телевизије могу имати и подстицајно, али и негативно дејство на формирање еколошке културе. Тако, уколико пропагирају потрошачку логику, не марећи за природну равнотежу и налажу потрошачки начин живота без обзира на ограниченост природних ресурса, испољава се негативно дејство локалних телевизија.

Кључне речи: манипулисање еколошким садржајима, локалне телевизије, еколошке информације, еколошка култура

1. Уводна разматрања

Промене изазване досадашњим човековим односом према природи, довеле су до настајања многобројних еколошких проблема (мада настају и као последица гео-био-физичких и хемијских дешавања у природи) који се манифестују кроз загађење околине, почев од загађења ваздуха, воде, земљишта, па до утицаја на климатске промене и смањења биолошке разноликости. Еколошки проблеми обично бивају откривени онда када угрозе услове и квалитет живота човека и тада се доносе друштвене мере за заштиту околине. Значајан део еколошки штетног и нерационалног деловања на природу може да пређе у навике појединца, зато је неопходна екологизација културе која треба да промени антиеколошка понашања (Малешевић, 2002: 268).

Током протекле три деценије, дошло је до драстичне промене перцепције, разумевања и вредновања еколошких проблема. У почетку је то било питање угрожености локалних биотопа – земље, воде и ваздуха. Касније су се надовезали комплекснији облици угрожавања животне средине – умируће шуме, оштећење озонског омотача, ефекат стаклене баште, глобално загревање (Lübbe & Ströker, 1990: 9). Савремена реакција на еколошке проблеме је све веће укључивање различитих старосних категорија у њихово разрешавање. Да би се побољшали еколошки услови и спречило даље нарушавање еколошке равнотеже на Земљи, неопходно је утицати на освешћивање свих старосних структура, а самим тим и подизање нивоа еколошке етике и еколошке свести чиме се стварају предуслови за формирање еколошке културе (Милтојевић, 2005: 101).

Еколошка култура, као област опште људске културе и систем националних и општељудских вредности одређује карактер односа у друштву, али пре свега, између човека и природе. Да би се развила, неопходно је да постоји развијена еколошка свест која претпоставља уважавање постојања потреба других људи, друштвених група и свега што постоји на Земљи (Марковић, 1994: 10–11). Људе је неопходно упознати са узроцима нарушавања еколошке равнотеже, као и са потребом заштите природе од деградације, како би се код њих пробудила спремност за ангажовање у заштити природе и на тај начин се оформио одговоран однос према другим људима, будућим генерацијама и свим осталим ентитетима.

Данас је гледање телевизије најпопуларнија забава на свету (Бојлд, 2002: 430). Непобитна је чињеница да све старосне структуре велики део времена проводе баш уз овај масовни медиј. Комплексна мрежа социјализаторских агенаса добија посредством телевизије нову димензију због све већег значаја у обликовању свакодневног живота сваког појединца, утичући на начин понашања, размишљања и формирања представа о себи и другима. Имамо ли у виду чињеницу да је посебно у великим градовима, слободно време недовољно организовано, јасно је, а и истраживања су то показала, на гледање ТВ програма утроши се више времена чиме су и утицаји овог медија значајнији (Ђорђевић, 1979: 9).

Због своје свеprisутности и општеприхваћености телевизија је постала ефикасно средство едукације и популаризације науке, а такође и снажан аниматор у културном животу. Као последица производних и маркетиншких процеса у савременом друштву, медији постају снажан агенс фомирања и обликовања вредности о животу људи који као феномен постају производ индустријске потрошачке културе (Клосковска, 1985: 181–183).

Савремена достигнућа из области науке и технике омогућила су да еколошку информацију у исто време добије велики део популације. Еколошке информације могу утицати на мењање ставова, мотивисање и организовање понашања у складу са потребама заштите животне средине (Cheneigné, 2000: 23). Самим тим могу утицати на подизање нивоа еколошке свести и етике, као

и формирање еколошке културе. Информисаност у домену животне средине подразумева упознавање са еколошком угроженошћу средине и последицама које тиме настају, о могућностима заштите животне средине, о властитој одговорности у томе, о мерама и достигнућима које се предузимају у уређивању простора и слично. Имајући у виду да је основна функција масовних медија да преносе информације до масовне публике, масовни медији а, посебно телевизија, представљају погодан средство за преношење еколошких садржаја гледаоцима, али и за манипулацију оваквим типом информација.

Полазећи од података из досадашњих истраживања, о начину коришћења слободног времена који указују да највећи део становника своје слободно време користи гледајући телевизијски програм, као и на утицај телевизијских програма на формирање јавног мњења, овај медиј несумњиво постаје важан фактор социјализације, васпитања и образовања. Самим тим утиче и на обликовање општедруштвене свести, па и на формирање, прихватање одређених вредносних оријентација, тј. еколошке свести, еколошке етике, а тиме и еколошке културе.

Друштвено-економске и политичке промене које су се одиграле деведесетих година на просторима бивше Југославије за последицу су имале поред осталог и појаву великог броја локалних телевизија. Имајући, с једне стране у виду значај електронских медија у формирању ставова о појединим питањима и појавама, с друге чињеницу да еколошка криза представља глобално обележје савремене цивилизације и да се не доводи у питање само даљи развој, већ и опстанак људског друштва и планете Земље, дефинисан је предмет истраживања. Имајући у виду напред поменуто, испитивана је манипулација еколошким садржајима у програмима локалних телевизија. Истраживање је теоријско-емпиријског карактера, те је начињен нацрт пројекта истраживања, радна библиографија, проучавана је литература везана за дати проблем истраживања и конструисан упитник за интервју са главним и одговорним уредницима локалних телевизија.

Пошло се од претпоставке да информисање из области заштите животне средине није адекватно, да постоји манипулисање еколошким чињеницама на појединим телевизијама са циљем да се пласира одређена мисао о стању у животnoj средини, да је неопходно повећати емитовање информација из области заштите животне средине како у прилозима информативних емисија, тако и број специјализованих емисија на каналима локалних нишких телевизија.

2. Еколошки садржаји и манипулација еколошким информацијама у програмима нишких локалних телевизија

Научно-технолошки развој који је достигла савремена цивилизација има за последицу настанак бројних еколошких проблема, те се у последњим деценијама двадесетог века говори о еколошкој кризи као глобалном обележју

савремене цивилизације. Имајући у виду размере и последице еколошке кризе, средином прошлог века почињу интензивна разматрања о путевима и начинима решавања еколошких проблема, ублажавања последица нарушене еколошке равнотеже, као и одржавања безбедности животне средине (Цифрић, 1989: 80).

Заштита и унапређивање животне средине условљени су, поред материјалних могућности друштва и степеном развијености еколошке културе сваког појединца. За решавање еколошких проблема, поред осталог, неопходна је информисаност о угрожености животне средине, о последицама које настају услед нарушавања еколошке равнотеже, али и о мерама које ваља предузимати како би се санирале већ нанете штете животnoj средини и превентивно деловало у настајању нових, уз активно учешће свих становника.

Мас-медији имају велики утицај у манипулисању еколошким чињеницама, својим обавештавањем и информисањем о стању у животnoj средини могу бити значајан елемент формирања еколошке свести, еколошког погледа на свет и екологизацији културе (Николић, 2003: 97), али могу бити и снажно средство дезинформације гледалаца.

У истраживању манипулације еколошким садржајима у програмима локалних телевизија, испитивано је еколошко информисање, као и манипулација еколошким садржајима у програмима локалних телевизија на територији града Ниша у периоду април–јун 2010. Ради компарације, због старости података, урађено је ново истраживање септембра 2013. Да би се извели закључци о механизмима манипулисања еколошким чињеницама, било је неопходно првенствено испитати колико се еколошког садржаја емитује у програмима локалних телевизија.

На основу анализе програмских шема, анализе концепција емисија и интервјуа са главним и одговорним уредницима дошло се до следећих података.

Приликом интервјуа са главним и одговорним уредником Нишке телевизије 2010. године дошло се до података да Нишка телевизија уврсти понекад у програм еколошке садржаје, али нема средстава за специјализоване, сталне емисије. Имајући у виду да су еколошке теме изузетно актуелне, уредници ове телевизије се труде да их емитују у свим програмским сегментима. Тако се еколошке информације обрађују у различитим емисијама политичког, културног, или образовног карактера, као и кроз јутарњи програм. С обзиром на недостатак средстава, у програмској политици ове телевизије је израда пројеката и аплицирање код донаторских фондова, чија би средства омогућила емитовање специјализованих емисија. Тема пројеката би поред осталог била и еколошка нормативна активност, делатност, култура и пракса, еколошко право, али и друге теме везане за еколошку проблематику. Поједини уредници ове телевизије су заинтересовани за еколошке прописе и њихово поштовање. Нишка телевизија нема у писаној форми програмску стратегију, али има план рада. Наводе да је програмска стратегија ове телевизије део Медијске стратегије Министарства културе, чија је израда у току. Ова стратегија ће помоћи дефинисању плана рада Нишке телевизије. Циљ уређивачке политике ове телевизије је да утичу

на еколошку свест гледалаца. Циљна група су сви потенцијални гледаоци, без обзира на место становања. Написан је пројекат и у плану је да се крене са емитовањем еколошке емисије за децу, што наравно зависи од тога да ли ће се добити адекватна средства. У информативном програму редовно информишу о свим проблемима који се тичу животне средине и њеног загађења. Такође, континуирано прате све најављене еколошке акције у граду и редовно објављују извештаје надлежних органа.

Интервју обављен 2013. године показао је следеће: Нишка телевизија емитује емисију „Зрно“ која се бави информисањем пољопривредних произвођача, презентујући им савете пољопривредних стручњака. Циљ емисије је едукација пољопривредника, како би остварили профитабилну производњу. На сајту Нишке телевизије стоји информација да се емисија „Зрно“ емитује у програму НТВ од њеног оснивања, што је контрадикторно са оним што је добијено приликом истраживања 2010. године.

Резултати истраживања 2010. године показују да се на телевизији Зона емитује специјализована еколошка емисија под називом „Екозона“. У оквиру ове емисије обрађују се еколошке теме везане за обновљиве изворе енергије, заштиту животне средине, итд. То је контакт емисија која се емитује уживо и у којој гостују стручњаци из области заштите животне средине. Емисије су тематске, али су заступљене и теме из области комуналне области, уређења земљишта, гостују и биолози. Такође, из других емисија, као и информативног програма преузимају се прилози који обрађује неки еколошки проблем. До маја 2010. је емитовано 30 емисија „Екозоне“. Теме за емисије добијају се и од Савета за заштиту животне средине, Управе за комуналне делатности, Агенције Бета. Многе емисије урађене су у сарадњи са надлежним институцијама. Теме су углавном везане за замућење вода, управљање отпадом, загађење ваздуха, итд. Циљ ових емисија јесте мењање свести гледалаца о проблемима животне средине. Овде се заправо покушава да се на један конструктивни начин промени механизам деловања сваког појединца. Ради се на томе да се свака индивидуа која прати ове емисије активира на позитиван однос према природи. Полази се од претпоставке да је битно деловати посебно, да би се имао општи ефекат.

На телевизији Зона се емитује и емисија „Агрозона“, која се бави заштитом биљака и пољопривредном производњом. У оквиру ове емисије емитују се савети за примену пестицида на начин и у временским роковима који не угрожавају здравствену исправност пољопривредног производа. Менаџери различитих фирми говоре о својим производима и о минималном броју дана који мора да протекне од примене пестицида до бербе производа. Говори се о значају максимално дозвољене количине пестицида у пољопривреди који се разликује од земље до земље. То је комерцијална емисија, студијског типа, емитује се у премијерном и репризног термину. Циљна група ове емисије су сви они који се баве биљном производњом. Ову емисију на телевизији Зона не региструју као еколошку, иако јој је тематика везана за заштиту животне средине. За уреднике

ТВ Зона ова емисија има за циљ маркетинг и рекламирање пестицида и других препарата за прехрану биља и заштиту биљака од разних штеточина. Овде имамо на делу манипулисање еколошким информацијама. Наиме, када неко од одабраних гостију саветује да гледалац који се бави пољопривредом треба да купи одређени производ, ту имамо и рекламу за тај производ. То уопште не значи да је тај производ бољи или квалитетнији од неког другог. Присутан је класични облик рекламирања у контакт емисијама, где гости саветују одређене производе, који су чак и штетнији за животну средину од неких других.

ТВ Зона нема програмску стратегију. Циљ телевизије је да покрије што већи регион. Циљна група су сви потенцијални гледаоци. Тежња је да се емитују еколошке информације за све гледаоце, независно од образовања, места становања или година. У информативном програму редовно информишу о свим проблемима који се тичу стања у животној средини. Прате еколошке акције у граду, али их и најављују у Јутарњем програму, кроз најаве догађаја, гостовања везана за еколошку проблематику. Објављују извештаје надлежних органа Града Ниша. Такође, преузимају информације са сајтова Министарства за заштиту животне средине и управе за енергетику.

Телевизија Зона је децембра 2012. престала са емитовањем програма.

Истраживање 2010. показује да Телевизија Belle amie нема сталних еколошких емисија, што не значи да није заинтересована за еколошке проблеме у граду. Еколошку проблематику обрађују у оквиру емисија „Слике недеље“, „Ниш на длану“, „Седми дан“, „Слике региона“, „Слике Ниша“, као и у јутарњем и информативном програму. У оквиру ових емисија се може јавити манипулисање еколошким чињеницама, у зависности од потреба политичких инстанци које су одговорне за заштиту животне средине. Није редак случај да, у зависности од пројеката у које се укључују разне владине и невладине организације пропагирају вредности и потребе за очување одређеног сектора животне средине у емисијама различитог типа.

Неки проблеми заштите животне средине се обрађују у емисији „Агро-врт“ која је колажног типа и бави се пољопривредом и воћарством. Као разлог недостатка специјализованих еколошких емисија наводе мањак материјалних средстава. Телевизија Belle amie нема програмску стратегију. Све се планира у зависности од количине новца и потреба финансијера. У некој дугорочној перспективи у плану је емитовање емисије еколошког карактера, што наравно зависи од материјалних средстава. Циљне групе су и градско становништво Града Ниша, као и сеоско и приградско становништво.

У оквиру информативног програма емитују се и тематски прилози о еколошким проблемима и они су следећи:

1. Депоније и дивље депоније и њихова санација,
2. Загађење ваздуха и бука,
3. Избор технологија за уклањање отпада: рециклажа и спаљивање,
4. Загађење вода.

Иако нема посебних еколошких емисија, ову проблематику обрађује

у дневном информативном програму, али се и одређене емисије (које нису из области екологије већ су на пример политичког карактера) тематски везују за проблеме заштите животне средине. Еколошке акције се редовно прате у склопу информативног програма. Редовно извештавају о акцидентним ситуацијама које прате од њиховог настанка па до разрешења проблема. Такође се редовно објављују извештаји надлежних органа у склопу информативног програма.

Интервју са главним и одговорним уредником, обављен септембра 2013. године је показао да Телевизија Belle amie емитује „Агроврт“ од марта 2010. Теме су везане за пољопривредну производњу. Емисија је ВТР типа, сачињена само од прилога, и комерцијалног је карактера. И овде можемо уочити неслагање са резултатима истраживања обављеног 2010. године који показују да Телевизија Belle amie не емитује ни једну специјализовану еколошку емисију.

Интервју обављен 2010. године, са главним и одговорним уредником ТВ5, показао је да ТВ5 нема посебних еколошких емисија али обавештава о актуелним проблемима загађења животне средине кроз информативни и Јутарњи програм. Програмска стратегија ове телевизије је ојачати информативни програм кроз пројекте. Тежња је да се у некој догледној будућности крене са емитовањем еколошких емисија. Циљна група су сви могући гледаоци. У информативном програму се редовно обрађују еколошке теме које су углавном везане за решавање проблема градских депонија, загађења ваздуха, воде и хране. Главни и одговорни уредник сматра да је ефективније деловање прилога од два минута који обрађује неки еколошки проблем, него емитовање емисије која траје сат времена. Такође сматра да прилог може да привуче пажњу већег дела популације, а да се за емисију везују само одређене групе грађана. Редовно прате еколошке акције у граду, као и еколошке акцидентне ситуације од тренутка њиховог избијања па до санације проблема. Извештаје надлежних органа редовно објављују у информативном, као и у Јутарњем програму.

ТВ5 је престала са емитовањем програма новембра 2012. године.

Интервју обављен 2010. године је показао да Банкер телевизија емитује еколошку емисију под називом „Екополис“. Емисија је научно-образовног карактера. У њој се обрађује стање у животној средини и најактуелнија еколошка питања, како локално у Србији тако и глобално у свету. Теме емисије везане су и за законску регулативу. Емисије имају документаристички приступ екологији. Показују се примери грађанске иницијативе, садржаји везани за прекограничну сарадњу са Бугарском и Македонијом. Циљ емисије је да информише и образује широку популацију. У оквиру емисије постоје следеће рубрике:

1. Мисли глобално делуј локално (обрађује дешавања у земљи и свету).
2. Еколичност (промоција људи који нису политичари, а активно се баве проблемима везаним за загађење животне средине).
3. Живи свет природе (обрађује биљни и животињски свет, као и њихову борбу за опстанак у еколошком кризом уздрманом свету).
4. Моћ природе (проблеми везани за загађење хране и животних намирница).

5. Квалитет живота грађана (угрожавање живота, загађење животне средине и бука).
6. Јавност говори (анкете, грађанске иницијативе).
7. Мониторинг (надгледање, инспекцијске службе).
8. Екопресс (промоција књига, информације са интернета, часописи, публикације, новине).
9. Улепшајмо наш град (регионални програм, шта се конкретно чини у решавању еколошких проблема града, прате се акције у граду).
10. Светска кампања „Очистимо свет“.
11. Рециклажа.

Емисије су сачињене од 70% сопствене продукције и 30% архивске грађе. Окупља ековинаре региона, по изјави уредника емисије: нет новинаре Балкана. Ова емисија у себи може садржати и манипулисање еколошким садржајима. Уколико се укаже потреба за мењање свести гледалаца о неком сегменту животне средине, анализа садржаја ових емисија је показала да се одређене информације намећу гледаоцима у зависности од потреба пројекта, на којима су ове емисије засноване. Читава серија „Екополис“ емисија је пројектног карактера, средства обезбеђују међународне организације, тако да се у многим случајевима када је продукција емисија била у питању, радило дириговано.

Програмска стратегија Телевизије Банкер усмерена је на информисање људи у локалној средини. Циљна група су све старосне структуре грађана, као и људи из власти, на које се жели деловати како би се активно укључили у решавање еколошких проблема. У информативном програму се редовно прате градска дешавања. Акцидентне ситуације прате кроз емисију „Екополис“, као и кроз информативни програм. Редовно објављују извештаје надлежних органа, као и примере из Европске уније.

Маја 2012. престало се са емитовањем емисије „Екополис“, те је Банкер телевизија обуставила емитовање еколошких информација.

Истраживање обављено 2010. године показује да Коперникус телевизија обрађује еколошку проблематику кроз информативни, јутарњи програм, али и емитује једном недељно еколошку емисију „Екологија данас“. Ову емисију откупљује од једне новосадске телевизије. Емисија је строго научног карактера у трајању између 30 и 45 минута. Бави се проблемима заштите животне средине, предавањима и истраживањима из ове области. Емисија је намењена свим старосним категоријама становништва. У јутарњем програму се емитују прилози, доводе гости у случају акцидентних ситуација, или горућих еколошких проблема типа загађења ваздуха, воде, дивљих депонија. Тврде да имају програмску стратегију и планирају још емисија еколошког карактера. Циљна група су сви гледаоци. Прате проблеме из области заштите животне средине, као и акцидентне ситуације од њиховог избијања, па до санирања проблема и то у информативном програму, као и у емисијама „Јутро on line“ и „Србија on line“. Редовно објављују извештаје надлежних органа у информативном, као и у јутарњем програму.

Коперникус телевизија 2013. не емитује специјализовану еколошку емисију. Истраживање обављено 2010. године показује да је Телевизија Нишава емитовала емисију „Зелени кључ“ која је обрађивала теме везане за чишћење паркова. Емисија је била пројектна и прекинуло се са емитовањем када се пројекат завршио. Еколошку проблематику обрађују у емисији „Реч по реч“, као и у оквиру других емисија које нису еколошког карактера. Немају програмску стратегију. Циљна група су сви потенцијални гледаоци, као и ромска популација коју покушавају да промовишу и едукују. Информативни програм „Роминфо“ редовно емитује прилоге о загађењу животне средине. На овој телевизији су емитовани прилози о дивљим депонијама поред ромских насеља, чишћење Нишаве, итд. Многе од ових прилога преузеле су и РТС2 и Б92. Континуирано прате еколошке акције у граду. Свакога дана објављују прилоге који показују ромска насеља и дивље депоније које су обично смештене поред ових насеља. Приказују се и Роми који прикупљају секундарне сировине, њихове могућности, квалитет и услови рада. Такође, приказују и Роме који се баве рециклажом, колико то утиче на њихово здравље, како преносе те сировине. Редовно објављују извештаје надлежних органа.

Неколико месеци након спроведеног истраживања локалних телевизија, Телевизија Нишава је прекинула са емитовањем програма.

3. Закључна разматрања

Анализирајући интервјуе вођене са главним и одговорним уредницима нишких локалних телевизија, можемо закључити да је мали број телевизија које емитују специјализоване еколошке емисије. Упркос глобалним тенденцијама све већег информисања јавности о еколошким проблемима, нишке локалне телевизије се суочавају са проблемом недостатка материјалних средстава који онемогућава озбиљније бављење еколошком тематиком. Наиме, главни и одговорни уредници већине нишких локалних телевизија тврде да је проблем са недостатком специјализованих емисија то што нису комерцијалне. Са већ ионако slabим буџетом ове телевизије се боре за опстанак на суровом тржишту и управо због тога бирају да емитују оне емисије које ће се комерцијално више исплатити. С друге стране, оне телевизије које имаје специјализоване еколошке емисије, не финансирају самостално њихову продукцију. Тако, Банкер телевизија емитује емисију „Екополис“, која је настала као пројекат и која се финансира из донаторских средстава. Коперникус телевизија откупљује емисију „Екологија данас“, а емитовање „Екозоне“ и „Агрозоне“ омогућава Град Ниш и Савет за заштиту животне средине. „Агрозона“ је комерцијална емисија и њена предност је што служи и као средство промовисања појединих фирми које се баве продајом пестицида, па на тај начин сама себе финансира. Може се уочити да нишке локалне телевизије проналазе начине за манипулисање еколош-

ким чињеницама, а узроци томе су различити. Алармантне су и сувише смеле изјаве главних и одговорних уредника појединих нишких локалних телевизија (Нишке телевизије и Телевизије Зона), у којима кажу како је њихов циљ да утичу на промену еколошке свести гледалаца.

Током истраживања пошли смо од претпоставке да програмске шеме локалних телевизија у својој структури немају довољан број емисија које би могле утицати на формирање еколошке свести, као предуслова за формирање еколошке културе. Ова претпоставка је доказана. Наиме, све локалне телевизије прате актуелне еколошке проблеме углавном кроз информативни програм. У разговору са главним и одговорним уредницима и појединим новинарима, потврђено је да новинари који прате област заштите животне средине углавном нису довољно еколошки едуковани, те не препознају поједине теме као еколошке (нпр. дивље депоније не посматрају као феномен загађења земљишта, и сл.). Неопходно је имати образоване еко новинаре који би се посветили праћењу еколошких дешавања и информисању гледалаца из ове области. Веома је важно, с обзиром на интензитет еколошке кризе развијати еколошку свест, етику и културу сваког појединца. Будући да је истраживањем потврђено да су медији најјачи фактор социјализације и еколошке сензибилизације, не постоји бољи метод од употребе телевизије у ове сврхе. Жалосно је то што се за специјализоване еколошке емисије нема пара, што о овом проблему информишу недовољно едуковани новинари који нису у стању да разлуче поједине еколошке сегменте, те на тај начин шаљу погрешне информације у етар. На овај начин могу манипулисати гледаоцима. Зато је важно радити на уређивачким политикама свих телевизија, па и локалних и обезбеђивати средства за развој како специјализованих еколошких емисија, тако и више обрађивати ову тематику у оквиру информативног програма, као и у оквиру других емисија.

Резултати овог истраживања су показатељ присутности еколошких садржаја у програмима локалних телевизија, а могу с обзиром на дате околности бити руководство за неке будуће активности. Будући да живимо у време када еколошка криза поприма глобална обележја и да нико није заштићен ефеката које она носи, без обзира на националну припадност, место где живи или верско опредељење, неопходно је радити на прихватању еколошко-етичких норми и вредности, као и утицати на модификовање понашања у еколошки прихватљиво. За то је неопходна адекватна уредничка политика, као и новинари који ће бити еколошки едуковани. Дакле, неопходно је произвести еко новинаре који ће на пријемчив начин пласирати еколошке информације, које морају бити тачне и прецизне. Такође је важно да ови новинари умеју да обављају и своју социјализаторску улогу и да искористе манипулативну моћ овог медија да што адекватније модификују свест и понашање сваког појединца у еколошки прихватљиво. Сви програми локалних нишких телевизија треба да се крећу у правцу што бољег пласирања еколошких информација. Неопходно је искористити све стране фондове и радити на квалитету емитованих информација. Што је слика, тон и прича која се пласира боља, биће ефектнија и рецеп-

ција информација. Такође је неопходно пронаћи начине који би довели до веће заинтересованости гледалаца. Тако бисмо добили појединца високо развијених еколошко-етичких начела, вредносних оријентација и еколошке културе. Јер, еколошки просвећен човек признаје вредности изнад њега и рационално користи природне ресурсе штитећи животну средину током производње материјалних добара која доприносе повећању животног стандарда, а пре свега квалитета живота. Постаје неопходно мотивисати сваког појединца, поготово оне који раде на терену, кроз стимулативне мере да еколошки размишљају, што је хумано, јер омогућује бољи материјални положај. На тај начин се утиче на побољшање еколошке свести. Тако можемо узети за пример рециклажу која спада у феномен који ће помоћи у обнови многих сировина и на тај начин помоћи решавању проблема отпада, као и многих економских питања. Телевизије могу деловати тако да развијају свест сваког појединца о важности овог процеса. За савремено друштво је карактеристично да индустрија рециклаже постаје саставни део еколошке свести и еколошке културе сваког друштва. Профитабилно оријентисана индустрија доводи до нарушавања еколошке равнотеже, али може исто тако довести до смањења еколошке неравнотеже, ако је усмеравана ка искоришћавању ресурса који се могу рециклажно прерађивати.

С обзиром на то да локалне нишке телевизије велики део средстава добијају искључиво из маркетиншког програма, интервјуом са главним и одговорним уредницима је установљено да је информисање о еколошким проблемима спорадично и недовољно. Тако се акценат ставља на извештавање о дневно актуелним еколошким проблемима, али се превенцији и потпунијем информисању становништва не поклања пажња. Иако локалне телевизије представљају значајно средство пружања еколошких информација и имају велики кредибилитет код локалног становништва, јер информишу о проблемима локалне заједнице, оне не пружају довољно информација из области заштите животне средине.

Можемо констатовати да овакво истраживање може постати инструмент у побољшању квалитета еколошког информисања свих гледалаца, у стварању једног новог визионарског друштва које би на адекватнији начин посматрало свет који га окружује и које би живело у сагласности са природом. Ако успемо да искористимо моћ медија да манипулативним деловањем, комбинацијом тона и слике, утиче на мењање ставова сваког појединца, можемо побољшати деловање на екологизацију културе целокупне популације.

Истраживање је показало оправданом потребу за проучавањем међуодноса локалних телевизија и еколошког информисања, као и екологизације културе људи у зависности од места становања. У граду Нишу се може видети велики број дивљих депонија, речна корита која су пуна чврстог отпада. Приликом последњих поплава које су захватиле Ниш у пролеће 2010. током чишћења корита бујичних водотокова пронађени су стари фрижидери, шкољке аутомобила, одбачени телевизори... Људи бацају отпатке не водећи рачуна што загађују животну средину пластичним кесама чији је период распада веома дуг. Прскају воће и поврће пестицидима не придржавајући се датих упутстава. Немарно се понашају према здрављу ку-

паца пољопривредних производа, али и према свом здрављу и здрављу своје деце. Веома је значајно пронаћи начин како модификовати понашање људи, како подићи ниво еколошко-етичких норми и система вредности, као и ниво еколошке културе. Можда као разлог оваквог немарног понашања према средини која нас окружује можемо окривити друштво, и то што емитује безначајно мале последице загађења животне средине. Такође, телевизије емитују мало еколошког програма. Један од разлога немарног односа према природи је то што су грађани Ниша деперсоналовани као појединци, те себе не виде као било какав фактор у овој динамици.

Литература

- Бојлд, Е. (2002). *Новинарство у електронским медијима*. Београд: СЛИО.
- Ђорђевић, Ј. (1979). *Телевизија у васпитању и образовању*. Београд: Савремена администрација.
- Клосковска, А. (1985). *Масовна култура*. Нови Сад: Матица српска.
- Lübbe, H. and E. Ströker. (1990). *Еколошки проблеми у културној мијени*. Сарајево: Полис-Савремена друштвена мисао.
- Малешевић, К. (2002). *Социолошки смисао еко-ризика*. Часопис *Теме*, Г XXVI, бр. 2, 267–287.
- Марковић, Д. (1994). *Урбана екологија и еколошка свест*, Зборник Урбана култура и екологија. Ниш: Градина, 5–9.
- Милтојевић, В. (2005). *Еколошка култура*. Ниш: Факултет заштите на раду.
- Николић, В. (2003). *Образовање и заштита животне средине*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Cheneigné, S. (2000). *L'environnement dans les journaux télévisés. Médiateurs et visions du monde*. Paris: CNRS éditions.
- Цифрић, И. (1989). *Социјална екологија*. Загреб: Глобус.

Mirjana M. Marković

MANIPULATION WITH ENVIRONMENTAL CONTENT IN THE PROGRAMMES OF LOCAL TELEVISIONS – CASE STUDY IN NIŠ

Summary: Considering the importance and influence of the mass media over the dissemination of information and the construction of public opinion, as well as their power of manipulation with environmental content, the paper attempts at a synthesis of theoretical and empirical results within the scope of socio-ecological, cultural and communicational theoretical-methodological approach. Electronic media and therefore

the local television stations have an undeniable power to influence the formation and change of attitudes, as well as to create the general social climate. Their mission is to inform people with different educational backgrounds who inhabit different types of settlements. The environmental information has the ability to change attitudes, motivate and organise people's behaviour in accordance with the requirements of environmental protection. Due to their great socialisation role the local television stations can have both stimulating and debilitating impact on the formation of environmental culture. Thus, if they advocate consumer logic, disregarding the natural balance, and promote the consumer lifestyle regardless of the limited natural resources, they express the negative impact of local television stations.

SVETSKO A NAŠE – MEDIJSKA MANIPULACIJA U SRBIJI – LOKALNI SPECIJALITET ILI GLOBALNI TREND

Sažetak: Moć medija je odavno poznata u teoriji, ali i praksi, a u savremenom svetu, dobila je i neslućenu snagu. Ta društvena praksa i stvarnost se menjala, ali i stvarala zahvaljujući masmedijima, od trenutka kad je shvaćena medijska manipulativna moć, kao i uloga u kreiranju paradigmi. Uz pomoć fenomena medija kao proizvođača stvarnosti, stvarani su ili uništavani društveni pokreti, izazivani ili opravdavani ratovi, krize, paradigme, promovisane ideologije, globalne slike sveta... Tako elektronski i štampani mediji više ne mogu da budu „ogledalo stvarnosti“, jer su i sami iz niza razloga, selektivni u izboru informacija koje publikuju, ali i načina na koji ih prezentuju. Ipak, ostaje im aktivna uloga u oblikovanju onoga što recipijenti misle i osećaju o sebi i svom okruženju. Ovu činjenicu donekle i zasad ublažava pojava interneta i sve popularnije društvene mreže.

Noam Čomski je sastavio listu od deset najmoćnijih i najefikasnijih strategija kojima se manipuliše populacijom kroz medije: upotreba nevažnog, stvaranje problema, loše na kašičicu, razblažavanje nepopularnog, dečji jezik za odrasle, kratki spoj emocija, neznanje za siromašne, veličanje gluposti, usađivanje krivice, zloupotreba znanja.

U ovom radu će svaka od ovih strategija biti objašnjena.

Cljučne reči: medijske paradigme, manipulacija, mediji, recipijenti

Uvod

Brojni primeri pokazuju da mediji igraju ogromnu ulogu u svakodnevnom kulturnom, duhovnom i političkom životu savremenog čoveka snažno oblikujući njegovu svest, stavove, mišljenje i ponašanje. Mediji odražavaju društvenu stvarnost, ali isto tako utiču i na formiranje stvarnosti kroz selekciju i favorizovanje određene teme, događaja, jednog pola, određenih stavova i vrednosti, pogleda na svet...

„Kada bih morao da odlučim da li da imamo vladu a da nemamo novine ili da imamo novine, ali ne i vladu, bez oklevanja bih se opredelio za ovo drugo“, napisao je Tomas Džeferson 1787. godine, kada je američku štampu činilo svega tridesetak nedeljnika.

Kako je rapidno rastao broj štampanih medija, a sa njima i tiraži, tako je vrtoglavom brzinom rasla i njihova moć i značaj da je u jednom trenutku i morala da

nastane poznata floskula (lat. *flosculus* – cvetić, izreka, fraza): ono što se ne objavi, nije se ni desilo. Dakle, ono što se putem medija čuje, vidi i pročita postaje deo realnosti, jednako stvarno i značajano kao i subjektivni doživljaj. Iako uskraćena za doživljajnu mogućnost, publika prezentovanu informaciju prihvata kao već proživljeni doživljaj jednako vredan kao da je lični.

Višedecenijsko negovanje i unapređivanje sredstava masovnih medija doprinelo je stvaranju takozvane masovne kulture koja implicira masovnu komunikaciju.

1. Metamorfoza medija i recipijenata

Kako je publika koja konzumira „masovne“ medije i sama masovna, odnosno predstavlja jedno veliko telo koje suštinski čine pojedinci, različiti po više kriterijuma (pol, uzrast, kultura, obrazovanje, vreme konzumiranja medijskih prezentacija...) uticaj medija se ogleda upravo u ujednačavanju ukusa ljudi koji su različiti po toliko kriterijuma, koji istovremeno dobijaju informacije o istom događaju, i koji počinju da prihvataju slične ili iste vrednosti. U tom kontekstu ljudske komunikacije koja se odvija putem masovnih medija, dolazi do razmene značenja izloženih informacija, čime se posredno stiže do izmene stavova, kriterijuma i mišljenja publike pod uticajem interpretacije određene poruke. Istovremeno, mediji usmeravaju i kontrolišu naše želje, ubeđenja i stavove, nudeći sadržaj pogodan za to (Ljubojev, 1996).

Danas se može reći i da su mediji prekonfigurisali tradicionalno društvo i izmenili psihologiju pojedinca. „Istovremeno, svest o tim inkomparabilnim dejstvima medija, saznanje o složenom i njihovom skrivenom uticaju, obrnuto je proporcionalno snazi, razmerama i konsekvencama te nevoljne metamorfoze. Drugačije rečeno, medijum je poruka, prema poznatoj definiciji već poslovičnog Maršala Makluana, ali iz nekog neobičnog razloga, mediji izgleda izmiču čovekovoј racionalnoj kritici, njegovoj moći suđenja i prepoznavanja. I upravo u tome i jeste implicitno ili podsvesno dejstvo svakog medija, naime, njihova inherentna sposobnost da otupljuju čovekovu svest, njegova čula i sam duh“ (Jovanović, 2006).

Imajući na umu upravo taj, gotovo misteriozni karakter medija, američki sociolog Rajt Mils piše u studiji *Elita vlasti*: „Niko stvarno ne zna sve funkcije masovnih sredstava komuniciranja, jer te funkcije, uzete u svim njihovim aspektima, verovatno su tako sveobuhvatne i teško merljive, da ih nije moguće ustanoviti služeći se sredstvima socijalnog istraživanja, kojima se sada raspolaže“. Ali, i mediji nisu ništa drugo nego dodatak vlasti i instrument preko kojeg se vlast opravdava i „elita vlasti“ reprodukuje.

Ipak, po mišljenju britanskog teoretičara medija Denisa Mek Kvejla, osnovna funkcija štampe, baš kao i svih medija, jeste „da manipuliše masama radi ostvarivanja političkih i ekonomskih ciljeva“ (Mek Kvejl, 1994: 34).

Mek Kvejl ukazuje i na to da štampa (i mediji uopšte) potkopava kulturne i obrazovne standarde, jer naglasak stavlja na zabavu i senzaciju. I još, štampa, na svoj način, potkrepljuje nasilje, kriminal i nerad u društvu, stavlajući u prvi plan njihove izvršioce i protagoniste. U prilog tome Mek Kvejl navodi primer Mineapolisa. Kad

je 1962. godine nekoliko meseci ostao bez novina, tamošnji šef policije je izjavio: „Svakako da mi nedostaju vesti, ali što se mog posla tiče, živim u nadi da se novine nikada neće vratiti. Manje je zločina kad nema novina“.

Mediji nisu postali oruđe prikupljanja i širenja informacija koje proizvodi neko drugi, već *proizvođač, kontrolor i vlasnik* informacija.

Naravno, mediji su jedna od sfera gde učestvuju i gde su aktivni državni kapitali i interesi. Međutim, bilo bi pogrešno svoditi medije samo na to. Oni ponekad prevazilaze okvire biznisa i politike, pa su: apologetika i kritika, servis vlasti i biznisa, ali i njihova opozicija, realni odraz života i devijacija realnosti... To je takav instrument koji opaža sebe kao silu koja koristi sve druge i sve ostalo u svojstvu instrumenta za vlast nad društvom (Zinovjev, 2002: 32).

Elektronski zvuci i slike okupljaju gledaoce i gledateljke pred ekranom (često tokom većeg broja sati svake nedelje) i pružaju im osećaj ko su i šta su, gde se nalaze, koje je vreme (na primer, jutro, kasni noćni sati, praznici), da li su bezbedni ili u opasnosti (od vremenskih neprilika, neprijateljskih napada, ekonomske recesije itd.), šta bi trebalo da osećaju i kako da žive. Tako programska šema televizije, njene informacije i priče, igraju aktivnu ulogu u oblikovanju onoga što gledaoци i gledateljke misle i osećaju o sebi i svom svetu, uključujući i način na koji misle o sebi kao o rodno određenim ljudskim bićima.

Televizija ne može čak ni da predstavlja ogledalo društvene i ljudske verzije prirode (ili stvarnosti, ili društva), pošto je sama, zbog niza razloga, veoma selektivna u pogledu onoga što bira da prikaže i načina na koji to prikazuje. Razlozi za tu selektivnost tesno su vezani za zemlju ili region u kojem se program proizvodi i za vrstu institucionalnog sporazuma za finansiranje ili podržavanje te televizije (da li je u pitanju državna, javna, komunalna, komercijalna, verska, lokalna itd.).

2. Previše informacija ubija informaciju

„Previše informacija ubija informaciju“, ističe Fransis Bal u svom delu *Mandarin i trgovac*, kod nas nedavno objavljenom pod naslovom *Moć medija*.

Mnoštvo informacija zahtevalo je prilagođavanje i selekciju, što je omogućavalo i manipulaciju. A manipulacija može da se definiše kao „smišljen sistematski i kontrolisan postupak ili skup postupaka pomoću kojih manipulator, koristeći simbolička sredstva, u za njega pogodnim psiho-socijalnim uslovima odašilje u masu, preko sredstava komunikacije, određene poruke, sa namerom da utiče na uverenja, stavove i ponašanje velikog broja ljudi, tako da bi se oni u stvarima o kojima ne postoji opšta saglasnost, a za koje su životno zainteresovani, usmerili prema ubeđenju, stavovima i vrednostima manipulatora a da toga nisu svesni“ (Šušnjić, 1995: 42).

Manipulacijom se želi na silu prodreti u nečiji duh da bi se tamo usadilo neko mišljenje ili ponašanje, a da čovek nije svestan prisile. Sve je u tom činu koji sam od sebe krije svoju manipulatorsku prirodu. U tome je njegova suštinska agresivnost. Zaista, za razliku od fizičkog nasilja koje izaziva eksplicitno očiglednu reakciju, psihološka ili kognitivna prinuda je uspešna zbog svoje prikrivenosti. Tako i meha-

nizmi konstruisanja manipulatorske poruke zavise od dvostruke težnje: da se ustanovi eventualni otpor i da se sam postupak maskira. Tu leži osnovna razlika između manipulacije i dokazivanja, gde se istovremeno sa ubeđivanjem objašnjava i sam postupak (Breton, 2000: 25–26).

„Zbog manipulacija mediji trenutno oblikuju sve što pročitate, čujete i gledate. Sve. Znam to, jer sam medijski manipulant. Moj posao je bio da koristim medije da bi ljudi radili ili mislili kako inače ne bi. Ljudi poput mene su tamo, iza zavese, koji vuku konce, napisao je Rajan Holidej, poznati američki medijski strateg u svojoj knjizi *Veruj mi, ja sam lažov – ispovest o medijskoj manipulaciji*. On dalje kaže: „Zlonamerne glasine koštaju kompaniju milione. Mogu da unište političkog kandidata. Ono što ne znamo jeste da je neko odgovoran za sve to. To sam ja ili neko poput mene. U svetu u kome se kontrolišu i iskrive vesti, moj posao je da taj proces kontrolišem.

Kad nam vesti zamagle vid i racionalno razmišljanje nebitnim informacijama, kad nas bombarduju irelevantnim stvarima, a ne onim što je važno, ali tako što su čitaoci klika, kada nam slike i informacije promiču toliko brzo da ne mogu biti ništa drugo nego nepotpune i nepouzdanе; kada sumnjive afere potope izborne rezultate, kada spekulacije pokrivaju činjenice, na delu je ništa drugo do medijska manipulacija. Ona postaje, kako kaže Danijel Bernštajn, autor knjige *Vodič za pseudodogađaje u Americi*, šipražje koje stoji između nas i činjenica života“.

Danas su mediji na čelu sa blogovima, pritisnuti sa svih strana: počevši od ekonomije njihovog poslovanja, nekompetentnih i nečasnih izvora, neljudskih rokova, prikaza kvote stranice, netačnih informacija, pohlepnih izdavača, zahtevima publike, i mnogo više od toga. Sve ovo, svejedno da li je u pitanju CNN ili neki mali blog. Dakle, svako je u igri od blogera do neprofitne organizacije, marketinga i *Njujork tajmsa*. Mamac za klikove je suviše privlačan da mu se oduprete. A kad kliknete na neki blog, kad sve pokrenute, linija između stvarnog i lažnog posta se ne razlikuje. Pisce delimično plaćaju srazmerno broju posetilaca njihovih postova. Ali, svi koriste iste trikove da dobiju vašu pažnju i prodaju što više svog prostora oglašivačima. Naime, broj poseta je uvek diskutabilan, odnosno lažiran i višestruko uvećan. Tako to ide: manipulatori na obe strane jednačine – pisaca i marketinga i pres-agenata – svi utiču na vesti – u svoju korist. Znam, jer sam bio jedan od njih, znam, jer sam stvorio mnoge. Zbog čega je tako i šta možete da uradite po tom pitanju?

Mediji manipulišu tako što eksploatišu razliku između percepcije i realnosti. To mogu, jer im je publika dugo verovala kao pouzdanom izvoru informacija za javnost. Taj mit koji je napravljen o pouzdanosti medija je srušen. Ipak, stare percepcije ostaju. Ako je slučajno neki tekst na blogu upola pouzdan kao članak u *Njujork tajmsu* koji proverava urednik ili ga je pregledalo više urednika, to je već dvostruko manja pouzdanost. Dakle, manipulatori (uključujući i mene) igraju igru sa neproverenim vestima, poluistinama, glasinama i činjenicama. Mi znamo kako da ih kombinujemo i generišemo. Onlajn čitaoci će pretpostaviti da gde ima dima ima i vatre ... i nestvarno postaje stvarno, a laž istina.

Zašto se to dešava? Kada čitaoci ne plaćaju vesti, kreatori vesti nemaju nikakvu lojalnost i odgovornost prema čitaocima, niti su novinari odgovorni što obmanjuju čitaoce (Holidej, 2012).

3. Medijski manipulanti i poslušna publika

Osim toga, kako piše Čomski, medijske korporacije nas kao publiku prodaju drugim korporacijama, dok smo mi u međuvremenu postali poslušni potrošači medijskih proizvoda (Čomski, 2004: 47).

Tako živimo u svetu u kome je istina često zamenjivana gledanošću, a argument ponižavan ponavljanjem laži: evropski građanin je postao fukoovski zatvorenik, odnosno radnik na pokretnoj traci liberalnog kapitalizma koji ne zna šta će sa svojim slobodnim vremenom i svojom slobodom, pa poseže za industrijom zabave – spektaklom, zarobljen hipnotičkim isijavanjem svetlosti reflektora.

Potporu filozofsko-medijskom promišljanju dale su i Bretonove teze o stručnjacima za istraživanje motivacije koji još 1950. godine započinju kampanje obmane potencijalnih potrošača nikotina, kao i primeri medijskih manipulacija, njegova zapažanja o rečima-zamkama, kao što su: ubistva civila koja se u savremenim medijima nazivaju „kolateralna šteta“, državni terorizam kao „sredstvo u borbi za demokratiju“, genocid – „konačno rešenje“, bombardovanje – „vojna ili humanitarna intervencija“... Tako su se, recimo, za bombardovanje Libije najbolje pripremile tri velike televizijske multinacionalne korporacije, jer su prve imale informaciju: znale su tačan trenutak napada i mogle su da postave svoje kamere na najbolja mesta za snimanje napada. Zauzvrat su u svojim najvažnijim vestima, u udarnim terminima, ustupile mesto propagiranju rata. Ovaj primer je samo jedan od mnogih koji svedoči o trgovini informacijama u zamenu za udarne termine.

U stvari, vreme je potvrdilo Foerbahovu tvrdnju koju je napisao u predgovoru *Biti hrišćanstva*: „Naše doba nesumnjivo daje prednost slici nad stvari, kopiji nad originalom, predstavi nad stvarnošću, prividu nad bićem“. Da zaista idemo u tom smeru govori sve više pojmova koje svakodnevno čujemo o nekoj drugoj realnost, virtuelnoj, simuliranoj, novoj medijskoj realnosti, teleprisutnosti...

Nažalost, živimo u vremenu u kome, paradoksalno, ali istinito, stvarno ubijanje dece može biti prećutano, a ono izmišljeno povod za svrgavanje režima. Tokom Zalivskog rata, jedna holivudska reklamna agencija je snimila „realistično“ (čitaj potpuno izmišljeno) svedočenje jedne devojčice o zverstvima iračkih vojnika koji su, navodno, namernim isključivanjem struje pobili decu u inkubatorima. Dakle, živimo u doba zamena teza u kome svi igraju na kartu slike, u svetu u kome vreme *prime time* vesti određuje vreme početka rata (Čomski, 2004: 63).

4. Deset strategija medijske manipulacije

Zahvaljujući medijima i propagandi, stvarani su ili uništeni društveni pokreti, opravdani ratovi, tempirana finansijska kriza, podstaknuta nekim drugim ideološkim strujama, pa čak i uspostavljen fenomen medija kao proizvođača stvarnosti u okviru kolektivne psihe. Ali kako prepoznati najčešće strategije i razumeti ove psiho-alate koji sigurno, utiču i na nas?

Noam Čomski, istaknuti američki filozof, politički aktivista i profesor emeritus lingvistike na Masačusetskom institutu za tehnologiju (MIT), sastavio je listu od deset najmoćnijih i najefikasnijih strategija kojima pribegavaju „skrivena“ agende u nameri da se uspostavi manipulacija populacije kroz medije.

1. Upotreba nevažnog

Pažnju javnosti preusmeravati sa važnih problema na nevažne. Prezaposliti javnost poplavom nebitnih informacija, da ljudi ne bi razmišljali i stekli osnovna saznanja u razumevanju sveta.

2. Stvaranje problema

Ta metoda se naziva i „problem-reagovanje-rešenje“. Treba stvoriti problem, da bi deo javnosti reagovao na njega. Na primer: izazvati i prenositi nasilje sa namerom da javnost lakše prihvati ograničavanje slobode, ekonomsku krizu, ili da bi se opravdalo rušenje socijalne države.

3. Loše na kašičicu

Da bi javnost pristala na neku neprihvatljivu meru, uvoditi je postepeno, „na kašičicu“, mesecima i godinama. Promene, koje bi mogle da izazovu otpor, ako bi bile izvedene naglo i u kratkom vremenskom roku, biće sprovedene politikom malih koraka. Svet se tako vremenom menja, a da to ne budi svest o promenama.

4. Razblažavanje nepopularnog

Još jedan način za pripremanje javnosti na nepopularne promene je da se najavljuju mnogo ranije, unapred. Ljudi tako ne oseće odjednom svu težinu promena, jer se prethodno privikavaju na samu ideju o promeni. Sem toga i „zajednička nada u bolju budućnost“ olakšava njihovo prihvatanje.

5. Dečji jezik za odrasle

Kada se odraslima obraćamo kao kad se govori deci, postizemo dva korisna učinka: javnost potiskuje svoju kritičku svest i poruka ima snažnije dejstvo na ljude. Taj sugestivni mehanizam u velikoj meri se koristi i prilikom reklamiranja.

6. Kratki spoj emocija

Zloupotreba emocija je klasična tehnika koja se koristi u izazivanju kratkog spoja, prilikom razumnog prosuđivanja. Kritičku svest zamenjuju emotivni impulsi (bes, strah, itd.). Upotreba emotivnog registra omogućava pristup nesvesnom, pa je kasnije moguće na tom nivou sprovesti ideje, želje, brige, bojazni ili prinudu, ili pak izazvati određena ponašanja.

7. Neznanje za siromašne

Siromašnijim slojevima treba onemogućiti pristup mehanizmima razumevanja manipulacije njihovim pristankom. Kvalitet obrazovanja nižih društvenih slojeva treba da bude što slabiji ili ispod proseka, da bi ponor između obrazovanja viših i nižih slojeva ostao nepremostiv.

8. Veličanje gluposti

Javnost treba podsticati u prihvatanju prosečnosti. Potrebno je ubediti ljude da je (in, u modi), poželjno biti glup, vulgaran i neuk. Istovremeno treba izazivati otpor prema kulturi i nauci.

9. Usađivanje krivice

Treba ubediti svakog pojedinca da je samo i isključivo on odgovoran za sopstvenu nesreću, usled oskudnog znanja, ograničenih sposobnosti ili nedovoljnog truda. Tako nesiguran i potcenjen pojedinac, opterećen osećajem krivice, odustaje od traženja pravih uzroka svog položaja i pobune protiv ekonomskog sistema.

10. Zloupotreba znanja

Brz razvoj nauke u poslednjih 50 godina stvara rastuću provaliju između znanja javnosti i onih koji ga poseduju i koriste, vladajuće elite. „Sistem“, zaslugom biologije, neurobiologije i praktične psihologije, ima pristup naprednom znanju o čoveku i na fizičkom i na psihičkom planu.

5. Isključi TV... Uključi mozak... Misli svojom glavom

Paradigma aktivne publike se, videli smo, razvila kao reakcija na mnogobrojne pristupe u kojima se publika proučavala uz pretpostavku da je gledanje televizije pasivno i da publika bez problematizovanja preuzima značenja i poruke televizije. Nasuprot tome, u novom pristupu se tvrdilo da televizijska publika nije nediferencirana masa, već da je reč o izdvojenim pojedincima. Gledanje televizije je društveno i kulturno nadahnuta aktivnost u čijem središtu su značenja. Drugim rečima, publika aktivno stvara značenja televizijskih programa, a posledica toga je da se tekstualna značenja ne prihvataju nekritički. Ceo proces se odvija u kontekstu određenog jezika i određenih društvenih odnosa. Tekstovi su polisemični, tj. imaju mnoštvo potencijalnih značenja, a publika aktivira samo neka od njih.

Različito konstituisana publika prepoznaće drugačija tekstualna značenja. Ovde se možemo priseliti pojma interpretativna zajednica, Stenlija Fiša prema kojem se čitanje teksta uvek odvija u okvirima društvene i/ili institucionalne interpretativne zajednice (Fish, 2010). Mada se članstvo te zajednice menja, ona postavlja skup normativnih procedura u svakom datom trenutku koje omogućavaju određene načine čitanja. Različita publika se posmatra kao aktivni i priznati proizvođači značenja, a ne kao proizvod ili učinak strukturiranog teksta. Ipak, treba naglasiti da su značenja ograničena načinom na koji je tekst strukturiran i domaćim (tj. kućnim) i kulturnim kontekstom gledanja. Publika se mora posmatrati u kontekstima u kojima gleda televiziju i konstruiše značenja u odnosu na rutinu svakodnevnog života. Ona bez teškoća odvaja fikciju od realnosti, aktivno se poigravajući tim granicama. Procesi konstrukcije značenja i mesto televizije u rutini svakodnevnog života menjaju se od kulture do kulture, a zavise i od roda i klase unutar iste kulturne zajednice. Reprodukcija ideologije može se povezati sa pasivnom publikom, a aktivna publika se obično dovodi u vezu sa ideologijom pomoću koncepta otpora (Barker, 2000: 270).

Činjenica je da televizijski gledaoci i gledateljke shvataju veći deo gramatike i proizvodnih procesa televizije i da su izuzetno sofisticirani i pismeni u odnosu na televizijske *forme*. To ih, ipak, nužno ne sprečava da proizvedu i reprodukuju forme dominantne ideologije. Aktivnost publike može dekonstruisati ideologiju samo kada su dostupni alternativni diskursi, te jastvo postaje mesto ideološke borbe (Barker, 2000: 273).

Feminističke teoretičarke usredsredile su se na proučavanje sapunskih opera jer se smatralo da one predstavljaju ženski prostor u kojem se vrednuju i slave ženske motivacije. Tvrdilo se da su središnje teme sapunske opere (interpersonalni odnosi, brakovi, razvodi, deca itd.) u skladu sa tradicionalno ženskim područjima bavljenja, te da je sapunska opera mesto gde se ženski poslovi i tačke gledišta vrednuju, pružajući ženama zadovoljstvo (Barker, 2000: 267).

Elektronski zvuci i slike televizije, njene emisije i njene redovne programske šeme vesti, reklama, najava itd. okupljaju gledaoce i gledateljke pred ekranom (često tokom većeg broja sati svake nedelje) i pružaju im osećaj ko su i šta su, gde se nalaze, koje je vreme (na primer, jutro, kasni noćni sati, praznici), da li su bezbedni ili u opasnosti (od vremenskih neprilika, neprijateljskih napada, ekonomske recesije itd.), šta bi trebalo da osećaju i kako da žive. Tako programska šema televizije, njene informacije i priče, igraju aktivnu ulogu u oblikovanju onoga što gledaoci i gledateljke misle i osećaju o sebi i svom svetu, uključujući i način na koji misle o sebi kao o rodno određenim ljudskim bićima. televizija ne može čak ni da predstavlja ogledalo društvene i ljudske verzije prirode (ili stvarnosti, ili društva), pošto je sama, zbog niza razloga, veoma selektivna u pogledu onoga što bira da prikaže i načina na koji to prikazuje. Razlozi za tu selektivnost tesno su vezani za zemlju ili region u kojem se program proizvodi i za vrstu institucionalnog sporazuma za finansiranje ili podržavanje te televizije (da li je u pitanju državna, javna, komunalna, komercijalna, verska, lokalna itd.).

Mediji su izloženi različitim pritiscima a često i uticaju uređivačke politike po nalogu „viših“ instanci. Zbog toga se sa razlogom postavlja pitanje da li postoji slobodan rad medija, odnosno, da li je nezavisnost medija moguća stvarnost? Ona bi trebalo da podrazumeva slobodu izbora sadržaja koji se želi distribuirati, smanjenu kontrolu društvenih institucija, organizacija i samih pojedinaca.

Nezavisnost podrazumeva svojinsku i finansijsku samostalnost i relativan otpor na pokušaj kontrole države, društvenih institucija, organizacija i pojedinaca. Država, zarad svojih interesa, skrivenih od javnosti, interveniše pravdajući se time kako na taj način štiti pravilnost u informisanju. Takvo uplitanje prelazi granice zaštite i postaje instrument kontrole.

„Mediji u javnoj svojini imaju relativno sigurnu ekonomsku poziciju jer mogu da ubiru prihode od pretplate, reklama, sopstvenih proizvoda i delatnosti i iz budžeta lokalnih samouprava na čijoj teritoriji funkcionišu“ (Radojković, 2012: 59). Državni aparat se nerado lišava svog uticaja na masovne medije, svojim delovanjem, na sredstva masovnog komuniciranja, jer država želi da kontroliše celokupan društveni život pojedinca. Nezavisnost medija sprečava se organizovanjem pristupa informacijama koje nudi vlast i potezima kojima država zastrašuje rad medija, latentno preteći različitim restriktivnim merama.

Što se tiče medija koji su u privatnom vlasništvu, vlasnici medija, medijski sadržaj tretiraju kao robu koja će kroz neki drugi naredni sadržaj prodati neku drugu robu. Atraktivan medijski sadržaj privlači pažnju velikog broja recipijenata. Cilj je ostvariti kvantitet publike i povećati interesovanje oglašivača da koriste usluge medija u periodu kada sadržaj percipira najveći broj konzumenata. Međutim, i u slučaju privatnog vlasništva nad medijima, postavlja se pitanje nezavisne uređivačke politike. Često je privatni vlasnik povezan sa različitim centrima moći koji mu pomažu da realizuje neke svoje, recimo, ekonomske interese, a kao protivuslugu, vlasnik politiku medija stavlja u službu centara moći, najčešće političkih partija.

5. Tabloidi i manipulacija u Srbiji nisu lokalni specijalitet

Novinarstvo je krajem 20. i početkom 21. veka u Srbiji pretrpelo duboke transformacije. Godine sankcija, recesije, ratova, secesionizma, dovele su do niza promena u zemlji, kako geografskih, tako i političkih, ekonomskih i moralnih. Kako je novinarstvo ogledalo svakog društva, pa i našeg, sve promene su se dešavale i u njemu, kako u pozitivnom tako i u negativnom smislu.

Otkrića u vezi sa privatizacijama *Politike*, *Večernjih novosti* i novosadskog *Dnevnika*, koje su, pokazalo se, izvršene po nalogu i za račun Demokratske stranke, preko preduzeća čija osnovna delatnost nije vezana za medije niti izdavaštvo, već za trgovinu, rečito potvrđuju stanje u medijima, bar kada je reč o društvima u tranziciji.

Mediji, dakle, imaju različitu i višedimenzionalnu ulogu prema javnosti, ali i prema vlasti kao donosiocu političkih odluka i zakona.

Sa oko 30 odsto odrasle populacije koja redovno čita dnevnu štampu, Srbija je i dalje na evropskom začelju. Ukupni tiraži dnevnih listova poslednje dve decenije skoro da su nepromenjeni. Promenjena je, međutim, struktura štampanih medija, pa tako danas, prema grubim procenama, od oko 800.000 ukupno štampanih primeraka listova, gotovo dve trećine čini kombinovani tiraž tabloida!

Ipak, Srbija nije izolovani primer. I u drugim zemljama u tranziciji se pokazalo da je sloboda medija na tržištu donela podjednake šanse i nekvalitetnim, jeftinijim novinama (Atkinson, 2003).

Sadržaj regulative i etičkih principa novinarstva jasno pokazuju da senzacionalizam nije „izum“ sa našeg prostora, ali je kod nas taj fenomen dobio na značaju sa problemima koji prate tranziciju, odnosno prelazak kapitala u privatnu svojinu. Kapital menja vlasnika, sa novcem se menja i poslodavac kao vlasnik medija. Privatizacija medija je, čini se, unela pometnju i promenila pravila o pravima i obavezama. Upleli smo se u pogrešnu predstavu o slobodnim medijima, o moći i novcu koji mediji donose. Pravila rada diktiraju vlasnici, pa je senzacionalizam i način sticanja materijalne koristi (Milivojević, 2004).

Tabloidi se među novinama prepoznaju podjednako i po onome *šta* i po onome *kako* pišu. Od ozbiljne štampe razlikuju se već izborom tema koje su obično iz sveta zabave, šou biznisa, estrade, bizarnih životnih priča ili crne hronike (Todorović, 2006). Način na koji pišu ih takođe izdvaja – to je senzacionalno i pojednostavljeno kombinovanje spekulacija i nagađanja više nego činjenica.

Zaključak

Savremeni mediji nezaustavljivo menjaju medijsku scenu. Digitalna HD televizija, mobilni mediji, Ipod/Ipad, tablet mini računari i dr., uz podršku neizbežnih društvenih mreža, jesu nezaobilazni deo svakodnevnog života koji приметно menja stav i odnos čoveka prema savremenom sredstvu masovnog komuniciranja, a samim tim i prema sadržaju koji percipira. Takvi mediji direktno utiču na ekonomsku, socijalnu i političku strukturu i ponudu medijske industrije. Posledica toga jeste: porast medijskog i telekomunikacionog tržišta; fragmentacija publike i „rasipanje“ izvora informacija, ali i manipulacija medijskih kuća disperzivnom publikom, odnsono medijskim tržištem.

Novinski tekstovi su svojevrsan govor kulture, ekonomije, socijalne i političke karte jednog društva, oni svedoče o raspodeli moći, kao i položaju društvenih grupa. Pored toga što informišu, mediji utiču i na promenu svesti svojih konzumenata. Rešenje je u obrazovanju (mediji mogu i da obrazuju svoju publiku), a upravo su mediji ti koji imaju ne samo mogućnost, nego i ogromnu odgovornost da rade na ovom važnom poslu.

Literatura

- Atkinson, J. (2003). „Tabloid Journalism“. U knjizi D. H. Johnston (ur.), *Encyclopedia of International Media and Communication*, 4, 317–329. USA: Academic Press Inc.
- Barker, C. (2000). *Cultural Studies – Theory and Practice*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Breton, F. (2000). *Izmanipulisana reč*. Beograd: Clio.
- Radojković, M., Miletić, M. (2005). *Komuniciranje, mediji i društvo*. Novi Sad: Stilos.
- Radojković, M. (2012). Novinarstvo i medijska industrija u Srbiji: radiodifuzni mediji u javnoj svojini, *Časopis za upravljanje komuniciranjem*, (24), 59–74.
- Todorović, N. (2006). „Tabloidna žurnalistika“, rad u okviru istraživačkog projekta *Struktura i profesionalne promene u masmedijskom kompleksu Srbije*.
- Jovanović, B. (2006). *Mediji*. Univerzitet u Novom Sadu.
- Ljubojev, P. (1996). *Masovne komunikacije*. Novi Sad: Pozornica dramskih umetnosti.
- Mek Kvejl, D. (1994). *Stari kontinent – novi mediji*. Beograd: Nova.
- Mils, S. R. (1998). *Elita vlasti*. Beograd: Plato.
- Milivojević, S. (2004). „Tabloidizacija dnevne štampe u Srbiji“, istraživanje je urađeno u saradnji sa Radiom B92 i Westminster Foundation for Democracy, Beograd.
- Holiday, R. (2012). CMO Network *Trust Me, I'm Lying: Confessions of a Media Manipulation*. Portfolio/Penguin. Fish Stanley Eugene *The Fugitive in Flight: Faith, Liberalism, and Law in a Classic TV Show*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 2010.
- Čomski, N. (2002). *Mediji, propaganda i sistem*. Zagreb: Tisak-Čvorak.

Čomski, N. (2004). *Propaganda i javno mnjenje*. Novi Sad: Rubikon.

Šušnjić, Đ. (1995). *Ribari ljudskih duša*. Beograd: Čigoja.

Zinovjev, A. (2002). *Velika prekretnica*. Beograd: Naš dom.

Nada Torlak

GLOBAL BUT OURS – MEDIA MANIPULATION IN SERBIA – A LOCAL SPECIALTY OR GLOBAL TREND

Summary: The power of the media has long been well known in theory and practice, and in the modern world, and received untold power. This social practice and reality has changed, but created through mass media, from the moment he understood the power of media manipulation, and the role of design paradigms. With the help of the phenomenon of media as producers of reality, were created or destroyed social movements, justified wars, or triggers, crisis paradigm promoted ideology, global view of the world ... that electronic and print media can no longer be a „mirror of reality“ because they themselves variety of reasons, selective in the choice of the information published, but the way they are presented.

Noam Chomsky has compiled a list of the ten most powerful and most effective strategies to manipulate the population through the media. In this paper, each of these strategies will be explained.

КАРИКАТУРА КАК ИСКУССТВО И НОСИТЕЛЬ КОНТЕНТА В УКРАИНСКОЙ САТИРИЧЕСКОЙ ПРЕССЕ НАЧАЛА XX ВЕКА

Аннотация: Статья основана на характеристиках и функции карикатуры как носителя контента в украинской сатирической прессе начала 20-го века. Роль карикатуры подчеркивается, она была превращена в самостоятельный элемент периодической печати и имела функцию иллюстрации несуществующих словесных элементов. Карикатура сыграла значительную роль в формировании печатных СМИ. Это также подтверждается активным производством карикатур, функциональное назначение которых на разных исторических этапах развития СМИ менялось. Популярность иллюстраций в украинских сатирических журналах в начале 20 века можно объяснить многими факторами, такими как: цензурой, незрелостью лексической и стилистической системы украинского языка, плохой грамотностью украинцев (перепись в 1897 году показала, что 85,4% людей, живущих в Украине, безграмотны), отсутствием привычки читать газеты на русском языке, не говоря уже об украинском, и техническими ресурсами, которые позволили сделать эти иллюстрации выразительными. Карикатуры в сатирических изданиях конца XIX – начала XX вв. становятся важным типобразующим фактором, выполняя в то же время и ряд других важных функций, сформированных общественно-политическими процессами в стране, качественными характеристиками читательской аудитории и ее ожиданиями. Они представляют собой сложное явление в формально-содержательном плане, характеризуются единством характеристик, иногда взаимоисключающих – являясь формой оперативного отклика на общественные явления, которая характеризуется многослойностью и многоплановостью передаваемого смысла, и будучи фактом искусства, в некоторых случаях надолго переживающим свое время.

Ключевые слова: сатирический журнал, иллюстрации, карикатуры, украинская сатирическая пресса

Постановка проблемы

Анализ современного информационного пространства, обобщение научных исследований, касающихся указанной проблемы, дают основания констатировать коренные изменения средств передачи массовой информации в наше время. Современный потребитель информации стремится к лаконичным

и в то же время максимально информативным текстам; его привлекает яркая и выразительная форма, которая преимущественно лишена неоднозначности; он отдает предпочтение медиатекстам (в самом широком значении этого слова – вербальным, аудиальным, визуальным, аудиовизуальным, мультимедийным), требующим немного времени и усилий на их восприятие, однако хорошо понятным. Современные ученые указывают на заметное тяготение медиатекстов к визуальным образам [2, 48–50], что можно рассматривать и как одно из проявлений их интертекстуальности. Некоторые авторы говорят даже о гипертекстуальности применительно не только к электронным СМИ, но и к печатным, чему способствует использование вербально-изобразительных поликодовых форм, или „креолизованных“ текстов [17], под которым понимается единство двух негомогенных частей – вербальной и изобразительной. Одной из таких форм является карикатура, функциональное назначение которой на разных исторических этапах развития СМИ менялось – она рассматривалась как иллюстрация к вербальным текстам и как самостоятельное публицистическое произведение, представляющее собой объединение изобразительной и словесной части.

Вследствие этого в современной теории журналистики и коммуникации надежно прописалось понятие „изобразительная журналистика“, которая осуществляет коммуникативный обмен не с использованием языка в лингвистическом понимании, а посредством изображений. Следовательно, изобразительная журналистика понимается как создание, отбор, обработка и распространение изображений в журналистском смысле [2, 129].

Несмотря на наличие фундаментальных научных знаний о семантике, прагматике и синтаксисе текстов, об их логике, восприятии и их влиянии, изображения, в частности в журналистике, менее исследованы. Однако ученые признают, что человеческий аппарат чувств иначе обрабатывает визуальные символы, чем информацию в виде печатных текстов, логика восприятия и припоминания визуальной информации – другая, впечатление от созерцания не проводит четкой границы между изображенным и изображением, создает, по мнению ученых, иллюзию непосредственного, интуитивно имеющегося информационного содержания [2, 131]. Исследователи подчеркивают, что все записанные тексты рационализированы, визуальное же сообщение направлено прежде всего на эмоциональное восприятие. Поэтому в последнее время все большее распространение получает представление о человеке как о носителе логики эмоций, страстей, впечатлений, поэтому в научном дискурсе усиливается внимание к изобразительным элементам [12, 1380].

Сказанное определило интерес автора к проблеме сущности, особенностей, места и роли карикатуры как „креолизованного“ текста в украинских сатирических изданиях начала XX века, которая и ныне рассматривается как один из важных визуальных элементов современных СМИ, наряду с фотографией и инфографикой. Отмечается параллельное, а правильнее сказать, совместное развитие сатирической графики и журналистики в начале прошлого века. Последняя была трибуной для выступления художников-сатириков,

а они, в свою очередь, привлекали внимание к печатным изданиям, делая их более выразительными и красочными. Наши исследования подтверждают, что конец XIX – начало XX века также ознаменовалось доминированием лаконичных журналистских текстов и изображений, в частности в сатирических изданиях. Именно карикатура как основной вид изображений, по нашему мнению, и способствовала формированию этого типа печатных СМИ в украинской журналистике того времени.

Изложение материала

Для сатирической публицистики особенно „урожайным“ был период первой русской революции, с июня 1905 до первых месяцев в 1906 г., когда царское правительство смягчило цензурное законодательство. Обе русские столицы (Санкт-Петербург и Москва) и все большие центры провинции откликнулись на революционные события выпуском иллюстрированной сатиры [10, 9]. Рисунки на политические темы печатались в иллюстрированных приложениях к газетам в Петербурге, Москве, Киеве, Одессе и других городах. Со временем наблюдается изменение функционального назначения карикатуры: если раньше она рассматривалась лишь как иллюстрация к литературному тексту книги или журнала, то в 1905–1907 гг. политический рисунок выкристаллизовался в произведение, органически связанное с газетной страницей, имеющее самостоятельное значение. В периодических изданиях сатирического типа роль карикатур заметно возрастает – ученые говорят даже об „экспансии“ в это время сатирических изображений в печати и смещении акцентов в иллюстрировании многих журналов [12, 14]. Вместе с этим меняются и творческие приемы, которые отражают новый подход к роли средства и его особое значение: приемы станковой картины и рисунка, часто переносимые в сатирическую графику до 1905 года (перспективное построение, „телесность формы“, светотень, полутона, пятна), уступают место специфически графическим художественным средствам: линии приобретают выразительность, остроту, исчезает плавность, игра света и тени. Газетная карикатура постепенно приобретает плакатный характер [13, 18].

Эти годы стали определяющими и для украинской журналистики. Достижением первой русской революции стала свобода украинского языка. Украинское общество получило надежду на создание национальной прессы на родном языке. Среди первых украинских изданий были и сатирические, чему существует несколько объяснений. Во-первых, социально-политическая ситуация в Российской империи, усиление революционного движения, национально-освободительных процессов закономерно активизировали сатирические формы отражения действительности. Во-вторых, новая украинская пресса преимущественно создавалась определенными классами, их политическими партиями и группами для пропаганды своих идей. Ученые указывают, что ее можно классифицировать не только по политическим направлениям, но и по ориентиро-

ванности на разные слои общества [14]. Это замечание приобретает особенное значение ввиду качественных характеристик украинской читательской аудитории: революция 1905 года застала украинский народ малограмотным (по переписи населения 1897 г., 85,4% жителей Украины, были неграмотными). Но даже грамотный мужик не имел ежедневной потребности в газете. Не привык он и к украинской газетной речи, терминологии: применяемые прессой новые слова крестьяне не понимали, поскольку привыкли только к своему диалекту и знакомому им русскому языку, поэтому и ждали российских газет с новостями [14].

Юмористически-сатирические издания как особый тип, удовлетворяющий ожидания аудитории, стал промежуточным звеном тогдашней украинской публицистики на пути от русскоязычной к украиноязычной, причем именно благодаря удачному и органическому сочетанию на своих страницах двух типов текста – вербального и невербального (в виде рисунка и карикатуры). Визуальный канал донесения информации к адресату более короткий и простой. Это понимали всегда. Поэтому сатирические издания конца XIX – начала XX вв., будучи постоянным объектом цензуры, чувствовали ее особенно по отношению изображений. Хотя законы, регламентирующие тексты и изображения, были одинаковы, за цензурой изображений следили более пристально, поскольку власть понимала, что их влияние, особенно на низшие общественные слои, сильнее. Вследствие этого получить разрешение на издание иллюстрированного журнала было намного сложнее.

При низком уровне грамотности населения в России вплоть до начала XX в. визуальные образы не могли не занимать доминирующего положения в прессовой, как и вообще в культурной коммуникации [19, 1386]. На украинских же территориях ситуация осложнялась и другими причинами: украинский язык, из-за длительного периода гонений и запретов, не готов был к обслуживанию публицистического дискурса, он находился на этапе выработки не только стилистических, но и орфографических норм. Именно иллюстрации в условиях несформированности речевых и стилистических средств сатирической публицистики, как собственно, и украинской публицистики вообще, неготовности читателей к восприятию сложных текстов на украинском языке, становились важным средством передачи информации, к тому же очень эмоциональным и действенным. Наличие в издании изображений для „низового“ читателя компенсировало барьер, возникающий из-за его малограмотности, делало издание более доступным для понимания, позволяло получить некоторые сведения без дополнительных усилий [12, 148]. Намного позже, в 80-е годы XX века, для „бессловесного юмора“ поляки изобрели такое шуточное определение, как „юмор для безграмотных“. Западную „моду“ на отсутствие вербального сопровождения у острых карикатурных изображений оценили журналисты польских „Шпилек“, чешских „Дикобраза“ и „Рогача“, югославского „Павлинка“, сопровождая их подписями „Без слов“, „Без речи“, „Без думи“ и т.д. [16, 33]. Однако если тогда имелась в виду очевидность значения и абсолютная однозначность изображений, не требующих объяснений, комментариев или намеков, то в ана-

лизируемом периоде изображение действительно было одним из действенных и надежных каналов донесения информации до массового читателя.

Русский историк В. Ю. Жуков рассматривает сатирические журналы как совокупность литературных и изобразительно-графических произведений, представленных широким спектром жанров [7, 53]. Признавая сатирические издания синтетическим источником информации, он подчеркивает органическое сочетание на газетной полосе текста и иконографии. Нарративные по способу отражения действительности, они, по его мнению, отражают эпоху в ярких понятиях, в образах, которые запоминаются [7, 63]. Среди издателей и сотрудников редакционных коллективов таких изданий в начале XX века были одинаково представлены и художники, и публицисты. Художники составляли одну шестую часть представителей сатирической журналистики России периода первой революции [8, 158]. Именно благодаря их мастерству сатирические журналы достигали успеха.

Подобные тенденции наблюдались и в украинской сатирической журналистике, которая организационно и хронологически была частью единой и государственно-политической и информационной системы. По ряду причин, о которых уже упоминалось, типологические особенности украинского сатирического издания закладывались русскоязычными сатирическими журналами на территории Надднепрянщины, которые в рассматриваемый период отличались массовостью и разнообразием – так, в Киеве, Одессе, Харькове, Николаеве и других городах Украины вышло более 40 журналов и иллюстрированных приложений к газетам, в которых помещались острые рисунки и карикатуры, направленные против самодержавия [4, 137].

Первым украиноязычным сатирическим журналом был „Шершень“, который начал выходить в Киеве с 6 января 1906 г. – как „юмористически-сатирический еженедельник с рисунками и карикатурами на общественные и политические темы, по образцу столичных сатирических журналов“ (таким сообщением на последней странице уже первого номера, которое сохранялось до последнего, 26-го, редакция журнала призналась в ориентировании на революционные петербургские сатирические журналы). Первый номер „Шершня“ был конфискован, в целом же он продержался погода, что немало для сатирических изданий, которые могли тогда прекращать свое существование после 1–2 номера. Всего вышло в свет 26 номеров „Шершня“, сохранившихся до настоящего времени и доступных для анализа. Журнал дает богатый материал для определения функций и специфики изобразительной составляющей в сатирическом украинском издании рассматриваемого периода. Уже в первом номере издания, состоявшем из 8 страниц, на титуле был расположен красноречивый рисунок – на фоне красных облаков революционной грозы женщина в украинской национальной одежде принимает от политического заключенного флаг с надписью „Воля“ (Свобода). Цветовая гамма и символический смысл рисунка не только несли информацию, но и служили убедительным призывом. Разворот с. 4–5 содержал еще три отчетливо сатирических, мастерски выполненных иллюстрации – „На базаре 'прогрессивных' партий“,

„Пихнограф“ (направленный на обличение деятельности главного редактора реакционного черносотенного издания „Киевлянин“ Пихно) и рисунок, разоблачающий „сбалансированность“ городского бюджета, в котором „забыли“ об учителях, конторщиках, женщинах, детях. И еще одной иллюстрацией на всю последнюю страницу завершался номер – на рисунке под названием „Потоп“, на фоне восходящего солнца, к берегу прибывает лодка, на белых парусах которой написано красным „Воля“ (Свобода). Судно вызвало панику и перепуг на берегу. Фактически, 50% объема номера отведено иллюстрациям, которые сопровождалась короткими текстками. Такое же соотношение вербальной и иллюстративной частей наблюдается и в других номерах журнала.

Авторы иллюстраций не обходили ни одного события, достойного внимания читателя: годовщины реформы 1861 года, годовщины со дня рождения Т. Г. Шевченко, поездки Максима Горького в Соединенные Штаты, где он подвергся унижительным процедурам при въезде в „свободную Америку“ и др. Следует указать, что нередко иллюстрации номера представляли собой ансамбль изображений, объединенных тематически [18].

Общая доступность и понятность изобразительной сатиры, сильное влияние ее художественной формы и мастерского исполнения на психику массы ставили этот вид сатиры значительно выше ее литературной формы и определяли формальные, композиционные и технические требования к ней.

Термин „карикатура“ этимологически происходит от итальянского глагола «caricare», который, независимо от семантических связей с миром искусства, обозначает „нагружать“, „перегружать“ или „обременять“, а также от глагольного существительного caricature. Но очень быстро слово приобретает другое значение – в XVI–XVII вв. оно обозначало процесс обработки и подчеркивания индивидуальных черт личности, а следовательно – утрированных изображений. Что, собственно говоря, не противоречило его первичному значению, ведь карикатурист, изображая того или иного человека, подчеркивает наиболее характерные его черты, доводит их до предельной броскости, отмечая второстепенные, сознательно „нагружая“, „отягощая“ самое типичное в нем, и тем самым достигая максимального выявления главного.

Ныне термин используется в широком и узком значении. В широком смысле под карикатурой авторы энциклопедии по искусству понимают любое изображение, в котором сознательно создается комический эффект, сочетается реальное и фантастическое, преувеличиваются и заостряются характерные черты фигуры, лица, костюма, манеры поведения людей, изменяются соотношения их с окружающей средой, используются неожиданные сопоставления и уподобления. Карикатура в этом значении обладает широчайшим диапазоном тем. Методы карикатуры могут быть использованы в различных видах и жанрах искусства (например, в плакате, газетной или журнальной графике). В узком смысле карикатура – особый жанр изобразительного искусства (как правило, графики; гораздо реже используются средства живописи и скульптуры), являющийся основной формой изобразительной сатиры и обладающий четкой идейной социально-критической направленностью [11].

Значительное место среди журнальных рисунков принадлежит карикатурам именно в узком и точном смысле этого слова, то есть сатирическим изображением определенных, конкретных лиц.

Слово получает распространение в различных языках, довольно быстро становится собирательным понятием с широким семантическим полем, обозначающим: искаженные изображения лица; деформированные явления и проявления сатиры; синоним выражения „политическая карикатура“ – визуальный комментарий, который является журналистским жанром [2, 130]. Украинский литературовед Ю. А. Ивакин также трактовал карикатуру как синтез графического изображения и литературного текста (подпись, текстовка). Она, по его мнению, близка к литературе почти так же, как и к изобразительному искусству. Несмотря на возможность различного соотношения вербального и изобразительного элементов, приоритет он отдавал изображению [9, 169]. П.М. Дульский в 1920-х годах также признавал ценной только ту карикатуру, которая „доставляет остроту впечатления без всяких разъяснений воспроизводимого мотива“. Слова же, растолковывающие рисунок, считал он, только „обесцвечивают“ ее [5, 19]. Однако с ним не соглашался С. Исаков, указывавший, что поскольку сатира откликается на злобу дня, на преходящие моменты, то без словесных объяснений она со временем вообще становится непонятной. Кроме того, считал он, любое объединение искусств, их синтез всегда способствуют усилению эмоционального воздействия [10, 42]. К тому же, изображения без вплетения в контекст остаются, как правило, многозначными. Они, по сравнению с языковыми выражениями, менее конвенционализированы, что усложняет их декодирование аудиторией [2, 132]. Возникновение политической изобразительной сатиры связывают с Францией начала XIX века. Кроме политических предпосылок, распространение карикатуры обусловлено и технологическим фактором – изобретением литографической печати. Этот способ облегчил художнику работу над сатирическим рисунком, поскольку тот делался на литографском камне, а не на дереве или меди. Благодаря этому улучшалось и качество его репродукций. Литографию, или плоскую печать (на камне – известняке особой породы (голубого, желтоватого или серого оттенка), исследователи называли „языком широких масс“. Она неслучайно возникает в период промышленного переворота, совпадает с революцией и социальной борьбой на рубеже XVIII – XIX веков, когда появляется необходимость в оперативном отклике на события и дешевом и быстром массовом способе печати. Удешевление карикатуры, таким образом, стало возможным благодаря тому, что она „сошла с металлической доски сначала на дерево, потом на камень“. Важным преимуществом литографии была возможность и цветной печати – хромолитографии [3].

Со временем в силу своих особенностей, функций и адресованности массовому зрителю (читателю), карикатура, возникнув как жанр графического искусства, постепенно теряет свою самостоятельность, объединяется с книгой и журналом. Б. Виппер подчеркивает, что в период июльской революции во Франции литография „вступает в союз с прессой и становится выдающим-

ся агитатором и пропагандистом“, указывая, что иллюстрацией такой трансформации может служить и изменение самого термина для обозначения карикатуры в английском языке: до 1750 г. „hieroglyphies“ (ребус), после 1830 – „cartoon“ (юмористическая картинка). Он акцентирует внимание на таких внутренних свойствах карикатуры, как: 1) одностороннее преувеличение или подчеркивание определенных черт (обязательно в направлении уродства, безобразия, низости, обязательно с насмешкой), способствует повышенной экспрессии или трагичности изображения; 2) отклонение от нормы, нарушения, в известной степени, естественности, хотя с сохранением удаленного сходства с натурой, 3) наличие сходства с человеком, определенная персонификация, даже если это изображение предметов [3]. Однако несмотря на „служебное, сиюминутное предназначение карикатуры“, памятуя, что „основной ее нерв – злоба дня“, карикатуристы утвердили за собой репутацию подлинного, высокого искусства. Лучшие карикатуры таких русских художников, как Моор, Денни, Кукрыниксы, созданные в свое время для газет и журналов, ныне находятся в Третьяковской галерее. Об отсутствии пренебрежительного отношения к этому „оперативному“ искусству свидетельствует и факт организации выставок карикатур, опубликованных ранее в газетах и журналах, а также появление рецензий на эти произведения искусства [16, 29].

А. Каск указывала, что в сатирически-юмористическом рисунке российских сатирических журналов 60-х годов XIX века, наблюдались три варианта связи текста с иллюстрацией: 1) для понимания карикатуры не требовался подробный текст, раскрывающий ее содержание, поскольку мысль (эмоция, отношение) выражались преимущественно графически (с помощью шаржа, утрированного отражения действительности, метафоры, сочетание реального и фантастического, сопоставление несопоставимого и т.д.); 2) для восприятия карикатуры одинаково важны были обе части – и вербальная, и визуальная; 3) основная смысловая нагрузка ложилась на текст [12, 137]. Однако если в российских сатирических журналах карикатур без развернутого вербального комментария совсем немного, то в украинских изданиях – другое соотношение. Целые страницы отданы карикатурам во многих номерах журнала „Шершень“ [18].

В российских сатирических журналах конца XIX века все чаще можно обнаружить „утяжеленный“ тип карикатуры, в котором текст присутствует не только в надписях и подписях, отдельными ключевыми пояснительными словами изобилует и поле рисунка. Иногда каждый предмет и каждый персонаж подписывался [12, 144]. Фиксируются такие изображения и в украинских сатирических журналах. Вероятно, существование этого типа карикатуры можно оправдать все той же пестротой читательской аудитории и вовлеченностью в информационные процессы „среднего класса читателей“.

В иллюстрированных юмористически-сатирических изданиях уже с 1870-х годов прослеживается тенденция к постепенному увеличению количества рисунков с доминированием текста или таких произведений, в которых подпись и рисунок представляют собой искусственное сочетание [12, 141]. Да-

лее эта тенденция укрепляется, и постепенно все большая роль принадлежит публицистическому тексту.

Наши наблюдения подтверждают выводы А. Каск, сделанные на основе обобщения жанровой структуры, сюжетики и эстетики журнальной иллюстрации в России XVIII–XIX вв., о том, что сатирически-юмористический рисунок, который обычно сопровождается подписью, представляет собой креолизованный текст, выразительность которого зависит от органичности сочетания его составляющих [12, 130]. Такой текст характеризуется многослойностью содержания и сложностью процесса влияния на адресата. Так, Е. Артемова причиной сложности кодирования таких текстов считает актуализацию когнитивных структур в политической карикатуре не только через языковую проекцию, но и через визуально-пространственные образы. Языковой и визуальной коды к тому же, подчеркивает она, отягощаются социальным, культурным, стилистическим и идеологическим [1]. Считаем, что это способствовало как расширению аудитории сатирических изданий, так и множественности смыслов подобного „информационного послания“, вопреки одной из важных его задач – упрощения восприятия. Обобщение К. Щербаковой о том, что фотография представляет собой своего рода код или текст с зашифрованной информацией, которая с определенной долей вероятности может быть раскрыта внимательным исследователем, применимо и к карикатуре, рассматриваемую учеными в одном ряду визуальных форм [19, 1382]. Однако карикатура, как любая журнальная иллюстрация, имеет особое значение как исторически подвижный вид изображения – она передает „сиюминутное состояние в ускользающем времени“ [12, 2]. Поэтому следует отметить, что восприятие реального содержания и интерпретация карикатур без текстового сопровождения современным исследователем значительно усложнены. Изображения без вплетения в контекст остаются, как правило, многозначными. Они, по сравнению с языковыми выражениями, менее конвенционализированны, что затрудняет их декодирование [2, 132]. С. Исаков, автор исследования „1905 в сатире и карикатуре“, указывал, что поскольку сатира откликается на злобу дня, на преходящие моменты, то без словесных разъяснений она со временем вообще становится непонятной. Кроме того, исследователь считал, что любое объединение искусств, их синтез всегда способствуют усилению эмоционального воздействия [10, 42].

Значение и функции иллюстраций, в первую очередь, карикатур, в сатирических изданиях анализированного периода переоценить невозможно. Взаимовлияние революционных событий и сатирической журнальной графики было очевидным: последняя, развиваясь под действием общественных потрясений, стала важным фактором этих потрясений. Сатирические карикатуры в периодике того времени можно рассматривать не только как отражение классовых столкновений, но и как катализатор, благодаря участию в политическом воспитании народа. Эта функция, родившаяся в рассматриваемую эпоху, особенно заметна в сравнении с сатирической журналистикой 60-х годов XIX века, характеризовавшейся общими просветительскими тенденциями (что в определенной степени объяснялось и неготовностью читательской аудитории к

иному формату общения). Основой воздействия рисунка на читателя становится не сюжетность, а эмоциональная выразительность образа, художественная острота всех его элементов.

Многие исследователи-искусствоведы указывали, что об эстетической ценности карикатур в анализируемый период заботились мало. Графический язык сатирических карикатур был несколько упрощенным, иногда грубоватым и схематичным, что объяснялось рядом причин: объективно низким уровнем мастеров, работавших в прессе; условиями работы и необходимостью быстро откликаться на события; плохими техническими условиями тиражирования изображений в прессе [10, 264]. Хотя были и исключения из этого правила: так, особенно содержательными и выразительными были именно иллюстрации и карикатуры в журнале „Шершень“, который оформлялся и иллюстрировался известными украинскими художниками. Графике „Шершня“ свойственно яркое национальное своеобразие, она принадлежит к лучшим достижениям украинского демократического искусства.

Научные и периодические издания подтверждают изменение роли карикатур и подходов к творческому процессу работы над ними. Так, в сатирических журналах начала XX века сначала рисовались карикатуры как оперативное отражение общественных событий, позже в редакции коллективно „творили“ подписи к ним. Причем, эту работу считали второстепенной и неблагодарной. Поскольку творчество было коллективным, то тексты подавались без авторов. Нередко же авторами были сами художники. Центральным в работе над карикатурами в сатирических изданиях и советского периода, также щедро иллюстрированными карикатурами, было именно изображение. Об этом говорил М. Семенов, вспоминая так называемые „темные заседания“ (от слова „тема“), на которых обсуждались темы для карикатур [15, 31–34]. Теперь ситуация иная – известные украинские карикатуристы, сотрудничая с печатными СМИ иллюстрируют готовые аналитические материалы или адаптируют к отображаемым темам готовые работы, выполненные по тому или иному поводу. К примеру, украинской газетой „День“ (выходит на украинском, русском и английском языках) используется много карикатур, художника А. Казанского, активно сотрудничавшего с газетой раньше, для иллюстрирования важных аналитических публикаций, касающихся острых общественно-политических проблем, которые берутся из архива газеты и датируются 1997–1998 гг. (например, в №188 (3831) от 18.10.2012; №229-230 (4112–4113) от 13–14. 12.2013; №232 (4115) от 18.12.2013). Это позволяет говорить об утрате в отдельных случаях современными карикатурами свойств „креолизованного“ текста, понимаемого в данном случае как некое его единство и неделимость. Поскольку исследователи одной из особенностей его называли такие, как одновременность создания вербальной и невербальной части карикатуры одним автором или авторским коллективом, а также возможность иметь лишь по одному варианту вербальной и невербальной части такого текста [1].

Выводы

Таким образом, карикатуры в сатирических изданиях конца XIX – начала XX вв. становятся важным типобразующим фактором, выполняя в то же время и ряд других важных функций, сформированных общественно-политическими процессами в стране, качественными характеристиками читательской аудитории и ее ожиданиями. Они представляют собой сложное явление в формально-содержательном плане, характеризуются единством характеристик, иногда взаимоисключающих – являясь формой оперативного отклика на общественные явления, которая характеризуется многослойностью и многоплановостью передаваемого смысла, и будучи фактом искусства, в некоторых случаях надолго переживающим свое время.

В будущем будет актуальным изучение изобразительно-выразительных средств карикатуры как „креолизованного“ текста, а также особенностей его использования на страницах современных печатных СМИ, изменение функционального назначения.

Использованные источники

- Артемова, Е. А. Карикатура как жанр политического дискурса : диссертация ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Е.А. Артемова – Волгоград, 2002. – 237 с.: ил. – [Электр. ресурс]. – Режим доступа: www.lib.ua-ru.net/diss/cont/326786.html [30.12. 2013].
- Вайшенберг, З., Кляйнштойнбер Г., Пьорксен Б. Журналістика та медіа: Довідник / З.Вайшенберг, Г. Кляйнштойнбер, Б.Пьорксен – Київ: Академія української преси, Центр вільної преси, 2011. – 529 с.
- Виппер, Б. Введение в историческое изучение искусства / Виппер Б. – [Электр. ресурс]. – Режим доступа: www.lib.ru/TEXTBOOKS/ART/vipper.txt [30.12. 2013].
- Демченко, Е. П. Сатирическая пресса Украины 1905–1907 гг. / Демченко Е. П. – К. : Наукова думка, 1980. – 148 с.
- Дульский, П. М. Графика сатирических журналов 1905–1906 гг. / П.М. Дульский – Казань, 1922.
- Ефимов, Б. Основы понимания карикатуры / Б. Ефимов. – М., 1961.
- Жуков, В. Ю. Сатирические журналы периода первой русской революции как исторический источник / В. Ю. Жуков // Новое о революции 1905–1907 гг. в России: Межвуз. сборник / Под ред. Ю. Д. Марголиса. – Л., 1989. – С. 51–76.
- Жуков, В. Ю. Сатирические журналы периода 1905–1907 гг. (источниковедческий аспект) / В. Ю. Жуков // Русское революционное движение и проблемы развития литературы: Межвуз. сборник / Под ред. В.Д. Алуреева. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. – С. 146–176.
- Івакін, Ю. О. По езопівську мову сатиричних журналів епохи першої російської революції / Ю. Івакін // Відображення першої російської революції в українській та російській літературі. – К., 1956. – С. 164–185.

- Исаков, С. 1905 год в сатире и карикатуре / С. Исаков – Л.: Прибой, 1928. – 279 с.
- Карикатура // Искусство. Современная иллюстрированная энциклопедия [Электронный ресурс] / Под ред. А. П. Горкина – М.: Росмэн, 2007. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_picture/1322/Карикатура [30.12. 2013].
- Каск, А. Н. Жанровая структура, сюжетика, эстетика журнальной иллюстрации в России XVIII – XIX вв.: дис. канд. наук: спец. 17.00.04 – изобразит. и декорат.-прикл. искусство и архитектура / А.Н. Каск – М., 2011. – 316 с.
- Рошупкин, С. Н. Политическая графика московских журналов периода революции 1905–1907 гг: автореф. дис. ... канд. наук, спец. №823 – искусствоведение. – М., 1972. – 20 с.
- Румянцева, С. Становлення україномовної преси в Наддніпрянській Україні / С. Румянцева – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: incognita.day.kiev.ua/stanovlennya-ukrayinomovnoyi-presi-v-addnipyrianskij-ukrayini.html [30.12. 2013].
- Семенов, М. Г. Крокодилские были / М.Семенов. – М.: „Мысль“, 1982. – 208 с.
- Самойлов, Л. С. Карикатура. Карикатурист. Читатель (заметки художника-сатирика) / Л.С. Самойлов – М.: Знание, 1981. – 56 с.
- Скогорева, О. В. „Гипертекст“ в структуре содержания современной массовой газеты: средства его создания / О. В. Скогорева // Медиальманах. – Вып. 2. – 2008. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [30.12. 2013].
- Шершень. – Київ, 1906. – №№ 1–26.
- Щербакова, Е. Визуальна історія / Щербакова Е. // Между канунами. Исторические исследования в России за последние 25 лет. – М.: АИРО – XXI, 2013. – С. 1380–1396.

Natalia I. Zicun

CARICATURE AS ART AND MEDIA CONTENT IN UKRAINIAN MEDIA SATIRICAL EARLY TWENTIETH CENTURY

Summary: The article dwells upon peculiarities and functions of caricature as ‘a creolized text’ in Ukrainian satirical magazines at the beginning of the 20th century. It accentuates that caricatures turned into independent elements of periodicals, with the function of illustrating verbal parts only being lost, and played a significant role in the formation of the written mass media of the given type. It also confirmed active caricature-making in certain historical periods. Popularity of illustrative satirical periodicals in the Ukrainian newspaper-type discourse of the beginning of the 20th century can be explained by a number of factors that are censorship, immaturity of the lexical and stylistic systems of the Ukrainian language because of its being prosecuted and prohibited, poor literacy of the Ukrainians (1897 census featured 85.4% of people living in Ukraine illiterate), lack of the habit to read daily newspapers in Russian, nothing to say about Ukrainian, technical means that enabled to make illustrations more expressive.

MANIPULACIJA NASLOVIMA U SRPSKOJ DNEVNOJ ŠTAMPI

Sažetak: U eri tržišnog kapitalizma poznato je da je vest roba, a da su naslovi ti koji je prodaju. Zanimljivi i šokantni naslovi uglavnom reprezentuju najčitanije tekstove i takva praksa privlačenja pažnje je dozvoljena, čak i poželjna. Međutim, često se dešava da se u želji za što većim tiražom manipuliše naslovima, koji izvučeni iz konteksta ne referiraju u potpunosti na tekst i činjenice u njemu. Predmet istraživanja je manipulativna funkcija naslova u dnevnim novinama: *Politika*, *Večernje novosti*, *Blic* i *Kurir*, praćenih u periodu od deset dana. Osnovna pretpostavka sa kojom se kreće u istraživanje je da je više takvih naslova u (polu)tabloidnim nego u ozbiljnim informativnim novinama.

Ključne reči: manipulacija, naslovi, štampa, tabloidi

1. Uvod

Moć medija, uočena još od njihovih začetaka, tokom istorije usavršavana je i vešto korišćena u manipulativne svrhe. Još je Napoleon, svestan uticaja štampe, smatrao da je moć četiri novine veća od moći 100 000 vojnika i predviđao da ukoliko ne kontroliše napise u štampi neće se dugo zadržati na vlasti. Danas, sa razvojem tehnologije, ali i sa umnožavanjem istraživanja koja se bave uticajem medija, njihova manipulativna moć je na vrhuncu. Ipak, manipulativni potencijal medijskog izveštavanja, čini se, nije ni izbliza iskorišćen, jer svakodnevno se pronalaze primeri novih manipulativnih tehnika. „Poruka se konstruiše tako da sadržajem zavara publiku, ubeđujući je da laž prihvati kao istinu“ (Jevtović, 2003: 25). Često nesvesni pravih namera medijskih profesionalaca, pojedinci medijskim sadržajima ne pristupaju kritički i ne dovodeći ih u pitanje konstruišu sliku stvarnosti koja je zapravo medijski konstrukt, a ne puko oslikavanje realnosti. Na taj način se onemogućava potreba da se spoznaju društvene okolnosti i da se u socijalnim procesima aktivno učestvuje, dok se istovremeno ukida mogućnost za promenu loših društvenih praksi.

Jezik medija, ma koliko se u teoriji potenciralo na njegovoj sličnosti sa jezikom u svakodnevnoj upotrebi, poseduje niz specifičnosti (konciznost, jasnoća, istinitost) koje lakoćom razumevanja neretko onemogućavaju shvatanje prikrivenih elemenata medijske poruke. Enkodiranje takvih poruka moguće je samo uz svest o njihovim

potencijalnim značenjima, pri čemu je medijska pismenost primalaca ne samo polazna osnova već ključni element za njihovo razumevanje. U društvima u kojima se medijsko obrazovanje ne postavlja kao prioritet, u koja možemo svrstati i Srbiju, otvaraju se brojne mogućnosti za nesmetano manipulisanje. Kritičko promatranje svakog medijskog sadržaja, pokušaj da se odgonetnu skrivene namere pošiljaoca, u pojedinim slučajevima i nalogodavaca određenih medijskih poruka, osnova su za shvatanje pravog značenja i cilja sa kojim se određena informacija pustila u etar.

U svakom od medija (štampa, radio, televizija) postoji mnogo načina za obmanjivanje publike koji su svojstveni njihovim izražajnim sredstvima. Stoga će televizija posebnu pažnju posvetiti vizuelnim, radio auditivnim, a štampa jezičkim elementima, kojima će oblikovati manipulativnu poruku. Kako je predmet ovog rada manipulacija naslovima u štampi, analiziraćemo načine na koje dnevni listovi *Politika*, *Večernje novosti*, *Blic* i *Kurir*, koriste jezičke mogućnosti naslova u svrhu manipulacije svojim čitaocima.

„Naslov u novinama ima višestruku namenu: da privuče čitaoca da se upusti u 'avanturu' čitanja i promišljanja teksta, zatim da prokomentariše tekst, da doprinese grafičkom izgledu lista (tabloidi su zasnovani na naslovima), a često je naslov i ideološki komentar događaja (cilj mu je persuazivno/ubeđivačko delovanje na čitaoca)“ (Valić-Nedeljković, 2000: 93–94). Stoga, ne čudi što se naslovima i u okviru redakcija posvećuje posebna pažnja; zadatak pisanja naslova pripada najiskusnijim novinarima, jer naslov, vrlo često, ne predstavlja samo poentu teksta na koji se odnosi već se iz odabira reči, veličine slova, mesta u novinama, može zaključiti i o uređivačkoj politici određenog lista. Za analizu naslova odlučili smo se upravo da bismo ukazali na značaj veštine čitanja naslova. Prosečnom čitaocu može se učiniti da je tekst „noseći stub“ svake vesti, stoga je cilj ovog rada da ukaže na to da su upravo naslovi ti koji su, bez obzira na to što su skovani od svega nekoliko reči, često značajniji od teksta, ali i podložniji manipulativnim intervencijama. To je, pre svega, moguće zbog toga što intervencije u tekstu podrazumevaju menjanje i prekrajanje niza detalja događaja o kom se izveštava, pa se urednici i novinari na taj korak ređe odlučuju, jer bi tako očigledan postupak, ukoliko bi bio otkriven, narušio poverenje publike. S druge strane, „sitne dorade“ u naslovnim blokovima manje su rizične, jer će ih ionako prepoznati samo medijski pismeni čitaoci. Poznata je i činjenica da u vremenu ubrzanog načina života čitaoci nemaju vremena da svakom tekstu posvete dovoljno pažnje, stoga većina njih pogledom preleti preko naslova, dok samo retki tekstovi bivaju pročitani od prve do poslednje reči; što ukazuje na to da je za većinu čitalaca jedina informacija o nekom događaju upravo ona u naslovu. Na taj način, oni ne mogu znati da li i u kojoj meri naslovi referiraju na tekst, manipulacija ostaje neotkrivena, a čitaoci pogrešno informisani.

S obzirom na to da se pojam manipulacije može višestruko interpretirati, u ovom radu pod njim podrazumevamo ne samo naslove izvučene iz konteksta već i senzacionalističke, bombastične, dvosmislene naslove koji ne moraju biti neistiniti, ali su manipulativni, jer se koriste u svrhu privlačenja pažnje čitalaca i usmeravanja na teme koje ne moraju biti od šireg društvenog značaja. „Svi novinarski kodeksi

sadrže odredbu da u naslov može da se istakne samo ono što jeste sadržina teksta. Tabloidi najčešće krše ovu odredbu pa u naslov, senzacionalizma radi, izvuku nešto sasvim sporedno, ali efektno, iz događaja ili o ličnosti, da bi time privukli pažnju čitalaca“ (Valić-Nedeljković, 2000: 94–95). Posmatrani izolovano novinski tekstovi sa takvim naslovima možda i ne bi bili dovedeni u vezu sa intencionalnim spinovanjem, međutim, ukoliko su oni u određenom istorijskom trenutku dominantni nemoćuće je ne posmatrati ih van šireg konteksta manipulacije društvenom svešću.

U ovom radu analizirana su četiri dnevna lista: *Politika*, *Večernje novosti*, *Blic* i *Kurir* u periodu od deset dana (16–25. decembra). Odabir uzorka zasnivao se na popularnosti pomenutih listova koja je direktno proporcionalna njihovom uticaju, ali na razlici u sadržaju koji nude, krećući se u rasponu od ozbiljne dnevno-informativne štampe (kakva je *Politika*) preko (polu)tabloidnih (*Večernje novosti*, *Blic*) do tabloidnih novina (*Kurir*). S obzirom na prethodni navod, hipoteza koju ćemo nastojati da dokažemo jeste da su u tabloidnijim novinama ispitivane manipulativne funkcije naslova izraženije, pre svega kvalitativno, nego u ozbiljnim dnevnim listovima.

2. Novinski naslovi i njihova manipulativna uloga

Naslovni blok je najznačajniji deo teksta koji u sebi nosi vest u malom, sastoji se od nadnaslova, naslova i podnaslova. Nadnaslov smešta vest u širi društveni kontekst i njime „uvodimo čitatelja u razumijevanje naslovnog bloka. Treba biti relativno kratak; sastavljen od jedne proste rečenice“ (Kurtić, 2009: 379). Podnaslov može sadržati više rečenica, on „podržava informacije iz nadnaslova i naslova, te ukazuje na fokus sadržaja koji slijedi“ (Kurtić, 2009: 379). Naslov bi trebalo da predstavlja srž vesti, da donosi najznačajniju informaciju iz teksta koji sledi – da što bolje predstavi tekst. „Naslov je za tekst 'isto što i krovna konstrukcija za ozidanu zgradu'. I u arhitekturi novina biće primetan nesklad između stila naslova i stila ostalog dela zgrade. Modernom betonskom zdanju ne odgovara krov bakarnog zamka; informativnoj kućici neće pristajati ni najlepší reporterski krov“ (Đurić, 2000: 120). Stoga je od velikog značaja da se pri komponovanju naslova ne odstupi od forme teksta koji naslov prati.

„Između tiražnih zahteva ('Naslovi prodaju novine') i uskog političkog pragmatizma ('naslovima treba mobilisati mase') kao dveju polaznih krajnosti u tretiranju naslova, neka nam stoji na umu, naoko hladna konstatacija, ali uputna opomena da u novinama: čitanje počinje od naslova“ (Nedeljković, 2003: 117). U eri tržišnog kapitalizma, kao što su novine roba koju prodaje naslovna strana, tako i vest postaje roba, a naslovi su ti koji je prodaju. Najuočljiviji deo novinskog teksta, kao što je bilo reči, svakako je naslovni blok, stoga se izuzetno vodi računa o njegovoj kompoziciji, jer kao što loš tekst može biti pročitán zahvaljujući atraktivnom naslovu, tako najbolji tekst može ostati nezapažen ukoliko ima loš naslov. „Naslov mora privući pažnju (*attention*), probuditi interes (*interest*), želju (*desire*) i time potaknuti na djelovanje (*activation*). Ovdje je važno istaći da su pojedine komponente ovakvog zahtjeva međusobno tijesno povezane, drugim riječima, da jedna drugu uslovljavaju, odnosno

ne bude li pažnja čitaoca privučena, izostaje i interes, zatim želja, te ne dolazi ni do djelovanja, odnosno čitalac ne čita tekst“ (Smailagić, 2003: 164). O podeli na dobre i loše naslove pisao je Radomir Životić, navodeći da su dobri naslovi¹ informativni, tačni, koncizni, ali i originalni i atraktivni, dok su loši naslovi nepismeni, dvosmisleni, opšti, senzacionalistički, bombastični, ali i oni sa neadekvatnom interpunkcijom (znak pitanja, tri tačke) (prema Životiću, 1993: 246–249).

Najčešći propust prilikom pisanja naslova nastaje iz želje novinara da njegov tekst bude pročitao. Iako naslov „ne smije nuditi ni više a niti manje od onoga što tekst stvarno sadrži“ (Kurtić, 2009: 376) to „više“ u najvećem broju slučajeva nude naslovi senzacionalističkih tekstova koji i sami, zbog prirode teksta na koji se odnose, bivaju senzacionalistički. Prethodni navod odnosi se na tabloidne listove, posebno rubrike koje se bave zabavnim i „zabavljачkim“ temama. S druge strane, više zabrinjava sveprisutniji trend da se ozbiljne novine, ali i ozbiljne teme, senzacionalizuju upravo kroz naslove. „Napumpavanjem“ događaja koji su predmet izveštavanja, kako Piletić navodi, cilj je da se kod čitaoca izazove tuga i sažaljenje ili tenzija, zabrinutost i strah ili čuđenje i neverica (Piletić, 2013: 74). Naslov koji kod čitaoca izazove neko od pomenutih osećanja ispunio je svoju funkciju; tekst će zasigurno biti pročitao, jer se ljudima oduvek najlakše manipuliralo uticanjem na njihove emocije.

„Fokusiranje pažnje čitalaca na dati tekst izuzetno je bitan momenat novinarskog rada. On postaje presudan u onom trenutku kada čitalac odlučuje da li će nastaviti da čita određeni tekst. Ovaj princip 'igranja' sa letimičnim pogledom čitaoca može biti hod po ivici novinarske profesionalnosti, jer će se novinar vesno truditi da u naslovne blokove stavi što atraktivniju informaciju, katkad ne mareći za kontekst, niti njenu tačnost. Igranje čitalačkom pažnjom često je uvod u različite vrste novinarskih manipulacija“ (Jevtić, 2011: 114).

Zanimljivi i atraktivni naslovi uglavnom reprezentuju najčitanije tekstove i takva praksa privlačenja pažnje je dozvoljena, čak i poželjna, sve dok ne povređuje načelo o istinitosti. Pravila i kodeksi novinarske profesije nalažu da se interes javnosti mora staviti ispred ekonomskih interesa, međutim, u eri tržišnog kapitalizma često se dešava da se u želji za što većim tiražom manipulirše naslovima, sa ciljem privlačenja pažnje na određene teme, ili pak odvlačenja pažnje sa nekih drugih, dok se istinitost čak i kada nije direktno ugrožena potiskuje u drugi plan.

3. Manipulacija naslovima: analiza *Politike*, *Večernjih novosti*, *Blica* i *Kurira*

Analizom sadržaja četiri dnevna lista (*Politika*, *Večernje novosti*, *Blic* i *Kurir*) u ovom radu se nastojalo ukazati, pre svega, na manipulisanje novinskim naslovima, ali i na najčešće načine manipulativnog komponovanja naslovnog bloka.

¹ U dobre naslove Životić ubraja: kapa ili „šapka“ naslove, kontrastne, metaforične, afektivne, parafraze, citatne, one u kojima ima igre reči, imena poznatih i značajnih ličnosti itd. (Životić, 1993: 249–252).

Za potrebe ove analize moguće „intervencije“ u naslovima klasifikovali smo u četiri kategorije:

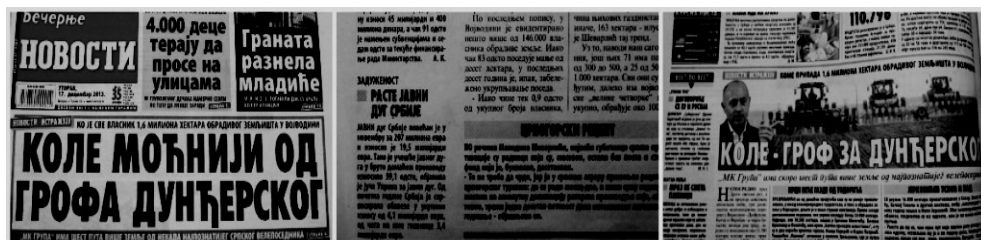
1. Senzacionalistički naslovi – pod kojima podrazumevamo naslove koji su u funkciji privlačenja pažnje; oni su šokantni, bombastični i provokativni; vrlo često nude više od onoga što tekst stvarno sadrži; karakteristični su za tabloide.
2. Dvosmisleni/višesmisleni naslovi – pod kojima podrazumevamo naslove koji ne ispunjavaju svoju osnovnu informativnu funkciju, naprotiv, nudeći informaciju koja može biti protumačena na više od jednog načina u cilju su privlačenja pažnje i pobuđivanja radoznalosti.
3. Naslovi izvučeni iz konteksta – pod kojima podrazumevamo najuočljiviji vid manipulacije naslovima, jer informacija sadržana u takvom naslovu nije ništa drugo do poluistina (ponekad i neistina), koja može biti opasnija od laži, upravo zbog njene velike sličnosti sa istinom.
4. Naslovi sa manipulativnim interpunkcijskim znacima – pod ovom vrstom podrazumevamo naslove koji sadrže znakove interpunkcije koji mogu biti u funkciji pojačavanja emocionalnog naboja i namernog ukazivanja na vesti „od značaja“ (kao što je slučaj sa znakom uzvika), ili mogu ukazivati na neproverenu informaciju ili nevericu autora teksta (znak pitanja), ili pak na nedovršenu misao (tri tačke) ostavljajući prostor za različita tumačenja i nagađanja čitalaca.

Tokom kvalitativne analize naslova u dnevnom listu *Politika*, pronašli smo sve navedene kategorije. Iako smo uočili mnogo manje manipulativnih naslova nego u drugim novinama, ovakvi rezultati iznenađuju ukoliko uzmemo u obzir da ovaj list važi za jedini koji spada u ozbiljnu dnevnu informativnu štampu u Srbiji. U rubrici *Svet* uočili smo senzacionalistički naslov *Sirijce dočekali kao Hune* (*Politika*, 17.12.2013). U samom tekstu se govori o bugarskoj parlamentarnoj desničarskoj stranci koja se zalaže za proterivanje sirijskih izbeglica iz ove zemlje. Upotrebom Huna kao sinonima za varvare u naslovu privlači se pažnja čitalaca i istovremeno se utiče na emocije, izbeglice se predstavljaju u negativnom kontekstu, čime se apostrofira na netrpeljivosti prema njima u Bugarskoj. Potpuno neočekivan naslov za ovakav list pronalazimo u rubrici Društvo „*Megatrenduše*“ *sa crvenog univerziteta* (*Politika*, 18.12.2013). Za naslov je odabrana reč za koju se u tekstu objašnjava da je nastala od reči „namiguša“ i asocira na studentkinje privatnog fakulteta „*Megatrend*“. U tekstu se navodi da ovaj univerzitet ima 18.000 studentkinja, pa se ovakvim naslovom stvara stereotipni efekat, što je nedopustivo za list sa tradicijom dužom od 100 godina. Još jedan primer senzacionalističkog naslova koji je ujedno i dvosmislen pronalazimo u rubrici *Srbija, Pas* „*čuvao*“ *vodomer 13 godina* (*Politika*, 24.12.2013), u tekstu u kojem se govori o problemu očitavanja brojila u Nišu, autor izvlači iz konteksta informaciju da radnici nisu mogli da očitaju brojilo zbog psa u dvorištu, čime se ova vest senzacionalizuje. Slični primeri su i: „*Sulejman veličanstveni*“ *otvorio Novu TV* (*Politika*, 18.12. 2013), *Sa narukvicom na njivu, ali ne i na pivo* (*Politika*, 19.12 2013), *Otkrivena „fabrika beba“* (*Politika*, 21.12. 2013).

Naslove sa manipulativnom upotrebom znaka pitanja, dnevni list *Politika* koristi onda kada autor teksta nije siguran u informaciju koju ističe u naslovu, stoga se naslovi svode na spekulaciju. Primeri ovakvih naslova su: *Zukorlić se povlači?* (*Politika*, 20.12.2013), *Privatizacija cementare – motiv ubistva Pantića?* (*Politika*, 20.12.2013), *Gde su milijarde Hodorkovskog?* (*Politika*, 22.12.2013), *Arifi poma-gao u ubistvu žandarma?* (*Politika*, 25.12.2103).

Iako se izjašnjavaju kao ozbiljne novine, *Večernje novosti* takođe koriste naslovni blok u svrhu manipulacije čitaocima. Iz niza senzacionalističkih naslova izdvojićemo najupečatljivije primere. U rubrici *Svet* pronalazimo naslov *Janukovič baca svoje sa broda* (*Večernje novosti*, 16.12. 2013), za tekst u kojem se govori o smenama u ukrajinskom državnom vrhu, odabran je metaforički naslov koji predstavlja Ukrajinu kao brod koji tone. Premda je metafora u naslovima nekada poželjna jer doprinosi atraktivnosti, u ovom slučaju njena dvosmislenost u službi je senzacionalizma. Klasičan primer senzacionalizma i izvlačenja iz konteksta je naslov *Masovna smrt zbog smrtne kazne* (*Večernje novosti*, 16.12.2013) koji nije u skladu sa tekstom u kojem se navodi da je deset osoba poginulo u protestima u Bangladešu zbog pogubljenja islamističkog lidera Abdula Kadera Molaha.

Manipulativna funkcija senzacionalističkih naslova ogleda se i u skretanju pažnje sa vesti koje su od javnog značaja na trivijalne vesti kojima se poklanja više prostora na novinskim stranama. U prilog tome govori tekst sa senzacionalističkim naslovom *Kole – grof za Dunđerskog* (*Večernje novosti*, 17.12. 2013) koji je u rubrici *Ekonomija* pozicioniran na više od pola strane i u kojem se govori o vlasništvu obradive zemlje Miodraga Kostića Koleta u Vojvodini, dok se na istoj strani u svega nekoliko redova u krajnjem desnom uglu govori o javnom dugu Srbije koji je tokom novembra uvećan za 207 miliona evra (slika 1). Znakovi interpunkcije u naslovima u listu *Večernje novosti* korišćeni su u svrhu izazivanja panike i straha: *Brišu nemarne!* (*Večernje novosti*, 16.12. 2013), *Srbi gube sigurne mandate?* (*Večernje novosti*, 18.12. 2013), *Strpite se malo, vaša operacija je 2022. godine!* (*Večernje novosti*, 22.12.2013); u svrhu izazivanja emocionalnog naboja: *Tukao sam Nebojšu Zarupeca da bih ga spasao!* (*Večernje novosti*, 18.12.2013), *Nemar majke uzeo živote tri anđela!* (*Večernje novosti*, 19.12.2013), *Unakažena, pa zaklana!* (*Večernje novosti*, 20.12.2013); ali i u svrhu legitimnog korišćenja neproverenih informacija: *Pukla tikva?* (*Večernje novosti*, 20.12.2013), *Jeremić do januara?* (*Večernje novosti*, 23.12.2013), *Žandarm zvani četnik ubio oklagijom?* (*Večernje novosti*, 24.12.2013).

Slika 1. Večernje novosti – senzacionalizam i skretanje pažnje sa bitnih informacija

Kvalitativnom analizom naslova u dnevnim novinama *Blic* uočene su sve navedene vrste manipulativnih naslova. S obzirom na to da se ovaj list označava kao polutabloid, rezultati dobijeni analizom naslova ne iznenađuju. Tekst objavljen u rubrici *Politika*, pod naslovom *Masovne tuče u Odžacima, prebili čak i devojku*, sa nadnaslovom *Ljudi, neko će poginuti zbog izbora* (*Blic*, 16.12.2013) tipičan je primer senzacionalizma, korišćen u svrhu privlačenja pažnje, dok je dodatna komponenta šokiranja izražena ponajviše u delu *prebili čak i devojku*. Cilj ovakvog naslova jeste da šokira, izazove naboj emocija (zgražavanje), a samim tim i navede na čitanje teksta. U rubrici *Politika* pronalazimo i tekst sa sledećim naslovom: *Cvijane, marš napolje, pa tamo laži i pljuj* (*Blic*, 20.12.2013). Iako je u navedenom primeru reč o citatu, psovke i pogrdno izražavanje bilo je moguće izbeći makar u naslovu, međutim, isticanje upravo ovih reči velikim fontom je garant za čitanje teksta, stoga ne čudi što se novinar odlučio baš za ovaj naslov, jer je kao novinar (polu)tabloida vođen pre svega tiražem. Međutim, kako Kurtić navodi: „Naslov moramo prilagoditi vrsti novina u kojima će biti objavljen, ali i temi koja se obrađuje“ (Kurtić, 2009: 377), stoga je naveden naslov bez obzira na tabloidnu sklonost *Blica*, neprimeren tekstu iz oblasti politike. S obzirom na to da je ovaj tip naslova karakterističan za rubriku *Hronika*, naslov *Dvojicu lopova raznela mina, dvojica pobjegli* (*Blic*, 17.12.2013) nije neočekivan, ali je odabir reči „raznela“ svakako vredan osude. Ovakvim naslovom se nedvosmisleno pokazuje da pored toga što ne mari za profesionalnu etiku, autor ovih reči ne mari ni za poštovanje poginulih, njihove porodice i poznanika. Nadalje, *Dete mi se iz škole vratilo krvavo* (*Blic*, 18.12.2013), *Bebu tukao pa udavio* (*Blic*, 20.12.2013), *Stižemo, javili su i odmah poginuli* (*Blic*, 24.12.2013), samo su neki od senzacionalističkih naslova, objedinjeni u istom cilju: da van okvira etike i poštovanja pogođenih strana, privuku pažnju čitalaca kroz pobuđivanje bazičnih emocija. Međutim, senzacionalizam u *Blicu* nije izostao ni u ostalim rubrikama. U rubrici *Sport* pronalazimo naslov *Šimunić šutnut sa Mundijala* (*Blic*, 17.12.2013), u rubrici *Svet*: *Tetka i supruga ubijaju iz senke* (*Blic*, 16.12.2013), *Lažni prevodilac spaljivao žive ljude* (*Blic*, 17.12.2013), *Ljude bacaju krokodilima* (*Blic*, 20.12.2013). Iz navedenih primera uočljiva je težnja novinara da što šokantnijim rečima privuku pažnju, pri čemu je vidljiv i trud autora za pronalaskom onih najškakljivijih i bombastičnijih detalja koji će biti istaknuti u najuočljivijem delu – naslovu. Sklona senzacionalizmu u naslovima je i rubrika *Zabava*, gde gotovo da nema naslova koji ne podilazi najnižim ukusima čitalaca ove rubrike. Premda su rubrike koje se bave zabavom po svojoj prirodi senzacionalne šokantni naslovi u njima ne iznenađuju, ali je prelaženje granice dobrog ukusa čak i u takvim rubrikama svakako vredno kritike. *Ivanović sa plaže: Stanija crkni!* (*Blic*, 17.12.2013), *Veljko ispipao Seku* (*Blic*, 19.12.2013), *Severina ne da sina Milanu za Božić* (*Blic*, 22.12.2013), samo su neki od primera senzacionalističkih naslova ovih, nadasve trivijalnih, tekstova iz rubrike *Zabava*. Reprezentativni primeri dvosmislenih naslova u *Blicu* su između ostalih: *Da li je ovo naslednica Merkelove* (*Blic*, 17.12.2013), *Šapića oduvao ministar Kurc* (*Blic*, 24.12.2013). Prvi naveden primer naslova označen je kao dvosmilan, jer se iz samog naslova može zaključiti da ni autor teksta nije siguran da li je Ursula fon der

Lajen naslednica Angele Merkel, dok se drugi naslov može tumačiti i sa aspekta senzacionalizma, jer aludira na pogrđni izraz, premda je autor verovatno želeo da šaljivom metaforom opiše Šapićevu ostavku. Međutim, „metaforično izražavanje povećava atraktivnost naslovnog iskaza, ali istovremeno otežava razumijevanje poruke“ (Kurtić, 2009: 385), a ukoliko se tome doda i to da je tekst objavljen na naslovnoj strani, a potom svrstan u rubriku *Politika*, neprimerenost igre reči je više nego očigledna, a njegova manipulativna namera privlačenja pažnje još izraženija. Naslovi koji su vrhunac manipulacije čitaocima jesu naslovi koji su izvučeni iz konteksta. Naime, takvi naslovi nemaju nikakvu informativnu vrednost, jer je informacija u njima zapravo dezinformacija. Istovremeno, ukoliko čitalac ne pročita čitav tekst i sam uvidi varku, njegova informisanost o obrađenoj temi biće na nivou naslovnog bloka, koji je, kako je već rečeno, ništa drugo do dezinformacija, ukomponovana tako da bude u vezi sa tekstem, ali ne i sa potpunom istinom. Jedan od takvih naslova je i: *Podvodio devojke i kupio stan od narko-dilera* (*Blic*, 16.12.2013). Iz samog naslova izvodi se zaključak da je čovek okrivljen za pomenuta dela već osuđen i da je njegova krivica dokazana – naslov je afirmativan. Međutim, tekst koji sledi naslov donosi informaciju da je Saša Milunović, šef odseka za suzbijanje kriminala, osumnjičen, ali da je istraga tek pokrenuta, stoga je u ovom slučaju neoprezan novinar doneo presudu pre suda, a čitaoci iz naslova donose zaključak da je osumnjičeni zapravo i osuđen. Sledeći primer, objavljen na naslovnoj strani *Blica* je naslov: *Za smrt dece krivi Mirela i njen ljubavnik* (*Blic*, 20.12.2013). Kao i u prethodnom primeru novinar je već doneo presudu o krivici majke za smrt njeno troje dece. Međutim, kada se pročita tekst otkriva se da je to zapravo izjava njenog bivšeg supruga, iako na naslovnoj strani ni na koji način nije naznačeno da je to nečija izjava, dakle još uvek neproverena, s obzirom na to da ni sudski postupak u tom trenutku nije pokrenut, već je izjava istaknuta u prvi plan zapravo pokazatelj da je autor teksta već zauzeo stranu i doneo presudu, iako se to kosi sa svim načelima profesionalnih kodeksa i etike, dok istovremeno manipulira čitaocima, navodeći ih da i oni zauzmu istovetan stav. Naslovi sa manipulativno iskorišćenom interpunkcijom, takođe su jedna od analiziranih vrsta manipulisanja naslovima. Preporučljivo je da se znakovi interpunkcije u novinskim naslovima ne koriste ukoliko za to ne postoji opravdan razlog, međutim, analizom je utvrđeno, da se za njihovom upotrebom poseže i onda kada to nije potrebno, jer su jedini razlozi: povećanje tenzije, pobuđivanje emocija, privlačenje pažnje, davanje značaja, ili pak, donošenje neproverene informacije. Primer za poslednji navod jeste naslov: *Nobel za Dačića?* (*Blic*, 19.12.2013). Naslovi koji se završavaju znakom pitanja i onda kada rečenica nije u formi pitanja česti su u (polu)tabloidnoj štampi. Kao jedini razlog za njegovo korišćenje može se navesti izveštavanje o neproverenoj informaciji. Ukoliko uzmemo u obzir da je autor znakom pitanja želeo da iskaže nevericu o temi koja je predmet izveštavanja, moglo bi se zaključiti da je to ništa drugo do manipulisanje neproverenim informacijama koje su se i pored toga što izazivaju nevericu i kod samog novinara našle na stranicama dnevnog lista. Jedan od naslova koji je ujedno i senzacionalistički, šokantan, dvo-smislen, a uz sve to i upotpunjen interpunkcijom koja daje na značaju celokupnom

tekstu jeste naslov: *I... Ko je ubio čoveka?* (*Blic*, 21.12.2013). Reč je o tekstu koji donosi vest o oslobađajućoj presudi Petri Cvijić koja je bila optužena da je automobilom usmrtila čoveka. Pored toga što je početnom reči *I...* ukazano na korišćenje kolokvijalnog i krajnje neumesnog izraza za komentarisanje jedne takve teme, nastava naslova gde novinar postavlja pitanje *ko je ubio čoveka?* prevazilazi sve granice odmerenog i etičkog izveštavanja, jasno ukazujući na čijoj je strani autor teksta (premda je jedna od osnovnih postulata u novinarskoj profesiji objektivnost, neutralnost prilikom izveštavanja, odnosno nepristrasnost). Manipulativna uloga ovog konkretnog naslova vidljiva je pre svega u jasno iskazanom stavu novinara koji Cvijićevu osuđuje, ne obazirući se na formalnu presudu, čime jasno iskazuje svoj stav prema poverenju u sudstvo (sa znakom pitanja na kraju), prema nevinosti ili krivici novinarke, utičući time i na izgradnju stava svojih čitalaca.

S obzirom na to da je dnevni list *Kurir* tabloidno orijentisan, senzacionalni, šokantni, dvosmisleni naslovi, svakodnevno se mogu pronaći na stranicama ovih novina. Naslovi: *Krvavi izbori u Odžacima* (*Kurir*, 16.12.2013), *Ljudi su jaukali iz smrskanih kola* (*Kurir*, 17.12.2013), *Lopovi raskomadani u eksploziji granate!* (*Kurir*, 17.12.2013), *Krvavi se gušili u prašini i bespomoćno tražili izlaz* (*Kurir*, 21.12.2013) samo su neki od markiranih senzacionalističkih naslova, svojstveni, pre svega, rubrici *Hronika*. Cilj ovakvih naslova, kako je već bilo reči, jeste: šokiranje, izazivanje emocionalnog naboja, manipulisanje čitačevom pažnjom. Međutim, ni ostale rubrike u ovom tabloidnom listu nisu lišene senzacionalizma, naslovi: *Dačiću, mali mačiću, dođi da te tvoja mamica proprede!* (*Kurir*, 22.12.2013), *Keri golim grudima oduvala Šeril* (*Kurir*, 16.12.2013), *Željko Joksimović: Sjaši pederčino! Azdejković: Kučko napuderisana* (*Kurir*, naslovna strana, 18.12.2013) govore u prilog tome. Dvosmislenost u naslovima uočena je u sledećim primerima: *Ko ne radi za Hrvate ostaje bez lične karte* (*Kurir*, 16.12.2013), *Prvo ga izmlatio, pa ga u kafanu svratio* (*Kurir*, 16.12.2013), *Dete otelo samo sebe* (*Kurir*, 18.12.2013), *Škole nam gore, a ministar se češlja* (*Kurir*, 19.12.2013). Navedeni naslovi ne ispunjavaju svoju osnovnu informativnu funkciju, te iz njih čitaoci ne mogu dobiti preciznu informaciju koja bi, prema osnovnom pravilu za pisanje naslova, trebalo da bude srž i poenta teksta, već novinar poigravanjem rečima dovodi do zabune i upućuje na čitanje teksta i traganje za poentom, manipulišući informacijama iz teksta.

Još jedan od analiziranih načina manipulacije naslovima jeste i smišljeno upotrebljena interpunkcija. U naslovima: *Izrešetan zbog duga za stan?* (*Kurir*, 16.12.2013), *Čović glavni osumnjičeni?* (*Kurir*, 16.12.2013), *Hajduk srpski klub?!* (*Kurir*, 16.12.2013), *Sloba pre hapšenja oprao Miri kosu?!* (*Kurir*, 19.12.2013), upotreba znaka pitanja jasno ukazuje na prenošenje neproverenih informacija, spekulacija koje se vešto koriste za privlačenje pažnje. U poslednja dva primera je znaku pitanja dodat i uzvičnik koji sugerise šokantno primanje ovakvih informacija, čime je jasno iskazana manipulativna uloga u navedenim primerima. Naslov: *Za izbore se pitam i ja, a ne samo Vučić* (*Kurir*, 18.12.2013) tipičan je primer izvlačenja iz konteksta. Naime, naslov je prikazan kao citat premijera Dačića, dok u tekstu na koji se naslov odnosi ni u jednom delu njegove izjave nema takvog navoda. Premijer

je izjavio da će SNS i SPS zajedno doneti odluku o novim izborima, ali je njegova izjava personifikovana, čime se stiče utisak da je Dačić u podređenom položaju u odnosu na Vučića; pretpostavljamo da je to i bio cilj navedenog naslova. Naslovom: *Zaposleni u NIS uzeli 400.000 evra* (*Kurir*, 17.12.2013), autor teksta donosi presudu osumnjičenima, a da još uvek nisu ni formalno optuženi, dok naslov: *Lako mi je za mene, šta će ove matore?* (*Kurir*, 24.12.2013), takođe naveden kao citat reprezentativke Jelene Živković nakon osvojene srebrne medalje na Svetskom prvenstvu u rukometu, izvučen je iz konteksta, jer u tekstu koji sledi ona izjavljuje da će ona imati priliku da možda i osvoji zlatnu medalju, te joj je više žao za starije saigračice koje tu priliku neće imati. Ovakvo menjanje izjava i njihovo isticanje kroz naslov, a sve sa ciljem privlačenja pažnje, pre svega predstavlja nepoštovanje prema sagovorniku, ali i prema čitaocima, koji na ovaj način postaju žrtve perfidne manipulacije. Izvlačenje iz konteksta često se koristi i kako bi se izazvao osećaj straha, koji nagoni čitaoce na čitanje teksta, o čemu svedoči naslov: *Univerzum bi mogao da se uruši u sebe već danas* (*Kurir*, 17.12.2013). Čitanjem teksta dolazi se do drugačijih, pa i oprečnih informacija, jer se u poslednjem pasusu ističe da je velika mogućnost da se to nikada neće desiti, dok ostatak teksta donosi informacije o navodima pojedinih naučnika i njihove spekulacije o mogućoj sudbini planete, ali koja se neće dogoditi danas.

4. Zaključak

S obzirom na društvenu atmosferu, koja karakteriše Srbiju kao zemlju u prelaznom, tzv. tranzicionom periodu, i društvo koje je izdanak takve klime, nije pogrešno govoriti o tabloidizaciji čitavog jednog sistema i društva, dok je medijska scena u Srbiji ništa drugo do ogledalo takvog stanja. Udar komercijalizacije sa sobom je doneo i povećani stepen tabloidizacije i senzacionalizma koji se ponajviše odrazio na sadržaj (polu)tabloidnih novina, ali potpuno imuna nije ostala ni ozbiljna dnevno-informativna štampa. „Tip štampe (ozbiljna, polutabloidna i tabloidna) određuje 'snagu' naslova, a etički principi zaboravljaju se ne samo u tabloidima u 'trci' za tiraž“ (Jevtić, 2011: 114). Ipak trebalo bi napomenuti da se takav trend u mnogo većoj meri javlja u tabloidnim dnevnim listovima (*Blic*, *Kurir*), no što je to slučaj sa ozbiljnom dnevnom štampom (*Politika*)², što je analiza naslova ovih dnevnih listova i potvrdila.

Rezultati analize potvrdili su osnovnu hipotezu sa kojom se krenulo u istraživanje, naime, što je dnevni list bio tabloidniji to je u njemu bilo više primera manipulativne upotrebe naslova. Shodno tome, najviše takvih primera pronađeno je u

² „Tabloid ne može objaviti naslov Tadić otputovao u dvodnevnu posetu Rusiji jer se takve novine, po pravilu, ne bave protokolarnim stvarima, a i ako se bave, uvek pronalaze neki atraktivan ili bizaran detalj za isticanje u prvi plan. Isto tako, ozbiljne dnevne novine (koje bi morale da objave pomenutu vest), svakako u tom tekstu ne bi mogle da se bave trivijalnostima pa stoga nikad ne bi mogle da imaju naslov poput Tadić u Rusiju poneo dva odela, četiri košulje i tri para gaća što bi opet, bio sasvim uobičajen naslov u tabloidima“ (Mikuljanac, 2004).

tabloidu *Kurir*, u kojem gotovo da nema naslova koji se ne može uvrstiti u jednu od četiri definisane kategorije manipulativnih naslova. U *Blicu* i *Večernjim novostima*, kao polutabloidima, takođe je markiran veliki broj manipulativnih naslova, međutim, u manjoj meri nego što je to slučaj sa *Kurirom*. Neočekivano, u dnevnom listu *Politika*, takođe su pronađeni svi oblici manipulativnih naslova, mada u najmanjem broju u odnosu na ostale analizirane novine.

Međutim, iako su i u *Politici* markirani manipulativni naslovi, kvalitativnim upoređivanjem sa naslovima iz iste kategorije u drugim analiziranim novinama, jasno je da senzacionalistički naslov u *Kuriru*, *Blicu*, pa i *Večernjim novostima*, nije isto što i senzacionalistički naslov u *Politici*, s obzirom da prve navedene novine, pored toga što se koriste senzacionalizmom, dvosmislenošću, izvlačenjem iz konteksta i manipulativnom interpunkcijom u naslovima, za razliku od *Politike*, pored kršenja etičkih načela, u želji da privuku pažnju često prelaze i granice dobrog ukusa.

Literatura

- Đurić, D. (2000). *Novinarska radionica*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Jevtić, M. (2011). Žanrovske odlike naslovnih blokova u dnevnoj štampi. *Kultura*, 132, 111–124.
- Jevtović, Z. (2003). *Javno mnjenje i politika*. Beograd: Akademija lepih umetnosti, Centar za savremenu žurnalistiku.
- Kurtić, N. (2009). *Osnovi pisanja za medije*. Sarajevo: Media plan institut, Tuzla: Colosseum.
- Mikuljanac, M. (2004). *Naslov je reklama za tekst*, Dostupno na: <http://www.media.ba/bs/novinarstvo-tehnikiforme-novinarstvo-tehnik-i-forme/naslov-je-reklama-za-tekst> [15. 12. 2013]
- Nedeljković, M. (2003). *Novinarstvo – osnovi*. Beograd: Akademija lepih umetnosti, Centar za savremenu žurnalistiku.
- Piletić, D. (2013). Jezičke osobine senzacionalističkih naslova u italijanskoj dnevnoj štampi. ur. Igor Lakić, Nataša Kostić. *Kroz jezike i kulture*. Podgorica: Institut za strane jezike, 71–80.
- Smailagić, V. (2003). Analiza novinskih naslova u BiH. *Pismo – Časopis za jezik i književnost*, 1, 163–174.
- Valić-Nedeljković, D. (2000). *Praktikum novinarstva*. Beograd: Grmeč-Privredni pregled.
- Životić, R. (1993). *Novinarski žanrovi*. Beograd: Institut za novinarstvo.

Neven Obradović

MANIPULATING WITH HEADLINES IN THE SERBIAN NEWSPAPERS

Summary: In the era of capitalism news became goods for sale. Interesting and shocking headlines usually represent the most popular texts and that way of attracting readers' attention is allowed and even wanted. However, often happens that they manipulate with the headlines, which were taken out of the context and don't refer to the entire texts and all the facts in it in order to get higher sales rate. Subject of this research is manipulative function of headlines in daily newspapers: *Politika*, *Večernje novosti*, *Blic* and *Kurir* followed in the period of 10 days. Basic hypothesis is that there is more of those headlines in (semi)tabloids than in serious newspapers.

МЕДИЈСКА МАНИПУЛАЦИЈА И ИНТЕРЕС

Сажетак: Многи облици манипулативне комуникације теже масовности јер је дисеминација манипулативних порука имаманентна интересима оних који те поруке продукују. Јавна сфера посебно погодује таквом комуницирању јер је поље вишеструко ефектнијег утицаја од осталих типова комуницирања као што су интерперсонално и групно. Медији, као структурна основа јавне сфере, неизбежно су средство умножавања и ширења манипулација и тиме, скривено и нескривено, промоције одређених интереса. Медијска манипулација често није манипулација самих медија, већ манипулација медијима уз манипулацију јавношћу. У основи овог процеса најчешће су политички, корпоративни и други интереси.

Кључне речи: медији, манипулација, интереси, јавна сфера

1. Увод

У пољу јавне сфере и комуникација, у коме вековима траје процес освајања слободe и њеног учвршћивања и одбране, као фундаменталног темеља свих осталих слобода, два појма су одувек деловала застрашујуће, означавајући угрожавање слободe говора и информисања. То су *манипулација* и *цензура*. Цензура је, међутим, транспарентнији, очигледнији, у ранија времена често институционализовани облик, притиска и гушења слободне речи. Као таква, она је била мета борбе слободољубивог света и напретком друштва и друштвене свести сузбијана и делегитимисана. Манипулација је перфидна, скривена и зато опаснија. За разлику од цензуре која је у савременом свету потиснута законским забранама, манипулација је често регулаторно неухватљива, а да проблем буде већи, она је данас у великој мери професионализована, као део активности стручних тимова који за новац или неки други интерес, производе и пласирају манипулативне поруке и садржаје.

Појам *манипулација* је опште познат. Рекло би се да нема посебне потребе објашњавати га или је бар тако у свакодневној комуникацији. Ипак, за потребе овог рада, може бити корисно подсећање на неколико основних аспеката значења. Ти аспекти су: лингвистички, социолингвистички, комуниколошки, медиолошки и политиколошки.

Шта је, дакле манипулација? Ево неколико теоријски заснованих тумачења. Лингвистичко је најједноставније. То је „Руковање, ручно баратање, уп-

рављање предметима, робом итд.“ (Клајн, Шипка, 2006: 731). Исти аутори дају и социолингвистичко значење појма манипулација као: „Плански утицај на појединце и јавност непоштеним поступцима ради постизања политичких циљева. Смишљено мењање, прилагођавање или извртање података и информација у циљу стицања користи, смицалица и подвала“ (Клајн, Шипка, 2006: 731). Комуниколошкиња Зорица Томић манипулацију доводи у тесну везу са пропагандом и индоктринацијом наводећи обману као њено кључно одређење: „У свакодневном говору, термин манипулација, у чијем средишту се налази категорија обмањивања, користи се да означи такве односе међу људима у оквиру којих једни врше утицај на друге у циљу остварења личних или групних интереса“ (Томић, 2003: 161). Медиолошко поимање манипулације у својој визури има пре свега угрожавање слободе: „Под манипулацијом подразумевамо деловање силом и принудом којима се лишвају слободе они који су њима подвргнути. Тако и механизми конструисања манипулаторске поруке зависе од двоструке тежње: да се установи евентуални отпор и да се сам поступак маскира“ (Бретон, 2000: 23). Политиколошко тумачење синтетизује претходне аспекте: „Термином манипулација означава се, у дневном говору 'техника утицаја на људе', 'моделирање људских душа', 'контрола – индустрија свести, потреба', 'претварање публике у масу'. Манипулација се у теорији најчешће одређује као поступак или скуп поступака помоћу којих манипулатор, користећи симболичка средства, утиче на убеђење, ставове и понашања великог броја људи с циљем да те људе усмери према својим интересима и вредностима“ (*Политичка енциклопедија*, 1975: 530).

За истраживање деловања манипулације у јавној сфери, сва ова значења су релевантна. Могли смо да уочимо кључне речи поменутих тумачења појма манипулација: плански утицај, свесно мењање чињеница, обмањивање, деловање силом и принудом, конструисање поруке, моделирање људских душа, индустрија свести, маскирање намера. А све то ради остваривања економских и политичких циљева, личних и групних интереса, лишвања слободе, усмеравања људи према својим потребама и вредностима.

2. Манипулативне поруке и њихова тематизација

Манипулација делује кроз мање-више стратешки формулисане и у јавност пласиране поруке. Социолог Ђуро Шушњић сматра да ће „порука извршити то значајнији утицај што је језик поруке боље прилагођен језику групе којој је порука намењена“ (Шушњић, 1984: 61) што доказује да се манипулативно комуницирање најчешће не догађа случајно. Напротив, оно је пажљиво осмишљено, креирано и циљано. Поред ове, Шушњић открива и друге особине манипулативне поруке: „Порука добија на убедљивости када се веже уз неки моћан ауторитативан извор; успех поруке не зависи од вредности поруке већ од ауторитета онога ко је шаље маси; оваква порука је набијена емоционалним значењима; у мучним часовима друштвене кризе те поруке чине чуда; порука

са очигледном намером је мање ефикасна од поруке чија је намера прикривена, привидно објективним ненаметљивим и убедљивим разлозима; важно је поједностављивање; порука мора да буде понављана, али на исти начин“ (Шушњић, 1984: 61–62). Овај социолог с разлогом, између осталог, констатује да је манипулативна порука „набијена емоционалним значењима“. Оваква значења често су присутна у политичким одлучивањима или у тренуцима када је потребно масе убедити у одређене одлуке. То констатује и амерички теоретичар Мануел Кастелс (Manuel Castells): „Сва утицајна савремена истраживања показују интеграцију спознаје и емоција у политичком одлучивању“ (Castells, 2009: 146).

С обзиром на карактер и циљ манипулације, њој је потребан простор, што шири, са што већом публиком. Ширење манипулативних порука, као и свих других, и њихово досезање до циљних група, најефикасније је путем медија. Разлози су ретко када бенигни, много чешће су изразито себични, користољубиви, опасни по друштво, а неретко опасни по живот. Оно што је увек њихов мотив, то је интерес. И када је безазлен, ипак је интерес.

Пример бенигне манипулације јавношћу је порука коју је 1976. године продуковао Радио Београд. На програму је саопштено да је извесни др Сузуки, јапански научник, успео да синтетише глас Вука Караџића. Више пута у току неколико дана на програму се могао чути тај снимак, у коме, наводно, говори Вук Караџић. Језик је стилски и граматички био прилагођен времену у коме је Вук живео. После неколико дана Студио Б је открио манипулацију, пустивши једноставно снимак на мањи број обртаја и тада се чуо аутентични глас глумца Љубе Тадића. Какав је могао да буде циљ овакве поруке? Желело се очигледно да се публика мало забави, а да медиј покаже како је у стању да учини оно што други не могу. Одабрана је велика личност наше културе и то је осигурало пажњу и интересовање јавности. Али, лаж је лаж. Штета је направљена јер је један угледни медиј сам атаковао на сопствену веродостојност.

2.1. Политички мотивисана манипулација

Нису све медијске манипулације као она у претходно наведеном примеру. Пример скривене поруке у симболици која је, на први поглед, потпуно непрепознатљива, јесте случај отварања Летњих олимпијских игара 1984. године у Лос Анђелесу. Милиони телевизијских гледалаца су у директном преносу гледали спектакл коме је, како се то видело на ТВ екранима, допринело и изванредно лепо, сунчано време. Гледаоци из света видели су светлоплаво небо изнад стадиона и нису имали информацију да је тога дана изнад Лос Анђелеса било облачно. Америчка телевизијска индустрија је већ тада овладава технологијама које су омогућавале комбинацију реалне и виртуелне стварности, па је тако у зони слике изнад стадиона пројектовано плаветнило. Ето типичног медијског конструкта. Зашто? Шта је био циљ? Каква порука је у томе скривена? Треба се сетити да је претходну олимпијаду 1980. године у Москви, бојкотовала група западних земаља међу којима су на првом месту биле Сједињене Америчке Државе, а да су тадашњи Совјетски савез и земље Варшавског уговора, осим

Румуније, вратили истом мером и нису послали своје спортисте на америчку олимпијаду. Требало је симболички показати супериорност и технолошку надмоћ – ето циља, који, у крајњој линији, уопште није аполитичан. Наизглед скривена порука, била је резултат озбиљних хладноратовских супротности две најмоћније земље на свету и њихових блоковских партнера.

Но и ово је безазлен пример наспрам других историјских случајева манипулације који су се догађали, поготово у ранијим временима, али се дешавају и данас, и имају изразито политичку конотацију. Методи и садржаји фашистичке и нацистичке пропаганде, обилно посредоване медијима, већ су одавно разоткривени. Победницима у светским ратовима се све опраштало па чак и када су они чинили дела против човечности. Теоретичари говоре о злоупотреби друштвених вредности, традиције па и религије у циљу добијања подршке у врло деликатним тренуцима.

Објашњавајући разлоге за бацање две атомске бомбе на Јапан, амерички председник Труман је, путем електронских медија, поручио грађанима Америке: „Захваљујемо богу што је (бомба) дошла у наше руке, а не у руке наших непријатеља и молимо се да нас Он упуту како да је употребимо на Његов начин и за Његове циљеве“ (Сковен, 2003: 47). Прави разлози су били освета за Перл Харбур и намера да се, док је још време, док рат траје, испроба оружје којим треба да се наговести Совјетском савезу и свету комунизма о каквој се моћи ради. Данас се зна да је један број америчких генерала упозоравао да нема потребе за тако убитачним оружјем, јер је Јапан већ најавио капитулацију. У овој манипулацији, пласираној путем медија, очигледна је и злоупотреба религије, на коју се моћни политичар позива да би оправдао акцију са огромним бројем људских жртава и неизмерној материјалној штетом. Позивање на бога и инсинуирање да се атомска бомба може употребити за његове циљеве, врхунац је безочне манипулације. Овакав приступ моћника који су имали потребе да народу објасне своје одлуке, уосталом, јављао се кроз историју много пута. Манипулатор је „заводник са пламеним језиком“, рекао би Ђуро Шушњић. „Манипулација верницима, у облику религиозних проповеди, заснива се на истим начелима, сазнањима и техникама као и сви други облици манипулације... Религиозни симболи имају необичну предност у односу на све друге симболе јер се њихова истинитост или лажност никако не могу проверити у искуству“ (Шушњић, 1994: 172–173).

Политички мотивисане манипулативне поруке посебно су делотворне у ратним ситуацијама у којима све стране, учеснице, настоје да у свест људи утисну „своју истину“. „То значи да ће ратно извештавање вероватно бити заражено пристрасношћу, у зависности од тога са које стране је новинар који извештава, нарочито ако је новинар сведок да су злочини почињени од једне стране. Лажне оптужбе ће бити увијене причама о истинским патњама и ужасима. Тензије и емоције су тада изманипулисане и десетине нормално рационалних људи постају врхунац помаме“ (Kitty, 2005: 141). Аналитичарка медија и медијског утицаја Александра Кити (Alexandra Kitty), као што видимо, указује на онај елемент информације који подстиче на акцију. Информација има

два слоја: информативни и акциони и стога њен значај у одређеним ситуацијама постаје већи од пуког обавештавања. Ако се свесно конципира тако да утиче на емоције или на подсвест, поготово у околностима као што су ратне, информација ће подстаћи људе на појаму, закључује Кити. Сличних манипулативних активности у политичке сврхе било је и у најновије време: рат у заливу, напад на Ирак, простор бивше Југославије, Либија, Египат, Сирија.

Америчка медијска индустрија је, како примећује Сеад Алић, исконструирала и заводљиву причу о некадашњем председнику Џону Кенедију. „Наочит и љепушкаст, увек наслијан Кенеди, сниман је док би возио јахту или играо бејзбол. Обичном гледатељу, у то вријеме уласка непознатог медија у његов дом, није могло нити пасти на памет да се велики дио свога времена Кенеди заправо одмарао и припремао за снимања која су га представљала у љепшем светлу. Штаке у уреду америчког председника употпуњене су штакама телевизијског медијског сервиса“ (Алић, 2009: 103). Јасно је да ова врста манипулативне комуникације има за основу утицај на бираче који ће се, како се претпоставља, пре одредити за личност доброг изгледа, снажног тела и духа, способну и динамичну, него за некога ко такве особине не поседује. Медији су у таквим околностима у улози политичког шминкера који негативне црте чини невидљивим, а истиче оно што је позитивно.

Познати истраживач Ванс Пакард (Vance Packard) бавио се превасходно истраживањима комерцијалних порука, али и политичких. Стављајући тежиште својих истраживања на мотиве манипулатора, установио је познату парадигму „скривених убеђивача“, коју су пре њега назначили и теоретичари Фракфуртске школе Адорно (Adorno) и Хоркхајмер (Horkheimer) у својој критици индустрије свести. Пакард је у понашању оглашивача уочио коришћење механизма и техника који код људи стварају потребу да се понашају како други жели, делујући по принципу условног рефлекса: „Овај продор у дубину психе, чији је циљ остваривање утицаја на наше понашање, употребљава се на разним пољима и користи инжињерске технике... На крају, овај продор у дубину психе се све више употребљава и на националном плану где професионални политичари интензивно манипулишу симболима и све више третирају гласача као пса из Павловљевих експеримената о условном рефлексу“ (Пакард, 1994: 10–11). Другим речима, може се закључити да се технике убеђивања које се употребљавају у економској сфери и подстицању потрошачког друштва, користе и у политичким, пре свега изборним активностима, и обрнуто.

2.2. Бизнис и манипулација

По Пакарду манипулација је једна од могућности којима медији преко механизма „скривених убеђивача“ утичу на људску подсвест. Он говори о стварању одређене врсте надражаја у облику речи, симбола или акција, а са циљем произвођача да створе потребе и када оне реално не постоје. „Манипулација посредством масовних медија има за циљ контролisanje потрошње; метод продавања незадовољства: 'ваши апарати за домаћинство, аутомобил, стан... не од-

говарају вашим потребама’ – имају за последицу производњу потреба“, неке су од констатација Ванса Пакарда у књизи *Скривени убеђивачи*. Откривајући да су психолози и психијатри још од средине прошлог века саставни делови тимова који се баве економском пропагандом, али и да „оглашивачи постају психолози“, овај аналитичар закључује: „Технике које су употребљене за истраживање подсвести биле су преузете, углавном, из психијатријских клиника“ (Пакард, 1994: 47). И не само психијатри, него и други представници науке укључили су се у производњу свести из комерцијалних разлога. „Друштвени научници који су се ставили на располагање привреди били су различитог квалитета – од оних којима је било стало да дођу лако до пара, до оних који су представљали озбиљне и компетентне научнике, укључујући и неке од најпоштованијих у земљи“ (Пакард, 1994: 38). Пакард посебно анализира деловање једног од најеминентнијих америчких истраживача, доктора филозофије, директора Института за истраживање мотива, др Ернеста Дихтера који је у свом институту држао сатима децу испред телевизора док су она гледала рекламе. За то време су их, скривени иза тамних стакала, посматрали чланови истраживачког тима који су бележили њихове реакције и из њих изводили стратегије комуницирања са потрошачима. „Др Рихтер је био врло енергичан у свом нагласку на емоционални фактор у продаји робе. Он тврди да сваки производ мора да буде не само добар, већ мора одговарати и нашим осећањима дубоко у заветринама наше душе. Он каже компанијама да морају или да продају емоционалну безбедност или да пропадну; он тврди да је највећи проблем сваког продавца робе да пронађе психолошку ’удицу’“ (Пакард, 1994: 41).

Проблемом партиципације научника и стручњака у стратегији изазивања потреба, промоције потрошачких нагона и уопште убеђивачким поступцима, бавили су се и други теоретичари. Филип Бретон (Philippe Breton) ово питање поставља као етичко и морално, али и питање легитимитета. „Анализирање поступака манипулације повлачи за собом њихово нормативно описивање, што ће нам омогућити да разлучимо да ли је убеђивање ’легитимно’ или не“ (Бретон, 2000: 23). Називајући овакав задатак „заstraшујућим“ јер се у савремено доба „не гледа са симпатијама на покушаје нормативног разврставања ’легитимног и нелегитимног’ говора“. Овај француски теоретичар залаже се за обавезу оних који убеђују или нешто промовишу, да истовремено подстакну слободан пристанак онога коме је информација намењена. Противницима оваквог залагања који такву идеју сматрају утопијском, Бретон одговара: „Ми ћемо, без икаквог снебивања прихватити ту ’утопију’, макар као референтни појам у покушају утврђивања норме... Једини циљ предузетог описивања манипулаторских техника је, *a contrario*, описивање пожељног људског понашања. Реч је, дакле, о успостављању норми“ (Бретон, 2000: 24).

Покушаји нормирања понашања актера који учествују у процесима масовног комуницирања, и поред залагања великих ауторитета у области медијске теорије, најалост, нису дали много резултата, јер тржишно оријентисани медији који стварају увелико укоренењени „конзументизам“, имају већу експанзију него било која нормативно-резулаторна активност. Поједностављујући

улогу медија у савременом друштву сами креатори садржаја, подржани једним бројем теоретичара, свде медије на пружаоце садржаја који задовољавају потрошачке потребе људи, сматрају аналитичари Дејвид Кроте (David Croteau) и Вилијам Хојнес (William Hoynes): „Ова врста тржишног модела медија је укорееена у претпоставци да су медији једноставни апарати. То је, међутим, половична аргументација. Тржишни модел такође претпоставља да су грађани највише, суштински – потрошачи који имају потенцијални интерес за куповину потрошачких производа масовних медија који су доступни“ (Croteau, Hoynes, 2006: 27). Схватања која критикују Кроте и Хојнес имају упориште у веома раширеном приступу који медије и њихове производе третира као сваку другу робу, а што је, заправо, један од основа медијске манипулације, посебно у интересу сфере капитала. Оваквим становиштима супротставља се и амерички теоретичар Роберт Макчесни (Robert McChesney) који се веома критички односи према неолиберализму и његовом продору у сферу медија. Он сматра да неолиберализам „упућује на доктрину да профит треба да управља што је могуће више друштвеним животом и било шта да му се нађе на путу стварања профита, сумњиво је и осуђујуће“ (McChesney, 2008: 15). Супротстављајући се посебно економским политикама некадашњег председника САД Регана и британске премијерке Тачер, као и приступу медијима који је на овим политикама заснован, Макчесни се залаже за промене, називајући их чак „комуникационом револуцијом“ које у медијској политици треба да отклоне могућности корпоративних манипулација и масовно комуницирање приближе интересима грађана: „Логика ове критике је постала јасна: прогресивни људи треба да раде на оспоравању корпоративне доминације медија као део шире борбе за социјалну правду“ (McChesney, 2008: 461).

Упркос озбиљним отпорима манипулативним стратегијама које раде за интерес бизниса, насупротив залагањима за нормирање понашања и регулаторно утврђивање правила, манипулација све више постаје професија у којој се легитимно ангажују тимови стручњака, а њихове теорије које „помажу људима како да стигну до успеха“ постају издавачки бестселери. На корицама књиге Џејмса Борга (James Borg) *Убеђивање, вештина убеђивања људи* пише: „Најпродаванија књига на свету о убеђивању од Џејмса Борга“ (Борг, 2008). Овај британски психолог и бизнис консултант ради и као психолошки мотиватор, ма шта то значило, мада у пракси и теорији комуницирања то одавно није тајна. Он, наравно, није критичар убеђивања и не поставља питање легитимитета те активности као Филип Бретон. У свом едукативном раду Борг саветује: „постигните да речи раде за вас“. Он сугерира да се у формулисању порука убеђивачи користе психоллингвистиком: „Истраживачи у психоллингвистици, грани психологије посвећеној проучавању вербалног понашања, посматрају како ми користимо језик и како вербалне способности утичу на друге когнитивне способности – како речи утичу на наше умове и емоције... Ако ментална слика друге особе не одговара вашој, онда комуникација није била ефикасна“ (Борг, 2008: 103–104). Борг својим радовима и својим деловањем потврђује данас оно што је Пакард уочио пре више од пола века, да се проницљивост и анализа мотива користе да

„Људи постану потрошачи производа“. Још пре неколико деценија он је скрећу пажњу на деловање Америчког удружења за односе са јавношћу у оквиру кога је изречена стратешка мисао: „Сировина коју ми обрађујемо је материјал од кога се састоји човекова мисао“ (Пакард, 1994: 13).

3. Посредна манипулација медијима

У савремено доба било би наивно мислити да је медијска манипулација само у медијским садржајима и да су медији, по себи, без обзира на то да ли су зависни или не, једини носиоци манипулативних активности. Медијима, као ентитетима, такође се манипулише, видљиво и невидљиво, уз сагласност програмског персонала или без ње.

Упркос залагањима демократског света да се у јавној сфери онемогући било какав монопол који онемогућава јавну сферу као сферу грађана, како би рекао Хабермас (Habermas), у свету јачају тенденције укрупњавања медијског капитала. Медијска концентрација тако скрива право власништво и замагљује интересе који се медијима промовишу. Негде има регулаторних препрека медијској концентрацији, а негде, највише у Америци, она изостаје. „Сједињене Државе су у јеку скоро вртоглаве трансформације свог медијског система, чије главне функције су концентрација и конгломерати. Може да изгледа иронично да су то доминантне структурне карактеристике када, површном посматрачу, истина може изгледати сасвим супротно“ (McChesney, 2008: 428). Макчесни с разлогом говори о могућем привиду да концентрације нема јер број медија расте, а тиме и фингирани плурализам медијских садржаја. Конзументи информација и порука више нису у стању да прате тако велики број произвођача садржаја и немају јасну представу да су многи од њих концентрисани само у неколико руку.

Иако се својом медијском политиком супротставља медијској концентрацији, ни Европа није имуна на појаве које се осећају у Америци. „Концентрација власништва је такође један од феномена који се шири упркос регулаторном оквиру Европе, који захтева одређена ограничења у циљу очувања медијског плурализма и избегавања доминантног утицаја на јавну сферу. Све је видљивије попуштање пред онима који концентрацију оправдавају као рационализацију и боље коришћење ресурса уз потпуно игнорисање негативних друштвених последица“ (Вељановски, 2011: 411). Последице које су видљиве су изразита комерцијализација, униформност садржаја поготово лиценцираних продукција, фрагментација публице, таблоидизација. Нема никакве сумње да су то околности које погодују свакој врсти манипулације не само појединим медијским садржајима, већ медијима у целини. У том смислу је веома илустративан *Извештај о притисцима и контроли медија у Србији*¹, који је 2011. го-

¹ Извештај о притисцима и контроли медија у Србији, Савета (Владе Србије) за борбу против корупције, 2011.

дине констатовао да су два од три највећа проблема у медијској сфери Србије: „нетранспарентност медијског власништва и економски утицај државних институција на рад медија кроз различите типове буџетских давања“ (Вељановски, 2012: 207). У овом извештају се констатује да се од тридесет најзначајних медија у Србији у осамнаест случајева не зна ко су власници. Зашто власници медија прикривају своје власништво? С једне стране зато да се не види да ли је превише медија, па тиме и медијског утицаја, сконцентрисано у њиховим рукама. Но то није једини разлог. Често се власништво прикрива да се медијски садржаји којима се преко мере промовишу одређене робе, услуге или политички ставови, не би повезали са одређеним организацијама и појединцима, а то није ништа друго него манипулација.

Аналитичари све више уочавају и коришћење савремених технолошких средстава у циљу манипулације. Нису то само сајбер порно, сајбер педофилија, сајбер трговина људима, дрогом и оружјем, крађа ауторских права. То је и злоупотреба платформи за дистрибуцију сигнала, поготово када је исти власник дистрибутивне мреже и пружалац медијских садржаја. У пренаглашавању друштвене добити од нових технологија, такође се крију могућности манипулације. Она се поготово огледа у томе што један број теоретичара медија потпуно некритички понавља и појачава поруке које лансирају медијски и технолошки предузетници, подржани политичарима. Ову појаву уочава Бретон, позивајући се и на друге аналитичаре. „Бројни теоретичари су, најпре у кибернетици, па у информатици и, најзад, у ’новим технологијама комуникација’, тврдили да је неопходно саградити нови свет: ’информатичко друштво’. Дискурс који они користе при објашњавању нових технологија, како су убрзо приметили многи аутори, у великој мери је политичке и идеолошке природе“ (Бретон, 2000: 45).

Злоупотреба регулаторних тела, може да буде један од најпогубнијих облика отварања пута ка незауостављивим манипулацијама. У транзиционим земљама уочен је утицај политичких и бизнис центара моћи на регулаторна тела. Ова тела додељују дозволе за рад радио и телевизијских станица, а такође, у контроли законитости, могу да изрекну разне мере од опомене до одузимања дозволе за коришћење фреквенција. Објективно, то је велика моћ јер може да утиче како на веома динамично тржиште и инвестиције, тако и на стварање простора за одређене уређивачке концепције, али и политичке оријентације. Притисци и утицаји на регулаторно тело за област радиодифузије уочени су и у Србији. То се, у случају Републичке радиодифузне агенције (РРА), догодило више пута. Најозбиљнији су били случајеви првог избора чланова Савета, када су три члана изабрана незаконито, затим одлуке РРА о одузимању дозволе БК телевизији и одлуке о обавезним директним преносима седница Народне скупштине РТС-а које су проглашене незаконитим. У свим овим случајевима може се говорити о интересима који су били позадина утицаја и, на основу њих, донетих одлука. Овакве појаве нису само доказ постојећих и могућих манипулација, већ и урушавања важних ослонаца медијског система који се налази у процесу реформи.

Злоупотребе и манипулација у области медија нису, дакле, само увијени у медијски садржај. Ова опасност вреба из много углова као што су: нескривена

медијска концентрација која смањује медијски плурализам и омогућава монопол над идејама, парадигме независности, власништва, конкуренције, регулације, дерегулације и саморегулације, па и укупне медијске политике. Другим речима све је повезано интересима.

4. Закључак

Медијска манипулација, дакле, постоји, она је свеprisутна и у савремено доба се не уочава њена стагнација, већ више проналажење другачијих, суптилнијих, још мање видљивих облика. Она је мотивисана интересима, пре свега политичким и економским, а у њеној производњи учествују читави тимови стручњака, примењујући и најсавременије научне методе. Како закључује Филип Бретон: „најбитнија, можда и једина стратегија у манипулацији је, у што је могуће, већем ограничавању човекове слободе да расправља или се супротстави ономе што му се предлаже. Та стратегија мора бити неприметна, јер би се иначе разоткрио покушај манипулације“ (Бретон, 2000: 24). Исти аутор као најважнији поступак у манипулисању види „савладавање отпора“ оних којима се манипулише.

Манипулација је органски срасла са појединачним и групним интересима. Зато се човечанство у неким анализама дели на део који жели некога у нешто да убеди и оне који су њима потребни као публика. Манипулативне стратегије су најчешће убеђивачке стратегије и то оне промотивне, без обзира на то да ли промовишу производ, услугу, личност или идеју. Зато треба имати на уму да су промотивне стратегије и новинарство супротстављени међу собом, то су стратегије које варнице при додиру, а које једноставно, не иду заједно.

Поред људске подсвести, емоција, страсти, необавештености или необразованости, савремени манипулатори све боље користе кризу, латентне сукобе међунационалне, верске и друге, фрустрације проузроковане разним узроцима. Из разних анализа и теоријских промишљања овог феномена може се назрети да је могући пут одбрани од манипулације и подстицање, како каже Бретон, „пожељног људског понашања“, с једне стране нормативно и регулаторно деловање, а са друге, повећање образовања, посебно оног које обухвата медије.

Литература

- Алић, С. (2009). *Медији од завођења до манипулирања*. Загреб: АГМ.
- Борг, Ц. (2008). *Убеђивање, вештина убеђивања људи*. Београд: ИПС Медија.
- Бретон, Ф. (2000). *Изманипулисана реч*. Београд: Клио.
- Вељановски, Р. (2012). *Медијски систем Србије*. Београд: Чигоја.
- Вељановски, Р. (2011). Медији између бизниса, политике и одговорности према јавности. *Годишњак ФПН 6*, 405–418.

- Castells, M. (2009). *Communication Power*. Oxford: University Press.
- Croteau, D. and W. Hoynes. (2006). *The Business of Media, Corporate Media and the Public Interest*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Kitty, A. (2005). *Don't believe it!* New York: Disinformation.
- Клајн, И. и В. Шипка. (2006). *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- McChesney, R. (2008). *The Political Economy of Media*. New York: Monthly Review Press.
- Пакард, В. (1994). *Скривени убеђивачи*. Београд: Досије.
- Политичка енциклопедија*. (1975). Београд: Савремена администрација.
- Сковен, П. (2003). *Црна књига о Америци*. Београд: Народна књига.
- Томић, З. (2003). *Комуникологија*. Београд: Чигоја.
- Шушњић, Ђ. (1984). *Рибари људских душа*. Београд: Србоштампа.

Rade Veljanovski

MEDIA MANIPULATION AND INTERESTS

Summary: Many forms of manipulative communication tend to become massive because dissemination of manipulative messages is immanent to the interests of those who manufacture the messages. Public sphere is particularly suitable for such communication because it represents a field of multiple effective influences when compared to other types of communication such as interpersonal and group. Media, as the structural basis of the public sphere, are an inevitable mean of multiplication and expansion of manipulations and thus, openly and concealed a promotion of certain interests. Media manipulation is often not the manipulation of the media themselves, but manipulation of media with the manipulation of the public. In the basis of this process are often political, corporate and other interests.

POLITIKA I PROPAGANDA – MANIPULATIVNI EFEKTI MEDIJSKOG PROSTORA

Sažetak: Bogato propagandno iskustvo, stečeno vjekovima u propagiranju raznih vidova ideja i mišljenja, a u kombinaciji sa tehnološkim dostignućima današnjice, usmjereno putem raznih vidova medija – manifestuje se u teško primjetnom, perfidnom i dobro osmišljenom planskom i namjernom djelovanju na promjenu i kontrolisanje stavova a sve u cilju nametanja željenih oblika ponašanja i mišljenja. Usavršavaju se do perfekcije načela i tehnike propagandnog djelovanja, a izjednačavanje pojmova birač i potrošač utiče na simbiozu politike i ekonomije koja tako prati trend saradnje vlasti – kapitala – medija. Brojna su sredstva propagandnog djelovanja koja su se razvijala uporedo sa razvojem tehnologije i naučnih dostignuća. Za mase, propaganda treba da bude prosta, kategorična i direktna.

Cljučne riječi: propaganda, manipulacija, mediji, politika, spinovanje

1. Politička propaganda i manipulacija

Politička propaganda je smišljena i planirana (organizovana) aktivnost koja ima zadatak mijenjanja ili pak, održavanja određenih političkih stavova pojedinaca, društvenih grupa ili društva u cjelini. Propaganda je kao pojam neutralno određena. Negativno značenje propagande uglavnom je prisutno u svakodnevnom govoru više u SAD nego u Evropi, naročiti nakon Drugog svjetskog rata iako su brojni primjeri pozitivne i društveno-korisne funkcije propagande, mada ona može u praksi ponekada poprimiti i neke od oblika manipulacije. Teško je jasno razgraničiti gdje prestaje informisanje, a gdje počinje persuazivno djelovanje. Jer, informativna i propagandna djelatnost se u savremenom svijetu često nalaze u svojevrsnoj simbiozi – propagandne poruke na taj način mogu da dobiju informativnu formu, a informacije političku ili ekonomsku podršku. Propaganda predstavlja vrstu komunikacije koja se vrši radi ubjeđivanja primalaca poruka. Tehnika šokiranja publike, funkcioniše na principu izazivanja emotivnih stresova, oslobađanja potisnutih nagona, stvaranja kolektivnih psihoza i sl. Ova tehnika na ekstreman način primenjuje jedan od osnovnih metodičkih postulata propagande – preuveličavanje i iskrivljavanje stvarnosti. Koristi se pričama o neočekivanim i nevjerovatnim događajima, predskazanjima i opisima egzistencijalnih opasnosti za države, narode i pojedince, preuveličavanjem snage i surovosti neprijatelja itd. Poseban vid ove tehnike, koji se često koristi u kampanjama, jeste tzv. strategija poslednjeg trenutka (last minute strategy): u samom finišu

kampanje publika se šokira iznošenjem nekog kompromitujućeg podatka o konkurentu, lansiranjem neke korupcionaške ili druge afere, skandala i sl., a sa ciljem da se odvrte birači da glasaju za njega (Slavujević, 2005: 92).

Sama riječ *manipulacija* je novolatinska kovanica *manus–ruka, pulare–ugladiti, udešavati*. Prvi put se susreće u nazivu Kardinalskog vijeća 1623. radi nadgledanja rada misionara i širenja moći Rimokatoličke crkve. Manipulaciju možemo definisati kao neprimjetnu laž u raskoraku sa stvarnim stavom, kodiranu da se infiltrira u tuđa mišljenja, ponašanja, vjerovanja, ali bez upotrebe sile.¹ „Manipulacija idejama i simbolima teži da uspostavi dominacije nad mišljenjem (nad dušom a zatim nad tijelom). Pošto ponašanje ljudi zavisi od spoljnih uslova (okruženja), to menjanjem percepcije tih uslova manipulacijom menja se i predstava i doživljavanje stvarnosti. Manipulacija se može odrediti kao smišljen, sistematski i kontrolisan postupak ili skup postupaka pomoću kojih manipulator, koristeći simbolička sredstva, u za njega pogodnim psihosocijalnim uslovima, odašilje u masu, preko sredstava komunikacije, određene poruke, s namjerom da se utiče na uvjerenja, stavove i ponašanje velikog broja ljudi, tako da bi se oni, u stvarima u kojima ne postoji opšta saglasnost, a za koje su životno zainteresovani, usmjerili prema ubjedenju, stavovima i vrijednostima manipulatora“.² Tehnika djelovanja na podsvijest, zasniva se na posobnosti čovjeka da svjesno, ali i podsvjesno i nesvjesno prima poruke (tzv. subliminalne poruke), pa se kroz poruke koje se primaju svjesno i imaju jedno značenje, poturaju prikrivene poruke koje imaju drugo značenje. Ova tehnika se koristi u porukama prezentovanim, u malim, nedovoljno prepoznatljivim dijelovima, visokofrekventnim zvučnim signalima, ultravioletnim slikama, slikama čije emitovanje traje djelić sekunde itd. Koristi se u porukama koje ljudska čula primaju ali mozak ne uspijeva da preradi, pa bivaju smještene u podsvijest. Postoje i poruke koje su na granici djelovanja na podsvijest. Njihovo emitovanje traje dovoljno dugo da ih čula registruju i mozak obradi, ali i dovoljno kratko da čovjek odmah ne shvati njihov smisao, budući da donose veliki broj, na prvi pogled, nepovezanih sadržaja. One djeluju na asocijativno emotivno mišljenje (Slavujević, 2005: 96).

2. Mediji kao moćno sredstvo političke fluktuacije

Masovni mediji su tehnička sredstva sa velikim mogućnostima širenja poruka ogromnom broju primalaca. Masovni mediji igraju veoma važnu ulogu u procesima političkog komuniciranja. Oni su najvažniji posrednik između javnosti i političkih subjekata, iako postoje i drugi posrednici, mediji su nesumnjivo najsveobuhvatniji. Važnost medija koju oni danas imaju u brzini prenosa informacija je neosporna, naročito ako se uporedi sa informisanošću u proteklim vijekovima. Zemljotres u Lisabonu 1755. je dramatičan primjer kako je razvoj sredstava komunikacija izmijenio način i brzinu širenja vijesti. O ovom zemljotresu u kojem je stradalo preko 60 000

¹ Prema Z. Jevtović *Javno mnjenje i politika* (2003), ALU, Beograd, str. 25.

² Đ. Šušnjić, *Ribari ljudskih duša* (1995), Čigoja, Beograd, str. 29.

ljudi i koji se smatra jednim od najjačih u dosadašnjoj istoriji, trebalo je nekoliko mjeseci da se vijesti o njemu rašire po Evropi i dopru do američkih kolonija. Kada su vijesti najzad stigle u luke Boston i Njujork, tadašnja štampa ih je samo usputno i kratko spomenula. Da se kojim slučajem nešto slično danas dogodi, vijesti bi bile poslate gotovo brzinom svjetlosti i za nekoliko minuta događaj bi bio praćen na radiju i televiziji. Video snimci počeli bi da se emituju na TV, uz brojne glasine i promjenljivi broj žrtava (Fidler, 2004: 137).

Masmediji su stvorili mogućnost trenutne komunikacije između bilo koje dvije tačke globusa – *globalnog sela*, prema čuvenoj metafori Meklauna. Relativno nizak nivo koncentracije pri gledanju TV programa nastoji se nadomjestiti zvukom, putem najava karakterističnim muzičkim špicama, melodijama koje se koriste da bi se obezbijedio određeni nivo pažnje, jer zvuk mnogo bolje „drži“ pažnju od slike. (Mek Kvin, 2000: 20). Prema teoriji o masovnom društvu, negdje u periodu kasnog industrijskog razvoja društvo je postalo masovno. Pod uticajem industrijalizacije i urbanizacije razorene su tradicionalne forme društvene organizacije. To je rezultiralo poretkom u kome su atomizirani pojedinci odsječeni od tradicionalnih veza i izolovani od izvora društvene podrške, prepušteni manipulaciji moćnih elita koji kontrolišu medije. (Milivojević, 1999: 29).

Kao i u drugim oblastima društvenih odnosa, konkurencija u medijskom prostoru uslovljena je tržištem. Informacija dobija svojstvo robe i kao takva se mora prodati što može bitno da utiče i na njenu vjerodostojnost. Odlika tržišta je i surova borba za tržište i publicitet. Televizija ima tu sposobnost da neki događaj direktno prenosi, a za razliku od radija koji to postiže zvukom, ovdje se to postiže zvukom i slikom, čime se uspostavlja direktan odnos između stvarnog događaja i njegovog simboličkog predstavljanja. Pošto se radi o direktnom prenosu događaja, reditelju stoji na raspolaganju mogućnost manipulacije uglovima snimanja, različitim planovima i sl. Korišćenjem kompjuterske tehnike omogućava da se pojedine scene i sekvence isijecaju iz cjeline i ponavljaju više puta u toku samog prenosa čime se ukazuje na željene ključne momente događaja. Stoga japanski sociolog Šimada ističe – „neophodnost isijecanja i montaže neizbježno deformiše stvarnost da bi je učinila što privlačnijom“ (Tadić, 2002: 222). Reditelj čak i kad želi da prikaže ono što se stvarno zbiva ipak u velikoj mjeri postaje autor reportaže.

Tokom istorijskog razvoja medije je pratila, u zavisnosti od društvenih prilika, manje ili više, ali konstantno prisutna težnja političkih struktura da ostvare monopol, a time i uticaj na poruku u i javnost. Sredstva komunikacije monopolizovalo je nekoliko onih koji mogu doprijeti do svakoga. Nikada manji broj ljudi nije držao u izolaciji toliko mnoštvo drugih. Sve je više onih koji imaju pravo da čuju i vide, ali i sve manje onih koji imaju privilegiju da informišu, izražavaju mišljenje i da ga stvaraju. Diktatura jedne jedine riječi i jedne jedine slike, razara mnogo više od diktature jedne partije – nameće život u kojem je uzorni građanin poslušni potrošač i pasivni posmatrač, izgrađen na proizvodnoj traci sjevernoameričkog modela komercijalne televizije (Herman, Mekčesni, 2004: 4). Neizbježno se postavlja pitanje jesu li mediji po sebi društveno i politički neutralni ili već po svojoj prirodi – time što su sredstva komunikacije – služe određenim društvenim snagama i interesima koji upravo stoga

i nastoje da ih kontrolišu? Pozitivni i negativni uticaji medija međusobno se prepliću i zavisno od okolnosti djeluju na različite načine. Tako npr., televizija jeste istinski prozor u svijet, ali i ograničenje za istinske oblike neposredne društvenosti, kao što je razgovor u krugu porodice i sl.

Tehnologija je možda ubrzala stvari ali nije izmijenila ljudsku prirodu. Mnogi domeni ljudske aktivnosti prožeti su danas etičkim pitanjima. To je slučaj između ostalog i sa informisanjem čiji je značaj u savremenom društvu toliko jasan da ga uopšte nije potrebno dokazivati, jer po količini vremena koju im savremeni čovjek posvećuje, masovni mediji nalaze se na trećem mjestu, odmah iza rada i sna (Korni, 1999: 7). Još je Aleksis de Tokvil početkom 19. vijeka tvrdio – „Da bismo umjeli da uberemo neprocjenjive vrijedne plodove koje nudi sloboda štampe, potrebno je da umijemo da se pokoravamo raznim vrstama neizbježnog zla do čijeg rađanja ta sloboda dovodi“ (DeTokvil, 1955: 117). U domenu medija, liberalne teorije počivaju na načelu slobodnog tržišta informacija i ideja, čiji je cilj da obezbijedi pluralizam kao uslov za izlazak istine na površinu. Te ideje vjerne su idealu koji je još 1644. godine proklamovao Džon Milton – „Trebalo bi dozvoliti da se ideje i mišljenja slobodno sučeljavaju, a istina će na kraju ipak sama sebi prokrčiti put i staviti se na mjesto zablude“ (Korni, 1999: 89). Kada se polazi od liberalnih shvatanja, postoji tendencija da se sloboda medija izjednačava sa slobodom izražavanja. Još u 19. vijeku nastala je određena nelagodnost zbog sve veće moći štampe, a glavne kritike su se odnosile na tijesnu povezanost štampe sa poslovnim svijetom i na njihov politički konformizam, na povrede javnog morala i privatnog života i sl. Frontovi se od tada nisu ni najmanje izmijenili, nego je pod uticajem slike (film, televizija) kritika proširena i na sve veću eksploataciju nasilja, krvi i seksa. Stoga su s vremenom pravljeni pokušaji da se donekle uvede reda u medije organizovanjem komisija koje su imale u zadatak da prvenstveno vode računa o etici medija. Ključna odlika procesa demokratizacije jeste stvaranje javnog mnjenja. Kao glavni kolektivni izvor informacija i slika, mediji imaju višestruku ulogu i zadovoljavaju brojne lične potrebe. Na ličnom nivou oni obezbjeđuju vezu sa širim društvenim grupama, i u određenoj mjeri osjećaj povezanosti i solidarnosti. Takođe mogu da budu i emotivni ventil – da izazovu ljutnju, osjećanje simpatije, stres ili donesu olakšanje. Mediji pružaju razonodu, zabavu i opuštanje, ali pružaju i informacije (ili mitove i dezinformacije) o prošlosti i sadašnjosti koji pomažu u formiranju zajedničke kulture i sistema vrijednosti, tradicije i pogleda na svijet. Integritet i kvalitet informisanja medija može biti ugrožen državnim kontrolom, predrasudama i autocenzurom privatnih sistema kontrole, ali i spoljnjim pritiscima na medijske sisteme koji ih oblikuju u skladu sa ciljevima moćnih interesnih grupa.

Na osnovu sadržaja koji pruža medijska kultura mnogi ljudi formiraju svoja shvatanja o klasi, etničkoj pripadnosti ili rasi, nacionalnosti, o nama i njima. Medijska kultura učestvuje u oblikovanju dominantnih shvatanja o svijetu i najvišim vrijednostima, ona definiše šta se smatra dobrim ili lošim, pozitivnim ili negativnim, moralnim ili zlim. Priče i slike u medijima prikazuju simbole, mitove i izvore koji za većinu ljudi, u većem dijelu svijeta, danas čine opštu kulturu. Medijska kultura pruža osnovu za stvaranje identiteta, u skladu sa kojom se pojedinci danas uklapaju

u savremeno društvo. Ona proizvodi nove oblike globalne kulture. Sticanje kritičke medijske pismenosti može u velikoj mjeri da pomogne pojedincima i građanima da se lakše nose sa ovim zavodljivim medijskim okruženjem, jer sticanje sposobnosti tumačenja, kritikovanja i odolijevanja medijskim manipulacijama pomaže u jasnijem sagledavanju realnog stanja i dešavanja u društvu. Većina TV zabavnih emisija, koristeći tehniku konflikta-razrešenja, stvara ideološku pretpostavku da se svi problemi mogu riješiti u okvirima postojećeg društva, primjenog konvencionalnog ponašanja i normi. Reklame često primjenjuju sličan model, prikazujući najprije problem, a zatim reklamirani proizvod koji daje rješenje za taj problem.

3. Politika i mediji – simbioza i kohabitacija

Od kako je javno mnjenje postalo podložno ispitivanjima, ono se sve više udaljava od onoga što bi trebalo da bude – plod konfrontacije argumenata, osvjetljen pravom informacijom koja se uvijek pojavljuje onda kada znanje otkloni neznanje. Sve češćim veličanjem značaja javnog mnjenja tržište je u medije uvelo vladavinu mnoštva mišljenja čija je logična posledica relativizam u kojem sve postaje vrijedno, što znači da naposljetku više ništa ne vrijedi, svako ima svoju istinu, svoj ukus tj. dolazi se u stanje hipersubjektivizma (Bal, 1997: 23).

Partije postepeno gube ulogu posrednika između kandidata i birača, tako kandidati nastoje da se biračima obraćaju ne više posredstvom partije i partijskih akcija već posredstvom medija, tako da glasanje postaje vremenom zavisno od procjena koje birači stvaraju na osnovu medijskih informacija koje dobiju o kandidatima. U tom smilu poznata je izjava Margaret Tačer da – „Ni jedan premijer ne može sebi da dozvoli da se prepire sa medijima, pošto je tu bitku vrlo teško dobiti.“ (MekKvin, 2000: 245). Izborni kandidati svoja javna pojavljivanja tempiraju tako da ona mogu da budu prikazana u udarnim informativnim programima, te da postepeno političko TV reklamiranje u zemljama u kojima je dozvoljeno postaje najskuplja stavka izborne kampanje na koju se preusmjeravaju fondovi koji su ranije bili ulagani u kandidatove akcije na terenu. Tako se umjesto mnogobrojnih partijskih skupova i akcija kao i direktnih susreta sa biračima, političari opredjeljuju za indirektan ulaz u sobe miliona birača. Tada je partijska lojalnost birača bila veoma jaka i oni su prije svega glasali za kandidata svoje stranke.

Način na koji mediji izvještavaju o izbornom procesu i predstavljaju izborne učesnike postao je važna društvena – politička i pravna i istraživačka tema. Kao moderan oblik političke propagande, političko-marketingške kampanje usmjerene su prije svega na publicitet u medijima. U zapadnim društvima formirala se na ovoj osnovi potpuno nova profesionalna djelatnost koju neki nazivaju izborna industrija, u kojoj je angažovano hiljade agencija koje nude političarima veoma raznovrsne usluge u planiranju, realizaciji i mjerenju efekata izborne kampanje. Danas je svima jasno da su izborne kampanje u velikom dijelu svijeta u stvari medijske kampanje a najveći dio građana osnovne informacije o izbornim učesnicima dobija preko medija i nema nikakvog direktnog kontakta ni sa kandidatima ni sa njihovim izbornim plat-

formama, tako da za ogroman dio birača izborna kampanja postoji samo u medijskoj verziji. Smatra se da je 30 sekundi u večernjim TV vijestima vrijednije i efektivnije nego 30 minuta plaćene reklame na televiziji. TV spotovi u pojedinim zemljama, posebno u SAD, jesu osnovno sredstvo promocije političara.

Brzina je presudan činitelj u postizanju željenog cilja, jer sve informacije koje teže njemu, moraju biti maksimalno brzo raspoređene u komunikacioni prostor, da bi izloženi stavovi i ideje prvi bili predstavljeni. „Istina se danas ne kotira dobro u moralnom poretku“. Takav stav je prije nekoliko godina ilustrirao jedan službenik za odnose sa javnošću jedne od 10 najvećih američkih korporacija – „Da li riječ laž, uopšte više znači nešto. U jednom smislu, svi lažu ali u drugom smislu niko ne laže pošto niko ne zna šta je istina – šta god vam izgledalo uredu.“ (Dej, 2004: 100).

Tako se partije više bore za glasove birača, nego za dokazivanje vrijednosti svojih ideja. U stvari, „više se ne bore političke partije, bore se dvije reklamne agencije“ (Šušnjić, 1995: 151). Svakako da javnost nije homogena cjelina, već da je sastavljena od pojedinaca koji se međusobno znatno razlikuju. Pojedinaac je dio različitih manjih grupa (porodica, prijatelji, poslu) unutar kojih je komunikacija neposredno licem u lice i koje visoko vrednovane prema važnosti koje imaju za pojedinca.

Izvršiocima same propagandne djelatnosti su stručnjaci za propagandu koji oblikuju propagandne poruke i tehničko osoblje koje omogućava da se propagandna poruka uputi preko nekog od sredstava informisanja do primaoca ali i spin doktori.³ Poseban značaj u tome imaju agencije za odnose sa javnošću (*public relations firm* – PR) koji za izvjestan honorar zastupaju interese određenog subjekta. Ove agencije koriste saznanja iz oblasti društvenih nauka, naročito psihologije i sociologije. Svoju pažnju usmjeravaju prema centrima moći. Mejnstrim mediji u SAD su komercijalni mediji među kojima vlada žestoka konkurencija u pogledu gledanosti i profita. Posljedica toga je da ovi mediji ne žele da odbiju potrošače, zbog čega su izuzetno oprezni u izražavanju mišljenja koje je suprotno mišljenju javnosti. Oni takođe daju prednost zvaničnim izvorima vlasti u pogledu informacija, naročito u doba krize, i na taj način postaju prenosioci politike i stavova vlade. Želimo li kontrolisati društvo moramo kontrolisati informacije – mogla bi biti jedna od krilatica ovakvih elita.

Željena politika se može veoma efikasno plasirati građanima pomoću medija koji mogu veoma brzo i uspješno da prenesu ideju vodeće političke strukture na najveći broj čitalaca, gledalaca i slušalaca i da na taj način omoguće usmjeravanje razmišljanja i činjenja. Mediji se koriste kao sredstvo kontrole stvarajući neophodnu iluziju, često i u zabavnoj formi, koja je u interesu određene politike. Mediji,

³ Spin – okretati, vrtjeti. *Spin doctor* – savjetnik za imidž, politički savjetnik ali i osoba izvještana i osposobljena za upravljanje informacijama i manipulacijama masovnim medijima, *spin control* – friziranje informacija, izjava za javnost. „Ljudi bi bili zapanjeni kada bi znali koliko su novinari podložni. Davao sam poslednje odobrenje za sliku, naslov i cijeli tekst u jednom listu koji je navodno nezavisan i imun na uticaje“ – izjavio je jedan od spin doktora. Spin doktoring se odnosi na niz aktivnosti: odbrana od novinara, odobravanje ili odbijanje intervjua, kao i podučavanje onih koji daju intervjue o tome šta da kažu i šta da ne kažu, kao i komentarisanje priča i pisanja novinara, ističući određene rečenice ili interpretacije. Spin doktori tvrde da oni samo ubrzavaju proces širenja određenih vijesti i informacija (Dž. Street, *Masovni mediji, politika i demokracija*, Zagreb, FPZ, str. 4).

naročito televizija, imaju „trajnu“ i opštu, prije nego konkretnu i formalnu ulogu u formiranju stavova i pretpostavki neophodnih za učešće ljudi u društvenom životu. Prema M. Radojković (2005: 196) „stavovi su armatura ljudskog ponašanja jer se u njima krije voljni naboj koji će psihomotorički da nagna ljudsko biće da nešto fizički ili duhovno učini ili ne učini. Mehanizam promene ponašanja prati i manifestuje procese rekonstrukcije stavova“.

Za izbor tema u medijima nije presudna njihova informativna vrijednost već politički značaj njihovog objavljivanja (ili neobjavljivanja), a takvi kriterijumi odabira služe za postizanje određenog propagandnog cilja. One informacije koje nisu odgovarale dnevno-političkoj svrsi prezentovane su (ako i nisu potpuno izostavljane) tek na kraju informativnih emisija, na periferiji štampanih medija, ili su određene, za vlast nepovoljne vijesti namjerno prezentovane nejasno i nerazumljivo sa očekivanjem da njihovo dejstvo i značaj na taj način bude umanjen. Nijesu bili rijetki ni slučajevi svojevrsnog političkog reketa i trgovanja informacijama (političkim i ekonomskim) koje su često na ivici zakona i etičkih normi. Vršeno je zadržavanje određenih „vrućih informacija“, njihovo plasiranje kada je to „potrebno“ i efektivnije, kreiranje afera, dizanje „medijske prašine“ u svrhe skretanja pažnje javnosti sa važnijih, ali ipak „neodgovarajućih i bolnijih“ tema. Prema D. Reljić (1998: 101) postoje dva dominantna aktera koji određuju konkretan oblik medijske komunikacije, „političke i privredne elite kao centri moći u državi njeni su kontrolori, dok su novinari njeni operativci, a njihovi posebni interesi i postupci koji iz toga proizilaze od presudnog su značaja za medijsku komunikaciju u situacijama političke napetosti i sukoba“. Prema istom autoru (1998: 39), tri su opšte pretpostavke o ulozi medijske komunikacije u nacionalističkim sukobima: „1. medijska komunikacija najbrže prevazilazi prostorne i vremenske granice u konstrukciji nacionalnih indentiteta; 2. medijska komunikacija je najsveobuhvatniji oblik konstrukcije nacionalnih indentiteta; 3. u konfliktnim situacijama, merodavnu ulogu u masovnim medijima igraju povlašćena tumačenja kolektivnog sjećanja i nacionalne istorije“. Medijima se vjerovalo jer su oni potvrđivali ono što većina misli, bez obzira na to što su oni često plasirali dezinformacije kao najgrublji oblik manipulacije koja se svodi na običnu laž. Međutim, nije reč o očiglednoj laži. Te laži je svjestan samo jedan od subjekata komuniciranja – onaj koji je emituje, ali ne i primalac poruke. Dokazano je da ljudi bolje i duže pamte argumente i činjenice koje su u saglasnosti sa njihovim postojećim stavovima i ubjeđenjima, a takođe, i da poruka koja jače angažuje pažnju ima veće šanse da bude ugrađena u „kognitivnu mapu“ primaoca (Radojković, 2005: 198).

Politički spektakl je neprekinuto izvještavanje o događajima, novostima, tj. stalno konstruisanje i rekonstruiranje društvenih problema, kriza (kreiranje) neprijatelja i novih vođa, i time stvaranje uzastopnog niza prijetnji i nada u spasioce, otelotvorene u liku vođe ili političke grupe, partije. Ti konstruisani problemi i osobe sadržaj su političkog novinarstva, spin doktoringa, političkog marketinga i propagande a politički spektakli su korisni u cilju kohezije i objedinjavanja javnosti u pridobijanju podrške za političke programe, ciljeve i politike, odnosno u njihovu odbacivanju. U osnovi i srži političkog spektakla u pogledu javnosti moglo bi se reći da predstavljaju „moćne simbole za skretanje pažnje javnosti sa zaokupljenosti blagostanjem

na konstruisanje događaja“. Upravo tako, lobotomizirana ili hipnotisana masa se, umjesto na krucijalne i goruće probleme društva – poput akutnog siromaštva, nezaposlenosti, finansijskog kolapsa i pogrešnog ekonomskog planiranja – usmjerava i fokusira na kreirane, iskonstruisane događaje čija važnost uglavnom ne prelazi prag simboličkog. U tom kontekstu treba tumačiti većinu političkih „događaja“. Tako kreirani simboli i pitanja, koji se namjerno stavljaju u fokus i žižu javnosti – iscrpljuju smisao daljeg politiziranja, a rješavanje konkretnih životnih problema ostavljeno je pojedincima i prepušteno individualnoj inicijativi bez nekog značajnijeg efekta. Jer, kako ističe Z. Jevtović (2008): „U političkoj areni cilj je nametnuti agendu društvenih problema, prioriteta i načina rešavanja. Time političke vođe i elite sopstvene interese nameću kao opšte, konstruišući dominantnu komunikacionu paradigmu kojom promovišu sebe i svoje političke programe kao neizbežnu i apsolutnu društvenu moć. Interesno raslojeno društvo zavedeno narkotičkim čarima medijskih spektakala sporo uviđa kako postaje objekt manipulacijskih vještina, sve udaljenije od istinskih problema zajednice. Suština modernog političkog vladanja sve više je u medijskom predviđanju, kontrolisanju i upravljanju društvenim krizama, odnosno njihovom prisustvu i odsustvu iz javnog prostora“.

Publicitet kao mjera pridobijanja javne pažnje ima funkciju usmjeravanja javnosti ka određenim mišljenjima, pogledima, sudovima, problemima koji su aktuelni. Prema Z. Slavujeviću (2005: 28): „Publicitet jeste, najkraće, prisustvo u javnosti. Određuje se kao konkurentska borba za uticaj i kontrolu nad popularnom percepcijom ključnih institucija i javnih ličnosti, događaja i tema posredstvom masovnih medija, a njihni učesnici su političari, javne ličnosti, novinari“. Prema istom autoru publicitet u najširem smislu obuhvata bilo kakvo prisustvo u javnosti, i u tom pogledu se može razlikovati besplatni i plaćeni publicitet, odnosno plaćeno oglašavanje u medijima (Slavujević, 2005: 29). Pod pojmom publiciteta podrazumijevamo dakle one poruke koje su interesantne, vrijedne po sebi, koje se pojavljuju u medijima prije svega zbog svog značaja. To naravno ne znači da između propagande i publiciteta ne postoji značajna povezanost jer stvaranje publiciteta je i određeni oblik propagandnog djelovanja, odnosno treba stvoriti događaj o kome se treba izvještavati. Tako npr. uoči izbora svaka stranka na vlasti pojačava djelovanje vlade i ostalih organa, predsjednici države i vlade pokazuju znatno veći intenzitet međunarodnih susreta i unutrašnjih aktivnosti i sl. Treba stvoriti događaj u pravom trenutku, nametnuti se medijima a preko njih i javnosti. Prema I. Šiberu (1998: 312) u svakom društvu i specifičnoj društvenoj sredini postoji tzv. referentna javnost, tj. onaj krug ljudi koji bolje prepoznaje problem, više je za njega zainteresovan, i time, ako ih pridobije, propaganda dobija čvrsto uporište u društvenoj mreži i u neposrednoj interpersonalnoj komunikaciji. Identifikacija takvih ciljnih grupa je od velike važnosti za propagandnu aktivnost. Stoga je cilj odrediti željeno društveno uporište i propagandnom kampanjom ukazati da upravo određena poruka korespondira sa potrebama i orijentacijama određene relevantne grupe. Sa druge strane, u odnosu na tradicionalnu propagandu koja je bila uglavnom usmjerena totalitetu javnosti i masi, savremena se nužno prilagođava specifičnim grupama i ne segmentiše dejstva prema publici, masi ili gomili, već prema drugim ciljnim grupama. U tom pogledu, propagandno dejstvo

se usmjerava na ciljne grupe koje se segmentišu prema polnoj, starosnoj, etničkoj ili vjerskoj strukturi; nivou obrazovanja, profesiji, urbanoj ili ruralnoj publici i slično. Na taj način, usmjeravajući i fokusirajući propagandno dejstvo prema jasnije profilisanoj ciljnoj grupi i prilagođavajući persuazivne potrebe u skladu sa njenim željama, potrebama i navikama postiže se bolji efekat.

Za izbor tema u medijima nije presudna njihova informativna vrijednost već politički značaj njihovog objavljivanja (ili ne objavljivanja), a takvi kriterijumi odabira služe za postizanje određenog propagandnog cilja. One informacije koje nisu odgovarale dnevno-političkoj svrsi prezentovane su (ako i nisu potpuno izostavljane) tek na kraju informativnih emisija, na periferiji štampanih medija. Ili su pak, određene, „nepovoljne“ vijesti namjerno prezentovane nejasno i nerazumljivo, sa očekivanjem da njihovo dejstvo i značaj na taj način bude umanjen. Nijesu bili rijetki ni slučajevi svojevrsnog političkog reketa i trgovanja informacijama (političkim i ekonomskim) koje su često na ivici zakona i etičkih normi. Vršeno je zadržavanje određenih „vrućih informacija“, njihovo plasiranje kada je to „potrebno“ i efektnije, kreiranje afera, dizanje „medijske prašine“ u svrhe skretanja pažnje javnosti sa važnijih, ali ipak „neodgovarajućih i bolnijih“ tema. Medijima se vjerovalo jer su oni potvrđivali ono što većina misli, bez obzira na to što su oni često plasirali dezinformacije kao najgrublji oblik manipulacije koja se svodi na običnu laž. Međutim, nije riječ o očiglednoj laži. Te laži je svjestan samo jedan od subjekata komuniciranja – onaj koji je emituje, ali ne i primalac poruke. Stoga bismo kao zaključak mogli istaći ogromnu moć masmedijskog prostora kao arene za sve vrste političke komunikacije.

Literatura

- Slavujević, Đ. Z. (2005). *Politički marketing*. Beograd: Čigoja.
- Jevtović, Z. (2003). *Javno mnjenje i politika*. Beograd: ALU.
- Šušnjić, Đ. (1995). *Ribari ljudskih duša*. Beograd: Čigoja.
- Fidler, R. (2004). *Mediamorphosis*. Beograd: Clio.
- Mek Kvin, D. (200). *Televizija*. Beograd: Clio.
- Milivojević, S. (1999). *Medijska manipulacija političkom javnošću*. Nikšić.
- Tadić, M. (2002). *Osnovi međunarodne propaganda*. Beograd: BINA.
- Herman, E., Mekčesni, R. (2004). *Globalni mediji*. Beograd: Clio.
- Tokvil, A. (2002). *O demokratiji u Americi*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Bal, F. (1997). *Moć medija*. Beograd: Clio.
- Luis, A. D. (2004). *Etika u medijima*. Beograd: Medija centar.
- Street, J. (2003). *Masovni mediji, politika i demokracija*. Zagreb: FPZ.
- Reljić, D. (1998). *Pisanje smrti*. Beograd: Radio B92.
- Šiber, I. (1998). *Osnove političke psihologije*. Zagreb: Politička kultura.

Radenko Lj. Šćekić

POLITICS AND PROPAGANDA – MANIPULATIVE EFFECTS OF MEDIA SPACE

Summary: Rich propaganda experience, gained over centuries in promoting various forms of ideas and opinions, and combined with technological achievements of today's time, directed by means of various forms of media-is manifested in hardly discernible, perfidious, and well designed, planned and intentional affecting the change and controlling the attitudes with the aim of imposing desirable forms of opinions and behavior. Principles and techniques of propaganda practices have been developed to perfection, and equating the notion of a voter with that of a customer influences the symbiosis of politics and economy which thus follows the trend of cooperation: authority-capital-media. Means of propaganda acting are numerous, and they have been developed parallel with technology development and scientific achievements. For the mass, propaganda needs to be simple, categorical and direct.

ODNOSI S JAVNOŠĆU I(LI) NOVINARSTVO – MEDIJI U RS U SLUŽBI VLADAJUĆIH ELITA

Sažetak: U radu smo se bavili analizom sadržaja nekih od popularnijih medija u Republici Srpskoj, i na osnovu kriterijuma vjesnovrijednosti utvrdili njihovu prirodu. Tako smo stekli uvid u procenat PR sadržaja u medijima kod nas, jer je činjenica da takvih sadržaja ima mnogo, ali malo ima naučnih tekstova koji to izučavaju. U tome se ogleđao naučni i društveni značaj rada, a pokušali smo i da prikažemo neki novi način posmatranja ove pojave. Pored teoretske osnove na bazi postojećih medijskih paradigmi, i analize sadržaja određenih medija, obavili smo intervjue sa novinarima datih medija i sa nekoliko PR stručnjaka, kako bismo saznali na koji način biraju vijesti, odnosno na koji način uspijevaju da javnosti plasiraju željene informacije. Rad obuhvata i anketu korisnika medija o njihovoj svijesti o prisutnosti PR sadržaja u medijima, i na taj način pokušali smo da stvorimo što kompletniju sliku stvarnosti kada je ova tema u pitanju.

Glavne riječi: PR, mediji, odnosi s javnošću, propagandni sadržaji

Uvod

Prije više od 50 godina Valter Gieber u jednom članku je napisao: „Vijest je ono što novinari do nje naprave“ (Gieber, 1964). Danas, pola vijeka kasnije, konzumenti medija opravdano preispituju sve sadržaje koji im se plasiraju. Opravdano, jer je činjenica da mnoge vijesti nisu to postale zbog društvenog značaja, već zbog značaja određenih grupa ili pojedinaca koji imaju uticaj da kreiraju medijske sadržaje. Mediji su finansijski zavisni od vladajućih elita i zbog takvog svog statusa predstavljaju pijune u rukama onih koji im ubrizgavaju finansijske injekcije egzistencije. Sve dok je tako, novinarska profesija će biti daleko od svoje suštine, a novinari kao sektaši ispranog mozga, nastaviće i sami sebe da ubjeđuju da rade u interesu javnosti, i da se bave humanom profesijom u korist vlastitog društva.

U Republici Srpskoj, svako ko je iole upućen u rad ovdašnjih medija zna da iza većine njih stoji političko ime i prezime koje kroji medijske materijale datog medija. Tako je opšte poznato da je javni servis Republike Srpske glasilo vladajućeg sistema, dok su komercijalni mediji opet glasila vladajućih elita ili zadrti protivnici svega što je u vezi sa vlašću, pa i onog pozitivnog, ili su, pak potplaćeni

i učtani pa se i ne trude da na dnevni red postave suštinski značajne teme, nego svoju publiku obmanjuju skretanjem pažnje na trivijalne i manje važne stvari. Barthajner je napisao: „Sve se više novinara odriče vlastitog istraživanja, guraju ih u ulogu posrednika ili bar na rub komunikacijskog sistema“ (Bartheneier, 1982), a nekoliko je dokaza koji potvrđuju da ova misao realno oslikava današnje stanje ove profesije. Prije svega, nezavisnost i samostalnost zavisno je stabilnog materijalnog stanja, ključni faktor je novac. Bruker (Brucker) koristi konstrukciju „novčani žurnalizam“, ističući da je suština to da novac kontroliše novinarstvo. To može da ograniči izvještavanje kao i slobodu uređivačkog izražavanja. Kenan Efendić u eseju „Mediji i metonimije. Ideološki aparati vladajuće klase“, kaže da „mediji, od kojih velika većina podržava osnovne ideološke postavke i vrijednosti vladajuće klase koja može biti bezlična, prazno mjesto koje tek treba popuniti i zauzeti, predstavljaju prostor borbe elita za mjesto i privilegije vladajuće klase“ (Efendić, 2010). U vremenu u kojem živimo teško je govoriti o medijskoj reprezentaciji stvarnosti, nego je prisutna medijska konstrukcija kao mehanizam ideološkog reprodukovanja proizvodnih odnosa putem ideološkog aparata države. Nisu, međutim, samo mediji ti koji su važan faktor u informisanju javnosti. Sektor odnosa s javnošću toliko je prodro u sve pore društva, da se njihov značaj u kreiranju medijskih sadržaja ne može nikako zanemariti. „Ako krenemo od početka 20. vijeka vidjećemo da je propagandna agencija Vudroa Vilsona imala ljude kao Edvarda Bernisa koji je postao guru PR industrije za javnu reklamu i Voltera Lipmana, vodećeg javnog intelektualca u 20. vijeku i najpoštovanije ličnosti u medijima. Oni su se široko koristili svojim iskustvom. Ako pogledate njihovo pisanje 1920-ih godina, vidjećete da kažu: naučili smo iz ovoga (iskustva s agencijom) da je moguće kontrolisati javno mnjenje, ponašanje i mišljenja. Lipman je rekao: 'Možemo da proizvedemo saglasnost sredstvima propagande'. A Bernis dodao: 'Inteligentniji članovi društvene zajednice mogu da natjeraju stanovništvo na sve što žele' pomoću onoga što je nazvao 'inžinjerstvom saglasnosti'. A to je 'suština demokratije'“, rekao je Čomski u pomenutom intervjuu s Dejvidom Barsamianom, direktorom američkog Alternativnog radija, koji je vođen 2003. godine i objavljen na internetu pod naslovom „Kolateralni jezik“ (Čomski, prema Koprivica, 2013).

Upravo taj uticaj tzv. vladajućih elita na medije kod nas tema je ovoga rada. Pokušaćemo dokazati tvrdnju da su naši mediji u službi vladajućih elita i koje njima upravljaju s ciljem uticaja na javno mnjenje, i da imaju nizak nivo nezavisnosti. Analizirani su sadržaji informativnih emisija Radija Republike Srpske, kao jedinog državnog radija u RS i Nes radija Banjaluka koji je jedan od najslušanijih komercijalnih radio stanica na ovim prostorima, u periodu od 21. do 30. septembra 2013. Pored analize sadržaja na osnovu utvrđenih kriterijuma, ali i rezultata detaljnih intervju sa novinarima navedenih medija, kao i sa portparolima institucija vlasti i javnih ustanova, steći ćemo uvid u način funkcionisanja ove dvije profesije koje prožimaju, i koje nastoje da opravdaju svoje značaj u društvu. Takođe, biće prikazani i rezultati ankete sa slušaocima ove dvije radio stanice koji će približiti njihova razmišljanja o medijskim sadržajima i svijest o postojanju „nametnutih sadržaja“.

Prema izvještaju američke organizacije „Fridom haus“ 2012. godine BiH se nalazila na 95. mjestu kao država sa djelimično slobodnim medijima (Freedom House, 2012), sa visokim stepenom pritiska politike na medije gdje aktuelna politika preuzima uređivačku palicu. Medijski stručnjaci u BiH saglasni su u vezi sa činjenicom da politički pritisak mnogo utiče na medijsku sliku i slobodu izražavanja, kao i da to nije slučaj samo u komercijalnim medijima, nego i u javnim servisima. Novinar i publicista Boro Kontić smatra da „Ono što je porazno je da se to dešava sa javnim medijima koji su u vlasništvu javnosti koja ima pravo da traži kompletan spektar politike u jednoj zemlji, a ne samo zbivanja u jednoj stranci.“ (prema Maksimović, 2012). Kada su javni mediji u službi vlasti onda oni gube svoju funkciju, a ono što se izdvaja kao problem jeste to što vlasti kod nas kao da zaboravljaju da živimo u demokratiji koja pretpostavlja slobodne i nezavisne medije. Ovdje neizostavno treba pomenuti i katastrofalne uslove rada u medijima, gdje novinarske plate često ne prelaze 400 maraka (200 eura), a takvo stanje ubija svaki entuzijazam i nastojanje da se u ovoj profesiji nešto promijeni. Inače, u protekle tri godine Vlada RS dala je 14,5 miliona maraka medijima u ovom entitetu. Oko 4 miliona je pripalo privatnim medijima, uglavnom za sprovođenje raznih projekata za koje nikada nije raspisan javni konkurs. Neki i ovu finansijsku pomoć vide kao pokušaj upliva politike u rad medija.

Radio:

Budući da su za analizu stanja u medijima u Republici Srpskoj odabrani radio sadržaji, ukratko ćemo se osvrnuti na značaj radija kao medija kroz istoriju. Prošlo je više od 100 godina otkada su emitovani prvi radio talasi, a radio je bio i ostao jedan od vodećih medija zahvaljujući svojim karakteristikama, prvenstveno brzini prenosa informacija. „Radio je jedan od najrasprostranjenijih masovnih medija u svijetu, prisutan je i u najudaljenijim dijelovima naše planete (čak i van nje) i svakog trenutka ga slušaju milioni ljudi. Postao je tako svakidašnja i poznata stvar u životima ljudi da ga većina smatra normalnom pojavom i, zbog toga, potcjenjuju njegovu moć. Radio ipak ima snažan kulturni uticaj u današnjem svijetu i igra značajnu ulogu u životima miliona ljudi. Osim toga, to je medij izvanrednih svojstava, elastičan i sa raznovrsnom namjenom“ (Šingler, Viringa, 2000). Iako je prošlo 13 godina otkako su pomenuti autori objavili delo *Radio*, što je u eri novih medija i interneta nesumnjivo mnogo, i danas se može reći da je radio zadržao svoju prvobitnu ulogu medija čija je karakteristika brzo objavljivanje informacija. Naravno, važno je napomenuti da je danas radio dobio novi oblik zahvaljujući onlajn emitovanju programa, ali to je samo doprinijelo njegovom opstanku u modernom vremenu jer se oslobodio prostornog i vremenskog faktora (možete ga slušati bilo gdje i bilo kada, na telefonu ili internetu). „U novom mediju svog vremena, radiju, teoretičar Harold Inis vidio je mogućnost vraćanja društvenog života kao kod tzv. otvorenih društava. Pod ovim terminom podrazumijevao je tradicionalne društvene zajednice. Radio je za Inisa bio romantičan medij koji je imao perspektivu okupljanja i zajedništva u društvu“ (Duronjić, 2006). Slično su o radiju kao mediju govorili i Šigler i Viringa naglašavajući prisnost kao osobinu radija koja slušaocu omogućava da stvaranjem sopstvenih slika učestvuje u

stvaralačkom procesu radijskih sadržaja. Na stranici sarajevskog Media centra 2005. godine objavljen je zanimljiv tekst o brendiranju radija, gdje autor metaforički radio upoređuje sa kafanom. „Svaki radio je kao kafana. Slušaoci su, naravno, gosti. Kafana može dobro da radi ako ima puno gostiju ili ako ih ima malo, ali oni mnogo troše. Na radiju, broj gostiju je broj slušalaca – a njihovo trošenje je vreme provedeno na programu. Naravno, najbolje je imati mnogo gostiju koji puno troše, ali to obično mogu sebi da priušte samo veliki restorani, najčešće hotelski, ili restorani koji rade u lancu. Metafora, prenesena na radio, značila bi – ili programi koji su delovi velikih RTV sistema, ili mreže radio stanica sa jedinstvenim programom. Radio, dakle, da bi bio uspješan, trebalo bi da ima ili što više slušalaca, ili da one koje ima što duže zadrži na programu. Da bi to učinio, da je kafana, prvo bi sabrao prihod i vidio da li mu je veća zarada od toga kakvi su mu gosti ili koliko ih je. Taj pazar na radiju se utvrđuje uz pomoć istraživanja slušanosti“ (Spaić, 2005). Preneseno na Radio Republike Srpske, kao dio javnog servisa ovog entiteta može se reći da je kao takav samom pripadnošću dobio etiketu elitnog kafića, dok je Nes radio morao dobrim menijem da pridobije i zadrži svoje goste i tako stalno povećava promet. Ovdje je potrebno prikazati i uređivačke principe dva analizirana medija, kako bismo imali što jasniju sliku uređivačke politike koja nam može koristiti za analizu sadržaja.

Program današnjeg Radija Republike Srpske 2. februara 1967. godine počeo je da emituje Radio Banjaluka, kao lokalni medij, a kasnije kao regionalna radio-stanica Bosanske Krajine. Krajem 1993. godine, Radio Banjaluka integriše se sa Srpskim radiom na Palama i postaje dio jedinstvenog sistema tadašnje Srpske radio-televizije, a sada Javnog medijskog servisa Radio televizije Republike Srpske. Pokrivajući signalom cijelu teritoriju Republike Srpske, mrežom informativno-tehničkih centara u Istočnom Sarajevu, Trebinju, Bijeljini i Prijedoru, zatim dopisništvima u Brčkom i Beogradu, te dopisničkom mrežom u gradovima širom Srpske, Radio Republike Srpske je prisutan i izvještava svakodnevno o svim važnijim događajima širom Srpske, BiH i regiona. Radio Republike Srpske kao dio javnog servisa ovog entiteta, podliježe uređivačkim principima javnog RTV sistema u BiH. Izdvojićemo najzanimljivije stavke iz uređivačkih principa, gdje, među ostalim stoji:

Uređivački principi javnog RTV sistema u BiH

Član 17

Trajanje oglašavanja i teletrgovine na javnim RTV stanicama

Količina oglasa i drugih plaćenih poruka, kao i komercijalno sponzorisanih programa kod javnih stanica ne može premašiti četiri (4) minute vremena u programu po satu za javne TV stanice i šest **(6) minuta vremena** u programu **po satu za javne radio stanice**.

2. **Nepriistrasnost** – Informativni programi treba da ponude gledaocima i slušaocima sadržaje sa **dovoljno činjenica i na uravnotežen način**, tako da oni mogu formirati sopstveno mišljenje.

Programska reputacija tačnog i nepristrasnog informatora je ono čemu zaposlenici javnih servisa moraju težiti i na čemu javni servisi grade svoj kredibilitet pred javnošću.

6.5. Sponzorstvo

Sponzorisanje informativno-političkih programa nije dopušteno, dok u drugim programskim oblastima sponzorisanje sadržaji moraju biti jasno obilježeni i prepoznatljivi.

Nije dopušten bilo kakav uticaj sponzora na sadržinu programa.

7. Nezavisnost

Nijedna društvena grupa, organ vlasti, politička partija, vladina ili nevladina organizacija, kao ni pojedinac bez obzira na svoju društvenu ulogu i poziciju, ne može imati privilegovani položaj u programima javnih radiotelevizija u BiH. Učesnici emisija i programa ne mogu određivati uslove učešća u programima javnih servisa, uključujući dužinu nastupa, izbor drugih učesnika i sl. Rukovodstvo, urednici i novinari javnih emitera moraju imati potpuni nadzor nad svojim programima.

Program Radija RS podliježe i Zakonu o Radio-televiziji Republike Srpske, a ovo su neke značajne tačke tog Zakona, relevantne za temu koju obrađujemo:

Ostvarivanje programskih načela

Član 14.

(1) U ostvarivanju temeljnih programskih načela, RTRS će naročito:

a) istinito, cjelovito, nepristrasno i blagovremeno informisati javnost o političkim ekonomskim, obrazovnim, naučnim, religijskim, kulturnim, sportskim i drugim događajima u zemlji i svijetu;

b) osigurati otvorenu i slobodnu raspravu o pitanjima od javnog interesa, vodeći računa o zastupljenosti svih interesa i ukusa;

Član 29.

Načela marketinškog oglašavanja

(1) Marketing oglasi moraju biti jasno prepoznatljivi kao takvi i uočljivo odvojeni od drugih programskih sadržaja, putem vizuelnih i auditivnih sadržaja.

(2) Lice ili organizacija koja oglašava ne može uticati na koncept programa, sadržaj ili uređivačku politiku RTRS.

(3) RTRS ima pravo odbiti emitovanje marketing oglasa čiji je sadržaj protivan programskim načelima utvrđenim ovim zakonom, te drugim pravilima i propisima za javno oglašavanje.

(5) Prikryveno i indirektno marketing oglašavanje nije dozvoljeno.

Nes radio Banjaluka, kao komercijalni radio ima puno više slobode u kreiranju sadržaja. Na ovoj radio stanici dominiraju muzički sadržaji, a kada je u pitanju informativni program – vijesti na svaka pola sata i dnevnik u 18.30 svaki dan, uređivačka politika nije toliko striktno određena.

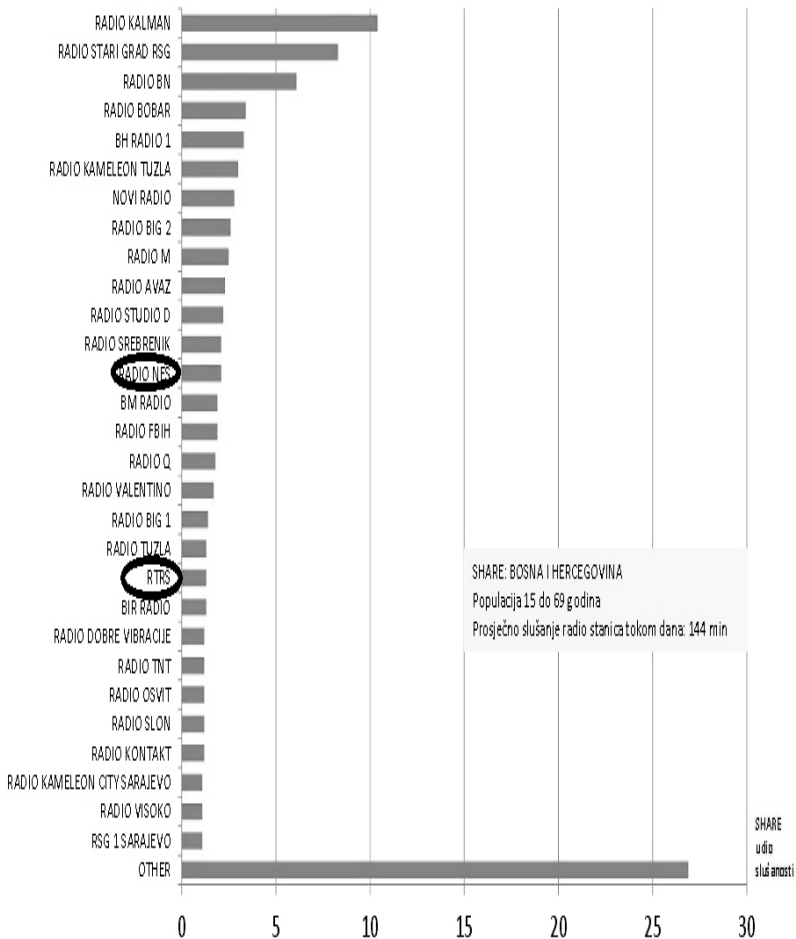
Nes radio je počeo emitovati program 01.06.1997. na frekvenciji 99,9 MHz. Program emituje na šest frekvencija i svojim signalom pokriva 2/3 Bosne i Herce-

govine, ali i dio Hrvatske. Prema slobodnoj procjeni ekipe radija na teritoriji koju pokrivaju signalom živi oko 2 500 000 ljudi. Program koji se emituje na ovom radiju novinari i urednici pripremaju **za sve građane BiH bez obzira na njihovu nacionalnu ili vjersku pripadnost**. Nes radio je bio prva radio stanica iz Republike Srpske koja je uspostavila kontakte i razmjenu priloga sa radio stanicama iz Federacije BiH, još davne 1997. godine u vrijeme potpune medijske blokade. Prema svim relevantnim domaćim i međunarodnim istraživanjima, Nes radio se nalazi među tri najslušanije radio stanice u BiH. Budući da se radi o komercijalnoj radio stanici, na njihovom sajtu na internetu stoji i cjenovnik reklamiranja. Prema podacima Regulatorne agencije za komunikacije (Odluka o usvajanju politike sektora emitovanja u Bosni i Hercegovini, usvojena 27.10.2008. godine) na teritoriji BiH registrovane su 184 radio i TV stanice. Od toga, 39 su javne i komercijalne TV stanice, a 145 je radijskih stanica, od čega 65 javnih i 80 privatnih. Prema istraživanju neformalne medijske organizacije Gfk BH (prema RSG Grupi, Radio i FM, Bosna i Hercegovina, 2012) iz 2011. godine 78% od ukupne populacije BiH sluša radio. To predstavlja omjer 4 prema 1 u korist onih koji slušaju radio. Prosječno slušanje radio stanica tokom dana na nivou BiH je 144 minuta. Radio se u prosjeku više sluša u Federaciji BiH – 160 minuta, u odnosu na slušanost radija u Republici Srpskoj – 107 minuta dnevno. Istraživanje slušanosti radio stanica u BiH koje je obavio Mareco Index Bosnia (prema RSG grupi), Radio Nes je četvrta naslušanija stanica u Republici Srpskoj, nakon BN radija, Bobar radija i radija Big 2. Prema osvom istraživanju, RRS je na petom mjestu po slušanosti u Republici Srpskoj.

Bečki list *Der Standard* 2011. godine objavio je članak o stanju u medijima u Bosni i Hercegovini u kojem je istaknuto da su ovdašnja sredstva informisanja instrument političkih i ekonomskih grupa koje vladaju zemljom. „Urednici koji djeluju kao marionete njihovih vlasnika, mediji kao instrumenti političkih i ekonomskih grupa koji uz pomoć propagandne bitke žele da provedu svoje interese, novinari bez iluzija te publika koja im sve manje vjeruje“, piše *Standard* i navodi da „građani stalno moraju da razmišljaju o interesima te o upletenosti medija koje konzumiraju. Dakle, nedostaju informacije bez manipulativnog ukusa što dijelom stvara apatiju, u koju su mnogi upali – ali ne svi“. Čomski je govoreći o propagandi istakao da je to moćno sredstvo pomoću kojeg vlast može držati populaciju u stanju apatije, pokornosti i pasivnosti, držati ih uplašenima da ne bi mogli razmišljati. „Mase treba držati uplašenima, jer ako se nedovoljno boje svakakvih zlikovaca koji će ih uništiti izvana ili iznutra mogli bi početi razmišljati što je opasno jer nisu kompetentni za razmišljanje. Zato im je potrebno skrenuti pažnju i marginalizovati ih. Populaciju držati u stanju apatije, pokornosti i pasivnosti“ (isto, Čomski, 1997). I u današnjem vremenu realnost je takva da vladajuće elite skreću pažnju „zbunjenog stada“, jer umjesto da govore o načinu rješavanja stvarnih problema društva kao što su zdravstvo, obrazovanje, nezaposlenost, kriminal itd., oni nam serviraju manje značajne stvari, ili površnim aktivnostima šminkaju duboke bore surove stvarnosti (kod nas je vijest da Vlada dodjeljuje stipendije studentima, a nigdje se ne govori o tome koliki je broj stipendija u odnosu na broj studenata, kao ni o malverzacijama prilikom konkursa).

Ljudima treba skrenuti pažnju „jer ako oni počnu da primjećuju te probleme neće biti dobro, jer oni su ti koji pate“ (isto).

Slušanost radio stanica - BiH

Slika 1. Istraživanje slušanosti radija u BiH koje je u oktobru 2011. godine sproveo Mareco Index BH, preuzeto od RSG Group BiH <http://rsg.ba/wp-content/uploads/2013/05/radio-FM.pdf>

Odnosi s javnošću i manipulacija

Definicija odnosa s javnošću skoro da ima toliko koliko ima i teoretičara u ovoj oblasti. Sve te definicije su manje ili više slične, ali većina njih odnose s javnošću upravo definiše kao aktivnost za manipulisanje i ubjeđivanje masa u ispravnost vlastitih aktivnosti, proizvoda, usluga. Prema Edvardu Bernejsu, tri su glavna segmenta odnosa s jav-

nošću (Bernays, 1952): informisanje, ubjeđivanje, razvijanje veza. Websterov novi međunarodni rječnik dao je definiciju odnosa s javnošću: „Razvijanje bliskih veza i dobre volje između pojedinca, preduzeća ili institucije i ostalih ljudi, specijalne ciljne javnosti ili društva u širem smislu, širenjem interpretativnog materijala, razvijanjem dobrosusjed-skih odnosa i vtjednovanjem reakcija javnog mnjenja“ (www.Merriam-webster.com/dictionary). Prema Bogdaniću „Javnost u odnosima s javnošću predstavlja ciljnu grupu ljudi ili organizacija koju veže neki značajan zajednički interes ili uloga u vezi sa organizacijom“ (Bogdanić, 2010). Zanimljivo je i Bogdanićevo poređenje odnosa s javnošću sa vatrogasnim aparatom gdje kaže: „Odnosi s javnošću se nekad posmatraju i kao svojevrsni vatrogasni aparat koji treba koristiti samo u slučaju kada se poljulja medijski ugled organizacije“ (Bogdanić, 2010). Vatrogasni aparat je dobro poređenje, s obzirom na to da se ne koristi stalno, već samo u slučaju potrebe, a upravo tako doživljam funkciju odnosa s javnošću. Kada su rad i rezultati jedne organizacije dobri i pozitivni, korisnici će to lako prepoznati, bez potrebe za stručnjacima iz odnosa s javnošću i njihovim uljepšavanjem i šminkanjem slike. Međutim, kada postoje propusti, bilo da se radi o sitnijim nedostacima i greškama ili o kriznom komuniciranju, bez stručnjaka koji „prodaju maglu“ javnosti, teško da se situacija može izgladiti. Dakle, definicije koje na odnose s javnošću gledaju kao na određeni vid manipulacije su prihvatljivije, a u radu će biti argumentovanije objašnjeno i zbog čega. „U ovom društvu ključnu ulogu u realizaciji najmračnijih ciljeva moći igraju mediji koji širom svijeta obezbjeđuju da se čovječanstvo pretvori u humani otpad lišen vitalizma, kreativne i kritičke moći i savjesti. Mediji su utkani u sistem na način na koji su Edvard Herman i Noam Čomski pokazali u djelu 'Proizvodnja saglasnosti: Politička ekonomija masovnih medija', u kojem su demonstrirali strukturu i djelovanje propagandnog modela koji objašnjava ponašanje medija i medijske performanse u strukturalnim terminima čiju okosnicu čini pet faktora: vlasništvo, advertajzing, izvori informacija, oštra kritika i ideologija. Prema autorima, ovi faktori djeluju kao filteri kroz koje sve informacije moraju da prođu, značajno utičući pojedinačno i udruženo na medijske izbore. Krajnji rezultat uspostavljanja propagandnog modela: djelovanje medija kao čiste propagande uvijene u medijsku formu konstitutivno je za uspostavljanje novog svetskog poretka, a dokazi o urušavanju i posljednjih odblesaka demokratske prakse svakodnevno se nižu“ (prema Đorović, 2011). „Mediji su i društveni proizvod i proizvođač društvenih odnosa“ (Radojković, Miletić, 2005). „Konceptualizacija poruke kao definicije stvarnosti zapravo nas upućuje na teorijsko određenje propagande, političke ili ekonomike, svejedno, jer propaganda je u najširem smislu tehnika uticaja na ljudsko djelovanje manipulacijom predstava“ (Lavel, 1937, prema Radojković, Miletić, 2005). Nije teško zaključiti da su mediji ti koji imaju ključnu ulogu u sprovođenju aktivnosti odnosa sa javnošću, a čiji su efekti najuticajniji. Važnost kontakta sa medijima prepoznali su već i začetnici odnosa s javnošću, kao što je Ajvi Li, prvi savjetnik za odnose s javnošću koji je radeći za Rokfelera, savjetovao svog poslodavca da se javno obrati kako bi smirio nezadovoljne radnike. Budući da sva tri segmenta odnosa s javnošću: informisanje, ubjeđivanje i razvijanje veza po definiciji očigledno predstavljaju sredstva manipulacije, po analogiji se može izvesti definicija da su odnosi s javnošću isto što i propaganda.

Analizirani su dnevници Radija RS i Nes radija u periodu od 21.09. do 30.09.

Pitanja koja su korištena prilikom analize sadržaja i prikaz da li su mediji u RS instrumenti vladajućih elita su: 1) koliki je procenat vijesti u kojima se pominju vladajuće elite, 2) koliko od tih vijesti o vladajućim elitama govore pozitivno, 3) koliko dnevnika počinje sa vijestima o vladajućim elitama, 4) kakav je raspored vijesti u dnevnicima, odnosno, da li su vijesti o vladajućim elitama nekada neopravdano svrstane ispred značajnijih društvenih priča i 5) postoji li razlika u trajanju vijesti/priloga o vladajućim elitama i onih koje to nisu. Na kraju, analiziran je i izbor redoslijeda emitovanja vijesti prema već navedenim kriterijumima za izbor događaja: blizina, opšti društveni interes, posljedičnost, važnost, predvidljivost/ izvjesnost.

Konačni rezultati					
Kriterijumi	1) Broj vijesti dnevnika u kojima se pominju vladajuće elite	2) Broj vijesti u kojima se o vladajućim elitama govori pozitivno	3) Broj dnevnika koji su počeli viješću o vladajućim elitama	4) Broj dnevnika u kojima su vijesti o vladajućim elitama emitovane prije značajnijih društvenih priča	5) Broj dnevnika u kojima su prilozima o vladajućim elitama trajali duže od ostalih priloga
RRS	72 od 121 – 60% vijesti iz BiH	60 od 71 – 83%	10 od 10 – 100%	9 od 10 – 90%	10 od 10 – 100%
NES	55 od 67 – 82%	47 od 55 – 85%	10 od 10 – 100%	6 od 10 – 60%	10 od 10 – 100%

U tabeli se jasno vidi da u oba dnevnika preovladavaju vijesti o vladajućim elitama koje su, u oba slučaja, uglavnom pozitivne – 83 i 85%. Interesantno je da su oba dnevnika svih deset dana analize počinjali viješću odnosno prilogom o vladajućim elitama koje su, kao i da su upravo vijesti o vladajućim elitama u svim dnevnicima trajale najduže.

Kroz ovu analizu pokazali smo praktično kako izgledaju sadržaji programa radija javnog servisa Republike Srpske i jednog od najslušanijih komercijalnih radio stanica. Kroz analizu sadržaja dnevnika Nes radija nije bilo teško uočiti da emituju vijesti Srpske novinske agencije – SRNA i Nezavisnih novina koji su, kao što znaju svi prosječni korisnici ovih medija, u službi vladajućih elita. Interesantno je da nijedan dnevnik nije emitovao priče o „običnim ljudima“, nema priča o siromašnima, bolesnima, onima kojima socijalno osiguranje ne omogućava neophodne lijekove i koji su prepušteni sami sebi i svom materijalnom stanju koje će za njih presuditi život ili smrt. Malo je i priča o tome kolika je nezaposlenost u RS, koliko je fakultetski obrazovanih ljudi na birou, kakvo nam je stvarno stanje u zdravstvu, školstvu, šta rade centri za socijalni rad... Onaj ko slijepo vjeruje našim medijima može pomisliti da entitet Republika Srpska nema velikih društvenih problema, a da za one manje Vlada i predsjednik drže sve konce u rukama.

Za potrebe stvaranja što potpunije slike u medijima, obavljani su razgovori u vidu detaljnih intervjua sa novinarima Radija RS i Nes radija koji su govorili o načinu izbora i obrade vijesti koje će biti emitovane, o novinarskoj slobodi u obradi teme, ali i ostalim faktorima koji utiču na krajnji sadržaj dnevnika.

Odgovori novinara oba medija iznenađujuće su slični, a prikazaćemo rezultate

kao i neke ineresantne stavove o pojedinim pitanjima.

Intervjuisano je ukupno 10 novinara, po 5 sa RRS i Nes radija.

Iz prikaza pojedinih odgovora i stavova novinara o pitanju uslova i načina rada u njihovom mediju, može se zaključiti da su novinari javnog servisa nezadovoljniji, imaju manje slobode u izražavanju i njihovo mišljenje i prijedlozi o načinu rada uglavnom nisu prihvaćeni. U komercijalnom radu atmosfera je drugačija, njihovi novinari uvjereni su da rade na najbolji način, imaju više slobode u odlučivanju i nisu im se dešavale neprijatne situacije kada je priprema vijesti u pitanju. Takođe, novinari Nes radija objektivnost svog medija ocijenili su četvorkama, dok su te ocjene niže za RRS. I jedni i drugi trojkama su ocijenili objektivnost elektronskih medija u RS, što znači da su novinari svjesni lošeg stanja medija kod nas, ali je očigledno da se oni najmanje pitaju u odlučivanju o izboru tema i načinima njihove obrade.

Radi postizanja što potpunije slike o stvarnosti medija i faktorima koji utiču na njihov sadržaj, obavila sam razgovore sa osobama koje su zadužene za odnose s javnošću u pet državnih i pet komercijalnih institucija/ firmi. Budući da cijeli rad govori o medijima u funkciji vladajućih elita, tako će veći doprinos istraživanju imati odgovori portparola iz državnih institucija, a rezultati razgovora sa portparolima privatnih firmi poslužiće za upoređivanje i prepoznavanje razlika funkcija ovog sektora u javnim i privatnim firmama. Portparoli javnih institucija: Ministarstva zdravlja, Ministarstva prosvjete i kulture, Fonda zdravstvenog osiguranja, Puteva RS i Ministarstva porodice, omladine i sporta rekli su da su za njihove institucije veoma važni dobri odnosi sa medijima. Ako uporedimo odgovore portparola javnih institucija i privatnih firmi uočićemo da je jedina razlika u njihovom radu to što portparoli privatnih firmi moraju i da plaćaju medijima da objave tekstove koji im idu u prilog, dok je kod javnih institucija sve besplatno zbog društvenog značaja. Na početku rada pomenut je finansijski faktor kao ključni u radu medija, pa se ovdje laički postavlja pitanje zbog čega mediji izvještavaju pristrasno o javnim institucijama, zapravo vladajućim elitama ako vidimo da su objave o njihovim aktivnostima po pravilu besplatne? Odgovor je ona naša surova realnost da su mediji dodatno plaćeni i od vlasti koja utiče na kreiranje njihovog programa, a nerijetko su ti mediji u vlasništvu (direktnom ili indirektnom) samih vladajućih elita.

Interesantno je i to što portparoli privatnih firmi kažu da su za izvještavanje o njihovim aktivnostima podjednako zainteresovani i javni i privatni mediji, jer, koliko je za privatne medije razumljivo da traže sponzore i uspostavljaju saradnju sa firmama koje će im platiti da objavljuju o njihovom radu, toliko čudi da javni mediji u istoj tolikoj mjeri hrle za sponzorima iako je puno društveno značajnih tema kojima bi trebalo dati primat u izvještavanju, a kojima su u isto vrijeme osigurana sredstva od televizijske pretplate, kao i mogućnost dodatnog finansiranja iz budžeta, u našem slučaju entiteta RS. Sve ukazuje na poremećen poredak stvari i stavljanje u drugi plan osnovnih postulata ove po definicije humane profesije. Na kraju analitičkog dijela rada predstavimo ukratko rezultate ankete sa slušaocima analiziranih medija – Radija RS i Nes radija. Ukupno 10 od 12 slušalaca Nes radija reklo je da ovu radio stanicu slušaju isključivo zbog muzike i zabavnih sadržaja, te da vijesti,

čak i kad ih slušaju, ne analiziraju sa tog stanovišta medijske profesionalnosti. Iz obimom malene ankete, ukupno 20 ispitanika, da se zaključiti da su i slušaoci svjesni stanja u našim medijima i da preispituju sadržaje koje čuju naročito uzimajući u obzir vlasničku pozadinu i uređivačku politiku, što pokazuje da moć medija polako opada. Uprkos tome, prema statističkim podacima o slušanosti ipak se vidi da je i dalje veliki procenat onih koji redovno prate emitovanje ovih radio stanica što znači da je njihov uticaj još uvijek vrlo visok.

Poređenje rezultata, prakse i teorije

U početnim izlaganjima rada prikazani su i neki principi funkcionisanja analiziranih medijskih kuća, pa tako, podsjećamo, u uređivačkim principima RTRS-a stoji nezavisnost, nepristrasnost, zabrana sponzorstva informativnih emisija itd., što je, uvjerali smo se, samo mrtvo slovo na papiru, i potvrđuje da ima slučajeva kada se pisana uređivačka politika i praksa i te kako razlikuju.

Veselin Kljajić primjećuje da „dio frustracije medija možda dolazi od prešutnog priznanja snage Odnosa s javnošću. Proliferacija medijskih kanala i smanjenje novinarskih budžeta doveli su do ograničavanja mogućnosti za istraživačko novinarstvo, što je, pak, rezultiralo time da se novinari više oslanjaju na izvore iz OSJ“ (Kljajić, 2013). Iz obavljenih detaljnih intervjua pokazalo se kao tačno da je novinarska analitičnost na vrlo niskom novou, pa su i sami portparoli priznali da i nije toliko teško obezbijediti da nešto što je u interesu njihove organizacije bude objavljeno u medijima. S druge strane, iz ugla novinara, moglo bi se ispostaviti da je teza profesora Kljajića o smanjenju novinarskih budžeta, tačna, jer je plata osobe zadužene za odnose s javnošću od 2–3 puta veća od novinarske. Zato i ne čudi što imamo trendove izostale interpretacije, nestanak istraživačkog novinarstva, politizacija sadržaja i njihovo prilagođavanje potrebama oglašivača, i nizak stepen etičkih standarda i kodeksa.

Zaključak

Nakon analize sadržaja dva medija koji su u vrhu slušanosti u Republici Srpskoj, ispostavila se tačna početna hipoteza da mediji kod nas jesu u funkciji vladajućih elita i da su njihovi sadržaji u velikoj mjeri određeni njihovim interesima. Uvidom u način rada novinara mogli smo se uvjeriti da su oni ti koji se malo ili skoro nikako ne pitaju o odabiru sadržaja i načinu njegove obrade, da o tome uglavnom odlučuju urednici ili direktori programa. Kao što novinari slušaju svoje nadređene, tako, najvjerojatnije, i urednici slušaju one koji su iznad njih i tako redom do samog vrha, koji, očigledno, i nema formalno funkciju u samoj medijskoj kući. Iz odgovora portparola, naročito onih iz državnih firmi, vidjeli smo da im i nije teško da informacije o svojoj firmi plasiraju u medije jer ih oni sami prepoznanju kao društveno

značajne, ili jednostavno imaju obavezu da prate rad vladinih organa. Potvrdili su takođe i da sami novinari nisu mnogo analitični i malo preispituju stvari, a možemo pretpostaviti da je to rezultat onog ponašanja koje im je odredio urednik. Sve u svemu, stanje je loše, i mediji ne pružaju stvarnu sliku stvarnosti građanima i tako ih obmanjuju. „Iz velike cvjetajuće, zujeće zbrke spoljnog svijeta biramo ono što je naša kultura već definisala za nas. Skloni smo da percipiramo samo ono što smo odabrali u onom obliku u kojem su nam to nametnuli stereotipi naše kulture“. Upravo su ti stereotipi naše kulture tačka na koju prvo treba djelovati kada je ova pojava u pitanju. U našem društvu medijska pismenost je na najnižem nivou, i to ostavlja prostor vladajućim elitama da djeluju na mase i da bez velikih otpora utiču na njihve stavove i ponašanja. Prije svega, predmete o medijima treba uvesti i u srednje škole u kojim se, uglavnom, o medijima govori vrlo malo ili nimalo. Tako se ne bi dešavalo da prosječno obrazovani građani ne razlikuju propagandu i manipulativne medijske sadržaje od onih koji suštinski imaju veliki društveni značaj, bili bi kritičniji i više bi preispitali ono što im se plasira, što bi vlastima dodatno otežalo ostvarivanje vlastitih ciljeva. Dalje, važno je dobro zakonski regulisati oblast medija i informisanosti i osigurati da se ti zakoni provode. Danas imamo stanje da zakonsko uporište postoji, ali samo formalno. „Kakva je neodgovornost, neodgovorno informisanje možda ćemo najbolje metaforički objasniti ako ga uporedimo sa pojedincem ili grupom razbojnika koji naiđu pored bilo koje banke i opljačkaju je a da za to nikome ne odgovaraju. Za pljačku banke, policija, tužilaštvo u sudovi reaguju (kako-tako) a za tendenciozno zlonamjerno novinarstvo u BiH i Republici Srpskoj – ne.“ (Ljepojević, 2011). Značajno je napomenuti da su granice dozvoljene kritike šire kada se kritika odnosi na vladu nego na pojedinačnog političara, a u demokratskim društvima gdje se zagovara sloboda medija, ta sloboda može pribjeći pretjerivanju, pa čak i provociranju. Kada je u pitanju unaprjeđenje profesionalnih standarda u novinarstvu „potrebno je ustanoviti, podržavati i razvijati sistem kontinuiranog monitoringa praćenja medijskog sadržaja i bilježenja kršenja etičkih kodeksa i redovno objavljivanje kako bi se ostvario pritisak javnosti (Ibrahimbegović-Tihak, 2012). Najlogičniji je pristup, dodaje Ibrahimbegović-Tihak, da takav monitoring organizuju nezavisne, nevladine, eksperstke i/ili akademske grupe, jer u BiH ne postoji institucija specijalizovana za ovaj tip aktivnosti. Standardizovanjem kriterijuma kvalitetnog medijskog sadržaja razvijala bi se i održavala uloga medija kao „pasa čuvara“.

Takođe, važne su samoregulacija i regulacija medija, gdje bi prva podrazumjevala popularizovanje uloge Vijeća za štampu i ohrabivanje čitalaca da češće reaguju na kršenje Kodeksa za štampu, dok bi se pod regulacijom podrazumijevalo stalno unaprjeđivanje transparentnosti, nezavisnosti, efikasnosti i stručnosti Regulatorne agencije za komunikacije.

Naravno, vladajuće elite su te koje, kao što smo vidjeli stoje iznad svega, pa je neophodno iznaći mehanizme za kontrolu njihovog djelovanja, osigurati sprovođenje demokratije prema svim njenim principima, omogućiti legitimne parlamentarne izbore i smjenu vlasti ako je to stvarna volja naroda. Medijski stručnjaci često polemišu o stanju u medijima, a najrasprostranjenije mišljenje je da ovakvo stanje

moгу промјенити само невладине организације, односно cjelokupna javnost. Za-
vršićemo izjavom direktora Centra za humanu politiku, Momira Dejanovića, koja
kratko i efektno zaključuje temu: „Promjena se može izvesti samo pobunom protiv
ovakvog stanja. To moraju uraditi građani“ (Maksimović, 2012.)

Literatura

- Barthenheier, G. (1982). Zur Notwendigkeit von Öffentlichkeitsarbeit. In; Haedrich, G.;
Barthenheier, G.; Kleinert, H: Öffentlichkeitsarbeit. Berlin, New York.
- Bernays, E. L. (1952). *The engineering of consent*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Bogdanić, A. (2010). *Ogledi iz komunikologije*. Banjaluka: Komunikološki koledž.
- Chomsky, N. (1997). *Media Control: The Spectacular Achievements of Propaganda*. New
York: Seven Stories Press.
- Čokorilo, R. (2012). *Javni RTV servis Srpske*. Banjaluka: Besjeda.
- Duronjić, T. (2006). *Internet i komunikacija, medijska sinergija postmedija*. Istočno Sara-
jevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Dorović, B. (2011). EDVARD HERMAN Orvelijanska demokratija. Časopis Pečat, 18.
juli 2011, na: [http://www.pecat.co.rs/2011/07/edvard-herman-orvelijanska-demokra-
tija/](http://www.pecat.co.rs/2011/07/edvard-herman-orvelijanska-demokra-
tija/)
- Efendić, K. (2010). Mediji i metonimije. Ideološki aparati vladajuće klase. *Časopis za
poetička istraživanja i djelovanja sic!*, objavljeno 17.08.2010. Na [http://www.sic.
ba/rubrike/stav-esej/kenan-efendic-mediji-i-metonimije-ideoloski-aparati-vladaju-
ce-klase/](http://www.sic.
ba/rubrike/stav-esej/kenan-efendic-mediji-i-metonimije-ideoloski-aparati-vladaju-
ce-klase/)
- Gieber, W. Eine Nachricht ist das, was die Zaeitungsleute aus ihr macehn. In: Prokop, D.
(Hrsg.): Massenkommunikationsforschung, Frankfurt/M. 1972 (zuerst 1964)
- Halilović, M. i Džihana, A. (2012). Medijsko pravo u Bosni i Hercegovini – Izražavanje o
pitanjima od javnog interesa, Mladen Srdić. Interviews, Sarajevo.
- Koprivica, V. (2013). PROPAGANDA SILA ZA SEBE (III): Kontrolisanje svijesti svijeta.
Monitor online. Feljton 1175, 29 april 2013.
- Kepplinger, H. M. (1982). *Massenkommunikation*. Stuttgart.
- Klajić, V. (2012). Intervju u štampi, u onlajn magazinima, na internetu. Beograd: Čigoja
štampa, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.
- Maksimović, D. (2012). Politika „osvaja“ medije u BiH. Deutsche welle, objavljeno 3. 5
2012. Na: <http://www.dw.de/politika-osvaja-medije-u-bih/a-15923780>
- Miletić, M., Radojković, M. (2005). *Komuniciranje, mediji i društvo*. Beograd: Stylos art.
- Šingler, M. i Viringa, S. (2000). *Radio*. Beograd: CLIO.
- Internet linkovi:
- Freedom House (2012). Freedom of the press 2012: Breakthroughs and Push Back in the
Middle east. Selected data from freedom house’s annual press freedom index: [http://
www.freedomhouse.org/sites/default/files/FOTP%202012%20Final%20Full%20
Report.pdf](http://
www.freedomhouse.org/sites/default/files/FOTP%202012%20Final%20Full%20
Report.pdf)

- Maksimović, D. (2012). Politika „osvaja“ medije u BiH. Deutche welle, objavljeno 3. 5. 2012. Na: <http://www.dw.de/politika-osvaja-medije-u-bih/a-15923780>
- Spaić, Nebojša. (2005): Brendiranje radija. MC online, objavljeno 2. 05. 2005. na <http://www.media.ba/bs/menadzment-novinarstvo/brendiranje-radija>
- [www. Merriam-webster.com/dictionary](http://www.Merriam-webster.com/dictionary)
- Radio Republike Srpske: 21. 09.- do 30- 09.: www.rtrs.tv
- Nes Radio Banjaluka: 21- 09. 30. 09.: www.nesradio.com

Radmila R. Čokorilo, Sonja Terzić

PUBLIC RELATIONS AND / OR JOURNALISM – MEDIA IN RS IN THE SERVICE OF THE RULING ELITE

Summary: In this paper we analyzed the contents of some of the most popular media in the Republika Srpska, and based on the criteria news value determined their nature. Thus, we have gained the insight into the percentage of PR content in the media in our country because of the fact that there is a lot of such content, but there are a few scientific texts dealing with it. That was the reflection of the scientific and social significance of the work. We have also tried to show a new way of looking at this phenomenon. In addition to the theoretical foundations based on existing media paradigms and content analysis of certain media, we conducted interviews with journalists of those media and a few PR experts to find out how the selected news, and how to manage to place the desired information to the public. The work includes a survey of media users about their awareness of the presence of PR content in the media. We tried to create as complete a picture of reality when it comes to this topic.

MANIPULACIJA NOVINSKIM NASLOVIMA

Sažetak: Živimo u doba kada smo preplavljeni informacijama. Tokom jedne godine, u SAD se, na primer, objavi oko 200 000 knjiga, radio stanice emituju približno 70 miliona sati programa, dok televizije proizvode oko 58 miliona sati televizijskog programa. „Od dana vašeg rođenja proizvedeno je više informacija nego tokom čitave zabeležene istorije pre njega, a polovina ukupnog broja naučnika u našoj istoriji živi danas i proizvodi informacije“ (Poter, 2013: 24). Svake godine objavljuje se sve više knjiga. Ako se odlučite da pročitate sve ono što je objavljeno tokom jedne godine, morali biste da pročitate po jednu knjigu na svaka tri minuta, odnosno oko pet stotina knjiga dnevno. Ovo se, naravno, odnosi samo na noviju svetsku produkciju, a ne i na klasike. Obilje informacija i štampanih materijala (knjiga, novina, časopisa), ostavlja i široku mogućnost za manipulaciju. Ovaj rad fokusirao se na praćenje i analizu naslova u tri dnevna lista: *Politike*, *Danasa* i *Kurira*, u periodu od 1. do 16. januara 2014. godine. U radu želimo da utvrdimo da li naslovni blokovi korespondiraju sa tekstom čiji su deo ili samo služe u reklamne svrhe da bi podigli tiraž novinama. Koliko su naslovi manipulativni, a koliko sugestibilni? Koliko su prirodan, celoviti deo teksta, a koliko mamac za čitaoca da tekst pročita? Polazna hipoteza ovog rada je da je manipulacija sastavni deo sadržine tabloida. Rad će pokazati da je manipulacija naslovima zapravo drugo ime za manipulaciju istinom, informacijom i interpretacijom, kao i da je ona sredstvo koje utemeljuje medijsku sliku sveta koja je, u slučaju tabloida, zamagljena, najčešće neistinita, dvosmislena i nejasna, kao i kako manipulisanje naslovima ne menja samo vest, već i svest čitalaca.

Cljučne reči: mediji, kriza, štampa, novinski naslovi, tabloidi, manipulacija

Globalizacija, tabloidizacija, manipulacija – savremena srpska medijska scena

Protekla decenija može se smatrati decenijom u kojoj je i Srbija duboko uplovala u svetski trend globalne ekonomije koji se odrazio na sve segmente srpskog društva u tranziciji, od tržišta, ekonomije, pokušaja socijalnih reformi, sve do kulture i medija. Zajedno sa privrednom globalizacijom „koja podrazumeva najtemeljniju reviziju svih političkih i ekonomskih sporazuma na planeti od vremena industrijske revolucije“ (Mander, 2003: 5) i čiji talas su na početku pobornici ovog poretka objasnili kao rešenje i univerzalni „lek za sve planetarne bolesti“ (Ibidem, 2003:

8), ispostavilo se da je globalizacija dala u svim segmentima svoje pojavnosti, potpuno suprotne rezultate. Svedoci smo da se obećana vizija nije ostvarila – rezultat globalizacije je „sve veće rasulo društvenog poretka, siromaštvo, bezemljaštvo, beskućništvo, nasilje, otuđenost, i duboko u srcima ljudi, zabrinutost za budućnost“ (Ibidem, 2003: 12). Logično je da se sve ovo odrazilo i na medijsko polje Srbije koje je upalo u doboku krizu, gde je zajedno sa materijalnom, došla i duhovna beda, proces tabloidizacije, ozbiljno začet ratnih devedesetih godina prošlog veka se pojačao, a globalizacija je pomogla da se poljuljaju već znatno urušeni temelji novinarskog profesionalizma, objektivnosti i još više snize kriterijumi po kojima se određuje šta je medijska ličnost i šta je medijski događaj, odnosno šta zaista zavređuje da se nađe kao tema u svetu medija. „Kazino ekonomija“ rezultovala je „kazino medijima“. Društvenoekonomski ćorsokak u koji nas je dovelo slobodno tržište, izazvao je haos i na medijskoj sceni koja je postala tabloidna u visokom procentu. Isti, drastičan pad kvaliteta dogodio se kako u elektronskim, tako i u štampanim medijima. Ovaj rad će pokazati kako je globalizacija pomogla tabloidizaciji da stvore novo društvo u kome je „monokultura“ lako prerasla u odsustvo kulture, a novinarstvo u proizvodnju tabloidnih vesti i tabloidne svesti kako kod čitalaca, tako i kod slušalaca i gledalaca, odnosno kako su se najelitniji novinarski žanrovi iz savremene štampe potpuno izgubili ili se gase (umetnička kritika, klasičan komentar, članak), a obilje fičera služe da zabave, dok su vesti često veoma daleko od objektivnosti i faktografije i zapravo samo put kojim strukture moći šalju poruku čitaocima ili im serviraju lažnu sliku sveta. Za potrebe ovog rada analizirani su naslovni blokovi u tri dnevna lista: *Politici*, *Danas* i *Kuriru* i sa željom da se metodom komparativne analize utvrdi kvalitet naslova, njihova objektivnost, realna uloga, istinska povezanost sa telom teksta i proceni koliko su oruđa za manipulaciju i stvaranje lažne slike sveta, što je u Srbiji postalo sastavni deo medijskog tržišta.

Kriza ozbiljnog sadržaja ili tabloidizacija vesti i svesti

Već na prvi pogled, evidentna je razlika u sadržini između napisa *Politike* i *Danasa* i tabloida *Kurira*. *Politika* je osnovana 1904. godine, i predstavlja najstariji dnevni list na Balkanu. Njen osnivač je i njen prvi vlasnik, Vladislav Ribnikar. On je sastavio redakciju od intelektualne elite svog doba. Tako su za *Politiku* pisala tada vodeća novinarska i najelitnija književna pera. Vlasništvo nad *Politikom* u ovom periodu doživljava turbulencije. U analiziranom periodu, *Politika* je, u proseku izlazila na 40 strana, a kulturna rubrika je izlazila na dve stranice, što predstavlja oko 0,5 odsto sadržine lista. U poređenju sa ostalim rubrikama, najviše prostora u *Politici* zauzima rubrika posvećena sportu koja izlazi najčešće na četiri stranice. Karakteristično je da je veći prostor od onog koji je u *Politici* posvećen kulturnoj rubrici, posvećen novouvedenoj rubrici „Spektar“ koja ima „lakši“ sadržaj i obim od tri stranice, a pored dnevnih tekstova posvećenih televizijskom programu, sadrži i dve stranice na kojima se piše mahom o zabavnim temama, od kojih su neke i polutabloidnog

karaktera – odnose se na detalje iz privatnog života slavnih. Ukratko, više pažnje se u najstarijem dnevnom listu na Balkanu posvećuje zabavi nego kulturi, što automatski navodi na zaključak da je i *Politiku* dotakao sveopšti talas „tabloidizacije“. Kao da su tabloidizacija i globalizacija išle ruku pod ruku. Zanimljivo je da je obimna i redovna rubrika sa „lakšim“ sadržajem, ušla i u *Danas*.

Dnevni list *Danas* osnovan je 1997. godine i sve do petooktobarskih promena bio je jedini opozicioni list tadašnjem vladajućem režimu Slobodana Miloševića. *Danas* je osnovalo „sedamnaest novinara koji su i vlasnici lista (izdavač je kompanija Dan Graf). Namera osnivača bila je da u uslovima tadašnjeg nedemokratskog režima stvore objektivan i otvoren list koji će objavljivati proverene informacije, analitičke tekstove, komentare i kolumne. List je 1997. godine bio zabranjen, dvadeset dana ga nije bilo na kioscima što je doprinelo njegovom ugledu, ne samo u Srbiji, već i u okolnim zemljama, bivšim jugoslovenskim republikama, kao i među čitaocima 'preko okeana' – zahvaljujući Internet izdanju“ (Todorović, 2011: 54). *Danas* izlazi na trideset dve stranice, kulturi je posvećeno po dve stranice, baš koliko i televizijskom programu, sportu tri stranice, a lakšim sadržajima koji se nalaze u okviru rubrika „Scena“ i „Feljton/Zabava“ – dve. Na stranicama „Scene“ nalaze se tekstovi najčešće vezani za koncerte, modu i muziku. Posle nekoliko relativno neuspešnih pokušaja osnivanja tabloida, poput lista *Balkan*, na medijskoj sceni Srbije pojavio se tiražno najznačajniji tabloid, *Kurir*. Niskom cenom, fokusiranjem na nekoliko udarnih tema (politika, estrada, erotika) i spremnošću da ignoriše brojne odredbe novinarskog kodeksa, za kratko vreme uspeo je da tiraž dovede do u Srbiji nezamislivih 200 000 prodatih primeraka, što ga je učinilo jednim od dva najčitanija dnevna lista u Srbiji. Iako u *Kuriru* ne prežu od otvorenih kampanja protiv aktera političke scene, ne može se osporiti da je ovaj list prvi obelodanio i neke afere, poput tragične pogibije vojnika na Topčideru ili nezakonitog povećanja poslaničkih plata. *Kurir* je doživeo raspad – deo redakcije formirao je novi list – *Press*, a vlasnik je angažovao druge saradnike koji su nastavili da uređuju novine po oprobanoj principu. U međuvremenu, *Press* je, takođe, nestao sa medijske scene i ostao da izlazi samo u elektronskom izdanju. U paničnoj težnji za tiražem, domaći tabloidi se ne ustežu od kršenja elementarnih etičkih i profesionalnih pravila novinarskog rada. Komparacija sa klasičnim svetskim tabloidima koji se pretežno bave privatnim životom javnih ličnosti, pokazuje da tabloidi u Srbiji imaju izrazito politički karakter. To se lako da objasniti činjenicom da je ovo sredina u tranziciji koja je učestvovala u nizu ratnih sukoba, pretrpela bombardovanje, gde su brojna nerasvetljena ubistva česta pojava, tako da su ovde sve afere javnog života snažno politizovane. Politička scena je, nažalost, i dalje tiražno atraktivnija od ostalih.

Do pojave tabloida u Srbiji došlo je, pre svega, iz komercijalnih razloga. Tabloidi su naišli na upražnjen medijski prostor, jer mnoge značajne teme koje interesuju prosečnog čitaoca, kao posledice rata i privredne afere, pitanje odgovornosti za ratne zločine, brojna ubistva, učestale pljačke, umnožene prevare koje su učinjene u deceniji iza nas, nisu dobile ni politički, ni sudski, pa ni medijski epilog. Analiza tabloida pokazuje da oni cvetaju u uslovima u kojima ne postoji odgovornost za javno

izgovorenu reč, jer u društvu i inače nema odgovornosti za mnoga kršenja zakona i krivična dela. Te odgovornosti nema u dovoljnoj meri ni među relevantnim akterima na političkoj sceni, u Parlamentu i vladi, odnosno ona izostaje na svim nivoima funkcionisanja vlasti i političkih stranaka.

Proces globalizacije pomogao je da se tabloidizacija još snažnije proširi i još jače ukoreni. Pošto je zabavna industrija zamenila relevantnu kulturnu scenu, trač rubrike ozbiljnu kritiku, kao vodeći analitički novinarski žanr, a *Veniti Fer* i *Nju-jorker* nas izveštavaju o pre svega o sportskim zvezdama, glumcima i političarima, korporacijskim velikanima, njihovim bazenima i luksuznim vilama, logično je da će ovaj model biti kopiran u štampi širom sveta, jer donosi tiraž u trenutku kada je on u stalnom opadanju.

Naslovni blokovi u srpskoj štampi

Pun naslovni blok sastoji se iz tri komponente: nadnaslova, naslova i podnaslova. No, pun naslovni blok redak je u savremenoj srpskoj štampi, baš kao što su retki i čisti novinarski žanrovi, pa vrlo često nailazimo na hibridne oblike novinarskog izražavanja. Suštinski, dobro koncipiran i napisan naslovni blok navešće čitaoca da novinski tekst pročitati, čak i onda kada tekst nije dovoljno atraktivan za običnog čitaoca. Suprotno od ovoga, loše napisan naslovni blok može da navede čitaoca da ne pročita tekst koji je toga dana relevantniji od svih ostalih, koji je, bukvalno, „vest dana“. Zbog tih činjenica, naslovni blok umnogome će govoriti o određenom novinaru, ali i o redakciji, odnosno o uređivačkoj politici kuće.

Naslovni blok u *Politici* je grafički jednostavan i nema suvišnih varijacija. Uređivačka politika ovog lista insistira da je tekst težište i on je u centru pažnju, tako da je ovde naslovni blok u funkciji samog teksta i u naslovnim blokovima nema previše varijacija. „U 'Politici' se kompletan naslovni blok nalazi u izveštajima, u obliku stalnog naslovnog bloka određene rubrike ili podrubrike, kao i u intervjuima. Najčešća forma naslovnog bloka je nepotpuni naslovni blok, sastavljen, često, samo od naslova. Ovo nam sugeriše da naslov na sebe preuzima još dve uloge: nadnaslova i podnaslova. Iz tog razloga, naslov mora biti atraktivan, zanimljiv, intrigantan, inspirativan, ali i informativan i jednostavan. Primeri: 'Beograd u sendviču između Brisela i Moskve' (Politika, 13. januar), 'Goranu Gociću Ninova nagrada' (broj od 14. januara), 'Mirza Ganić poginuo u Siriji' (10. januara). Specifična je u 'Politici' ona vrsta naslova u kojoj se sažima kratka izjava, sa navođenjem izvora koji prethodi izjavi. Ovakav koncept oslobađa novinara odgovornosti zbog izrečenih stavova, međutim zahteva izuzetnu novinarsku pažnju jer je citat uvek vrlo ličan i mora se voditi računa da reči budu doslovne, odnosno da izjava bude tačno prenesena“ (Jeftić, 2010: 58). Na primer: „Krstimir Pantić: Imam podršku Vučića“ (*Politika*, 13. januar) ili „Vilhelm: 'Privremeni izbori ne bi bili blagonaklono prihvaćeni u Nemačkoj“ (12. januar). Negujući formu naslovnog bloka u kojoj postoje naslovi i podnaslovi u *Politici* dominira nekoliko tipova podnaslova, ali im je zajedničko to što redakcija

pretpostavlja da je njihov čitalac dobro informisan. „Analizom se može ustanoviti da u 'Politici' postoji nekoliko tipova podnaslova. Najpre, to je podnaslov u kome se, u skladu sa zahtevima, daje siže vesti. Podnaslov u 'Politici' je jasan, precizan, u njemu nema nepotrebnih igara rečima. Podnaslov je, po pravilu, kompatibilan sa naslovom. Ni naslov ni podnaslov u dnevnom listu 'Politika' ne udaljavaju se previše od karakteristika propisanih teorijom“ (Ibidem, 59). Naslov: „Beč – neočekivano najbolje mesto za mlade“. Podnaslov: „Glavni grad Austrije je na izboru za maladalačku *Meku*, pobedio prestonice dobrog provoda, Njujork i Pariz“ (*Politika*, 12. januar). Ili naslov: „BIA 'zatrpala' Arhiv Srbije“, podnaslov: „Nacionalni arhiv, u čije se dve zgrade čuva 12 dužnih kilometara istorijske građe, nema status državnog organa“.

Podnaslov u formi izjave, odnosno dela izjave, nije redak u *Politici*. Na primer: naslov: „Božić uz poruke mira“, podnaslov: „Patrijarh Irinej: 'Mir je potreban u našem narodu, u ovom vremenu i u svakom vremenu'“ (*Politika*, 6. januar) ili naslov: „Nastavljam zalet ka vrhu“, podnaslov: „Sada sam osma na svetu, ali hoću više, kaže najbolja srpska teniserka“ (*Politika*, 12. januar).

Takođe, u *Politici* stalni nadnaslov može biti ime žanra. Ta pojava je vrlo česta kada se govori o analitičkim žanrovima. Uvodnik u današnjoj *Politici* je potpisan i ličan. Izgubio je davnašnji formalni karakter i postao je hibridni oblik novinarskog izražavanja, veoma liči na kolumnu. „Uvodnik ili editorijal je, prema teoriji, podvrsta komentara koji se objavljuje na prvim stranama listova povodom izuzetno važnih, dramatičnih događaja, značajnih za širu zajednicu. Kao nepotpisan tekst, uvodnik ne označava pojedinačno mišljenje, autorov stav, nego predstavlja gledište redakcije“ (Todorović, 2002: 98). U savremenoj *Politici*, uvodnik je sada uvek potpisan, pišu ga različiti novinari, a poput kolumne, prati ga i fotografija. Uvodnik ima nadnaslov kao naslov rubrike, naslov i tekst u stupcu, ali se sa prve, preselio na 15. ili na 16. stranu. Prethodna analiza pokazuje da je u *Politici* prisutan naslovni blok koji je u skladu sa tekstom, da nije u analiziranom periodu pronađen naslov koji bi imao funkciju manipulacije, kao i da ovaj list neguje trud i vreme da tekstovi koje objavljuje budu naslovljeni korektno i konkretno. Iako naslovi mogu biti i u formi pitanja, uzvika ili citata, a naslovni blok je često nepotpun, primetno je odsustvo senzacionalizma i podilaženja masama. Nema onoga što je teoretičar Rus Mol nazvao *mekdonaldizam*, a odnosi se na tendenciju da se tekstovi razbijaju na više manjih, čime se čitaocima nudi čitanje kratkih formi, za manje vremen, lakše i bez napora. Rus Mol ovakve tekstove, najčešće samo sa naslovom, poredi sa brzom hranom, bezukusnom i nezdravom. No, obilje ovakvih pojava očekivaće nas u analizi *Kurira*.

Kada govorimo o naslovima u *Danasu*, moramo primetiti da naslovni blok u dnevnom listu *Danas* ima različite oblike: „od kompletnog naslovnog bloka (najčešće u intervjuima), preko nepotpunog koji se sastoji iz nadnaslova i naslova, do tekstova u kojima se u naslovnom bloku nalazi samo naslov. U dnevnom listu 'Danas', kao i u 'Politici' postoji veliki broj tekstova koji pripadaju analitičkom, angažovanom, novinarskom žanru, pa će funkcija naslovnih blokova, kao i u slučaju 'Politike', trpeti određene promene u skladu sa žanrom u kojem se nalazi. U listu

'Danas' nema previše tekstova, nego je kao u 'Politici', akcenat stavljen na manji broj tekstova i više pokušaja interpretacije" (Ibidem, 60). *Danas* je brojem strana manji od *Politike*, a, takođe, ima i znatno manji tiraž. Kompletan naslovni blok u *Danasu* najčešći je u intervjuima i hibridnim, pretežno analitičkim izveštajima. Na primer naslov: „Zdravstveni radnici sve češće izloženi uvredama pacijenata“. Naslov: „Lekari na meti“. Podnaslov: „Pretnje se uglavnom upućuju lekarima opšte prakse, a najviše je optužbi za neljubaznost, gužve i nestašicu lekova“ (*Danas*, 9. januar). Nepotpun naslovni blok koji se sastoji samo od naslova, a koji ima funkciju da privuče čitaoca da pročita tekst, daleko češće nailazimo u *Danasu* nego u *Politici*. Na primer: „Dva i po promašena muškarca“, „Šta je uplašilo Hičkoka“, „Deca apokalipse, Itch i Ućuti pas u Božidarcu“, „Blagostanje dece kao prioritet razvoda“, „Poljupci i potpetice“ (*Danas*, 9. januar), naslovi su koji su igrom reči, uvođenjem neobičnih sintagmi, kontrastima, uspeli da privuku čitaoca da pročita tekst. No, ovaj broj *Danasa* sadrži i naslov koji je potpuno tabloidan, „Sinekurac moj Marinko“ i nalazi se ispod naslova rubrike „famozno“, redovne kolumne Svetislava Basare. Upotreba opscene reči u naslovu tabloidno je naslovljavanje i nema mu mesta u listu koji slovi za ozbiljan, informativan i analitičan. Čim se u naslovu ili tekstu koristi opscenost, to je signal da potpisniku teksta, ovoga puta Svetislavu Basari, nedostaje argumenata, s obzirom na to da je konkretno ova kolumna, zapravo polemika. Dakle, ovde u okviru ozbiljne, informativno-političke štampe, nailazimo na tabloidne elemente. Želeći da povećaju tiraž i interesovanje čitalaca za tekstove koje objavljuju, u *Danasu* manje obraćaju pažnju na negovanje celovitog naslovnog bloka, a više na izazivanje radoznalosti kod publike. Evo naslova iz 8. januara, koji su koncipirani tako da kombinacijom zvučenja i značenja, privuku publiku: „Nestala u ćirilici“ (naslov Basarine kolumne), „Knjige u palati vetrova“ (naslov reportaže), „Liste stvarnog života“ (naslov kolumne o televiziji Duška Bogdanovića), „Svi smo mi pomalo otrovani hranom“ (naslov intervjua sa Milovanom Miloševićem), „Berberi i mušterije“ (naslov kolumne Zorana Tomića), „Šerbet od baklave“ (naslov kolumne Borisa Jašovića), „Tri Jospia hrvatske UDBE“, sve su ovo naslovi koji neobičnošću, provokacijom, metaforama, asocijativnošću, bude želju kod čitalaca da saznaju o čemu su novinari ili kolumnisti pisali. Dakle, za razliku od prethodnih godina, kada je *Danas* karakterisao pre svega ozbiljan, političko-informativni ton, sada su pred nama intrigantnije, osmišljenije novine, bliže duhu i brzini 21. veka. Čak i ako ponegde novinari preteraju sa slobodama i asocijativnošću, pa i sasvim skrenu u tabloidno, to je samo jedna greška u koracima, jer svežina i inovativnost ovih naslova zasigurno budi čitalačku radoznalost. *Danas*, sudeći po analiziranim naslovima i tekstovima, više nema u sebi genetsko-novinski materijal nekadašnje crvene *Borbe*, od koje je nastala *Naša Borba*, jedini opozicioni list neveselih miloševićevskih godina, čiji je *Danas* naslednik. Sve dostojniji.

Za razliku od *Politike* i *Danasa*, novinama gde na manipulaciju naslovima i tekstovima nismo naišli, a na tabloidizaciju samo sporadično, zaista kao na izuzetak koji potvrđuje pravilo da ove novine preko tekstova čitaovima ne manipulišu, kod tabloida je situacija sasvim drugačija. Bez obzira na to da li imaju pun ili krnji naslovni

blok, naslovi u tabloidu *Kuriru* mogu se podeliti u dvadeset različitih kategorija, od kojih svaka pripada polju manipulacije čitaocima, preko direktne sugestije koju diktiraju svojim tekstovima. Razlikujemo tako najmanje dvadesetak tipova manipulativnih naslova. To su:

1. Naslovi koji su poziv na linč ili sramoćenje i obezvređivanje određenih ličnosti, na primer „Policija istražuje Đilasa“ ili „Bruka – Nikolić i Bačević kriju kuće od države“ (11. januar). Podsetimo se, niko nije kriv dok ne bude donesena pravosnažna presuda, a poreklo privatne imovine utvrđuju državni organi, a ne tabloid u nekoliko redova.
2. Manipulacija osećanjima čitalaca kroz naslove i tekstove koji ne izražavaju saučešće novinara, već patetično manipulišu emocijama publike: „Zbogom, tata“ (Vlade Divac ispratio oca Milenka) (12. januar) ili „Devojčica u komi zbog greške lekara“, tekst praćen fotografijom devojčice i drugom fotografijom užasnutih roditelja (14. januar).
3. Manipulacija zastrašivanjem: naslov: „Pakao u Srbiji, pijemo otrove, a udišemo sumpor“ (14. januar), naslov: „Stotine islamskih terorista dolaze u Srbiju iz Sirije“ (12. januar).
4. Omalovažanje LGBT osoba: naslov: „Daj pare ili ću svima reći da si gej“ (12. januar) ili „Izvinjavam se bivšem dečku, nisam pisala da je gej!“ (15. januar).
5. Manipulacija neproverenim činjenicama, naslov: „Preterano gledanje televizije šteti mozgu, deci se pojavljuje izraslina sive mase na prednjem delu mozga (12. januar).
6. Manipulacija seksualnošću, naslov: „Snimam pornić, muškarci to žele“ (12. januar).
7. Najdirektnija manipulacija lažima u naslovu, gde tekst opovrgava informacije iz naslova: „Nikolija Jovanović na kokainu“ (12. januar). U tekstu se ispostavlja da je ta ličnost snimala spot i fingirala uzimanje opijata zbog snimanja.
8. Manipulacija hiperbolizacijama: „Boban i Marko objavili najbolji album na svetu“ (12. januar).
9. Manipulacija iznošenjem neproverenih i uvredljivih izjava: „Plašim se da mi je Danijel preneo sidu“ (15. januar).
10. Direktno vređanje i ponižavanje na javnoj sceni: „Lažov Ružić ismevao Vučića, pa izmislio da mu je fejsbuk hakovan“ (15. januar), „Đilas, kralj podzemlja“ (14. januar).
11. Manipulacija detronizacijom javnih ličnosti: „Veliki lapsus – Željko Joksimović se izblamirao“ (15. januar), „Asante jeo prebranac i ajvar“ (15. januar), „Biković je veoma loš fudbaler“ (14. januar).
12. Iznošenje neistina, poluistina ili neproverenih podataka o slavnima i poznatima: „Olandova ljubavnica u četvrtom mesecu“, „Glumci u fekalijama“ (14. januar).
13. Osuđivanje i presuda pre nego što je suđenje i započelo: „Monstrum vozač ubica tražio da neko drugi preuzme krivicu“ (12. januar).

14. Potpirivanje verske mržnje: „Zukorlić tražio Sandžak van Srbije“ (15. januar).
15. Redovno izveštavanje o mafijaškim liderima kao da je njihova sudbina od posebne relevantnosti za čitaoce: „Kristijan plakao i dobio 14 godina robije“.
16. Manipulacija senzacionalizmima: „Superkamera pronalazi vanzemaljce za 10 godina“ (15. januar), „Umiruću zvezdu prave u laboratoriji“ (15. januar).
17. Izazivanje ksenofobije: „Đetići čak i engleski pišu ćirilicom“ (14. januar), „Makedonac krio marihuanu u opelu“ (14. januar), „Italijani nam slali penise“ (14. januar), „Srbin pao s putarskom mafijom iz Slovenije“ (16. januar).
18. Manipulacija kvazimediekim tekstovima: „Lečim dodirom i mogu da pošaljem energiju na daljinu“ (14. januar), „Zašto treba redovno masturbirati“ (14. januar).
19. Olako, uvredljivo vrednovanje i procenjivanje uspeha ili neuspeha: „Nekad srebrni, a juče zarđali“ (16. januar).
20. Seksizam, mačizam: „Žirinovski naredio: seks samo tri puta godišnje“ (16. januar).

Primera za manipulaciju koju tabloidi sprovode je bezbroj. Svaki broj *Kurira* kao da obiluje uvek novim načinom da počev od naslova koji je najčešće proizvoljan, uvredljiv, netačan, vulgaran, štampa tekst koji naslov po neuviđavnosti, ksenofobiji, homofobiji, mačizmu, seksizmu, redovno prevazilazi. Ponekad je naslov potpuna laž – kao kada se navodi da se određena ličnost iz javnosti drogira, a odmah se u tekstu kaže da to čini tokom snimanja nekakvog spota, ima slučajeva da je naslov samo najava hajke na određenu ličnost iz političkog vrha (tokom analiziranih dana to je bio Dragan Đilas, kao i uhapšeni Dragan Đurić, predsednik FK Partizan, za koga se odmah u podnaslovu kaže da je „ispumpao“ iz kluba 207 miliona). Ostaje pitanje kada je „novinar“ stigao da izbroji sve te milione, kao i činjenica da se ne navodi odakle te informacije koje se predstavljaju kao neopoziva istina.

Ukratko rečeno, tabloidi u Srbiji danas imaju negativan uticaj: istinsku elitu zamenjuju estradom, bogatu leksiku jezika zamenjuju mešavinom slenga, psovki i poštapalica, a kulturu komunikacije zamenjuju govorom mržnje. S tim u vezi mora se i spomenuti da je govor mržnje koji podrazumeva pisane i verbalne napade na pojedince, određene partije ili društvene grupe, postao u Srbiji pre pravilo nego izuzetak. Naime, toliko su česti najrazličitiji napadi i homofobija, nacionalizam, kleronacionalizam, seksizam i ksenofobija da ih gotovo i ne primećujemo. Tabloidi nam u tom previđanju pomažu, s obzirom na to da nam svakodnevno nude bogat serijal simbioze skandala i govora mržne prema najrazličitijim društvenim enklavama. Poslednjih deset godina Srbija, sudeći po stanju u medijima, ulazi u novu eru koju karakterišu populizam, česte manifestacije šovinizma, ksenofobije i velike ostrašćenosti, a medijska situacija često je kreirana tako da javnost potpuno gubi interesovanje

za istinu, a ostane zainteresovana samo za politički senzacionalizam. Pred Srbijom se, dakle, danas nalaze dva puta: život po standardima etike i morala koji podrazumeva poštovanje svih zakonskih i moralnih zakonitosti, pa i etike, jačanje kulturne matrice, intenziviranje obrazovanja mladih ljudi i pojačavanje naučnog kadra iz svih oblasti, ili dalje tonjenje čiji se ishod ne može predvideti, ali se može pretpostaviti. Srbija se još uvek nije opredelila za put kojim će krenuti. Snažan proces tabloidizacije svuda oko nas, o tome nam svedoči. U Srbiji postoje jaka desničarska strujanja kojima su tabloidi naklonjeni, mafijaški lobi, kao i nacionalizam sa akcentom na kleronacionalizmu. Ove pojave možemo zvati „mračnima“, ali to ne umanjuje njihovu prisutnost, postojanost i – objektivnu snagu. Vrtoglavo visoki tiraži tabloida, jedinstvena medijska matrica svih listova i časopisa, u kojoj niko ne narušava jedan stav ili zajedničku tezu, ne pobuđuju optimizam. Upravo nacionalno-romantičarski odnos prema Kosovu delom i onemogućava da se kosovska situacija reši, a činjenica da se godinama u medijima kozmetološki obrađuje istinita informacija, kao i proizvodnja vesti i svesti, svedoče o tome da gotovo i da ne postoji nešto u šta je nemoguće čitalačku publiku Srbije uveriti. Pred Srbijom je, danas, sve neizvesno, osim što je izvesno da nikada neće biti „do Tokija“. Dugogodišnja teška politička situacija i ekonomska kriza, doveli su stanje društvene svesti na nivo koji pogoduje bujanje tabloidnog življenja, mišljenja, tabloidne kulture, svesti i savesti... Tabloidi danas u Srbiji nisu uzrok, oni su posledica. No, njihovo postojanje rađa niz novih posledica: dalje tonjenje ka evropskom dnu.

Literatura

- Adams, J. (1983). *Freedom and Ethics in the Press*. New York: Rosen.
- Alber, P. (1998). *Istorija štampe*. Beograd: Plato.
- Allan, S. (1999). *News Culture*. Philadelphia: Open University Press.
- Bailey, A. (1984). *Conflicts of Interest: A Matter of Journalistic Ethic*. New York: National News Council.
- Bal, F. (1997). *Moć medija*. Beograd: Clio.
- Bok, S. (1999). *Lying: Moral Choice in Public and Private Life*. New York: Vintage Books.
- Breton, F. (2000). *Izmanipulisana reč*. Beograd: Clio.
- Virilio, P. (1996). *Informatička bomba*. Novi Sad: Svetovi.
- Gocini, Đ. (2001). *Istorija novinarstva*. Beograd: Clio.
- Elliott, D. (1986). *Responsible Journalism*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Johannesen, R. (1990). *Ethics in Human Communication*. Prospect Heights, IL: Waveland.
- Korni, D. (1999). *Etika informisanja*. Beograd: Clio.
- Kieran, M. (1997). *Media Ethics: A Philosophical Approach*. Westport, CT: Praeger.

- Lewis, J. (2005). *Language Wars*. London: Pluto Press.
- Mander, Dž., Goldsmit, E. (2003). *Globalizacija*. Beograd: Clio.
- Thayer, E. (1980). *Ethics, Morality and the Media*. New York: Hastings House.
- Wilson, B. (1998). *Media Technology and Society, From the Telegraph to the Internet*. London – New York: Routledge.
- Zaks, V. (2001). *Rečnik razvoja, Vodič kroz znanje kao moć*. Novi Sad: Svetovi.
- Jeftić, M. (2010). *Naslovni blok*, Beograd, Fakultet političkih nauka, neobjavljen master rad.

Sanja Domazet

MANIPULATION WITH THE NEWSPAPERS' HEADLINES

Summary: We live in an age when we are inundated with information. During one year in the U.S. for example publishes about 200 000 book, radio stations broadcast approximately 70 million hours of programming , while it produces about 58 million hours of television. „From the day of your birth has produced more information than in the whole of recorded history before, and half the total number of scientists in the history of our lives today and produces information“ (Potter, 2013: 24). Each year more and more books have been published. If you decide to read everything that was published in one year, you would have to read one book every three minutes, which is about five hundred books daily. This is, of course, only applies to a newer global production, and not the classical. A wealth of information and printed materials (books, newspapers , magazines), leaving a wide opportunity for manipulation. This paper focuses on monitoring and analyzing title in three daily newspapers: *Politika*, *Danas* and *Kurir*, from 1st to 16th of January. In this paper, we want to determine whether news headlines correspond to the text that are part of or only used for advertising purposes, to raise circulation newspaper. How many titles are manipulative and how much suggest? How natural, integral part of the text, and as bait for the reader to read the text ? The premise of this paper is that the manipulation is part of the contents of the tabloids. The paper will show that the manipulation of the titles actually is another name for the manipulation of truth, information and interpretation, and that it is a tool that establishes the media image of the world which, in the case of the tabloids, blurred, mostly false, ambiguous and unclear as to manipulate headlines does not change only the news, but also awareness of the readers.

**SPECIFICITY OF EXPRESSING
INTERTEXTUALITY IN PRESENT-DAY
THEATRICAL JOURNALISM
(BASED ON SPECIAL PERIODICALS
OF THE INDEPENDENT UKRAINE)**

Abstract: Based on materials of specialized periodical of the independent Ukraine („Dzerkalotizhnyia“ newspaper, „The Ukrainian Theatre“, „Film Theatre/ Cinema magazines) the article dwells upon paratextuality as a type of inter-textual connection within present-day theatrical journalism. Emphasis is made on intercultural and communicatory aspect of this phenomenon.

Key words: intertextuality, author's interpretation, paratextuality, suggested conditions

The Research Problem

The discourse of intertextuality is becoming more and more popular in post-modern times. Interaction of a text with other texts (literary and publicistic) has become a subject of investigation for people interested in semiotics, structuralism, post-structuralism, representatives of Zheneva school of phenomenological criticism. The notion of intertextuality is introduced by Yu. Kristeva as a tool of a discourse analysis based on M. M. Bakhtin's theory of dialogism. Yu. Kristeva's theory was supported by representatives of different schools of philosophical and literary criticism schools; however, a real meaning of the notion depends upon methodological orientations of the researchers. Common for literary historians is a fact that a discourse is a peculiar „reaction“ for the previous texts. While examining intertextuality in B. Pasternak's works I. Smirnov points out that this method is „based on semantic transformations carried out when changing from one text to another and falling into the same semantic meaning“ [11, p. 11].

Plurality of a piece of art's comprehension, interpretational freedom of an author/ reader is realized through intertextuality as „every text contains a system of functional criteria: 'signs', 'prompts', cue for a reader that make it possible or facilitate his/ her orientation in this textual 'space'“.

Gerard Genette in his work titled *Palimpsestes, La littérature au second degré* distinguishes several types of intertextual links:

- 1) intertextuality („co-existence“ within contents of another text – quotation, allusion, plagiarism);
- 2) paratext which has since become widespread to denote prefaces, introductions, illustrations or other material accompanying the text, or hypotext for the sources of the text;
- 3) metatextuality (a commenting and often critical reference to own proto text);
- 4) hypertextuality (one text ridiculing and parodying another one);
- 5) architextuality (genre connection of texts) [5, p. 19].

Analysis of the Latest Researches and Publications

Intertextuality is considered to be one of the most fundamental notions of the postmodern theory by literary critics, so they determine that a text's basis is possible transition to other texts, codes, semiotic systems, i.e. semantic openness. While giving an opportunity for a reader to read the text on a plot-n-style level modernistic literature at the same time reveals implicational layers and opens new interpretation areas.

V. Ageyeva in her article titled „Motives and variations (Role of intertextual links in Ukrainian impressionist prose)“ points out that „consideration of an intertext's role opens broad opportunities for apprehension of a writer's evolution (as well as evolution of the whole art movement) like a dialogue with cultural context. Moreover, an important role in this dialogue is played not by the author who ceases to be a 'god-author' (Roland Barthes) but by a reader –interpreter. Every session of reading changes the framework of cultural context thus providing opportunities for different interpretations“ [1, p. 32].

The topic of intertextuality is in fringed in classical definition of Roland Barthes: „Every text is an intertext; other texts are presented here in at different levels in more or less recognizable forms: texts of previous culture and texts of today's culture. Every text is a new fabric made of old citations“ [7, p. 192].

M. M. Bakhtin emphasizes that there is a dialogue of one text with texts composed during other periods. According to him, every composition, every expression reveals nature of communication itself approved by theatrical journalism. The conception of dialogism suggested by the famous philologist is related to the triad „author – addressee– super addressee“ and naturally correlates with concepts of a well-known theatrical system of K. Stanislavskiy „actor– spectator – super-assignment of a role“ [12, p.17]. Thus, intertextual communication is revealed regardless of an author of artwork or a publicistic work.

N. O. Fateyeva in her monograph „Intertext In the World of Texts. The Counter point of intertextuality“ introduces a notion of auto intertextuality in case „when a new text is being generated this system of positions, identifications and screening is effective within the structure of a certain author's idiolect“ [13, p. 20].

In modern journalism intertextual connections are not fully examined in different genres except for some works by V. Buryak, Yu. Nesterenko, S. Shebelist.

Topicality of Research

Considering the above-said it is worth mentioning that today's reading texts of impressionistic communication (in this case – theatrical journalism) is not possible without taking into account a phenomena of intertextuality and orientation for the range of journalistic pre-texts.

This problem should be examined using materials of specialized periodic publications of independent Ukraine (*Zerkalo nedeli* newspaper, *Ukrainian theater*, *Cinema*, *Proscenium* periodicals) since it provides for interpretation of imaginative forms of expressing informational and artistic perception through known theatrical categories.

While existing within analytical framework of generalizing art realities, the modern theatrical journalism replicates main categories of theater in the form of important media-events (the most general notions of this synthetical art), characteristics of theatrical forms and stage genres (action, anti-mask, burlesque, vaudeville, buffoonery etc.), elements of performance structure (scene, archetype, architectonics, dialogue, exposition, node), analysis of some techniques and means of theatrical expression (allegory, substitution, grotesque, eccentricism) [8, p. 25].

Specific nature of the chosen aspect of analysis has determined selection of methods to research scientific matter: inductive and deductive, typological, hermeneutical, non-structured and systematic observation. Natural is also interdisciplinary approach to studying theatrical journalism.

When trying to interpret artistic devices of stage expression it is expedient to apply elements of theatre study analysis substantiated with subject of research itself.

The objective of this article is identification of intertextual motives in texts of today's theatrical journalism that may help to study out social and communicative nature of this phenomena. The work's objective determines statement of the the following **assignments**:

- 1) Give outlines of *status quo* of analyzing **intertextuality** notion as well as its component paratextuality in today's literary criticism and its reflection upon theory and history of journalism;
- 2) Determine diversity of paratexts in the context of motive and figurative system of today's theatrical journalism (*Zerkalo nedeli* newspaper, „Ukrainian theater“, „Cinema“, „Proscenium“ periodicals);
- 3) Give characteristics of narration manner in texts of modern theatrical journalism emphasizing its social & communicative effect.

Presentment of the Primary Material

Paratextuality (a type of intertextual communication) as a text's relation to its headline, epigraph, and after word is tracked in modern theatrical journalism presented on pages of special periodicals of the independent Ukraine. According to Umberto Eco, an Italian writer and semiotics researcher, a headline is a key to interpretation, reflection of an artist's intention, highlighting text components [14, p. 89].

Authors of materials on topics related to theater do interpret pretexts of a great artistic value into present-day manner of seeing the staged performance. It is interesting that Lesya Ukrainka's dramaturgy with its inward maximalism and neo-romantic style is in great demand by modern theatre critics and journalists. Thus, Oleg Vergelis, a known theatre critic decodes Lesya Ukrainka's inward and spiritual constants by providing analysis of top ten best theatre events in 2010-11 in *Zerkalo Nedely*, a weekly newspaper. The review's title itself „Those breaking stanches through“ („another“ Ukrainian theater (rating trial) is reminiscence of „Lisova Pisnya“ (A Forest's song) which is reproduced using saturated dramatic tempo&rhythm, personifications, means of satirical presentation of present-day theatrical realities: „That's why a spontaneous movement appeared opposing pessimists and other oppressors of the national theater ... if I am to name outstanding figures of present-day theatrical process in Ukraine that 'are not sitting in a cavern' but instead, those 'breaking stanches through' – every of them is on his proper post and his own artistic level“ [3, p. 1]. Thus, a notion „through-composed performance“ by K. S. Stanislavskiy is interpreted within analytical genre of a review by verbal manner of social communication able to render „nature of interaction between plane of expression and plane of content“ [12. p. 56].

Emphasis of symbolical nature of O. Vergelis's author's mentality has allusive presentation of on stage realities shown by L. Kadochnikova, a famous artist of Ukraine in a problematic essay „How to fly? L. Kadochnikova today and always“. The author addresses to pretext of „Seagull“ (Chaika) by A. P. Chekhov rendering its presence under „suggested circumstances“ of problematic existence by L. Kadochnikova within present-day theatrical dimensions: «Sometimes I pass by the theatre at Khmel'nitskogo Str. late in the evening...I fancy something weird.... as if in the empty hall – somebody senselessly hits the stage with worn wings: me, a seagull ... me – an actress ... me – Larisa“ [4, p. 17].

Broad associations of a journalist's imaginative thinking having an outspoken dramatic structure are implied in anaphoric speech structure. This associative manner of identifying the name „Larisa“ with a seagull represents them a in principle of intertextuality as co-presence of another text in one text (allusion, reminiscence, symbol).

Intellectual & self-reliant author's perception, problematic assessment of artistic things are demonstrated by materials devoted to analytical genres of theatrical journalism (review) published by „Cinema“, a specialized magazine. Already stated

position on paratextual interpretation of Lesya Ukrainka's dramaturgy in this article is confirmed by *On a Labour Field* (Na Poli Pratsi), a review of L. Rasputina. By creative re-thinking of a dramatic poem's title (Blood-covered Field – Na Pole Krovi) the author places emphasis on spiritual pursuits during Christianity formation epoch in Yuriy's Rozstalniy's acting conception: „Acting path of his explication is built by dynamics of a playwright's philosophical thought or a thought of an author re-thinking a traditional Christian legend“ [10, p. 6]. In this case paratextuality creates dialogueness of an author's imaginative thinking, re-plays dialecticity of onstage and communicative action implied in the text.

Conclusions

Based on both emotional & assessing as well as logical nature of publicistic thinking, it is worth mentioning that no contrast of modality is available for paratext under analysis but there exists a notice able escalation of a pretext by way of updating classical theatrical realities, translation of main theatrical notions into a language of aesthetical assessment in the course of time (subject (journalist) – object (theatre reality)). The concept of reality interpreted by theatrical journalism of the independent Ukraine is enriched thanks to interaction of different intertextual connections in texts and is a „peculiar preconceived idea, presumption, a version of probable interpretation of facts and phenomena“ [6, p. 77]. It is associated with author's image, author's view point of life by way of expressing author's position in publicistic text [9, p. 56] and supplements of a well-known classical communicative model.

Outlook of Further Research

Being „a peculiar transfer device“ [2, p. 212], intertextuality of today's theatrical journalism is presented in well-known all-Ukrainian periodicals, strengthens implementation of a communicative act (theatricalreality –journalist – reader) and creates emotionally convincing social & communicative effect of actory existence while structuring national theatre experience in specific forms requiring further study. Thus, a particular philosophicity of journalist texts on theatre topics is formed suggesting a productive form of cross-cultural dialogue.

References

- Агеєва, В. (1996). Мотиви й варіації (Роль інтертекстуальних зв'язків в українській імпресіоністичній прозі). *Слово і час*, 3, 32–40.
- Бальме, К. (2008). Вступ до театрознавства. Львів: ВНТЛ.– Класика, 2008.– 270 с.
- Вергеліс, О. (2011). Ті, що греблі рвуть Дзеркало тижня, 26 березня, 1, 13.

- Вергелис, О. (2007). Как лететь? Л. Кадочникова сегодня и всегда. *Зеркало недели*, 12 октября, 32, 16.
- Женетт, Ж. (1996). Палімпсести. Література у другому ступені. / Ж. Женетт // Современное зарубежное литературоведение (страны Западной Европы и США): концепции, школы, термины: [энц. справочник] / [под ред. И.П. Ильина и Е.А. Цургановой]. – М.: Интрада-ИНИОН.
- Здоровега, В. (2000). Теорія і методика журналістської творчості. Навчальний посібник, Л.: ПАІС
- Зубрицька, М. (2004). *Homolegens: читання як соціокультурний феномен*. Львів: Літопис.
- Клековкін, О. (2008). Межі театру (проблеми термінології). *Укр. театр*, 4, 20–25.
- Микитів, Г., Савчин, Л. (2006). Експлікація образу автора в сучасному медіатексті. *Стиль і текст*. Зб. наук. праць Інституту журналістики, 3, 56–61.
- Распутіна, Л. (2011). На полі праці, *Кіно-театр*, 1 (93), 6.
- Смирнов, И. (1999). *Порождение интертекста (элементы интертекстуального анализа с примерами из творчества Б. Л. Пастернака)*. СПб: Наука, 195.
- Станиславский, К. (1989). *Работа актёра над собой: В 2-х т.* М.: Искусство, Т.1, 270.
- Фатеева, Н. (2006). *Интертекст в мире текстов: Контрапункт интертекстуальности*. М.: КомКнига, 280.
- Эко, У. (1998). Заметки на полях „Имени розы“./ Пер. с итал. Е. Костюкович / Умберто Эко // *Иностраннаялит-ра*, 10, 88–104.

Валентина Гацацка

СПЕЦИФИЧНОСТ ИЗРАЖАВАЊА ИНТЕРТЕКСТУАЛНОСТИ У ДАНАШЊЕМ ПОЗОРИШНОМ НОВИНАРСТВУ (НА БАЗИ СПЕЦИЈАЛИЗОВАНЕ ПЕРИОДИКЕ У ПОСТСОВЈЕТСКОЈ УКРАЈИНИ)

Резиме: Интертекстуалност савременог позоришног новинарства у постсовјетској Украјини је представљена у националним часописима. То ствара емотивно убедљиве друштвене и комуникативне ефекте позоришног живота, структуришући национално позоришно искуство у специфичним облицима. Концепт стварности у позоришном новинарству је обогашен кроз различите врсте интертекстуалних веза, као што је паратекстуалност.

АПОЛИТИЧНА МОЋ ВЕРСКИХ МЕДИЈА У СРБИЈИ

Сажетак: Закон о радиодифузији Републике Србије усвојен 2002. године омогућио је верским заједницама оснивање електронских медија, али уз изричиту забрану емитовања политичких садржаја. На први поглед, то ограничава њихову област и моћ деловања али верски медији делују дугорочно на своју публику.

Први православни радио у тада заједничкој држави Србије и Црне Горе био је Радио Светигора са Цетиња, основан 1998. године, а међу првима у Србији био је Радио Глас – Ниш.

Католички Радио Марија је започео деловање у Србији 2003. године у Новом Саду, да би се затим проширио на Суботицу, Београд, а од 2012. године и на југ Србије – Ниш и Лесковац.

Дилему сваког медија између два начина конципирања програма, функционалног (комерцијалног) и едукативног, верски радио разрешава на начин британског Би-Би-Сија (BBC) и његовог строгог правила: „Ми не емитујемо оно што публика жели, него оно што публика **треба** да жели!“.

То намеће моралну одговорност као суштину деловања свих медија.

Кључне речи: религија, медији, публика, програм, одговорност

Закон о радиодифузији усвојен 18. јула 2002. године у Народној скупштини Републике Србије предвидео је могућност оснивања радио и телевизијских станица цивилног сектора. То је први закон у историји наше земље који у целини регулише радиодифузију. Његово усвајање било је неопходно због дивљег медијског тржишта које се формирало на простору Републике Србије током деведесетих година XX века. Демократске промене омогућиле су и регулацију радиодифузије, у складу са искуствима других европских земаља. Парадокс је да је већина земаља Старог континента увела ред у ову област баш у време бујања емитера без дозволе на територији Савезне Републике Југославије, односно Србије и Црне Горе.

Анархичност односа у области радиодифузије код нас, у највећој мери одсликава констатација Агенције за истраживање медија и односа с јавношћу из 2001. године да је број радио и телевизијских станица код нас немогуће тачно утврдити. Претпоставка о постојању између 1100 и 1200 електронских медија није могла бити потврђена без неке врсте пописа, али је то био тежак

и на моменте Сизифов посао. Емитери нису желели да буду идентификовани, првенствено да би избегли било каква плаћања, тако да их је тек јавни позив Републичке радиодифузне агенције Србије ради расписивања конкурса за доделу дозвола за фреквенције, приморао на сарадњу.

Агенција за истраживање медија и односа с јавношћу упутила је циркуларно писмо на 1.119 адреса¹ 2002. године и то оних до којих се успело доћи. За неке је било немогуће установити чак ни одакле емитују програм, по признању локалних самоуправа у Србији. Међутим, иако су неке радио и телевизијске станице емитовале програм из неадекватних услова, приватних кућа и станова – често недовршених, мора се признати да су уз све мане, поједине одиграле значајну улогу у демократизацији медијског извештавања. То је нарочито дошло до изражаја у некој врсти политичког вакуума између локалних избора 17. новембра 1997. и председничких 24. септембра 2000. године. Наиме, после крађе гласова у другом кругу избора за локалне органе власти у Србији, у Нишу су започели свакодневни грађански протести који су се проширили на Београд и друге градове у којима је била ускраћена победа Коалицији Заједно. Протесте су започели и студенти и тек је долазак специјалног изасланика ОЕБС-а Фелипеа Гонзалеса у Београд 11. фебруара 1997. године довео до признавања победе опозиције доношењем лекс специјалиса.

Међутим, државни медији, првенствено Радио телевизија Србије, започели су неку врсту пропагандног рата против градова и општина у којима више није била на власти Социјалистичка партија Србије већ Коалиција Заједно. У таквим условима, тешким за морал новинарске професије, мали нерегистровани медији често су били професионалнији од јавног сервиса – РТС-а, а ни наш најстарији дневни лист – *Политика*, није се одликовао објективношћу. Али, ова слобода брзо се претворила у медијску анархију, а Маова кинеска доктрина „Нека цвета хиљаду цветова“ почела је да даје све више „корова“ у радиодифузији Србије. Стручњаци за телекомуникације сматрају да наше природно-техничке могућности обезбеђују функционисање око 400 радио-телевизијских емитера, а било их је три пута више. Због тога је квалитет програма често био испод свих стандарда, нека врста породичне мануфактуре „уз малу помоћ пријатеља“.

Ово мало подсећање на Србију која је по броју медија у односу на територију и број становника била европски рекордер на прелазу из претходног у овај век, заправо је и објашњење због чега је написан и усвојен Закон о радиодифузији. Он није истог тренутка регулисао комплетан систем медија у нашој земљи, али је омогућио кретање у том правцу. Поставио је темеље за оснивање независног регулаторног тела, Републичке радиодифузне агенције (РРА), са Саветом агенције као највишим органом. Његова улога је од кључног значаја за доношење Стратегије развоја радиодифузије, што се и догодило 2011. године. Крајем септембра те године усвојена је „Стратегија развоја система јавног ин-

¹ Агенција за истраживање медија и односа с јавношћу: „Водич кроз медије Југославије“, Београд, 2002. IX

формисања у Републици Србији до 2016. године“². Критичари замерају што је за њено усвајање заслужна Влада, а не Скупштина Србије, што није без основа, јер демократија и те како зависи од процедуре, а ово је нешто што превазилази пуку форму. Заправо, парламент би Стратегији дао већи значај него што га она има као документ усвојен од Владе. То јој умањује објективност, али и маневарски простор за будућност развоја система медија.

Један од „камена спотицања“ је опредељење Владе за оснивање регионалних јавних сервиса, око чега су подељени и сами медијски посленици. Експерти и новинарска удружења су против ове могућности, јер на нивоу градова и општина воде ка одустајању од власничке трансформације. Локалне самоуправе добијају прилику да оснивају своје сервисе информисања, што неминовно води ка политичкој контроли. При томе, иако Стратегија предвиђа постојање шест регионалних јавних сервиса у Србији, ван покрајине Војводине, ствар се додатно компликује тиме што и неки мањи градови и општине покушавају да оснују или задрже постојеће радио-телевизијске станице у својој надлежности. Иако представља значајан корак напред, без конкретизације стратешких опредељења Србије у свим сферама, те и дигитализацији медија, прети нам опасност да у 2016. годину уђемо са нереализованим одредбама Стратегије развоја система јавног информисања.

Када је реч о регионалним емитерима, треба споменути да је један формирала и Архиепископија београдско-карловачка са седиштем у Београду: Радио Слово љубве. То није у складу са Законом о радиодифузији који „не омогућава давање дозвола станицама цивилног сектора на регионалном нивоу“.² Међутим, верским медијима треба признати да нису ни покушали да искористе политичку нестабилност Југославије и Србије и правне недоречености и празнине, те формирају своје медије. Тек након усвајања Закона о радиодифузији 2002. године који је предвидео могућност оснивања радио и телевизијских станица цивилног сектора, православни и католички хришћани у Србији почели су да размишљају о оснивању електронских медија за потребе својих верника. До тада су искључиво издавали новине и часописе посвећене религиозним темама.

Изузетак је Радио Светигора са Цетиња, која је основан 1998. године, у складу са законима Републике Црне Горе. Неколико година он је био једини православни медиј на простору тада заједничке државе СР Југославије, касније Србије и Црне Горе. Од дана оснивања 25. фебруара, одлуком Епархијског управног одбора Митрополије црногорско-приморске, требало је да протекне неколико месеци припреме пре почетка емитовања програма на Духове – 7. јуна 1998. године. Тог дана Његова светост патријарх српски господин Павле благословио је рад Радио Светигоре који је до Божића емитовао трочасовни експериментални, да би тек тада прешао на редовни шестосатни програм. Историјске околности учиниле су да и духовници реагују попут професионалних новинара: бомбардовање Србије започето од НАТО пакта 24. марта 1999. годи-

² Раде Вељановски, *Медијски систем Србије*, Чигоја штампа, Београд, 2012. стр. 117.

не условило је да се уз благослов митрополита црногорско-приморског Амфилохија истог дана пређе на двадесетчетворочасовни програм.

На примеру ове прве православне радио-станице на српском језику може се пратити и ширење доступности слушаоцима, коришћењем технологије. Радио Светигора је од оснивања 1998. до 27. децембра 2001. године емитовао програм на две фреквенције. Затим је прешао на коришћење тринаест фреквенција и тако је проширио чујност на подручје целе Црне Горе. Дан уочи празника Ваведена Пресвете Богородице 3. децембра 2004. године, програм првог радија Српске православне цркве постао је доступан и преко интернета, чиме су прекорачене све државне границе, а Радио Светигора омогућио слушаност свог програма широм планете, у целом маклуановском „глобалном селу“.

Овим путем ишле су и радио-станице верских заједница у Србији, православне и католичке. Оне су фреквенције за емитовање програма добиле на конкурсима, у складу са Законом о радиодифузији, чија најновија решења не помињу невладине организације и удружења грађана, већ само удружења. По том основу формирано је 16 радио-станица религијских заједница. Пет дозвола, искључиво за локални програм, добила је Католичка црква у Србији, а једанаест Српска православна црква. Основана је и једна телевизија, ТВ Беседа Православне епархије бачке са седиштем у Новом Саду. Друге конфесије за сада немају своје електронске медије у Србији.

Иако су оне некомерцијални медији, са изричитом забраном емитовања политичких садржаја, њихова моћ и утицај не могу се занемарити. Напротив, они лагано повећавају своју слушаност, што је циљ сваког медија и ту нема спорних момената. Међутим, са дозволом добијеном од РРА за емитовање програма на локалном нивоу, ове радио-станице чине корак више и удружују се у креирању и емитовању заједничког програма, чиме превазилазе оквире законских могућности. То је иначе традиција католичког радија који се у Србији емитује под истим именом Радио Марија као и пољски национални програм. Уз већ поменути регионални искорак Радија Слово љубве, чињенице непобитно показују да мали верски радио полако прераста у неку врсту мреже која би могла да буде пандан Јавном сервису Србије. То не треба унапред осуђивати, без анализе програмских садржаја, али је неопходно да се законски регулише. У супротном, прети опасност од повратка на анархију у медијима пре усвајања Закона о радиодифузији.

Радио Марија је започела деловање у Србији 2003. године у Новом Саду. Она је део светске мреже која обухвата више од шездесет земаља на пет континената. У креирању програма овог верског медија учествује око 400 професионалних сарадника и 18.000 волонтера. Сви они заједно чине једну огромну редакцију под именом „Светска породица Радио Марије“ (World Family of Radio Maria). Опште карактеристике програма су свуда у свету исте: заједничка молитва, преноси светих миса, веронаука и разговори уживо.

На исти начин организован је и рад у Србији. Редакција у Новом Саду има мали број запослених и много волонтера који помажу у реализацији програма. У Суботици је 2006. године отворен мањи подручни студио, а прави

продукцијски студио у Београду 2011. године. Ширење испостава јединствене Радио Марије Србије настављено је ка југу земље, тако да је дозвола за коришћење фреквенције 102,7 MHz из Ниша издата од РАТЕЛ-а 25. јуна 2012. а истог дана и дозвола за емитовање програма од РРА. Како мала католичка заједница постоји и у Лесковцу, програм се повремено емитује и из тог града, али углавном је реч о преносу светих миса из тамошње цркве.

Мисија Радио Марије је превасходно верске природе: ширење „Радосне вести Еванђеља Исуса Христа“ путем радио-таласа. Из тога проистиче и дубока етичка одговорност, како у емитованом програмском садржају, тако и у самој организацији овог медија: подстиче се волонтерски рад, подржава друштвени и културни развој заједнице, а кроз унапређење вредности – етичких, друштвених, културних и религиозних, тежи се побољшању заједничког живота свих људи.

Природно, Радио Марија првенствено шири вести о специфичним верским и духовним догађајима, штити хришћанску (кршћанску) културну баштину и подстиче духовно стваралаштво. Али истовремено шири и поспешује дух екуменизма и међурелигијског дијалога, дух толеранције и суживота различитих вера, нација и раса. Пример из Ниша сведочи да ово нису само племените намере, већ стварност: Радио Марија из Ниша преузима током дана по неколико сати програма православног Радија епархије нишке Глас.

Жупник католичке цркве Пресветог срца Исусова, фра Нико Јосић³ објашњава како је до тога дошло: „Програм Радио Марије се емитује из Новог Сада на мађарском и хрватском, односно српском језику. Ова два језика се наизменично смењују на сваких 12 сати. Ако је програм започео у понедељак на мађарском, у уторак ће почети на хрватском и тако до краја седмице. Нова технологија нам омогућава да у том јединственом програму који сви заједнички припремамо и реализујемо, за подручје Ниша и Лесковца искључимо емисије на мађарском и емитујемо музичке садржаје, наше емисије и барем два сата дневно преносимо православни Радио Глас, уз њихову дозволу, на обострану корист“.

Ове речи потврђују не само неговање духа екуменизма, него и чињеницу да је програм Радио Марије организован као нека врста верског медијског (јавног) сервиса за Србију. Централни студио налази се у Новом Саду, а радио-испоставе односно филијале, како их називају запослени и волонтери, у Суботици, Београду и Нишу, укључују се да би емитовали програм за цело подручје Србије или ужу територију на којој се налазе. Православне радио-станице, упркос својој бројности, још нису успоставиле такав вид сарадње, иако су техничке могућности за то одавно присутне. У пракси, то значи да слушаоци Радио Марије у Србији прате исти или сличан програм овог католичког радија на мађарском и хрватском/српском језику на различитим фреквенцијама:

³ Нико Јосић, *Интервју за дописништво Радио Београда у Нишу*, 02.06.2013. године.

Зона	Фреквенција
Лесковац	107,4 MHz
Ниш	102,7 MHz
Нови Сад	90,0 MHz
Планиште	107,8 MHz
Сомбор	95,7 MHz
Суботица	90,7 MHz
Врдник	88,4 MHz
Кабловске телевизије, Диги ТВ Интелсат	10-12 1,0°W, 12 687 MHz

Табела 1. Фреквенције на којима се може слушати Радио Марија у Србији

Закон о радиодифузији⁴ Републике Србије, усвојен у Народној скупштини 19. јула 2002. године омогућио је верским заједницама оснивање радио и телевизијских станица, али уз изричиту забрану емитовања политичких садржаја. То се односи и на цивилни сектор, односно удружења грађана и невладине организације.

У Радио Марији Србије то се у потпуности поштује, тако да је програмски садржај испуњен вестима верског садржаја из живота Католичке цркве, како на општем плану (универзална црква) – вести из света, тако и на локалном – вести из Србије и локалне заједнице. Из Ниша се најчешће преносе свете мисе и различите побожности (мољење крунице, пут крижа и друго) и медитације, али и теолошка разматрања. Такође се уз вести говори и о свецима који се празнују тога дана у години, читају пригодни одломци из јеванђеља, а комбинују се снимљене емисије и прилози са директним укључењима. За све ово неопходна је координација са централним студиом Радио Марије Србије у Новом Саду, а занимљиво је да у Нишу нема професионално запослених новинара или тон-мајстора или монтажера: све послове обавља сам жупник, старешина католичке цркве фра Нико Јосић. Једном недељно он служи мису у Лесковцу, али са собом носи и сву неопходну техничку опрему како би омогућио директан пренос преко таласа Радио Марије.

Света католичка црква (*Sancta Catholica Ecclesia*) са своја 23 обреда од којих је римски најраспрострањенији, преданошћу својих свештеника озбиљно угрожава опстанак новинарске професије! Наравно, то је могуће само док се емитују искључиво верски садржаји, али су професионалци неопходни за све друге садржаје и њихову жанровску обраду. Дobar пример за то јесте Радио епархије нишке Глас, православни медиј у коме малу редакцију чине професионални новинари, тон-мајстори и монтажери који уз верску едукацију одлично познају и савремени информационо-технолошки свет, његове могућности и развој неопходан да се иде у корак с временом, баш зато што се претендује на

⁴ „Закон о радиодифузији“, Службени гласник Републике Србије, бр. 42/02 од 19. јула 2002. године. Члан 95 односи се на оснивање радио-станица цивилног сектора. Измене и допуне објављене су у бројевима 97/04, 76/05, 62/06 и 85/06.

вечност и истину, увек и свуда. То неминовно повлачи за собом и питање новинарске етике и одговорности⁵, за новинаре верских медија у још и већој мери него за све остале.⁶

Тиме су се руководили и оснивачи поменутог православног Радија епархије нишке Глас, у чијем оснивачком акту пише: „На основу члана 43 Закона о црквама и верским заједницама, а на основу члана бр. 95 Закона о радиодифузији о оснивању радио-станице цивилног сектора епархијски Управни одбор Епархије нишке доноси Одлуку о покретању радио-дифузне делатности у православној Епархији нишкој: Члан 1 – Православна Епархија нишка покреће радио-дифузну делатност у оквиру своје информативне делатности – у даљем тексту Радио Православне епархије нишке Глас“.

Емитовање програма почело је 28. марта 2010. године, на велики хришћански празник Цвети, „Улазак Господа Исуса Христа у Јерусалим“.⁷ И на тај начин, празничним почетком, будућим слушаоцима и целокупној јавности, упућена је јасна порука да ће првенствени задатак ове радио-станице бити мисионарски. Овим поводом у храмовима Српске православне цркве у Нишу дељен је летак⁸ у коме је јасно назначено:

„Браћо и сестре, поштовани суграђани,

Промовисање хришћанских вредности и начина живота, упућивање неупућених у Божанске истине и развијање хришћанског погледа на свет и живот, спадају у област мисије Цркве. То је и разлог постојања овог радија.

Поред тога, наша је обавеза да, као одговорни локални медиј, нашим суграђанима пренесемо све информације и вести, како из наше Епархије, тако и из свих других сфера друштвеног живота, почев од сервисних информација, вести из културе, као и свих других дневних збивања у граду и околини.

Стога Вас позивамо да нам укажете поверење и слушате на фреквенцији 92,00 мегахерца, као и путем интернета на адреси www.radio-glas.org где можете упутити све жеље и критике, у циљу боље сарадње.“

Овај позив слушаоцима да пронађу фреквенцију нове локалне радио-станице, прве верске у Нишу и редовно је слушају, у потпуном је складу са задацима и циљевима постављеним новоформираној редакцији, а предоченим

⁵ *Кодекс новинара Србије – упутства и смернице*, Фондација Конрад Аденауер, Београд, 2008. стр. 10–30.

⁶ Кодекс Удружења новинара Србије (УНС), 2001, Кодекс Независног удружења новинара Србије (НУНС), 2003, Декларација о принципима поступања новинара (Међународна федерација новинара, 1954, 1986), Минхенска декларација о правима и обавезама новинара Европске заједнице (1971), Међународна начела професионалне етике у новинарству (1983) и Општа декларација о правима човека, члан 19. (1948), наведено из Михаило Бјелица, Зоран Јевтовић, „Новинарство у теорији и пракси“, избор текстова и докумената о новинарству и новинарима, Антуријум, Београд, 2005. стр. 260–280.

⁷ „Црквени календар за просту годину 2010“, издање Светог архијерејског синода Српске православне цркве, Београд.

⁸ *Радио Глас*, 92,00 МНz, летак Епархије нишке „Ко има уши нека чује“, Ниш, 2010.

Епархијском управном одбору у Програмском елаборату⁹, у коме се објашњава да Радио Глас има образовно-музички, образовни и забавни карактер.

„Промовисање хришћанских вредности и начина живота, упућивање неупућених у Божанске истине и развијање хришћанског погледа на свет и живот, спадају у област мисије Цркве. То би био и разлог постојања овог радија. Зато је потребно да се, на првом месту обраћа онима који нису 'активни' чланови Цркве и да њих привуче, а да они слушаоци који су већ изграђени у вери пронађу теме и садржаје по свом укусу у програму радија.

У том смислу, неопходна је шароликост и разноликост понуђених програма, а то се нарочито односи на избор музике и музичких жанрова, будући да се програм овог медија више од осамдесет процената заснива управо на музици.

Сасвим неприхватљиво би било да се програм ограничава на искључиво одређену врсту музике, коју би неко могао да сматра за подобну, јер би у том случају могло да дође до тога да и сами верни не слушају програм радија, јер, као што је једном приметио један епископ СПЦ 'и рокери иду у цркву'¹⁰.

Очигледно је да верске радио-станице инсистирају на мисионарском раду, ради чега су и формиране. О овоме је, на примеру анализе шест православних радија, писала уредница једног од њих – Радија Златоусти из Крагујевца, Гордана Јоцић.¹¹

У својој студији Гордана Јоцић анализира шест радио-станица Српске православне цркве: Радио Слово Љубве – Београд, Радио Златоусти – Крагујевац, Радио Источник – Ваљево, Радио Глас – Ниш, Радио Искон – Врање и Радио Светигора – Цетиње. Ради поређења анализира и једну католичку – Радио Марија. Нагласак је на анализи програма.

О мисији у медијима уредница Радија Златоусти пише да постоје два начина конципирања програма:

1. функционалан који нуди слушаоцима и гледаоцима оно што се препоставља да желе да чују или виде (и заправо је комерцијалан) и
2. едукативан којим уредништво намеће одређене теме и на тај начин образује и васпитава слушаоце и гледаоце.

На први поглед, концепт едукативног програма је ближи црквеним медијима, јер је њихова мисија да понуде хришћанске одговоре на вечита питања о смислу људског живота. Али, они морају да воде рачуна и о другим потребама човека као што је информисање о свакодневним стварима, уметнички доживљај у слушању музике, али и задовољство у слушању говорног програма, јер је људско биће истовремено и *homo faber* и *homo ludens*. Медији са слушаоцима не треба да се конфронтирају, већ да их привуку.

Дакле, верске радио-станице морају да изаберу „средњи пут“ у обраћању

⁹ Марјан Ђелић, *Програмски елаборат Радија епархије нишке Глас са примером програмске и музичке шеме*, Ниш, 2010. године.

¹⁰ Исто, стр. 3

¹¹ Гордана Јоцић, „Остваривање мисије цркве кроз програм црквених радио станица“, *Каленић* бр. 5/2010, Крагујевац, стр. 13–15.

слушаоцима кроз своје програме. То значи да је задатак верских медија „за-сађивање помесне цркве“, односно оснаживање Српске православне цркве и Епархије која је оснивач конкретне радио-станице.

Циљна група се обично подразумева, али полазећи од Библије која разлике међу људима не признаје, односно сматра их небитним – „нема мушког и женског, Јеврејина и Јелина“ – сви узрасти, сви полови, све нације су циљна група.¹² Управо ту се отварају широке могућности за дијалог, како унутаррелигијски, тако и међурелигијски и дијалог са лаицима, односно онима који се декларишу као атеисти или су верски неопредељени. Циљ не сме бити прозелитизам нити фундаментализам било које врсте, већ дијалог који води ка повећању узајамне толеранције и учвршћењу моралних норми које су вредносно неоспорне, а на њима почивају све религије, културе и цивилизација као јединствен појам.

С обзиром на то да Закон о радиодифузији предвиђа да је могуће оснивање верских медија искључиво као локалних, они морају водити рачуна о територији на којој се њихов сигнал простире, о особеностима становништва, а пре свега о томе да ли је оно једно или вишенационално, као и које су конфесије заступљене. Оснаживање локалне средине у духу хришћанских вредности мора да буде у духу толеранције према припадницима друге вере, а највеће признање било би уколико би тај медиј пратили и слушаоци других вероисповести, што је на подељеном Балкану најтеже остварљиво. Али, управо то се догађа у јужној Србији, на подручју Ниша и Лесковца.

Ова верска толеранција у пракси – на таласима католичке Радио Марије преноси се програм који припрема и реализује редакција православног Радио Гласа (до краја 2013. године обрнут случај није забележен), потврђује и спремност слушалаца „да се чује и друга страна“, исказана приликом истраживања спроведеног од 1. до 15. октобра 2011. године у Нишу.

Да ли сматрате да би требало да постоје и радио-станице других верских заједница?	Број испитаника	%
Да	291	72,75%
Не	109	27,25%

Табела 2. Да ли сматрате да би требало да постоје и радио-станице других верских заједница?

Анкетирани у нашем истраживању показују завидан ниво толеранције према другим верским заједницама: 291 односно 72,75% је потврдно одговорило на питање: „Да ли сматрате да би требало да постоје и радио-станице других верских заједница?“.

¹² Велибор Петковић, *Програмски концепт, функција и перспектива верског радија – студија случаја: Радио епархије нишке Глас*, мастер рад, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Депарتمان за новинарство, стр. 12 (рад одбрањен 26. децембра 2011. године).

С обзиром на међуверске и међунационалне тензије у Србији и бившој Југославији, започете још крајем осамдесетих година двадесетог века, толеранција у Нишу је на охрабрујуће високом нивоу. Пракса показује да је могуће повезати радио-станице не само у оквиру исте конфесије, већ медији могу да отворе и међурелигијски дијалог. Технолошке могућности омогућиле би формирање неке врсте верског јавног сервиса, а један број испитаних слушалаца већ је спреман за то, што показује и спроведена анкета.

Да ли мислите да је корак ка ширењу циљне групе и стварање неке врсте хришћанског јавног сервиса, паралелног Јавном сервису РТС?	Број испитаника	%
Да, то би окупило вернике, али и многе друге ако се прошири спектар тема на том радију	172	43,0%
Не, то је превелики захват и радио не може тако да привуче публику	111	27,75%
Не знам	117	29,25%

Табела 3. Да ли мислите да је корак ка ширењу циљне групе и стварање неке врсте хришћанског јавног сервиса, паралелног Јавном сервису РТС?

Слушаоци, њих 43%, желе стварање једне мреже верских радио-станица, аналогно Јавном сервису Радио телевизије Србије, у скромнијим оквирима. Против је 27,75%, а готово трећина, 29,25% није довољно упућена у ово питање и одговорила је са „не знам“.

Било би интересантно поновити ово истраживање у садашњим, измењеним условима у граду Нишу, где у међувремену делује и католичка Радио Марија. Такође је значајно поставити и питање да ли је могуће реализовати програм који би заједнички припремале различите конфесије: православни и католички хришћани, исламски верници, јудаисти и други. Могућности се проширују ако узмемо у обзир и сасвим остварљиву сарадњу световних и верских медија.

Остаје да се види хоће ли савремена медијска пракса претећи истраживање. У том случају питања би требало усмерити на реакције поводом такве сарадње, биле оне позитивне или негативне. Али, не треба сметнути са ума да и велики светски медији попут британског Би-Би-Сија (BBC), имају строго правило:

„Ми не емитујемо оно што публика жели, него оно што публика **треба** да жели!“¹³ Другим речима, не повлађује се укусу публике, него се она едукује. Тиме се објашњава због чега је у бившој Југославији најгледанији био онај део програма у коме су емитоване домаће серије, квизови, дечје, образовне и документарне емисије – прави медијски Еденски врт. Логично, јер ријалити програми садашњице нису у то време постојали, али не само то, него никоме није ни

¹³ Дивна Вуксановић, *Књига за медије, медији за књигу*, Слио, Београд, 2008, стр. 156.

падало на памет да на тај начин понижава гледаоце. Тиме се поново враћамо етици, како новинара¹⁴, тако и свих оних који учествују у медијској продукцији. Морално одговорни медији су најбоља заштита од злоупотребе њихове моћи.

Литература

- Агенција за истраживање медија и односа с јавношћу. (2002). IX: *Водич кроз медије Југославије*, Београд.
- Bertrand, C.-J. (2007). *Deontologija medija*. Zagreb: Sveučilišna knjižara.
- Бјелица, М. и Јевтовић, З. (2005). *Новинарство у теорији и пракси*. Београд: Антуријум.
- Вељановски, Р. (2012). *Медијски систем Србије*. Београд: Чигоја штампа.
- Вуксановић, Д. (2008). *Књига за медије, медији за књигу*. Београд: Слио.
- Закон о радиодифузији*. (2002). „Службени гласник Републике Србије“, бр. 42/02.
- Јоцић, Г. (2010). „Остваривање мисије цркве кроз програм црквених радио-станица“, *Каленић*, бр. 5, Крагујевац.
- Јосић, Н. (2013). „Интервју за дописништво Радио Београда у Нишу“, 02.06.
- Кодекс новинара Србије – упутства и смернице*. (2008). Београд: Фондација Конрад Аденауер.
- Петковић, В. (2011). *Програмски концепт, функција и перспектива верског радија – студија случаја: Радио епархије нишке Глас*, мастер рад, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за новинарство.
- Ђелић, М. (2010). „Програмски елаборат Радија епархије нишке Глас са примером програмске и музичке шеме“, Ниш.
- Црквени календар за просту годину 2010*“, издање Светог архијерејског синода Српске православне цркве, Београд.

Velibor V. Petković

APOLITICAL POWER OF RELIGIOUS MEDIA IN SERBIA

Summary: The Broadcasting Act of the Republic of Serbia, adopted on 2002, allowed religious communities to establish electronic media, but with an explicit ban on broadcasting political content. At first glance, it limits their field of action and power but religious media work long on their audience.

The first Orthodox radio which worked in a then joint state of Serbia and Montenegro was a Radio Svetigora from Cetinje, founded in 1998 and among the first in Serbia was Radio Glas – Nis.

¹⁴ Claude-Jean Bertrand, *Deontologija medija*, Sveučilišna knjižara, Zagreb, 2007. str. 81–84.

Catholic Radio Maria began operation in Serbia in 2003 in Novi Sad, in order to then spread to Subotica, Belgrade, and since 2012 to the south of Serbia – Nis and Leskovac. The dilemma of every medium between two ways of conceiving the program, functional (commercial) and educational, dismiss on the way of the British BBC and his strict rule: “We do not broadcast what the audience wants, but what the audience **should** want!”

This imposes a moral obligation as the core of activities of the all media.

МЕДИЈСКА МАНИПУЛАЦИЈА И РАДИЈСКО ИЗВЕШТАВАЊЕ СА ГРАЂАНСКИХ ОКУПЉАЊА

Сажетак: Медијска манипулација је један од основних поступака који предузимају елите са циљем да обману јавност и убеди је у исправност својих ставова и поступака. У раду се износе специфичности радија као класичног медија и његове предности за извештавање у кризним ситуацијама. Посебно се разматрају грађанска окупљања као један од честих облика кризних ситуација у нашем региону. Анализирани су примери из прошлости као и технике за медијску манипулацију током извештавања са грађанских окупљања високог ризика. У раду је презентован модел радијског извештавања са грађанских окупљања који подразумева употребу етички прихватљивог система новинарског ангажовања и толерантног медијског дискурса. Анализирани су новинарски жанрови који се у том извештавању користе, као и елементи који утичу на етички прихватљиво радијско извештавање са грађанских окупљања. Разматрају се и предности које дигитализација пружа, односно елементи који утичу да се смањи могућност манипулације на радију у дигиталном добу.

Кључне речи: манипулација, медијски систем, радио, новинари, извештавање, грађанска окупљања, кризне ситуације, дигитализација

Увод

Радио је од свога настанка од политичких и других елита веома рано маркиран као изузетно погодно медијско оруђе у циљу манипулације и политичке пропаганде. Велика брзина саопштавања вести, огромне могућности у смислу распрострањања сигнала, изузетна популарност коју је имао као „чудо технике“ у времену када је почињао са медијском егзистенцијом у првој половини 20. века, само су неки од елемената који сугеришу да је радио од када је настао заокупљао пажњу доносилаца политичких одлука. Не треба заборавити да је Други светски рат почео фингираним нападом нацистичких специјалних јединица, чији припадници су обучени у пољске униформе наводно „заузели“ немачку радио станицу Радио Глајвиц.

Редовно емитовање програма Радио Београда који је основан као акционарско друштво, почело је 24. марта 1929. године. Политичари су рано уочили значај радија а један од познатих међуратних министара и премијера Милан

Стојадиновић био је председник управног одбора акционарског друштва „Радио“. Оно што је посебно занимљиво када посматрамо радијску манипулацију на јавним окупљањима и данас су директни преноси који се често детерминишу као „новинарство без пера“. У радио преносима важно је дати живу слику, описе, појединости, одвојити битно од небитног, новинар мора да познаје и код слушалаца „оживи“ материју о којој говори. Први радијски пренос обавила је америчка станица „RCA“ јула 1921. године и то је био бокс меч Демпси – Карпантје, док је код нас 7. априла 1929. реализован пренос утакмице „БСК“ – „Југославија“. Што се тиче садржаја са ширим друштвеним и политичким контекстом, један од запажених првих преноса на радију била је прослава 550 година Косовске битке, као и свечаности у манастиру Раваница на Фрушкој гори, односно у манастиру Раваница код Ћуприје.

Од када је радио основан држава је имала у виду могућност да преузме контролу над тим моћним медијем, што је реализовано већ у уговору из 4. фебруара 1928. године који су представници власти потписали са три радијске станице (Београд, Загреб и Љубљана). Чланом 11 предвиђено је да у случају „унутрашњих немира, мобилизације или рата“ радијске станице морају преузети државни органи (Николић, 2009: 11–12). Са приближавањем Другог светског рата то се и догодило и августа 1939. године Радио Београд и Радио Загреб прешли су у руке државе, што је регулисано посебном уредбом о одузимању концесије.

Појам медијске манипулације

Медијска манипулација стара је колико и медији, и предузима се „из најбоље намере“ да се грађани придобију и убеде у исправност пропагандне поруке коју шаље емитер. Према Ђурићу манипулација има следеће значење: „Термин се у значењу злоупотребе највише употребљава у политици и новинарству, али и у интелектуалној и уметничкој сфери, понекад и у науци (нарочито друштвеној), увек у функцији ’завођења јавности’ да употребим Макијавелијев израз“ (Ђурић, 2003: 213). Потребно је направити дистинкцију између *уверавања*, које у себи садржи елемент поштовања другог и његовог мишљења и *манипулације* која подразумева да прималац поруке губи слободу и специфичном медијском техником односно моралном принудом се обавезује да прихвати неко мишљење или усвоји одређени став који му је наметнут. У политичким кампањама прихватљиво је уверавање потенцијалних бирача, али је манипулација, посебно медијска, у етичком смислу неприхватљива и опасна.

Медијска манипулација има одређена правила и технике, али треба нагласити да је њена главна „алатка“ иако има и других – дезинформација. „Под дезинформацијом се, у ствари, подразумева деловање које треба да наведе одређеног примаоца, који свесно треба да буде заваран, да призна као ваљан одређени опис стварности, повољан за пошиљаоца који га представља као

поуздану и проверену информацију. Сва умешност техника дезинформисања заснива се управо на механизму прерушавања лажне информације у 'истиниту' информацију, у коју би се беспоговорно веровало и због које би прималац реаговао на по себе неповољан начин. Реч је, дакле, о игри привида, која захтева јасно разумевање истините информације, бар онако како је види публика“ (Бретон, 2000: 62).

Термин близак манипулацији је и пропаганда која иако је слична има своје посебности, али је занимљиво да има аутора који сматрају да пропаганда не мора аутоматски да буде негативна. Они деле пропаганду на „праведну“ и „неправедну“, за шта се оправдање налази у нацистичкој и савезничкој пропаганди која је пожељна јер се бори за победу праведне ствари. Међу тим ауторима истиче се Чакотин који пише да је: „...могуће вршити снажну, чак насилну пропаганду, а да се уједно не нарушавају морална начела на којима је заснована људска заједница“ (Tchakhotine, 1952: 559). Са друге стране треба истаћи да је манипулација специфична по томе да је она комуникација принудом, без обзира на циљеве који могу бити „праведни“ или „неправедни“ у односу на угао посматрања проблема.

Медијска манипулација и радио у прошлости

Историјат радија и први почеци цензуре и манипулације стари су колико и најбржи класични медиј. Информативно-пропагандни апарат Краљевине Југославије био је сконцентрисан у Централном пресбируу који је имао Административни одсек, Информативни одсек и Публицистички одсек. Унутар Информативног одека постојао је Одељак за радио: „Оснивање и постојање Одељења за радио било је у непосредној вези са жељом да се промовише радио као за то време нов медиј, али и да се искористе његове готово неограничене компаративне предности како у смислу информисања тако и у смислу пропаганде. У том смислу била је врло значајна улога председника Владе др Милана Стојадиновића који је врло рано схватио могућности овог медија и имао велике амбиције када је реч о развоју радиофоније“ (Николић, 2009: 8). У предратном периоду посебно за пропаганду у иностранству основана је Радио станица Београд 2 инсталирана у Батајници 8. марта 1936. године. Та краткоталасна станица била је под контролом Централног пресбируа и поред емитовања програма на српском, такође је производила емисије на француском, немачком, италијанском, мађарском, грчком, румунском, албанском, турском и словачком језику.

Занимљив је податак да је директно из Беча Радио Београд преносио приступање Краљевине Југославије Тројном пакту 25. марта 1941. године, а убрзо након тога дошло је до војног удара и грађанских протеста по улицама Београда. Члан управног одбора Радио Београда академик Стеван Јаковљевић, наредио је да се прекине пренос Хитлеровог говора да би у раним јутарњим сатима 27. марта исти човек са групом војника упао и у име пучиста заузео

радио који је сада емитовао вести у прилог удара и војне клике која је исти извела. „Пошто су пучисти на челу са генералом Душаном Симовићем донели одлуку о одузимању права дотадашњем намеснику кнезу Павлу и постављању на престо малолетног краља Петра Другог Карађорђевића на таласима Радио Београда организована је ванредна емисија у којој се прогласом поданицима обратио лично млади Краљ. **Све ово би било сасвим регуларан део радио програма да улогу обраћања младог Краља за слушаоце радио програма није успешно одиграо морнарички поручник Јаков Јововић** (болд – В. Б.). Овим сценариом пучисти су показали да итекако знају шта је радио, како се користи и како се њиме манипулише“ (Николић, 2009: 17–18). Пучисти се одлучују на манипулацију и због тога што нису били сигурни шта би млади краљ могао да каже у живом програму, а познато је да у том случају тешко помаже било какав деманти.

После ослобођења, експериментални програм Радио Београда почео је са емитовањем 6. новембра 1944. године а редовни програм чује се у етру већ након четири дана. Радио је партизанској власти и војсци успешно послужио као брана за немачку и квислиншку пропаганду, јер рат још није био готов и ваљало је уложити додатни напор да се нацистички режими сруше, како у Југославији тако и у Трећем рајху.

Након коначног ослобођења, радио је имао задатак да извештава са разних грађанских скупова и митинга који су служили да искажу подршку новој власти и Титу, а са циљем да се старо монархијско уређење и краљ не врате у земљу. У време социјализма у Југославији су реализовани радио-преноси разних партијских скупова, митинга, конгреса, пленума, слетова за Титов рођендан и сличних манифестација које можемо подвести под грађанска окупљања. Заједничко за све те догађаје је да се радило о медијски строго контролисаним манифестацијама које су увек коментарисане у складу са партијском линијом и директивама надлежних комитета. Програм су водили и извештаје писали само одабрани, подобни новинари за које се знало да неће урадити било шта што одступа од званичне строго контролисане партијске политике, тако да је период једнопартијског система скоро у потпуности период „диригованог“ новинарства.

Медији и грађански скупови

Права ескалација медијске манипулације креће са појачавањем међунационалних тензија у периоду након пада социјализма и почетка егзистенције демократије, односно вишепартијског система у републикама бивше СФРЈ. Владајуће елите увиделе су значајне могућности за разне облике манипулације преко радија који нема визуелну компоненту, која додатно усложњава рад на манипулативним техникама. Радио је био користан за манипулацију зато што се могао слушати без напајања електричном енергијом, што је било посебно

важно у ситуацијама ратних дејстава и санкција, односно рестрикција струје које су биле веома честе 90-их година.

Важно је истаћи радну дефиницију и уопште појам грађанских окупљања са медијског аспекта. „Грађанска окупљања су по свим мерилима друштвени догађаји које, без обзира колико били мирни, ненасилни и толерантни, можемо одредити као ванредне ситуације или у случају ескалације насиља називамо их кризним ситуацијама. Грађанска окупљања о којима наши медији извештавају а догађају се у свету углавном су насилна или су карактеристична по масовности, специфичности или посебним облицима протеста“ (Баровић, 2009: 7).

Грађански скупови су облици изражавања (не)задовољства различитим друштвеним, социјалним, политичким, родним, еколошким, расним, сексуалним и другим мотивима који се испољавају на различите начине. Ако на грађанским окупљањима буде насиља, већег или нижег интензитета, тада се могу окарактерисати као кризне ситуације. „Кризна ситуација за медије представља догађај или процес који је потенцијална претња за велики број лица и њихову имовину, а извештавање са те кризе подразумева заштиту јавног интереса и права конзумента медијских садржаја да на етички прихватљив начин буду тачно, правовремено и објективно информисани“ (Баровић, 2012: 18). Медији извештавају са тих облика кризних ситуација зато што увек постоји јавни интерес да се извештава са разних облика окупљања без обзира на то да ли су то митинзи, демонстрације, штрајкови, маршеви, параде и сл.

Код нас је било доста грађанских окупљања због наглог усложњавања политичке ситуације. Од прославе 600 година Косовске битке на Газиместану 28. јуна 1989. године, па све до 5. октобра 2000. године, можемо рећи да смо имали праву социолошку лабораторију „in vivo“, ако посматрамо разне облике испољавања грађанских окупљања. Од митинга, контрамитинга, протеста, штрајкова до демонстрација, све се то одиграло на трговима и улицама градова у Србији. Медији су та дешавања пратили и извештавали у складу са својом идејном и политичком оријентацијом, а радио је био кључан елемент у праћењу догађаја које данас можемо назвати историјом.

Радијска манипулација и грађанска окупљања

Иако у теорији медија постоје становишта да је телевизија најбржи медиј, уз сва уважавања предности које пружа ТВ, радио је на првом месту по питању брзине и медијске ефикасности у смислу пласирања информација, чињеница и података (Дурман, 2003: 94). Велики број конзумента информација прве вести о некој кризној ситуацији сазна посредством свог радио пријемника који може бити укључен у дневној соби, на радном месту или у колима што се у теорији детерминише као медијска еластичност тј. предност радија у односу на друге медије. Са развојем технологије пријемник постаје све мањи те је за грађанска окупљања радио-апарат од великог значаја из више објективних разлога од којих су најважнији:

- лако је преносив и једноставан за употребу;
- јефтин је и не изискује струју као класичан извор напајања;
- може се слушати у покрету па чак и у трку;
- сваки конзумент информација може се путем мобилног телефона уживо укључити у програм.

Радио је по техничко-технолошким карактеристикама и процесу производње умногоме специфичан медиј који је погодан за извештавање али и манипулацију са грађанских окупљања јер конзументи информација у великој мери верују том медију, зато што одаје утисак присности и велике искрености. За разлику од телевизије или штампе, радио остварује најприснији однос са слушаоцима јер се после телефона он сматра за медиј који ствара имагинацију блискости међу људима. Ако посматрамо демонстрације и протесте малом дигресијом у прошлост можемо се подсетити да је највећи број грађана преко радио-апарата сазнао за петооктобарска дешавања испред Скупштине Југославије а Радио Б92 је први преко мобилног репортера јавио за улазак демонстраната у скупштинско здање, што је касније детерминисано као пресудни тренутак у том грађанском окупљању.

Један од основних разлога због којих конзументи информација верују радио-пријемнику налази се у персоналности тог медија која се огледа у идентификацији слушаоца са омиљеном станицом која пушта одређену музику и чији информативни програм је компатибилан ставовима, мишљењима и политичким уверењима слушаоца. То је истовремено медијска „замка“ у смислу обиља простора за свесну манипулацију слушаоцима од стране уредништва. За грађанска окупљања је специфично да се за разлику од шокантних телевизијских снимака повређених, рањених и ухапшених на радију то не видите и стога тај медиј пружа већу могућност манипулатору у односу на визуелни медиј.

Новинари и уредници који манипулишу могу употребити одређене звучне ефекте радија да представе по свом нахођењу атмосферу на неком митингу или протесту а уношење посебно снимљених звукова даје широке могућности манипулаторима. По свим карактеристикама радио се издваја као медиј чије предности у области манипулације долазе до изражаја на грађанским окупљањима која су насилна или комбинована по карактеру, јер се слушаоци могу погрешно информисати. Док су други медији због времена излажења или технолошких захтева много компликованији за брзо јављање са неке инцидентне ситуације на одређеном хипотетичком насилном грађанском окупљању, радио је због једноставности и техничких карактеристика веома погодан за брзо и ефикасно извештавање.

Радијско извештавање подразумева на првом месту брзину коју смо већ истакли као предност овог медија али је чињеница да су кризне ситуације по дефиницији увек међу првим вестима у електронским медијима или на првим странама у штампи, а од радијских новинара зависи да ли ће искористити

своје капацитете и могућности. То подразумева да медиј окупља тим професионалних новинара и уредника који ће зналачки употребити све предности свог медија који може постићи значајне резултате по питању брзине, квалитета и учесталости извештавања. Недостатак слике коју има ТВ или могућности поновног враћања на почетак реченице што пружа штампа, радијски новинар може ефективно надоместити тако што ће први пласирати неку информацију и уобличити вест на коју ће се касније телевизија и новине позивати или је цитирати. На грађанским окупљањима радијски извештач може различитим техникама манипулисати, посебно пристрасним описом ситуације могуће је постићи „жељени“ ефекат, посебно због недостатка визуелне компоненте.

За радио је важан глас новинара којим вешт манипулатор одаје сигурног, енергичног извештача којем конзумент информација верује. Са друге стране неискусан манипулатор својим бојажљивим, неартикулисаним или сувише паничним гласом може одавати особу у коју слушалац нема поверења. Комешање масе, гурање испред полицијског кордона, махање заставама, ударање полиције у штитове и слична дешавања на грађанским протестима, вешт радијски извештач-манипулатор може пренети у живом јављању тако да иде у прилог његовој страни.

Добра вежба за то да увидимо колико од истине може одударати оно што слушалац чује у етру од стања ствари на терену је радио пренос утакмице. Ако покушамо симултано гледање телевизијског преноса утакмице и слушање радио-преноса исте, можемо уочити на који начин радијски новинар другачије коментарише фудбалски меч који обилује брзим акцијама и учесталим променама ситуације, од онога што се заиста дешава на терену. Уколико посматрамо ситуацију у којој се намерно у радијском преносу користи манипулација, биће нам јасно колико је радио „пожељан“ за ту врсту пропаганде. Предности радијског извештача са грађанских окупљања у односу на телевизијску екипу огледају се у:

1. брзини јављања и извештавања;
2. великој мобилности на терену;
3. бољој позиционираниости за извештавање;
4. мањој уочљивости од демонстраната или полиције;
5. могућности да се насилни или комбиновани протести прате и тонски бележе из непосредне близине.

Извештавање са грађанских окупљања засновано на етички прихватљивом новинарству укључује припрему новинара која се састоји од уже професионалне и психолошке припреме. У професионални део припреме укључује мо: информисање о грађанском окупљању које треба обрадити, сакупљању података из више извора, извиђање терена што се не разликује много од припреме коју обављају телевизијски извештачи. На радију је много важније да је новинар на терену прибран, смирен и сконцентрисан јер док телевизија базира извештај на снимку, радио се фокусира на артикулисани, разумљив и течан из-

вештај новинара. Изузетно непрофесионална и неповољна по новинара али и медијску кућу је ситуација када извештач са демонстрација замукнује, не може да нађе адекватну реч, понавља се и конфузно изговара готово идентичне реченице (пример за такав облик рада маркиран је у специјалној емисији Радија Б92, 21.02.2008. у 21 час са изгредом након митинга „Косово је Србија“). И поред извештавања у условима високог стреса и повећаног ризика по безбедност новинара, битно је смиреним тоном са јасном артикулацијом, поновити познате податке и изнети чињенице које су нове у односу на претходно укључење. Посебно је важан прибран, разговетан и довољно снажан глас радио извештача у ситуацијама јављања испред бине, када се у позадини чује глас са звучника или у ситуацији укључења из непосредног окружења масе која скандира.

Основни задатак радијског извештача у раду на грађанским окупљањима огледа се у детаљном опису свих релевантних чињеница и догађаја које слушалац не може на други начин перцепирати. У наведеном случају до изражаја долази оданост новинара етичким и професионалним нормама јер је извештач на тесту да ли ће злоупотребити свој положај и неистинито пренети неки догађај који је компатибилан његовим политичким ставовима али не и истинит. Осим реторичке реконструкције неког догађаја или инцидента могуће је злоупотребити и аудио сведочанство, јер се у циљу аутентичности може пустити намерно измонтиран снимак: скандирања, аплауза, звиждања, извикивања парола, жагор масе, говор лидера. У технике манипулације улази и монтирање снимљеног материјала тако да се звиждање или скандирање убацује у говор одређеног лидера.

У избору жанрова током извештавања са грађанских окупљања, радио је у предности јер може у рекордном року посредством мобилног телефона или других система комуникације обавити укључење извештача са терена, а могуће је снимање фоно извештаја који ће бити накнадно емитован у некој информативној емисији. Радио-пренос неког грађанског окупљања делимично је превазиђен начин рада који се примењује у случају важних скупова а у редовним приликама најчешће се емитује специјална радијска емисија која може у 20 минута сажети све најважније елементе неког протеста или митинга који траје више сати. Иако не истиче брзину радија у први план могуће је и гостовање у студију са темом грађанског окупљања али и интервјуисање неке личности на месту протестне шетње, демонстрација или изражавања грађанске непослушности. Најчешћи облик рада код планираних и мирних грађанских окупљања је прављење радио-пакета за одређену информативну емисију као и радијске репортаже која захтева велику стручност, време и умешност при снимању, планирању, монтажи и финализацији.

Најчешћи облик рада у насилним и комбинованим окупљањима је живо укључење новинара који прати одређене демонстрације и директно преноси најновије инциденте, непредвиђене догађаје, наводи број повређених особа, интервенцију полиције и остале елементе који могу ући у јављање. Када истичем живо укључење као најбржи начин пласирања информација тј. кому-

никације у програму, треба упозорити на чињеницу да само добро конципиран разговор на релацији водитељ – новинар, може ефикасно реализовати тај облик рада. Први значајан проблем огледа се у тешкоћама при успостављању везе, недовољно је јак сигнал, има проблема са режијом и сл. Када се јавља са грађанских окупљања а има ексклузивну вест, новинар мора од режије програма, енергично тражити директно укључење у програм. Радио је у предности над телевизијом јер једноставније и брже прекида програм (нпр. скрати музичку нумеру или постепеним спуштањем јачине тона неприметно прекине емисију која се емитује) а брзим укључењем репортера први ће у односу на остале медије лансирати одређену вест.

Након успостављања везе и најаве репортера са терена, новинар који се јавља, требало би да логички повезано изнесе најважније детаље са хипотетичког окупљања а затим је пожељна комуникација студио–репортер. У наведеној ситуацији до изражаја долази могућност манипулације првенствено водитеља у студију који пре укључења може да договори са новинаром сет од два до три питања која ће у програму бити сугестивно постављена. Тиме се постиже за манипулатора позитиван, макар и привидан ефекат, јер се постављају питања на која извештач са терена има адекватан одговор, пожељан за опцију коју манипулатор заговара. У зависности од концепције и усмерења радија укључења са грађанских окупљања биће лимитирана на 90 секунди до највише 4 минута у централним информативним политичким емисијама (ЦИПЕ) јавних сервиса и станица које у програму имају информативни програм (ИП), тзв. „News плус“ станице. У изузетно важним или високоризичним окупљањима могуће је проширити живо (live) укључење на преко 240 секунди али је препорука да се укључење увек унесе у први квартал формативног точка. Исто важи за ЦИПЕ које треба да у првом кварталу када је слушаност највећа понуде најсвежије информације са места одређеног скупа. Ако одређена радио станица нема изражену информативну компоненту и оријентисана је на музику, забаву, образовање, локалну заједницу, тада је могуће у кратким блоковима обавити брзо и ефикасно укључење (Спаић, 2005). Живо укључење које нема двосмерну комуникацију код слушалаца не оставља ефекат директног јављања јер подсећа на класичан фоно извештај.

Фоно извештаји подразумевају снимљене извештаје који се преносе посредством телефона и накнадно емитују у ЦИПЕ и осталим информативним емисијама. Њихова предност огледа се у томе што у случају непредвиђених околности, део или комплетан извештај можемо поновити. Манипулација се обавља у монтажи где се снимљени материјал обрађује по жељи манипулатора и финализацијом се добија „жељени“ ефекат. Фоно извештај не би требало да буде дужи од 120 секунди јер је уочено да мали број конзумента радио слуша у континуитету, већ се информативне емисије понављају и један извештај пушта се у етар више пута у вертикали. Из наведеног разлога као и због пажње слушалаца која није статична, препоручљива је умереност у квантитативном смислу а извештај може бити дужи ако се пушта у јутарњим и преподневним часовима

(од 8 до 13 сати) када се радио највише слуша или од 19 до 21 час, када је пажња конзумента информација такође на вишем нивоу. У случају озбиљних инцидената са повређеним лицима или ако деск због концепта емисије и уредничке процене то захтева могућа је дужа верзија фоно извештаја али у савременој концепцији најбржег медија, треба пазити на дужину. Ако посматрамо радијску вертикалу није могуће код грађанских окупљања дугог трајања, један фоно извештај емитовати од 8 до 22 часа, већ је упутније са терена пласирати нове извештаје, на свака два сата или у случају непредвиђених догађаја који скупу дају нову димензију (насиље, сукобе великог интензитета, ширење протеста).

За рад на директним преносима треба ангажовати радијске новинаре који су у етичком и професионалном смислу коректни уз напомену да поред добре дикције треба да поседују реторичке способности и карактеристике доброг спортског новинара. Пренос грађанских окупљања је специфичан изазов јер оставља велики маневарски простор за манипулацију а слушаоцима треба дочарати атмосферу, бројност и низ других елемената на хипотетичком скупу. Потребан је одмерен, непристрасан тон који ће фактографски тачно и вредносно коректно пренети све елементе неког скупа без обзира на то да ли је политички, верски, мањински или еколошки. Висок ниво етике и професионализма битан је и због могућности да радио буде цитиран у другим медијима који нису присутни на одређеном скупу и стога ће прецизан и концизан израз уз умереност у вредносним ставовима и оценама грађанског скупа бити од пресудне важности у вредновању одређене радио-станице као пристрасне или објективне.

Интервју спада у битне жанрове за радијске новинаре посебно у случају немира, нереда и грађанске непослушности, јер ако одређена станица добије изјаву од угледне особе која је нпр. синдикални лидер тада је велика вероватноћа да интервју буде пренет. Такав интервју други медији ће реемитовати или искористити у деловима али је добро искористити исти за постављање на интернет страницу а могуће је скратити и доставити текст другим медијима у облику вести која се извуче из интервјуа, за шта имамо примере из медијске праксе (Спаић, 2005: 28). Радио интервју на грађанским протестима треба да поседује динамику и логичку концепцију тако да га слушаоци могу лакше пратити уз обавезне међунајаве саговорника и понављање његовог имена и функције, посебно ако није лако препознатљив његов глас. У радијском интервјуу који се обавља на месту демонстрација упутно је избегавати скраћенице јер се често због околних јаких звукова и буке нека скраћеница може погрешно разумети или се неће чути.

На грађанским окупљањима било да су мирна, комбинована или насилна могуће је прављење радио-пакета уз напомену да је погрешно узимати изјаве само од представника организатора – говорника или лидера неке организације, већ је потребно узети тонски запис од учесника (демонстраната) али и од оних који имају дијаметрално супротно мишљење (власти, полиција, фабричка управа). Важно је имати изјаве личности које су укључене у грађанска окупљања

на разне начине а непожељно је користити њихове цитате из агенцијских извора јер се у посматраним ситуацијама неретко дешавају демантији и наводе се погрешни, извучени и пристрасни цитати.

Сваки новинарски коментар по питању грађанских окупљања вредносно је обојен и садржи више или мање видљиву пристрасност и стога је тај жанр идеална форма за манипулацију при извештавању са демонстрација, митинга, штрајкова. Посматрајући проблематику грађанских окупљања са аспекта радија, репортажа је иако детерминисана као уметничка медијска форма веома пожељан жанр за манипулацију и експлицирање нереда, мирних шетњи или грађанске непослушности из угла повољног за манипулатора. За репортажу не постоји стереотип, уходани модел, окоштали израз, јер она је огледало новинарске инвентивности, знања и умећа коришћења аудио снимака различитих саговорника. Иако је захтеван и сложен новинарски жанр, репортажа је пожељна јер садржи елементе истраживачког новинарства а ради се у дужем временском периоду и не спада у просто извештавање и ређање чињеница већ има шири спектар погледа на проблем. Због тога се у репортажи могу чути различити стручњаци, експерти, аналитичари, обични учесници протеста, страни новинари који су пратили демонстрације, случајни пролазници, лица која су жртве полицијске интервенције, анонимни полицајци који се не слажу са намерама власти, политичари и остали чији коментари иду у прилог манипулатору. За радијску репортажу која се бави грађанским окупљањима у нашој медијској пракси у последње време нема много примера али је чињеница да се од велике количине снимљеног и прикупљеног сировог материјала може искористити мали број изјава, интервјуа, анкета.

За радио је карактеристична добра сарадња радио-станица које су умрежене у један систем или асоцијацију, било да се ради о емитерима са локалном, регионалном или националном фреквенцијом. Важно је да у грађанским окупљањима та сарадња функционише и за то имамо медијске примере из новије историје. „Један од добрих примера сарадње локалних са националним станицама јесте и извештавање са митинга 5. октобра 2000. у Београду. Због тога је за новинара који ради за национални медиј врло важно да буде свестан да је он у ванредним приликама извештач не само за свој медиј, већ и за друге, на пример партнерске станице.... Тако је репортер 'Радија Б92' тога дана био 'пребукиран' позивима своје матичне куће, али и осталих независних станица у чије програме се небројено много пута укључивао уживо у програм.“ (Пралица, 2006: 29).

Радијска пракса неизоставно потврђује да тај медиј предњачи у брзини изношења нових података и информација што је од велике важности у извештавању са грађанских окупљања. Иако је телевизија у многим сегментима фаворизирана управо је у ситуацији извештавања са митинга, протеста, насилних демонстрација или нереда на улицама добро организован локални радио у информационом смислу бржи, ефикаснији и боље обавештен од националног емитера или јавног сервиса. У тој чињеници се крије опасност, зато што већину

локалних радио-станица на разне начине контролишу елите, интересне и политичке групе које имају мотив да се служе медијским манипулацијама.

На примеру Србије могуће је констатовати да су грађанска окупљања током деведесетих година прошлог века, независне радијске станице ако не најобјективније онда сигурно једине у земљи (од електронских медија) преносиле. Због тога је чињеница да радио мало кошта а у информативном смислу много пружа а на грађанским окупљањима најтранспарентније и најбоље сведочи да ће радијски новинари уз одређено знање, професионални и етички однос и у будућности бити драгоцен извор за све који желе да чују најновије вести са демонстрација, протеста или штрајкова.

У радијској манипулацији има доста примера такозваних **речи-замки** које служе да се оправдају различити полицијски поступци на грађанским окупљањима. Тако се нпр. може рећи да је полиција интервенисала и грађани су се разишли, без ближег одређења о степену употребљене силе, употреби лица и сл. У радијском извештавању за манипулатора је од кључне важности то што нема слике као сведочанства, већ се све оставља новинарској имагинацији и жељи да се нешто (не)савесно пренесе до слушаоца. Примера за употребу речи-замки има доста у пракси. „Неке од полицијских снага, укључујући недавно и извесну службу безбедности у Француској, користе тзв. гумене метке. Понекад се људи изненаде кад им кажете да ти меци могу озбиљно да повреде па и да убију човека. У суштини реч је о оловним куглицама пресвученим гумом. Посебан распоред информација нам не дозвољава да приметимо да је употреба тих метака суровија него што се чини. Сама реч је, као и предмет њоме означен 'пресвучена' да би прикрила своје стварно значење“ (Бретон, 2000: 104). Управо је игра речи или манипулација речима-замкама повољан терен за извештача-манипулатора са грађанских окупљања који вештом употребом „безазлених“ термина може умањити значај и размере полицијске интервенције, ако то иде у прилог његовој идеолошкој или другој оријентацији.

Методe манипулације увек морају бити маскиране и слабо видљиве ако манипулатор жели да постигне жељени циљ – убеђивање слушаоца да је његов став, мишљење, поступак, исправан и прихватљив за усвајање. У нашем дигиталном добу конзументи информација некритички прихватају оно што им медији намећу као своје мишљење или став. Човек дигиталне ере нема времена а неретко и због комформизма одбија да се „замара“ дубљим размишљањима о одређеним политичким, економским, друштвеним и другим проблемима у чему манипулатори налазе простор за свој рад. Дигитални медији омогућавају већи квалитет пренесене информације, што је посебно важно ако се ради о кризним ситуацијама, као догађајима и процесима у којима је свака информација важна, јер неретко доноси податке о животима великог броја људи. Дигитална технологија у значајној мери решава низ техничко-технолошких проблема на радију, који посебно у кризама долазе до изражаја, тако да је прелазак на дигитални сигнал велики напредак у квалитативном смислу. Треба нагласити да дигитализација омогућава стерео и висококвалитетни „surround“ тон, уз могућност

више тонских канала уз један видео запис, што су нове технолошке могућности које такође можемо користити, при извештавању у кризним ситуацијама. Веће квалитативне погодности пружа дигитални радио, на шта указује Пралица: „Једна од првих предности овог радија будућности, у односу на данашњи традиционални радио јесте врло висок квалитет звука, без могућности икаквих сметњи, шуштања, слабог сигнала, мешања програма и слично (квалитет звука као на компакт-диску). DAB (Digital Audio Broadcasting) користи нове високофреквентне опсеге за неколико сервиса у једном блоку фреквенција што се још назива и мултиплекс“ (Пралица, 2011: 14).

Радијска манипулација која се користи код извештавања са грађанских окупљања има неколико карактеристика од којих се издавајају следеће:

1. **симплификација** – чињеница, података, мотива и понашања окупљених грађана са циљем да се симболички персонификује један непријатељ;
2. **хиперболизација** – са жељом да се измене и трансформишу чињенице по вољи манипулатора;
3. **оркестрација** – понављање података, информација и „прилагођених“ чињеница са жељом да се прималац поруке изманипулише и прихвати став или информацију манипулатора као свој став;
4. **трансфузија** – односно преношење информација тако да буду пријемчиве различитим циљним групама у зависности од жеље манипулатора;
5. **виктимизација** – жеља да се поделом на „ми“ и „они“ увек од наших направе жртве и они који се бране, уз жељу да се постигне једноглаван консензус да смо „ми“ увек жртве и они који нису криви.

Поједностављивање у радијском новинарству је пожељно због непостојања визуелног момента када је слушалац остављен на вољу новинару да му пренесе све важне сегменте једног скупа. Симплификација подразумева потпуно поједностављивање чињеница и података које иду у прилог манипулатору, што није тешко реализовати у радијском извештавању. Поједностављивањем чињеница манипулатор постиже као примарни циљ да убеди слушаоца у исправност своје идеје, и да на пример ако је једна група учесника скупа извела инцидент све учеснике скупа представи као хулигане и разбијаче; то је основни мотив симплификације.

Хиперболизација је следећи корак који подазумева да се одређени поступак или радња учесника скупа преувеличава и представи на начин који одговара манипулатору. Хиперболизација је увек праћена одређеним атрибутима који су пежоративни или афирмативни у зависности од жеље онога ко извештава или преноси одређени грађански скуп.

Оркестрација је често присутна пропагандна техника која има у виду чињеницу да је „сто пута поновљена лаж истина“ и у складу са том тврдњом, иде се на убеђивање са жељом да се што више пута понови одређена тврдња,

информација, слоган, парола. У том пострупку манипулатор циља на „духовни замор“ слушаоца, који под медијским притиском постепено губи критичку свест, те услед силног понављања поруке коју манипулатор шаље „сигурно“ има оправдања односно „тачности“ у тврђењу.

Термин трансфузија подразумева прилагођавање информација са жељом да се приближе различитим циљним групама у зависности од пола, старосне структуре, социјалног, политичког или другог убеђења. Вешт извештач-манипулатор увек тежи једноставном и јасном језику. „Ако неко жели да нас убеди јасноћом свога говора, очито у томе није успео другачије, тј. изношењем аргумената. Јасноћа је заводљива. Чини се да је тако добро прилагођена публици, да ова може без икакве муке да прихвати оно што јој се нуди. У овом случају, говор није разумљив зато да би подучио, већ из чисто демагошких разлога. Манипулација и овде почиње у тренутку кад јасноћа смењује саму аргументацију, уместо да је само прати“ (Бретон, 2000: 78–79). У трансфузији манипулативне поруке у радијском извештавању са грађанских окупљања од великог значаја је циљна група којој је порука намењена (пензионери, радници, социјално угрожени, мањине и сл.).

Виктимизација се као манипулативна техника најчешће користи ако је на одређеном митингу, протесту, демонстрацијама и сл., било насиља односно изгода са повређеним или страдалим учесницима. Тада манипулатор увек као жртве представља демонстранте који заступају његову опцију, без обзира на то колико чињенице сугеришу да је то далеко од истине. Суштина виктимизације садржана је у идеји да се код слушалаца постигне консензус да они над којима се врши насиље нису криви, већ се са њима људи солидаришу и пружају им подршку. То је једна од манипулативних техника коју су новинари који су 90-их година подржавали власт у Србији обилно користили да докажу како је тадашња опозиција насилна и да напада и агресивно се понаша према полицији али и демонстрантима из супротног табора.

Закључак

Можемо закључити да је у историји радија на нашим просторима од најранијих дана егзистенције тог медија било примера манипулације. Од фингираног говора краља Петра Другог за време пуча од 27. марта 1941. године до бурних деведесетих година, постојала је константна потреба манипулатора да користе радио за своје интересе. То је био медиј који је увек погодан за манипулацију зато што је лако доступан чак и у кризним ситуацијама када нема електричне енергије, јефтин је и свако га себи може приуштити, лако је преносив и нема визуелну димензију што га у очима манипулатора посебно чини погодним за пропаганду. Такође је важно напоменути да вешт новинар – манипулатор релативно уверљиво може (бојом гласа, драматизацијом, монтираном анкетом, погрешном интерпретацијом) навести слушаоца да поверује његовој

интерпретацији и виђењу одређеног грађанског окупљања. То се посебно 90-их година обилато користило у циљу политичке пропаганде, а посебно су га примењивале различите политичке странке, у складу са њиховим идеолошким потребама. На основу преслушаваних материјала са истог грађанског окупљања (нпр. митинг и контрамитинг), ако консултујемо РТС и Б92, имамо утисак да се ради о дијаметрално супротном опису догађаја.

Манипулацију у медијском извештавању са грађанских окупљања одликује неколико елемената:

- умањивање или повећавање реалног броја присутних грађана у складу са жељом новинара – манипулатора;
- давање позитивног/пежоративног тона скупу у зависности од симпатије/антипатије медија-манипулатора који извештава са скупа;
- преувеличавање/умањивање постојећег инцидента;
- коментар новинара у току излагања неког од учесника за кога медиј-манипулатор сматра да његово обраћање не треба да се чује у етру (за то смо имали примера у Скупштини Србије 90-их година када су новинари РТС-а коментарисали претходна излагања када су говорили посланици тадашње опозиције, посебно лидери опозиционих партија);
- истицање (не)постојећих парола на грађанском скупу (слушаоцима је немогуће проверити исказ новинара);
- монтирана анкета са окупљеним грађанима где се у монтажи обрађују и у етар пласирају искључиво одговори који иду у прилог идеолошког модела који одговара медију-манипулатору;
- пристрасно коментарисање евентуалне интервенције полиције, при чему се умањује прекомерна употреба силе, или се мања интервенција представља као полицијска бруталност и смишљено насиље према окупљеним грађанима.

Сви наведени елементи сугеришу да је код нас било доста радијске манипулације пре свега у идеолошке и политичке сврхе. То не значи да данас у дигиталном добу нема и неће бити манипулације, већ да је треба спречити и сузбити истинитим, етички утемељеним и непристасним новинарством које се заснива на чињеницама а не паролама и прикривању истине.

Извори и литература

- Баровић, В. (2009). *Медији и грађанска окупљања*. Нови Сад: Media Art Service.
- Баровић, В. (2012). *Медијско извештавање у кризним ситуацијама*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Бретон, Ф. (2000). *Изманипулисана реч*. Београд: Клио.
- Ђурић, Д. (2003). *Новинарски лексикон*. Београд: Ју маркетинг прес – Компанија Новости.

- Durman, R. (2003). *Funkcionisanje lokalne televizije*. Novi Sad: Novosadska novinarska škola.
- Јовановић, Р. (1992). Почети радија у Србији, Београд. У: *Два века српског новинарства*. Београд: Институт за новинарство, 91–98.
- Николић, М. (2009). *Sender Belgrad, Окупајски Радио Београд Зендер Белград – Радиофонија у Србији за време Другог светског рата*. Београд: РТС Радио Београд.
- Пралица, Д. (2006). Народ је ушао у Скупштину, *Линк*, број 46. Нови Сад.
- Пралица, Д. (2011). Дигитализација медија у Србији: студија случаја радио, *Медијски дијалози*, број 9, 33–47.
- Tchakhotine, S. (1952). *Le Viol des foules par la propagande politique*. Paris: Gallimard.
- Спаић, Н. (2005). *Радио за слушање, случај Београда 202*. Нови Сад: Media Art Service International.

Vladimir Barović

MEDIA MANIPULATION AND RADIO COVERAGE OF CIVIL GATHERINGS

Summary: Media manipulation is one of the basic processes that take elite in order to deceive the public and convince the correctness of their views and actions. This paper discusses the specific features of radio as a classic media and its advantages for reporting emergencies. Special consideration is given civic gatherings as one of the most common forms of crises in our region. Analyzed examples from the past as well as techniques for manipulating media coverage during the civil gathering of high risk. This paper presents the model of the radio coverage of civil assembly, which involves the use of ethically acceptable system of journalistic engagement, and tolerant of the media discourse. Analyzed the journalistic genre that is used in the reporting, as well as elements that affect ethically acceptable radio coverage of civic gatherings. It discusses the advantages that digitization offers, or elements that influence to reduce the possibility of manipulation on the radio in the digital age.

POLITIČKI SPEKTAKL KAO FORMA POLITIČKE MANIPULACIJE – PRIMJER TV DUELA DODIK – JOVANOVIĆ

Sažetak: U ovom radu, autor se bavi analizom političkog spektakla kao jednoj od formi političke manipulacije na političkoj sceni Bosne i Hercegovine. S tim u vezi akcentat je stavljen na kvalitativnu analizu TV duela između sadašnjeg predsjednika Republike Srpske Milorada Dodika i predsjednika Liberalno demokratske partije Srbije Čedomira Jovanovića koji je održan početkom februara 2012. godine. Tokom analize prepoznali smo sve elemente konstrukcije političkog spektakla – vještačka konstrukcija neprijatelja i društvenih problema, i medijska izgradnja kulta ličnosti političkih vođa. Izmanipulisana javnost je kao i mnogo puta do sada u posljednjih 20 godina izašla kao gubitnik iz ovog duela, dok su političari još jednom uspješno skrenuli pažnju sa važnijih socijalnih tema i obezbijedili dodatne političke poene.

Cljučne riječi: politički spektakl, politička manipulacija, mediji, TV duel

Uvod

Politički spektakl predstavlja relativno nov termin i kao takav je izuzetno zanimljiv za analizu. Upravo jedan od zadataka rada će biti da na primjeru TV duela između predsjednika Republike Srpske Milorada Dodika i predsjednika Liberalno demokratske partije Srbije Čedomira Jovanovića, koji se odigrao početkom februara 2012. godine, pokušamo prepoznati elemente političkog spektakla.

Međutim već na samom početku potrebno je napraviti razliku između dva veoma slična termina. U pitanju su medijski i politički spektakl. Iako su veoma slični, između termina politički i medijski spektakl ipak postoje određene razlike. Suštinska razlika je da medijski spektakl stvaraju mediji, dok je politički spektakl (uglavnom) proizvod političkih PR službi pri čemu su mediji „samo“ posrednici prema krajnjim korisnicima – publici/biračima.

U tom smislu politički spektakl možemo posmatrati i kao dio političkog komuniciranja onih koji vladaju i onih kojima se vlada u cilju ostvarivanja političkih poena. Ovakva politička komunikacija očituje se kroz tri značajna procesa – *agenda setting*, dvostepeno komuniciranje i spirala tišine.

Naime, na dnevnom redu medija u BiH se po pravilu nalaze teme koje su u skladu sa interesima njihovih finansijera ili patrona, a to su obično vladajuće politič-

ke partije ili određene interesne grupe koje su veoma bliske tim političkim partijama. Služenje interesima vladajuće elite za posljedicu ima sve veću zastupljenost spektakla na dnevnom redu medija, čiji je cilj skrenuti pažnju javnosti sa značajnih društvenih problema. Zastupljenost spektakla na dnevnom redu dodatno je obezbijedena tehnikama dvostepene komunikacije prilikom čega vjerske vođe, političari i (kvazi) intelektualci, *fast thinker*-i (termin P. Burdijea) razvijaju (bes)potrebne rasprave oko problema koji ne postoje. Na taj način se dodatno pojačava efekat spektakularizacija običnih događaja. Jednom formirano javno mnjenje se efektima spirale tišine još više učvršćuje do nivoa jedoumlja (Vučetić, 2013: 107).

Strukturu političkog spektakla prema Mareju Edelmanu (Murray Edelman) čine:

- Vještačko stvaranje unutrašnjih/spoljnih neprijatelja/prijatelja;
- Konstrukcija društvenih problema i rješenja istih;
- Medijska izgradnja kulta ličnosti političkih lidera (vođa).

Imajući u vidu navedenu strukturu, politički spektakl možemo definisati i kao „konstantno vještačko konstruisanje društvenih problema, stvaranje unutrašnjih i spoljnih neprijatelja/prijatelja kao i kreiranje pozitivnog imidža političkih lidera (vođa), plasirano putem medija s ciljem ostvarivanja političke promocije i osvajanja povjerenja javnosti“ (Vučetić, 2013: 96). Funkcija političkog spektakla je *stvariti privid konkretne političke aktivnosti* koja je u funkciji *kupovine vremena za duži ostanak na vlasti*. S tim u vezi je i cilj političkog spektakla *koji se ogleda u održavanju statusa quo* na način da se građani stalno drži u strahu (od neprijatelja) i neizvjesnosti od budućnosti, i pri tome skreće pažnju od socijalnih i ekonomskih problema. „Na ideološkom planu – spektakl pomoću događaja manipuliše javnost“ (Lukić-Krstanović, 2010: 57).

Kako bismo još bolje objasnili matricu prema kojoj funkcioniše politički spektakl u BiH biće potrebno da ukratko pojasnimo osnovne karakteristike odnosa politika – mediji – javnost u BiH.

Politika – mediji – javnost u BiH

Sa raspadom bivše Jugoslavije pojavili su se novi izazovi za medije koji se između ostalog ogledaju u pojavi političkog klijentelizma, autocenzuri, niskim profesionalnim standardima u novinarstvu koji stvaraju podjele među novinarima.¹ Podijeljenost društva prema nacionalnim i vjerskim kriterijumima koja je nastala nakon rata u BiH, stvorila je povoljne uslove za rađanje političkog spektakla.

Politika zasnovana na nacionalnoj retorici, buđenju i rasplamsavanju etničkih i vjerskih emocija, potpomognuta podanički nastrojenim medijima često za svoj cilj ima odvratanje pažnje javnosti sa gorućih društvenih problema (korupcija, kriminal, nezapo-

¹ Sredinom januara 2012. godine Udruženje novinara Republike Srpske (UNRS) podnijelo je Okružnom tužilaštvu u Banjoj Luci krivičnu prijavu protiv četvero urednika i dvaju novinara Federalne televizije (FTV) kojom ih terete da su počinili krivično djelo izazivanja nacionalne, rasne ili vjerske mržnje, razdora ili netrpeljivosti.

slenost i sl.). Odvratiti pažnju javnosti znači obezbijediti prostor za „sumnjive“ političke aktivnosti „iza scene“. Paravan borbe za „vitalne nacionalne interese“ koji su ugroženi od „neprijatelja“ i koji se mogu spasiti samo uz pomoć „prijatelja“, političarima u BiH služi za što duži ostanak na vlasti i sve veće bogaćenje na račun siromašnih građana.

Prisutnost političkog klijentelizma u medijskoj sferi BiH nam daje za pravo da medije posmatramo ne kao političke subjekte, već kao objekte (instrument) politike. Drugim riječima, zbog egzistencijalne zavisnosti od svojih finansijera, mediji gube svoju ulogu „psa čuvara“ i (po)ostaju samo posrednici (mediji) između politike i društva, često ili gotovo uvijek bez kritičkog otklona (više u Vučetić, 2013: 356–365). Čini se da bi ispravnije bilo reći da su mediji danas posrednici između politike i biznisa, dok je javnost svoju ulogu aktivnog subjekta politike zamjenila ulogom običnih konzumenata. „Demokratija se vježba u trouglu biznis-mediji-politika, a u tom trouglu rezultat treba biti nula jer ni jedan od aktera ne smije pokušati da dominira nad ostalom dvojicom“ (Bal, prema Turčilo, 2012: 21).

Imajući u vidu veliki pritisak koji zbog klijentelističkih odnosa političke partije ostvaruju na rad medija, nećemo pogriješiti ako zaključimo da političke partije, političari i „njihovi“ novinari² daju „zeleno svjetlo“ za proizvodnju raznih kriza, problema, neprijatelja odnosno u krajnjoj liniji proizvode politički spektakl.

Dnevним redom medija u BiH dominira beskrajno svađanje i prepiranje političara bez konkretnih poteza u cilju rješavanja društveno-političkih pitanja.³ Od običnih, ispraznih, često neutemeljenih političkih izjava prave se medijski spektakli koji odvlače pažnju javnosti, banalizuju i „zaglupljuju“ politiku. Političkim temama se prilazi ležerno, bez dodatnih ispitivanja uzroka, razloga, dugoročnih posljedica, efekata i sl. Političari se sve više tretiraju kao medijske zvijezde, i više pažnje se obraća na to gdje večeraju, koja kola voze, gdje ljetuju nego koje su im političke ideje. Promovisanjem političkih lidera u medijske zvijezde se banalizuje politika i stvara bespomoćno javno mnjenje čija je svrha slijepo odobravanje postupaka „svojih“ političkih miljenika. „Koristeći prije svega medije, dnevna politika agresivno osvaja javni prostor. Tako ga na jedan način pretvara u 'estradu' na kojoj nedovoljno uspješan glumac/političar može da postane predsjednikom države i ili vlade (Mujagić, 2013: 27). S tim u vezi, osnovne funkcije političkog spektakla se ogledaju u manipulisanju i obmani građana, promovisanju političkih lidera kao medijskih zvijezda, širenju straha od neprijatelja na čemu je zasnovano djelovanje političkih subjekata posljednjih 20 godina u BiH. Čini se da strah (od drugog i drugačijeg, od potencijalnih novih ratnih sukoba, asimilacije, gubitka kulturnog i nacionalnog identiteta) koji postoji u javnosti (ma) Bosne i Hercegovine podržava postojanje spektakla. Šćepanović stoga i ističe da je osnovno oružje društva spektakla upravo strah „koji ne obećava ništa dobro ako niste u potpunosti dio spektakla“ (Šćepanović, 2010: 31).

² Političke partije u BiH još uvijek nisu razvile potrebu za osnivanjem PR službi. To je zbog toga što velika većina političara po pravilu ima „svoje“ novinare u pojedinim redakcijama koji, zarad ličnih interesa, promovišu političara i/ili njegovu političku partiju. Upravo iz ovakvog direktnog odnosa političara i novinara PR stručnjaci još uvijek predstavljaju samo „tehnička lica“ (Zuber, 2012:215).

³ Jedan slikovit primjer ovakvog stanja je nepostojanje teksta himne BiH nakon 17 godina od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine.

Rezultati analize TV duela Dodik – Jovanović

Kako bismo pokušali prepoznati elemente političkog spektakla u medijskoj praksi BiH analiziran je TV duel u kojem su svoje stavove sučelili predsjednik Republike Srpske (RS) Milorad Dodik i predsjednik Liberalno demokratske partije (LDP) u Srbiji Čedomir Jovanović.⁴ TV duel je organizovan nakon što je Jovanović na sjednici Glavnog odbora LDP-a 29.1.2012. godine izjavio da je „Republika Srpska genocidna tvorevina“. Nakon ove izjave uslijedila su brojna reagovanja političara iz RS koji su ovaj javni istup Čedomira Jovanovića ocijenili neprihvatljivim. Zatim, Organizacija porodica zarobljenih, poginulih boraca i nestalih civila Republike Srpske podigla je tužbu protiv Jovanovića, jer je prema njihovom mišljenju „uvrijedio sve srpske žrtve iz Drugog svjetskog i odbrambeno-otadžbinskog rata“.

Tokom analize nećemo se previše zadržavati na analizi sadržaja TV duela, jer smatramo da samo organizovanje ovog događaja kao i njegova medijska interpretacija imaju veći značaj. Zadržavanjem na analizi već dobro poznatih teza i ideja kojim je obilovao TV duel ne bi se došlo do značajnijih zaključaka. Težište analize smo stoga premjestili na prepoznavanje elemenata političkog spektakla (neprijatelj, problem, vođa) kao i koja je funkcija samog političkog spektakla, što je u konačnom i cilj ove analize.

Političke prilike u Republici Srpskoj

Kako bismo što lakše prepoznali matricu političkog spektakla iz ugla vladajućeg političko-društvenog diskursa u Republici Srpskoj (RS) potrebno je u kratkim crtama opisati političke prilike u RS. Naime, na političkoj sceni u RS u povlaštenom položaju nalaze se pripadnici srpskog naroda dok su u podređenom položaju ostala dva konstitutivna naroda (Bošnjaci i Hrvati). Ta podređenost se najviše ogleda u činjenici da se pripadnici ova dva konstitutivna naroda ne mogu kandidovati za člana Predsjedništva BiH.⁵ Slična situacija je i u Federaciji BiH gdje za člana Predsjedništva BiH ne može biti izabran Srbin.⁶

U RS kao i u cijeloj BiH u diskursu političkih partija dominira etnički predznak koji često u javnoj komunikaciji dobija prednost u odnosu na program i statut

⁴ TV duel na temu „Da li je Republika Srpska genocidna tvorevina ili odraz volje naroda“ je 1. februara 2012. godine sa početkom u 12 časova organizovala novinska agencija TANJUG.

⁵ Predsjedništvo Bosne i Hercegovine se sastoji od tri člana: jednog Bošnjaka i jednog Hrvata, koji se biraju neposredno sa teritorije Federacije, i jednog Srbina, koji se bira neposredno sa teritorije Republike Srpske (Ustav BiH, član V).

⁶ Članove Predsjedništva BiH koji se neposredno biraju s teritorija Federacije Bosne i Hercegovine – jednog Bošnjaka i jednog Hrvata – biraju birači upisani u Centralni birački popis za glasanje u Federaciji Bosne i Hercegovine. Birač upisan u Centralni birački popis za glasanje u Federaciji Bosne i Hercegovine može glasati ili za Bošnjaka ili za Hrvata, ali ne za oba. Izabran je bošnjački i hrvatski kandidat koji dobije najveći broj glasova između kandidata iz istog konstitutivnog naroda (Izborni zakon BiH, poglavlje 8, član 8.1).

partije. Budući da je BiH još uvijek u procesu tranzicije, političku aktivnost karakteriše nezrelost i nedoraslost demokratskim principima. Nedemokratska atmosfera odlikuje se neprikladnim političkim jezikom koji služi za rasplinjavanje negativnih etno-nacionalno-vjerskih emocija. Dominantna politička figura na političkoj sceni u RS je njen predsjednik Milorad Dodik. On je jedini političar koji je tri puta u parlamentu RS biran na poziciju premijera. Ukupno tokom svoje političke karijere šest godina je obavljao funkciju premijera RS što je skoro trećina ukupnog postojanja ovog entiteta (1998. do januara 2001.; zatim ponovo početkom 2006.; i treći put, oktobar 2008.). Nakon toga na Parlamentarnim izborima 2010. godine izabran je na funkciju predsjednika RS, na kojoj se trenutno nalazi (2013. godina).⁷ „Poznat je po britkom jeziku, jasnom populističkom govoru bliskom narodu. Emotivan i nestrpljiv, Dodik je još bliži običnom svijetu. Još kad se pridoda da dobro igra košarku i dobro pjeva, dobijemo jasniju sliku Milorada Dodika, najharizmatičnijeg premijera u kratkoj istoriji RS, bolje reći, alfu i omegu cjelokupne političke scene Republike Srpske, čovjeka sa najviše moći koji u velikoj mjeri utiče na sve političko-ekonomske procese u RS“ (Stanisavljević, 2010: 85).

Predsjednik Dodik je uz snažnu medijsku podršku prije svega Radio televizije Republike Srpske, ali i najtiražnijih dnevnih novina u RS (*Nezavisne novine* i *Glas Srpske*) izgradio imidž zaštitinika srpskih nacionalnih interesa. U skladu s tim ne izostaje ni podrška javnosti za bilo koje aktivnosti koje se navodno provode u zaštiti „srpske stvari“.

Prepoznavanje matrice političkog spektakla

U etnički orijentisanoj politici koja vlada u RS lako se formiralo mišljenje o tome da je Čedomir Jovanović zbog svoje izjave o genocidnosti RS neprijatelj Srba zapadno od Drine i da predstavlja zapadnog plaćenika protiv kojeg se treba boriti svim raspoloživim sredstvima. Takav stav je putem medija formiran i kod javnosti čije je mišljenje, nakon toga, poslužilo kao zamajac političkom establišmentu RS da krene u konačan obračun sa neprijateljem.

U tom kontekstu prepoznamo prvi element konstrukcije političkog spektakla – **neprijatelja** koji se ogleda u lideru LDP-a Čedomiru Jovanoviću.

Postojanje neprijatelja u direktnoj je vezi sa konstrukcijom drugog elementa političkog spektakla – društveni **problem**. Naime, TV duel između Dodika i Jovanovića za trenutak je postao najveći socijalni problem u RS, te je prerastao postojeće probleme u tom periodu (štrajk radnika željeznice RS, velike snježne nepogode ili neformiranje vlade na državnom nivou) skrećući pažnju javnosti na ono što je, navodno važnije za sve članove ove etničke zajednice, a to je borba protiv spoljašnjeg neprijatelja.

⁷ Podaci preuzeti sa zvanične veb stranice Saveza nezavisnih socijaldemokata (SNSD) http://www.snsd.org/index.php?option=com_content&view=article&id=86&Itemid=220&lang=cyr

Neprijatelj i problem u ovom slučaju poslužili su vladajućoj eliti da učvrsti svoju vlast tako što će se uhvatiti u koštac sa rješavanjem „egzistencijalnih“ problema svog naroda. Iako se Čedomir Jovanović sa svojim LDP-om nalazi na margini političke scene u Srbiji, to nije smetalo političkom vrhu RS da od njega napravi strašnog i opasnog neprijatelja kojeg treba poraziti.

Ko bi se na najbolji način mogao suprotstaviti takvom neprijatelju nego sam vođa. U ovom slučaju to je predsjednik RS Milorad Dodik. Tako dolazimo i do trećeg elementa u konstrukciji političkog spektakla – **političkog vođe**. Jednostavno, kako bi ostvario što veći broj političkih poena političkom vođi su potrebni razni, unutrašnji/spoljašnji, neprijatelji. Oni mu služe kao instrument ostvarivanja većeg povjerenja kod javnosti koja vjeruje da se vođa na taj način bori za „našu stvar“. U ovom slučaju „hrabrom“ vođi nije bilo teško da prevali daleki put kako bi neprijatelja porazio na njegovom terenu i donio mir i blagostanje u svoju zemlju. Ovaj čin poprima i epski karakter, čime nas vraća u srednjovjekovni period kada je lik Marka Kraljevića u srpskom narodu poslužio kao simbol otpora prema tadašnjoj Otomanskoj imperiji, a u isto vrijeme homogenizuje narod u vjeri da će doći bolji dani.

Medijska interpretacija TV duela

Za našu analizu, svakako je značajna i medijska interpretacija samog duela, jer bez medijske podrške politički establišment ne bi mogao organizovati čitavu „predstavu“. Drugim riječima politički spektakl bez medijske promocije ne bi mogao funkcionisati. Naime, analizirali smo štampane i elektronske medije u RS. Prije svega *Glas Srpske* i *Nezavisne novine* kao najtiražnije novine u RS koje u skladu s tim imaju i veliki uticaj na formiranje javnog mnjenja. Analizirali smo i informativne emisije Radio televizije Republike Srpske (RTRS) kao jednog od tri javna emitera u BiH koji ima pokrivenost na nivou čitave RS.

Očekivano, mediji iz RS veličali su Dodikov nastup tokom duela. Tako *Glas Srpske* nakon duela objavljuje naslov „**Srpska proglašena voljom naroda prije priznanja BiH**“.⁸ **Iz naslova vidimo da je Glas Srpske** Dodika proglasio za pobjednika duela jer je uspio „dokazati“ da je RS nastala voljom naroda, tj. da nije genocidna tvorevina, kako je stajalo u samom naslovu teme debate (**Da li je Srpska genocidna tvorevina ili izraz volje naroda?**). U samom tekstu dominiraju Dodikove izjave i stavovi dok se izjave Čedomira Jovanovića spominju tek u desetom pasusu teksta. Od 35 pasusa u tekstu samo 11 se odnosilo na Jovanovićeve komentare i izjave dok je ostalih 24 posvećeno Dodiku. Ovaj podatak potvrđuje prisutnost zagovaračkog novinarstva⁹ kao posljedicu političkog klijentelizma. U tekstu dominiraju Dodikovi

⁸ „Srpska proglašena voljom naroda prije priznanja BiH“, tekst dostupan na: http://www.glassrpske.com/novosti/vijesti_dana/Srpska-proglasena-voljom-naroda-prije-priznanja-BiH/lat/69802.html (*Glas Srpske*, 1.2.2012. godine) – preuzeto 30.6.2012. u 13:54h

⁹ Zagovaračko novinarstvo je onaj oblik novinarstva u kojem se informacije i sadržaji tendenciozno plasiraju, izostavljaju se činjenice, a ističu se samo pozitivni aspekti priče po jednu stranu dok se neistomišljenici negativno promovisu (Vučetić, 2013: 359).

stavovi o nepostojanju genocida u Srebrenici kao i da za zločine treba da odgovaraju pojedinci a ne čitav narod. Zatim tu su i stavovi da je tokom rata počinjeno etničko čišćenje u Sarajevu, te da postoji veliki uticaj Turske i arapskih zemalja u BiH. Ovakva Dodikova retorika nije nepoznanica, i svakodnevno je prisutna u medijima. To nas navodi na zaključak da je TV debata iskorištena u cilju promocije političkih ideja i ostvarivanju dodatnih političkih poena, a mediji su tu odigrali svoju ulogu „psa čuvara“ vladajuće ideologije. Pored toga medijski prostor koji je obezbijeden Dodiku u medijima iz RS povodom ovog duela govori o svojevrsnom nastojanju da se izgradi imidž velikog borca za očuvanje RS, a time i stvori svojevrsan kult ličnosti.

Dan nakon duela *Nezavisne novine* donose tekst¹⁰ o raspoloženju mještana sela Gunjevci kod Kozarske Dubice u Republici Srpskoj, koje je ujedno i rodno mjesto Jovanovićeve majke. Mještani sela osudili su Jovanovićev nastup: „Ponaša se kao da se stidi i svog naroda i svoje vjere. Stidimo se i mi danas njega, stidimo se što smo ga poznavali – kažu ogorčeni Gunjevčani“ (*Nezavisne novine*, 2012). Osim toga novinari iz RS su posjetili i Nevesinje, rodno mjesto Jovanovićeve supruge. Građani Nevesinja izrazili su tugu i nezadovoljstvo što je Jovanović nevesinjski zet. „Kod nas se u Hercegovini kaže, nije šta ti kaže, nego ko ti kaže. Znamo mi dobro ko je Čeda Jovanović, i sve njegove repove koje ima, na žalost, hercegovački je zet, e to je tuga“ (*Nezavisne novine*, 2012). U okviru kampanje koja je pokrenuta protiv Jovanovića, *Glas Srpske* objavljuje još jedan tekst. Ovaj put u glavnoj ulozi je Rade Aleksić, otac Srđana Aleksića.¹¹ U tekstu je istaknuto kako je Jovanović zloupotrijebio ime Srđana Aleksića u političke svrhe, a ne kao primjer mladim generacijama.

Sve navedene tekstove treba posmatrati u svjetlu potvrđivanja Jovanovića kao neprijatelja i od javnosti iz RS, a ne samo od vladajućeg establišmenta. Naime, mišljenje javnosti je po ko zna koji put „podražano odozgo“ kako bi se na vještački način stvorila atmosfera jednoglasne podrške čitave RS za poteze predsjednika Dodika i političkog vrha RS. Stvaranje jednoglasne podrške možemo posmatrati kroz teoriju spirale šutnje. Medijskim promovisanjem jednog, dominantnog mišljenja zatvaraju se mogućnosti pojave suprotstavljenih mišljenja, što je u skladu sa teorijom spirale šutnje. U ovom slučaju mišljenje nekolicine mještana zajedno sa stavom oca Srđana Aleksića dovoljni su kako bi se stvorio kontekst i okvir za razmišljanje javnosti, a koji ide u smjeru diskreditovanja Čedomira Jovanovića.

Kada su u pitanju elektronski mediji, Radio televizija Republike Srpske (RTRS) je sve svoje informativne emisije tog dana (1.2.2012) posvetila TV duelu. U prvom dnevniku udarna vijest je bila najava za TV duel, zatim u najavi Dnevnika 2 (1.2.2012) se ističe „**Predsjednik Dodik u Beogradu održao lekciju Čedomiru Jovanoviću o istoriji nastanka Republike Srpske**“, dok su u Dnevniku 3, koji je emitovan nakon reprize TV duela, samo ponovljeni stavovi predsjednika Dodika

¹⁰ Tekst „Mještani rodnog sela Jovanovićeve majke: Čedo, sramota je to i tuga“ dostupan na: <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Mjestani-rodnog-sela-Jovanoviceve-majke-Cedo-sramota-je-to-i-tuga-FOTO-126573.html> (online izdanje Nezavisnih novina za 3.2.2012. godine)

¹¹ Srđan Aleksić bio je bosanskohercegovački Srbin iz Trebinja, poznat po tome što je izgubio život braneći sugrađanina Bošnjaka od batinanja.

koje je tog dana iznio u Beogradu. Treba istaći da su izvještaji o TV duelu zauzeli čak trećinu (devet minuta) od ukupnog trajanja dnevnika (26 minuta), čime se samo potvrđuje ranije navedena tvrdnja o izgradnji kulta ličnosti. Tokom povezanih priloga u Dnevniku 2 koji su se ticali samog TV duela, zatim prijedloga za pokretanje tužbe protiv Jovanovića, reakcije građana i reakcije analitičara, dominirao je stav kojim se osuđuje izjava i nastup Čedomira Jovanovića te se promovirše samo ona strana koja je u skladu sa vladajućom ideologijom u RS. Izostavljanjem druge strane u ovom slučaju stvara se utisak neprofesionalnog novinarskog pristupa kod izvještavanja, ali i svojevrsna podanička uređivačka politika koja promovirše stavove i vrijednosti vladajuće ideologije.

Analitičari u službi vladajuće ideologije

Uz medije, veliku ulogu u kreiranju dominantnog mišljenja igraju i tzv. politički analitičari koji su dan nakon duela analizirali sve aspekte debate i jednoglasno ustanovili da je nedvojbeni pobjednik Milorad Dodik, a da je i Čedomir Jovanović imao „koristi od duela“. Politički analitičari kao što smo ranije istakli imaju ulogu da građanima pojašnjavaju i stavljaju društveno-političke procese u određeni kontekst (obično onaj koji je u skladu sa vladajućom politikom).

Tako dnevne novine *Press* iz Srbije samo dan nakon debate (3.2.2012.) u svom onlajn izdanju donose tekst pod naslovom „**Dodik pobedio u duelu, ali i Jovanović profitirao**“.¹²

Analitičari su se složili da je Dodik uspio u svom naumu da odbrani tezu o tome da RS nije nastala na genocidu te da je uspostavljena i priznata prije 1995. godine, dok je Jovanović najviše koristi imao od samog Dodikovog dolaska u Beograd, tj. na Jovanovićev teren. „Čeda je tokom duela izgubio rat, ali je samim Dodikovim dolaskom na sučeljavanje s njim dobio jednu bitku. Lider LDP-a nije u prvoj ligi srpskih političara, a Dodik mu je pristajanjem na ovo dao dodatnu političku težinu i primakao ga prvoj ligi – kaže Milivojević“, istakao je u tekstu politički analitičar i vlasnik PR agencije „Prizma“, Cvijetin Milivojević (*Press*, 2012.). U tekstu se navode još stavovi političkih analitičara Milana Nikolića, koji ocjenjuje da je „duel bio neuređan“ te da je Dodik imao mirniji i staloženiji nastup čime je obezbijedio dodatne bodove. Sociolog Slobodan Antonić je istakao da je Jovanovićeva izjava da je jedan čitav entitet genocidna tvorevina zapravo jedna vrsta ekstremizma „kojom se vrši moralna delegitimizacija institucija i naroda“. Jedina koja je bila „na strani“ Čedomira Jovanovića u pomenutom tekstu je predsjednica Helsinškog odbora za ljudska prava Sonja Biserko koja je istakla da se slaže sa stavom da se desio genocid u Srebrenici.

¹² Tekst „Dodik pobedio u duelu, ali i Jovanović profitirao“ dostupan na: http://www.pressonline.rs/sr/vesti/vesti_dana/story/201544/Dodik+pobedio+u+duelu,+ali+i+Jovanovi%C4%87+profitirao.html (*Press*, 3.2.2012.) preuzeto 30.6.2012. godine u 14:00 h.

Kako možemo primjetiti iz navedenih primjera, sva polemika i diskusija koja se povela u medijima u RS nakon debate išla je u smjeru traženja i proglašavanja pobjednika odnosno gubitnika TV duela koji je i prije svog zakazivanja bio osuđen na neriješen rezultat.

Njihovi već dobro poznati stavovi, na temelju kojih je na kraju krajeva i organizovana debata, zatvorili su mogućnost zdravog dijaloga, tako da se rasprava tokom trajanja TV duela svela na nivo „kafanske“ rasprave. Neizvjesnosti u pogledu novih konstruktivnih ideja i zaključaka nije bilo, čime je ovom događaju oduzeta njegova događajnost te s tim u vezi možemo na bodrijarovski način zaključiti da se TV duel „nije ni desio“. Sve je već bilo gotovo i prije nego što je duel koji je bio samo u funkciji ostvarivanja dodatnih političkih poena, počeo. Klasičnog pobjednika nema dok je navijačka publika samo još više učvrstila simpatije prema svom političkom miljeniku. Zbog toga se može reći da je ovo bila priprema „utakmica“ (sa jedne strane pred parlamentarne izbore u Srbiji 2012. godine, sa druge pred lokalne izbore u BiH 2012. godine) gdje je „rezultat“ bio u drugom planu, a u prvom testiranje svojih navijača (ispitivanje pulsa javnosti).

Analiza naslova TV duela

Samo pitanje iz naslova TV duela: „Da li je Srpska genocidna tvorevina ili izraz volje naroda“ je besmisleno, jer se na njega ne može dati jedan konkretan odgovor koji bi isključio bilo koji drugi. Drugim riječima, lako se može doći do zaključka da je RS i genocidna tvorevina, a da je to u isto vrijeme i odraz volje naroda kao i suprotno, da nije genocidna tvorevina i da nije odraz volje naroda. Naravno, moguća je i bilo koja druga kombinacija, dakle da je genocidna tvorevina, ali da nije odraz volje naroda, kao i da nije genocidna tvorevina, ali da je odraz volje naroda. Dolazeći do jednog od navedenih zaključaka iz naslova (ali ne i mogućih zaključaka) ne odgovaramo u potpunosti na zadati problem iz naslova. Čini se da je cilj ovako senzacionalističkog i bombastičnog naslova bio isprovocirati javnost i obezbijediti potrebnu medijsku pažnju.

Ovakvu vrstu TV duela koji je uzgred rečeno organizovan veoma brzo (bilo je potrebno svega tri dana da se organizuje duel) i koji nije ispoštovao nikakve protokolarnе forme (prije same debate nisu jasno određene tema o kojima će se raspravljati, voditeljica nije imala nikakvu kontrolu nad duelom koji se zbog toga sveo na nadvikanje i nepristojno upadanje političara jedan drugome u riječ) možemo posmatrati kao poligon za ostvarivanje političkih poena, izgradnje kulta ličnosti, skretanja pažnje javnosti sa važnijih problema.

Dodik je ovim duelom obezbijedio veliku podršku svog naroda u borbi za nacionalni interes, ali i medijsku pažnju izvan RS, dok je Čedomir Jovanović pokazao kako jedna mala parlamentarna stranka u Srbiji koja je jedva prešla cenzus može naljutiti velikog „Golijata“ iz RS koji će sve uraditi kako bi svoj narod zaštitio od neprijatelja.

Zaključna razmatranja

Ovakav TV duel predstavlja pogodno tlo za dalji razvoj političkog spektakla. Razlog je taj što neprijatelj (Čedomir Jovanović) nije konačno pobijeden i uvijek može pripremiti, a to zahtijeva dodatnu opreznost građana i podršku svom lideru kako ne bi došlo do većih problema. Medijskom podrškom u vidu senzacionalnih naslova i tekstova jasno se stvara politički spektakl koji postaje „modus vivendi“ ovdašnjih političara u borbi za vlast i sredstvo manipulisanja javnosti.

Možemo zaključiti da TV duel Dodik–Jovanović sadrži sve elemente političkog spektakla (neprijatelj, problem, vođa). Postojanje neprijatelja i problema se ogleda u Čedomiru Jovanoviću koji svojom izjavom duboko ugrožava i vrijeđa srpski narod. Neprijatelju i problemu se suprotstavlja lider u liku predsjednika RS Milorada Dodika u cilju zaštite nacionalnih interesa.

Najveći akcenat u diskusijama „analitičara“ stavljen je na proglašavanje pobjednika odnosno gubitnika u duelu koji je unaprijed bio osuđen na neriješen rezultat. Duel „krušaka“ i „jabuka“ nije mogao dovesti do bilo kakvog konkretnog rješenja osim što je obezbijedio dodatnu političku i medijsku promociju. Čini se da je najveći gubitnik duela ipak javnost u BiH, koja je opet dopustila da bude izmanipulisana pod paravanom zaštite nacionalnih interesa.

Medijskim manipulacijama i propagandom, proizvodnjom neprijatelja, vještačkih kriza i problema rasplamsavaju se nacionalne emocije, čime se stvara još veći jaz u društvu. Na toj matrici počiva politička praksa u BiH posljednjih 20 godina čime je u potpunosti otupljena kritička oštrica javnosti. Javnost u BiH je još uvijek na reprezentativnom, feudalnom nivou, a aktivira se samo za potrebe izlaska na izbore i podrške političkim vođama u borbi za „našu stvar“. Političkim spektaklom stvara se privid konkretne političke aktivnosti koja je u funkciji kupovine vremena za duži ostanak na vlasti. Političari se konstantno bave rješavanjem problema na površini, dok strukturne promjene koje bi obezbijedile funkcionalniji rad sistema izostaju.

Literatura

- Burdije P. (2000). *Narcisovo ogledalo*. Beograd: Clio.
- Debor, G. (2010). *Društvo spektakla*. Porodična biblioteka br. 4, anarhija/blok 45, Beograd.
- Edelman, M. (2003). *Konstrukcija političkog spektakla*. Zagreb: Politička kultura.
- Lukić-Krstanović, M. (2010). *Spektakli XX veka: muzika i moć*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Mujagić, N. (2013). *Politika kao spektakl – bacanje mreže u susjedov ribnjak*. Sarajevo: Fondacija Heinrich Ball.
- Stanisavljević, D. (2008). *Mediji i javno mišljenje u Republici Srpskoj*. Sarajevo: Friedrich Ebert.
- Turčilo, L. (2011). *Zaradi pa vladaj: politika – mediji – biznis u globalnom društvu i u Bosni i Hercegovini*. Sarejevo: Vlastita naklada.

- Vučetić, V. (2013). Politički klijentelizam i mediji u Bosni i Hercegovini, ur. Bojana Dimitrijević, *Zbornik radova Znanje i korist*, Niš, str. 356–368.
- Vučetić V. (2013). Fenomen političkog spektakla na političkoj sceni BiH, *Politeia*, god. III, br. 5., Naučni časopis Fakulteta političkih nauka u Banjoj Luci, str. 93–109.
- Zuber, Lj. (2012). *Politički odnosi s javnošću u Republici Srpskoj*. Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Pale, Banjaluka.
- Šćepanović, V. (2010). *Medijski spektakli i destrukcija*. Beograd: Službeni glasnik.

Vuk B. Vučetić

POLITICAL SPECTACLE AS ONE OF THE FORMS OF POLITICAL MANIPULATION – AN EXEMPLE OF TV DUEL BETWEEN DODIK AND JOVANOVIĆ

Summary: In this paper, the author analyzes the political spectacle as one of the forms of political manipulation in the political scene in Bosnia and Herzegovina. In this regard we put the emphasis on qualitative analysis of TV duel between the current President of the Republic of Srpska Milorad Dodik and President of the Liberal Democratic Party of Serbia Cedomir Jovanovic, which was held in early February 2012th year. During the analysis we identified all the structural elements of the political spectacle – the artificial construction of enemies and societal problems, and building a personality cult of political leaders with the help of the media. Like many times before in the last 20 years in the former Yugoslavia, the public came out as the biggest loser, while politicians once again successfully draw attention from important social issues and provide additional political points.

НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ
ИСТОРИОГРАФИЈА И САВРЕМЕНО ДРУШТВО

Тематски зборник радова

Том I

Издавач

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача

Проф. др Горан Максимовић, декан

Лектура

Марија Шапић

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Милан Д. Ранђеловић

Формат

17 x 24 cm

Штампа

SCERO PRINT

Тираж

200

Ниш, 2014.

ISBN 978-86-7379-301-6

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

